

વિષયસૂચી

૧—પ્રકાશકર્તુ નિવેદન	૧૧
૨—પ્રાક્ષ્યન	૧૫
૩—ઈશાવાસ્થોપનિષદ્	૨૫
૪—કેનોપનિષદ્	૮૧
૫—કઠોપનિષદ્	૧૨૨
૬—પ્રશ્નોપનિષદ્	૨૩૮
૭—મુણ્ડકોપનિષદ્	૨૬૫
૮—મ'ણ્ડૂક્યોપનિષદ્	૩૫૦
૯—તૈત્તિરીયોપનિષદ્	૩૬૬
૧૦—ઐતરેયોપનિષદ્	૪૫૬
૧૧—માણ્ડૂક્યકારિકા	૪૮૮

ગીતાધર્મ

આ ગુજરાતી તથા હિન્દી ભાષામાં પૃથક્ પૃથક્ પ્રકાશિત થતું સચિત્ર, ઉત્કૃષ્ટ, ધાર્મિક માસિક પત્ર ૧૯૪૮ ના આ વર્ષમાં પોતાના જીવનકાલના તેરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. ગત બાર વર્ષોમાં તેણે બાલસ્વરૂપે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, સાહિત્ય, ધર્મ, ગીતાનું સદ્વાચન આપી જનતા જનાર્દનની સેવા કરી છે. પાઠકોનો, આજીવન સમાસદોનો, શાખાના સહાયક કાર્યકર્તાઓનો, દ્રવ્ય દ્વારા સહાયતા પહોંચાડતા ઉદાર સહાયકોનો સક્રિય સહકાર હશે—છેજ તો આજના કઠિન સમયમાં પણ તે એવીજ રીતે બલકે એથી પણ અધિક માત્રામાં પાઠકોની સેવા કરશે અને સમયાનુસાર સદવાચન આપશે.

પરમકૃપાળુ પરમાત્માનારૂં શુભ સંકેતથી લોકસંગ્રહી ગીતાવ્યાસ શ્રીમત પૂજ્ય મહામંડલેશ્વર સ્વામી શ્રી વિદ્યાનંદજી મહારાજે આ પત્રને જન્મ આપીને આજે તેરવર્ષનું બાલક બનાવી દીધું છે અને આ પત્ર ઊપર આનંદદંડ શ્રી કૃષ્ણને કૃપાકટાક્ષ તથા પૂ. સ્વામીજી મહારાજની અમીદષિતો છે જ પરંતુ પાઠકોનો સહકાર પણ એક અનેરો ભાવ બજવે છે તો અમારી પાઠકો પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે પ્રત્યેક આહક યથાશક્તિ અને જોછામાં જોછા બે બે આહકો તો અવશ્ય બનાવી પૂણ્ય ભાગી બને. વાર્ષિક મૂલ્ય ૫-૪-૦ 'ગીતાધર્મ'ની સેવા પ્રભુની સેવા છે.

નિવેદક—

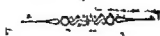
અવસ્થાપક, 'ગીતાધર્મ' કાશી:

उपनिषद् भाष्य के रचयिता—

श्रीमत्स्वरमहंस परिव्राजकाचार्य ब्रह्मनिष्ठ लोकसंग्रहो गोतान्यास श्री १०८
जगद्गुरु महामण्डलेश्वर स्वामी श्री विद्यानन्दजी महाराज ।

પ્રકાશકનું નિવેદન.

પ્રજ્ઞાપ્રેમી પાઠક મહાનુભાવોની સેવામાં 'ગીતાધર્મ' નો આ વાર્ષિક ઉપહાર અન્ય સમર્પિત કરતા અમેને ધણો દુર્લભ ચામ છે. આ વિશેષાંકની સાથે ગીતાધર્મ તેરમા વર્ષમાં પ્રવેશે છે. આ વર્ષનો વિશેષાંક એ એક મહાન ગંભીર, પરમપાવન તથા પારમાર્થિક સાહિત્ય છે. ગીતાધર્મનો આરંભિક સત્સંકલ્પ એજ હતો કે ગીતા, રામાયણ તથા વેદ જેવા માન્ય ગ્રંથોને સરસ, સરલ ભાષામાં પ્રકાશિત કરવા, જેમો વિશિષ્ટ સાક્ષર જનતા સાથે સાથે આધારણુ ચિહ્નિત જનતાને પણ ગંભીર એવા વિષયોનો ભોધ થાય અને ભારતીય દર્શન તરફ તથા ભારતીય મંસ્કૃતિ તરફ રુચિ ઉત્પન્ન થાય. તે શુભ સંકલ્પ પ્રમાણે વિશાલ 'ગીતામોગ્ય બાધ્ય' નામના ગીતા ઉપરના પાંચ ભાગો પ્રકાશિત થયા. જેનો જનતાએ કેટલો આદર કર્યો છે એ લખવાની આવશ્યકતા નથી પરંતુ પાંચ પાંચ છ ૭ સંસ્કરણો પ્રકાશિત થવા છતા આજે પ્રથમ ભાગ સિવાય બીજો એક પણ ભાગ આમારી પાસે નથી એજ તેની લોકપ્રિયતાનો પરિચય કરાવી ચકે છે. ધરિતરાનુગ્રહ દર્શો તો બધા ભાગોનું પુનઃ પ્રકાશન અવસ્ય થશેજ. ત્યાર બાદ અખ્યાત રામાયણને, તથા ભાગોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી. આ ગીતા, તથા રામાયણ ઉપરના બાધ્યો અતિ રુચિર અને મહત્વપૂર્ણ સિધ્ધંતયા છે.

ગીતા તથા રામાયણ પછી સંકલ્પાનુસાર વેદ વિષયક પ્રકાશન થવું જોઈએ. વેદનો વિસ્તાર અનન્ત છે મોટામાં મોટી અને અધિક ધનસંપન્ન સંસ્થા પણ વેદોદધિનું સાગોપાગ પ્રકાશન કરવા સમર્થ થઈ શકતી નથી તે આવા વિસ્તૃત વેદના મસ્તકસ્વરૂપ ઉત્તમ અંશ ઉપનિષદોનું પ્રકાશન કરવાનું કામ હાય ધરવામાં આવ્યું છે. અને આ વિશેષાંક દ્વારા પાઠકની સેવામાં ઉપનિષદોને અર્પણ કરવામાં આવે છે. 'સર્વોપનિષદો ગાઢઃ' વચનાનુસાર ગીતા તથા ઉપનિષદો અબેદ સમન્વિત છે. તથા ગીતાધર્મ સંસ્થાપક પૂજ્ય શ્રીમત્પરમહંસ પરિમાળકાચાર્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ લોકસંગ્રહી ગીતા-વ્યાસ શ્રી ૧૦૮ જગદ્ગુરુ મહામહાકલેશ્વર સ્વામી શ્રીવિદ્યાનન્દજી મહારાજ પોતાના ગીતાપ્રવચનોમાં સ્વલે સ્વલે ઉપનિષદોના, પણ પ્રસંગોનું વિવેચન કરે છે. તેથી આ પ્રકાશન માટે તથા પોતાના પ્રવચનોને આવા લિપિબદ્ધ પુસ્તકાકારમાં આપવા માટે અમેએ પૂજ્ય સ્વામીજી મહારાજને પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થના સ્વીકૃત થઈ અને આ વર્ષમાં

આપે અધિક આવજી, શુદ્ધ આવજી માસમાં કાઢી નિવાસ કર્યો ત્યારે તથા જ્યારે જ્યારે કાઢી પધાર્યા ત્યારે ત્યારે ઉપનિષદભાષ્યનું પૂર્વરૂપ લેખકોને લિપિઅધ્ય કરાવ્યું. સ્વામીજી મદારાજ પાસે સંપ્રદાયનુસાર પ્રાપ્ત ઉપનિષદ વ્યાખ્યાનરીલી અપૂર્વ છે. દારજી આપની આચાર્ય પરંપરામાં મોટા મોટા મહાનુભાવ વેદાન્તશાસ્ત્રવેત્તા સંન્યાસી યદ્યપિ ગયા છે જેવા કે સ્વામીશ્રી ગોવિન્દાનન્દજી મદારાજ, એમના પૂર્વાચાર્ય મુપ્રસિદ્ધ ધાર્મિક સ્વામી શ્રી ચિદ્ધનાનન્દજી મદારાજ વિગેરે વિગેરે. સ્વામી શ્રી ચિદ્ધનાનન્દજી 'દશોપનિષદ ભાષાંતર' આપને અધિક પ્રિય છે. પ્રકૃત વિશેષાંકમાં તે ગ્રન્થની, મહિપ્રભા, શાંકરભાષ્ય તથા બંગલાસંસ્કરણ આદિ પુસ્તકોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. આ સામગ્રિ તથા સ્વાનુભવથી પ્રસૂત વ્યાખ્યાને સ્વામીજી મદારાજને કાશીનિવાસી, મુપ્રસિદ્ધ, વેદવેદાંત નિષ્ણાત, સંન્યાસી સ્વામી શ્રીગમાનન્દજી મદારાજની સેવામાં મંશેષનાથ આપી. અને તે વ્યાખ્યા સ્વામીજી શ્રી રામાનન્દજી મદારાજની મંગતિથી આવસ્થક પરિવર્તન તથા પરિવર્ધન સાથે 'વિદ્યાવિનોદ ભાષ્ય' રૂપે પ્રસ્તુત થઈ છે.

પ્રવચન એ બિન્ન વસ્તુ છે. અને તેને સાહિત્યિક ભાષામાં ગુચું એ બિન્ન છે. તથા આ વ્યાખ્યાત્મિક વિષય એટલે જઠન તથા કુબોધ છે. છતાં વિષય અને તેટલો સરલ કરવામાં બનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ પારિભાષિક શબ્દોને અંગે કંઈક કઠિનતા પણ અવશ્ય આવી ગઈ છે. તથા સાધારણ વાતચીતની ભાષામાં એ વ્યાખ્યાત્મ વિષયનું વિવેચન કરવું એ પણ અશક્ય છે. એના અધ્યયન માટે સાધારણ અધિકારી અવશ્ય હોવો જોઈએ.

વિશેષાંકનું આંતર સ્વરૂપ પૂજ્ય સ્વામીજી મદારાજના શુદ્ધ વૈભવથી જેવીરીતે પૂર્ણ થયું છે તેવીજરીતે એમના આશ્રમ તથા આશીર્વાદથી આશરચના પણ પુરી કરવામાં આવી છે. કાગળ વિગેરે સામગ્રી અંગેની આર્થિક સમસ્યા બેપાંચ વર્ષોથી ચાલી રહી છે તથા દિવસે દિવસે એ સમસ્યા પોતાનું ઉગ્રરૂપ ધારણ કરતી જાય છે. એ સર્વને વિદિત છે. આવા સંયોગમાં આવો સર્વાગમુન્દર તથા પ્રથમના વિશેષાંકના જેટલી પૂર્ણસંખ્યાવાળો વિશાલ વિશેષાંક રજૂ કરવો એ અમારી શક્તિ બદારની વાત હતી. પરંતુ પ્રતિવર્ષની જેમ પૂજ્ય સ્વામીજી મદારાજના આશ્રમથી ગીતાધર્મ પ્રેમી સહૃદય સદાયકોની, આજીવન સદસ્યોની, સેવાભાવી શાળા સંચાલકોની, પ્રચારકોની તથા પાઠકોની સહાયતા તથા તત્પરતાથી જે કાંઈ અમારી શક્તિ બદારનું હતું એ સરલ થઈ ગયું અને પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની અગાધ અનુકંપાથી આવો વ્યાખ્યાત્મિક ગ્રંથ ઉપરિચિત કરવાનું સોળામ પ્રાપ્ત થયું છે. આનંદ સ્વભાવ મુલક દોષથી જે કંઈ ત્રુટિ રહી

ગઈ હોય તેને પ્રિયપાઠક ક્ષમા કરે તથા સંશોધનાયક સૂચવે જેથી યથાસંભવ ૧૬તીમ સંસ્કરણ વખતે બુદ્ધિસુધાર થઈ શકે.

આ પ્રસંગે નિયમાનુસાર અમે અમારા સર્વ સહાયક, સંરક્ષક, નિષ્કામ સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓ, તથા સંમાન્ય લેખક મહાનુભાવોનો આભાર માનીએ છીએ તથા શિષ્ટાચારપરંપરા પ્રમાણે ધન્યવાદ આપીએ છીએ. હમેશના સદયોગી સાધન સામગ્રી મુલબદ કરી આપનાર મહાનુભાવો પ્રત્યે પણ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરીએ છીએ. પૂન્ય સ્વામી શ્રી રામાનંદજી મદારાજની સેવામાં તો અમે આભાર પ્રદર્શન-પૂર્વક પ્રજ્ઞામાજલિંગ અર્પિત કરીએ છીએ કે જેના નિરીક્ષણ નીચે આ વિશેષક પ્રસ્તુત થયો છે. એઓ પોતાના વિદ્યાવ્રતાદિ કાર્યોનો વિશ્લેષ કરી બરાબર ગીતાધર્મ ઉપર નિરીક્ષણ રાખે છે એ એમની મદદતી કૃપાને તથા ઉદાર સ્વભાવને અનુરૂપજ છે. આ અંતરચનામાં 'સૂત્રે મણિગણા હવ' ૫૦ શ્રી ચિરંજીવલાલજી 'મળવાસી' તથા પંડિત શ્રી કમલાચંદ્ર સાસ્ત્રી વ્યાકરણ વેદાન્તાચાર્ય, કાબતીય, દિંદી વિશેષ મહોદયે પણ સદયોગ પ્રદાન કર્યો છે. આરંભકાલથી આરંભીને આજ સુધી જેણે નિરસ્વાય ભાવથી ગીતાધર્મની ભાવાનુવાદ દ્વારા સેવા કરી છે તથા કરી રહ્યા છે એવા વિદ્યાવયોદ્ધ શ્રી મણિભાઈ જસભાઈ દેસાઈએ અન્યતો ગુજરાતી ભાષામાં ભાવાનુવાદ કરીને તથા શ્રી પ્રાણલાલ ભાઈચંદ્ર આચાર્યે તેનું સંપાદન કરીને અમેને ઉપકૃત કર્યા છે તેથી એમના પ્રતિ અમે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરીએ છીએ. એવં શ્રીવિશ્વનાથ સાસ્ત્રી તથા અન્ય સર્વ ગ્રેસ કર્મચારી પ્રતિ પણ અમે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરીએ છીએ કે જેઓની તત્પરતા તથા કાર્યપરિશ્રમથી યથાસમય અન્યનું પ્રકાશન થઈ શક્યું છે. આ બધો તો ગીતાધર્મ પરિવાર છે. એમની પ્રશંસા કે એમને ધન્યવાદ આપવો એ આત્મસ્થલાધા સમાન હોવાથી તેમ કરવા કરતા કેવલ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના ચરણસરોજમાં નામ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે ભગવાન એમને આયુ, આરોગ્ય, યોગક્ષેમાદિ અર્પણ કરે અને પોતાના ભક્ત બનાવે. બસ એજ એક અંતિમ અભ્યર્થના સાથે વિરમીએ છીએ.

ગીતાજયંતી

૨૦૦૪.

વિનમ્ર—વ્યવસ્થાપક,

ગીતાધર્મ કાર્યાલય કારી (યુ. પી.)

ભાવાનુવાદકના જે ખોલ

પ્રિય પાઠકમણ—

આપણા ગીતાજ્ઞાન યજ્ઞનું એકતપ, એટલે કે બાર વર્ષ પૂરા થઈ આજ તેરમા વર્ષમા પ્રવેશ યાય છે. તેના પ્રથમ માસના ઉપહારમા આ સંસારના સર્વોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક આપની સેવામા સાદર ઉપરિચિત થાય છે. તેના લક્ષ્યપૂર્વક નિરીક્ષણથી અવશ્ય આત્મપ્રકાશનો ભાસતો થયે જ એ નિશ્ચિત છે. તેમ થવામા કાઈ ઉણપ જણાય તો, અભ્યાસ, મનન, સંતસન, તથા શુદ્ધિ આદિ સર્વોત્તમ સાધન છે. તેના સિવાય આ જન્મ મરણ ચક્કરમાથી છૂટવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી.

જગત્ અજ્ઞાનનું, પ્રમત્તનું, મોહનું જ પરિણામ છે, એટલે તેમાં રહે નારો મનુષ્ય બૂલ કરે એ સ્વાભાવિક છે જગતથી પર ગયાનો મારો દાવો નથી સખળ આ પુસ્તકની ભાષા લખાણમા દોષ જણાય તો હસ-હીર ન્યાયે સાર બ્રહ્મ કરી લેશે એવી આશા રાખુ છું. વળી વિષય પરત્વે ભાષા સંતોષકારક સરળ થઈ ચકી નથી, “તો પણ સર્વ સાધારણથી સમજી શકાય તેને વાઙ્ મનતો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે.”

‘ગીતાધર્મ’ના છેલ્લા નવ વિશેષાકો મારે હાથે લખાયા પછી આ દશમા વિશેષાકનો પૈણ ભાવાનુવાદ કરવાની મારા ઉપર કૃપા કરીને શ્રીસદ્ શુદ્ધદેવે મને રૂચિકર આજ્ઞા આપી તેને હું મારૂં મોટામાં મોટું સદ્ભાગ્ય સમજુ છું. શુદ્ધકૃપા તથા પ્રભુ ઈચ્છાથી આ સરીર રહેશે ત્યાંથી આપ સર્વના સત્સંગનો લાભ લેવાની ઈચ્છા છે.

પ્રભુ આપ સર્વને સદ્ગુણિ અને શાંતિ આપે એવા સદ્ભાવ અને શુભેચ્છાપૂર્વક, વિરમુ છું.

સેવક—

મણીભાઈ જસભાઈ દેસાઈના
નમસ્કાર સ્વીકારશે.

પ્રાકટ્યન

[લે૦—સમ્પ્રદકાચાર્ય શ્રી રામગોવિન્દ શાસ્ત્રી, ત્રિવેદી]

— ૧૦૨ —

વેદના જે ભાગોમાં મન્ત્રોનો અર્થનિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં યાજ્ઞિક અનુષ્ઠાનોના સમ્બન્ધમાં વિસ્તૃત વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે, તથા બિન્ન બિન્ન આખ્યાયિકાઓ વર્ણિત છે એનું નામ પ્રાક્ષણ ભાગ અથવા પ્રાક્ષણ મન્ત્ર છે. તપોધન પ્રાક્ષણોએ આ ભાગનું સંકલન, સંજન અથવા સંસ્કરણ કર્યું છે એથી એનું નામ પ્રાક્ષણમન્ત્ર પણુ છે. હુંકમાં એને 'પ્રાક્ષણ' પણુ કહે છે.

જે રિષિએ, જે શિષ્યે અથવા જે વચે એ ભાગનો ઉપદેશ કર્યો છે તેઓના નામથી તે તે પ્રાક્ષણનું નામકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રાક્ષણોનો જે અંશ અરણ્યમાં પઠન કરવા યોગ્ય છે એનું નામ આરણ્યક છે. આ આરણ્યકોના જે ભાગ તથા ખંડ અતિ ગહીર તથા વિચારપૂર્ણ છે એને ઉપનિષદ્ કહેવામાં આવે છે. ઉપનિષદોમાં પરમાત્માનું જે ગૂઢ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે એવી આલોચના સંસારના કોઈ પણ પ્રાચીનતમ સાહિત્યે કરી નથી. એથી એ ઉપનિષદ્ અજોડ છે.

સાધારણતઃ આરણ્યક સાથે જે ઉપનિષદોનો સમ્બન્ધ છે એવા ઘજબજ ખસો ઉપનિષદો છે. પરંતુ જે બાર ઉપનિષદો ઉપર ભગવાન ભાષ્યકાર શ્રી શંકરાચાર્યે પોતાનાં પ્રસન્નગંધીર ભાષ્યની રચના કરી છે, એના ઉપર અહિં દ્રષ્ટિપાત કરવામાં આવે છે.

એક શાંખાયન અથવા કૌષીતકી તથા બીજી ઐતરેય આ પ્રમાણે રૂવેદના બે પ્રાક્ષણે પ્રસિધ્ધ છે. જેમાં ઐતરેય આરણ્યકના પાંચ ભાગો છે જેને પ્રસિધ્ધ વેદન સત્યવ્રત સામશ્રમીજી સાચણુ ભાષ્ય સાથે પ્રકાશમાં લાવ્યા છે. એ પૈકી બીજા આરણ્યકના બીજા ભાગના ચતુર્થથી પછ અધ્યાયને ઐતરેય ઉપનિષદ કહેવાય છે. તેના પ્રથમાધ્યાયમાં સંસારની સૃષ્ટિ, બીજામાં જીવોના જન્મ, તથા ત્રીજામાં પરબ્રહ્મની સમીક્ષા છે.

સામવેદની કૌયુમી શાખાનું પ્રાણશ્વ ચાલીસ ભાગોમાં છે, તેના તેત્રીસથી ચાલીસ સુધીના જે ભાગો છે તેને છાન્દોગ્યોપનિષદ્ કહેવામાં આવે છે.

છાન્દોગ્યોપનિષદ્ એક વિશાલ ગ્રન્થ છે. તેના પહેલા તથા બીજા પ્રપાઠકમાં ઝોંકાર, ઉદ્ગીય તથા સામની આલોચના છે. ત્રીજામાં પરબ્રહ્મની વિવૃત્તિ છે, તે ભાગમાં જ દેવકીનન્દન શ્રી કૃષ્ણની કથા આવે છે. શ્રી કૃષ્ણ ઘોર આંગિરસથી કહેવામાં આવતી કથામાં એટલા તન્મય થઈ ગયા હતા કે ભૂખ, તરસજ ભગવાન ભૂલી ગયા હતા. ચોથામાં સત્યકામ બળાલીની કથા છે. સત્યકામે બ્રાહ્મકાલમાંજ પરબ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પાંચમામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે શ્વેતકેતુ આર્યેય નામના શાસ્ત્રવેત્તા બ્રાહ્મણે પ્રવાહણ, જૈવલી તથા અન્ધ-પતિ કેકેય રાજાઓથી પરમાત્માને ઉપદેશ મેળવ્યો હતો. આજ શ્વેતકેતુએ પોતાના પિતા ઉદાલક આર્યેયિથી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એ છઠ્ઠા ભાગમાં વર્ણન છે. સાતમાં ભાગમાં એ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે સનત્કુમારથી નારદજીએ નામ, વાક્ય, મન, સંકલ્પ, ચિત્ત, ધ્યાન, વિજ્ઞાન, બલ, અજ્ઞ, જલ, તેજ, આકાશ, સ્મરણ, આશા પ્રાણ તથા પરમાત્માના સંબંધમાં ઉપદેશ મેળવ્યો હતો. આઠમા પ્રપાઠકમાં પરબ્રહ્મ તથા પ્રજાપતિના સમ્બન્ધમાં અનેકા-નેક જટિલ તથા નિઝૂઠ આલોચનાઓનો સમાવેશ છે.

સામવેદની તલવકારશાખાનું, કેનોપનિષદ્ છે. આ ઉપનિષદ્ તે શાખાનો નવમો અધ્યાય છે પરંતુ પ્રચલિત તલવકારોપનિષદ્થી એ ભિન્ન છે. કેનોપનિષદના પહેલા બે ખંડોમાં પરબ્રહ્મનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે ત્રીજા તથા ચોથા ખંડમાં યજુરે પરમાત્મા વેદો સામે ઉપસ્થિત થાય છે. હેમવતી એ પરમાત્માનો પરિચય કરાવે છે. વિગેરે વર્ણન છે.

શ્રી કૃષ્ણ યજુર્વેદનું તૈત્તિરીય આરણ્યક કથા પ્રપાઠકોમાં વિભક્ત છે સાતમું, આઠમું તથા નવમું પ્રપાઠક તૈત્તિરીયોપનિષદ્ છે. પહેલી વલ્લીમાં ઝોંકાર તથા ભૂઃ, બુવઃ, સ્વઃ, ચબ્દોનો પ્રકૃત અર્થ, તથા ધર્માનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ છે. બીજી વલ્લીમાં પરબ્રહ્મનું સમીક્ષણ, ત્રીજામાં વરુણનો પોતાના પુત્રને ઉપદેશ છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની ઠાઠક સંહિતાના ‘કઠોપનિષદ્’ માં છ વલ્લી છે. એમાં નચિકેતાની પ્રસિધ્ધ કથા છે. એમાં મૃત્યુ યમરાજે આપેલા જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો સુંદર ઉપદેશ છે એજ વેદની શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ છે, જેમાં સાંખ્ય, યોગ, વેદાન્તનું રહસ્ય છે.

શુકલ યજુર્વેદની વાજસનેય સંહિતાનો ચાલિસમો અધ્યાય ‘ઈશાવાસ્યો-
પનિષદ્’ છે એમાં આત્મતત્ત્વનિરૂપણ તથા પરમાત્માને અદ્ભુત ઉપદેશ છે.
આ વેદની જે વાજસનેય તથા કાણ્વ નામની જે સંહિતાઓ છે એ અધિક પ્રસિદ્ધ
છે અને એને શતપથ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. શતપથ બ્રાહ્મણના ચૌદ કાંઠ છે અને
ચૌદમા કાંઠના અંતિમ છ અધ્યાયોનું નામ ‘બૃહદારણ્યકોપનિષદ્’ છે. પહેલા
અધ્યાયમાં સૃષ્ટિ તથા સૃષ્ટિકર્તાનો પરિચય, બીજામાં અભ્યુત્થાનથી ગામ્ય
બાલાદીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉપદેશ, ત્રીજામાં જનક મહારાજની વિરાટ સભામાં
અનેકાનેક વેદજ્ઞતાઓના આગમનનું વર્ણન, રાજપુરોહિત યાજ્ઞવલ્ક્યને પુરસ્કાર
પ્રાપ્તિ, ગાર્ગી, વાચસ્પતી નામની વિદુષી સ્ત્રીઓનો પણ સભામાં પ્રવેશ આદિ
વિવેચના, ચોથામાં જનક તથા યાજ્ઞવલ્ક્યની બ્રહ્મજ્ઞાન વિષયક પ્રશ્ન-પરંપરા,
તથા યાજ્ઞવલ્ક્યનો પોતાની પત્ની મૈત્રેયીને બ્રહ્મજ્ઞાનોપદેશ, પાંચમામાં બ્રહ્મ
તથા પ્રભુપતિ વેદત્રય તથા ગાયત્રીનું વર્ણન, છઠ્ઠામાં ઉદાલક આરુણીને અત્રિય
રાજા જેબલીથી બ્રહ્મજ્ઞાન તથા યાજ્ઞવલ્ક્યને સંજોગીને ઉદાલકના આ શબ્દો કે
‘સુકા લોકકાને અથવા વૃક્ષને પણ જે આ અમૃતમય ઉપદેશ આપવામાં આવે તો
તે વૃક્ષ, અંકુરિત, પલ્લવીત, પુષ્પીત તથા ફલિત અવરય યઈ જાય’ આ
પ્રમાણેનું વિવરણ બૃહદારણ્યકોપનિષદ્માં છે.

અથર્વવેદના અસંખ્ય ઉપનિષદો છે. પરંતુ ત્રણ પ્રસિદ્ધ તથા પ્રાચીન
છે—પ્રશ્નોપનિષદ્, મુણ્ડકોપનિષદ્ તથા માંડૂક્યોપનિષદ્. પહેલામાં પરમાત્મ-
વિષયક છ પ્રશ્નોત્તર, બીજામાં પરમાત્મરહસ્ય તથા ત્રીજામાં બ્રહ્મની સર્વ-
વ્યાપકતા પ્રતિપાદિત છે.

આ પ્રમાણે બાર ઉપનિષદોનું સંક્ષેપ્ત ઠિગ્ગર્જન છે. જેના ઉપર બજવાને
બાબ્બકારે પોતાનું પ્રસન્ન ગંભીર બાબ્બ લખી બારતવર્ષની વિજયિની યશઃ
પતાકા “યાવબન્દ્રદિવાકરૌ” સંસાર સામે ફરકાવી છે અને સંસાર નતમસ્તકે
તેનો વિજય સ્વીકાર્યો છે.

બ્રાહ્મણ તથા આરણ્યકને ઠમ્કાંઠ કહેવામાં આવે છે અને આજે
ઠમ્કાંઠ હ્રસ્વપ્રાયઃ યઈ ગયું છે અથવા રૂપાન્તરમાં પરિણત થયું છે. પરંતુ
ઉપનિષદની ધારા પ્રાચીન કાલથી આજસુધી એકાકારે પ્રવાહિત થતી આવી
છે. અને આજે પણ હિન્દુ સંસ્કૃતિનો એ આધારસ્તંભ છે. ઉપનિષદ સાહિત્ય
ઉપર જેટલાં બાબ્બો, ટીકાઓ તથા અનુવાદાદિ થયા છે એટલાં સંસારના

કોઈ પણ સાહિત્ય ઉપર લખાયા નથી. શ્રી ચંકરાચાર્ય, શ્રી આનંદજી
પાધ્યાય, અનન્તાચાર્ય, પ્રભાનંદ, ચંકરાચાર્ય, વિદ્યારણ્ય, મુરેશ્વરાચાર્ય નારા-
યણ, વિજ્ઞાન ભાગવત, આનંદગિરિ, સુનિ નિત્યાનંદ, રંગરામાનુજ, હિંગ્ગરા-
નુચર, મધ્વાચાર્ય, જયતીર્થ, વ્યાસતીર્થ, રઘુત્તમસ્વામી, અરવિન્દગોષ્ઠ,
સ્વામી શ્રી વિદ્યાનંદજી મહારાજ આદિ આદિ અનેક સંત મહાત્માઓ તથા
મહાનુભાવોએ જે પોતાની કૃતિ આ સાહિત્ય ઉપર કરી છે એ ઉપનિષદની
ઉપયોગિતા તથા અંશીરતાનું જવલંત ઉદાહરણ છે.

કેવલ ભારતીય મહાનુભાવો જ નહિ પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન પણ આ ઉપ
નિષદોની અમરકારિતા, સરસતા, મુકુમારતા, સુંદરતા, મૃદુતા તથા અંબુલતા પર
મુગ્ધ તથા આસક્ત થયા છે. જે વિદ્વાનો પૈકી ઓટો શ્રેઝ, જી. એ. જેકબ, ઓર્ટલ,
મૈકસમૂલર, ઓટો શોટ્લિંગ, હારમન ઓલ્ડેનબર્ગ, ઈ. દ્યૂમ, રાબર્ટ જીમરમન,
સી. એ, હાસ વિગેરેના નામ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. કે જેઓએ પોતપોતાની
અંગ્રેજી, ફ્રેંચ જર્મન વિગેરે ભાષાઓમાં ઉપનિષદો ઉપર ટીકાઓ લખી છે તથા
અનુવાદ કર્યા છે. વિશ્વવિખ્યાત જર્મન વિદ્વાન શીપેનહારે લખ્યું છે કે ‘સમગ્ર
સંસારમાં એવો કોઈ અન્ય નથી કે જે ઉપનિષદોની તુલના કરી શકે, તથા તેના
જેવો ઉપપૌત્રી તથા ઉત્તતિ તરફ સર્વ જનાર હોય. ઉપનિષદ ઉત્તમ યુદ્ધિની
ઉપજ છે એક દિવસ એવો અવશ્ય આવશે તથા લાવવોજ પડશે કે આ ઉપ-
નિષદ જ જનતાનો ધર્મ યશે’ મૈકસમૂલરે લખ્યું છે—‘ઉપનિષદ વેદાન્તનો
પ્રથમ પ્રવાહ છે. તથા તે એવો નિબંધ છે કે જેમાં અને માનવીય ઉચ્ચતમ
ભાવના પોતાના ઉચ્ચતમ શિખર ઉપર પહોચી દેખાય છે.’ અરેબર ઉપનિષદ
એ એ અમૃત છે કે જેનું પાન કરી અનેક મહાનુભાવો સિદ્ધ, અનેક યોગિ,
અનેક જીવનમુક્ત તથા અનેક બ્રહ્મલીન થઈ ગયા છે.

ઉપનિષદ જ્ઞાન ભંડાર છે. એમાંથીજ સમગ્ર શાસ્ત્ર, કર્તા, પદાર્થવિજ્ઞાન
આદિ વસ્તુઓ પ્રકાશમાં આવી છે. ઉપનિષદ આ પ્રપંચમય સંસારનો નાશ
કરવા એક અણુમાત્ર અસ્ત્ર છે. ઉપનિષદ ક્રિયાત્મક વિદ્યા છે, કાર્પનિક નહિ
મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં ઉપનિષદ શિક્ષાને વ્યવહારિકરૂપ આપીને પોતાને તથા
સમાજને ઉત્તતિને શિખરે પહોચાડી શકે છે અને એ ઉત્તતિ કેવલ ભૌતિક નહિ.
પરંતુ પારમાર્થિકી પણ હોય છે, ઉપનિષદ જ નિઃશ્વેચસના યનેઃ યનેઃ
અધિકારી બનાવી શકે છે, ઉપનિષદ બતાવે છે કે ‘મનુષ્ય અમરયુત્ર છે. પુરૂષ

સંયમી યર્ધને મોક્ષપદ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કર્મફલનો ત્યાગ કરીને ધર્મસર્પણ બુદ્ધ્યા નિબંધામ કર્મ કરનાર યોગી લોકસંબ્રહ્મી યર્ધ થકે છે. એ શિક્ષા ઉપનિષદ્ આપે છે. કેવલ ગોળ મધુર છે કહેવાથી મુખ મધુર થતું નથી. તેથી ઉપનિષદ્ બતાવે છે કે—કેવલ પુસ્તકોના સંબ્રહ્મી કે કેવલ પઠનપાઠનથી આત્મજ્ઞાન ઉપલબ્ધ થતું નથી પરંતુ આત્મજ્ઞાનાય તો ‘શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિ-
ધ્યાસિતવ્યઃ’ પહેલા ઉપદેશ સાંભળો અથવા ગ્રન્થાવલોકન કરો, પછી એકાન્તમાં એ ઉપર ખુબ વિચારપૂર્વક મનન કરો અને ત્યારબાદ ચિત્તવૃત્તિઓને સમ્રેટી લઈને એટલે અન્તર્મુખ કરીને, મનને એકાગ્ર કરીને ધ્યાન ધરો. આથી મહાન્ જ્યોતિ, અખંડ આનંદ તથા સનાતન શાન્તિની પ્રાપ્તિ થશે. ઉપનિષદ્ એ પવ બતાવે છે કે ઉપદેશ આપવા માટે વ્રક્ષાનિષ, વેદગાતા તપોધન શુર હોવો જોઈએ તથા શિષ્ય પણ પૂર્ણ અધિકારી.

આ પ્રમાણે સર્વતોમુખ દષ્ટિપાત કરવાથી જ્ઞાત થાય છે કે સંસારના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ઉપનિષદનો ઉપદેશ વ્યાપ્ત છે તથા અમૂલ્ય તથા અનુપમ છે. એ હિન્દુજાતિ માટે તો ગૌરવની વસ્તુ છેજ પરંતુ સંસારની મનુષ્ય જાતિ માટે ગૌરવની વસ્તુ છે. હે બાઈઓ, તમે તમારા જીવનને ઉપનિષદોના ઉપદેશા-
નુસાર બનાવો એથી તમને એ દિવ્ય જીવ્ય મહાશક્તિ પ્રાપ્ત થશે કે જેની મુઠ્ઠીમાં આ સમગ્ર પ્રપંચ સમાવેલો છે, એ શક્તિ પ્રાપ્ત થતા આધુનિક વિજ્ઞાન એ તમને એક રમત લાગશે. મૃત્યુ તમારો દાસ બની જશે, તમે જેના ઉપર નજર નાંખશો એ દેવતા બની જશે, સમાજમાં પગ મૂકશો ત્યાં શાન્ત વાયુ-
મંડલ બની જશે, પૃથ્વી આંગણું બની જશે, આકાશ રંગમંચ બની જશે, તમારું જીવન સંગીતમય બની જશે, તમારી ગતિમાં રણચંડીનું અદ્ભુત બનશે, તથા તમારું પ્રત્યેક કાર્ય સત્યં શિવં સુન્દરમ્ બનશે. આવા ધન્ય પુરુષોનું અવનિતલ પર જે અવતરણ તથા સંચરણ એ આનન્દદાયિની શાન્તિસ્વરૂપા મન્દાકિનીને પ્રવાહિત કરવા માટેજે-હોય છે કે જેમાં અવગાહન કરીને કરોડો સગરપુત્રો પોતાના અજ્ઞાનસ્વરૂપ દોષને દૂર કરી સુવર્ણ સમાન નિર્દોષ તથા જગમગતા પ્રલીપો બની જશે અને એ પ્રકાશ એવો ચિરસ્થાયી બનશે કે પછી અજ્ઞાનાન્ધકાર નામશેષ યર્ધ જશે. બાઈઓ, આ ગૌરવ, આ મહત્તા ઉપનિષદની છે.

સંક્ષેપમાં ઉપનિષદ્ એ પ્રતાપી સુદર્શન ચક્ર છે કે જેનાથી સમગ્ર સંસાર જીતી શકાય છે, ઉપનિષદ એ અમર મહાધ્વનિ છે કે જેમાં લીન થયા બાદ

બ્રાહ્મણવર્ણિ કર્ણગોચર થતા નથી પરંતુ તેમાં લીન થવાથી શુદ્ધબુદ્ધમુક્ત સ્વભાવ બનીને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બની જવાય છે.

આ ઉપનિષદોમાંથી પરમપાવન ઇશાવાસ્વાદિ આઠ ઉપનિષદ્ અનુવાદ, વિશ્વક વિસ્તૃત હિન્દી ભાષ્ય તથા વિવરણ વિશેષ સાથે કારીસ્થ ગીતાધર્મના સંસ્થાપક તથા ગીતાધર્મપરિવાર દ્વારા પાઠકોની સાંનિધ્યમાં ઉપસ્થિત થતા જોઈને અમે પરમ પ્રસન્નતાને અનુભવીએ છીએ. ઇત્યલમ્.

પ્રકૃતિવિકૃતિશૂન્યં ભાવનાતીતભાવં

સમરસમસમાનં માનસં બન્ધહરમ્,

નિમમવચનસિદ્ધં નિત્યમરમત્પ્રસિદ્ધં

હૃદિ કલયતિ વિદ્વાન્ બ્રહ્મ પૂર્ણં સમાધૌ.

અજરમમરમસ્તાભાસવસ્તુસ્વરૂપં

સ્તિમિતસલિલરાશપ્રખ્યમાખ્યાવિહીનમ્,

સમિતગુણુવિકાર શારવતં શાન્તમેકં

હૃદિ કલયતિ વિદ્વાન્ બ્રહ્મ પૂર્ણં સમાધૌ.

ભૂતભાવન ભૂતપતિ શ્રી વિશ્વનાથના કૃપાકટાક્ષ તથા પરમપાવની ભગવતી ભાગીરથીની અગ્રાધ અનુકંપાથી શ્રી વિશ્વેશ્વરની છત્રછાયા શ્રીકાશીપુરીમાં રહેવાનું સૌભાગ્ય ગત નવ વર્ષોથી પ્રાપ્ત થયું છે. અધ્યયનકાલમાં પણ આધુનિક વિકટ સમયમાં ઉપાર્જન કરવું અનિવાર્ય થતા અંતિમ એકાદ વર્ષથી અધ્યેય સ્વામીજી મહારાજના અનુગ્રહથી 'ગીતાધર્મ'ની સેવાનો અને તે દ્વારા જનતા જનાઈનની સેવા તથા સંપર્કનો લાભ અનાયાસે જ પ્રાપ્ત થયો. સંપાદન કાર્યના પ્રથમ વર્ષમાંજ વેદોના અગ્રભાગ તરીકે ગણાતા, જેની મહત્તા સંસારથી અવિદિત નથી એવા, જે દ્વારા આજે ભારતવર્ષ સંસાર શુરૂનું ઓરવ પ્રાપ્ત કરે છે, તથા અધ્યાત્મિક પથપ્રદર્શક તથા સનાતની શાન્તિનો સાચો સંદેશવાહક બની રહ્યો છે એવા, તથા જેમની પ્રશંસા કરવી કે શુભ ગ્રાવા એ સૂર્યને દીપક બતાવવા સમાન છે એવા, ગૂઢ ગંભીર ઉપનિષદોનું સંપાદન કરવાનો ભાર, તથા માણુકયોપનિષદ સાથેની, જે અન્યના અંતિમ ભાગમાં આપવામાં આવેલી છે એ ગૌડપાદાચાર્યકૃત કારિકાઓ, જે અદ્વૈતવાદનો આદિ સ્તંભ અથવા ભિત્તિ છે, જેના આધારે શ્રી શંકરાચાર્યે અદ્વૈતવાદનું સ્થાપન કર્યું છે એ કારિકાઓનું ભાષાન્તર કરવાનો તથા પ્રાકૃત્યનના અનુવાદનો ભાર પણ મારે મસ્તકે આવ્યો. ઉત્તરદાયિત્વ નિભાવવા પુરતો પ્રયાસ કરવામાં આવવા છતાં ત્રુટિ રહેવી એ સાધારણ તથા સહજ છે તો “ગચ્છતઃ સ્વલ્લનં કાપિ ભવત્યેવ પ્રમાદતઃ । હસન્તિ દુર્જનાસ્તત્ર સમાદયતિ સાવકઃ” ઉક્તિ પ્રમાણે મને ન હસતા, હામા પ્રદાન કરીને કૃપયા સુધાર માટે પ્રેરવામાં આવશે તો મહદુપકારી થઈશ અને પુનઃ સંસ્કરણના સમ્પાદન સમયે યોગ્ય સુધાર થશે.

અંતિમ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પાસે નમ્ર અભ્યર્ચના છે કે ભગવાન પાઠકોને આ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી અમૃતરસનું પાન કરાવી શનૈઃ શનૈઃ શ્રોક્ષ્ણા વિકટપશુનુગ્રામિ બનવાનું બલ આપે.

વિનીત—

પ્રાણુલાલ લાઈસિંકર આચાર્ય. (હલવકર)

વિરાટ આરતી

(રાગ કેદાર)

હરિજી કી આરતી બની !

અતિ વિચિત્ર રચના રચિ રાખી પરતિ ન ગિરા ગની,
કરુણ અથ આસન અનૂપ આતિ હાંડી સહસ્રકની,
મહી સરાવ સપ્તસાગર ઘૂત બાતી સૈલ ઘની,
રવિ સસિ જ્યોતિ જગત પરિપૂરન હરતિ તિભિર રજની.
ઉડત ફૂલ ઉડુગન, નભ અંતર અંજન ઘટા ઘની,
નારદાદિ સનકાદિ પ્રજાપતિ સુર નર અસુર અની.
કાલ કર્મ ગુન ઓર અંત નહિ પ્રભુ ધરણ રચની,
મહ પ્રતાપ દીપક સુનિરંતર લોક સકલ ભજની.
ભક્ટ ઉદિત નચત નાના વિધિ ગતિ અપની અપની,
'સૂરદાસ' સખ પ્રગટ ધ્યાન મેં અતિ વિચિત્ર સજની.

પ્રજ્ઞની એવી વિચિત્ર જગદચના છે કે જેને મન, વાણીથી પાર પામી શકાતો નથી, એ પ્રજ્ઞની એવી આરતી થાય છે કે જેનો આધાર કાયમો છે, સદસ્ય દેશો સદિત રોપનામ ઉપરની કાંડી છે, પૃથ્વી વાટકી છે, સપ્તસાગરનું જલ ધૂત છે, વિશાલ પર્વતો ખત્તી (વાટ) છે, સર્વચન્દ્ર એ પ્રકાશમય પ્રદીપ છે, એ પ્રકાશ પ્રહાસનાસ્વરૂપ પ્રજ્ઞના ધરમાં જ્યોત દેવાવે છે, તારાઓ પુષ્પા-જલિ છે, કાળા કાળા વાદળા ધુમાડો છે, નારદ, સનકાદિ, પ્રજાપતિ, સુર અસુર, આદિ રસુતિપાકો છે, કાલ, કર્મ, ગુણોથી જે ભગવાનનો અંત નથી, તથા ભગવાનની ઇચ્છાથી જે દીપકની અથવા આરતીની રચના કરવામાં આવી છે એવી અદ્ભૂત આરતીથી મનુષ્યોએ પ્રજ્ઞને પૂજવા જોઈએ આરતીના આરભ-થીજ મગચર પોતાના તાલ સાથે નાય ગાન શરૂ કરે છે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના આજન્મસખા શ્રી ઉશ્વવના અવતારરૂપ સુરદાસજી કહે છે કે હમેશના ધ્યાનમાં આ આરતીનું ધ્યાન કરવું જોઈએ એથી તે 'ભજોરણીયાન મહતો મહીયાન' અખિલ પ્રહાસનાયક પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થશે.

[પ્રણવ—સં ચિરજીવલાલ મજવાસી]

ૐ નમઃ સંવ્યક્તજ્ઞાન-દાય

હાશાવાર-ઓપનિષદ્

વિદ્યાવિનાદ ભાષ્યસહિત

અન્યારંભક શાંતિપાઠક યથા—

ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદચ્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અન્યથ—અદઃ, પૂર્ણમ્, ઇદં, પૂર્ણં, પૂર્ણાત્, પૂર્ણમ્, ઉદચ્યતે, પૂર્ણસ્ય, પૂર્ણમ્, આદાય પૂર્ણમ્, એવ, અવશિષ્યતે.

ભાવાર્થ—સત્યજ્ઞાનાત્મક કારણરૂપ બ્રહ્મ પૂર્ણ છે—અનંત છે. આકાશ-કાલાત્મક કાર્યરૂપ આ જગત પણ પૂર્ણ છે—અનંત છે. પૂર્ણ બ્રહ્મથી આ

૧—અપ=અધાત્વ, અતે, ઇતિ ચાપત્વ, નિષીદતિ=તિવ્રતિ=નિવ્રતતિ, હ્યુપનિષદ્ અર્થાત્ વૈદિક ગ્રન્થોના પત્રિચિદ્ રૂપ જો અંતિમ અંશ છે, તેને ઉપનિષદ્ કહે છે. અને વેદાનું અંતિમ તાત્પર્ય હોવાથી તે ભાગને વેદાંત પણ કહે છે. આ ઉપનિષદ્ કાવ્ય સંહિતા નામક યજુર્વેદનો છેવટનો ૪૦મો અધ્યાય છે, તેથી પણ તે વેદાંત છે.

૨—આદાય=ગ્રહીત્વા, કાર્યકારણરૂપચાર્દયોરનન્તરો કાર્યરૂપમેકમપચાય, इत्यर्थ, જ્ઞાતમપ્ત્વેન શૂન્યતા નીત્વા, યજ્ઞગત-સ્વપ્નવન્માયામયત્વ સૈવાસ્ય શૂન્યતા, અર્થાત્ જેમ રજ્જુના વિવર્ત સર્પમાં, દોરડીની લંબાઈ પ્રતીત થાય છે, તેવીજ રીતે બ્રહ્મના વિવર્ત આકાશાદિકોમાં બ્રહ્મની અનંતતા અનુભવ છે. અહીં દોરડીની લંબાઈ સહ છે, સર્પની લંબાઈ અન્ય છે. એ રીતે બ્રહ્મનું અનંતત્વ તો સત્ય છે, અને આકાશાદિકની અનંતતા અન્ય છે. એ રીતે જગતની પૂર્ણતા પરબ્રહ્મમાં વિદ્યમાન છે.

પૂર્ણ જગત ઉત્પન્ન—આવિર્ભૂત થયેલું છે. તથા પૂર્ણ જગતની પૂર્ણતાને પોતાનામાં લીન કરીને પૂર્ણ (બ્રહ્મ) જ બાકી રહે છે.

વિદ્યાવિનોદભાષ્ય—મસારમા જેટલા ઇદ્રિયગોચર તથા ઇન્દ્રિયવિષયક પદાર્થ છે, તે સર્વ બ્રહ્મ દ્વારા પરિપૂર્ણ છે. આ અખિલ વિશ્વ પરિપૂર્ણ બ્રહ્મથીજ અભિવ્યક્ત થયેલું છે. એ પૂર્ણસ્વરૂપ બ્રહ્મની પૂર્ણતા જગતમાં વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ તેની પૂર્ણતામાં ક્ષતિ થતી નથી. ભાવ એ છે કે—પૂર્ણબ્રહ્મ (કારણ બ્રહ્મ)થી પૂર્ણ જગત (કાર્યબ્રહ્મ) પ્રગટ થયું. તોપણ તે મૂળ પૂર્ણમાં કંઈ પણ ઓછાપણું થતું નથી. જેમ કે—ગંગા પ્રવાહમાંથી હબરો ઘડા પાણી લઈએ તોપણ તેમાં જલ ઓછું થતું નથી. પૂર્ણ કદી ઘટતું નથી. એવા પૂર્ણની ઉપાસના કરનારાની સર્વ આવશ્યકતાઓ પરિપૂર્ણ થઈ શકે છે. લોકમાં રાજા અધિક શક્તિશાળી ગણાય છે, પરંતુ તે પોતાના અનુયાયિઓની બધીજ જરૂરિયાતો પુરી પાડી શકતો નથી. તેજ પ્રમાણે સિદ્ધ પિતર વક્ષ તથા દેવાદિ કોઈપણ કોઈની પૂર્ત કરવામાં સમર્થ નથી. જસ કોઈ એજ અદ્વય અપરિમેય પરિપૂર્ણ તત્ત્વ છે કે જેની ઉપાસના કરનારા સર્વ કંઈ મેળવી લે છે.

અહીં 'શાન્તિઃ' એ શબ્દનો ત્રણ વાર પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે તેનાથી અનુયત્ને ઉપદેશ આપવામાં આવેલો છે કે—તે ત્રિવિધ હું ખની અત્યંત નિવૃત્તિરૂપ પરમ પુરૂષાર્થના સાધનનો ઉદ્યોગ કરે. ॥

વિશેષ—અહીં 'ૐ' એ બ્રહ્મનો વાચક—સત્યાર્થનો વ્યંજક જે શબ્દ છે, તેનો સર્વ પ્રથમ પ્રયોગ કરીને એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે—પ્રસ્તુતનિગૂઢ તત્ત્વ અતિદુર્લભ હોવાથી ગંભીરતાથી તેનું અનુશીલન કરવું જોઈએ. આ બ્રહ્મવિદ્યા પરમ આદરણીયા છે, એ પણ તેનાથી સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે. 'અવતીત્તિજોમ્' એ વ્યુત્પત્તિથી 'ૐકાર' ને રક્ષક બતાવવામાં આવ્યો છે, તેમ જ તે 'માગલિક' પણ છે. ત્રણવાર 'શાન્તિ' શબ્દની આવૃત્તિના વિષયમાં વિચારશીલ કોઈ વિદ્વાન કહે છે કે—'વૈયક્તિક-શાન્તિ', 'સામાજિક-શાન્તિ' તથા 'સામારિક-શાન્તિ' ની પ્રાર્થના કરવી, એ શાન્તિત્રિકનો અભિપ્રાય છે.

* આધ્યાત્મિકમ્, આધિમૌતિકમ્, આધિદૈવિકમ્ एतानि द्वैषानि,
તેરામયન્તનિરતો મુક્તિ તિદ્ધયતિ, અયમેવ પરમપુરુષાર્થઃ ।

૧—બોક્કારધ્યાનશબ્દદ્વારા વાવતો પ્રલગ્ન પુરુષ ।

કળઠ મિત્ત્વા વિનિર્વાતો તસ્માન્માદ્રઙ્ગિજ્ઞાનુભો ॥

અથવા 'કશ્ચિદ્દુઃસ્વમાર્ગા ન મર્વેતુ' એ શુભ સંકલ્પની સાથે જ્ઞાપ્ત પ્રાર્થના કરે છે કે—વિધિનિર્મિત સૃષ્ટિ શાન્ત વાતાવરણમાં વિકસિત થાઓ, વિષ્ણુ દ્વારા પ્રતિપાલિત જગત પોતાના સર્વ વ્યવહાર શાન્તિપૂર્વક સંપાદન કરી શકે, તથા રૂદ્રના કરેલા સંહાર-કાર્યનો સર્વ પ્રાણી શાન્તિની સાથે સ્વીકાર કરે. એ પણ ભાવ છે કે—પ્રત્યેક જીવજાતનું ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્ય શાન્તિથી વ્યતીત થાઓ. ઇત્યાદિ અનેક અભિપ્રાય મહાત્માઓએ આ શાન્તિ-ત્રિકના ખતાવેલા છે. અહીં તેમનું દિગ્દર્શન માત્ર કસવવામાં આવેલું છે.

હરિઃ ॐ—પ્રથમ આત્મજ્ઞાનમાં સમર્થ અધિકારીને લક્ષ્ય કરીને શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે કે—

ईशावास्यमिदं ॥ सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्ध धनम् ॥ ૧ ॥

અન્યથ—જગત્યામ્, યત્, કિંચ, જગત્, ઇદમ્ સર્વમ્, ઇશા, વાસ્યમ્, તેન, ત્યક્તેન, ભુંજીથાઃ, કસ્ય, સ્વિદ્ધ ધનમ્, મા, ગૃધઃ.

ભાવાર્થ—વિશ્વમાં જે કોઈ પણ સ્થાવર-જંગમાત્મક પદાર્થ છે તે સર્વ જગન્નિયામક—સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, લયકરણ સમર્થ—ઈશ્વરથી આચ્છાદન કરવાને યોગ્ય છે. એટલે કે સર્વ નામ, રૂપ, કર્મ વિકારવાન વસ્તુઓ ઉપર ઈશ્વર-શક્તિનો અધિકાર છે. અર્થાત્—એક પરમેશ્વરજ સત્ય છે, સોનામાં ઠટક-કુંડ-લાકિની પેઠે તેમાં જગત કલ્પિત છે. તેથી એષણુત્રય તથા વાસનાના ત્યાગ પૂર્વક પોતાનો નિર્વાહ કરો. કોઈનું ધન ગ્રહણ કરવાની અભિલાષા રાખશે નહીં. અથવા ધન છે કેાનું ? તેના ઉપર વિચાર કરવાથી જણાશે કે—આ સંપૂર્ણ ધન જનતાનું છે, કોઈ વ્યક્તિ વિશેષનું નથી. તેથી તેના લોભનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. વ્યવહાર દૃષ્ટિમાં—જ્યારે કે સર્વ કોઈ આત્માનું જ છે, અને જડ પદાર્થ એતતને આધીન રહે છે, એટલે એ ધન, પુત્ર, કલત્રાદિ પદાર્થ આત્માના જ

૧—सर्वेष्ट सृष्टिर्न सन्तु सर्वे सन्तु निरामया ।

सर्वभद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःस्वमाग्न भवेत् ॥

૨—જૂતકાળની સાથે પણ જ્ઞાતિનો સંબંધ રહેવો ઇષ્ટ છે, ધણા લોક પોતાના વીતેલા સમયનું સ્મરણ કરીને વર્તમાનને ઠડું બનાવી લે છે, જેનો ભવિષ્ય ઉપર પણ ખોરા પ્રભાવ પડે છે, તેમનો જૂતકાળ પણ ચાંત રહે એ અભિપ્રાય છે.

થયા, તો પછી અપ્રાપ્ત વિષયની આકાંક્ષા કરવી એ વ્યર્થજ છે. અને 'વાસ્તવમાં 'આત્મેવ સર્વમ્' જ્યારે એ વાત છે, ત્યારે આકાંક્ષાનો વિષયજ રહેતો નથી'. [આ મંત્રમાં 'સ્વિત્' શબ્દનો વિદ્વાનોએ અનર્થક નિપાત કહેલો છે. પણ એ શબ્દ આક્ષેપાર્થક છે. જલ્લા ધન કોનું છે ? ધન તો કોઈનું પણ નથી કે તેની ઇચ્છા કશય, તેથી આકાંક્ષા ન કરે. એ સર્વ આત્માર્તુજ છે, એવા પ્રકારની ઇશ્વર ભાવનાથી એ સર્વનો પરિત્યાગ થઈ જાય છે.] ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—એક અને અદ્વય આત્મા ચરાચરમાં વ્યાપ્ત છે. સર્વ સંસાર તેનામાંજ ભાસમાન થઈ રહેલો છે. તથા તેનેજ આશ્રયે છે. જેમ કરાગિયાની જાળ કરાગિયામાં ભિન્ન વસ્તુ નથી, તેજ પ્રમાણે, કારણ પ્રદ્ધ પરમાત્મા તથા કાર્ય પ્રદ્ધ જગત એકજ છે. કારણ કાર્યમાં વ્યાપ્ત થઈને રહે છે, આપણે જોઈએ છીએ કે—મૃત્તિકા ઘડા ગાગર આદિનું કારણ છે, અને ઘડા વિગેરેથી માટી કોઈ બીજી વસ્તુ નથી, કારણ કે મૃત્તિકાજ બીજાંયે ઘડા આદિ નામથી ઓળખાય છે.

સર્વાચ્છાદક=સર્વવ્યાપક પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું સાધન આત્મજ્ઞાન છે. વિષય વૈરાગ્ય વિના એટલે કે વાસનાના ત્યાગ વિના સર્વત્ર આત્મભાવના થઈ શકતી નથી. વિષયી એટલે કે સાંસારિક લોગોનેજ સર્વકાંઈ સમજનારા લોક તો ઉલટા આત્મજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ થઈ જાય છે. તેવાઓને સમજાવવાને સાદુ ઉપનિષદની પ્રવૃત્તિ છે કે—ત્યાગથી કાળયાપન (નિર્વાહ) કરે, કોઈના ધનની આરુણા રાખશે નહીં. કામિની પુત્રાદિકેમાં ધનજ પ્રધાન છે. બીજા શબ્દોમાં

૧—'લેખનો આશ્રય લઈને જળથી કે બગથી ઘોષના ધનની આકાંક્ષા કરશે નહીં' આ કથનથી વાસનાના ત્યાગનું વિધાન ક્રમમાં આવ્યું છે, કેમત્યાગનું નહીં. કારણ કે કર્મ પરિણમ્ય ચતુ એ ત્યાગનું ફળ છે.

૨—'ધન' ભોગ સાધનના બધા વિચોનું ઉપલક્ષ્ય છે.

૩—એ સમજતું જોઈએ કે—યજ્ઞ કારણ છે, અને જગત કાર્ય છે. આ જગતમાં મૃત્તિકાની પેઠે વ્યાપક ભાવથી યજ્ઞ સ્થિત છે. પરંતુ એમ હોવા છતાં પણ આ જગત, મૃત્તિકાના વિકાર બદાદિની પેઠે, જગતો વિકાર કે પરિણમ નથી, પણ પ્રતિભાસ માત્ર છે. જેમ ચોક્કા અંધારામાં દેરડીને દેખી સર્પનો ભ્રમ થાય છે અને પ્રકાશ થતાં તે પ્રાપ્તિ જતી રહે છે, તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી ક્ષત્રમાં જગતનો ભ્રમ થઈ રહેલો છે, પરંતુ યજ્ઞ જ્ઞાન થતાં જગતની નિરૂપ્તિ થઈ જાય છે.

કહીયે તો ધનમાં સર્વ વિષય આવી બળ્ય છે, તેથી પોતાનું કે પરાયાનું કોઈનું પણ ધન ગ્રહણ કરવાનો લોભ કરશે નહીં. ધન આપણું નથી એ તો રાષ્ટ્રની વસ્તુ છે, એ સર્વની ચીજ છે, કોઈ પણ તેનો વ્યવસ્થાપક બની શકે છે, અધિપતિ નહીં. માલિક તો પ્રભુ છે. તેનો પરાપકારમાં વ્યય કરીને જે જાણે તેમાંથી આપણું કામ ચલાવવું જોઈએ. વિષયાકાર બાદ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કર્યા વગર, જીવ અંતર્મુખ થઈ શકતો નથી. તેથી જ ધનાદિ વિષયના ત્યાગનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વિશેષ—આ મન્ત્ર ‘આત્મા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે’ એ ‘વિજ્ઞાન પક્ષ’નો બોધ કરે છે. ‘ત્યાગ કરીને જીવના નિર્વાહ કરો’ એ ‘સમાજ પક્ષ’ને સૂચિત કરે છે. તથા ‘કોઈના ધન ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ સ્થાપિત કરશે નહીં’ એ ‘ધર્મ પક્ષ’નું કથન કરે છે.

પૂર્વ મન્ત્રમાં જે ત્યાગ કહેવામાં આવેલો છે તેનો સંબંધ વાસના-ત્યાગ સાથે છે, કર્મ-ત્યાગ સાથે નહીં, પ્રકૃત મન્ત્રમાં તેને જ સ્પષ્ટ કરે છે. અથવા—આત્મજ્ઞાનમાં જે અસમર્થ હોય, તેમના પ્રતિ શ્રુતિ ભગવતી કહે છે કે—

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજ્ઞાવિષેચ્ચત ૨ સમાઃ ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ ૨ ॥

અ-વય—કર્માણિ, કુર્વન્, એવ, શતં, સમાઃ, ઇહ, જિજ્ઞા-વિષેત્, એવમ્, ત્વયિ, નરે, ઇતઃ, અ-ન્યથા, ન, અસ્તિ, કર્મ, ન લિપ્યતે. ૨.

ભાવાર્થ—જે લોક આત્માના વાસ્તવિક તત્ત્વનું ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ છે, તેમને શાસ્ત્રવિહિત અગિયોત્રાદિ નિત્યકર્મ કરતા કરતા દીર્ઘકાળ સુધી જીવિત રહેવું જોઈએ. (આ મન્ત્રમાં ‘શતં સમાઃ’નો યાવજજીવન અથવા દીર્ઘજીવન

૧—યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ સત્ત્વ । (ગી० ૧૮-૫)

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો દ્યકર્મજઃ ।

શરીરયાત્રાઽપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધયેદકર્મજઃ ॥ (ગી० ૩-૮)

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ॥ (ગી० ૧૮-૪૫)

યજ્ઞો દાન તપઃશ્રેય પાવનાનિ ધનીષ્ઠિનામ્ ॥ (ગી० ૧૮-૫)

કર્મ અંતરંગ છે, જીવન બહિરંગ છે. કર્તવ્યપાલન કરતાં જો શરીર નષ્ટ થાય તો તે †

અર્થ છે. વેદમાં ‘શતાયુર્વે પુરુષઃ’ આદિ જે વચનો મળે છે તેનો અભિપ્રાય પણ આવે છે.) તેના સિવાય કેવળ મનુષ્યત્વના અભિમાનયુક્ત તથા આત્મ-જ્ઞાનથી રહિત મનુષ્યને સારૂ, બીજો કોઈ ઉપાય નથી, કે જેનાથી કર્મ લિપ્ત (બંધન) ન કરી શકે.

કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મ, કર્મના આ ત્રણ લેહો પૈકી અહીં પ્રથમ (કર્મ) વિવક્ષિત છે. સાંસારિક લોક તો કર્મ કરેજ, પરંતુ જીવનમુક્તોએ પણ 'યથદાચરતિ શ્રેષ્ઠ.' એ ન્યાયે લોકોપકારને સાડ કર્મોનો આદર કરવો જોઈએ. કહ્યું છે કે—'ન મે પાર્યોસિન કર્તવ્ય ત્રિપુ લોકેષુ કિંચન નાનવાત્તમવાત્તમ્યં વર્ત્તં ઇષ વ કર્મણિ । (ગી. ૪. ૨૨) 'ન હિ કશ્ચિત્ ક્ષણમપિ જાતુતિષ્ઠ્યકર્મકૃત' આ શાસ્ત્રથી તેમજ લોકવ્યવહારથી પણ જોવામા આવે છે કે—કર્મ તો સર્વ કરે છે, નકામો છેજ કેણુ ? વળી સદાએ જીવવાની કેને આહવા નથી ? તેથી કર્મ કરવાની તથા સો વધુ મુખી (પરમાયુ પર્યંત) જીવિત રહેવાનો ઉપદેશ આપનારો આ મંત્ર શાસ્ત્રીય યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાની તથા સદાચારયુક્ત જીવન વ્યતીત કરવાની આજ્ઞા આપે છે. તે કહે છે કે—સદાચારી જાનીને પૂર્ણ આયુષ્ય લોગવો તથા જરાજર નિહિત કર્મોમા લાગેલા રહેા. કર્મયોગીને સાડ કાઈ પણ કઠણુ કે આ પ્રાપ્ય રહેતું નથી. શુભ કર્મ કરવામાં ઘણો લાભ છે. એક યજ્ઞ કર્મનેજ લો—તેમાં દેવકોટિ રૂપમાં પ્રભુની ઉચ્ચશક્તિ તથા વિશાળ ઐશ્વર્યની સ્મૃતિ થાય છે. ઋષિયો અને પિતૃઓ પ્રતિ કર્તવ્યપાલન, વર્તમાન કાળના વિદ્વાનોનો સરકાર તથા સ્વ સમાન અનેક વ્યક્તિયોના સત્સંબનો લાભ થાય છે તેમજ દાન, સન્માનના રૂપમા અનેક દીનદુઃખિતો તથા કારીગરો આદિને સહાયતા મળે છે. તેનાથી પણ જે અપૂર્વ—એક તરફનું ખાસ પુન્ય ફળ—ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું પ્રતિપાદન ઋષિયોએ મીમાંસા આદિ શાસ્ત્રોમા કરેલું છે

વિઠ્ઠલો લાભ્ય—વાસના દોષ વિવર્જિત, નિર્વિકલ્પ—સમાધિ—સંપન્ન, તત્ત્વવેત્તાને સાડ પહેલા મત્રમા સર્વોચ્ચ અધિકારનું વર્ણન કરવામા આંચું છે. આ મત્રમા સકામ તથા પુણ્યવાન વ્યક્તિને સાડ જીવન અધિકારનું વર્ણન છે વિષયવાસના રહેવા છતાં પણ, પાપવૃત્તિને છોડીને જે વિહિત કર્મ અર્થાત્-સાધક નિયમિત રીતે પુણ્યકર્મમા લાગેલો રહે તો જરૂર તેનો અશ્વુદ્ધ્ય (આ લોકમા

‡ આવકાર ઘણક છે. અહીં જે સમજવાની વાત છે કે—કેવળ કર્મ કરવાને સારજ
અવિત રહેવું એમ નથી. પણ તેને સાર વખત આવે તો અવનોત્સવર્ગ સુધી કરવામાં
સુદ્ધ નોંધજો નહીં

ઉત્તરિ) ધાય, અને નિયમિત અભ્યુદય થતો રહેવાથી, નિઃશ્રેયસ (મુક્તિ) ધાય, એ પણ નિશ્ચિત છે.

મનુષ્યે લોક-સંબ્રહ્મણ્ય કર્મ કરવાં એ જરૂરનું છે, તેણે તેમ કરતાં સો વર્ષ સુધી અગર તો વધારેમાં વધારે વખત સુધી જીવિત રહેવું જોઈએ. વિપય-સ્ત-મનુષ્યની જીવન શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. તેમાં તર્ક કે દલીલ કરવા જેવું નથી. છ તત્ત્વો સુધી કોઈ પણ સદાચાર કે દુરાચારનું પાલન કરી તેની ખાતરી કરી શકે તેમ છે. જે લોકોમાં કસાવા છતાં પણ પોતાના કર્મોનો ત્યાગ નથી કરતા એવા મનુષ્યને કર્મોથી યનારા દોષ લાગતા નથી. જે મનુષ્ય જ્ઞાનાધિકારી છે તે દેવતાઓની સર્વોચ્ચ શ્રેણીમાં પરિગણિત થાય છે. જે કર્મધિકાર સંપન્ન છે તે નર શ્રેણીમાં ગણાય છે. તથા જે જ્ઞાનકર્મ જાનેથી રહિત છે તે અમુરોની પંક્તિમાં બેસવા યોગ્ય છે. ૨.

વિશેષ—આ મંત્રમાં સમાજ પક્ષનું ઘણું જ ઉત્તમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. યથા—‘કામ સારાં કરતા રહો, અધિકથી અધિક જીવો, ખીશો નહીં-તમારે કોઈ અશુભ કર્મકળમાં (શુભમાં પણ) જંધાવુ પડશે, તો પછી વિહિત કર્મોનુદ્ધાન વગર ખીજો કોઈ ઉપાય પણ નથી.’ આ ઉપદેશથી સમાજને કર્મવીર થવાનું પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે. વૈદિક તથા લૌકિક સર્વ સત્કર્મ, દેશની સમૃદ્ધિની અભિવૃદ્ધિનું કારણ છે, તથા તે સ્વસ્થ અને અન્તરજાતીય જગતમાં સ્વરાષ્ટ્રનું સન્માન વધારે છે. ૨.

હવે અજ્ઞાનિયોની નિંદાને સાડે આ મંત્રનો આરંભ થાય છે. યથા—

૧—વેદાતસાન્ન નિષ્કામ કર્મને અધિક મદત આપે છે, કારણ કે તેનું ફળ વ્યાપક હોય છે. સકામ કર્મકળ થોડી વ્યક્તિઓ સુધી જ મર્યાદિત રહે છે. નિષ્કામ કર્મના ઉદાહરણ ધર્મક પ્રવણ સર્વાત્મદર્શી, નિષ્કામ કર્મકર્તા એ મહાપુરુષો છે કે જેઓ આજ સુધી જનતા જનાઈની આસ્તિક ભાવનાનું સુરક્ષણ કરતા આવ્યા છે. પરંતુ પ્રકૃત મંત્રમાં સકામ કર્મ કરતા પુરુષોને વિદિત કર્મ કરવાની આગ્રા આપેલી છે કારણ કે તેઓ આત્મજ્ઞાનમાં અસમર્થ છે. તેમાં દેશોદ્ધારક મતી, નિ સ્વાર્થ કર્મ પરામણ પહેલાંના તથા આજકાલના રાષ્ટ્ર નેતાઓ છે કે જેઓએ સર્વ સાધારણનાં દિતસાધન કરવામાં પોતાનું સર્વસ્વ આપેલું છે અને આપે છે. આ મંત્રમાં લોકોષતિના પ્રત્યક્ષ અધિકારનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તથા આનાથી પહેલાંનામાં નિ શ્રેયસનો સાક્ષાત અધિકાર વર્ણિત છે.

અસુર્યા નામ તે લોકા અન્ધેન તમસાઽઽવૃતાઃ ।

તા ઽ સ્તે પ્રેત્યાઽભિગચ્છન્તિ યે કે ચાત્મહનો જનાઃ ॥૩॥

અન્ય—અસુર્યાઃ, અન્ધેન, તમસા, આવૃતાઃ, તે, લોકાઃ, યે, યે, યે, આત્મહનોઃ, જના, તે, પ્રેત્યા, તાન્, અભિગચ્છન્તિ. ૩.

ભાવાર્થ—૩ જે કોઈ મનુષ્ય આત્મધાતી ધાય છે તે મરણ પછી ઘોર અધકારવાળા અન્યૈ અર્થાત્ નીચ ગોનિયોમાં ગમન કરે છે.

જે કે નિત્ય—વ્યાપક આત્માનો ધાત સંભવ નથી, પણ જે પોતાના શરીરને સ્વયં નષ્ટ કરી દે છે, તેના પ્રતિ લોકમાં આત્મધાતીનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. એ રીતે અહીં પ્રથમ મત્રમાં ઉપદેશ કર્યા પ્રમાણે છવિત રહેવાની ઇચ્છાની અવગણ કરીને જેઓ અજ્ઞ અમર આત્માને જરામરણાદિ ધર્મવાળો માને છે તેમને અહીં 'આત્મહન' કહેલા છે. અર્થાત્ જેઓ આત્માને યથાર્થરૂપમાં જાણતા નથી તેમને અહીં આત્મધાતી કહેલા છે. અજ્ઞાનીલોક, અવિધાને વશીભૂત ધર્મને, આત્માના શુદ્ધ ભુદ્ધ આદિ સ્વરૂપને ન જાણીને, દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિના જન્મમરણાદિ વિવિધ ધર્મોનું આત્મામાં આરોપણ કરીને અસંખ્ય

* પૂર્વમન્ત્રેણ ત્રિગોત્રિયા ત્રિપાયાનનાઽઽત્મધાતૃ પ્રત્યગાયમદર્શનમુક્તન નિષેધયતિ ।

અર્થાત્ પૂર્વમત્રમાં જીવવાની ઇચ્છા નાખવાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ મત્રમાં પ્રત્યગાય દેખાડીને આત્મધાતનો નિગેધ કરે છે. જે કે સાક્ષાત નિગેધ કરેલો નથી, પણ—

‘કલ્મ રત્ત્યામમિમતં કર્માઽપિતરનમિમતમ્’

(જેનું ફળ ગાર નથી તે કર્મ પણ સાચું નથી. એ ન્યાયથી નિગેધ આવી ગય છે)

૧—નુતુ કર્મણિ રમન્તે હિત મુરુ ઉર્વેમાનિહિત રતા આત્મારામા વિદ્વાંત ।

તદ્વિપરીતા અમુરુ કુરુમરતા ધાનિપીદાગીલાઃ પરપાતરાઃ ॥

૨—જેમ કોઈ સાચા આત્માને નિષ્ઠા રાખ લગાડે તેને અચ્છેદ વધ કહે છે, અનર તે શુદ્ધ વસ્તુને કડક લગાડુ તે તેનું જનન છે તેજ પ્રમાણે આત્મામાં પાપિત્ત રાહિ જે અપ્પાલ (અપ્રેય) છે, તે નેચો પાત (દિશ) છે. અહીં પરધાતી અમુરેને લેવા છે । નવે ૫ લેવાનું કહે આત્મધાતીને ત્રણ ૫ કરેલો છે. જે આત્મધાત કરવાનું સાદ્ય નામે છે તેને ગાર પાપાન કરવું રું ૫ ૫ ૫ ?

હુઃખોનો અનુભવ કરે છે. અવિધાને વશીભૂત થઈ એ અજ્ઞાન અસૂચ્ય અગર વૃક્ષાદિ સ્થાવર તથા નિઃશૂકરાદિ નિમ્નતમ યોનિયોને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવાને સારૂ પૂર્વ મંત્રનું વિધાન અવશ્ય અનુષ્ઠેય છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—મુમુક્ષુના અધિકાર, પુન્યાત્માના અધિકાર તથા પાપાત્માના અધિકાર એ ત્રણ સ્વાભાવિક અધિકાર છે. અહીં ત્રીજો અધિકાર વિવક્ષિત છે. ઇન્દ્રિયવેગથી સંચાલિત થઈને અવિહિત કર્મ કરવાથી જે દશા પ્રાપ્ત થાય છે, તે આ મંત્રમાં બતાવેલી છે. ઇન્દ્રિયસેવા દ્વારા જીવ વિપયાકાર-વૃત્તિને ધારણ કરી જેટલો અધિક વિપથી બને છે, તેટલોજ તે જડતાને પ્રાપ્ત થાય છે. જોજ અહીં 'આત્મહન' ચખ્ખું પ્રયોજન છે. જે ઇન્દ્રિય-આરામનેજ સર્વ કાંઈ સમજનારા પાપપરાયણ થશે તેમની ગતિ જરૂર અત્યંત નિકૃષ્ઠ યોનિયોમાં થશે, અર્થાત્ પાપલોગના લોકમાં થશે, તેમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી.

સંક્ષેપમાં શ્રુતિ ભગવતીની આજ્ઞા છે કે—આત્માને ઓળખો, પ્રથમ પોતે પોતાને બોલો, અને પછી આત્મભાવનાને વિશ્વમાં ફેલાવી દો. જે અસત્ય-ભાષણ આદિ કુકૃત્ય કરે છે, તેઓ આત્માનો ઘાત કરે છે, કારણ કે આત્મા સત્-સ્વરૂપ છે, તેને અસત્કર્મ અરૂચિકર છે. ઇન્દ્રિયોને વશ ન થાઓ, નહીં તો સંસારચક્રમાં વારંવાર કચરાતાં સર્વથી નીચેની યોનિયોમાં જવું પડશે કે જ્યાં અનાત્મજ્ઞ-અસુર ભય છે.

વિશેષ—દધીચિન્નપિની પેઠે પરોપકાસર્થ દેહનો ત્યાગ કરવો, શૂર-વીરોનો રણક્ષેત્રમાં દેહ પડવો, યોગિયોનો સ્વ ઇચ્છાએ દેહત્યાગ તથા પતિ-વૃત્તા આદિકેનું ચિંતા-અધિરોહણ આદિવ્યવહાર આત્મઘાતની કોટિમાં આવતાં નથી. પ્રાચીન તથા આધુનિક પરાયે દેહનો ઉત્સર્ગ કરનારા ધર્મવીર તથા રાજનીતિજ્ઞન પણ આ શ્રેણીમાં આવતા નથી, તેમજ બીજાના પ્રાણના રક્ષણ અર્થે પોતાના રક્તનું દાન કરનારા, અને ડુબતા કે બળતાને બચાવવાને પોતે ડૂબે કે બળી જાય તેઓ પણ આ કોટિમાં આવતા નથી. જે લોક આત્મા-રામ હોય છે, જે કુકર્મી છે, સ્વાર્થી છે, લોગી છે તથા આયુષ્યનો ક્ષય કરનારાં કર્મ કરે છે, જોવા આત્મઘાતી જે અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વર્ણન આ મંત્રમાં કરવામાં આવેલું છે.

અહીં એ ‘સમાજ-પક્ષ’નું દિ-દર્શન કરાવવામાં આવેલું છે કે જે પોતાની સંભાળ રાખવામાં બેઠરકાર રહે છે. પહેલા બે મંત્રોમાં આત્મોન્નતિના માર્ગનું અવલંબન કરવાનું કહેવામાં આવેલું છે, જે તેનો ત્યાગ કરે છે તે આત્મહનન એટલે કે આત્માની અવનતિના માર્ગે ચલે છે. ‘એવો સમાજ અનિષ્ટ છે’ એ કે એ વાત આ મંત્રમાં સ્પષ્ટ પણે કહેવામાં આવી નથી, તોપણ ભાવાર્થમાં તે આવી જાય છે. પોતાને નષ્ટ કરવાની કોઈ ઇચ્છા રાખતું નથી, તેનાથી કોઈને લાભ થતો નથી. તેથી આત્મપૂજક થવું એજ શ્રેયસ્કર છે. ૩.

જે આત્માને ન જાણવાથી અજ્ઞાની લોકે આવાગમન (જન્મમરણ) ના સાસારિકચક્રમાં ફરતા રહે છે, તથા તેના જ્ઞાતા મુક્ત થઈ જાય છે, તે આત્મતત્ત્વ શી વસ્તુ છે ? એ આકાશની શાંતિને સાફ કહે છે કે—

अनेजदेकं मनसो जवीयो

नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्पत् ।

तद्भावतोऽन्यानस्येति तिष्ठत्

तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ૪ ॥

અન્યથ—તત્, અનેજત્, એકમ્, મનસઃ, જવીય, દેવા, પૂર્વમ્, અર્પત્, એનત્, ન, આપ્નુવન્, તત્, તિષ્ઠત્, ધાવતઃ, અન્યાન્, અત્યેતિ, તસ્મિન્, માતરિશ્વા, અપઃ, દધાતિ. ૪.

ભાવાર્થ—જ્ઞાત સ્વયં એક અને નિશ્ચળ છે, તેમજ મનના કરતાં અધિક વેગવાન છે. સર્વવ્યાપક હોવાથી ઇદ્રિયો તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તે સ્વય અવિકિર્યરૂપથી સ્થિત છે, તોપણ દૃતગમી (વેગવાળા) વાયુ-કાળ મન આદિને ઓળંગીને સદાએ આગળ સ્થિત રહે છે. ઈર્મરૂપવિધાવા હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્માની સત્તાથી સત્તાવાન તથા ક્રિયાવાન થઈને પ્રાણિયોની પ્રાણધારણ ક્રિયા સંપાદન કર્યા કરે છે. તેજ અગ્નિનું દહન તથા જલનું, સૂર્યનું વિશ્વપ્રકાશન તથા મેઘોનું જળવર્ષણ આદિ ઈર્મસમૂહ, પૃથક પૃથક રૂપથી કરાવે છે. ૪.

૧—પહેલા મંત્રમાં ‘ઈશાસ્યમ્’ એમ કહેલું છે, પણ તે ‘ઈશ’ કેવો છે ? તેનું

વિં વિં ભાષ્ય—આત્મામાં ક્રિયા નથી, તે એક છે, પરંતુ મનથી અધિક વેગવાળો છે, અહીં ‘તે ક્રિયાથી રહિત છે તથા વેગ (ક્રિયા) વાળો છે’ એવી શંકા કરવી નહીં. કારણ કે મન જે જે પદાર્થના સંકલ્પ કરે છે ત્યાં ત્યાં તે જાય છે, પરંતુ આત્મા તો ત્યાં પહેલેથીજ પહોંચેલો હોય છે. નેત્રાદિકોથી

ફેરફેર નથી. આ મંત્રમાં તેના ગુણોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે—‘અનેજત્’ આત્મતત્ત્વ દ્વાલત્વં ચાલતું નથી, ક્યાં દાલ ચાલે ? કારણ કે તે સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેથી તે સ્થાવર જડ પદાર્થથી વિજ છે, જડ ગતિમાન હોય છે. કારણ કે માયિક પદાર્થ સદાએ એકરસ રહી શકતો નથી. ‘एकम्’—એ આત્મા અખંડ છે, નિરવયવ છે તેથી તે દેહથી વ્યતિરિક્ત છે, કારણ કે દેહ સાવયવ છે. ‘मनसो ज्वीयः’—આત્મા મન, ભુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકારરૂપ અંતઃકરણથી જે સુખ દુઃખ ભોગવે છે, તેનાથી વિજ છે. ગરમ લોખંડને ટીપતા જેમ અગ્નિને આઘાત પહોંચતો નથી, તે પ્રમાણે મન દુઃખાદિકોથી ઘેરાય છે પણ આત્મા નહીં. આત્મા મનથી વેગવાન છે. મન અવરમ ચંચળ છે, તે જેનો સંકલ્પ કરે છે ત્યાં જાય છે, પરંતુ આત્મા તો ત્યાં પહેલેથીજ મોજૂદ છે. ‘नैवरेवा भ्रामुक्त्वं पूर्वमर्षं’—આત્મતત્ત્વને ‘દેવ’ (ઇદ્રિયો) પામી શકતી નથી. ઇદ્રિયો બહિર્ભુજ છે તે અંતરાત્માનાં દર્શન કેવી રીતે કરી શકે ? એ પણ છે કે—આત્મા અત્યંત નિહટ છે, તેથી ઇદ્રિયો તથા મન તેને જોઈ શકતાં નથી, જેમ કે આંખો સર્વ કંઈ દેખે છે પણ તેમાં આંજેલા કાળજીને જોઈ શકતી નથી તેમજ મન પોતાના પરિભ્રમણને ગ્રહણ કરી શકતું નથી. ‘तद्भावतोऽन्यानत्वेति तिष्ठत्’—કાળ, વાયુ આદિ દોડતા બીજા પદાર્થોથી પણ પહેલાં લાં આત્મા પહેલેથીજ વિદ્યમાન છે, કે ન્યાં કાળ, વાયુ આદિ દોડીને પહોંચવાની ઇચ્છા રાખે છે. બકિતમાં ઇદ્રિયો દોડ-ધામ મચાવી રહી છે, સમાજમાં મનુષ્ય દોડા દોડી કરે છે, વિશ્વખંડમાં સૂર્ય, ચંદ્ર નક્ષત્ર સુધાર્તા અહર્નિશ ગતિમાન રહે છે. તેઓ, કે કંઈ પણ ગમે તેટલા વેગથી દોડે પણ તે બહારથી અધિક દોડી શકતા નથી. તે ન્યાં જાય છે ત્યાં બહાર પહેલેથીજ પહોંચેલા હોય છે. ‘तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति’—પ્રાણુ આદિકથી પણ આત્મા વિજ છે, કારણ કે આત્મતત્ત્વયુક્ત દેહમાં માતરિશ્વા (પ્રાણુવાયુ) હૃદય-સ્પન્દન, રસ, રક્ત સંચાલન આદિ કર્મ કરે છે, તેથી પ્રાણુદિ આત્માની અપેક્ષા રાખે છે, પરંતુ આત્મા નિરપેક્ષ છે.

‘माणचेद्यादयस्तु सत्यपि देहे मृतावस्थायां न भवन्ति’ એ સંકર ભગવત્પાદનું વચન છે. તે સત્ય છે, મન આદિ વિદ્યાભાસ (અવિદ્યાયા ચુદ્ધચૈતન્યસ્યાઽઽભાસઃ) ની સત્તાવાળા થાય છે. ‘तस्मिन्नपो’ એ વાક્યના વિદ્વાનોએ જુદી જુદી રીતે અર્થ કરેલા છે, પરંતુ ભાવ એકજ નિકળ છે.

પણ તે ત્યાં પહેલેથીજ સ્થિત છે કે ત્યાં તેઓ જવાની ઇચ્છા રાખે છે, ઇન્દ્રિયોનો સ્વસ્થાવ બહારની બાબતોએ દોડવાનો છે, તેથી તેઓ અંતરાત્માને કેવી રીતે બાળી શકે ? આત્મા સુમેરૂ પર્વત જેવો નિશ્ચળ છે, તોપણ શીઘ્ર ગમનશીલ વાયુ-મન આદિને ઝોળંગીને આગળ બધ છે, તથા તે પરમાત્માથી પ્રેરિત હિરણ્યગર્ભરૂપ સમષ્ટિ વાયુ, સર્વ પ્રાપ્તિયોના ક્રમેની કરાવે છે. આ સંસારમાં જે જે વ્યાપાર ચલા રહે છે તે સર્વ ચેતન આત્મતત્ત્વના આધાર ઉપરજ થાય છે. તેના વગર કોઈ ચેષ્ટા સિદ્ધ થતી નથી.

એ સિદ્ધ છે કે—પ્રભુજ સર્વ શક્તિયોનો આશ્રય છે, તેથી તેની પાસેથી અભિષ્ટ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું ભેદજે. જે અપ્ય છે, જે પોતે બીજાની શક્તિથી શક્તિશાળી છે, તેમની પાસે માગણી કરનારાઓની સર્વ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ શક્તી નથી, આશ્રય લેતો પુરાનો લે, શરણાગતને સમર્થજ ઉગારી શકે છે. લોકમાં એ દ્રષ્ટાંત પણ છે કે—ગહન વનમાં શિકાર કરવાને ગએલા રાબને, પોતાના સાથિયોથી વિખુટા પડતાં, રસ્તો ભૂલી જવાથી એક જંગલી બિલ્લી જીંપડીમાં ચાલે વિશ્રામ લેવો પડ્યો. પ્રાતાઃકાલે જતી વખતે, સત્કારથી સંતુષ્ટ થએલા રાબએ પોતાનું ઠેકાણું બતાવી તે લીલને પોતાને ત્યાં આવવાનું કહ્યું. થોડા દિવસ પછી તે વનવાસી રાબને ત્યાં એવે સમયે પહોંચ્યો કે જે વખતે તે પૂજા-પાઠ પછી હાથ ભેડીને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતો હતો. એ દેખીને તે લીલે પૂછ્યું—તમે કોને, શા માટે હાથ ભેડી રહ્યા હતા ? રાબએ જવાબ દીધો કે—હું પ્રભુને હાથ ભેડી રહ્યો હતો, કે તે મારી રક્ષા કરે, મારી પાસે કોઈ વસ્તુની કમી ન રહે, એટલે કે મારા યોગક્ષેમની પુતિ કરે. એ સાંભળીને વનવાસી એ કહ્યું—ત્યારે તો હું પણ તેની પાસેથી તે વસ્તુ માગી લઉં, કે જે આપને સર્વસ્વસંપન્ન સમજીને, આપની પાસે માગવાની, મારી ઇચ્છા હતી. 'એણે' કહીને તે સરળસ્વભાવ વનવાસીમનુષ્ય તેને શોકવાનો આગ્રહ કર્યા છતાં પણ તેના વૈભવપુર્ણ મહેલની બહાર ચાલ્યો ગયો.

વિશેષ—આ મંત્રમાં 'વિજ્ઞાન-પક્ષ'નું પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું છે. જેને બાજુવાથી સર્વ કંઈ બાળી જવાય છે તેના ગુણ આ મંત્રમાં બતાવેલા છે. અહીં 'ન્રપ ગતો' ધાતુથી 'અર્પત' શબ્દ બનેલો છે. તેનો અર્થ છે—ગતિ સ્ફૂર્તિ આપનાર, સંચાલક, પ્રયોજક તથા પ્રેક્ષક, આ શ્રુતિમાં 'દેવ'નો અર્થ 'ઇન્દ્રિયો' છે. 'હિવુ ધાતુ' ના કીડા-વિજીગીપા આદિ ઘણા અર્થ છે. તેથી કોઈ વિદ્વાનનું કથન છે કે—દેવોનાં 'વ્યક્તિગત દેવ', 'માનવસમાજસ્થ દેવ',

તથા 'વિશ્વસ્થિત-દેવ' એ ત્રણ ક્ષેત્ર છે. વ્યક્તિમાં સ્થિત આંખ-કાન આદિ દેવ (ઇન્દ્રિયો) બહિર્મુખ હોવાથી અંતરાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતી નથી. નૃપ, શૂર, વિદ્વાન, શિલ્પી, વ્યાપારી આદિ સમાજના દેવપણુ પોતાના કામોમાં અહર્નિશ વ્યગ્ર રહેતા હોવાથી પરમાત્મતત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરી શકતા નથી. તથા વિશ્વના દેવ સૂર્ય, ચંદ્રમાં, અગ્નિ તથા વાયુ આદિ પણ તેને બાણી શકતા નથી. સ્વરૂપ પૃહત્તને, ખરાબર બાણી શકતું નથી. પક્ષી આકાશમાં કયાં સુધી ઉડી શકે ? હાં, જે નિઃસંગ છે—બાહ્ય વ્યાપારોથી ઉપરત હે અને અંતર્મુખ છે, તે તેને બાણી શકે છે.

અહીં 'અપઃ' શબ્દનો અર્થ 'કર્મ' છે. (અપ ઇતિ કર્મનામ, ઇતિ નિષ્પટ્ટઃ) વાત એવી છે કે—અગ્નિહોત્રાદિ જેટલાં પણ શ્રૌતકર્મ છે, તેમાં સોમરસ, ઘી અને દૂધની જરૂર પડે છે. તેમના વગર તે કર્મ નિષ્પન્ન થતાં નથી. એ સંબંધથી 'અપ' શબ્દનો કર્મોમાં પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અગર એ અર્થ પણ થઈ શકે છે કે પ્રાણિયોની ચેષ્ટારૂપ જે અપ એટલે કે કર્મ છે, અથવા—અગ્નિ, સૂર્ય આદિનું જે જ્વલન, પ્રવહન, પ્રકાશ તથા વૃદ્ધિલક્ષણુ અપ યાને કર્મ છે, તેમને તે તે કર્મ કરનારામાં પ્રથક્ સ્થાપિત કરે છે અગર તો ધારણુ કરે છે, કેણુ ? 'માતરિશ્વા' તેને જ્ઞાન ક્રિયા-શક્તિમાન હિરણ્યગર્ભ પણ કહે છે—સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ-શરીર-સહિત ચેતનને હિરણ્યગર્ભ કહે છે. અને (પંચ-મહા) ભૂત ઘટને તે પ્રદાન સર્વ કાર્ય કરે—કરાવે છે. ૪.

એકવાર કહેલો વાત, મંત્રોમાં બીજીવાર પ્રતિપ્રાદન કરવાની શૈલી જોવામાં આવે છે. 'એકવાર કહેલો વાત બીજી વાર ન કહેવાય', મંત્રોમાં એ આજ્ઞા માન્ય નથી. અહીં પુનરુક્તિ દોષની આશંકા પણ કરવી નહીં, કારણ કે શ્રુતિ ભગવતી મુમુક્ષુઓને દ્રઢ અભ્યાસને અર્થે વારંવાર એકજ વિષયનો ઉપદેશ આપ્યા કરે છે. આત્મતત્ત્વ એટલું તો ગહન છે કે તેને પુનઃ પુનઃ કહેવા સાંભળવા તથા મનનાદિ કરવા છતાં પણ અંતર્મુખ-સમાધિનિષ્ઠ યોગી સુધાંત પણ ઘણે પ્રયાસે તેને હૃદયંગમ કરવામાં સમર્થ થાય છે, તો પછી બીજીની તો વાતજ શી ? તેથીજ ઉક્ત અર્થનું ફરી વર્ણન કરે છે, યથા—

તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દુરે તદ્વન્તિકે ।

તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાઽસ્ય વાહ્યતઃ ॥ ૫ ॥

અન્વય—તત્, એજતિ, તત્ ન એજતિ, તત્ દૂરે, તત્ ઉ, અન્તિકે, તત્ અસ્ય, સર્વસ્ય, અન્તઃ, તત્ ઉ બાહ્યતઃ. ૫.

હાવાર્થ—આત્મા વાસ્તવમાં એકરસ છે, પણ તેમાં ઉપાધિ^૧લેદથી જે વિચિત્રતા આવી ગયેલી છે, તેનેજ પ્રકારાંતરે કહે છે કે—આત્મા તો સ્વભાવથી જ ક્રિયાહીન (નિશ્ચળ) છે, પરંતુ ઉપાધિની ક્રિયા, એ તેની (આત્માની) ક્રિયા પ્રતીત થવાથી તે (આત્મા) ચળ પ્રતીત થાય છે. તેથીજ કહ્યું છે કે—તે વાયુ આદિ રૂપથી ચાલે છે. પણ એ ઈશ્વરરૂપ આત્મતત્ત્વ અવિક્રિય હોવાથી સ્વતઃ ચાલતુ નથી. તે અજ્ઞાનીલોકથી દૂર છે, કારણ કે તેને તેનું જ્ઞાન નથી, અજ્ઞાની લોક કરોડો જન્મોમાં પણ તેને જાણી શકતા નથી. પરંતુ વિદ્વાનોને તે અત્યંત સમીપ પડે છે, કારણ કે તેઓ તેને વ્યાપક રૂપથી જાણે છે. આત્મા આ દ્રવ્યાદ્રવ્ય, ચરચર સર્વ જગતની મધ્યમાં સ્થિત છે. તથા પ્રિય અપ્રિય આદિ પ્રકારની પ્રતીતિ વિષયક—ગમરૂપાત્મક અખિલ જગતની બહાર પણ નિરતિશય સૂક્ષ્મ હોવાથી આકાશવત્ વ્યાપક છે. ૫.

વિ० વિ० ભાષ્ય—જે કોઈને તત્ત્વકથન (યથાર્થવાદ) કરવાનું આવ હતું હોય તો, તેને સમજાવવામાં ગમે તો તેની તેજ વાત ફરી ફરીને પ્રકારાંતરે કહેવી પડે તોપણ તેમાં આજસ કરવી જોઈએ નહીં. એ ઉપદેશને આ મંત્ર પુષ્ટિ આપે છે. મંત્રોમાં આજસ હોતી નથી, તેથી આત્માના વિષયમાં પહેલા મંત્રમાં જે કહેવામાં આવેલું છે તેના વિશેષ પ્રતિપાદનને અર્થે ફરી પણ અહીં કહે છે કે—આત્મા વાસ્તવમાં નિષ્ક્રિય હોઈને પણ ગમનાદિ વ્યાપાર કરે છે, તેથી તે ધણા આશ્ચર્યની વસ્તુ છે. પણ તેનો અભિપ્રાય એ છે કે—નિરૂપાધિક આત્માનું સ્વરૂપ ગમનાદિથી સર્વથારહિત છે, પણ દેહાદિ ઉપાધિના સંજ્ઞાથી આત્માના ગમનાદિ પ્રતીત થાય છે, પણ તેઓ જામ સિદ્ધ છે. ^૧એ પણ આશ્ચર્ય છે કે—આત્મા દૂર પણ છે અને પાસે પણ છે. અજ્ઞાનિયોને તે કરોડો જન્મમાં પણ તે દૂરજ રહેવાનો, પરંતુ જ્ઞાનિયોને તે અત્યંત સમીપ છે. કારણ કે તે તો તેમનું સ્વસ્વરૂપજ છે, તથા એ આત્મતત્ત્વ સર્વ પ્રપચની અદર બહાર પરિપૂર્ણ છે.

૧—ઉપાધિ=એક ધર્મ, જેમ આકાશ સર્વવ્યાપક છે, પરંતુ ઘટ અને ગૃહ આદિ દ્વારા પરિચિત્ત (સીમાબદ્ધ) છે તેથી જ એ ઘટાકાશના નામથી વ્યવહારમાં બોલાય છે. ઘટ તથા ગૃહ ઉપાધિયો તે અનંત આકાશને ઘટાકાશ, મહાકાશના રૂપમાં પ્રયત્ન કરી દે છે તેજ પ્રમાણે સર્વવ્યાપક આત્માની દેહ-ઇન્દ્રિયો તથા શુદ્ધિ આદિ ઉપાધિયો છે. આત્મા સ્વતઃ નિષ્ક્રિય છે, કેવળ ઉપાધિદ્વારા સક્રિય દેખાય છે

એવા અતુલશક્તિ-ભાણડાગાર, મુલ્લ, મુગમ આત્મદેવતાની ઉપાસના છોડીને જે યક્ષ-મૃતાદિ તુચ્છ, સ્વરૂપસામર્થ્ય જીવેની આરાધના કરે છે, તેમણે તેમ ન કરતાં તેની શરણમાં જવું જોઈએ કે જેની પ્રાપ્તિના લાભથી ચઢિયાતો ખીજો લાભ પ્રદાંડમાં કોઈ છેજ નહીં. ભક્ત લોક રામ, કૃષ્ણ આદિ વ્યક્તિને આત્મદેવતાની સમપ્રિરૂપમાં દેખે છે, તેથી તેમને હરેક પરમાણુમાં રમા-રમણ રામજ રમતા દેખાય છે. તેજ આધારે તુલસી-સ્મૃતિમાં 'સિયારામમય સખ જગ જાની' કહેવામાં આવેલું છે, નહીં તો શ્યામ કે વાંદરાંને કોઈ સિયારામ દેવી રીતે માની લે ? પ.

(વિશેષ—પ્રથમ મંત્રમાં જે 'ઈશાવાસ્યમ્' કહેલું છે તેનોજ આ મંત્રમાં પણ સ્પષ્ટ કરીને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તથા આશ્ચર્યનો પણ સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. મનુષ્યનો સર્વાત્મભાવ જેટલો જેટલો વધતો જાય છે તેટલોજ તે ઉન્નતાવસ્થાને પ્રાપ્ત થતો રહે છે. જ્યારે આત્મા સર્વમાં છે, ત્યારે પોતાનામાં પણ જરૂર હોવાનો, તેમજ ખીજ મનુષ્યોમાં પણ જરૂર હોવાનો, ત્યારે તો આત્મતત્ત્વભાવનાનો અભ્યાસ પોતાનાથીજ કરવાનું શરૂ કરી દેવું જોઈએ. પછી તે ભાવનાને 'સર્વં રત્નિવંદં બ્રહ્મ' એ ધારણાની સાથે પોતાના કુટુમ્બ, પછી અન્ય મનુષ્યો, પછી પ્રાણીમાત્ર, અને પછી આખા વિશ્વમાં ફેલાવી દો. તે પછી તેને અસીમમાં જઈને મેળવી દો. આ સોપાનઅધિરોહણ ઉપાસનાનાક્રમનું જે રૂળ થાય છે તેને સંતજનજ બતાવી શકે છે. અધુરાના વશની તે વાત નથી. આ મંત્રમાં 'વિજ્ઞાન પક્ષ'નું સુદર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ જે આત્મઘાતનો નિષેધ કરવામાં આવેલો છે, તે અજ્ઞાનીજનના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલો છે. આ મંત્રમાં જ્ઞાની પુરૂષને લક્ષ્ય કરીને આત્મહનનનું નિરાકરણ કરે છે, યથા—

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ૬ ॥

અન્વય—યઃ, તુ', સર્વાણિ, ભૂતાનિ, આત્મનિ, એવ', અનુપશ્યાત', સર્વભૂતેષુ, ચ, આત્માનમ, તતઃ ન, વિજુગુપ્સતે. ૬.

૧—નુજન્ પદાન્તર િજુગ્યતિ, પરાયંકો વા ।

૨—પરાયો ભૂતાનામાત્મના સદ્ ભદ્રવ્યાપ્તયર્થ ।

૩—ગુણરૂપાદિદિપ્ત્યનુકૂળિતરણવનાક્રયતિ ।

ભાવાર્થ—પહેલા જે મંત્રોમાં જે ઇશના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેનું કેવળ વાર્તાવિનોદના આનંદ માત્રનું ફળ નથી, જેમ કાવ્યમાં શબ્દોનો આડંબર અગર તો અર્થનો આડંબર વાંચીને સમજીને ક્ષણિક આનંદનો અનુભવ કરી લેવામાં આવે છે અને પછી તેને છોડી દેવામાં આવે છે. એ રીતે અહીં આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કેવળ શાબ્દિક ગોધના સારજ કરવામાં આવેલું નથી, તેને મનુષ્ય આચરણમાં લાવે, મનમાં ગોઠવે, સ્વભાવમાં દાખલ કરે અને કાર્યમાં પરિણત કરી દે, તેને સારજ તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એવી સ્થિતિમાં મનુષ્યમાં જે સમજુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું આ મંત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ આત્મનિરૂપણનું એજ ફળ છે કે—મનુષ્ય સમદર્શી થાય યથા—

જે વિદ્વાન આ સચરાચર પ્રાણીમાત્રને આત્મસ્વરૂપ પરમેશ્વરમાંજ સાક્ષાત્ જાણે છે—અવલોકન કરે છે, તે સર્વભૂતોમાં આત્માને ‘અહમેવ સર્વ-ભૂતેષ્વસ્થિતઃ’ એટલે કે હુંજ સર્વપ્રાણિયોમાં સ્થિત છું, એવું દેખે છે! અર્થાત્ જેમ આકાશમાં સર્વભૂત અવસ્થિત છે અને આકાશ સર્વ પ્રાણિયોમાં (વસ્તુ માત્રમાં) અનુસૂત (શંથાએવું) છે, તેજ પ્રમાણે સર્વ જીવાત્મા પરમાત્મામાં માણાના દોરાની પેઠે, સર્વમાં પરોવાયલા છે. કીક, તો પછી ઉક્ત કથનમાં આ ઠેકાણે શું પરિણામ નિકળ્યું ? તેનો ઉત્તર એ છે કે—‘તત્તો ન વિજુગુપ્સતે’ એટલે કે ત્યારે મુમુક્ષુને અલેક્ષ-જ્ઞાન થયું તો પછી તે કોઈની શા ગાટે નિંદા કરે ? કારણ કે તે પોતાનાથી કોઈને બિન્ન તો દેખતોજ નથી. ૬.

વિં વિં લાખ્ય—પ્રથમ જે આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેના યથાર્થ જ્ઞાનનું જે ફળ થાય છે, તેનું આ મંત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે. જે વિવેકરીલ પુરૂષ આદિ બ્રહ્માથી લઈને દ્રીડી પર્યંત સર્વ ભૂતોને આત્મામાં કલ્પિત દેખે છે, તથા એ ભૂતોમાં આત્માને અધિષ્ઠાન-સત્તા પ્રદાતાના રૂપમાં જાણે છે, તે વિવેકી પુરૂષ કદી પણ કોઈની નિંદા કરતો નથી, તેથી તે કોઈ પણ દુ અને પ્રાપ્ત થતો નથી.

નિંદા કોઈની પણ કરવી જોઈતી નહીં, પરદોષને પ્રગટ કરવો એજ નિંદા છે. તેથી લોકસંગ્રહમાં બાધા (અંતરાય) આવે છે, આપણો અમૂલ્ય સમય ખરણાદ થાય છે, સ્વ પર અર્થાત્ થવાય છે, પછી ‘અશાન્તસ્વ કુતઃ સુસમ્’ નો

વિશેષ—અભિપ્રાય એ છે કે—અજ્ઞ-અનજ્ઞણને તો વિચાર હોતો નથી, તે તો સર્વત્ર ભેદજ દેખવાનો, તેથી કોઈના પ્રતિ દૃષ્ટા પશુ થાય, તે દૃષ્ટામાં વૃદ્ધિ થતાં તે ક્રોધમાં પરિણત થવાની અને તેના પ્રભાવમાં પડેલા મનુષ્ય આત્મઘાત તથા પરંઘાતમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. જેટલી પશુ નિંદાઓ છે તે વિપમદર્શીના મનમાં સ્ફુરે છે. સમદર્શીની જૂમિ એવા પાકને સાર પ્રતિકૂળ છે. એટલે કે સમદ્રષ્ટિના મનમાં નિંદાનો ભાવ પેદા થતો નથી. તેથી તે સર્વ પ્રકારની નિંદાઓથી રહિત હોવાથી ઉદારદ્રષ્ટિ થઈ જાય છે—‘વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્’ થઈ જાય છે. તેમને માટે વિશ્વપ્રેમી, જગદ્ગુપ્ત થઈ જવું એ સ્વાભાવિક વાત છે. સર્વત્ર સમદર્શન હોવાથી તેની દોષદ્રષ્ટિ જતી રહે છે. તે એ સમજીલે છે કે—‘ન કિંચિદપિ તત્ત્વજ્ઞમીદમ્, સર્વં તત્ સુકૃતમ્’ આ જે ઈશ્વરપ્રેરિત સંસારચક્ર ચાલી રહ્યું છે, એ ઠીકજ છે. આ પ્રકારની જે દ્રઢ નિશ્ચયાત્મિકા શાંતિનો ઉદય થાય છે, તેનેજ ‘વિશ્વપ્રેમ’ કહે છે.

આ મંત્રમાં જે સામાજિક-પક્ષ, ધાર્મિક-પક્ષ તથા વૈજ્ઞાનિક-પક્ષનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેના ઊપર મનુષ્ય બે ધ્યાન આપે તો સંસારના અધિકાંશ બપેડા, કપૂર જેમ આપોઆપજ ઉડી જાય ॥ તેમ આપોઆપજ સમાપ્ત થઈ જાય.

વસ્તુ માત્રમાં આત્મા, અને આત્મામાં સર્વ વસ્તુ સમાએલી રહે છે, એ સંવેદ્ય વિજ્ઞાન છે. ભૂતમાત્રની જુશુષ્સા—તિસ્કાર કરવો નહી, એ સામાજિક પુષ્ટિ છે. તથા ઉક્ત ઉપદેશોનું, નિશ્ચયપૂર્વક પ્રતિપાલન કરવું એ ધર્મ છે.

કેવળ જુશુષ્સા અગર તો નિંદાથીજ આત્મઘાત થાય છે, એમ નથી, પશુ શોક મોહાદિકથી પશુ એમ થાય છે. તેથી જ્ઞાનારૂઢ દશામાં જુશુષ્સાનું પ્રતિપાદન કરીને, અર્થાત્ મનુષ્ય જ્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે સમયે તેને નિંદા કરવાની ભાવના રહેતી નથી, એ વાત કહીને, હવેના મંત્રમાં જ્ઞાન-પરિપાક-દશામાં એટલે કે સારી રીતે જ્ઞાન થઈ ગયા પછી શોક, મોહાદિક રહેતાં નથી, તેનું પ્રતિપાદન કરે છે કે—

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ૭ ॥

અવયવ—યસ્મિન્, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, આત્મા, એવ, અભૂત, વિભાનતા, એકત્વમ, અનુપરચયતઃ, તત્ર, કઃ મોહઃ, કઃ શોકઃ? તત્ર અવિદ્યાભાવયોઃ શોકમોહયોઃ અસમ્ભવપ્રદર્શનેન સંસારનિવૃત્તિરપિ સૂચિતા ભવતિ, ઇતિ નિષ્કર્ષઃ. ૭.

ભાવાર્થ—સર્વેન આત્મભાવ વિષયક, જે વાત પહેલાં કહેવામાં આવી છે, તેને ફરી કહે છે કે—જે કાળમાં અગર જે ઇશ્વરસ્વરૂપ પરમાત્મામાં જ્ઞાનવાન પુરૂષ, બ્રહ્માથી લઈને તૃણપર્યંત સર્વ વચચરાત્મક ભૂતોને ‘સર્વમૂતા-સ્માડ્ભમેવ’ એ બ્રાધથી પોતાનોજ આત્મા સમજીલે છે, તે કાળમાં અગર આત્મામાં સર્વ જગોએ એકાત્મજ્ઞાનવાન પુરૂષના આત્માને આવરણ કરીલેનારો મોહ, કે વિદ્વેષ કરનારો શોક થતો નથી. કારણ કે જ્યારે મૂલરૂપ અવિદ્યાજ નષ્ટ થઈ ગઈ કે પછી તેનાથી ઉત્પન્ન થનારા મોહ-શોક બિલકુલ, જરાપણ રહેશેજ નહીં.

વિં વિં ભાષ્ય—જે વિકાસે જ્ઞાન થયા પછી ચરાચર ભૂતોને પોતાનો આત્માજ માની લીધો છે, તથા જેણે શુદ્ધ અને શાસ્ત્રોના ઉપદેશથી આત્માની એકતાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે, વિવેકી પુરૂષને જ્ઞાનકાળમાં, અગરતો આત્મામાં આવરણરૂપ મોહની તથા વિદ્વેષરૂપ શોકની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. જ્ઞાનીના એકલા શોક-મોહજ દૂર થતા નથી, પરંતુ તેમનું કારણ મૂલ અવિદ્યા પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. એટલે બીજનો નાશ થવાથી, શોક-મોહ ફરી અંકુરિત થતા નથી. બ્રહ્મજ્ઞાન અને મોહ-શોક, તેજ અને અંધારાના માફક તે એક જગ્યાએ રહી શકે નહીં. જ્ઞાન-સદ્ભાવનામાં સમૂળ-મોહ-શોક રહેવા પામતાજ નથી.

સમસ્ત સંસાર મોહ-શોકના ચક્કરમાં પડી દુઃખી થઈ રહ્યો છે. વસ્તુઓ ને ઈષ્ટ માનીને તેમનામાં, જોળમાં મંકોડાની પેઠે એવો લપટાઈ જાય છે કે, પોતે પોતાને પણ ભૂલી જાય છે. સંસારીજીવ આહવા સખે છે કે—પોતાની પહાલી ચીજો નષ્ટ ન થઈ જાય, બ્રહ્મ ન થાય, મારાથી દૂર ન થાય તથા પોતાને અપ્રાપ્ય ન રહે. પરંતુ માયાના પદાર્થોમાં સદા એક-રસતાનો સંલવજ નથી, તેઓ અગર તેમના અંશ સદા બદલાવાજ રહે છે. બૃગદત્તાજ રહેવાના એવા અવર્યંભાવિભાવોને સારૂ મોહ-શોક શા માટે ?

તેથી પોતાને સારૂ જોછામાં જોછી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરો, જ્યાં સુધી

ખની શકે ત્યાં મુઘી પોતાની જરૂરિયાતોને ઓછી કરે. પ્રારબ્ધવશ કદી પદાર્થોના સંગ્રહ કરે તો તે બીજાને સારૂ કરે. મોહમાં ફસાશે નહીં. જે ઇષ્ટ વસ્તુ નદ્યર્થ બલ્ય, કે ન મળી શકી, કે કોઈ બીજાને મળી ગઈ તો તેના સારૂ શોકાકુળ ન થાઓ. ઉદ્યોગમાં લાગેલા રહેા, પણ તે મોહ શોકનો ત્યાગ કરીને. મોહ-શોકની આત્મતિક નિવૃત્તિના ઉપાયનો જે ઉપદેશ આ મંત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે, તેને આચરણમાં લાવવાનો યત્ન કરો. ॥ ૭ ॥

વિશેષ — જે સમયે જે આત્મામાં સર્વભૂતમાત્ર આત્માની સાથે એકાકાર અને અભિન્નતાની પ્રતીતિ થઈ બલ્ય છે, તે સમયે અદ્વૈતદર્શન-સંપન્ન આત્મ-જ્ઞાનીને શોકનો અવકાશજ ક્યાં છે ? અને મોહપણ ક્યાં છે ? શોક-મોહાદિક વૃત્તિયોથી તેને કોઈ પ્રકારની બાધા થઈ શકતી નથી. અહીં મોહ-શોક, સર્વ ભરેહના ચિત્તવિકારોનાં ઉપલક્ષણ છે, તાત્પર્ય એ નિકળાયુકે—સર્વાત્મદ્રષ્ટા જ્ઞાની-ને મોહ-શોક તો શું પણ કોઈ પણ પ્રકારનો ચિત્તવિકાર થવા પામતો નથી. એ ઉપદ્રવોનું મૂળજ 'કષાઈ' બલ્ય છે. તેથીજ એકત્વદર્શી જ્ઞાનવાનને મોહનામ—કામ, ક્રોધ, લોભાદિ કૃત પ્રમાદ તથા શોકનામ-વિત્ત, યુત્ર, કલત્રાદિના નાશથી ઉત્પન્ન થનારા તાપ રહેતાજ નથી. જ્યારે કે જ્ઞાનથી પ્રપંચ મિથ્યા પ્રતીત થવા માંડે, ત્યારે મોહ-શોકાદિ પણ વિધિપ્રપંચ (મૃદિ) રૂપ હોવાને કારણે, મિથ્યાજ જણાવા માંડે છે. 'પ્રપંચઃ સત્યઃ' એટલેકે 'આ જગત્ સાચુ છે' એવું બહુનારાના હૃદયમાં વાસનાબળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાથી રાગ-દ્વેષાદિ તથા તેનાથી મોહ શોકાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જ્યારે જ્ઞાનીએ સર્વ જગતને આત્મસ્વરૂપ સમજીને તેને મિથ્યા સમજી લીધું હોય છે ત્યારે તેની વાસના-બળ સ્વયં શાંત થઈ બલ્ય છે. પછી રાગદ્વેષકૃત મોહ-શોકાદિકોનો અવસરજ રહેતો નથી.

આ મંત્રમાં આપેલા સર્વાત્મદર્શનના ઉપદેશને આચરણમાં લાવનાર મનુષ્ય સર્વોચ્ચ ભૂમિકાનો અધિકારી થઈ બલ્ય છે. પૂર્વમંત્રોમાં જે આત્માનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે “તે આત્માને સર્વભૂતોમાં, તથા સર્વભૂતોને એ આત્મામાં” એતત્રોત દ્રષ્ટા તથા “જાતૈકત્વના મહિમા” નો અનુભવ કરનારા જ્ઞાનયોગીનો, આ મંત્રથી ‘આ અખિલ વિશ્વ આત્માજ છે’ અથવા તો “આત્મ-

શક્તિથી નિર્મિત છે” “શક્તિ તથા શક્તિમાનમાં કંઈ ભેદ નથી” ઇત્યાદિ ભાવનાઓ દ્રઢ થઈ જાય છે. આ મંત્રમાં એજ વિજ્ઞાન-પક્ષનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૭ ॥

ઉપર્યુક્ત મંત્રોથી જે આત્માનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે પોતાના સ્વરૂપથી કેવા લક્ષણવાળો છે, તેનું હવેના મંત્રમાં ઓધન કરે છે—

સ પર્યગાચ્છુકમકાયમવણમસ્નાવિરઃ શુદ્ધમપાપ-
વિદ્ધમ્ । કવિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વયમ્ભૂર્યાથાતથ્યતોઽર્થાન્
વ્યદધાચ્છાશ્વતીભ્યઃ સમાભ્યઃ ॥ ૮ ॥

અન્યથા—શુદ્ધમ્, અકાયમ્, અવણમ્, અસ્નાવિરમ્, શુદ્ધમ્, અપાપવિદ્ધમ્, કવિઃ, મનીષી, પરિભૂઃ, સ્વયમ્ભૂઃ, સઃ, પર્યગાત્, યાથાતથ્યતઃ, શાશ્વતીભ્યઃ, સમાભ્યઃ, અર્થાન્, વ્યદધાત્ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા હીસિમાન, અક્ષત, કારણ—સૂક્ષ્મ—સ્થૂળ શરીરથી રહીત, નિર્મળ, ધર્માધર્મવશ્ચીત, સર્વદર્શી, સર્વજ્ઞ, સર્વોપરિવર્તમાન અને સ્વયંભૂ છે. એ સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા સમસ્ત વસ્તુઓને વ્યાપ્ત કરીને વિદ્યમાન છે. તથા તેણે સંવત્સરાધિપતિ ત્રિવરતન પ્રજાપતિયોનાં કર્તવ્ય (વિષય સમૂહ) ને યથાર્થ રૂપમાં વિભક્ત કરી હીધાં છે. ॥ ૮ ॥

૧—‘શુદ્ધમ્’ થી લઈને ‘અપાપવિદ્ધમ્’ નાં જેટલાં વિશેષણ છે તેમને પુરિલગમાં મળી દેવાં, કારણકે મંત્રમાં ‘સઃ’ એ પુરિલગથી ઉપક્રમ (પ્રારંભ) તથા ‘કવિ’ આદિથી ઉપસંહાર (સમાપ્તિ) કરવામાં આવ્યો છે.

૨—શુદ્ધ સત્વગુણયુક્ત માયા, એ ઈશ્વરનું કારણ શરીર છે, તથા મહિમ સત્ત્વ-ગુણસદિત તથા વાસનામય અનાદિ અવિદ્યાઅંશ, જનનું કારણ શરીર છે.

૩—પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, વ્યાન, એ પાંચ પ્રાણ તથા ઓન, ત્વચા, નેત્ર, રસના, ઘ્રાણ એ પાંચ યાનેન્દ્રિય, તથા વાક, પાણિ, પાદ, પાદુ, ઉપરચ, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા મન (ચિત), બુદ્ધિ (અદ્ભાર) એ સત્તર તત્ત્વોના સમુદયને જનનું ચક્ષુ શરીર કહે છે. અને સમસ્ત જીવોનાં ચક્ષુ શરીર મળીને ઈશ્વરનું ચક્ષુ શરીર કહેવાય છે.

૪—જીવોનાં સ્થૂળશરીર તો બાહ્ય રૂપે (એક એક) પ્રત્યક્ષજ છે, તથા સમસ્ત સ્થૂળશરીર ઈશ્વરનું સ્થૂળશરીર છે એજ શરીરોમાં પાંચોગ્રહ અંતર્જાત છે

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—શ્રુતિ ભગવતી મુમુક્ષુ-જ્ઞાસુએને વારંવાર આત્મ-
દેવનો પરિચય કરાવે છે, કારણ કે આત્મતત્ત્વ અતિ ગહન છે. તેથી તેનો જોધ
કરાવવામાં વેદ આજસ નથી કરતો. જેમકે—આત્મા વ્યાપક છે, સ્વયંજ્યોતિ
છે, લિંગ શરીર, નાડી અને પ્રણયી રહિત છે. પ્રણુ-નાડીના અભાવથી સૂળ-
શરીરથી રહિત હોવાનું સૂચિત થાય છે. શુદ્ધ છે, તેથી કારણ શરીરથી રહિત છે,
ધર્મ અધર્મથી રહિત સર્વનો દ્રષ્ટા છે. મનને ઘેરણા કરવાવાળો છે અને પરિભૂ
છે. ભાવ એ છે કે જે સર્વના ઉપર છે અને સ્વયંભૂ એટલે કે પોતેજ ઉપર
અને પોતેજ નીચે છે, એ પરમાત્મા પ્રભાપતિ રૂપે સર્વપ્રાણિયોનાં કર્મો તથા તે
કર્મનાં ફળને યથાર્થ રૂપથી ધારણ કરે છે.

પરમાત્મા ‘પરિભૂ’ એટલેકે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તથા સ્વયંભૂ એટલેકે પોતાનાં
જ સામર્થ્યથી સ્થિત રહેવાવાળો છે, તેને કોઈ બીજાની સહાયતાની જરૂર નથી.
આ મંત્રમાં આત્મદેવના બીજા પક્ષ જે શુદ્ધોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેમનો
જ્ઞાનથી અનુભવ કરનારા જ્ઞાની પક્ષ તે શુદ્ધોથી યુક્ત થઈ જાય છે. ‘સેવત તુ મહિ
તુ મહી હોઈ બઈ’, એજ ભાવનાથી કહેલું છે—‘પ્રદક્ષવિદ્યાપ્નોતિ પરમ્’
પ્રદક્ષવેત્તા પ્રદક્ષ થઈ જાય છે.

વિશેષ—એ યથોક્ત આત્મતત્ત્વસા પુરૂષ, જગતના બીજ ભૂત-તેજોરૂપ,
જે સૃષ્ટિ રચવાની શક્તિથી સંપન્ન છે, એવા ‘શુક’ ને સર્વ દેશ તથા સર્વ
કાળમાં જાણે છે. આ મંત્રમાં ‘શુક’ શબ્દ કરીને, યુગોત્પાદનપરાયણ-સાંસા-

૧—પ્રજાસાની જ્યાં જે અવસ્થામાં જેવો રહે છે ત્યાંજ તે બ્રહ્મતત્ત્વને દેખે છે.
કારણ કે જ્ઞાનીના ચિત્તમાં બ્રહ્મતત્ત્વનું સદૈવ સ્ફૂરણ થતું રહે છે. તેથી એ સિદ્ધ થાય છે
કે—જ્ઞાનવાનનું ચિત્ત સદા વ્યાપિરહિત હોય છે. સ્વાધ્યાય કરનારનાં ચિત્ત હમેશાં
સ્વસ્થ રહે છે, વરતુતઃ સ્વાધ્યાય (વેદાધ્યાયન) કર્તવ્ય કર્મોમાં સર્વથી પહેલું કામ કહેલું
છે. શ્રી યંકર ભગવત્પાદે કહેલું છે કે—‘વેદો નિત્યમર્ચયતામ્’ એટલે કે વેદનો પ્રતિદિન
પાઠ થવો જોઈએ. ‘વેદાન્તવાક્યેષુ સદા રમન્તઃ કૌપીનચન્તઃ લક્ષ્ય માગ્યવન્તઃ’ એટલે કે
જે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ મનન તથા નિદિધ્યાસન કરે છે, એ અખંડ સદાયરણપરાયણ
પુરુષથી કોઈ વધારે ભાગ્યવાન નથી.

૨—સમસ્ત મંસારના પ્રાણી ‘શુક’ ના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત છે. યથા—જ્ઞાનીજન
તો જન્મતપ્તીજન્મૂત ‘શુક’ (ખજા) માં રત છે, તથા મંસારીલોક મંતાનખીજન્મૂત
શુક (વીર) માં લગી રજા છે.

રિક્તનસેવિત રેતરૂપ (વીર્ય) અર્થ નથી, પરંતુ તેનાથી વિલક્ષણ બ્રહ્મરૂપનું પ્રકલ્પ કરવામાં આવેલું છે. તેથી અહીં ‘અકાયમ્’થી લઇને ‘અપાપ-વિદ્વમ્’ સુધી જેટલાં પદ છે, તે ‘શુદ્ધમ્’ના વિશેષણ બાળુવા. યથા—(શુદ્ધ) બ્રહ્મ ‘અકાયમ્’ એટલે કે શરીર-સંબંધથી શૂન્ય છે, ઇતર શુદ્ધની પેઠે કાયાવાળો નથી. તે ‘અદ્યનમ્’ અર્થાત્ દ્યુત ઉપદેશ આદિ સંબંધથી રહિત છે. તે ‘અજાધિરમ્’ યાને નાહીનો પણ સંબંધ રાખતો નથી કે જેમ ઇતર શુદ્ધ નાહિયોવાળું હોય છે. બ્રહ્મ ‘શુદ્ધમ્’ અર્થાત્ પવિત્ર છે, ધૃષ્ટારૂપક નથી. તે ‘અપાપવિદ્વમ્’ પાપવેધથી વર્જિત છે, એટલે કે પાપના ક્ષણના સંબંધથી શૂન્ય છે, સાંસારિક ‘શુદ્ધ’ની પેઠે ભરકમાંદિ દુરપનેય (જે ઘણી મુશ્કેલીથી દૂર થઈ શકે એવા) પાપ સંબંધથી મુક્ત નથી. એવા ગુણવાળા ‘શુદ્ધ’ નામક બ્રહ્મને જે બાળુ છે, તે જીવનમુક્ત ધાય છે, ‘કર્મિર્મનોપી પરિમૂઃ સ્વચ્ચમ્.’ આ વિશેષણોથી એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે—એ પુરૂષ ‘કવિ’ એટલે કે અતીતકર્મા, મનીષી, અલૌકિક બુદ્ધિવાળો, ‘પરિમૂઃ’ વાસનાબદ્ધ જીવભાવનું અતિક્રમણ કરવા-વાળો તથા ‘સ્વચ્ચમ્’ અર્થાત્ સ્વતાઃસત્તાક થઈ જાય છે.

એટલુંજ નહીં પણ ઉક્ત-અધોક્ત-આત્મતત્ત્વજ્ઞાના બ્રહ્મભાવના પછી આચાર્યત્વ પણ સ્વતઃ આવી જાય છે. તે યથાયોગ્ય રીતે શ્રુતિ સ્મૃતિ વિષયક શાસ્ત્રાર્થોનું ઉપદેશ તથા આચરણોથી વિધાન કરે છે—બોધ કરે છે.

આત્મ તાત્પર્ય શું નિકળ્યું ? તેનો ઉત્તર એ છે કે—તે આત્મતત્ત્વજ્ઞ આચાર્યપદ ઉપર આરૂઢ થઈને ચિરકાળ સુધી લોકસમહાર્થ સનાતનધર્મ

૧—‘અથવા પરપિ પદાનિ ક્રિયાવિશિષ્ટાણિ’ એટલે કે કાંઈએ આ મનમાંના ‘શુદ્ધમ્’ આદિ પદોને ક્રિયાવિશેષણ બાવથી અર્થ બેસાડેલો છે.

૨—एवविषयविशेषणोपेत शुभारूपं ब्रह्म य पर्यगात् स जीवन्मुक्तो भवतीत्युच्यते—
કર્મિર્મનોપી પરિમૂઃ સ્વચ્ચમ્પરિતિ ।

૩—पर्यगात्—परि, परितः सर्वतः सर्वदेशे सर्वकालं च, अगात्, प्रातःपान्, ज्ञातयान्, अपिगच्छतीत्यर्थः, यत्र कुत्र तिष्ठति तत्रैव ब्रह्मत्वं जानाति ।

૪—परिभवति तिरस्करोति दासनाजालमिति परिमू । नानारूपे परितः समन्ताद् भवतीति वा ।

૫—स्वयं स्वयिरूपतઃ કેવલઆત્મરૂપતો મરતીતિ સ્વચ્ચમ્ । સ્વભાવસ્થિતો મુક્તમાયઃ ।

૬—याथातथ्यतोऽर्थान् व्यरूपारिति, यथातथामात्रेण तत्ततः व्यरूपाद्

ચપાનુરૂપ ધ્યમનરિત્યર્થઃ ।

વેદમાર્ગના અવિચ્છિન્ન પ્રવાહને બરી રાખવાનો ઉપદેશ-વ્યાપાર કરતો રહે છે. છવન્મુક્તની આચાર્ય ક્રમમાં પ્રવૃત્તિ, પ્રારંભવશ સ્વભાવિક રીતેજ થયા કરે છે, કોઈ રીતના ફળ-લોભ-લાભના ઉદ્દેશથી નહીં. હાં, લોકસંબ્રહ્માત્મક ફળ તો સ્વતઃજ થઈ બાધ છે.

આ મન્ત્રનું ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાંતર પણ વેદાંતકેશરી (ચતુર્લોકી ૪૪) ને આધારે આચાર્યને માન્ય છે. પ્રતીત થાય છે કે આજ તત્ત્વને આધારે આજ સુધી પરમહંસ વિદ્વાન સંન્યાસી વેદ, વેદાંત, વેદાંગ તથા રહસ્યાદિ (પુરાણ ઇતિહાસ આદિ) નો પ્રચાર કરતા આવ્યા છે. તેઓ મહામંડલેશ્વરરૂપ-આચાર્ય પીઠાધિષ્ઠિત થઈને અનેક દિગંતરોમાં જે આચાર્યમંત્રનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે, તેનાથી સર્વસાધારણ સુપરિચિત છે. આ મન્ત્રમાં વિજ્ઞાન-પક્ષ, ધર્મ-પક્ષ તથા સમાજ-પક્ષ એ ત્રણેના પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યાં છે. ૮.

૧—અયત્સિદ્ધૈવ ।

૨—આનુષંગિકમ્ ।

૩—શ્રુતૌ યદ્ આચાર્યસ્પાડ્યવચ્ચક્ત્વં પ્રતિપાદિતમ્, તદ્વલોકયન્તુ લોકાઃ સ્ફાર-ચ્છુષ્કાઃ, યથા—‘ત ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃષ્ઠ્વામિ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિયોના તત્ત્વજ્ઞાન વેદવાક્યના સમજે છે, વેદવચનોના આચાર્ય તે શ્રુતે સાંભળવા ત્યારે તે સફલ થાય છે. કહેછે—

‘મદૈવા લક્ષ્મીર્નિહિતાડધિવાચિ’ (ઋગ્વેદ સં ૩-૧૨-૧૭) ।

‘આચાર્યમુત્તેન યો જાનીતે સ તેનૈવ શરીરેણ સત્તારાન્મુચ્યતે’ (નૃસિંહપૂર્વતાપિની ૧-૫) ।

‘આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ’ (છાન્દોગ્ય ૬-૧૪-૨) ।

‘તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાડધિગચ્છેત્ સમિત્પાણિ. શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્’ (મુળ્લકોપ ૧-૨-૧૨) ।

‘આચાર્ય્યાંદ્રઘેવ વિદ્યા મિદિતા સાધિષં પ્રાપયતિ’ (છાન્દો ૪-૬-૨) ।

‘યસ્ય દેવે પરમત્તિકર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા કર્ષાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ’
(વિષ્ણુપુરાણ-વ્યાસોક્તિ)

‘ગુરુવન્નાત્તુ લભ્યેત પ્રત્યક્ષ સર્વતોમુક્ષમ્’ (સ્વેતાશ્વરો ૬-૨૩) ।

‘વેદમનૂચ્યાચાર્યોડન્તેવાસિનમનુશાસ્તિ’ (તૈત્તિરીયારણ્યક ૧૧-૨) ।

‘આચાર્યસ્તુ તે ગતિં વક્ત્વા’ (છાન્દોગ્ય ૪-૧૪-૧) ।

‘આચાર્ય્યાંડપીનો મવ’ (મન્ત્રપાઠ બ્રાહ્મણ ૨-૬-૧૪) ।

‘આચાર્યાપીનો વેદમધીજ્વ’ (આશ્વલાયનગૃહસૂત્ર ૧-૨૨-૨) ।

‘તદ્વિન્દિ પ્રણિપાતેન પરિપરનેન સેવયા’ (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૪-૩૪) ।

‘ભગવન્જ્ઞામ્યતે શાસ્ત્રાચ્છાષ્ટ્ર ચ જ્ઞામ્યતે ગુરૌ.’ (સ્વન્દપદીવિવા કલ્યાણાચાર્ય ૧૨) ।

અહીં જ્ઞાનનું પ્રકરણ સમાપ્ત થઈ ગયું. જે પ્રથમ એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે—‘આત્મતત્ત્વ’ ન જ્ઞાનતિ-ધર્ત્યાદિ’ એટલે કે જે આત્મતત્ત્વને નથી જાણતા તથા જે સંસારમાં અત્યંત પ્રીતિવાળા હોવાથી સંન્યાસ (નિવૃત્તિમાર્ગ) ના અનધિકારી છે, તેમના પ્રતિ ‘કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ’ ધર્ત્યાદિ વચનોથી પ્રસ્તુત કર્મનો તથા દેવતાઓની ઉપાસનાનો સમુચ્ચય દેખાડતાં તેમાંના એકની નિંદા કરેલી છે. અર્થાત્ કર્મ અને ઉપાસના બંને સાથે કરવા જોઈએ. એમ ન થાય કે—તેમાંના એકને છોડીને જીભનુંજ અનુધાન કરાય. તેથી હવેના મંત્રમાં કેવળ એકજ કરવાની નિંદા કરેલી છે, યથા—

અન્ધન્તમઃ પ્રવિશન્તિઃ યેઽવિદ્યામુપાસન્તે ।

તતો ભૂય ઇવ તે તમો ય ડ વિદ્યાયા ર રતાઃ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ—યે, અવિદ્યામ્, ઉપાસન્તે, તે, અન્ધન્તમઃ, યે, ડ, વિદ્યાયામ્ રતાઃ, તે, તતઃ ભૂયઃ, ઇવ તમઃ, પ્રવિશન્તીતિ શેષઃ. ૬.

ભાવાર્થ—જે ધનાભિલાષી અવિદ્યાન દેવળ જ્યોતિષોમાદિ કર્મોનું અનન્યચિત્ત થઈને એકાગ્રતાથી (ઘણાપ્રેમથી) અનુધાન કરે છે, તેઓ ‘હૂ’ ‘માઈ’ એ અભિમાનરૂપ ઘોર અધારમાં જઈ પડેલ છે. કેવલ કર્મકાંડિયો ‘હું આમ કરી શકું છું’ ‘મેં આ કરી લીધું’, ‘મારામાં આ સામર્થ્ય છે’ તથા ‘હું સ્વર્ગને જીતી લઈશ’ ધર્ત્યાદિ અભિમાન ભરણી બન્ય છે.

ત્યારે શું કર્મ છોડીને દેવતાઓની ઉપાસના કરવી જોઈએ ? તેના ઉત્તરમાં કહેલે કે—જે અજ્ઞાની કર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરીને કેવળ દેવતાઓની ઉપાસનામાં અનુરક્ત થઈ બન્ય છે, તે ઉક્ત અધિકાર કરતાં પણ વધારે અભિમાનના અધિકારમાં પડે છે. કારણ કે તે અજ્ઞાની તે તે દેવતાઓના ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિને સાદું અધિક આસક્તિમાં રૂસાએલા રહેલો. અગર તો—એજ સંસાર છે, એવી તરેહના ભૂલાવામાં પડે છે.

વિં વિં ભાંધ્ય—આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને સાદું ચિત્તશુદ્ધિ પ્રધાન સાધન છે, એટલે કે દિલ ચાક્ર હોવું જરૂરી છે. ચિત્તશુદ્ધિને માટે કર્મ તથા

૧—‘અવિદ્યામ્’ = કર્મ ।

૨—‘વિદ્યાયામ્’ = જ્ઞાનપ્રદેયોઽયમિતિ દેવતોપાસને ।

ઉપાસના છે. ચાલુ મંત્રમાં તેમની નિંદા કરેલી હોય એવું પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતઃ કર્મોપાસનાની નિંદા નથી પણ તેમનાં ભુદાં ભુદાં અતુષાન કરવાના પ્રકારની નિંદા છે. આ નિંદા સમુચ્ચયના વિધાનના સંબંધમાં છે. જે કર્મનો ત્યાગ કરીને ઉપાસના કરે છે. તથા ઉપાસનાને છોડીને કર્મ કરે છે, એટલે કે તેમને અલગ અલગ કરે છે, અર્થાત્ સાથે સાથે નથી કરતા, તેની આ મંત્રમાં એવે પ્રકારે નિંદા કરવામાં આવી છે કે—‘જે મનુષ્ય કેવળ કર્મજ કરે છે તે એવા અધિકારમાં ચાલ્યો જાય છે કે જ્યાં કંઈ પણ દેખી શકાતું નથી’. લોક આજન્મ કર્મ કરતા રહે છે, પણ પ્રાપ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી. જે મનુષ્ય ચિરકાળ સુધી ચાલતા રહેવા છતાં પણ ચંતવ્ય સ્થાન સુધી ન પહોંચી શકે તો તેને નરાશા અગર અસફળતાના અધિકારમાં પડતું પડે છે. અને જે કેવળ ઉપાસનામાંજ લાગેલા રહે છે તેઓ તો તેનાથી પણ વધારે અધિકારમાં ચાલ્યા જાય છે. કારણ કે તેઓ પોતપોતાના ઉપાસ્યદેવની વિભૂતિપ્રાપ્તિની ચાહનામાં પોતાની બધી જીંદગી વીતાડી દે છે. પણ જ્યારે એ બંને સાથે સાથે કરે છે ત્યારે તે કર્તવ્ય સમજીને કરાય છે અને કર્તવ્ય પાલનમાં અભિમાનાદિ દોષ આવતા નથી. ૯.

વિશેષ—આ મંત્ર સુધી જીવન્-મુક્તિનો પ્રસ્તાવ સમાપ્ત થયો. હવે ‘અન્યતમઃ’ થી લઈને ‘સોડહમસિં ૧૬’ સુધી ‘અમૃત-જ્ઞાન’નો પ્રસ્તાવ કરે છે. એ અમૃતલાભ (પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ) કર્મસંહિત જ્ઞાનથીજ થઈ શકે છે. તેથી પહેલા પ્રસ્તુત ત્રણ મંત્રોમાં કર્મ અને જ્ઞાનનો સમુચ્ચય દેખાડવામાં આવે છે. યથા—

જ્ઞાનમાર્ગનો ત્યાગ કરીને જે લોક કેવળ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોમાં લાગી જાય છે, તે દુનિયાંની અન્ય ઝંજટોમાં ફસાઈ જાય છે, અથવા ઘાણીના બળાદની

૧—‘સમુચ્ચય’ નામ—સાથ રહવાના પ્રકાર—સહયોગની રીત—જેમ કે ઉપાસના કરવી અને તેજ સમયે સાથે સાથે કર્મ પણ કરવું.

૨—કોઈ વિદ્વાને ‘વિચારણ’નો દેવતોપાસના અર્થ ન કરીને જ્ઞાન અર્થ કરેલો છે. તે પણ લઈને અહીં વિચારણા કરેલી છે.

૩—અન્યમ્ = અદરોનાત્મકમ્-વિચારણહિતમિત્યર્થઃ । તમઃ = અજ્ઞાનમ્- જ્ઞાનિતિમિતિ યાવત્ । પ્રવિશન્તિ=પાન્તા ભવન્તિ । ન ચાપ્યોત્પત્તોડયાન્તિ નિરપત્તોતિ યાવઃ । કે ? ચે અવિદ્યામ્, વિદ્યાયા જ્ઞાનાદન્યા અવિદ્યા તામ્, કર્મેત્યર્થઃ । અવિદ્યાપરેનાડત્ કર્મેન ચામ્યમ્ । આ મંત્રમાં અવિદ્યાનો અર્થ, કર્મ પદ્ય કરવો.

પેઠે ઘેરનો ઘેર રહે છે, ગલીગુચી ંબરના, કે ગ્રામ નગરાદિકોના, કે જાતિ એટલે કે સંપ્રદાનાં કામોમાં પડી જાય છે, તેઓ અજાણપણે અજ્ઞાનની બ્રાંતિમાં પડી જાય છે. આ કર્મોમાં જોશ તો હોય છે પણ હોય (જ્ઞાન) નથી હોતું, અને કર્મ છોડીને કેવળ જ્ઞાનમાં રત થઈ જાય છે, તેઓ તો વળી વધારે—ઉપર્યુક્તા બ્રાંતિ અવસ્થાથી પણ વધારે—અધિકારચ્છન્ન થઈ જાય છે. જ્ઞાનની સાથે કર્મ ન કરવાં, એ વિવેક વગર ત્યાગ કરવાના જેવું છે. જ્ઞાન-કર્મ, એ બંને પાંખો ગરડની પેઠે ઇચ્છિત લોકમાં પહોંચાડી શકે છે. એટલે કે જ્ઞાની-કર્મી જે દેશનો આશ્રય લેશે તેને પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત કરી લેશે.

‘વિદ્યા’ નામ ‘જ્ઞાન’નું છે, તે સર્વવ્યાપક હોવાથી સ્પંદનરહિત સ્થિર છે. ‘અવિદ્યા’ નામ ‘કર્મ’નું છે, તે પારચિછન્ન હોવાથી સ્પંદનાત્મક છે. તેથી વિદ્યા અને અવિદ્યામાં વિપરીતતા છે. ચિંતાશીલ (વિચારવાન) ના કર્મ શિથિલ થઈ જાય છે, અને કર્મવીરની ચિંતા શિથિલ થઈ જાય છે, તેથી વિપરીતતા આવે છે. ‘અવિદ્યા પ્રેયોવિપયા, વિદ્યા શ્રેયોવિપયા’ એ ભગવાન શ્રી શંકરપ્રાદનું વચન પણ વિદ્યા-અવિદ્યાનો વિપરિત ભાવ દ્રઢ કરે છે. ઉક્ત કથનોનું તાત્પર્ય એ છે કે—વિદ્યા અને અવિદ્યા, બંને તેજતિમિરવત્ જ્યાં વિપરીત છે તો પછી તેમનો સમુચ્ચય (બંને એકત્રાવસ્થાન) કેવી રીતે થઈ શકે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે—જીવન્મુક્ત જ્ઞાનીનાં પણ પ્રારબ્ધકર્મ રહે છેજ. લોભથી પ્રારબ્ધકર્મ જેમ જેમ ક્ષીણ થતાં જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાન વધતું જાય છે. તે પછી પ્રારબ્ધકર્મ સમૂળમાં નષ્ટ થતાં જ્ઞાનથીજ અમૃતસિદ્ધિ થાય છે. એ પ્રકારે જ્ઞાન અને કર્મોનો સમુચ્ચય—સાહચર્ય થવાનું સંભવીત છે. તેમાં વિરોધની આપત્તિ આવતી નથી.

આ મંત્રમાં સમાજ પક્ષનું ઉત્તમ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. સમાજને જેટલી વિદ્યા એટલે કે આત્મજ્ઞાન જાણવાની આવશ્યકતા છે, તેટલીજ તેને અવિદ્યા એટલે કે સંસારને પણ જાણવાની જરૂર છે. સમાજમાં બંને તરફના પ્રચારની આવશ્યકતા છે. મહાભારત પછી આપણા દેશની એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ કે—જ્ઞાન-કર્મના સમુચ્ચયને ભૂલી કોઈ એક બિપરજ વધારે જોર આપવામાં આવ્યું. કદી કર્મ-વીરોની ભરતી આવી તો તે જ્ઞાનવૃક્ષને તાણી ગઈ, અને જ્ઞાનિયોનો જમાનો આવ્યો તો કર્મ કર્મ સર્વ હવામાં ઉડી ગયાં. રાજપૂતાનાના કર્મવીરો મરવું મારવાનું તો જાણતા હતા, પણ સમય બિપર યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી

ખચીને નિકળી જવાની શાનને તે સમજતા નહોતા. લાખો યત્નથી સામે મુઠી ભર થોડાઓ દીવા બિપર પતંગિયાંની પેઠે નષ્ટ થઈ જતા હતા, અને જ્ઞાનિયોએ તો સાફ સાફ કહી દીધું હતું કે—ચાર દિવસની છાંદગીને સાફ અનિત્ય સંસારને છોડીને જંગલોમાં ચાલ્યા જાઓ. વસ્તુતઃ આવશ્યકતા ઋષિયોની પછુ છે અને શૂરવીરોની પછુ છે. ત્યારેજ જ્ઞાન-કર્મનો સમુચ્ચય—સમતોલ તેમજ ખરાખર રહેશે.

આચાર્ય લગવાનું શ્રી શંકરપાદનું કથન છે કે—‘અવિદ્યા પ્રેયોવિપયા, વિદ્યા પ્રેયોવિપયા’ અર્થાત જગત્ વિદ્યાથી અભ્યુદય તથા અધ્યાત્મવિદ્યાથી નિઃશ્રેયસ પ્રાપ્ત કરે છે. અભ્યુદય નામ—ઐહિક ઉત્કર્ષ, સાંસારિક ઉન્નતિ, દુનિયાના કામોમાં લાગી રહેવા છતાં જાંચી સ્થિતિ મુધી પહોંચી જવું. તથા નિશ્રેયસ નામ—પોતાની આત્મશક્તિનો વિકાસ કરવો, પોતાનામાં એવી શક્તિનો સંચય કરી લેવો કે જે સદા સુખ શાંતિનો હેતુ બની રહે, એટલે કે મોક્ષ, સ્વતંત્રતા, બંધનરહિતપણું. જે વ્યક્તિ ઈહામુત્ર—આ લોક તથા પરલોકની વિદ્યાઓમાંથી કોઈ એકનો આદર કરે છે, એટલે કે એકમાંજ રત રહે છે. અને બીજીને છોડી દે છે તેની કેવી અવનતિ થાય છે. તે ઇશાનું આ મંત્રમાં ઘણું સાફ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

શ્રુતિ લગવતીનો ઉપદેશ છે કે—મનુષ્ય આ સંસારને સુખદાયક બનાવે, તેનાથી ગભરાય નહીં, આ વિશ્વક્ષેત્રમાં એવું બીજ વાવે કે જેનાથી ઉત્પન્ન થનારા મહાવૃક્ષ બિપર કૈવલ્યનું અપૂર્વ-અનુપમ ફળ લાગે. અર્થાત સંસારને સુખદ બનાવવાનો વિચાર કરતા રહે તથા તેને અનુકૂળ યત્ન કરતા રહે. તેની (સિદ્ધિને) સાફ બીજા ગમે તેટલા ઉપાય હોય પણ સૌથી સરળ, સફળ અને મુલ્ય ઉપાય સતશાસ્ત્રોનું અવલોકન તથા મહાત્માઓનો સત્સંગ છે. ૯.

અલગ અલગ કર્મ અને ઉપાસના, એ પ્રત્યેકની નિંદા કરવામાં આવી છે, તેથી શું તેમનું કંઈ પણ ફળ નથી ? એવી શંકાના સમાધાનના સાફ હવેના મંત્રમાં બંનેના ફળનો લેહ કહે છે કે—

અન્યદેવાહુર્વિવિય્યાન્યદાહુરવિવિય્યા ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥૧૦॥

અન્વય—વિદ્યાયા, અન્યત્, આહુઃ. અવિદ્યાયા, અન્યત્, આહુઃ. ચે, નઃ, તત્, વિચરચક્ષિરે (વ્યાખ્યાતવન્તઃ), ધીરાણામ્, ઇતિ, શુશ્રુમ. ૧૦.

બાવાર્થ—દેવતોપાસનાથી દેવયાનરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવેલી છે, અર્થાત વિદ્યાથી દેવલોક પ્રાપ્ત થાય છે, અને કર્મથી પિતૃલોક પ્રાપ્તિરૂપ ફલ મળે છે. જેમણે અમારા લોક આગળ આ તત્ત્વની વ્યાખ્યા કરી છે, તેજ વેદવેત્તાઓ પાસેથી અમે આ સાંભળ્યું છે. ૧૦.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—પંક્તિ લોક કહે છે કે—દેવતાજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાનું ક્ષણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોના ક્ષણથી જિત્ત છે. જેમણે પોતાના તથોબળથી, કર્મ તથા દેવજ્ઞાનના તત્ત્વની વ્યાખ્યા કરીને અમને તથા સર્વને સમજાવ્યા છે, તેજ જ્ઞાનિયોના મુખથી અમે આ પ્રમાણે સાંભળ્યું છે. ૧૦.

વિશેષ—‘જ્ઞાન’ અને કર્મના પૃથક્ અચરણથી ક્ષણમાં પરસ્પર ભેદ આવે છે, તેનાજ પ્રતિપાદનમાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય નથી, પરંતુ ‘પ્રસ્તુત અમૃત-સિદ્ધિમાં તે કાંઈ પણ ઉપકારક ન હોવાથી તુચ્છ છે’ એ પણ તાત્પર્ય છે. તેથી આ મંત્રમાં ‘અન્યત્’ એ સામાન્ય નિર્દેશથી તેમની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે, વિશેષ પ્રકારનો કાંઈ પણ નિર્દેશ નથી. અર્થાત ‘જ્ઞાનનું આ ક્ષણ છે’ ‘કર્મનું આ છે’ એ પ્રમાણે કાંઈ વિશેષ ક્ષણનું નામ બતાવેલું નથી, કેવળ અન્યત્ કહીને છોડી દીધું છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે—ન કેવળ જ્ઞાનથીજ અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ન કેવળ કર્મથીજ.

વિદ્યા નામ—જ્ઞાન અગર આત્મબોધ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન થવાથી, એક એવી આત્મશક્તિ વધી જાય છે કે જેનાથી મનુષ્ય નિર્જય બની જાય છે. તેનામાં ભેદબુદ્ધિ રહેતી નથી, કારણ કે જય દ્વંત્રમાંજ રહેલો છે. તેજ સર્વત્ર સારી શાંતિના આનંદનો અનુભવ કરે છે.

તેજ પ્રમાણે અવિદ્યા નામ—કર્મ અગર જગતનો વૈદિક-લૌકિક નાના વિધ કર્મ-કલાપ. વિદ્યા તથા અવિદ્યા એટલે આત્મજ્ઞાન તથા વૈદિક લૌકિક નાનાવિધ કર્મ. તેમનામાંથી મનુષ્ય જે આત્મચિત્તનમાંજ લાગેલો રહે તો ઇશ-

૧—લોકના દિવસમ્પન્ના મોક્ષન્ત. તેષામયમાયમઃ પારમ્યર્થોક્તઃ ।

૨—‘અવિદ્યાયા-પર’ એ પ્રમાણે અહીં ‘એવ’ કારસદિતનો પાઠ, નથી તેથી ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પણ કર્મોનું ક્ષણ છે, એમ સૂચિત થાય છે.

૩—કેઈ વિદ્યોને અહીં ‘વિદ્યા’નો અર્થ જ્ઞાન-આધ્યાત્મિક જ્ઞાન કરેલો છે

લૌકિક-જીવનયાત્રાનો બધો વ્યવહાર બીજાને આધીન થઈ જાય છે. પછી તત્ત્વવેત્તા શાંત વાતાવરણમાં મનુષ્યલોકને સ્વર્ગ બનાવી શકે છે. પરંતુ જગતની બગડેલી દૃશ્યા શુધારી શકતો નથી. કારણ કે કામિની-કંચનલોહુપ આતતાયી ગમેતેવા સારા ઉપદેશને સાંભળતાજ નથી. તેમને તો કર્મયોગીજ ઠેકાણે લાવી શકે છે. તેથી કેવળ જ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન પણ ઇષ્ટ નથી. તેજ પ્રમાણે કેવળ કર્મનુષ્ઠાન પણ ઠીક નથી. જો મનુષ્ય કર્મજ કરતો રહે તો તે કદાચિત ઐશ્વર્યવાન પણ થઈ શકે છે. કર્મવીરને સંસારનાં નાના પ્રકારનાં પ્રલોભનોનો સામનો કરવો પડે છે. ઘણાએ લોકોને અમે જગતના જંબળમાં ફસેલા દેખીએ છીએ, તેમનાથી શાંતિ ઘણી દૂર રહે છે. તેથી કેવળ કર્મ પણ કામનુ નથી. તેથી જ્ઞાન અને કર્મએ બન્નેનો સાથ રહેવો આવશ્યક છે. જ્ઞાનના સહયોગ વગરનાં કર્મોથી ઇષ્ટસિદ્ધિની આશા રાખવી, એ રામેશ્વરને રસ્તે જનારે બદ્રીનારાયણ પહોંચવાની અભિલાષા રાખવી તેના જેવું છે. આ મંત્રમાં સમાજ-પક્ષની સિદ્ધિને સારૂ જ્ઞાન અને કર્મ એ બંનેના સમુચ્ચયની આજ્ઞા આપવામાં આવી છે. ૧૦.

પૂર્વ મંત્રોક્ત ધીરવૃત્તિવાળા પુરૂષે ઊપર જણાવેલી બંને વિદ્યાઓથી કેવા પ્રકારે લાભ લેવો જોઈએ, તે હવેના મંત્રમાં બતાવે છે, યથા—

વિદ્યાઞ્ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભય ૨ સહ ।

અવિદ્યયા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યયાઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૧૧ ॥

અન્વય—યઃ, વિદ્યામ ચ, અવિદ્યામ ચ, ઉભયમ્ સહ, વેદ, અવિદ્યયા, મૃત્યુમ્, તીર્ત્વા, વિદ્યયા, અમૃતમ્, અશ્નુતે. ૧૧.

સાવાર્થ—જો અધિકારી, દેવતોપાસના તથા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ, એ બન્નેને ‘મનુષ્યે એ બન્નેનું’ એકી સાથે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ’ એવું બંને ૭ અને તે પ્રમાણે કરે છે, તે મનુષ્ય સ્વાભાવિક કર્મ-જ્ઞાનાત્મક, મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરીને દેવતોપાસનાથી ઉપાસ્ય દેવતાની ઉપાસનારૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે—જો લોક વિદ્યાએ અને અવિદ્યાએ બંનેનું એક સાથે અનુષ્ઠાન કરે છે, તે અવિદ્યા દ્વારા મૃત્યુને પાર કરીને વિદ્યા દ્વારા અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૧.

વિઃ વિઃ બાહ્ય—જે મનુષ્ય કર્મ તથા ઉપાસના આથે આથે-૪ કરે છે તે મૃત્યુનો ત્યાગ કરીને અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં નિર્પિદ્ધ કર્મો કરવાં એજ મૃત્યુ છે, તથા દેવભાવને પ્રાપ્ત કરવો એ અમૃતલાભ છે, વાસ્તવમાં પ્રાણ નિયોગાનુકૂળ વ્યાપાર, અર્થાત્ દેહમાંથી પ્રાણ નિકળી જવો તેનુજ નામ મોત છે એમ નથી. મોત તો ખોટાં કર્મ કરવાં એ છે. એ કુકર્મ મનુષ્યને વારંવાર મોતના ચક્કરમાં નાખે છે. જેના કર્મ ખરાબ કે તેને તો બાહ્યો કે તે પોતાનાથી, સ્વન્નતિથી તથા સમાજથી મરેલોજ છે. તેજ પ્રમાણે દેવભાવવાળા એટલે કે શ્રેષ્ઠ પુરુષોની ઉચી શ્રેણીમાં ગણનારા લોક અમૃત એટલે કે અલિપ્ત છે. તેમનુજ અવસ્થા એ અલિપ્ત છે, કે જેઓ દેવતાઓની પેઠે સ્વ પરહિતાર્થે મુખ્ય શાંતિનાં કાર્ય કરવામાં પોતાના અલિપ્ત સાક્ષ્ય સમજે છે. ૧૧.

વિશેષ—વિદ્યા—આત્માનું જ્ઞાન તથા અવિદ્યા કર્મ કર્મમય સૃષ્ટિનું જ્ઞાન એ બંને મનુષ્યની ઉત્પત્તિને લાડ સમાન ઉપયોગી છે. આત્મવિદ્યાથી આત્મિક બળ વધે છે, તથા કર્મોથી ઉત્કર્ષનાં સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. જે વ્યક્તિએ એ સમજ લીધું તે મૃત્યુ એટલે કે દુઃખ, અશાંતિ, પરાધીનતા, અપમૃત્યુ તથા અપમાનાદિ સર્વ અંજડોમાંથી છુટી બાજ છે. પછી તેના માર્ગમાં કોઈ પણ બાતની બાધા રહેતી નથી.

જો મનુષ્ય આત્માને સમજી લે, એટલે કે તે એવું બાણી બાજ કે—એ માનવદેહ વગરનો આત્મદેવ, સર્વશક્તિયોનો ભંડાર છે, તો તે ઉત્તમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવાના યત્નમાં લાગી બાજ મનુષ્યમાં કઈ દિવ્ય વિભૂતિયોનો વિકાસ નથી થઈ શકતો ? એટલે કે સર્વવિભૂતિયોનો વિકાસ થઈ શકે છે, એવો નિશ્ચય કરનારા પ્રજ્ઞાલીન થઈને ચિર મુખ્ય શાંતિના અધિકારી થઈ બાજ છે. આ મંત્રમાં વિજ્ઞાન-પદ્ધતિનું વર્ણન પ્રધાન પદ્ધતિ કરવામાં આવ્યું છે. ૧૧.

૧—અત્રિવયા-પુત્રૈદિકપુત્રતિત્ત્વામ્નાનુઠિતકર્મણ મૃત્યુ તોત્તર્ગ-શ્દિશ્ચાસરકાતિત્ત્વ
ગુન પુનર્ભાવિ-મૃત્યુમશ્ય વ્યાસત્ત્વા અમરત્વ પ્રાપ્તિત્ત્વ

૨—અહીં મૃત્યુ એટલે વિચિત્રતા સ્વં દુ ખેનું પ્રદ્યુ થઈ શકે છે. અથવા મૃત્યુ એટલે સ્વાભાવિક મરણભય, તે વાસના-જન્ય થાય છે. કર્મથી વાસનાનો હાય થવાથી હૃદયના દુખાવટાકર બાજને પાર કરીને મુક્તિ આત્મજગત્ત્વો થઈને આત્મપ્રાપ્તિની ચોખ્ખતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી શ્રુતિયોમાં કહ્યું છે કે—‘નાયમાત્મા વજ્રહીનેન હમ્ય’ (મુંડક), ‘આત્મા વિન્વતે ચોર્ષ નિરુષા વિન્વતેઽમૃતમ્’ (કેન).

૩—આ મંત્રમાં ‘તાર્ક’ એ અસમાપિત ક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

હવેના મંત્રમાં વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય કરવાની ઇચ્છાથી પ્રત્યેકની નિંદા કરવામાં આવી છે. યથા—

અન્ધન્તમઃ પ્રવિશન્તિ યેઽસન્મૂતિમુપાસતે ।

તતો ભૂય ઇવ તે તમો ય ડ સન્મૂત્યા રતાઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથા—યે, અસન્મૂતિમ્, ઉપાસતે, અન્ધન્તમઃ, પ્રવિશન્તિ. યે, ઉ, સન્મૂત્યામ્, રતાઃ, તે, તતઃ, ભૂયઃ, ઇવ, તમઃ. ૧૨.

ભાવાર્થ—જે અજ્ઞાની અવ્યાકૃત નામક, જગતકારણરૂપા પ્રકૃતિની ઉપાસના કરે છે, તેઓ જેનાથી સાડ-ખોટું કંઈ પણ ન જણાય એવા ‘હું’ તથા ‘મારું’ એ રૂપ અભિમાનને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા તે અવ્યાકૃતોપાસક સંસારના ચક્કરમાં પડે છે. તથા જે લોક અવ્યાકૃતરૂપ હિરણ્યગર્ભના ચિંતન કરવામાં પશ્યણુ રહે છે, તેઓ ઉપર્યુક્ત અંધકારથી પણ વધારે અંધારામાં અગર તો હુનિયાના ભારે ણખેડામાં પડી જાય છે.

વિં વિં ભાષ્ય—પ્રથમ વિદ્યા તથા અવિદ્યાના જે વિલાસ ક્ષેત્ર દેખાડવામાં આવ્યા છે. પરમાત્માનું સ્વ-સ્વરૂપ લક્ષ્ય કરાવવાને સાડ તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે. હવે આગળની ભૂમિકા દેખાડવાને સાડ આ મંત્રમાં કહે છે કે

૧ તેનો અભિપ્રાય એ છે કે—‘મનુષ્ય કેવળ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મેથી મર્ત્યલોકને પાર કરી સ્વર્ગમાં જાય છે, પણ ત્યાં જઈને ફરી પતિત થાય છે ત્યાં એ અમૃતત્વ-સાચા સુખને ભોગવી શકતો નથી. હા, જ્યારે જ્ઞાનની સાથે કર્મ કરે છે ત્યારે તે કર્મેથી મનુષ્ય-લોકને પાર કરીને જ્ઞાનથી સ્વર્ગલોકમાં અમૃતને ભોગવે છે, પછી ત્યાંથી પાછો મૃત્યુ-લોકમાં આવતો નથી.

૧—‘હું પ્રકૃતિ છું’ એવું નિરંતર ધ્યાન કરે છે.

૨—આજ્ઞાલક્ષ્ય ભૌતિકવાદી, પ્રાકૃતિક પદ્ધતિનેજ સર્વ કંઈ માન્યારા વિદેશીય પોતાના વડપણના અભિમાનથી, તેમનાં કેટલાક તો નષ્ટ થઈ ગયા છે, બાકીના વિનાશને રસ્તે છે, તથા જેઓ સુખથી પ્રભવશાળી જેવા પ્રતીત થઈ રહ્યા છે, તેઓ અંતઃકલહથી જરજરિત થઈ ચિંતિત છે.

મૂળ પ્રકૃતિ, જે વિદ્યા તથા અવિદ્યાના રૂપમાં વિલક્ષ્ય થતા પહેલાંની અવસ્થા છે, તે અવ્યાકૃત પ્રકૃતિની ઉપાસના કરવાથી પણ કેવળ સ્વ-સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, આત્માનું આવરણ રહીજ બંધ છે. બીજી બાબુએ જો એક પ્રહાંડના અભિમાની દેવાધિદેવની ઉપાસના કરવામાં આવે તો પણ આવરણ અધિક થઈ બંધ છે, પરમાત્માના સ્વ-સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિમાં બાધા વધે છે, ઘટતી નથી.’

વિદ્યા તથા અવિદ્યા ખંને અવસ્થાઓથી, અવ્યાકૃત-મૂળ પ્રકૃતિની અવસ્થા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ તથા ઉન્નત છે, પરંતુ તે સ્વ-સ્વરૂપ નથી. તેમજ વિનાશશીલ પ્રહાંડના અભિમાની હિરણ્યગર્ભની અવસ્થા પણ પ્રહાંડના સમાન પરિવર્તનશીલ છે. તેજ કારણથી કહેવામાં આવેલું છે કે—અસંભૂતિની ઉપાસનામાં અધકારનો બંધ છે, કારણકે આત્મતત્ત્વથી બીજા (બ્રહ્મ) પદાર્થોમાં ભટકતાર પ્રકાશને પાત્રી શકતો નથી. તથા સંભૂતિની ઉપાસનામાં વળી તેનાથી પણ વધારે અધકારની ભીતિ છે, કારણકે તેમાં અણિમા આદિ ઐશ્વર્યોમાં ફસાવાની^૧ અધિક સંભાવના રહે છે.

વિશેષ—કર્મની સાથે આચરિત જે જ્ઞાનથી અમૃતનો લાભ હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે જ્ઞાન કેવું હોય ? એ છતાંની શાંતિ ‘અન્વન્તમઃ પ્રવિશન્તિ’ ઈત્યાદિ ત્રણ મંત્રોથી કરવામાં આવી છે. કર્મસંહિત પણ કેવળ જ્ઞાન અમૃત-પ્રદ થઈ શકતું નથી, પરંતુ તેના^૨ વિષયમાં કોઈ બીજા જ પ્રકારની આવશ્યકતા છે, ‘તમેવ વિદિત્વા પ્રજ્ઞા કુર્મ્વાત માહ્મણઃ’ એ શ્રુતિથી જ્ઞાનોદય પછી પણ અમૃતલાભને સારૂ જે એક ખાસ પ્રણાવિશેષનો આશ્રય લેવાનું જરૂરનું છે, તે એ છે કે—‘વિભતીય જ્ઞાનના તિસ્કારપૂર્વક નિરંતર નિત્યાનિત્યના જ્ઞાનના પ્રવાહમાં ચિત્તવૃત્તિનું સમાહિત રહેવું’.

કોઈ વિદ્વાન આ મંત્રમાના ‘અસમૃતિ’ શબ્દનો અર્થ ‘વિનાશ’ તથા

૧—એવા વર્ણનથી કોઈ એમ ન સમજાવે કે—જાણે, દેવતા, પિતૃ અથવા એક પ્રહાંડાભિમાની હિરણ્યગર્ભાદિની ઉપાસનાનું વેદ ખંડન કરે છે, વસ્તુતઃ પરમાત્માના ‘પરમશક્તિગણ’ સ્વરૂપને લક્ષ્ય કરવાને સારૂ આ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૨—અવ્યાકૃત પ્રકૃતિરૂપિણી અસંભૂતિમા ઐશ્વર્યનો ફસાવ નથી. અને પ્રહાંડના ઉદ્ધરમાં અણિમા, મદિમા આદિ નાના ઐશ્વર્યો આપવાની શક્તિ હોવાથી, તત્ત્રામ વિનૂતિયોમાં ફસાવો અધિક બંધ છે, એ વિવેક છે.

૩—જ્ઞાનનું

‘સમ્ભૂતિ’ નો ‘અવિનાશ’ અર્થ કરે છે. (આગળ આવનારા ‘સમ્ભૂતિઃ’ વિનાશઃ’ એ મંત્રમાં ‘અસમ્ભૂતિ’ પદનો ‘વિનાશ’ અર્થ સહેલાઈથી થઈ શકે છે). તેઓ કહે છે કે—જે મનુષ્ય વસ્તુમાત્રને વિનાશશીલ માને છે, કોઈ પણ પદાર્થને અવિનાશી માનતો નથી, તે જ્ઞાતિમાં પડી જાય છે, વસ્તુમાત્રને એક જેવી માની લેવાનું, ખુદિ શકેણ કરી શકતી નથી.

કોઈ પંડિતના મતમાં ‘સમ્ભૂતિ’ શબ્દનો અભિગ્રાથ ‘સંઘ’ ‘સમાજ’ ‘સમાજ’ તથા ‘અસંભૂતિ’ નો ‘અસંગઠિત અવસ્થા’ અર્થ છે. તેઓ કહે છે કે—જેઓ અસંભૂતિ એટલે કે અસંગઠિત અવસ્થાની ઉપાસના કરે છે, અર્થાત્ વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યનોજ આદર કરનારા છે, તેઓ અંધકારમાં જાય છે, અર્થાત્ તેમને સ્વ-પર-હિત સૂઝતું નથી, અને જેઓ કેવળ સંઘશક્તિ વધારવાને સાર વ્યક્તિત્વ સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ કરનારા છે, તેઓ તેનાથી પણ વધારે અણુસમજણ તરફ દોરાય છે. કારણ કે, સંઘનિયમોથી જકડાએલો હોવાથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને ધીરે ધીરે પરતંત્ર થવાની આદત પડી જાય છે. તેથી સંભૂતિ તથા અસંભૂતિ એટલે કે વૈયક્તિક શક્તિ તથા સંઘીય શક્તિ, એ જાનેની સાથે સાથેજ ઉપાસનાની અભિવૃદ્ધિનો યત્ન કરવો જોઈએ. એમ ન થાય કે—એકનો આગ્રય લઈને બીજા પક્ષનો ખિલકુલ ત્યાગ કરી દેવામાં આવે. આ મંત્રમાં ‘સમાજ-પક્ષ’નું સારૂ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સમાજને જેવી સંઘશક્તિની અભિવૃદ્ધિ અપેક્ષિત છે, તેવીજ વ્યક્તિની અવ્યુત્પત્તિ પણ આવશ્યક છે. ૧૨.

હવેના મંત્રમાં, પ્રથમ જે જે ઉપાસના કહેલી છે, તેમનાં ફળભેદ કહે છે, એટલે કે જાનેનાં અલગ અલગ ફળ દેખાડે છે, યથા—

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचिरे ॥ १३ ॥

અન્યય—સમ્ભવાત્, અન્યત્, એવ, આહુઃ, અસમ્ભવાત્,

૧—સમ્યગ્સમ્પન્નં સમ્ભૂતિ, સત્યત્વ, નિત્યત્વં, પારમૌર્થિકત્વપરિનાશિત્વમિતિ યાયત્ । તદ્વિપરીતા અસમ્ભૂતિ, મિથ્યાત્વપરિત્યક્ત્વં માયિકત્વ વિનાશિત્વમિતિ યાયત્, તામ્ ।

અન્યત્, આહુઃ, યે, તત્, નઃ, (વચચક્ષિરે, ધીરાણામ્, ઇતિ,
શુદ્ધમ. ૧૩.)

ભાવાર્થ—હિરણ્યગર્ભરૂપ કાર્યગ્રહણી ઉપાસનાથી અધિમા-ગરિમા આદી
એશ્વર્યપ્રાપ્તિરૂપ ફળ મળે છે, જ્યારે અન્યાકૃતોપાસનાથી તેનાથી બુદ્ધિજ પ્રકૃતિ
ના લયને કરનારી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ કારણરૂપા માયાની ઉપાસનાથી
માયામાં લયરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે'. જે બુદ્ધિમાનોએ જે લોકને આ,
બ્યાકૃત તથા અન્યાકૃત ઉપાસનાના ફળ 'કહેલાં છે, તેમની પાસેથી અમોએ
જોવા ઉપદેશનું શ્રવણ કરેલું છે. ૧૩.

વિં વિં ભાષ્ય—કર્માવસ્થા અવિદ્યાજનિત છે, તથા દેવભાવ વિદ્યા-
જનિત છે. અવિદ્યાજન્ય કર્માવસ્થા કરતાં, વિદ્યાજનિત દેવભાવપ્રાપ્તિની
અવસ્થા ઉચી છે. કારણ કે અવિદ્યાજનિત કર્મ ઇન્દ્રિયોને આધીન હોય છે,
તેથી તેનાથી અસુરભાવ વધે છે. તેથી એમ સમજવું ઉચિત છે કે—બ્રહ્માંડા-
ભિમાની હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના કરતાં, સર્વનું કારણ જે મૂળપ્રકૃતિ છે તેની
ઉપાસના ભિન્ન છે. એટલે બંનેના ફળ પણ જુદાં જુદાં છે. પહેલામાં એશ્વર્ય
આદિની પ્રાપ્તિ હોવાથી તેમાં ફસાઈ જવાનો ભય અધિક રહે છે, ત્યારે બીજામાં
તેટલો ભય નથી. ૧૩.

વિશેષ—આ મંત્રમાં 'અન્યત્' પદનો જે સાધારણ રીતે નિર્દેશ કરેલો
છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે—સંભૂતિ તથા અસંભૂતિ બંનેને, એટલે કે સર્વ
વસ્તુઓને કેવળ વિનાશી માની લેવાનું, અગર તો સર્વને કેવળ અવિનાશી
હોવાનો સ્વીકાર કરી લેવાનું, જે ફળ થાય છે તે પ્રાંતિમૂલક હોવાથી, અતુષ્ટાદ્ય
છે એટલે કે સ્વીકાર કરવાને યોગ્ય નથી. વિશ્વલોકમાં કોઈ પદાર્થ વિનાશશીલ
છે તથા કોઈ અવિનાશી છે. જે પદાર્થ જેવા છે, તેમને તેવાજ સમજવા એ તો
પ્રમા થઈ. પરંતુ એ સર્વને એકદમ કંતો વિનાશી માની લેવા કે અવિનશ્વર
(અવિનાશી) સમજ લેવા એ પ્રાંતિ છે. શ્રુતિ ભગવતી કહે છે કે—સર્વના

૧—માયામાં લય થવાનું જે ફળ કહેવામા આવ્યું છે, તેનાથી ઉપાસકને શો લાભ
છે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે—જેમ સુષુપ્તિમા લય થવાથી વિદ્યેષની નિવૃત્તિ થાય છે,
તેવું જ માયામાં લય થવાનું ફળ છે.

કેવળ વિનાશિત્વદર્શનથી કે સર્વને કેવળ અવિનાશી સમજવાથી અમૃત લાભ થઈ શકતો નથી, બંનેને સાથેજ સમજવા જોઈએ.

કોઈ વિદ્વાન 'સંભૂતિ'નો અર્થ 'સંઘભાવ' તથા 'અસંભૂતિ' નો 'અસંઘભાવ' એટલે કે 'વ્યક્તિસત્તાવાદ' અર્થ કરે છે. ગમે તે અર્થ કરવામાં આવે પણ એ બંને વિભૂતિયોનું એકી સાથે જ ન કરવાથીજ ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે—તેથીજ સમાજ-પક્ષને લાભ થયો.

હવેના મંત્રમાં ઊપર કહેલી બંને ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય કહે છે, યથા—

સમ્ભૂતિશ્ચ વિનાશશ્ચ યસ્તદ્વેદોભયં સહ ।

વિનાશેન મૃત્યું તીર્ત્વા સમ્ભૂત્યાઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—યઃ, સમ્ભૂતિમ્, ચ, વિનાશમ્, ચ, તત્, ઉભયમ્, સહ, વેદ, સઃ, વિનાશેન, મૃત્યુમ્, તીર્ત્વા, સમ્ભૂત્યા, અમૃતમ્. અશ્નુતે. ૧૪.

ભાવાર્થ—જે ઉપાસક અસંભૂતિ, નામ રૂપાદિથી પૃથક ન બનેલી, નામ અવ્યાકૃતોપાસના તથા વિનાશ, વિનાશધર્મવાળા હિરણ્યગર્ભની (કાર્યબ્રહ્મની) ઉપાસના, એટલે કે બંનેની (કારણ-કાર્ય) એકી સાથેજ, જે પુરૂષ કરી શકે છે, તેને જાણે છે તથા જાણીને કરે છે, તે મનુષ્ય હિરણ્યગર્ભરૂપ કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસનાથી મૃત્યું અતિક્રમણ કરીને અવ્યાકૃતની ઉપાસનાથી અમૃતને પ્રાપ્ત કરે છે.

૧—અહીં 'સમ્ભૂતિ'ની જગોએ 'અસમ્ભૂતિ' સમજવું, કારણ કે તેમાં અકારનો લોપ થઈ ગયો છે.

૨—વિનાશો ધર્મો यस્ય કાર્યસ્ય સ, તેન ધર્મિણ અમેદેન ઇચ્ચતે વિનાશ इति । અર્થાત અહીં વિનાશનો અર્થ વિનાશી છે.

૩—અવ્યાકૃત તથા વ્યાકૃત.

૪—જન્ય-અર્થ-અર્પણમાદિરોપજાતય ।

૫—પ્રકૃતિમાં કય થઈ જાય (તેમાં વિશેષ રહેલો નથી તેથી તે અનૃત છે)

અર્થાત્ જે લોકો સમજી ચુક્યા છે કે—અસંભૂતિ તથા વિનાશ એટલે કે અન્યાકૃત પ્રકૃતિ તથા હિરણ્યગર્ભની આરાધના એકી સાથે થઈ શકે છે, તેઓ વિનાશ દ્વારા એટલે કે હિરણ્યગર્ભરૂપ કાર્યની ઉપાસનાથી અનેશ્વર્ય અધર્મરૂપ મૃત્યુને દૂર કરીને, પ્રકૃતિમાં લયરૂપ રૂળને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪.

વિં ૦ (વિં ૦ લાખ્ય—‘એકમેવાદ્વિતીયમ્’ નિત્ય સ્થિત પ્રદાપદને લક્ષ્ય કરાવવાને સાદુ આ મંત્રમાં વિનાશ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે પ્રદાના સિવાય જે કાંઈ છે તે સર્વ વિનાશશીલ છે. વિહિત કર્મ તથા સકામોપાસના એ બંને સંભૂતિકોટિ (અવિનાશ) ની અંતર્ગત છે. આસ્તિકતા વગર વિહિત કર્મ થઈ શકતું નથી તથા સકામોપાસના કર્મથી રહિત હોઈ શકતી નથી. ખીજી બાજુએ કર્મદ્વારા મળતી શુદ્ધિ તથા ઉપાસના દ્વારા વિશેષના નાશ થઈને સાધક તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે. તેથી વિનાશપદ સાથે સબંધ જોડી વિહિત કર્મોત્પાદન તથા ઉપાસના આદિ સાધનો દ્વારા જ્યારે સાધક મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે અર્થાત્ વિષય-વાસનારહિત થઈને મરી જાય છે, ત્યારે તરતજ પ્રકૃતિપ્રવાહમાં આત્મસમર્પણ કરીને પ્રકૃતિલય દ્વારા અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. સંભૂતિ તથા અસંભૂતિનું યથાર્થ સ્વરૂપ બરાબર સમજીને સાધક સાથે સાર્થજ કરે છે, અર્થાત્ કર્મ-ઉપાસના આદિના યથાવત્ સાધન અને તેની સાથેજ વાસના-રહિત થઈને પ્રકૃતિપ્રવાહમાં આત્મસમર્પણ, બંનેને એકી સાથે કરે છે, ત્યારે કર્તા કેવલ્યભૂમિકાને માર્ગે ચડે છે. ૧૪.

વિશેષ—‘સત્યાનૃતે મિથુનીકરોતિ’ એ શ્રુતિપ્રમાણથી આ સૃષ્ટિ અનાદિ કાળથી સત્ય અને મિથ્યા એ રૂપોમાં સતત ચાલતી આવેલી છે. જ્યારે એમ છે તો પછી સંભૂતિ તથા વિનાશ—નિત્યત્વ તથા અનિત્યત્વ—એ બંનેનો વિચાર કરીને જે આચરણમાં લાવે છે, તે વિનાશ એટલે કે અસંભૂતિ-સર્વત્ર અનિત્ય દર્શાવતી, ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો—સર્વ જગોએ સત્યત્વના દર્શનથી મિથ્યાત્વના વિવેચનથી, મરણનું એટલે કે સંસારનું અતિક્રમણ કરીને અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે.

૧—હિરણ્યગર્ભની ઉપાસનાથી અધિમાદિ એશ્વર્યની પ્રાપ્તિરૂપ રૂળ મળે છે, તેનાથી અનેશ્વર્યરૂપાદિ મૃત્યુને પાર કરી શકાય છે.

૨—અમૃતત્વ શબ્દથી નિ શ્રેયસભૂમિ તરફ અગ્રેસર થતું એવો સમજવો જોઈએ.

૩—જગત્ મિથ્યા, બધું સત્ય છે એ વિચારથી.

૪—અમૃત / સંસારસંતરણ વાદનાદ્યથી ગ્રામ છે, તે (વાસનાદ્ય) સર્વત્ર.

અહીં એ સમજવા જેવું છે કે—દ્વિષ્ટિવાદને લઈને કોઈ શૂન્યવાદી વસ્તુ માત્રને મિથ્યા માનીને સર્વત્ર અનિત્ય દર્શનનેજ પ્રકૃત જ્ઞાનયોગ કહે છે. તેજ પ્રમાણે ‘સૃષ્ટિદ્રષ્ટૃત્વેન’ વસ્તુભૂતને સત્ય માનનારા અદ્વૈતવાદી સર્વત્ર નિત્ય-દર્શનનેજ પ્રકૃત જ્ઞાનયોગ કહે છે. પરંતુ કેવળ અનિત્ય જોવું કે કેવળ નિત્ય-દર્શન, એ પ્રકૃત જ્ઞાનયોગ નથી, પણ આ ઉપનિષદના છએ મંત્રોના સંકર્ષનું તાત્પર્ય બંનેના સાહચર્યમાં છે—બંનેના સાથે અનુષ્ઠાનમાં છે.

કોઈ પડિતે ‘સંમૂતિ’ નો અર્થ ‘સંઘશક્તિ’ તથા ‘વિનાશ’ શબ્દનો ‘અસંમૂતિ’ શબ્દના સ્થાન જીપર પ્રયોગ કરીને ‘વ્યક્તિ-સત્તા’ અર્થ કહેલો છે. વ્યક્તિયોનો નાશ થાય છે, પણ સંઘનો નાશ થતો નથી, એટલે કે સંઘમાં આપે-ક્ષિક, ચિરસ્થાયિત્વ છે. અહીં વિનાશના બે વિરોધી અર્થ કરવામાં આવેલા છે. એક તો ‘વિગતો નાશો યસ્માત્’ જેનો નાશ ન હોય, બીજો ‘વિરોપેન નાશઃ’ વિશેષ રૂપથી નષ્ટ થવું. એવી સ્થિતિમાં મંત્રનો અર્થ એવો થઈ જાય છે કે, જે મનુષ્ય ‘સંઘશક્તિ’ તથા ‘વ્યક્તિસત્તા’ નો પ્રયોગ સાથે સાથે કરવાનું જાણે છે, તે વિનાશથી એટલે કે ‘વ્યક્તિયોના નષ્ટ થવા છતાં પણ સંઘ રહી જાય છે’ એવા જ્ઞાનથી મૃત્યુને એટલે કે પોતાની હાનિ, અવનતિ આદિને દૂર કરીને ‘સન્મૂત્યાઽમૃતમશ્નુતે’ અર્થાત સંઘશક્તિના મહિમાથી અમૃતને એટલે કે અત્યુ કૃત બાધા-રોગ-શોક-ચિંતા-અભાવ વગેરેથી આપન્તિયોનો જે સ્થિતિમાં લેશ પણ સંભવ ન હોય, તે પદને મેળવી લે છે. આનાથી ‘સમાજપદ્ધતિ’ના સમર્થનમાં સુક્તિયુક્ત શિક્ષા આપવામાં આવેલી છે.

૧—અનિત્યદર્શન, ત્યાગથી થઈ શકે છે. ભોગકૃત તથા ત્યાગકૃત એ બેદથી વાસનાદાયકના બે પ્રકાર છે. તેમાં ભોગકૃત ક્ષય કર્મથી તથા ત્યાગકૃત ક્ષય અનિત્યદર્શનથી થાય છે. ‘દંશાવાસ્યમ્’ એ મંત્રમાં જે સ્નેઞ્યાત્યાગપૂર્વક સર્વત્ર ધિરવરધ્નજનું દેખવાનું કહેલું છે, તે પણ સર્વત્ર અનિત્યદર્શન વાસનાક્ષયથીજ બનવું સંજ્ઞાપિત છે.

૧—દર્શનજ સૃષ્ટિ છે, દેખાવથી બીજું કંઈ નહીં, સ્વપ્નના જેવું એટલે કે મિથ્યા છે.

૨—યથા છદ તથૈવ દ્રશ્યતે, એટલે કે જેવી સૃષ્ટિ છે, તેવીજ દેખાય છે તેનાથી અન્યથા નહીં એટલે કે સત્ય.

‘વિદ્યાયા મૃત્યુ તોત્ત્વો વિદ્યાયાઽમૃત મશ્નુતે’ આ ઊપગ્રંહેલા સમુચ્ચયથી, કાર્ય-કારણાત્મક સૂર્યમંડળમા સ્થિત પુરૂષજ સપ્રાપ્ય છે, તેની પ્રાર્થના હવેના મંત્રમાં કરે છે, યથા—

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાઽપિહિતં મુખમ્ ।

તત્ ત્વં પૂષન્નપાવૃણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે ॥ ૧૫ ॥

અન્ય—હિરણ્મયેન, પાત્રેણ, સત્યસ્ય, સુખમ્, અપિહિતમ્, પૂષન્ ! ત્વમ્, સત્યધર્માય, દૃષ્ટયે, તત્, અપાવૃણુ. ૧૫.

ભાવાર્થ—દેવયાનને માગે જતો ઉપાસક, સૂર્યમંડળને ગ્રાસ કરીને પ્રાર્થના કરે છે કે—હે જગતપોષક પરમાત્મન્ ! સત્યસ્વરૂપ આપની પ્રાપ્તિના દારૂજ જે સુખ છે, તે મોનાના જેવા દેહીખ્યમાન ચમકતા પાત્રથી હ કાઢેલું છે. સત્યધર્મનું આચરણ કરવાવાળો (એવો હું) મારા ઉપરથી એ (અધાર પિંછે ઠાનું) આજ નાખનારૂ આવરણ હઠાવી લો, કે જેનાથી હું આપના દર્શન કરી શકું. અર્થાત્—હે વિશ્વને પરિપુષ્ટ કરનારા પ્રભો ! સૂર્યમંડળ દ્વારા સત્યસ્વરૂપ પ્રદક્ષી ઉપલબ્ધિનું દારૂ આવૃત થઈ રહેલું છે, તેને તમે હઠાવો કે જેથી સત્યપરાયણ હું તેના દર્શન કરું. ૧૫.

વિં વિં ભાષ્ય—સુમુક્ષુજનોને અદ્વિતીય પ્રદક્ષના સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ થઈ જાય, એજ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ છે. અહીં ‘પૂષન્’ સંબોધનથી પ્રદક્ષપદનોજ નિર્દેશ કરવામા આવેલો છે. તથા કાર્યના જાળ મથી કારણનું અન્વેષણ કરવામા આવેલું છે જેમ, જગત એ કાર્યપ્રદ છે, તેની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા લય જેનાથી થાય છે, તથા એ જગત જે પ્રદક્ષમા સ્થિત રહે તેજ, દૈતલાવ હિત પરમાત્માના સ્વરૂપના નિર્દેશને સારૂ, આ મંત્રનો આપિર્ભાવ થયો છે. કારણ કે પ્રકૃતિ લય પછી આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થવાનોજ બાકી રહે છે, તે આપોઆપ થઈ જાય છે.

૧—ત્રિશ્લોકાવિત, જેનો કદી કોઈ પણ પ્રમાણથી બાધ ન થાય તે સત્ય છે.

૨—પાત્રના જેવા લંકનારા તેજોમંડળથી

૩—સત્યસ્ય તપોક્ષત્રાત્ સત્યં ધર્મો યસ્ય મમ સોઽહં સત્યધર્મ્યા તસ્યે મમસૃઃ ।

વદ્મા—સત્યધર્માય યથામૃતપ્રમાણુઘ્ને મરર્પય ॥

૪—મન, વાણી, શ્રુતિથી અતીત સ્વસ્વરૂપનો ઉદય ।

જગતની ચાવત જ્યોતિ અને તેજનું કેન્દ્ર જે સૂર્યમંડલ, સ્થૂળ દ્રષ્ટિથી જોવામાં આવે છે, તે તેનું અધિભૂત સ્વરૂપ છે. જે તે મંડળનો અભિમાની દેવતા છે, તે તેનું અધિદેવ સ્વરૂપ છે. પરંતુ સૂર્યદેવમાં વ્યાપ્ત, સર્વજ્યોતિ-યોની જ્યોતિરૂપ, સર્વાત્મા પ્રદાનું જે ચિન્મય સ્વરૂપ છે, તેજ સૂર્યનું અધ્યાત્મ સ્વરૂપ છે, બસ એજ સ્વ-સ્વરૂપ પદ્ધતી વાચ્ય છે. જ્યાં સુધી અધિભૂતરૂપી, સ્થૂળ નેત્રથી અહંકૃત કરવાને યોગ્ય તથા હિરણ્યમય પાત્રરૂપી અધિદેવ સ્વરૂપ ઉપરથી ધારણા હઠાવીને, સૂર્યના અધ્યાત્મસ્વરૂપની અપરોક્ષાનુભૂતિ, અનુક્રમ કરી શકે નહીં, ત્યાં સુધી સ્વ-સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ સંભવિત નથી.

ક્રમ તથા ઉપાસના, એ બંનેથી યુક્ત, જે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થી પુરૂષ છે, તે અધિકારી મરણકાળમાં આદિત્ય ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે કે—હે સૂર્ય ! સત્ય પરમાત્માસ્વરૂપ, જે આદિત્યમંડળમાં સ્થિત છે, તે પ્રકાશમય પાત્રથી ઢાંકાઈ ગયેલું છે, તેથી પ્રતીત થતું નથી. તેથી સત્ય પરમાત્માનો ઉપાસક જે હું છું તેની (મારી) ઉપાસનાને સાડે આવરણને દૂર કરે, કે જેનાથી હું સત્ય પરમાત્માનાં દર્શન કરી શકું. ૧૫.

વિશેષ—સત્યને જે મંડળાકાર ચમકતા ઢાંકલેથી ઢાંકી રાખેલું છે, તે મૂર્ત છે. મૂર્ત મિથ્યા થયા કરે છે, તે જો હઠી બાય તો સત્યાત્મા પ્રદાની સ્વરૂપોપલબ્ધિ સ્વયં—અનાયાસેજ, જેમ પડદો હઠી જવાથી વસ્તુ સ્વયં સામે આવી બાય તેમ થઈ બાય છે.

આ મંત્રથી વ્યાવહારિક-પક્ષને આત ઉત્તમ રીતે સમજાવ્યું છે કે—સત્યમાં એવું સામર્થ્ય છે કે તે મટી શકતું નથી પણ છુપાઈ જાય છે ખરૂં. સત્યાઈને ઢાંકનારા, છુપાવનારા જેટલા પદાર્થ છે, તેમાં હિરણ્ય એટલે કે સોનું સૌથી

ફાથ છે. તેમાં ખીજી કંઈ પણ કારણ અપેક્ષિત ન હોવાથી પરમાત્માની પ્રાર્થનામાં લક્ષ્યને સ્થિર કરવાને સાડે સૂર્યદેવનું અવલંબન સર્વોપરિ છે. ગાયત્રીની ઉપાસના તથા ગાયત્રીમંત્ર તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. સૂર્યમંડળને લક્ષ કરાવીનેજ હિરણ્યમય પાત્રનો પ્રગોઠ કરેલો છે.

૧—ઉપલક્ષણમેતત્—એતો ઉપલક્ષણ છે (સર્વસ્યાઽપિ જનસ્ય દર્શનાર્થમિત્યર્થઃ),

૨—આચ્છાદક પાત્રના સંદરણનો પ્રકાર આગળ મંત્રમાં સ્પષ્ટ થશે.

૩—એ પણ માવત રતોનું ઉપલક્ષણ છે, હિરણ્યમાં સર્વપ્રકાશમાન રતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

ચઢીયાંતુ છે. તેનેજ પ્રકૃત મત્રમાં કહેવાનાં આલ્યું'છેકે—‘હિરણ્યમેત માત્રેણ સત્યસ્ય ગુત્તમ્ જાપિદિતમ્’ હિંસા આદિ ગમે તેટલાં અનર્થકારી પાપ કેમ ન હોય, પણ તે સોના-ચાંદીના પાત્રોની માફક ટુકડાઓથી છુપાવી રાકાય છે, સારી હિંસા અહિંસામાં બદલી રાકાય છે, વાચ લઈને અગર દાખીને મત્યનુ મ્હોં બધ કરી રાકાય છે, ઇનામને નામે ગમે તે અનર્થે ઢાંકી રાકાય છે. તેથીજ શ્રુતિ જગવતી ઉપકાર-પરાયણ સન્નતોને આજ્ઞા આપે છે કે—‘સત્યધર્મસ્ય દૃષ્ટયે તત્ ત્વમ્ અપાવૃણુ’ એટલે કે સત્યાઈને જોવાને—બહુવાને સાડ તથા તેને અનુકૂળ વર્તાવ કરવાને સાડ, એ દ્રવ્યના લોભના પડદાને હટાવી દો.

જે લોક જગતમાં સત્ય ધર્મનો પ્રચાર પ્રસાર કરવાની અભિલાષા રાખતા હોય તથા દેશ ભતિ એટલે કે સમાજની સેવા કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, તેઓ સોનાની લાલચ છોડી દે. કામિની-કંચન એ દીચડ છે, તેમાં ફસાએલો પ્રાણી ભાગ્યેજ ઉપર આવી શકે છે. એ બંને બધનોમાં અને બાધાઓમાં કચન વધારે બયાનક છે, ત્યાં સુવર્ણ હશે ત્યાં સર્વ અનર્થ શીઘ્રતાથી એકત્ર થઈ જાય છે. વ્યવહાર દશામાં સુવર્ણનો કોઈ કોઈ આશિક સફ્ત ઉપયોગ પણ કરે છે, પણ એવા લોક સસારમા ઘણાજ થોડા હોય છે.

મહાત્માઓ એ બલાર્થી બચીને પોતાના સાધનમાં લાગેલા રહેણુ જોઈએ. જે સુવર્ણના ફેરમાં જેટલો પઠશે તેટલોજ તે સત્યધર્મથી દૂર થતો જશે. તેનીજ પાછળ રાત દિવસ દોડનારા-વિદેશિયોની અશાંત, અસંતુષ્ટ તથા અસ્વસ્થ દૃશ્યને સર્વ લોક દેખી રહ્યા છે. એજ વાત ‘મા ગૃષ્ઠ કસ્યસ્વિક્ષ્ણમ્’માં સક્ષેપમાં કહેવામાં આવેલી છે, તેને અહીં સવિસ્તર સ્પષ્ટતાથી સમજાવેલી છે. મહાત્મા લોક સુવર્ણના ફેરમા પડતા નથી, તેથીજ તેઓ સત્ય ધર્મનું પાલન કરવામા સમર્થ હોય છે. જેને પોતાની આત્મિક શક્તિ ઉન્નત કરવી હોય તેણે પ્રકૃતિની મોહભળમાં—નવાહુના ફેરમાં પડવું જોઈએ નહીં. વિશ્વમાં સત્યધર્મને જેણે છુપાવી રાખેલો છે એવા ચમકદાર પઠદાને જગદીશ્વર શીઘ્રતાથી હટાવી લે, એવી પ્રાર્થના કરીને અહીં સત્યને જોવાનો યત્ન કરવામા આવેલો છે. ૧૫.

ફરી પણ કેટલાક પ્રકારથી સૂર્યને સંજોષન કરીને બીજા કાર્ય કહે છે, યવા—

પૂવન્નેકર્પે યમ સૂર્ય પ્રાજા-

પત્ય વ્યહ રશ્મોન્ સમૂહ ।

તેજો યત્તે રૂપં કલ્યાણતમં તત્તે

પશ્યામિ યોઽસાવસૌ પુરુષઃ સોઽહમસ્મિ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—હે પૂપનું ! હે એકપે ! હે યમ, હે સૂર્ય ! હે પ્રાણ-પત્ય ! રશ્મીનું, વ્યૂહ. તેજઃ, યત્, તે, રૂપમ્, કલ્યાણતમમ્, તત્, તે, પશ્યામિ. યઃ, અસૌ, પુરુષઃ, સઃ, અહમ્, અસ્મિ. ક્રિયાયોગેન સોઽહમિતિ ભાવઃ. ૧૬.

ભાવાર્થ—પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે કે—જે સૂર્ય પોતાના તેજોમંડળનો સંહાર કરી લે તો સ્વરૂપ સ્વતઃ દેખાય. પણ એ સૂર્યમંડળના સંહાર તથા સ્વરૂપનાં દર્શન કેવી રીતે થાય ? એવી આશંકા હોવાથી, એ બંનેનું નિરૂપણ કરતાં અમૃત-સિદ્ધિના પ્રસ્તાવનો ઉપસંહાર કરે છે, યથા—

હે સર્વના પોષક ! હે એકાકી વિચરણ કરનારા ! હે સર્વનિયામક ! હે સર્વકર્મની લોકને પ્રેરણા કરનારા ! આકાશચારી હોવાથી હે સર્વલોકમાં ગમન કરનારા ! હે પ્રભાતસુદ્ધાવ ! આપનાં કિરણસમૂહનો ઉપસંહાર કરી લો—હટાવી લો, તથા આપના તીવ્ર તેજને સંકુચિત કરો, કે જેથી કરીને આપનું જે અતીવ કલ્યાણમય સુંદર આનંદાત્મક સ્વરૂપ છે, તેનો આપની કૃપાથી હું સાક્ષાત્કાર કરી શકું. અધિક શું કહું ? હું આપની પાસે લાચારીથી કે નાસીપાસ થઈને બીજા માગતો નથી. જુવો, આદિત્યમંડલમાં જે પરાક્ષ પરિપૂર્ણ પુરુષ છે, તે હું હું. સ્વયં જ્યોતિરૂપજ, મારું વાસ્તવિક રૂપ છે. ૧૬.

વિં વિં ભાષ્ય—રાજયોગ-સંબંધયુક્ત બ્રહ્મોપાસનાના અભિપ્રાય

૧—તાપ, પ્રકાશ તથા રસ આદિ પ્રદાન કરીને જગતનું પોષણ કરે છે, તેથી ! સુર્યને પૂણ કહેવામાં આવેલો છે.

૨—‘આદ્યશાયવઃ’ એ વ્યાહતિસ્વરૂપ છે, યથા ‘તસ્ય ભૂરિતિ શિરઃ, ભુવ રતિ વાહુ, સ્વરિતિ પ્રતિજા’ (૧૦ ઉં ૫-૫-૩) અર્થાત તેનું ‘ભૂ’ એ માથું છે, ‘ભુવઃ’ એ જુગલો છે તથા ‘સ્વઃ’ એ પ્રતિજા (ચરણ) છે.

૩—શાસ્ત્રદ્રષ્ટિથી અપરાક્ષ.

પ્રમાણે આ મત્રમા 'પૂન', એકર્ષે', યમ', સૂચ', પ્રાજ્ઞપત્ય', એ સંબોધન રાખવામાં આવેલાં છે. રશ્મિ અને તેજ એ બંને દ્વારાજ વસ્તુતાઃ સૂચ્ય દેવનું સ્વરૂપ આચ્છાદિત થયેલું છે. રશ્મિસમૂહ જેવી રીતે સૂચ્યના કાર્ય પ્રગટ કરે છે, તેવીજ રીતે બ્રહ્મ પ્રકૃતિ, દમ્ય પ્રપંચ ઉત્પન્ન કરે છે. રશ્મિરૂપી દમ્ય પ્રપંચ હડાવીને, તેજરૂપી નિજ પ્રકૃતિને સક્રિય કરીને પોતાનામાં મેળવી લેવાથી સ્વરૂપનો ઉદય એટલે કે મગલમય રૂપનું દર્શન થાય છે. દર્શન કરનારાઓમાં હું કોઈ બીજો નથી, તેમ હું કોઈ દીન સેવકની પેઠે દર્શનની ભિક્ષા માગતો નથી, કારણ કે સૂચ્યમહાનમાં જે પુરૂષતત્ત્વ છે, તેનાથી હું બુદ્ધો નથી, જે તે છે તેજ હું છું. ૧૬.

વિશેષ—હે પોષક, હે પ્રધાન, હે નિયામક, હે પ્રેરક, હે પ્રજ્ઞપત્યાપત્ય ! પ્રકૃતિએ આંજી નાખવાના કારણથી મને તારૂ સ્વરૂપ દેખાતું નથી, તું મારી આંખોને આંજી નાખનારા તારા કિરણોને હડાવીને તારા ઉત્પાપક તેજને સમેટી લે, કે જેથી કરીને હું તારા અસ્પૃશ્ય અને નિ શ્રેયસ પ્રદાન કરવાને સમર્થ, એવા સ્વરૂપને જોઈ લઉં. તારા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરનાર જે પુરૂષ છે, અર્થાત્ જે તારો પરમ ભક્ત હોય છે, તેજ પુરૂષ હું છું, હું તારો અનન્ય ભક્ત છું. તેથી હું તારા મંગળપ્રદ સ્વરૂપને જોવાની ઇચ્છા રાખુ છું.

૧—કાર્યબ્રહ્મરૂપી જન્મતા પોષક 'કારણભ' એ 'પૂન' ચબ્દનું તાત્પર્ય છે.

૨—એક અને અદ્વિત અર્થાત્ 'एकवाद्द्वितीयम्' કૃતિપ્રતિપાદ પદના લક્ષ્ય બોધનને અર્થે એકને સંબોધન કરેલું છે.

૩—ન્યાં સુધી શરીર છે ત્યાં સુધી કર્મનું બંધન છે, અને ન્યાં સુધી કર્મ છે ત્યાં સુધી અનુયાસનની જરૂર છે. તેજ કારણથી, તામસિ અધિકારી રાગનુયાસનને, રાજસિ અધિકારી ચબ્દાનુયાસનને તથા, સાત્ત્વિક અધિકારી યોગાનુયાસનને આધીન રહે છે તેથી એ સર્વના સર્વપ્રકારના શાસક હોવાથી યમ છે.

૪—રશ્મિ દ્વારા જે પ્રકારે સૂચ્યમહાન વરાળનું આકર્ષણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે હ્રસ્વર પોતાના તેજ દ્વારા સર્વ જીવોને પોતાના તરફ આકર્ષણ કરે છે, અર્થાત્ અબ્મુદ્ય નિશ્રેયસ પ્રદાન કરે છે, તે કારણથી સૂચ્ય ચબ્દથી સંબોધન કરેલું છે.

૫—શ્રી ભગવાનના બ્રહ્મ, ઇંદ્રિય, અને વિરાટ એ ત્રિમાવાત્મક રૂપનાં દર્શનને અર્થે 'પ્રામાપત્ય' ચબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે.

પરમેશ્વર ‘પૂજન’ જે સર્વના પોષક છે, ‘ઋર્ષિ’ જે એજ એક સ્વ-
વ્યાપારમાં સ્વતંત્ર છે, ‘યમ’ જે સર્વને પોતાના નિયમમાં રાખનારા છે, ‘સૂર્ય’
જે પ્રકાશ આપનારા છે, તથા ‘પ્રાજાપત્ય’ અર્થાત્ પ્રજાપતિનાં સર્વ સામર્થ્યોથી
યુક્ત જે દેવ છે—જે મહાપ્રભુ છે, તેનું જ આ મંત્રમાં અંતઃકરણથી આબ્હાન
કરવામાં આવેલું છે. તે એવા અધિકાર અને દાવાથી કે—હું આપના આનંદ
સ્વરૂપના દર્શન કરવાની અભિલાષા રાખનારા આપનાથી અભિન્ન છું. આ મંત્ર
ના કથન અનુસાર સાધકે તન્મય થઈને પરમાત્માની ઉપાસના કરવી જોઈએ.
કારણ કે—‘દેવ થઈને દેવતાનું યજ્ઞન કરે’ એવી આજ્ઞા છે. આ મંત્રમાં
વિજ્ઞાન-પક્ષનું સમર્થન કરવામાં આવેલું છે. ૧૬.

મરણ સમયે ઉપાસકે એવા અનુસંધાનથી ચિંતન કરવું જોઈએ કે—

વાયુરનિલમમૃતમથેદં ભસ્માન્ત ૨ શરીરમ્ ।

ૐ કૃતો સ્મર કૃત ૨ સ્મર કૃતો સ્મર કૃત ૨ સ્મર ॥૧૭॥

અન્યથ—અથ, વાયુઃ, આનલમ્, અમૃતમ્, [પ્રતિપદ્યતામ-
લક્ષતામ્—ઇતિ શેષઃ] ઇદમ્, શરીરમ્, ભસ્માન્તમ્, ઓમ્, કૃતો !
સ્મર, કૃતમ્, સ્મર. કૃતો, સ્મર, કૃતમ્, સ્મર ૧૭.

ભાવાર્થ—હવે મારા મૃત્યુનો સમય આવી ગયો છે. આ સમયે મારા
પ્રાણવાયુ, આધ્યાત્મિક પરિચ્છેદ એટલે કે દેહના સંબંધનો પરિત્યાગ કરીને,
અધિદેવ—સર્વાત્મક તથા અમૃત અનિલરૂપ, એટલે કે વ્યાપક વાયુ સૂત્રાત્માને,
પ્રાપ્ત થાઓ, તથા જ્ઞાન (સદસદ્ચિત્ત), કર્મ (શુભાશુભ) ના સંસ્કારથી યુક્ત
એ લિંગદેહ (સૂક્ષ્મ શરીર) સ્થૂળ દેહથી નિકળી જાય. પછી એ સ્થૂળ શરીર,
અગ્નિમાં આહુતિ થઈને ભસ્મમાં^૧ પરિણત થાઓ. ઝોંકાર-સ્મરણપૂર્વક કહે
છે કે—કૃતો ! હે સંકલ્પાત્મક મન ! હવે જે અમારે સ્મરણ કરવાને યોગ્ય છે,
તેનું સ્મરણ કરેા, બાહ્યકાળથી લઈને અત્યાર સુધી જે સર્વ કર્મ કરેલાં છે તેમનું
પણ સ્મરણ કરેા. એટલે કે ૐ, અર્થાત્ હે ઝોંકારની મધ્યમાં સ્થિત ઇન્દ્રિયથી

૧—‘ભસ્માન્ત શરીરમ્’ અંતમાં શરીર બળીને રાખ થઈ જાય છે, એ સંસારીને
લક્ષ્ય કરીને કહેવામાં આવ્યું છે, સંન્યાસીને નહીં. અહીં ભસ્મ સુબદ્ધાર્થનો એ સંકલ્પ
ચાત્રપ્રગાથાનુમોદિત છે.

અભિન્ન આદિત્ય । હે કતો ! આદિત્યથી અભિન્ન સંકલ્પાત્મનું । હે યજ્ઞરૂપ તમારો ઉપાસક જે હું તેનું (મારું) સ્મરણ કરો. તથા મેં જ્ઞાન તથા કર્મનાં જે અનુદાન કર્યાં છે તેનું પણ સ્મરણ કરો. ૧૭.

વિં વિં ભાષ્ય—ગમે તો આરૂઝુ મુનિ હોય, કે યોગારૂઢ મહાત્મા હોય, સર્વને મૃત્યુનો પ્રસંગ અનિવાર્ય છે. તત્ત્વલોકમાં મૃત્યુ પણ એક આવશ્યક પ્રયોગ છે. મૃત્યુની અંતિમ ઘડી સંભાળવામાં ઘણી સાવધાની રાખવાની આવશ્યકતા છે. શરીરમાં વાયુ, પ્રધાન અવલંબન છે, તે પ્રાણ સ્વરૂપ છે. પ્રાણશક્તિજ સર્વ કંઈ ધારણુ કરે છે. મહાત્મા અભ્યાસી મહાપુરૂષ, શરીરનો ત્યાગ કરવાને સમયે સ્થિર ધારણાથી એમ કહે છે કે—મારો પ્રાણવાયુ, ચિન્મય મહાપ્રાણ દેવતામાં મળી જાયો. પ્રાણ યાવત્ શક્તિયોનું કેન્દ્ર છે, તેની શક્તિ, નિઃશ્વેચસ પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે, તેથીજ તેને અમૃત કહે છે. માટીમાં અન્ય પદાર્થો મળેલા રહે છે. તેથી તે શુદ્ધાંશ કહી શકાતી નથી. ભસ્મ શુદ્ધ છે. શરીરને પવિત્રતાના માર્ગમાં પહોંચાડીને સ્વયં પ્રક્ષીભૂત થવું એજ આ મંત્રનું અંતિમ ફળ છે. સાધક કહે છે કે—મારા પ્રાણ પરિચ્છિન્ન અભિમાનનો ત્યાગ કરીને સમષ્ટિ વાયુરૂપ હિરણ્યગર્ભને પ્રાપ્ત થાયો, કર્મ તથા ઉપાસનાના સંસ્કારસહિત જે આ મારું લિંગ શરીર છે, તે લિંગ શરીરમાંથી નિકળી જાય તથા આ મારો સ્થૂળ દેહ ભસ્મીભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય.

અર્થાત્ મરણકાળે ઉપાસક મનને કહે છે કે—હે મન ! જે પદાર્થને તું પ્રાપ્ત થાય છે, તેને સંકલ્પસહિત કર્મ કરીનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે સમય આવી ગયો છે કે—તે જે બાહ્ય આદિ અવસ્થાઓમાં વિહિત કર્મ તથા વિહિત ઉપાસનાઓ કરી છે તેમનું સ્મરણ કર, તેમ કરવાથી પ્રાણપ્રયાણ શાંતિથી થશે, યથેદ લોકની પ્રાપ્તિ થશે.

વિશેષ—કેટલાકના મતમાં આ મંત્ર આત્મપરીક્ષણસંબંધીનો છે, તેઓ કહે છે કે, આ શરીર તો બળીને રાખમાં મળી જનારું છે, તેથી તેને સર્વ કંઈ ન સમજતાં પ્રાણવાયુને અનિલ એટલે કે મહાવાયુમાં મેળવીને વિશેષ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. શરીર તો સર્વના સરખાં છે, પરંતુ મહાપુરૂષ લોક પ્રાણાયામાદિ વિવિધ પચંદ કરેલા ઉપાયોથી તેમાં એક વિલક્ષણ શક્તિસમૂહના સંચય કરી લે છે. સાધક પોતાના મનને કહે છે કે—હે મન ! તે જે કર્મ કર્યાં છે, તે ગમે તો આજ-કાલના, સાંજ સવારનાં કે ઘણાકાળ પહેલાંનાં કરેલાં હોય

તેમના ઉપર તુ દષ્ટિ નાંખ. તેમ કરવાથી ખરા ખોટાનો પતો લાગી જશે, ત્યારે અવનતિ કરનારાં કર્મોનો ત્યાગ કરી શકાશે. ‘ઉદ્ધરેવાત્મનાત્માનમ્’ પોતાનો ઉદ્ધાર પોતે જ કરવાનો છે. નિત્ય પ્રતિ પોતાનાં કર્મોને તપાસતાં રહેવું એ અત્મોન્નતિમાં અત્યંત સહાયક છે. ભૂલ ત્યારેજ મુધરે કે ન્યારે તેના ઉપર વિચાર કરીને તેને હાનિકારક સમજાય. તેનુજ નામ ‘આત્મપરીક્ષણ’ છે. આ મંત્રમાં વ્યાવહારિક પક્ષને લઈને સાધકની આત્મોન્નતિનું લક્ષ્ય બતાવેલું છે. શરીરને પરિપુષ્ટ કરવું એ સર્વને માટે સર્વથા ઈષ્ટ હોવું જોઈએ. પણ તે આધ્યાત્મિક શક્તિ વધારવા ને સાફ, નહીં કે શારીરિક પ્રદર્શન કરવાને સાફ. શરીરનું શું કેઠાણુ ? તેના ઉપર ભરોસો રાખનારા હાય ઘસતાજ રહી જાય છે. દેતીની ભીંતનો શો ભરોસો ? હા, તેમાં પ્રતિષ્ઠિત પ્રાણુવાયુની શક્તિને ઉત્તત કરવી જોઈએ. શરીર સોનાની થાળીની પેઠે એક અત્યંત ઉપયોગી સાધન થઈ શકે છે, પણ તેમાં પીરસીને ખાવા જેવો ભૂખ મદાહન્યાર પદાર્થ કેઈ બીજોજ છે.

આ મંત્રમાં આવેલા કેટલાક શબ્દો ઉપર અલગ અલગ વિચાર કરી લેવાનું પણ આવશ્યક છે. કારણ કે એ પદો, વિશેષ બાવયુક્ત છે. યથા—‘વાયુઃ, અનિલમ્, અમૃતમ્, દ્વદમ્, મસ્માન્તમ્ શરીરમ્’. વાયુઃ=પ્રાણુવાયુ, અમૃતમ્=અમર, અવિનાશી, મરણધર્મથી રહિત, અનિલમ્=પ્રાણુસ્ય પ્રાણુ, પ્રાણુને પણ જીવન આપનાર, તૈજસ આદિ નામથી વેદાન્તપ્રસિદ્ધ જીવભૂત’ અર્થાત આત્મા. જ્યાં મુધી શરીરમાં જીવ રહે છે ત્યાં મુધી પ્રાણુવાયુ પણ રહે છે. શરીર=‘અસ્થિમાંસાદિસંચાતરુપમ્’, ભસ્માન્તમ્=ભસ્મજ છે અંત અગર પરિણામ જેનું, અર્થાત્ શરીર ભસ્માવસાન છે. વસ્તુતઃ મનુષ્યનો ઢેહ હાલ પણ જોટલે કે સદા-એજ રાખનો ઢગલો છે. એતુ તાત્પર્ય એ થયું કે—આ શરીર અતિ તુચ્છ છે.

આ મંત્રમાં ઠંકારનું ઉચ્ચારણ શ્રુતને અર્થે છે, આગળ જે વાત કહેવામાં આવશે તે સર્વને સાફ મંગળમય થશે, એવું સૂચિત કરેલ છે. અહીં કેતુ શબ્દ યજ્ઞનો વાયક છે, કારણ કે આ ઉપનિષદ યજુર્વેદીય છે, યજુર્વેદમાં કેતુશબ્દ યજ્ઞાર્થક છે, યજ્ઞ પારલૌકિક હોય છે, તેથી કેતુશબ્દથી પરલોક ઉપલક્ષિત છે. ‘કેતો’ એ સંબંધમાત્ર વિવક્ષામાં કર્મણિપથી છે, સંબોધન નહીં, આર્ષ હોવાથી વિસર્ગનો લોપ થઈ ગયો છે. અર્થ એ થયો કે—જીવભૂત આત્મા તો અમૃત છે તથા આ શરીર ભસ્મીભૂત થઈ જનારું છે, તેથી ‘ક્ષતોઃ’ નામ સ્વર્ગ નરકાદિ પરલોકગમન,

પુનર્જન્મની વાતને ન ભૂલો, પરંતુ સર્વદા વિશેષ રૂપથી સ્મરણ કરો. તથા પરલોકાકાંક્ષિ સ્મરણાનંતર તમે આ લોકમાં ખાલ્યકાળ આદિથી જે ધર્મ અધર્મ આદિ અનુક્રમ કરેલાં છે, કે જેને અનુસરીને પરલોકમાં શુભાશુભ ફળની પ્રાપ્તિ થશે, તેમનું પણ સ્મરણ કરો, તથા સ્મરણ કરીને પોતાના શુભની ઇચ્છા કરતાં અધર્મ, કામ આદિ દોષ-સમૂહનો પરિત્યાગ કરીને સુપથમાં ગમન કરો.

અહીં એ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે—‘ૐમ્ સત્ સત્’ એ ચિર પ્રસિદ્ધ મંત્રમાંથી ‘સત્’ અધિભૂત વિરાઠનું વાચક છે, ‘સત્’ શબ્દ અધિદેવ ધ્યેયનો વાચક છે, તથા ‘ૐ’ અધ્યાત્મ પ્રદાનનો વાચક છે. તેથી ‘ૐ’ થી વધીને શ્રેષ્ઠ કોઈ મંત્ર નથી. ‘ૐ’ ના યથાર્થ ધ્વન્યાત્મક સ્વરૂપનું ચોગી સ્મરણ કરી શકે તો ધ્વન્યાત્મક ઓંકારનાદના અવલંબનથી, તેનું મન પ્રદાપદમાં પહોંચી જાય છે, તથા તે સ્વયં પ્રદીપ્ત થઈ જાય છે, એમાં સંદેહ નથી. એજ કારણથી મનને કહેવામાં આવે છે કે—હે મન ! સ્થૂળ અને લિંગ શરીરની ધારણાને ભૂલીને ઓમકાર સ્મરણ પૂર્વક પ્રદાની ધારણા કરો. જો પ્રદાધારણાથી અત્યુત થવાનું હોય તો, તે સમયે નિદિધ્યાસન સંબંધી અંતર્યામિનું સ્મરણ કરો. હે મન ! સાવધાન થા. સ્થૂળ શરીરમાં ન દ્રશ્ય, લિંગ શરીરમાં ન દ્રશ્ય, કેવળ શ્રવણ અને મનનના ફળરૂપ નિદિધ્યાસનમાં અંતઃકરણને જોડ.

તાત્પર્ય એ છે કે—જો સ્થૂળ શરીર અગર સ્થૂળ શરીર સંબંધી પદાર્થોમાં મન લાગેલું રહે તો પ્રેતત્વ થાય છે, તેજ પ્રભાણે લિંગ શરીરની સાથે સંબંધ રાખવાથી સ્વર્ગ, નરક આદિ ભોગલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી પૂર્વકથિત ઉપાયોથી સર્વથી અલગ થઈને કેવળ ઓંકારના અવલંબન પૂર્વક પ્રદામાં યુક્ત થઈ જાઓ. ૧૭.

હવે ઉપાસનીય દેવતાની પ્રાર્થના કરીને મુખાર્ગની પ્રાપ્તિને સાફ કરીને સાધનરૂપ જે દેવતા છે, તેની પ્રાર્થના કરે છે, યથા—

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥૧૮॥

અન્વય—હે અગ્ને ! અસ્માન્, રાયે, સુપથા, નય, હે દેવ ॥ વિદ્વાનિ, વયુનાનિ, વિદ્વાન, અસ્મત્, જુહુરાણમ્, એનં, યુયોધિ, તે, ભૂયિષ્ઠામ્, નમ-ઉક્તિમ્, વિધેમ. ૧૮.

‘અપનિવદ્સુરોષિનો’ દીકારાં લખ્યા અનુસાર.

ભાવાર્થ—હે અગ્ને ! કર્મફળના લોગ સારૂ કર્મોપાસનાના સમુચ્ચયનું અનુષ્ઠાન કરનારા હમે લોકોને, સુંદર ઉત્તરાયણને માર્ગેથી લઈ જાઓ. હે દીપ્તિમાન દેવ ! આપ કર્મ તથા ઉપાસનાને બંધનારા હમે ઉપાસકોને કુટિલ-કઠલ જે પાપ છે તેનાથી અમારા વિયોગ કરાવો. અમે આપને વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ.

‘હે અગ્નિદેવ ! અમને મુખ્યે લઈ જાઓ’, અહીં ‘મુખ્ય’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, અમે કર્મોની દક્ષિણાયન ગતિમાં બહુ વાર જઈને જન્મ-મરણનું ડુંખ લોગવી ચુક્યા છીએ. તે કારણથી અમને દક્ષિણ માર્ગ ઉપરથી વૈરાગ્ય થઈ ગયો છે. તેથી યાચના કરીએ છીએ કે—વારંવાર ગમનાગમનથી રહિત શોભન માર્ગમાં લઈ જાઓ તથા અમને અનુકૂળ ફળનું પ્રદાન કરો.

હે દેવ ! તમે અમે કરેલાં કર્મ તથા જ્ઞાન સર્વને જાણો છો, કુટિલ અને વંચનાત્મક (પ્રથમ પ્રિય અને પરિણામે દુઃખદાયી) તમારાં પાપોનો નાશ કરો, કે જેથી હમે પાપ રહિત વિશુદ્ધ થઈને અમારા અભિધને પ્રાપ્ત કરી શકીએ. પરંતુ આ સમયે (મૃત્યુનો સમય ઉપસ્થિત થવાને કારણે) અમે તમારી સેવા કરવામાં અસમર્થ છીએ. તેથી તમને ઘણી ઘણીવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. અર્થાત્ કેવળ નમસ્કાર દ્વારા તમારી સેવા (આરાધના) કરીએ છીએ’.

વિં ૧૦ લાખ્ય—ઉપનિષદ્સુબોધિનીકાર કહે છે. કે—અવિદ્યા તથા વિદ્યાના પ્રભાવનો વિચાર કરીને, સ્થૂળ શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી જે દશા પ્રાપ્ત થાય છે, તેને ઉપનિષદ્વિજ્ઞાનવેત્તા આચાર્યોએ ‘કૃષ્ણગતિ’, ‘શુક્લગતિ’, ‘સદ્જ

૧—લાખ્યકારનું કથન છે કે—અવિદ્યા તથા વિદ્યાની સેવાનું ફળ, મૃત્યુનું અતિ-ક્રમાશુ થાય છે. તથા વિદ્યા અને અસંભૂતિની સેવાનું પરિણામ અમૃતત્વનો લાભ થાય છે. અહીં દ્વિવિધ ફળશ્રુતિ સાંભળીને શંકા થઈ શકે છે. આ વિષયની શંકા તથા સમાધાન જે લાખ્યમાં લખેલું છે તે ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે—વિદ્યાશબ્દથી મુખ્યપરમાત્મ-વિદ્યા તથા અમૃતત્વથી મુખ્ય અમૃતત્વ (સુકૃતિ) ન લેતાં અન્ય અર્થ શા માટે ગ્રહણ કર્યો ? એ આપત્તિ ઠીક છે, કારણકે પરમાત્મજ્ઞાનની સાથે કર્માનુજ્ઞાનનો વિશેષ અપરિહાય છે, સારે બંનેનો સમુચ્ચય અથવા સદાનુજ્ઞાન કોઈપણ રીતે થઈ શકે નહીં તેના ઉત્તર માં કહેવામાં આવ્યું છે કે—‘જ્ઞાનો કોની સાથે વિશેષ છે અને કોનો નહીં. તેમાં કેવળ શાસ્ત્રજ પ્રમાણ છે’. જ્યારે શાસ્ત્રમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બંનેના સમુચ્ચયની અનુમતી આપવામાં આવેલી છે. તે પછી તે વિષયમાં લૌકિક દિસાની સાથે યતીય—દિસાના જેવો વિશેષ શો છે ? અધિક પરિજ્ઞાનને સારૂ લાખ્યનું અવલોકન કરી શકાય તેમ છે.

ગતિ' તથા 'દેશગતિ' એ ચાર શ્રેણીઓમાં વિલક્ષ્ય કરેલી છે. પહેલી એક અવિદ્યાને આધીન, તથા બાકીની ત્રણે વિદ્યાને આધીન જણાવવામાં આવી છે. અજ્ઞાનજનની અવિદ્યા દેવી, બ્રમજનિત અધ્યાસમાં ક્ષાપીને જીવને બંધન દશામાં બાંધી રાખે છે. જીવ અજ્ઞાનજનિત મિથ્યા અધ્યાસમાં ક્ષાપીને સ્થૂળ શરીર તથા સ્વિગ શરીરને પોતાનું માનીને મૃત્યુ પછી કાતો પ્રેતલોકમાં જાય છે કે નરક લોકમાં, અથવા પિતૃલોકમાં, તથા ઉગ્રપુન્ય હોય તો સ્વર્ગાદિ ઉગ્ર લોકમાં પણ જાય છે. આ સર્વ લોકમાં ધૂમીને વારંવાર આ મર્ત્યલોકમાં માતૃ ગર્ભમાં જન્મ લે છે. એનેજ આવાગમનનું ચક્ર કહે છે. એજ જીવની કૃષ્ણગતિ છે. જ્યાં સુધી અવિદ્યા દેવીનો પ્રભાવ બન્યો રહે છે ત્યાં સુધી જીવ આવાગમનના ચક્રના ફંદામાંથી કદાપિ છુટી શકતો નથી. પ્રેતલોકમાં જીવ પસ્તાય છે, તથા નરક લોકમાં અને ગર્ભમાં પણ પશ્ચાત્તાપ કરે છે. તો પણ પુનઃ પુનઃ જન્મ મરણના ચક્રરમાં ધૂમતો રહે છે. જેના ઉપર પરમાત્માની કૃપા થાય છે તથા શુદ્ધ અનુબ્રહ્મ કરે છે, તેજ તેને ત્રિતાપમય સમજીને વિષયવૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે વિદ્યાદેવીની કૃપાનો આરભ થાય છે.

જ્ઞાનજનની વિદ્યાદેવીની કૃપાથી, વિષયવૈરાગ્યસપત્ત તત્ત્વજ્ઞાની મહા પુરુષ, પૂર્વકથિત 'શુક્લગતિ' 'સદ્જગતિ' તથા 'દેશગતિ' ને પ્રાપ્ત થાય છે. એ ત્રણે સુક્ષ્મને આપવાવાળી છે. અતિ ઉગ્ર પુન્ય, તપસ્થા તથા તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવથી જીવ જ્યારે મૃત્યુ પછી દિવા-અભિમાની દેવતા, શુકલ પક્ષાભિમાની દેવતા તથા ઉત્તરાયણ અભિમાની દેવતાની સહાયતાથી શુકલગતિના પથ ઉપર અમરર થઈને ભુવ, સ્વ, જન, મહા, તપ આદિ કોઈ લોકમાં ન અટકતાં સતત ઉદ્ધર્વલોકમાં તથા સૂર્યમંડળ લેહીને સ્વસ્વરૂપની ઉપલબ્ધ દ્વારા જ્યારે બ્રહ્મસાધુન્યને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે શુક્લગતિ' ના પૂર્ણ ફળનો ઉદય થાય છે.

'સદ્જગતિ' તથા 'દેશગતિ' તેનાથી વિલક્ષણ છે. જીવ ઉગ્ર તપસ્થા દ્વારા મનુષ્યપિંડને છોડીને દેવપિંડ પ્રાપ્ત કરે છે તથા યમ, ઇન્દ્ર, વસુ, આદિત્ય આદિ મોટા મોટા પદને પ્રાપ્ત કરતો કરતો અતમાં એક બ્રહ્માંડનો અધીશ્વર થઈને બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-રૂદ્ર રૂપી સરુષ બ્રહ્મના પદોમાંથી કોઈને કોઈ પણ પદનો લાભ કરીને બ્રહ્મભૂત થઈ જાય છે. એજ અલૌકિક, મન, વાણીથી અગોચર 'દેશગતિ' નું અતિમ ફળ છે.

આજ મર્ત્યલોકમાં પૂર્વ જન્મજીવે પ્રજા તપસ્થા, પ્રજા પુન્ય કર્મ

તથા જ્ઞાન વૈરાગ્યની સહાયતાથી, એકજ જન્મમાં શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન દ્વારા સાધક સ્વ-સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ કરી લે છે, તથા જીવન્મુક્ત થઈને શરીર પડવાની વાટ જોયા કરે છે. એજ દેવદુર્લભ 'સહજગતિ'નું અંતિમ ફળ છે.

આ અંતિમ મંત્ર 'શુક્લગતિ'ની પ્રાપ્તિનો નિર્દેશક છે, લાગ્યવાન મહા-પુરુષ સ્થૂળ શરીરને છોડી વખતે આ ઉપનિષદ્ધનો આશ્રય લઈને, આ ત્રણે અંતિમ મંત્રોની ધારણાથી 'શુક્લગતિ'ને પ્રાપ્ત કરીને કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. અલોકકશક્તિસંપન્ન પુરુષ વિશેષને લક્ષ્ય કરીને આ મંત્રમાં 'અગ્ને' સંબોધન પદનો પ્રયોગ થયો છે. 'કૃષ્ણગતિ' રૂપી કુટલ પંથનો ત્યાગ કરી 'શુક્લગતિ'ના મંગળમય પંથના નિર્દેશને સાર 'સુપય' પદનો પ્રયોગ થયેલો છે. શુભા-શુભ કર્મ પ્રકૃતિના સ્પંદનથી ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રકૃતિ પરમાત્માનીજ હોવાથી કર્મની યથાર્થ ગતિના બહુનાર એક માત્ર પરમાત્માજ હોઈ શકે. તેથી જ્ઞાની બક્ત પ્રાર્થના કરે છે કે—આપ કર્મના દ્રષ્ટા તથા નિર્ણયતા છો, કર્મની ગતિને એવી નિયોજિત કરવાની કૃપા કરો કે જેથી, મારી આ શુક્લગતિ બાધારહિત અને શાંત રીતે થાય. એ નિઃશ્વેચસની ગતિ ત્યારેજ સરળ થઈ શકે કે જ્યારે બાધા આપનાંરી ખાપરૂપી ગતિનું હનન થઈ જાય. તે કારણથી આ મંત્રમાં એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. ૧૮.

વિશેષ—આ મંત્રમાં ઉપાસકે જે પ્રાર્થના કરી છે, તે સમાજપક્ષના—ચત્રિંગ્ગંઠને સાર અત્યંત ઉપયોગી છે. એ કહે છે કે—હે અગ્ને ! (સર્વને પ્રકાશ આપીને કર્મ-ધર્મમાં લાગી જવાની સ્ફુર્તિ પ્રદાન કરનારા પરમેશ્વર) અમને સુમાર્ગથી, લોક-વેદવિહિત ઉપાયથી, વૈભવને, અભ્યુદયને પ્રાપ્ત કરાવો. અમને ધનની એટલી પરવાહ નથી કે જેટલી સુમાર્ગે ચાલીને કુમાર્ગથી બચવાની છે. અમારે ધનની આવશ્યકતા તો છે, પણ તે સુમાર્ગે જીવર-ચાલવાથી પ્રાપ્ત થશે તો અમે તેનો અંગીકાર કરીશું, કુમાર્ગથી જો કદી ધનનો લાભ થતો હશે તો તેનો ત્યાગ કરી સુમાર્ગનેજ અંલસુ કરીશું, કારણ કે અમે ઐશ્વર્ય કરતાં સ-માર્ગને ઇષ્ટ માનિએ છીએ. તમે સર્વના પ્રેરક છો, તેથી અમારી પુદ્ધિ કદી પણ કુમાર્ગ તરફ ન દોરાય તેમજ અમાસ સદાચારમાં કોઈ પણ પ્રકારની ખામી ન આવે, એવી કૃપા કરો. 'વિદ્યાનિ વયુનાનિ વિદ્વાન્' તમે અમારી સર્વ વાતોને જાણો છો, અમે એવી કોઈ જગો દેખી શકતા નથી કે જ્યાં તમારાથી છુપાઈને કોઈ કર્મ થઈ શકે. તમે સર્વજ્ઞ અને સર્વસાક્ષી છો, તેથી તમે મનની વાત પણ જાણો છો, તમે પ્રાણીમાત્રનાં શુભાશુભ સંકલ્પોને જાણો છો. તમે

સર્વ શક્તિયોના જાંઠાર છે. તેથી 'જુહુરાણમ્' એવું અસ્મન્ યુયોધિ ' અમને પણ એવી શક્તિ આપો કે જેનાથી અમે કંઠજીમાં કંઠજી તથા જ્યાનકંઠી પણ અતિ લય કર પાપોની સાથે યુદ્ધ કરી શકીએ. તમે સર્વના અધિષ્ઠાતા છો. અમે તમને શું આપી શકીએ તેમ છે ? તમારી કૃપાના બદલામાં અમે તમને અનેકા નેક વાર નમસ્કાર કરીએ છીએ.

અન્ય-અન્ય—'ઋતોસ્મર કૃત સ્મર' અહીં આ લોકમાં કરેલા ધર્મ પરલોકમાં ફળ આપે છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને, 'અધર્મ' માર્ગનો પરિત્યાગ કરીને ધર્મ માર્ગ જીપર ચાલો ' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પણ ધર્માધર્મનો વિચાર કરીને ધર્મ માર્ગે કેવી રીતે ચલાય ? એવી શકાનું સમાધાન કરે છે કે—'અનેતૃપા સન્નેત ધર્મપવપ્રવતન સ્વત, एव भवेत्' એટલે કે અગ્નિની ઉપાસનાથી ધર્મ માર્ગમાં આપોઆપ જવાશે. કારણ કે અગ્નિદેવતામાં તેવું સામર્થ્ય છે આ અભિપ્રાયનું બોધન કરવાને સાડ પ્રકૃત શ્રુતિની પ્રવૃત્તિ થઈ છે.

અહીં એ પણ વિચાર છે કે—'ઋતોસ્મર કૃત સ્મર' 'મા ગૃથ વસ્ય સ્વિદ્ધ નમ્' આ શ્રુતિયોથી પોતાની ચેષ્ટાને અનુરૂપ પુરૂષાર્થ સૂચિત કરવામાં આવ્યો છે. 'ઈશાવાસ્થ્યમ્, इदम्, सर्वम्' આમાં સર્વ કાંઈનું ઈશ્વરેન્દ્રાધીન હોવાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં વિરોધ પ્રતીત થાય છે. કાંઈ એ જ્યારે સર્વ ઈશ્વરની ઈન્દ્રાને આધીન છે તો પછી તેના વિરોધી પુરૂષાર્થનો અવતરજ કયા રહ્યો ? તેના સમાધાનમાં કહે છે કે—પુરૂષાર્થ પણ ઈશ્વર ઈન્દ્રાથીજ થાય છે, અગર તો પુરૂષાર્થથીજ ઈશ્વર ઈન્દ્રા પ્રગટ થાય છે, જેવામાં આવે છે. પ્રકૃતમાં માર્ગની યાચનાના સામર્થ્યથી પુરૂષાર્થનો ઉદય થાય છે, જે માર્ગ યાચન છે, તેજ ઉપાસના, પ્રાર્થના, યજન તથા કમરણ છે. અહીં પ્રાર્થનાના ફળથીજ પુરૂષાર્થ પ્રગટ થયેલ છે. કારણ કે 'ધિયોયોત પ્રપોદયાન્' એમ કહ્યું પણ છે, જેમનામાં માર્ગયાચનનું સામર્થ્ય છે, તેમને સાડ પુરૂષાર્થ પડ્યું છે.

આ મંત્રમાં અગ્નિને સ બોધન કરીને સુમાર્ગથી વૈલવની કામના કરવામાં આવી છે. તેજોમય અગ્નિથી સત્ય ધર્મ નામક તેજથી અલિપ્ત પ્રદાનુજ અભિધાન કરેલું છે તેથી પ્રદ્યોપાનના અગ્નિ દ્વારા યદ્ય શકે એ સંભવિત છે.

'હિરણ્યયન પાત્રેણ' ઇત્યાદિ મંત્રોમાં સૂર્યના ઉષ્ણ પ્રકાશમંડળને દ્વર કરવાની—હૃદયવવાની પ્રાર્થના કરેલી છે, ત્યારે અહીં શા માટે ઉષ્ણ પ્રકાશરૂપ અગ્નિની ઉપાસનાના સ્વીકાર કરેલો છે ? એ તાંત્રિકાના તમાવાનમાં કહે છે કે—અગ્નિ એટલે તાપાત્મક તેજ. અગ્નિનું જે ઉષ્ણ પ્રકાશરૂપ પ્રતીક છે, તે

અસત્ છે, તથા ‘વ્યૂહિત’ તાપાત્મક જે તેજોરૂપ છે, તે સત્ છે, એ સદૃષ્ય અહીં ધટ છે.

‘હે અગ્ને ! અગ્ને સુભાગ્યથી ધન-વૈભવ પ્રદાન કર’ આ કથનમાં એ રહસ્ય છે કે—અગ્નિમાં ગમન સામર્થ્ય છે. ‘અગ્નિગતૌ’ ધાતુથી અગ્નિ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે તેમાં ગમન કર્તૃત્વ છે ત્યારે તેનામાં કોઈને કોઈ પણ ઠેકાણે પહોંચાડવાનું સામર્થ્ય હોયજ તેથી ‘અગ્ને’ એ સંબોધન પ્રકૃતિને યુક્તજ છે.

વૈભવ પ્રદાન કરીને અગ્નિદેવ હારિદ્ર્ય^૧ને ફર કરી શકે છે. કારણ કે સર્વ-રત્ન તથા ધાતુ સમૂહની સૃષ્ટિના કર્તા અગ્નિદેવ છે. કહ્યું છે કે—‘અગ્નેરેતચન્દ્ર^૨ હિરણ્યમ્’ ‘ત્વામગ્ને^૩ વસુપતિ વસુનામ્’

‘અસ્માન્ સર્વાન્ જનાન્’ એ બહુવચનથી સિદ્ધ થાય છે કે—અગ્નિના ઉપાસક પોતાની પેઠે સમસ્ત જગતને સુખી થવાની કામના કરે છે. ‘વયુનમિતિ કર્મનામ’ (નિઘણુઃ) અર્થાત્ આ નિઘણુથી ‘વયુનાનિ’ નો અર્થ ‘કર્માણિ’ કરવો. ‘વયન મિતિ પ્રદાન મેવેતિ નિષણ્ડુઃ’ એ નિઘણુથી પ્રજા પણ એનો અર્થ થઈ શકે છે. ‘જુહુરાણમ્ કુટિલમ્-દ્રઢ વેષ્ટનમ્’ એટલે કે, એવી વાંકી ચુંકી કે ઉલટી બાળ જે પ્રાણીને જકડીને બાંધી લે. ‘પનઃપાણ્-અને પરધન-પરદાર આદિ પ્રવૃત્તિ રૂપ. જેમ અગ્નિના બાદ્યતાપથી સુવર્ણ આદિ ધાતુની અંદરના મળની શુદ્ધિ કરી દેવી એ સંસાર પ્રસિદ્ધ છે તેવીજ રીતે અંતસ્તાપથી મનોગત પાપનું શોધન થાય એ પણ પ્રસિદ્ધ છે. અગ્નિ બાતવેદા (જાતાનિ જન્માનિ, કર્મ ફલાનિ ચ વેતિ) એટલે કે જન્મ તથા કર્મ રૂળને બાળે છે. તેથી પાવક (અગ્નિ) ને ‘અસ્મદીય પાપશોધકઃ’ અમારાં પાપોને શુદ્ધ કરનારો પણ કહ્યો છે.

આર્ષ^૪ પ્રથોમાં અગ્નિના મહત્ત્વ ઉપર ઘણો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં સુધી કહેવામાં આવેલું છે કે—અગ્નિની ઉપાસનાથી સર્વ શ્રેણીના લોકોના

૧—જે તેજમાં આજ્ઞાએ એવી અગ્રક ન હોય, તે સદૃષ્ય અહીં ધટ છે.

૨—અન્નુપાસકાના ન કદાપિ દારિદ્ર્યમ્ । (અન્ન શ્રુતય.)

‘અગ્નિમીડે પુરોહિતમ્, યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્, હોતાર રજપાતમમ્’ (નડવેદ ૧-૧-૧)

‘ત્વામગ્ને દગ્નિણેદા અર્ચ કૃતે ત્વં દેવઃ સચિતા રજવા અસિ’ (ધગ્વેદ ૧-૧-૨) ।

‘હિરણ્યમ્’ હરિણીં સુવર્ણરજતમ્ જામ્ । ચન્દ્રા હિરણ્મયોં જલમોં જાતવેદો મ આવહ’ (બીલુત ધગ્વેદીય) ।

૩—તૈત્તિરીય પ્રાણ (૧-૨-૧-૪) ।

૪—અગ્નેર સહિતા (૧-૪-૧) ।

સર્વ મનોરથો પૂર્ણ થઈ શકે છે. લોકમાં અગ્નિ દેવતાનો ઉપયોગ સર્વ જાણે છે. અગ્નિ 'દેવતા' છે. શુજરાત આદિ દેશોમાં અગ્નિને 'દેવતા' કહે છે. અગ્નિથી મોટા મોટા યત્રો ચાલે છે, તેનાજ સામર્થ્યથી એ-જન ઢોડે છે. વિદ્યુત શક્તિ પણ તેજ છે. ઘણા લોકો અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરીને બચકર જંગલોમાં હિંસક જ તુચ્છોથી પોતાનો બચાવ કરે છે. સાધુ-સંત ધૂણી તપાવીને કે સરગાવીને મરણના અંતમાં રમારમણમાં રમી નાચે છે, અને ઘણી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી લે છે. ઘણાઓ અગ્નિહોત્ર જત લઈને ઠર્મકાંડથી પરમપદને પામ્યા છે. પદાર્થોને તપાવી સ્વસ્થ બનાવવા એ અગ્નિદેવનું કામ છે. એજ દ્રાવિત-દુર્ગંધ-દુર્દશનીય વસ્તુઓને શુદ્ધ કરીને લોકસ્વાસ્થ્યની રક્ષા કરે છે. એ પ્રકારે અનેક ઉપયોગી કાર્યો અગ્નિ-દેવની શક્તિથી થાય છે. તે ત્યાં સુધી કે, વૈશ્વાનર યજ્ઞને આ સર્વ પ્રાણીઓના અન્નને પચાવીને તેમને જીવિત રાખે છે. પ્રાણીઓના પ્રાણાધાર અગ્નિદેવતાજ છે.

શાસ્ત્રીય રીતિથી પણ પુત્ર વિનાહિની કામના કરનારા યથાવિધિ અગ્નિની ઉપાસના કરી સ્વાર્ણિષ્ટ ફળને પ્રાપ્ત કરે છે. એમાં 'અયમગ્નિઃ સુધીર્યં સ્પેશેમદ્ઃ સોમગસ્ય, રાય દ્વિશેસ્વપત્યસ્ય ગોમત્ત દ્વિશે વૃત્તદ્વતાન્તામ્' (ઋગ્વેદ સહિતા ૪૧૬-૧) ઇત્યાદિ શ્રુતિયો પ્રમાણ છે. જેઓ પિત્રાદિકોના સુખથી વચિત છે, તથા ગૃહ-કલહથી બળી રહેલા છે, તેઓ પણ વિધિવત્ અગ્નિની ઉપાસના કરવાથી ચાર્તાનો લાભ કરી શકે છે. શ્રુતિમાં કહેલું છે કે—'અમિમન્યે પિતરમગ્નિમાપિમિત્તિં ભ્રાતૃરં સદમિત્ સલાયમ્' (ઋગ્વેદસહિતા ૧૦ ૭-૩) જે રોગગ્રસ્ત રહે છે તથા યત્રુના પંજમાં ફસાએલા છે, તેઓ પણ અગ્નિની ઉપાસનાથી સ્વસ્થ તથા નિશ્ચિત થઈ શકે છે, તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ છે કે—'અમિર્દવાતુ મેપજમ્' (ઋગ્વેદીય ૭-૨૮-૧) 'અગ્નિર્દવાના સેનાના.' ઋગ્વે સં ૧૦ ૮૭ ૨૩).

જેજા પ્રમાણે આયુર્વેદનું પરિજ્ઞાન પણ અગ્નિની ઉપાસનાથી થઈ શકે છે. તેથી આર્ત, ચિતિત વિગેરેને પણ અગ્નિની ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે લોક હૃતભાગ્ય છે, હારણ હ.અરૂંથી અગ્નિથી હૃદય હૃદય છે, શોકથી નષ્ટ બળ તથા હૃત-પ્રુદ્ધિથી, કિંકર્તવ્યવિમૂઢ થઈ જીવનથી નિરાશ થઈને આત્મઘાતની ચિંતાથી વ્યાકુળ થઈ રહેલા છે, એવા નષ્ટચિત્ત-નાસી પાસ ચએલાના ઉદ્ધારને સારૂ જીવન પર્યંત અગ્નિહોત્રની કષ્ટપના કરવામાં આવેલી છે. તેના સારૂજ 'કુર્વં ન્નેવાગ્નિ દોત્રાવાનિ જિજીવિષેત્'નું વિધાન કરેલું છે. એ કથન 'યઃ કામયતે મહત્ પ્રાપ્નુવામ્' ઇત્યાદિ (શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૪૬-૩૧) શ્રુતિયોથી પ્રમાણિત છે. સામવેદમાં પણ અપશુકન, હૃદયની હુબ્રેરણા આદિથી સૂચિત અમંજળના

નિવારણને સારૂ તથા આવનારી ભાગ્યની આપત્તિની યાંત્રિને સારૂ અગ્નિહોત્રનું મુખ્યરૂપે વિધાન કરવામાં આવેલું છે.

બીજા પશુ અગ્નિના ઉપયોગ છે, યથા—અગ્નિ ઉપાસનાથી મંદિર રક્ષા ગો સેવા તથા પિતૃતર્પણ આદિ કૃત્ય સંપન્ન થાય છે. મંદિરોમાં યજ્ઞ-હોમ આદિ કૃત્ય થવામાં જે સમવક મળે છે તે ઘરમાં યઈ શક્તી નથી, તેથી મંદિર નિર્માણની આવશ્યકતા છે. યજ્ઞને સારૂ ધી-દ્રુષ એ પ્રધાન સાધન છે, અને યજ્ઞમાં ઘણાજ ઉપયોગી તે તે પદાર્થો ગ્રાપ્યોથી પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તેમનાં રક્ષણ સેવા પૂરેપૂરાં થવાં જોઈએ. જ્યાં સુધી ગોરક્ષા, ગોસેવા નહીં કરવામાં આવે ત્યાં સુધી દ્રુષ આદિની આશા દુરગ્રામાત્ર છે. એ પશુ વાત છે કે—ગોરક્ષાના અભાવમાં દેવ-પિતૃ કર્મ હ્રાપ્ત થવાથી વ્રણતેજ નો પણ લોપ યઈ જશે. તેમ યવાથી વ્રાહ્મણોનો પણ લોપ થવો અનિવાર્ય છે. વ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય આદિનો પરસ્પર સંબંધ છે, તેમાંથી કેઈ એકનો લોપ થતાં બીજાનો લોપ પણ જરૂર થવાનો. ક્ષત્રિયોનો લોપ થવાથી આર્યોને અનાર્ય હજીવી લેશે. એવી દશામાં આર્યોનું અધ્યપતન થશે તથા અનાર્ય (હસ્યુ) ઉન્નત યઈ જશે. તાત્પર્ય એ છે કે—ગોરક્ષાની ઉપેક્ષાથી અગ્નિ ઉપાસનાનો ત્યાગ, તેના પછી આર્યભૂમિ તથા આર્ય (વૈદિક) ધર્મની જે હુદંશા થાય તેનું વર્ણન અહીં કરવાની અમને બીલકુલ ઇચ્છા નથી. પાઠકવૃદ્ધે તેનું સ્વયં અનુમાન કરી લેવું.

જેમ યજ્ઞને સારૂ ગોધન પરમ ઉપયોગી છે, તેજ પ્રમાણે શ્રાદ્ધ, અતિથિ, સત્કાર, બાળ ઉછેર, વૃદ્ધોની સહાયતા તથા રોગી આદિની પરિચર્યા આદિ અનેક લૌકિક વ્યવહારોની સિદ્ધિને સારૂ પણ તે આવશ્યક છે. ‘આયુર્વે છૂત્તમ્’ અનુસાર ગૌય મનુષ્યોનું જીવન સર્વસ્વ છે. તેનાથી થાય છે એમ કે અગ્નિ ઉપાસના સાથે ગોરક્ષા અતિ આવશ્યક બને છે. વ્રાહ્મણ લોક વિધિપૂર્વક અગ્નિની ઉપાસના કરે તો તેનાથી દેવતા પ્રસન્ન થાય છે, એ સંતોષાએલા દેવતા રાજ્ય, ધર્મ, સ્વાસ્થ્ય, પ્રુદ્ધિ, બાળ આદિની રક્ષા કરે છે, તેનાથી યુદ્ધમાં વિજય થાય છે તથા શિષ્ટોનો દુષ્ટો ઉપર પુરેપુરો પ્રભાવ પડે છે. એમ સમજવું જોઈએ કે, પશુથી મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે અને તેનાથી પિતૃ-દેવતા આદિ શ્રેષ્ઠ છે, તેથી મનુષ્યે હૃદય-ગૌર્યાદિ પ્રદાન કરીને તેમને તૃપ્ત કરવા જોઈએ. તૃપ્ત દેવતા કલ્યાણ કરે છે. અધિક ખર્ચના કરથી કે અન્ય કારણોથી પણ આર્થિકચર્ચાથી પરંગમુખ રહેવું જોઈએ નહીં. વેદોનો આદેશ છે કે—અગ્નિ એ દેવતાઓની જીવંત છે. અગ્નિ દૃત-સાકલ્ય દ્વારા દેવતાઓનું મનુષ્યો સાથે કથન ઉપકથન કરાવે છે, તથા તેનાથી જ આહાર

અહલુ કહે છે. અગ્નિઉપાસકોને બીજા દેવતાઓનું પૂજન કરવાની આવશ્યકતા નથી.

બીજી એ પણ વાત છે કે—કોઈ પણ દેવતાના પૂજન—અર્ચનમાં આરતી, દીપદાન કે અન્ય પ્રકાર દ્વારા અગ્નિનો સ્તુતિ તથા ઉપયોગનો કરવો જ પડે છે. ઘણા લોક બ્યાપક પરમેશ્વરની પ્રતિમા હોવાના વિષયમાં શંકા કરીને વિવાદમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. તેમનાં પારસ્પરિક વિરોધ વૈમત્ય દૂર કરવાને સારૂ અગ્નિપૂજનો પ્રકાર ઘણો જ નિર્વિવાદ છે. અગ્નિને ઈશ્વરનું પ્રતિક માની લેવાથી બધી શંકાઓ શાંત થઈ જાય છે. અગ્નિની ઉપાસનામાં શંકરજીના બાપુ (લિંગ)ની પૂજનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે, તે એવી રીતે કે, ચોનિરૂપ વેદિકામાં લિંગરૂપી અગ્નિદેવની ધૃતરૂપી જળધારાથી અભિષેક થાય છે. ‘યજ્ઞોનૈ ત્રિષ્ણુ.’ યજ્ઞને સાક્ષાત્ ત્રિષ્ણુ જ કહેલા છે. યજ્ઞને સારૂ જે કાંઈ હિંસાનાં વર્ણન મળે છે તે પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે. ત્યારે અહિંસાનો તિર્હાત સાર્વભૌમ છે ત્યારે તેમાં હિંસાને માની લેવી એ બ્યાપક સિદ્ધાંતમાં હસ્તક્ષેપ કરવા જેવું છે. ગમે તેટલાં અકાઠ્ય શુદ્ધિ-તર્કો, પ્રમાણોથી હિંસાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે, પરંતુ ફક્ત તે અપચિદ્ધાત જ છે. યજ્ઞમાં યજ્ઞહિંસા ભેદને જ પૂર્ણ કરી લેવાતો, નિષ્કલ હૃદયના જ ભગવાન બુદ્ધિદેવે વેદોની વિરૂદ્ધ થઈને આગન ઉપાસનાનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. વાસ્તવમાં એ પણ અગ્નિ-મિત્ર હતા, એમ બૌદ્ધપણ માને છે, ‘ગૌતમત્તર્કવ્યવ્યુથ’ ઇતિસ્મરણાત. સુદમાં જે હિંસાનું સમર્થન છે, તે અનિવાર્યપણે, અગત્યા, લાચારી, ન છુટકે છે. ‘શહિસા તાણુહિસા’ (મહાભારત), ‘મા ગૃષ્ઠ કસ્ય સ્વિજ્ઞ-નમ્’ (યજુર્વેદ) ‘શૃત સ્મર’ (યજુર્વેદ) ‘અગ્ને નય સુપન્ના’ ‘યુયોધત્ત્વજુહુરાગ-મેન’ ઇત્યાદિ મત્રોમાં જે પાપ—બધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે બુદ્ધિપ્રસા (નિદા) જનક હોવાથી હિંસામાં આવી જાય છે.

શુદ્ધિ, સ્મૃતિ તથા તત્ત્વ એ ત્રણ સ્વાતંત્ર્યધર્મ શાસ્ત્ર છે, તે પૈકી શુદ્ધિ તથા તત્ત્વ દેવતા વિષયક છે તથા સ્મૃતિ મનુષ્યને લક્ષ્ય કરીને વિહિત છે. મનુષ્યોથી દેવતા શ્રેષ્ઠ છે. તત્ત્વપણું વેદવત્ હોવાથી સ્મૃતિથી ઉચ્ચ છે, તેમાં જે ધાર્મિક કૃત્યોનું વર્ણન છે, તે અગ્નિની સહાયતા વગર નિષ્પન્ન થતાં નથી. દેવતાઓનાં શરીર તેજોમય હોય છે, તેથી તેમનો અગ્નિની સાથે ગાઢ સંબંધ રહે છે. ‘શુરરગ્નિદ્વિજાતીના વર્ણના પ્રાણો ગુરુ’, પતિરેજો ગુરુ’ સ્ત્રીના સર્વદામ્યાગતો ગુરુ’. આ સ્મૃતિમાં દ્રિવતિ માત્રનો (પ્રાણ, સ્વપ્ન, વૈશ્વદેવ) શરૂ અગ્નિ-દેવ કહેલો છે.

અંતમાં આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરતાં કહેવાનું કે—અગ્નિ, આર્યધર્મ, તેનું અનુષ્ઠાન આદિ સર્વં કૃત્યોની કુંચી છે. વિવાહાદિક તો અગ્નિની સાક્ષીમાં થાય છે જ. તેમાં ગાર્હપત્ય અગ્નિનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ. જો પતિપત્ની આ એક મતનું પાલન કરે તો તે અગ્નિ દ્વારા સ્વર્ગ પ્રાપ્તિનું સાધન થઈ શકે છે. ‘અતેન (યજ્ઞેન) પ્રસવિગ્ધ્વમેષ વોસ્ત્વિષ્ટ કામયુઃ’ (ગીતા) તેથી પ્રતીત થાય છે કે અગ્નિજ સ્વર્ગારોહણ-સાધન પરંપરા છે. ‘યુજ્ઞનઃ પ્રથમ મન સ્ત્રત્તાય સગિતાધિયઃ, અગ્ને જ્યોતિર્નિચાચ્યા પ્રથિવ્યા બધ્યારમત્’ (સ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્) ‘અગ્નયો વૈત્રયી વિચા’ (મહાનારાયણોપનિષદ્) ‘તસ્માદગ્નિર્યદૃશ્ય શ્વેતવ્યઃ શ્રોતવ્યોઽભિગાતવ્યઃ’ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિયોના પ્રમાણથી પ્રતીત થાય છે કે—પૂર્વ-કાળના મહર્ષિયોએ અગ્નિ ઉપાસનાથીજ તત્ત્વજ્ઞાનનું અર્જન કરેલું હતું, તેનાથી જ તેઓ મોક્ષને પ્રાપ્ત થયેલા હતા. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે—અગ્નિદેવતા વેદિક ધર્મની કુંચી છે. એ કુંચી પ્રાચીન ઋષિયોએ ઉપલબ્ધ કરી છે તેથી નવીનોએ પણ તેની રક્ષા તથા પરંપરાનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. અગ્નિના વિષયમાં હમે અહીં સંક્ષેપમાં લખેલું છે. સિદ્ધાંતકોમુદીમાં ‘અગ્નિ પ્રન્યમર્ષાતે નાગ્નિ’ એવું લખેલું છે, સાંભળ્યું છે કે એ અગ્નિ અંથ વેદનો કોઈ અંતિમ સર્વોત્તમ અંથ છે. આપણે આજ ઉપનિષદોનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ, ઉપનિષદ વેદજ છે, વેદભાગના અધિકાંશનો અગ્નિની સાથે ઘણોજ સંબંધ હોવાથી અહીં અગ્નિના વિષયમાં થોડો પ્રકાશ નાખવાનું ઉચિત જણાયું છે, અસ્તુ.

જ્યારે સાધક પંક્તિથી શુદ્ધ થાય ત્યારે સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે, કારણકે, મંત્ર સિદ્ધિને સારૂ ચિત્ત શુદ્ધિની પહેલી જરૂર છે. તેથી પ્રથમ ચિત્ત શુદ્ધિ કરીને પછી મંત્રયોગનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ. અન્યથા ‘નિઃક્રા—વગ્ધા પરાન્નેત, ફરૌવગ્ધૌ પ્રતિમહાત્, મનોવગ્ધં પરશ્ચોભિઃ કાર્યેસિદ્ધિઃ કથં ભવત્’ એવું થાય.

આ મંત્રનો ઉપયોગ સકામ-નિષ્કામ સર્વં કર્મોમાં થઈ શકે છે. તેથી જ મંત્રવચન, કેવળ સકામ કે નિષ્કામ કર્મમાંજ કામમાં આવે છે તે સર્વના કરતાં આને શ્રેષ્ઠ માનેલો છે. આ મંત્રનો સર્વ સાધારણને અધિકાર છે, તેથીજ અહીં ‘સ્વાહા’ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરતાં ‘નમઃ’ શબ્દનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. જ્યારે સંકેતમાં કોઈ પ્રમાણ નથી તો પછી ઉપનિષદોના વિજ્ઞાનનો સામાન્ય તથા સર્વને અધિકાર. તેથીજ આ મુખ સ્થાનીય સર્વ પ્રધાન ઉપનિષદની પાર સમાપ્તિમાં ‘નમઃ’ શબ્દનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, ‘સ્વાહા’ નો નહીં.

શ્રુતિ ભગવતી માતૃસ્થાનીય છે, તેમાં કોઈને સારૂ પદ્મપતનો લેશ પણ નથી. ધર્મદરીય જ્ઞાન સર્વને સારૂ, જેમ પૃથ્વી, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ તથા સૂર્ય નક્ષત્રાદિ પ્રભુની સર્વ વિભૂતિયો છે, તેવીજ રીતે ગ્રામ છે.

આ પ્રમાણે આ ઉપનિષદની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિ અર્થ ગઈ, તેને સારૂ અંતમાં ફરી શાંતિ ખાઠ કરવામાં આવે છે—

ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદચ્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

ૐશાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

‘ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદમ્’ એ મંત્ર આ ઉપનિષદમાં પ્રથમ મંત્રગાયરણના રૂપમાં તથા અંતમાં ‘શાંતિખાઠ’ના રૂપમાં આપીને વેદાત સિદ્ધાંતનું લક્ષ્ય સ્થિર કરવામાં આવ્યું છે. સ્વ-સ્વરૂપની પૂર્ણતા તથા એક અને અદ્વિતીય પદના પ્રતિપાદનને સારૂ આ મંત્રનો વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે આ મંત્રનો અર્થ તથા ત્રિરાવૃત્ત ‘શાન્તિ’ નો અભિપ્રાય પ્રથમ કહી ચુક્યા છીએ.

આ પ્રમાણે આ ચલ્લુવેદીય ધર્માવાસ્થોપનિષદ ઉપરાંત

સ્વામી શ્રી વિધાનન્દલ મહારાજ દ્વારા વિર

ચિત વિધાવિનોદ બાપ્ત સમાપ્ત. ૧.

ૐ નમઃ શિવદાનંદાય

કેનોપનિષદ્

વિદ્યાવિનાદ બાબ્યસહિત

‘તાપ્તઃ કસ્યચિદ્ પ્રજ્ઞાત્’ અર્થાત્ વિના પ્રશ્ન કચે ઉત્તર આપવો નહિ એ મનુવાક્યનું તાત્પર્ય એ છે કે જે વિષયમાં જેની જ્ઞાસા થાય અને પ્રશ્ન કરે તો તેનો પ્રત્યુત્તર મલવાથી પ્રશ્ન કરવાને અધિક આનંદનો અનુભવ થાય છે અને તે પ્રશ્નનો ઉત્તર તેની જુદામાં જલ્દી ઉતરી પછી જાય છે. કેવલ જુદામાં ઉતરી જાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઉત્તર તેના હૃદયમાં ઊડુ મૂલ જમાવી સદાને માટે સ્થિર થઈ જાય છે. માટે પ્રશ્નોત્તર થવાથી વિષય સમજવામાં તથા સમજાવવામાં અધિક સુવિધા થાય છે. આથીજ આ ‘કેનોપનિષદ્’નો આરંભ ‘કેનેપિતં પતતિ પ્રેપિતં મનઃ’ ઇત્યાદિ પ્રશ્નોથી થયો છે.

શ્રી ભગવાન શંકરાચાર્યે આ ઉપનિષદ્ જીપર ‘પદ બાબ્ય’ તથા ‘વાક્ય બાબ્ય’ આ બે ભાષ્યોની રચના કરી છે. એથી પાઠકો સમજી શકશે કે આ ઉપનિષદ્ની મહત્તા કેટલી હશે ? એકજ વિષયનું પ્રતિપાદન કરવા માટે એકજ શ્રેય જીપર જે જે ટીકાઓ લખે એવું બીજી કોઈ પણ જગ્યાએ ખાસ જોવામાં આવતું નથી. શ્રી શંકરાચાર્યે જે જે ટીકાઓ આ માટે લખી ? જેનો ઉત્તર સ્વામી શ્રી આનન્દગિરિએ પોતાની ટીકામાં આપેલ છે. શંકરાચાર્યજીનો આવિર્ભાવ એવા યુગમાં થયો હતો કે એમને તાત્કાલિક બાધાઓને દૂર કરવા માટે ખંડન મંડનમાં ઘણું ધ્યાન આપવું પડ્યું હતું. તે સમય પ્રચંડ બૌદ્ધ યુગ હતો. બૌદ્ધ લોક અહિંસાના ઉપાસક હતા પરંતુ પ્રમાદી તથા વિષયી થઈ ગયા હતા. બીજી બાજુ કર્મકાંડના નામે સ્વાર્થ લોકોએ દેશમાં હત્યાઓની જાલ પાથરી દીધી હતી. આથી કોઈકોઈ જગ્યાએ કર્મકાંડનું ખંડન કરીને શ્રી શંકરાચાર્યને

અદ્વૈતવાદની પ્રતિષ્ઠા કરવી પડી હતી. આથી પાઠક સુમન્ય શકે છે કે કમ'કાડ ખડન આત્માર્થનો પોતાનો ભવ નહિ હતો પરંતુ તેમ કરવા સિવાય તેમને માટે બીજો ઉપાય ન હતો.

હવે ઉપનિષદનો શાન્તિપાઠ આરંભ કરવામા આવે છે—

ૐ આપ્યાયન્તુ મમાહ્વાનિ ાઠ પ્રાણશ્ચક્ષુઃ શ્રોત્રમથો
વજ્રમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ । ૧ । ૧૫ । ઉપનિષદં માહં બ્રહ્મ
નિરાકુર્યાંમા મા બ્રહ્મ નિરાકરોદાનરા કરણમસ્ત્વનિરાકરણં
મેઽસ્તુ । તદાત્મનિ નિરતે ય ઉપનિષત્સુ ધર્માસ્તે મયિ
સન્તુ તે મયિ સન્તુ ।

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અન્યઃ—ૐ, મમ, અગ્નિ, વાક્, પ્રાણ, શ્રોત્રમ, અથો, બ્રહ્મ, સર્વાણિ, ઇન્દ્રિયાણિ, ચ, આપ્યાયન્તુ, સર્વમ, ઔપનિષદમ, બ્રહ્મ, અહમ, બ્રહ્મ, મા, નિરાકુર્યામ, મા, બ્રહ્મ, મા, નિરાકરોદ, મે, અનિરાકરણમ, અસ્તુ, અનિરાકરણમ, અસ્તુ, તદાત્મનિ, નિરતે, ઉપનિષત્સુ, યે, ધર્માઃ, તે, મયિ, સન્તુ, તે, મયિ, સન્તુ.

ભાવાર્થ—મારાં બધા અંગ ત્રયગ અર્થાત્ વાણી, પ્રાણ, નેત્ર, કાન તથા બાકી બધી ઇન્દ્રિયો મજબુત બનો. મારે માટે ઉપનિષદોથી જતાવવામા આવેલ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પ્રકાશિત બનો. હું બ્રહ્મનો અસ્વીકાર ન કરું તથા બ્રહ્મ મારો પરિત્યાગ ન કરે, મને ન હોડે તે બ્રહ્મ સાથે મારો તથા મારી સાથે તે બ્રહ્મનો સમ્બાન્ધ ચિરસ્થાયી રહે. ઉપનિષદોમા જે ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે ધર્મ આત્મનિષ્ઠ મારામા પ્રકાશિત થાવ અધ્યાત્મિક, આધિદેવિક, આધિભૌતિક આ પ્રમાણેના ત્રણે તાપોની શાન્તિ માટે ત્રણ વાર 'શાન્તિ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામા આવ્યો છે. (શાન્તિત્રિકના પ્રયોગ માટે પહેલા ઇશ્વારસ્યાધુપનિષદમા વિશેષ વિવેચન કરવામા આવેલ છે.)

વિદ્યાવિનોદભાષ્ય—આ કેનોપનિષદ સામવેદની તવત્કાર શાખામા

૧—વાક્=એ અન્ય કેન્દ્રિયોનું ઉપલક્ષણ છે. ૨—પ્રાણ=એ અપાનાદિકાનું ઉપલક્ષણ છે. ૩—શ્રોત્રમ=એ ઇતર માનેન્દ્રિયોનું ઉપલક્ષણ છે. ઉપલક્ષણ=એક નામ બાકી રહેલાને સમજાવી દે તે નામ બાકી રહેલાઓનું ઉપલક્ષણ કહેવાય છે.

આવેલું છે. આ ઉપનિષદ પહેલાના સામવેદના આઠ અધ્યાયોમાં ચિત્તની શુદ્ધિ માટે કર્મ તથા ઉપાસનાનું વર્ણન કર્યું છે. કર્મોપાસના દ્વારા શુદ્ધચિત્ત મુમુક્ષુને બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રતિપાદન માટે આ નવમા અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. ઐહલૌકિક તથા પારલૌકિક વિષયોથી વિરક્ત, ‘આત્મા નિત્ય છે અને મોટી ભિન્ન સર્વ પ્રપંચ મિથ્યા છે’ એવા વિવેકને પ્રાપ્ત થયેલ કોઈ મુમુક્ષુ શમદમાદિ સાધનો સહિત ઉત્કટ મોક્ષની ઇચ્છાથી બ્રહ્મ શ્રે ત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરના શરણને પ્રાપ્ત થયો. અને બ્રહ્મવિષયક પ્રશ્નોત્તર થવા લાગ્યાં અને ત્યાંથી આ ઉપનિષદનો આરંભ થયો છે.

વિશેષ—બીજા પ્રમાણોથી નહિ જાણવામાં આવતું બ્રહ્મ આ ઉપનિષદનો વિષય છે. બ્રહ્મવિદ્યા દ્વારા મુક્તિ લાભ એ આ ઉપનિષદનું પ્રયોજન છે. વિષય સાથે આ ગ્રન્થનો પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદકભાવ સમ્બન્ધ છે. શમદમાદિ ચાર સાધનોથી મુક્ત શુદ્ધાન્તઃકરણવાળો મુમુક્ષુ પુરૂષ આ ઉપનિષદનો અધિકારી છે. આ ચાર અનુબંધ સાધકની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. આ ઉપનિષદમા સૂક્ષ્મ બ્રહ્મતત્વ પ્રતિપાદન કરવાનું છે અને એટલા માટે શુદ્ધિશિષ્યસંવાદની કલ્પના કરવામાં આવી છે. શુદ્ધપ્રાપ્ત વિદ્યાથીજ ઉત્તમ ફલ મળે છે.

શિષ્યનો પ્રથમ પ્રશ્ન—

ॐ કેનેપિતં પતતિ પ્રેપિતં મનઃ કેન પ્રાણઃ પ્રથમઃ
પ્રૈતિ યુક્તઃ । કેનેપિતાં વાચમિમાં વદન્તિ ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ક
ઉ દેવો યુનક્તિ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ—મનઃ કેન, ઇપિતમ્, પતતિ, કેન, યુક્તઃ પ્રથમઃ, પ્રાણઃ, પ્રૈતિ, કેન, વાચતામ્, ઇમામ્, વાચમ્, વદન્તિ, ચક્ષુઃ, શ્રોત્રમ્, ક, ઉ, દેવઃ, યુનક્તિ. ૧.

સાવાર્થ—મન જે પોતાના વિષય તરફ દોડે છે, અર્થાત વિષયચિન્તન કરે છે એ મન એ પ્રમાણે કોની ઇચ્છાથી કરે છે? શરીરની અંદર જે આ પ્રાણ રહેલો છે તે કોની પ્રેરણાથી ફર્યા કરે છે? કોની ઇચ્છાથી પ્રેરણને મનુષ્ય શબ્દોચ્ચાર્ય કરે છે? તથા કોણ દેવતા આ નેત્ર તથા કર્ણને પોતપોતાના વિષયો તરફ દોરે છે?

વિં વિં સાખ્ય—સંકલ્પ વિકલ્પ કરવા એ મનોધર્મ છે. પરંતુ મન કોની હાજરીથી, કોની ઇચ્છા કે પ્રેરણાથી એ પ્રમાણે કરે છે? તે પ્રેરક કર્તા

સત છે કે અસત ? ચેતન છે કે જડ ? ભિન્ન છે કે અભિન્ન કોણ છે ? કોઈ પણ ચેતનની પ્રેરણા વિના જડ મન સ્વતંત્રતાપૂર્વક કયાંય જઈ શકતું નથી. જો મનને સ્વતંત્ર માનવામાં આવે તો સ્વતંત્ર મન કલેશદાયક હુદ્દ સંકલ્પોને શા માટે કરે છે ? કારણ કોઈ પણ સ્વતંત્ર બ્યક્તિ ઇશ્વારપૂર્વક પોતાના પગપર ડુહાડો મારતી નથી. તો કોથી મનનું કોઈ પ્રેરક છે એ ચોક્કસ છે. કોની પ્રેરણાથી પ્રાણ, અપાન વિગેરે લેહવાળા પ્રાણ નીચે જીપર વિગેરે શરીરના સ્થાનોમાં ગમન કરે છે ? અર્થાત્ જેના વિના કોઈ પણ ઇન્દ્રિય સચેદ રહી શકતી નથી એવો મુખ્યરૂપે શરીરમા રહેલો પ્રાણ કોના ઇશ્વારે ચાલે છે ? પ્રાણ ભૌતિક છે, સક્રિય છે અને જોટલા માટે આત્માથી ભિન્ન છે. તો એ પ્રાણનો પ્રેરક પણ કોઈ જરૂર હોવો જોઈએ. તે ચિત્તશક્તિ કોણ છે ? કોણ કર્તાની સહાયતાથી મનુષ્ય તાલુ કંઈ વિગેરે સ્થાનોમાં વર્તમાન વાણીનું ઉચ્ચારણ કરે છે ? અર્થાત્ વાગેન્દ્રિયનો મનુષ્ય ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં અનેક રીતે શબ્દ પ્રયોગ કરે છે.

૧—ઇચ્છા, વાક તથા કર્મ દ્વારા આ દેહાદિ સંધાત, મનને પ્રેરિત કર્યા કરે છે. એ વાત સર્વજન પ્રસિદ્ધ છે એટલે એ પ્રશ્નજ રહેતો નથી, એવી રીતે કોઈએ કરવી જોઈએ નહીં. કારણ કે જે મનુષ્ય, દેહાદિ સંધાતરૂપ અનિત્ય કર્મ તથા કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ ગયો છે, અને, તેથી પૃથક્ દૃઢસ્થ નિલ વસ્તુને જાણવાની જે ઇચ્છા કરનારો છે, તેજ એવો પ્રશ્ન કરે છે નહીં તો ઇચ્છા, વાણી તથા કર્મ દ્વારા તો આ દેહાદિ સંધાતમાં પ્રેરકતા પ્રસિદ્ધજ છે. અહીં આ પ્રશ્નની મંતવળ એ છે કે—‘આ પ્રેરકભાવ સર્વજન પ્રસિદ્ધ ભૂત તથા ઉદ્વિગ્ના સંધાતરૂપ દેહમાં છે ? કે એ સંધાતથી ભિન્ન કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુમાં છે કે જે કેવળ ઇચ્છા માત્રથીજ મન આદિનો પ્રેરક છે ?’ તેના તાત્પર્યને કેળાવવાને સારજ ‘કોની દ્વારા ઇચ્છિત અને પ્રેરિત થએલું મન પોતાના વિષય તરફ જાય છે ?’ એ બતાવવાને સાર ‘ઇપિતમ્’ ‘પ્રેપિતમ્’ એ બે વિશેષણો ખરાબર બંધ બેસે છે.

‘મન સ્વતંત્ર હોવાથી પોતાના વિષયમાં સ્વયં જાય છે,’ એમ કહીને આ પ્રશ્નને અસંગત કહેવો એ ઉચિત નથી. કારણ કે મન પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિમાં જે સ્વતંત્ર હોય તો કોઈને પણ અનિષ્ટનું ચિતન થવું જોઈએ નહીં પરંતુ મન જાણી જોઈને પણ અનર્થનું ચિતન કરે છે અને ચેકવા જતાં પણ હુ ખદ કામોમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. તેથી પ્રકૃત પ્રશ્ન ઉચિતજ છે. ‘કેન, પ્રેપિતમ્=પ્રેરિતમ્, મન, ઇપિતમ્=ઇચ્છમ્ (વિષયમ્), પતતિ ગચ્છતિ’ અર્થાત્ કોની પ્રેરણાથી મન, વાંજિત વિષયનો અનુભવ કરે છે ? એવો અર્થ કરવામા આવે તો જીપરની રીકાનું સમાધાન ન થાય.

તે કોની પ્રેરણાથી ? શ્રવણેન્દ્રિય કયા દેવતાની ધમ્માથી સખ્દોને ગ્રહણ કરે છે ? તથા નેત્ર લાલ પીળા રંગો દેખે છે એ કોની પ્રેરણાથી ? એના પ્રેરક દેવતાઓ કોણ છે ?

વિશેષ—જો કે વ્યાવહારિક દશામાં મન વિગેરેનો સાક્ષાત પ્રેરક જીવાત્મા છે. પરંતુ તે તે ઇન્દ્રિયો વિષયોને ગ્રહણ કરે એવો નિયમ કોણે કર્યો છે. નેત્ર રૂપજ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. અંધ એમ સમજે કે મને બીજી ઇન્દ્રિયથી રૂપ જોવાનું મલે તો તેને એમ કેમ થતું નથી ? નેત્રથી રસનો સ્વાદ કેમ ચખાતો નથી ? આ બધાને નિયમમાં સખનાર કોણ છે ? સારાંશ કે આ સ્થૂલ સંઘાતનો પ્રેરક કોણ છે ? આ સૃષ્ટિ પ્રપંચરૂપ મહાન કારખાનાને સુવ્યવસ્થિત રૂપમાં ચલાવનારી એ મહાનશક્તિ કોણ છે ? તે કૃપયા બતાવો.

બધા ઉપનિષદોનો પ્રતિપાદ્ય વિષય બ્રહ્મ છે. એ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં સહાયક થવા માટે આ પ્રશ્ન મંત્ર છે.

શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં મનસો મનો યદ્વ

વાચો હ વાચ ૨ સ ડ પ્રાણસ્ય પ્રાણઃ ।

ચક્ષુષશ્ચક્ષુરતિમુચ્ય ધીરાઃ

પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા ભવન્તિ ॥ ૨ ॥

અન્યથા—યત્, શ્રોત્રસ્ય, શ્રોત્રમ્, મનસઃ, મનઃ, વાચઃ, હ, વાચમ્, સઃ, ડ, પ્રાણસ્ય, પ્રાણુઃ, ચક્ષુષઃ, ચક્ષુઃ, આંતરુચ્ચ, કીરાઃ, અસ્માત્, લોકાત્, પ્રેત્ય, અમૃતાઃ, ભવન્તિ. ૨.

ભાવાર્થ—હે શિષ્ય, તમે જે પ્રશ્ન કરો છો કે—શ્રોત્ર (કર્ણ), મન આક્રિનો પ્રેરક કોણ છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે, આત્મા શ્રોત્રનો શ્રોત્ર છે, મનનું મન છે, વાણીની વાણી છે અને પ્રાણનો પ્રાણ છે. અર્થાત્ આ સર્વની શક્તિનું કારણ છે. એ પ્રમાણે દેહ ઇન્દ્રિયાદિકને પ્રેરણા કરનારા એટલે કે તેમનાથી જિજ્ઞાસુ આત્માને બાણીને તથા તે જ્ઞાન દ્વારા દેહ ઇન્દ્રિયાદિકમાંની આત્મબુદ્ધિનો લાજ કરી, અધિકારી પુરૂષ દેહાંત યતાં અમૃતસ્વરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૨.

વિં વિં લાખ્ય—હે શિષ્ય ! તમે જે મન આહિકોનો ગ્રેરક પૂછ્યો તે, ચખ્કના જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિનું અસાધારણ કારણ જે શ્રોત્રેન્દ્રિય છે, તેનો પણ શ્રોત્ર છે, તેને આત્મા કહે છે. કારણકે સાબળવાની શક્તિ આપવી અને તેની રક્ષા કરવાથી તેને શ્રોત્ર કહે છે. તથા તે મનનું પણ મન છે. અર્થાત્ દુ ખાદિ જ્ઞાનના સાધન બત કરણને મનન શક્તિ આપી તેની રક્ષા કરવાથી તેને મનનું મન કહેવામાં આવેલો છે. મહાત્માલોક તેને વાણીની વાણી કહે છે. કારણકે તેનીજ કૃપાથી વાણી પોતાના કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એજ પરમેશ્વર પ્રાણેનો પ્રાણ અર્થાત્ તેને ગતિ આપવાવાળો છે. તથા એજ ચક્ષુમા રૂપ જોવાની શક્તિ પ્રગટ કરનારો છે અર્થાત્ તેજ બ્રહ્મની ગ્રેરણા અગર નિયમથી મન આદિ ઇન્દ્રિય સમૂહ પોતાના કર્મ કરવામાં સમર્થ થાય છે ઇશ્વરે પૃથ્વી આદિ જે જે તત્ત્વથી નાસિકા આદિ ઇન્દ્રિયો બનાવી છે, તે ઇન્દ્રિયો કાર્યકારણભાવના સંબંધથી તે તે પૃથ્વી આદિ તત્ત્વના ગ્રંથ આદિ શુભોને ગ્રંથણ કરે છે. એ નિયમ એજ સર્વ નિયંતાએ કરેલા છે. જેમકે, દુઃખાખ ઇન્દ્રિયને અમિતત્ત્વથી બનાવેલી છે. તેજ કારણથી તે અગ્નિના રૂપ શુભને ગ્રંથણ કરી શકે છે, બીજાને નહીં. ઇશ્વર ઇન્દ્રિયોના વિષયનો નિયંતા તો છેજ પણ તેમનામાં તે બધાતો નથી તેથી બ્રહ્મવેત્તા છવિત કયામાજ શરીર તથા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના સગને છોડીને તથા અંતા કરણના વાસનાદિ બંધનથી પૃથક થઈને મરીને (પ્રત્યક્ષ મનાદિ અગર દેહાદિનો ત્યાગ કરીને) મુક્ત થઈ બચે છે. ૨.

વિશેષ—યોગ્ય શિષ્યને શુરએ કહ્યું—‘કયો દેવતા શ્રોત્ર, ચક્ષુ, મન આદિને સ્વવિષયમાં નિયુક્ત કરે છે’ એ પ્રશ્નરે તમે જેના વિષયમાં પૂછ્યું છે, તે એ શ્રોત્રનો શ્રોત્ર છે. અહીં શકા એ છે કે, પ્રશ્નનો અનુકૂળ ઉત્તર થયો નથી, પૂછ્યું એ હવું કે ગ્રેરક કોણ છે. ઉત્તર એ મદ્યો કે—જે શ્રોત્રનો શ્રોત્ર છે તે. અર્થાત્ બતાવવું એ બેઈવું હવું કે—અચુક પ્રકારના શુભોવાળી વ્યક્તિ શ્રોત્રાદિને પ્રેરિત કરે છે. તેનું સમાધાન એ છે કે—તે ગ્રેરકનું બીજા કોઈ પ્રકારનું રૂપ બાણી શકાતું નથી. અહીં અનાજ લણનારની પેઠે તેનો વ્યાપાર વિશેષ જ્ઞાત નથી.

શકા થાય છે કે—અહીં ‘શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રમ્’ ઇત્યાદિનો કયો અર્થ અભિ પ્રેત છે ? કારણ કે જે પ્રમાણે એક પ્રકારને બીજા પ્રકારનું પ્રયોજન હોતું નથી, તેજ પ્રમાણે એક શ્રોત્રને બીજા શ્રોત્રનું કાર્ય પ્રયોજન નથી. તેનું સમાધાન એ છે કે—સર્વ બાણે છે કે શ્રોત્ર પોતાના વિષયને અભિવ્યક્ત કરવામાં સમર્થ છે, પરંતુ તે નિત્ય, અસંહત, સર્વાન્તર ચેતન, આત્મચોતિના સાંનિધ્યથીજ તેમ

કરી શકે છે, અન્યથા નહીં. તેથી તેને 'શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રમ્' ઇત્યાદિ કહેવો એ ઉચિતજ છે. તેજ પ્રકારે તે મન વાણી આદિકોની પણ વાણી આદિક છે. કારણકે ચિત્ જ્યોતિના પ્રકાશ વગર અંતઃકરણ પોતાના વિષય સંકલ્પ તથા અધ્યવસાય આદિમાં સમર્થ થઈ શકતું નથી. તેથી તે મનનું પણ મન છે. અહીં ધુદ્ધિ અને મનને એકજ બાણવા. જે લોક શ્રોત્ર આદિમાં આત્મભાવનો ત્યાગ કરે છે, તેઓ ધીર અગર ધુદ્ધિમાન હોય છે. કારણકે વિશિષ્ટ ધુદ્ધિમત્તા વગર શ્રોત્રાદિમાંથી આત્મભાવનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી. જે શ્રોત્રાદિમાંથી આત્મભાવનો ત્યાગ કરે છે, તેજ અમરણ્યધર્મા થઈ શકે છે. અહીં એજ ધીર શબ્દનો અભિપ્રાય છે. ૨.

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग् गच्छति नो मनो न
विद्मो न विजानामो यथैतदनुशिष्यात् । अन्यदेव तद्-
विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्
व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

અન્યથા:—તત્ર, ચક્ષુઃ, ન ગચ્છતિ, વાક્, ન ગચ્છતિ, મન, નો, ન વિદ્મઃ, યથા, એતદ્, અનુશિષ્યાત્, ન વિજાનીમઃ, તત્, વિદિતાત્, અન્યત્ એવ, અવિદિતાત્, અથો, અધિ, ચે, નઃ, તત્, વ્યાચચક્ષિરે, પૂર્વેષામ, ઇતિ શુશ્રુમ. ૩.

ભાવાર્થ—બ્રહ્માં ચક્ષુ જઈ શકતાં નથી, તેમજ વાક્ અને મન પણ જઈ શકતાં નથી. હમે તેને જાણતા નથી. એ બ્રહ્મતત્ત્વનો આચાર્યગણુ શિષ્ય ને કેવે પ્રકારે ઉપદેશ કરે છે તે પણ હમે સમજી શકતા નથી. એ ચિદાત્મ વસ્તુ સકળ કાર્યોથી પૃથક્ છે, અને સૂક્ષ્મથી અર્થાત્ અજ્ઞાતરૂપ કારણથી પણ પૃથક્ છે. એ તત્ત્વની વિવેચના જેમણે જેમના આગળ કરેલી હતી, એજ આચાર્યો દ્વારા હમે એ વાત સાંભળી છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—રૂપ બ્રહ્મ કરવામાં સમર્થ ચક્ષુ એ બ્રહ્મને દેખી શકતાં નથી, કારણ કે બ્રહ્મ રૂપાદિકોથી રહિત છે. એ વાણી અને મનનો પણ વિષય નથી, કારણ કે અપરિચિત્ત અપરિચેય વસ્તુ તત્ત્વનું વર્ણન કરવાની

શક્તિ વાણીમાં નથી. તેજ પ્રમાણે મન પણ ત્યાં જઈ શકતું નથી, કારણ કે મનનો સ્વભાવ ચંચળ છે, તે સ્થાલુ પ્રધાને પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી.

‘ન વિદ્મઃ’ એજ કારણથી આપણે લોક સામાન્યરૂપથી પ્રધાને બાણી શક્તા નથી. કારણ કે પદાર્થજ્ઞાન મન અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથીજ થાય છે. ‘ન વિજ્ઞાનોમઃ’ તથા હમે વિશેષ રૂપથી પણ તેને બાણી શક્તા નથી. અભિપ્રાય એ છે કે—જેમ અગ્નિ પોતાનાથી ભિન્ન કાષ્ટ આદિકોને બાળે છે, સ્વયં પોતે પોતાને બાળી શકતો નથી, જેમ આપણાથી ભિન્ન ઘટ પટાદિ જડ પદાર્થોમાં ઇન્દ્રિયો પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ પોતાના અધિષ્ઠાન આત્માને પ્રકાશ કરવામાં શ્રોત્ર નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સમર્થ થઈ શકતી નથી. હે શિષ્ય ! મન ઇન્દ્રિયાદિકોથીજ જ્ઞાન થાય છે, આત્મા મન ઇન્દ્રિયાદિકોનો અવિષય છે. એ કારણથી અવિષય આત્માને હમે મન આદિકોથી નથી બાણી શક્તા. તેમજ, એ પણ હમે બાણી શક્તા નથી કે, આચાર્ય અધિકારી પુરૂષોને કેવી રીતે ઉપદેશ કરે છે. એ પ્રધા, આત્મા કાર્યથી ભિન્ન છે તથા કારણથી પણ ભિન્ન છે, એટલે કે કાર્ય કારણનો પ્રકાશક છે. એવા કાર્યકારણથી ભિન્ન આત્માના સ્વરૂપને, હમે, એવા આચાર્યોને સુખેથી સાંભળ્યું છે કે જેઓ હમને અવિષય સ્વભાવ આત્માનો ઉપદેશ કરતા રહે છે.

વિશેષ—પરમાત્મા અનુમાન વિજ્ઞાન દ્વારા બાણી શકાતો નથી. કારણ કે પૂર્વાનુભૂત વસ્તુનુંજ સુગમતાથી અનુમાન થઈ શકે છે. તથા પરમાત્મા અલોકિક પ્રત્યક્ષ દ્વારા પણ દેખી શકાતો નથી, કારણ કે તે શુષ્કાતીત છે. તે અનુભવગમ્ય જરૂર છે. ભાવ એ છે કે, તે પ્રકૃતિથી પર છે, તેથી કોઈ પણ પ્રાકૃતિક પદાર્થ તેને પ્રહસ્ય કરી શકતો નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ એ પ્રાકૃતિક છે, તેથી તે પ્રધાને કેવી રીતે પહોંચી શકે ?

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે, બાણેલી વસ્તુનો ઉપદેશ કરવો એ બની શકે તેમ છે, કે અસુક પદાર્થ આવો છે. ઈશ્વરમાં ઇન્દ્રિયોની પહોંચ ન હોવાને કારણે તેઓ તેના સ્વરૂપનો ઉપદેશ ન કરી શકે. તેથી મંત્રમાં કહેલું છે કે ‘તત્’ તે પ્રધા ‘વિદિતાત્’ ઇન્દ્રિય દ્વારા બાણેલા વિષયથી તેમજ ‘અવિદિતાત્’ જે કદી પણ ન બાણી શકાય તેનાથી પણ ભિન્ન છે. અહીં સમા થઈ શકે કે—

૧—અહીં મનુષ્યમુરાર્દિ અન્ય ઇન્દ્રિયોનું પણ ઉપલક્ષ્ય છે, અર્થાત્, પ્રધા મન પણ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી.

જ્યારે તે વિદિતથી, એટલે કે કોઈ પણ નામ રૂપાત્મક વસ્તુ કોઈને પણ જ્ઞાત થાય તેનાથી ભિન્ન છે, અગર પ્રકૃતિ જે અન્યાકૃત જગતનું કારણ પરમાણુ આદિ અતિ સૂક્ષ્મ છે, તેનાથી પણ ભિન્ન છે, તો પછી અક્ષ ત્યાજ્ય વસ્તુ થઈ જશે. કારણ કે જ્યારે તે કોઈ વસ્તુજ નથી તો પછી શૂન્યવત્ કોઈ પણ તરેહથી તે બાણીજ ન શકાય.

ઉત્તર—સર્વવ્યાપક હોવાથી ઈશ્વરથી કહી કોઈ પણ ભિન્ન હોઈ શકે નહીં તેમ તેને કોઈ છોડી પણ શકે નહીં. વળી ઈશ્વર સાકાર વસ્તુ પણ નથી તેથી કોઈ તેને અહણુ પણ કરી શકે નહીં. તે કારણથી ઈશ્વર જ્ઞાત તેમજ અજ્ઞાતથી વિલક્ષણ છે. તેથી મુમુક્ષુ શિષ્યને અક્ષનિષ્ઠ ગુરૂએ ઉપદેશ આપવો જોઈએ કે—ભૌતિક ઇદ્રિયોથી બાણી શકાય તેમ નથી, પરંતુ અંતઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી અહણુ કરવા યોગ્ય છે. ઘણે પરિશ્રમે ઘણે કાળે કોઈકનેજ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ તત્ત્વનું ઉપપાદન કરનારા પૂર્વના આચાર્યોથી ગુરૂ શિષ્યની પરંપરા દ્વારા એ વચનો સંભળવામાં આવ્યા છે. ૩.

યદ્ વાચાનમ્યુદિતં येन वागम्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ—યત્, વાચા, અનભ્યુદિતમ્, યેન, વાક્, અભ્યુદ્યતે, તત્, એવ, અક્ષ, ત્વમ્, વિદ્ધિ, ન, ઇદમ્, યત્, ઇદમ્, ઉપાસતે. ૪.

ભાવાર્થ—હે શિષ્ય ! તે અક્ષનું વર્ણન વાણી કરી શકે તેમ નથી. કારણ કે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરનાર વાણીની શક્તિ એ અક્ષનીજ શક્તિ છે, માટે તેજ ચેતન વ્યાપક પરમાત્માને તમે અક્ષ બોલો. તથા જે માયાથી વિમોહિત પુરૂષ વિષયરૂપે જેની ઉપાસના કરે છે, તે વાસ્તવમાં વિષય જડ પરિચ્છિન્ન વસ્તુ અક્ષ નથી, એમ બોલો. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—વાણીથી ‘અનભ્યુદિતમ્’ = અક્ષ કહી શકાતું નથી, અથવા પ્રકાશિત થઈ શકતું નથી. કારણ કે વાણીથી શબ્દ પ્રગટ થાય છે અને અક્ષ શબ્દથી ભિન્ન છે, તેથી અક્ષ વાણીનો વિષય થઈ શકતું નથી, અક્ષથી વાણી પ્રકાશિત થાય છે. અર્થાત્ ઈશ્વર વિહિત નિયમથીજ વાણી દ્વારા ઉચ્ચારણ કરેલા શબ્દોમાં અર્થ ઊપદેશ કરવાની શક્તિ આવે છે. જે કે વેદાદિ શાસ્ત્રના પ્રમાણ દ્વારાજ ‘અક્ષ આવું આવું છે’ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આચાર્ય લોક વાણી દ્વારાજ શિષ્યોને ઉપદેશ કરે છે, અને શિષ્ય લોક પણ એજ રીતે દાર,]

પોત પોતાની ભુદ્ધિ પ્રમાણે પ્રકાશને બાંધે છે. તેપણ શુદ્ધલોકની જે વાણી જે પ્રમાણે શબ્દ અને તેના અર્થનો સંબંધ બતાવવાનું કારણ થાય છે, તે પ્રમાણે તે પ્રકાશ, જ્ઞાનનું કારણ પતી નથી, પણ ઉચ્ચારણ કરેલી વાણી શ્રવણમાર્ગ કારણ થાય છે. પોતાના સાધનોસહિત, ધ્યાન, જે પ્રકાશજ્ઞાનનું સાક્ષાત કારણ થાય છે, 'તત્ત્વ' એજ કહેવાને તમે પ્રકાશ બોલો. જે વાણીથી મનુષ્ય, પ્રાણ યવા યોગ્ય શબ્દાદિરૂપ, કાર્યની એવા કરે છે, 'તત્ત્વિદમ્ ન' તે એ પ્રકાશ નથી.

વિશેષ—'અમ્યદેવ' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી એ સિદ્ધ છે કે—આત્મા અને પ્રકાશ એકજ પદાર્થ છે. આ ઉપદેશ શ્રોતાઓના મનમાં રીંકા ઉત્પન્ન કરે છે કે—આત્મા અને પ્રકાશ એક કેવી રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે કર્મ તથા ઉપાસનાના અધિકારી પુરૂષ 'આત્મા' શબ્દથી સંબોધાય છે. એ સંસારી આત્મા વિહીત કર્મ તથા ઉપાસનારૂપ સાધનનું, અનુધાન કરીને, પ્રકાશાદિ દેવત્વ અગર સ્વર્ગાદિ લોકાભિલોકને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે. આ પ્રકારના લોક વ્યવહારને બેતા એવો નિશ્ચય થાય છે કે—ઉપાસકથી, સ પૂર્ણપણે પૃથક્, વિષ્ણુ, શિવ, ઇન્દ્ર, એજ ઉપાસ્ય પ્રકાશ હોઈ શકે, આત્મા કદાપિ ઉપાસ્ય પ્રકાશ થઈ શકે નહીં. તેથી જે વિદિત છે તેજ ઉપાસ્ય છે, અવિદિત ઉપાસ્ય હોઈ શકે નહીં તેમજ તે પ્રકાશ પણ હોઈ શકે નહીં. તેથી ઉપાસ્ય અને ઉપાસક પરસ્પર પૃથક્ છે, એવી આ શંકાનું અનુમાન કરીનેજ શ્રુતિ બગવતી, સ્વયં કહે છે, કે—એવી આશંકા કર્યો નહીં.

જે નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, તે વાગિન્દ્રિય (વાણી) થી અભિવ્યક્ત (પ્રકાશિત) થતું નથી. અહીં 'વાક' શબ્દથી, શબ્દ મૂલાદિ અદ્ધ સ્થાનોથી સંબંધ યુક્ત વૃથાને અભિવ્યક્ત કરનારી આત્મેય ઇન્દ્રિય તથા તેનાથી ઉત્પન્ન થતા વર્ણસમૂહ એ બનેને સમજવાં બેઠાં. તેઓ એ પ્રકાશને પ્રકાશિત કરી શકતાં નથી, પરંતુ એ ચૈતન્ય એવેતિ સ્વરૂપ પ્રકાશની પ્રેરણાથી વાક ઉચ્ચારિત થાય છે, અર્થાત્ પ્રકાશિત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આત્મસ્વરૂપ, નિરતિરાય પરપ્રકાશમાં પણ જે ઉપાધિયો દ્વારા, વાક્યનું વાક્ય, મનનું મન, કર્તા, લોકતા, વિજ્ઞાતા, નિયંતા, આનંદ રૂપાદિ વ્યવહાર આરોપિત થયા, કરે છે, તે સર્વ ઉપાધિયોને હઠાવીને વાસ્તવિક આત્માનેજ નિવિશેષ પ્રકાશ બોલો. 'ઇદમ્' રૂપે અર્થાત્ વિશેષ ઉપાધિ વિશિષ્ટરૂપથી જે અનાત્મા ઇન્દ્રિયનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે તે વાસ્તવમાં પ્રકાશ નથી.

૧—શબ્દામૂળ, કદંબ, કક, મૂર્ધા, કત, વાગિધ, એવં તથા તાદૃશ્યે સ્થાનોથી વર્ણોની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

અહીં મુખી પ્રથમ પ્રશ્ન 'કેનેપિતામ્ વાચમિમા વદતિ' એનો ઉત્તર થઈ ગયો. ૪.

यन् मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ૫ ॥

અન્યથા:—યત્, મનસા, ન મનુતે, યેન, મનઃ, મતમ્, ત્વમ્, તત્, એવ, બ્રહ્મ, વિદ્ધિ, ઇદમ્, ન યત્, ઇદમ્, ઉપાસતે ૫.

ભાવાર્થ—જે બ્રહ્મ મનથી ચિન્તીત થતું નથી, પણ મનને જે ચિત્તન કરવાની શક્તિ પ્રદાન કરે છે, તેનેજ તમે બ્રહ્મ જાણો. માયા મોહિત જીવ, જે પરિચિન્ન જડ પદાર્થનો બ્રહ્મરૂપથી વ્યવહાર કરે છે, તેને તમે બ્રહ્મતત્ત્વ સમજ્યો નહીં. ૫.

વિં વિં સાધ્ય—જે પ્રસિદ્ધ જ્યોતિને, કોઈ પણ પુરુષ મનથી, અર્થાત્ મનોબુદ્ધિ રૂપ અંતઃકરણથી જાણી શકતો નથી, તથા જે આત્માથી પ્રકાશિત થએલું મન, નાના પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ સ્વકીય કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય છે, તે સાક્ષી આત્માને તમે બ્રહ્મરૂપ જાણો. ઉપાધિ વિશિષ્ટ જ્ઞાતૃ, જ્ઞાન, જેય લેકવાળો અન્યાત્મરૂપ કોઈ પણ પદાર્થ બ્રહ્મ થઈ શકતો નથી. અર્થાત્ જે પરિચિન્ન જડ પદાર્થને બ્રહ્મ જાણીને તેની ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મ નથી. ૫.

વિશેષ—અહીં મન શબ્દનો અર્થ અંતઃકરણ સમજ્યો. તેથી મન અને બુદ્ધિનો, એકત્વરૂપે નિર્દેશ કરવામાં આવેલો છે. કામના, સંકલ્પ (માનસિક ચિંતા), વિચિકિત્સા (સંશય), શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, દૃતિ, અદૃતિ (અસહિષ્ણુતા), હ્રી (લજ્જા), ધી (પુર્જ), લી (ભય), એ સર્વ મનની વૃત્તિયો છે. ઉક્ત કામાદિ યુક્ત મન, ચોતાના પ્રકાશક ચૈતન્ય જ્યોતિતું મનન કરી શકતું નથી, તેનો સંકલ્પ કરી શકતું નથી, કે તેને નિશ્ચિત રૂપથી ધારણ પણ કરી શકતું નથી. તેથી મનને શક્તિ આપનારને તમે બ્રહ્મ જાણો. આ મંત્રમાં 'કેનેપિતં' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર થયો. ૫.

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चपू २ पि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ૬ ॥

અન્યથા:—યત્, ચક્ષુષા, ન પશ્યતિ, ચેન, ચક્ષુષઃ, પશ્યતિ, ત્વમ્, તત્, એવ, બ્રહ્મ, વિદ્ધિ, ઇદમ્, ન યત્, ઇદમ્, ઉપાસતે ૬.

ભાવાર્થ—જે યજ્ઞ દ્વારા દેખતું નથી, પરંતુ જેના દ્વારા યજ્ઞમાં કર્યન શક્તિ આવે છે. તેને તમે પ્રજ્ઞ બોલો. ખીલ કોઈને નહીં. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—મારે નેત્ર છે, હું આંખોવડે જોઈ શકું છું—જે પ્રકારની આંખોની શક્તિનો અનુભવ મનુષ્ય જેના સામર્થ્યથી કરે છે, તેજ પ્રજ્ઞ છે. પરંતુ આંખ તેને દેખી શકતી નથી. 'પરિચ્છિન્ન' નેત્ર ઈન્દ્રિય, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ ચિત્ શક્તિનું પુરી રીતે અવલોકન કરી શકતી નથી. જે આંખોથી દેખી શકાય, તે પ્રજ્ઞ હોઈ શકે નહીં. પરંતુ 'યદ્ યદ્ વિમૂર્તિમત્ સત્ત્વમ્' એ ભગવદ્વાક્ય અનુસાર કોઈ પણ વિમૂર્તિમાન હોઈ શકે.

વિશેષ—લોકમાં સામાન્ય રૂપથી એ પ્રસિદ્ધ છે કે—જે વસ્તુ દેખી શકાય નહીં કે કદબી શકાય નહીં, તે છેજ નહીં. ચાર્વાક આદિ અનેક મતાવલંબી તેા પ્રત્યક્ષ યજ્ઞથી દેખાય તે વગરના પદાર્થોનું અસ્તિત્વ માનતા નથી. ઘણા લોકો દ્રષ્ટિ સૃષ્ટિવાદી નથી, તેમના દ્વારા સ્વીકૃત અપ્રસિદ્ધાંતનું નિરાકરણ કરતી શ્રુતિ ભગવતી ઉપદેશ કરે છે કે—ઉપાધિ વિગિષ્ટ કોઈ પણ પદાર્થને પ્રજ્ઞ માનવું જોઈએ નહીં. ૬.

યચ્છોત્રેણ ન શૃણોતિ યેન શ્રોત્રમિદં ૨ શ્રુતમ્ ।

તદેવ વ્રજ્ઞ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥ ૭ ॥

અન્યથા—યત્, શ્રોત્રેણ, ન શૃણોતિ, યેન ચ, ઇદમ્, શ્રોત્રમ્, શ્રુતમ્, ત્વમ્, તત્, એવ, પ્રજ્ઞ, વિદ્ધિ, ઇદમ્, ન યત્, ઇદમ્, ઉપાસતે, ૭.

ભાવાર્થ—પ્રજ્ઞ કણ્ઠ દ્વારા શ્રવણ કરતું નથી, પણ એ જ્ઞાન જેના દ્વારા શ્રવણ કાર્યમાં મવૃત્ત યાય છે, તેજ પ્રજ્ઞ છે, તેના સિવાય કોઈ નહીં. ૭.

વિં વિં ભાષ્ય—દિશારૂપ દેવતા જેના અધિષ્ઠાતા છે, તથા મનોવૃત્તિથી યુક્ત અને આકારના કાર્યભૂત જે શ્રોત્રેન્દ્રિય છે, તે અર્થાત્ ઉક્ત શક્તિશાલી જ્ઞાન જેને વિષય કરી શકતો નથી, બલકે જે ચેતન્ય આત્મભૂતિ દ્વારા એ પ્રસિદ્ધ શ્રોત્ર સંભળવાની શક્તિવાળો યાય છે, તેજ પ્રજ્ઞ છે. ૭, જે દેશભાષાવિચ્છિન્ન વસ્તુની ઉપાસના કરે છે, તે પ્રજ્ઞ નથી. ૭.

વિશેષ—મનુષ્ય, કાન વડે વેદ જેવા નિગૂઢ તત્ત્વનું શ્રવણ કરી શકે છે, અને તેને સાંભળીને વિજ્ઞાન વેત્તા થઈ શકે છે. પરંતુ એ કાન ‘એ એવુંજ છે’ ‘એટલુંજ છે’ એવા પ્રકારના પ્રશ્નવિષયક પૂર્ણવર્ણનને સાંભળી શકતો નથી. પરંતુ કાનોમાં સાંભળવાનું જેટલું પણ સામર્થ્ય છે તેને આપવાવાળું જે છે, તે પ્રશ્ન છે. આ મન્ત્ર અને ઉક્ત શ્રુતિથી ‘ચક્ષુઃ શ્રોત્રંકલ દેવો યુનક્તિ’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર થયો. ૭.

यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

અન્યથા—યત્, પ્રાણેન, ન, પ્રાણિતિ, યેન, પ્રાણઃ, પ્રણીયતે, ત્વમ્, તત્, એવ, બ્રહ્મ, વિદ્ધિ, ઇદમ્, ન યત્, ઇદમ્, ઉપાસતે. ૮.

ભાવાર્થ—પ્રશ્ન પ્રાણ દ્વારા શ્રવણ કરી શકાતું તો નથી, પરંતુ જેના હોવાથી પ્રાણ પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેને પ્રશ્ન બાણો, બીજાને તહીં. ૮.

(વેં વિં ભાષ્ય—જે પ્રશ્ન, પૃથ્વીથી અનેલી નાસિકા દ્વારા આવનારા જનારા પ્રાણાપાનાદિ પંચવૃત્તિરૂપ પ્રાણોથી જીવિત રહેતું નથી, જેની શક્તિથી પ્રાણ પોતાના વ્યાપારને કરે છે, અર્થાત્ જે ધર્મરની સત્તા અગર જેના નિયમ વગર પ્રાણ કાંઈપણ કરી શકતા નથી, હે શિષ્ય ! તમે તેનેજ પ્રશ્ન બાણો. જે જીવન અને મરણાંતર્ગત પ્રાણવાયુનું મનુષ્ય સેવન કરે છે તે પ્રશ્ન નથી. ૮.

વિશેષ—પ્રાણની ક્રિયા વૃત્તિ તથા અંત કરણની જ્ઞાનવૃત્તિ સહિત એ પ્રાણ આત્માને વિષય કરી શકતો નથી. જગતના યાવત્ પદાર્થોને સત્તા સ્ફૂર્તિ આપનારી જે શક્તિ, તે પ્રશ્ન છે.

આ પ્રકરણમાં શુદ્ધિ, હેય ઉપાદેય રૂપથી શૂન્ય પ્રજ્ઞાત્માનો શિષ્યના પ્રતિ ઉપદેશ કરેલો છે. અભિપ્રાય એ છે કે વ્યાખ્ય વ્યાપક સંબંધથી ઇદ્રિયો-માં વ્યાપ્ત હોવાને કારણે પ્રશ્ન અત્યંત સમીપમાં વર્તમાન છે, પરંતુ મનુષ્યને વિષયોથી અલગ તેનું જ્ઞાન યવુ ઘણું ઠંડુ છે. ઉક્ત મન્ત્રોમાં વાણી, મન, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, તથા પ્રાણ મુખ્ય હોવાને કારણે ઉપલક્ષણાર્થે તેમનું શ્રવણ કરવામાં આવ્યું છે. ૮.

प्रथमप्रद समाप्त.

(૧) ઉપલક્ષણનું તાત્પર્ય એ છે કે વાણી મન આદિ ઇદ્રિયો સિવાય અન્ય ઇદ્રિયો પણ તે પ્રજ્ઞાતત્ત્વનું જોધન કરવામાં અસમર્થ છે. અનુભવ શક્તિની

અતૌઃકઠ અને અતીન્દ્રિય આત્મતત્ત્વના વિષયમાં તો કહેવુંજ શું ? તેથી જ્ઞાન-વતાનું અભિમાન ન કરતાં છાસાસુએ આત્મતત્ત્વના ચિંતનમાં પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ. ૧.

હવે પ્રશ્નનું જ્ઞાન કેવું જાણ્યું તે કહે છે—

નાહં મન્યે સુવેદેતિ નો ન વેદેતિ વેદ ચ ।

યો નસ્તદ્વેદ તદ્વેદ નો ન વેદેતિ વેદ ચ ॥ ૨ ॥

અર્થ—અહમ્, સુવેદ, ઇતિ, ન મન્યે. ન વેદ, ઇતિ ચ, નો વેદ નઃ, યઃ, તત્, નો, ન વેદ, વેદ ચ, ઇતિ વેદ, તત્, વેદ. ૨.

ભાવાર્થ—હું ‘પ્રજ્ઞને સારી’ રીતે જાણી ગયો’ એમ માનતો નથી, તેમજ તેને ‘નથી જાણતો’ એમ પણ કહી શકાતું નથી. તેથી હું તેને જાણું છું પણ ખરા અને નથી પણ જાણતો. આપણમાંથી જે આ પ્રકારે (વિદિતથી અન્ય અને અવિદિતથી જાણ) જાણે છે, તેજ જાણે છે. ૨.

વિ० વિ० ભાષ્ય—‘હું પ્રજ્ઞને જાણું છું’ પ્રથમ મંત્રમાં શિષ્યનું એ કથન સાંભળી શુરે એ પૂછ્યું—હે શિષ્ય ! તું પ્રજ્ઞના સ્વરૂપને કેવું જાણે છે ? ત્યારે શિષ્યે કહ્યું—‘હું પ્રજ્ઞને જાણું છું’ એમ કહેવામાં હું વિષયરૂપથી પ્રજ્ઞને નથી જાણતો. ‘શુરે એ કહ્યું—ત્યારે તો તે પ્રજ્ઞને જાણ્યું જ નથી. એ સાંભળી શિષ્યે કહ્યું—હું નથી જાણતો એમ પણ નથી, જાણું છું પણ ખરા.

‘નથી જાણતો’ અને જાણું છું’ એમ કહેવું, એ તો પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. કારણકે સંશય વુદ્ધ વિપરીત જ્ઞાનને છોડીને વસ્તુ, જેના દ્વારા જાણવામાં આવે છે, તેજ વસ્તુને ‘સારી રીતે જાણવામાં આવતી નથી’ એમ કહેવું એ પરાભર નથી. સંશય અને વિષય અનર્થકારી છે. એવું કથન કરીને આચાર્યે શિષ્યને વિચલિત કરવાની ઇચ્છા કરી (શુંવાદમાં નાખ્યો) પરંતુ ‘તે વિદિ તથી અન્ય ન છે અને અવિદિતથી પર છે’ એવો જે શાસ્ત્ર સંગ્રહાય સંમત આચાર્યે ઉપદેશ કરેલો હતો તેથી તેમજ ઉપપત્તિ અને પોતાના અનુભવના બલથી શિષ્ય વિચલિત ન થયો. અને પ્રજ્ઞાવદામાં પોતાનું દ્રઢ નિશ્ચયપાતું બતાવતાં કહ્યું કે—હમો પ્રજ્ઞચારિયોને જે માત્ર કહેલા વચનને તત્ત્વતા જાણે છે તેજ પ્રજ્ઞને જાણે છે.

એ વચન તે કયું ? એવું પૂછતાં શિષ્યે, —તે વચન તે એ છે કે ‘તે

વિદિતથી અન્યજ છે અને અવિદિતથી પણ ભિન્ન છે' અર્થાત્ પ્રજ્ઞ વિદિત અને અવિદિત બંનેથી ભિન્ન છે. તેથી 'પ્રજ્ઞ મને વિદિત છે એમ હું માનું છું' એજ એ વાક્યનો અર્થ છે. ૨.

વિશેષ—અભિપ્રાય એ છે કે 'હું પ્રજ્ઞને જાણું છું' એ એમ કહે તો જાણવાવાળો ચેતન થાય છે અને જે જણાય છે તે જઠ બની જાય છે. પ્રજ્ઞને જઠ બતાવવું એ શ્રુતિ સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ છે અને એ એમ કહે કે 'હું, નથી જાણતો', તો પ્રજ્ઞજ્ઞાનની પ્રજ્ઞાલિકાજ ન્યથા થઈ જાય છે. સાર એ છે કે, ઘટ-પટ આદિની પેઠે પ્રજ્ઞ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જણાતું નથી. અને વિચારથી ઉત્પન્ન થએલી શુદ્ધ, વાંસના રહિત અંતઃ કરણની વૃત્તિ દ્વારા, જગતનું ઉન્નમૂલન (લોપ) થતાં, તે સ્વયં પ્રકાશજ શેષ રહે છે. એ પ્રકારે જણાય પણ છે. 'જાણું પણ છું અને નથી પણ જાણતો', એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યને જે સમજે છે તેજ પ્રજ્ઞને સમજે છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિય વિષયક જ્ઞાન કેવળ અનુભવગમ્ય છે. તેથી હમે ઇન્દ્રિયો દ્વારા તેને નથી જાણતા અને અંતમાં તેજ શેષ રહે છે, એ કારણથી તેના અસ્તિત્વમાં કોઈપણ પ્રકારની શંકા રહી શકતી નથી. તેથી હમે પ્રજ્ઞને જાણીએ છીએ ૨.

હવે શ્રુતિ ભગવતી શુર શિષ્યનાં સંવાદ વિનાજ અધિકારીજનોને ઉપ-દેશ કરે છે કે—

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ૩ ॥

અન્યયઃ—યસ્ય, અમતમ્, તસ્ય, મતમ્, યસ્ય, મતમ્, સઃ, ન, વેદ, વિજાનતામ્, અવિજ્ઞાતમ્, અવિજ્ઞાનતામ્, વિજ્ઞાતમ્. ૩.

ભાવાર્થ—જે એમ સમજે છે કે—હું પ્રજ્ઞને નથી જાણતો. તેજ વસ્તુતઃ પ્રજ્ઞને જાણે છે. તથા જે એમ સમજે છે કે—હું પ્રજ્ઞને જાણું છું વાસ્તવમાં તે પ્રજ્ઞને નથી જાણતો. જ્ઞાની ગણ પ્રજ્ઞને અવિજ્ઞાત કહે છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—આ શ્રુતિમાં આત્મજ્ઞાની તથા અજ્ઞાની એ બેના વાસ્તવિક મેહનો પરિચય કરાવેલો છે. પહેલી શ્રુતિમાં એજ બતાવ્યું છે કે, પ્રજ્ઞાની અપરોક્ષાનુભૂતિ (પ્રત્યક્ષજ્ઞાન) કરનારા આત્મજ્ઞાની મહાપુરુષ સ્વરૂપની ઉપલબ્ધ કરીને એવું કહી શકે છે કે—હું તેને સમ્યક્રૂપથી નથી જાણતો. કારણકે પ્રજ્ઞાની અનુભૂતિ પ્રકૃતિથી પર અને પુદ્ગિથી અતીત છે. એ

ખંડ બીજો.

આ સમયે, 'અસંભાવના', પ્રદાને ન માનવું, 'વિપરીત ભાવના' તેને (પ્રદા, દેહધારી, ઇત્યાદિ, સમજવું), આદિ દોષોથી શિથ્યને, આત્મજ્ઞાન ન થાય, અગર વિપરીત જ્ઞાન થઈ જાય; એ આશકને દૂર કરવાને આર શુર કહે છે કે—

यदि मन्यसे सुवेदेति दध्रमेवापि नूनं । त्वं वेत्थ
ब्रह्माणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य च देवेष्वथ नु सोमांस्यमेव
ते मन्ये त्रिदितम् ॥ ૧ ॥

અન્યથા—યદિ, સુવેદ, ઇતિ, મન્યસે, નૂનમ, દધ્રમ, એવ, અપિ, અસ્ય, પ્રદાણુ, યદ, રૂપમ, હ્રમ, વેત્થ, અરથ, યદ, રૂપમ, દેવેષુ, વિદિતમ, ત્મથ, નુ, અહમ, તે, સોમાંસ્યમ, એવ, મન્યે. ૧.

ભાવાર્થ—હે શિષ્ય ! 'મે' પ્રદાતા સ્વરૂપને સારી રીતે, બાણી લીધું છે' એમ જો તું સમજતો હોય તો, એ બાણી, અદ્ય છે અર્થાત્ અપૂર્ણ, છે. કારણ કે, પ્રદાંતું, જે અધિદેવ સ્વરૂપ છે તે અદ્ય છે, તેથી હું (આચાર્ય) માત્ર છું કે, તે' જે આત્મ સ્વરૂપને બાણ્ય છે, તેનો હજી પણ વિચાર કરવો યોગ્ય છે. ૧.

૧૦ વિં બાધ્ય—હે શિષ્ય ! જો, તું એમ સમજતો હોય કે—'મે' પ્રદાને આત્મામાં પ્રત્યક્ષ કરીને ઉત્તમ રૂપથી બાણી લીધું છે, તો તે' દેશ કાળ તથા, વસ્તુ શૂન્ય પ્રદાના સ્વરૂપને નિઃસંદેહ ઘણું જ થોડું બાણ્ય છે. તમા શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ, ઇદ્ર અગ્નિ, આદિ ઉપાધિ યુક્ત આધિદેવતિક દેવતાઓમાં તે' તેના સ્વરૂપને જેટલું બાણ્ય છે તે પણ ઘણું કમ બાણ્ય છે. પ્રદાના, યથાર્થ રૂપને, તે' બાણ્ય નથી, તેથી હે શિષ્ય !, મારી સમજા પ્રમાણે તારે હજી વિચાર કરવો જોઈએ. તેમ ક્યાં વિના, તેનું જ્ઞાન થવું કઠણ છે. જે એમ બાણ્ય છે કે—'મે' સારી રીતે પ્રદાને બાણી લીધું', તે બાણ્ય તો નથી. બન્યારે અહંકાર, સાધારણ

પ્રધાનતાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયામાં નેરોદિય તથા શરણોદિય એ બંને પણી પ્રબળ છે, અને યક્તિના વિચારથી પ્રાણ પ્રબળ છે. મનની પ્રધાનતા તો સ્વતાઃ સિદ્ધ છે, કારણકે, તે સર્વ ઉદ્દિષ્ટોના રાજા છે અને યરના આદેશને લક્ષ કરાવવામાં વાહ પ્રધાન સદાયક છે. આ સર્વ વાતોનો વિચાર કરીને પૂર્વ મંત્રોમાં પ્રથમ વાદ, પછી મન, પછી ચક્ષુ, પછી શ્રોત્ર, પછી પ્રાણ; એ સર્વને દ્રવ્ય બનાવીને દ્યારે લક્ષ કરાવવામાં આવેલો છે. 'દ્રવ્ય' 'આ છે' એવું બુદ્ધિને યોગ્ય જે કોઈ પ્રપચ છે, તે સર્વ પ્રાકૃતિક છે અને દ્રવ્ય છે, દ્રવ્ય એ સર્વથી પર છે. તેના અપરોક્ષ અનુભવથી મનુષ્યને આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ મંત્રમાં 'કેન પ્રાણઃ' ઇત્યાદિનો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે.

અવસ્થામાં પણ પ્રત્યેક સાંસારક કાર્યોનો વિરોધી થાય છે, તો પછી પ્રજ્ઞાન જેવા ગહન વિષયમાં તે કેમ વિરોધી ન થાય ? કોઈ પણ વિષયને જાણીને ‘હું સારો રીતે જાણું છું’ એવું અભિમાન કરવું જોઈએ નહીં. કારણ કે એ વિદ્વાનોની મર્યાદા નથી. અભિમાની ઉત્તતિને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. કારણ કે તેં થોડા-માંજ પોતાને કૃતકૃત્ય માની લે છે. તેથી તમારે પ્રજ્ઞનો વિચાર અવશ્ય કરવો જોઈએ. ૧.

વિશેષ—શિષ્ય આત્માને, મન કે જાણીના વિષયરૂપમાં ન જાણી લે, એવા અભિપ્રાયથી શરૂ તેની પરીક્ષા કરે છે કે—હે શિષ્ય ! જો તેં એમ માન્યું કે, ‘સુખથી પ્રજ્ઞના સ્વરૂપને જાણું છું, તો તેં અલ્પજ્ઞ તેના સ્વરૂપને જાણ્યું છે. તથા અધિદેવ ઉપાધિથી યુક્ત પ્રજ્ઞને તેં જાણ્યું તો તે પણ પ્રજ્ઞના યથાર્થતા સ્વરૂપને જાણ્યું નથી. તારા વિષયમાં મારી એવી ધારણા છે કે તારે હજી પણ પ્રજ્ઞનો વધારે વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રજ્ઞતત્ત્વ આખરમાં હુગ્મ છે. વિચાર વિના તેનો યથાર્થ જોધ થવો હુઈ ટ છે.

શરૂના એ ઉપદેશ પ્રમાણે શિષ્ય એકાંત પ્રદેશમાં ગયો અને આત્માના યથાર્થ રૂપને પોતાની ખુદિમાં આરૂઢ કરવા લાગ્યો. અનુભવ થઈ જતાં તે પાછો શરૂજી પાસે આવ્યો અને કહ્યું—હે શરૂ ! ‘હું પ્રજ્ઞને જાણું છું’ એમ હું માનું છું. મતલબ એ છે કે શિષ્યે આચાર્યના ઉપદેશ પ્રમાણે એકંતમાં આગ-મના અર્થનો વિચાર કરી, તર્કથી નિશ્ચય કરી આચાર્ય પાસે જઈ તેણે કહ્યું—‘તે’ આત્મતત્ત્વને જાણી લીધું.

પ્રથમ કહેવામાં આવેલું છે કે મનુષ્ય અભિમાનથી ઉત્તતિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જેમ અમુરસજ વિરાગને, પંડિત હોવા છતાં પણ પોતાના સ્વભાવ દોષથી પ્રભાવિતના ઉપદેશનો યથાર્થ અર્થ ન ગ્રહણ કરીને વિપરીત અભિ-પ્રાયનો સ્વીકાર કર્યો. અને તે શરીરનેજ આત્મા સમજ્યો, કારણ કે તે પહેલે-થીજ સમજી જોઈ હતો કે—હું આત્માને સમજી ગયો. તેનાથી વિપરીત દેવ-સજ ઇંદ્ર એકવાર, બેવાર, ત્રણવાર પ્રભાવિતના ઉપદેશને સમજી શક્યો નહોતો. પણ ચોથીવાર વિચાર કરીને તે સફળ થયો. લોકમાં જેવામાં આવે છે કે, ઘણા શિષ્યો શરૂ પાસે, એક સાથે, એક સમયે અને એકજ પ્રકારે ઉપદેશ લે છે, છતાં પણ તેમાંના કોઈ યથાર્થ ભાવથી, કોઈ વિકૃત ભાવથી તો કોઈ વિપરીત ભાવથી તેને ગ્રહણ કરે છે, અને કોઈ તો ગિલકુલ ગ્રહણ કરી શકતા નથી. તમારે સાધારણ વ્યવહારમાં એવી વિલક્ષણતા જેવામાં આવે છે, તો પછી

અલોકિક અને અતીન્દ્રિય આત્મતત્ત્વના વિષયમાં તો કહેવુંજ શું ? તેથી જ્ઞાન-વતાનું અભિમાન ન કરતાં છાસાસુએ આત્મતત્ત્વના ચિંતનમાં પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ. ૧.

હવે પ્રશ્નનું જ્ઞાન કેવું જાણ્યું તે કહે છે—

નાહં મન્યે સુવેદેતિ નો ન વેદેતિ વેદ'ચ ।

યો નસ્તદ્વેદ તદ્વેદ નો ન વેદેતિ વેદ ચ ॥ ૨ ॥

અન્યથા—અહમ્, સુવેદ, ઇતિ, ન મન્યે. ન વેદ, ઇતિ ચ, નો વેદ નઃ, યઃ, તત્, નો, ન વેદ, વેદ ચ, ઇતિ વેદ, તત્, વેદ. ૨.

બાવાર્થ—હું 'પ્રજ્ઞને સારી રીતે જાણી' ગયો' એમ માનતો નથી, તેમજ તેને 'નથી જાણતો' એમ પણ કહી શકાતું નથી. તેથી હું તેને જાણું છું પણ ખરે અને નથી પણ જાણતો. આપણમાંથી જે આ પ્રકારે (વિદિતથી અન્ય અને અવિદિતથી જાન) જાણે છે, તેજ જાણે છે. ૨.

વિં વિં બાધ્ય—હું પ્રજ્ઞને જાણું છું' પ્રથમ મંત્રમાં શિષ્યનું એ કથન સાંભળી શુદ્ધિ પૂછ્યું—હે શિષ્ય ! તું પ્રજ્ઞના સ્વરૂપને કેવું જાણે છે ? ત્યારે શિષ્યે કહ્યું—'હું પ્રજ્ઞને જાણું છું' એમ કહેવામાં હું વિષયરૂપથી પ્રજ્ઞને નથી જાણતો. શુદ્ધિ કહ્યું—ત્યારે તો તે પ્રજ્ઞને જાણ્યું જ નથી. એ સાંભળી શિષ્યે કહ્યું—હું નથી જાણતો એમ પણ નથી, જાણું છું પણ ખરે.

'નથી જાણતો' અને જાણું છું' એમ કહેવું, એ તો પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. કારણકે સંશય/યુક્ત વિપરીત જ્ઞાનને છોડીને વસ્તુ, જેના દ્વારા જાણવામાં આવે છે, તેજ વસ્તુને 'સારી રીતે જાણવામાં આવતી નથી' એમ કહેવું એ ખરાબ નથી. સંશય અને વિષય અનર્થકારી છે. એવું કથન કરીને આચાર્યે શિષ્યને વિચલિત કરવાની ઇચ્છા કરી (શુંચવાણમાં નાખ્યો) પરંતુ 'તે વિદિતથી અન્યજ છે અને અવિદિતથી પર છે' એવો જે શાસ્ત્ર સંપ્રદાય સંમત આચાર્યે ઉપદેશ કરેલો' હોતો તેથી તેમજ ઉપપત્તિ અને પોતાના અનુભવના બલથી શિષ્ય વિચલિત ન થયો. અને પ્રજ્ઞાવધામાં પોતાનું દ્રઢ નિશ્ચયપણું બતાવતાં કહ્યું કે—હમો પ્રજ્ઞચારિયોને 'જે મારા કહેલા વચનને તત્ત્વતઃ જાણે છે તેજ પ્રજ્ઞને જાણે છે.

એ વચન તે કયું ? એવું પૂછતાં શિષ્યે કહ્યું—તે વચન તે એ છે કે 'તે

વિદિતથી અન્યજ છે અને અવિદિતથી પણ ભિન્ન છે' અર્થાત્ પ્રજ્ઞ વિદિત અને અવિદિત બંનેથી ભિન્ન છે. તેથી 'પ્રજ્ઞ મને વિદિત છે એમ હું માનું છું' એજ એ વાક્યનો અર્થ છે. ૨.

વિશેષ—અભિપ્રાય એ છે કે 'હું પ્રજ્ઞને જાણું છું' એ એમ કહે તો જાણવાવાળો ચેતન થાય છે અને જે જણાય છે તે જઠ બની જાય છે. પ્રજ્ઞને જઠ બતાવવું એ શ્રુતિ સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ છે અને જો એમ કહે કે 'હું નથી જાણતો', તો પ્રજ્ઞજ્ઞાનની પ્રજ્ઞાવિકાજ વ્યર્થ થઈ જાય છે. સાર એ છે કે, ઘટ-પટ આદિની પેઠે પ્રજ્ઞ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જણાતું નથી. અને વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી શુદ્ધ, વાંસના રહિત અંતઃ કરણની વૃત્તિ દ્વારા, જગતનું ઉન્મૂલન (ઘોષ) થતાં, તે સ્વયં પ્રકાશજ શેષ રહે છે. એ પ્રકારે જણાય પણ છે. 'જાણું પણ છું અને નથી પણ જાણતો', એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યને જે સમજે છે તેજ પ્રજ્ઞને સમજે છે, અર્થાત્ ઈશ્વર વિષયક જ્ઞાન કેવળ અનુભવગમ્ય છે. તેથી હમે ઇન્દ્રિયો દ્વારા તેને નથી જાણતા અને અંતમાં તેજ શેષ રહે છે, એ કારણથી તેના અસ્તિત્વમાં કોઈપણ પ્રકારની શંકા રહી શકતી નથી. તેથી હમે પ્રજ્ઞને જાણીએ છીએ ૨.

હવે શ્રુતિ ભગવતી શુદ્ધ શિષ્યનાં સંવાદ વિનાજ અધિકારીજનોને ઉપ-દેશ કરે છે કે—

यस्यामृतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ૩ ॥

અન્યથા—યસ્ય, અમતમ્, તસ્ય, મતમ્, યસ્ય, મતમ્, સઃ, ન, વેદ, વિજાનતામ્, અવિજ્ઞાતમ્, અવિજાનતામ્, વિજ્ઞાતમ્, ૩.

ભાવાર્થ—જે એમ સમજે છે કે—હું પ્રજ્ઞને નથી જાણતો, તેજ વસ્તુતઃ પ્રજ્ઞને જાણે છે. તથા જે એમ સમજે છે કે—હું પ્રજ્ઞને જાણું છું વાસ્તવમાં તે પ્રજ્ઞને નથી જાણતો. જ્ઞાની ગણ પ્રજ્ઞને અવિજ્ઞાત કહે છે. ૩.

વિં વિં સાધ્ય—આ શ્રુતિમાં આત્મજ્ઞાની તથા અજ્ઞાની એ બેના વાસ્તવિક ચેદનો પરિચય કરાવેલો છે. પહેલી શ્રુતિમાં એજ બતાવ્યું છે કે, પ્રજ્ઞાની અપરોક્ષાનુભૂતિ (પ્રત્યક્ષજ્ઞાન) કરનારા આત્મજ્ઞાની મહાપુરૂષ સ્વરૂપની ઉપલબ્ધ કરીને એવુજ કહી શકે છે કે—હું તેને સમ્યક્રૂપથી નથી જાણતો. કારણકે પ્રજ્ઞાની અનુભૂતિ પ્રકૃતિથી પર અને શુદ્ધિથી અતીત છે. એ

પ્રમાણે જે શુક્રપાપા પ્રાપ્ત ન થયાને કારણે પોતાના અનુભવને બરાબર ઠીક કરી શક્યો નથી અને કેવળ વાચ્યા જ્ઞાની છે, તે એમ કહ્યા કરે છે કે—હું બ્રહ્મને જાણુ છું.

વિદ્વાનોને સાફ બ્રહ્મ અવિજ્ઞાત છે અને અજ્ઞાનિયોને સાફ તે જ્ઞાત છે. બાવ એ કે—સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મ મન વાણીનો અવિષય છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મને અવિષયરૂપથી જાણનારા વિદ્વાન યથાર્થ જાણે છે, તથા અજ્ઞાની પુરૂષોના હેઠ ઇન્દ્રિયાદિકોમાં આત્મત્વબુદ્ધિ હોવાથી વિષયરૂપથી જાણતા હોવા છતાં પણ તેઓ યથાર્થ સ્વરૂપમાં બ્રહ્મને જાણતા નથી. ૩.

વિશેષ—ઉપર્યુક્ત કથનનો અભિપ્રાય એ છે કે—જેને લોક બ્રહ્મજ્ઞાની માને છે અગર સ્વયં જે પોતાને બ્રહ્મજ્ઞાની સમજે છે, તે જ્ઞાની નથી. બ્રહ્મજ્ઞાનીને સર્વ સાધારણ લોક નથી જાણી-સમજી શકતા. એ (બ્રહ્મજ્ઞાની) પણ પોતે જાણવાની ચાહના નથી રાખતો કે—હું આવો છું. ૩.

બ્રહ્મતો અવેદ છે, અગર કોઈપણ જ્ઞાનનો વિષય નથી. ત્યારે તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? એવી શંકા કરીને કહે છે કે—

પ્રતિબોધવિદિતં મતમમૃતત્વં હિ વિન્દતે ।

આત્મના વિન્દતે વીર્યં વિદ્યયા વિન્દતેऽમૃતમ્ ॥ ૪ ॥

અ.વય.—પ્રતિબોધવિદિતમ્ મતમ્, અમૃતત્વમ્, હિ, વિન્દતે, આત્મના, વીર્યમ્, વિન્દતે, વિદ્યયા અમૃતમ્, વિન્દતે. ૩.

સાવાયે—પ્રત્યેક જ્ઞાનમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાથી અમૃતત્વ લાભ થાય છે. અર્થાત્ પ્રાણી જીવન મુક્ત થયા પછીજ વર્તમાન શરીરને છોડીને, મુખ્યત્વેક મુક્ત થઈ જાય છે. આત્માદ્વારા વીર્ય (યોગબળ) પ્રાપ્ત થાય છે તથા વિદ્યાદ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ૪.

વિં (વિં) સાધ્ય—અતઃ કરણની જેટલી વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ આત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થઈને ઉત્પન્ન થાય છે, અન્યથા નહીં. તેથી સર્વ વૃત્તિઓનો વિષયરૂપે પ્રકાશ કરનારો આત્મા એ વૃત્તિઓથી ભિન્ન સ્વતઃ પ્રકાશ છે, તે આત્માના જ્ઞાને કરીનેજ પુરૂષ અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. બાવ એ છે કે જરામરણાદિકાથી રહિત તથા આનંદરૂપ બ્રહ્માત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મજ્ઞાનથી જ બ્રહ્મ જાણી શકાય છે કે તે બ્રહ્મ જીવનમયઃ

અક્રમાં પડતું પડતું નથી. ધન, સહાય, મન્ત્ર, ઔષધ તથા યોગથી પ્રાપ્ત થનાર જે બળ છે, તેના સામર્થ્યથી પુરૂષ મૃત્યુની પાર જઈ શકતો નથી. અને બ્રહ્મવિદ્યાના સામર્થ્યથી તો તેને પોતાના સ્વરૂપનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેનાથી પુનઃ જન્મમરણનો સંભવજ રહેતો નથી. ૪.

વિશેષ—વેદાંત શાસ્ત્રનો એ અકાઠ્ય સિદ્ધાંત છે કે—સાત્ત્વિક જ્ઞાન દ્વારા સર્વભૂતોમાં ઐક્ય ભુદ્ધિ સ્થાપન થતાં સર્વ પ્રકારના બોધોમાં એકજ સત્ય પદાર્થનો અનુભવ થવાથી નિઃશ્વેસનો ઉદય થાય છે. એવી સ્થિતિના લાભને સારૂ જ્ઞાનવાન મહાપુરૂષોની એક પૂર્વાવસ્થા અને બીજી પરાવસ્થા, એ રીતે બે શ્રેણિયો હોય છે. પૂર્વાવસ્થામાં આત્મબળની તથા પરાવસ્થામાં પરાવિદ્યાની કૃપાની આવશ્યકતા હોય છે. જે પુરૂષાર્થ આત્મલક્ષ્ય સુક્ત હોય છે તેનાથી આત્મબળની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેનાથી ઐશ્વર્યની અપેક્ષા રહેતી નથી. આત્મબળથી બલવાન મહાપુરૂષને કોઈ પણ દશામાં વિંદનતાની સંભાવના રહેતી નથી. આત્મબળવાળા પુરૂષની આગળ અલોકિક ઐશ્વર્ય અથવા સિદ્ધિ આદિ સર્વ હાજર થઈ જાય છે. એવા એક તત્ત્વસુક્ત અંતઃકરણવાળા તથા આત્મલક્ષ્ય રહેનારા મહાપુરૂષ સફળકામ થઈ જાય છે. તથા પરાવસ્થામાં પરાવિદ્યા રૂપિણી આત્મજ્ઞાનજનની બ્રહ્મશક્તિની કૃપાથી મન્ત્રાકૃત ‘પ્રતિબોધ વિદિત’ અખંડ આત્મભાવભાવિત દશાને પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાની બ્રહ્મરૂપજ થઈ જાય છે. ૪.

કારણ કે પુરૂષ અજ્ઞાનથીજ નાના પ્રકારની યોનિયોમાં બટકતો અનેક પ્રકારના હુન્નોને ભોગવે છે. તેથી આજ શરીરમાં આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. તેને સારૂ કહે છે કે—

इह चेदवेदीदय सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती
विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य घोराः प्रेत्यात्मा लोकाद-
मृता भवन्ति ॥ ५ ॥

અન્યથા—ઈહ, ચેત, અવેદીત, અથ, સત્યમ, અસ્તિ. ઈહ, ચેત, ન, અવેદીત, મહતી, વિનષ્ટિઃ, ધીરાઃ, ભૂતેષુ, ભૂતેષુ, વિચિત્ય, અસ્માત્, લોકાત્, પ્રેત્યા, અમૃતાઃ, ભવન્તિ. ૫.

ભાવાર્થ—મનુષ્ય જો આજ લોકમાં વર્તમાન શરીરમાંજ આત્માને બચી દે તો મનુષ્યજન્મ અને પરિશ્રમ સફળ થઈ જાય. જો આજ સમયમાં

આત્મા ન જાણ્યો (આત્મજ્ઞાન ન થયું) તો ઘણી મોટી હાનિ થાય છે. અર્થાત્ પ્રતિદિન તપ્ત, યનારાં શરીર તથા ઇન્દ્રિયોના બંધનચ્છેદનનું નિરંતર ભરી રહેવું દેવ, મનુષ્ય, તિર્યક-પ્રાણિ, સ્થાવર વૃક્ષાદિ યોનિયોમા વારંવાર જન્મમરણનું થવું, એ રૂપ જે સુખનો અભાવ છે, તેજ આત્મજ્ઞાનરહિત પુરુષની વિનયિ (અનિદ્ર) છે. તેથી સ્વપર પર્યંત યોનિયોમાં અનેક દુઃખોથી પૂરિત પ્રાણિ-યોના આવાગમનને ભેતા ભેતા ધ્યાનશીલ વિદ્વાનજન, સર્વ ચરાચરમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને, આ લોકને છોડીને અર્થાત્ પુત્ર, ધન તથા પ્રતિષ્ઠા સ્વરૂપ સંસારથી, શરીરાદિને છોડીને બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ બંધ છે. ૫.

વિં ૦ વિં ૦ બાબત—એ પુરુષ ભે જન્મથીજ પોતાના શુદ્ધરૂપને ભણી લે તો તે સત્ય સ્વરૂપ, તથા આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્માનેજ પ્રાપ્ત થઈ બંધ છે. ભે તે ભારત વર્ષમાં આવીને અધિકારી શરીર પ્રાપ્ત કરીને, પરમેશ્વરની માયાથી મોહિત થયો, તુચ્છ વિષય સુખમાં આસક્ત થઈને આનંદરૂપ આત્માને ન ભણ્યા તો તેનું ઘણું ભારે અનિદ્ર થાય છે. એ અનાત્મજ્ઞ અર્થાત્ આત્માને ન ભણ્યાથી પુરુષ ન તો સ્વયં, શાન્તિનો લાભ કરી શકતો, કે નથી તો ખીલને શાંતિ કરાવી શકતો. જેમ હવામાં મુકાં પાઠાં ઉડ્યા કરે છે તેમ તે જન્મમરણાદિ માયિક ચક્રમાં મદાએ ધૂમ્તો રહે છે. તેમજ તે ચક્રેવ કામ, ક્રોધ આદિરૂપ યત્નઓથી તિરસ્કૃત થતો રહે છે. અજ્ઞાની પુરુષનો વિનાશ તે એજ છે. તેથી પુરુષે પ્રમાદ-રહિત તથા ધૈર્યવાન થઈને આ અધિકારી શરીરમાંજ આત્માનો નિશ્ચય કરવો ભેઈએ. જેમ વાસ્તવમાં એકજ ચંદ્રમા, જળપાત્રોના લેહથી અનેક રૂપથી પ્રતીત થાય છે, તેમજ સર્વભૂતોમાં પરમાર્થથી એકજ આત્મા અનેક રૂપથી સ્થિત છે. એ રીતે આત્મજ્ઞાનથી અધિકારી પુરુષ હેહ ઇન્દ્રિયાદિમાં અહંતા મમતાનો ત્યાગ કરીને અમૃત ભાવને એટલે કે જરામરણાદિ સંસાર ધર્મથી રહિત થઈને આનંદરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

વિશેષ—આ મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—આજ લોકમાં અને મનુષ્ય હેહમાજ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરી લેવો ભેઈએ. એ સમજી લેવું ભેઈએ કે આ મૃત્યુ-લોક કર્મભૂમિ છે. તેથી કર્મ ઉપાસના તથા જ્ઞાનાર્જન દ્વારા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો અવસર આ લોકમાં સર્વથી અધિક છે. એ અભિપ્રાયને લઈને શ્રુતિ કહે છે કે, વિવેકવાન પુરુષ હરેક તરેહથી એવો ઉચાગ કરવો ભેઈએ કે, આજ લોકમાં અસત્યનો ત્યાગ કરીને સત્યની ઉપલબ્ધિ થઈ બંધ. ભે મનુષ્ય આ કર્મ ભૂમિમાં જન્મ લીધાને અવસર ઓઈ દેશે તો તે અન્ય લોક લોકમાં, પહોચીને

પોતાનું આવાગમનનું ચક્ર દીર્ઘકાળ પર્યન્ત સ્થાયી બનાવી દેશે. એવું જોવામાં આવે છે કે—તેજ વહેણવાળી નદીમાં જો કોઈ માણસ ડૂબી જાય તો, જલના અધિષ્ઠાતા વરૂણ દેવતા પોતાના સાધારણ નિયમ પ્રમાણે તેને એક જ વાર જળ ઉપર પહોંચાડી દે છે. જો તે સમયે મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારે આત્મરક્ષા કરી શકે છે તો તે બચી જાય છે, અન્યથા પતો લાગતો નથી. તેજ પ્રમાણે જીવ જ્યારે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરતો કરતો કર્મજૂમિ મૃત્યુ લોકમાં જન્મ લે છે અને તેને સત્સંગથી સત્યને પ્રાપ્ત કરવાનો મોકો મળી જાય છે, તે સમય જો તે શુભાવી દે તો તેની પાણીમાં ડૂબી મરનારના જેવી ગતિ થાય છે. એની કેને ખબર છે કે—પ્રાણીને આ મનુષ્ય જીવનનો ઉત્તમ અધિકાર ક્યારે મળશે ? તેથી જીજ્ઞાસુએ ચિત્તનો તીવ્ર સંવેગ, સાત્વિક ધૃતિ તથા સાત્વિક જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને સત્યનું અનુસંધાન કરી લેવું જોઈએ કારણ કે સૂળ શરીરનો અંત વઈ ગયા પછી કોઈ ઠેકાણાની આશા નથી. માટે પ્રત્યેક સમજદાર વ્યક્તિએ આ વેદનો ઉપદેશ સ્મરણમાં રાખવો જોઈએ.

બીજો ખણ્ડ સમાપ્ત.

ખાણ્ડ ત્રીજો

સંસારના સંપૂર્ણ ધર્મોથી રહિતના રૂપમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તે બ્રહ્મમાં અજ્ઞાની પુરુષોને શૂન્યતાની શંકા ન થાય તેને સારૂ, અથવા ચેતન બ્રહ્મજ સર્વની શક્તિ છે, એ ઉત્કર્ષની સૂચના દ્વારા બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તેટલા માટે, અથવા ઉત્તમ અધિકારિઓને સારૂ નિર્ગુણ બ્રહ્માત્મતાનું જ્ઞાન કહ્યા પછી મંદમતિ જીજ્ઞાસુઓ પ્રતિ સંશય બ્રહ્મની ઉપાસનાનું વિધાન કરવાને સારૂ, અથવા અતિ બુદ્ધિમાન અગ્નિ ઇંદ્રાદિ દેવતાઓએ પણ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મને ઉમાદેવીના સંવાદથી જાણ્યો, એ સર્વ કારણોથી બીજા બુદ્ધિમાનોએ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિને માટે પૂરેપૂરો યત્ન કરવો જોઈએ. આ વાતોને સુચિત કરવાને સારૂ યજ્ઞની કથા કહેવામાં આવે છે કે—

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । तस्य ह ब्रह्मणो विजये

આત્મા ન જાણ્યો (આત્મજ્ઞાન ન થયું) તો ઘણી મોટી હાનિ થાય છે. અર્થાત્ પ્રતિદિન તપ્ત, ધનારા શરીર તથા ઇન્દ્રિયોના બંધનચ્છેદનનું નિરંતર જારી રહેવું દેવ, મનુષ્ય, તિર્યક પશુાદિ સ્થાવર, વૃક્ષાદિ યોનિયોમા વારંવાર જન્મમરણનું ચલું, એ રૂપ જે મુખનો અભાવ છે, તેજ આત્મજ્ઞાનરહિત પુરૂષની વિનયિ (અનિષ્ટ) છે. તેથી સ્થાવર પર્યંત યોનિયોમા અનેક હુ ખોથી પૂરિત પ્રાણિ-યોના આવાગમનને જોતા જોતા ધ્વાનશીલ વિદ્વાનજન, સર્વ ચરાચરમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને, આ લોકને છોડીને અર્થાત્ પુત્ર, ધન તથા પ્રતિષ્ઠા સ્વરૂપ સંસારથી શરીરાદિને છોડીને પ્રલમ્બસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૫.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—એ પુરૂષ જે જન્મથીજ પોતાના શુદ્ધરૂપને જાણી લે તો તે સત્ય સ્વરૂપ તથા આનંદ સ્વરૂપ પ્રલમ્બનેજ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે તે ભારત વર્ષમાં આવીને અધિકારી શરીર પ્રાપ્ત કરીને, પરમેશ્વરની સાચાથી મોહિત થયો, તુચ્છ વિષય મુખમા આસક્ત થઈને આનંદરૂપ આત્માને ન જાણ્યા તો તેનું ઘણું બારે અનિષ્ટ થાય છે. એ અનાત્મજ્ઞ અર્થાત્ આત્માને ન જાણનારો પુરૂષ ન તો સ્વયં શાન્તિનો લાભ કરી શકતો, કે નથી તો ખીજને શાન્તિ કરાવી શકતો. જેમ હવામા સુકા પાદડા ઉડ્યા કરે છે તેમ તે જન્મમરણાદિ માયિક ચક્રમાં ચક્ષ્માએ ધૂમતો રહે છે. તેમજ તે મદ્ય કામ, ક્રોધ, આદિરૂપ શત્રુઓથી તિરસ્કૃત થતો રહે છે. અજ્ઞાની પુરૂષનો વિનાશ તે જોજ છે. તેથી પુરૂષે પ્રમાદ રહિત તથા ધૈર્યવાન થઈને આ અધિકારી શરીરમાંજ આત્માનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. જેમ વારતવમા એકજ નદ્રમા, જળપાત્રોના લેલથી અનેક રૂપથી પ્રતીત થાય છે, તેમજ સર્વભૂતોમા પરમાર્થથી એકજ આત્મા અનેક રૂપથી સ્થિત છે. એ રીતે આત્મજ્ઞાનથી અધિકારી પુરૂષ દેહ ઇન્દ્રિયાદિમા અહંતા મમતાનો ત્યાગ કરીને અમૃત ભાવને એટલે કે જરામરણાદિ મંસાર ધર્મથી રહિત થઈને આનંદરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

વિશેષ—આ મંત્રમા કહેવામા આવ્યું છે કે—આજ લોકમાં અને મનુષ્ય દેહમાજ પુરૂષાર્થ સિદ્ધ કરી લેવો જોઈએ. એ સમજી લેવું જોઈએ કે આ મૃત્યુ-લોક કર્મભૂમિ છે. તેથી કર્મ ઉપાસના તથા જ્ઞાનાર્જન દ્વારા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો અવસર આ લોકમા સર્વની અધિક છે. એ અભિપ્રાયને લઈને શ્રુતિ કહે છે કે, વિનિષ્કાન પુરૂષે હરેક તરેહથી એવા ઉદ્ધાગ કરવો જોઈએ કે, આજ લોકમા અસત્યનો ન કરીને સત્યની ઉપલબ્ધિ થઈ જાય. જે મનુષ્ય આ કર્મ ભૂમિમા જન્મ લીધાનો ન જોઈ દેશે તો તે અન્ય કોઈ લોકમાં પડોવીને

પોતાનું આવાગમનનું ચક્ર દીર્ઘકાળ પર્યન્ત સ્થાયી બનાવી દેશે. એવું જોવામાં આવે છે કે—તેજ વહેણવાળી નદીમાં જો કોઈ માણસ ડૂબી જાય તો, જલના અધિષ્ઠાતા વરુણ દેવતા પોતાના સાધારણ નિયમ પ્રમાણે તેને જોઈ જો વાર જળ ઉપર પહોચાડી દે છે. જો તે સમયે મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારે આત્મરક્ષા કરી શકે છે તો તે બચી જાય છે, અન્યથા પતી લાગતો નથી. તેજ પ્રમાણે જીવ જ્યારે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરતો કરતો કર્મભૂમિ મૃત્યુ લોકમાં જન્મ લે છે અને તેને સત્સંગથી સત્યને પ્રાપ્ત કરવાનો મોકો મળી જાય છે, તે સમય જો તે ગુમાવી દે તો તેની પાણીમાં ડૂબી મરનારના જેવી ગતિ થાય છે. એની કોને ખબર છે કે—પ્રાણીને આ મનુષ્ય જીવનનો ઉત્તમ અધિકાર ક્યારે મળશે ? તેથી જીવસુખે ચિંતનો તીવ્ર સંવેગ, સાત્વિક ધૃતિ તથા સાત્વિક જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને સત્યનું અનુસંધાન કરી લેવું જોઈએ કારણ કે સ્વૂળ શરીરનો અંત વઈ ગયા પછી કોઈ ઠેકાણાની આશા નથી. માટે પ્રત્યેક સમજદાર વ્યક્તિએ આ વેદનો ઉપદેશ સ્મરણમાં રાખવો જોઈએ.

બીજો ખણ સમાપ્ત.

ખાણ ત્રીજો

સંસારના સંપૂર્ણ ધર્મોથી રહિતના રૂપમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તે બ્રહ્મમાં અજ્ઞાની પુરુષોને શૂન્યતાની શંકા ન થાય તેને સાર, અથવા ચેતન બ્રહ્મનું સર્વની શક્તિ છે, એ ઉત્કર્ષની સૂચના દ્વારા બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તેટલા માટે, એવુંવા ઉત્તમ અધિકારિઓને સાર નિર્ગુણ બ્રહ્માત્મતાનું જ્ઞાન કહ્યા પછી મહમતિ જીવસુખે પ્રતિ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું નિધાન કરવાને સાર, અથવા અતિ બુદ્ધિમાન અગ્નિ ઇંદ્રાદિ દેવતાઓએ પણ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મને ઉમાદેવી સંવાદથી જાણ્યો, એ સર્વ કારણોથી—

ત્રણ હ દેવો

બુદ્ધિમાનને કોઈ કંઈક જાણીને માટે પૂરેપૂરો યત્ન કરવો જોઈએ. આ બધું જાણીને માટે પૂરેપૂરો યત્ન કરવો જોઈએ. આ બધું જાણીને માટે પૂરેપૂરો યત્ન કરવો જોઈએ. આ બધું જાણીને માટે પૂરેપૂરો યત્ન કરવો જોઈએ.

દેવા અમહીયન્ત ॥ ૧ ॥ ત એક્ષન્તાસ્માકમેવાયં વિજયોઽ-
સ્માકમેવાયં મહિમેતિ ।

અ.વયઃ—અહ, હ, દેવેભ્યઃ, વિજયે. તસ્ય, હ, અહાણુ,
વિજયે, દેવાઃ, અમહીયન્ત. ૧. તે, એક્ષન્ત, અસ્માકમ, એવ,
અયમ્, વિજયઃ, અસ્માકમ, એવ, અયમ્, મહિમા ય, ઇતિ.

ભાવાર્થ—અહો દેવતાઓના લાભને સારૂ અસુરોને હત્યા. જો કે તે હત
અહની હતી, તોપણ તે જય લાભથી દેવતાઓએ પોતાને મહત્વવાળા સમજ્યા.
દેવતાઓ એમ સમજ્યા કે, તે વિજય અને મહિમા પોતાનાજ છે, બીજા
કોઈના નહીં. ૧.

[૧૦ [૧૦ ભાષ્ય—પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, અહ (વિજાત અને
અવિજાત બંને છે. સામાન્યતઃ જોવામાં આવે છે કે સત્તાવાન પદાર્થજ પ્રમાણ
દ્વારા બાળી શકાય છે. જે શશ શૂન્યવત્ સર્વથા અસત્ છે, તેજ અવિજાત રહે
છે. જ્યારે વાત એમ છે, ત્યારે મંદબુદ્ધિવાળાને શંકા થઈ શકે કે—જ્યારે
અહ પણ અવિજાત છે ત્યારે તે સસલાના શિખડાના જેવું અસતજ હશે. એ
શંકાના નિવારણને સારૂ એક આખ્યાયિકાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. એ
કુર્જેય અહ અભિલ વિશ્વનું શાસક, દેવાધિદેવ, ઇન્દ્ર (અહા, વિષ્ણુ, મહે
શ્વર)નો પણ ઇન્દ્ર, દેવતાઓનો વિજયપ્રદાતા તથા અસુરોનો પરાજય કરનાર
છે, ત્યારે ‘તે નથી’ એમ કેવી રીતે કહી શકાય? એજ અર્થને ચક્ષુની આખ્યા-
યિકા દ્વારા સમજાવે છે, તે જીવે પ્રમાણે છે—

એક સમયે સ્વર્ગમાં રહેનારા દેવતાઓએ અહવિદ્યાના પ્રભાવથી સંભ્ર-
મમાં સર્વ અસુરોને હતી લીધા. જેમ અગ્નિની સમીપતાથી પતંગ નહ થઈ
ભય છે, તેમ અહવેત્તા દેવતાઓથી સર્વ અસુરોનો ક્ષય થઈ ગયો. જેમ અગ્નિથી
તપાવેલો લોહખંડ તૃણ વસ્ત્ર આદિને બાળી નાખે છે, તેમ અહરૂપ અગ્નિથી
દેહીપ્યમાન થએલા દેવતાઓ દ્વારા અસુરોનો નાશ થયો. જેમ અગ્નિના સખંધ
વિના લોહખંડ કોઈપ્રદાર્થને બાળી શકતો નથી, તેમજ અહરૂપ અગ્નિની શક્તિ
વિના દેવતારૂપી દેહ અસુરરૂપી તૃણને બાળી શકતા ન હોતા. તેજ
કારણથી, અહ દેવતાઓને અસુરોનો નાશ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ.

અહીં શ્રી ઇશ્વારે—જો અહના બળથી દેવતાઓનો વિજય થયો,
ત્યારે તે અહવેત્તા દેવતાઓનો વિજય થયો, કારણ કે અહ સર્વનો આત્મા છે.

એ કારણથી હમારા શત્રુઓનો પણ નાશ થઈને સર્વત્ર હમારો વિજય થઈ જવો જોઈએ. તેનો ઉત્તર એ છે કે—જો કે સૂર્ય સર્વત્ર વ્યાપક છે, તોપણ સૂર્યકાંત મણિમાં સ્થિત થઈનેજ તે વસ્ત્ર આદિને બાળી શકે છે. તેવીજ રીતે એ બ્રહ્માત્મા સર્વત્ર વ્યાપક હોવા છતાં પણ સત્વગુણ પ્રધાન દેવતાઓમાં વિશેષ કરીને જોવામાં આવે છે. એ કારણથી દેવતા બળવાન થયા અને અસુરોનો નાશ થયો. પરંતુ જેમ કોઈ મનુષ્ય અતિ પ્રાણઘાતક દુઃખમાંથી કોઈ કૃપાળુ દેવતા, કે કોઈ મુનિની કૃપાથી છુટીને, ફરી પાછો વિપયોમાં આસક્ત થતાં એ દેવતા આદિના ઉપકારને ભૂલી જાય છે, તેમ બ્રહ્મબળના પ્રભાવથી વિજય પ્રાપ્ત થયા પછી સર્વ દેવતા ભોગોમાં આસક્ત થઈને બ્રહ્મને ભૂલી ગયા. ઉલટા રજેશુભના આવેશમાં આવીને, કે જેનાથી પુરૂષનો નાશ થઈ જાય છે એવું અભિમાન કરીને કહેવા લાગ્યા કે—

હમે હમારા બળથીજ અસુરોનો નાશ કર્યો છે. એ હમારાજ વિજય છે. હમારાજ યશ છે, હમેજ મહાભાગ્યવાળા છીએ, હમેજ સુંદર છીએ, રૂપ યોવન સંપન્ન છીએ. હમે યુદ્ધવિદ્યામાં ઘણા કુશલ છીએ. હમારી સામે રાક્ષસનો હિસાબ નથી. હમારા આગળ અસુરોનું બળ તુરંત છે. હમારામાં શમ હમાદિ સાધન વિદ્યમાન છે. શું શું કહીએ, હમારા સમાન આ બધાંડમાં કોઈ કંઈ નહીં. દેવતાઓને એવો ગર્વ થયો, કે જેનાથી પાપની ઉત્પત્તિ તથા પરાક્રમ અને યશનો નાશ થાય છે. ૧.

વિશેષ—જે કંઈ શક્તિ છે તે ઇશ્વરની છે. પરંતુ મનુષ્ય માયાના મોહમાં પડીને તેને પોતાની શક્તિ સમજી બેસે છે તથા તેનું અભિમાન કરે છે. જેમ કોઈ શિષ્ય પુત્ર આદિ વ્યક્તિ શુદ્ધ પિતા આદિના સામર્થ્યથી સમર્થ થઈને ‘હું સ્વયં સમર્થ છું’ એવું માની લે, અથવા જેમ કોઈ રાજા શેઠ આદિ શ્રીમાનના પ્રતાપ કે અનુબ્રહ્મથી ધનવાન થઈને પોતાનું જ ધન સમજે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્માના તેજ બળ રૂપ સામર્થ્યથી સમર્થ થએલી ઇદ્રિયો અગર પૃથ્વી આદિ ‘હમારૂંજ આ સામર્થ્ય છે’ એમ માને છે. અર્થાત્ જ્ઞાતા મનુષ્ય પણ એ દેવો (પૃથ્વી આદિ તથા નાસિકાદિ ઇદ્રિયો) માં તેજ બળ રૂપનું મહત્વ દેખીને અજ્ઞાનથી માની લે છે કે તે તેનાંજ છે. આ મતોમાં આખ્યાયિકાના રૂપમાં પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવેલું છે કે—ઉચ્ચ શ્રેણીના જીવોમાં પણ સત્ય અનુસંધાન વિના કેવો બય રહેલો છે. સાથે સાથે આમાં

પ્રજાના નિર્ણયત્વ તથા અશુભત્વ, સર્વ કારણત્વ તથા ચક્રિતમત્ત આદિ ભાવોનું પય પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે.

ચૌઠુ ભુવનોના ચોથા હિસ્સાનુ નામ મૃત્યુલોક છે. જેવા કે—નરલોક, પિતૃલોક, પ્રેતલોક તથા મૃત્યુલોક. બિપરના સાત લોકમાં દેવદેવોના જીવ તથા નીચેના સાતલોકમાં અમુર ગ્રેણીના જીવ નિવાસ કરે છે. દેવતાગણ બિપરના લોકમાં ધર્માનુકૂળ રહીને અમુરરાજ્ય છીનવી લેવાની કદી ઇચ્છા કરતા નથી. પરંતુ નીચેના સાત લોકના અમુરગણ સર્વદા દેવાધિકાર છીનવી લેવામાં પ્રયત્નશીલ રહે છે. યુદ્ધ ક્ષીણ યદિ જતાં દેવતાઓનો પરાજય અને પુણ્ય વધતાં દેવતાઓનો વિજય થાય છે. આ દેવામુર સંગ્રામના, અધિદેવ, અધિભૂત તથા અધ્યાત્મ એવા ત્રણ ભેદ છે. અધિદેવરૂપ બિપર કહેવામાં આવ્યું છે. આ મૃત્યુલોકમાં દેવાંશથી ઉત્પન્ન તથા અમુરશયી ઉત્પન્ન મનુષ્યોનું જે યુદ્ધ છે, તે એનું અધિભૂતરૂપ છે, તથા મનુષ્યના અંતઃકરણમાં કૃષ્ટ અને અકૃષ્ટ વૃત્તિનું જે યુદ્ધ છે તે એનું અધ્યાત્મરૂપ છે. અસલમાં નિત્ય દેવામુર સંગ્રામને સારૂ મનુષ્યનો અંતઃકરણ સમૂહ દર્શરૂપ છે (કિલો છે), જેને કદી અમુર છીનવી લે છે તો કદી દેવગણ અધિકાર કરી લે છે. પાકકોએ એ સમજવું જોઈએ કે—આ મ ત્રોમાં આ પ્રકારથી દેવામુર સંગ્રામનું રહસ્ય, બ્રહ્મજ્ઞાનના પ્રકાશને સારૂ ગાથારૂપે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ૧.

તદ્ધૈર્વાં વિજ્ઞૌ તેમ્યો હ પ્રાદુર્બભૂવ

તન્ન વ્યજાનત કિમિદં ચક્ષમિતિ ॥ ૨ ॥

અર્થ—હ, એવામ, તત્, વિજ્ઞૌ, તેમ્ય, હ, પ્રાદુર્બભૂવ. તત્, ઇદમ્, ચક્ષમ્, કિમ્, ઇતિ, ન વ્યજાનત. ૨.

સાધાર્થ—દેવતાઓના મિથ્યા અભિમાનને બ્રહ્મ સમજી ગયા. તે દેવતાઓની આગળ પ્રગટ થયા. પરંતુ એ રૂપનું દર્શન કરીને પણ દેવગણ સમજી શક્યા નહીં કે, એ મહત્ત્વ પૂર્ણનીય મૂર્તિ કેણ છે. ૨.

વિં વિં સાધ્ય—બ્રહ્મના મહિમાથી થએલા વિજયને દેવતાઓ પોતાનો મહિમા સમજ્યા. કૃત્ત્વન પુરૂષ ૧૦૦૦૦ વર્ષ સુધી વિદ્યાના કીડાની યોનિ ભોગવે છે. એ કારણથી મૂઠ બાળક બિપર કૃપાળુ પિતાના સમાન, દેવોના એવા કૃત્ત્વનતા પૂર્વ દોષને દૂર કરવા સારૂ, પરમાત્માએ પોતાની માયાના બળથી, જે કદી પહેલાં જોવામાં કે સાલજવામાં

તાઓ કા અભિમાન ધર યત્તદરાજ ।

દેવતાઓનું આભિમાન અને ય

નહીં આવેલું એવું અદ્ભુત અલોકિક યક્ષનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એ આશ્ચર્ય રૂપ યક્ષ ભગવાનને દેખીને સર્વ દેવતા આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ, અંદર અંદર કહેવા લાગ્યા કે—આ કોણ છે ? આ કોણ છે ? ભગવાને એવું રૂપ બનાવ્યું હતું કે સર્વ અયંબામાં પડી ગયા, અને રોમાંચિત થઈને સર્વ પોતા-પોતાના પ્રભાવને બૂલી ગયા. તેમનામાંથી કોઈની એ યક્ષ પાસે જવાની પણ હિમત આવી નહીં. ૨.

વિશેષ—દેવામુર સંભ્રામમાં દેવતાઓનો જય થવાથી તેઓ મહાંધ થવા લાગ્યા તેનાથી તેમના પતનની સંભાવના દેખીને, હયાલુ ભગવાનમાં, જે ભક્તો ઊપર કૃપા કરવાની ઇચ્છા થઈ એ ‘ઇચ્છા વિલાસ’ તે ભગવાનનું સગુણરૂપ છે કે જેનું યક્ષના રૂપમાં દેવતાઓને દર્શન થયું હતું. વસ્તુતઃ સર્વ કાર્ય બ્રહ્મનિમિત્તક જ છે. જીવ કેવળ અહંકારને વશીભૂત થઈને અવિદ્યાના પ્રભાવથી એમ સમજવા માટે છે કે—‘હું કર્તા ભોક્તા છું’ ઇત્યાદિ એજ અહંકાર જીવના બંધનનું મૂળ કારણ છે. એજ અહંકાર વધતાં વધતાં, જીવને ક્રમશઃ નાના પ્રકારની હૃગતિયોમાં લઈ જાય છે, અને તેથી તેની આત્મોન્મુખકારિણી સદ્ગતિ બંધ થઈ જાય છે. દેવતારૂપી ભક્તોને આ વિપત્તિમાંથી બચાવવાને સાર જગદીશ્વરને એ અલોકિક રૂપ ધારણ કરવું પડ્યું હતું. ૨.

હવે અગ્નિની પરીક્ષાના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે—

તેઽગ્નિમબ્રુવજ્ઞાતવેદ एतद्विजानीहि किमिदं यक्षमिति
તથેતિ ॥ ૩ ॥

અન્યયઃ—તે, અગ્નિમ્, અબ્રુવન્, જ્ઞાતવેદઃ ! એતદ્, વિજનીહ, ઇદં, યક્ષમ્, કિં, ઇતિ. તથા, ઇતિ. ૩.

ભાવાર્થે દેવતાઓએ અગ્નિને ‘જ્ઞાતવેદઃ’ કહેવો છે. (હું અગ્ને) એ યક્ષ કોણ છે તેની તમે જઈને માહિતી મેળવો. અગ્નિ પણ ‘તથાસ્તુ’ (એમજ કરું છું) એવું કહીને તે (યક્ષ) ના તરફ ગયો. ૩.

(૧૦ વિં ૧૦ ભાષ્ય—યક્ષના અદ્ભુત સ્વરૂપને દેખીને ડરી ગયેલા દેવતાઓએ જ્ઞાણવાની ઇચ્છા કરી કે—એ વિલક્ષણસ્વરૂપધારી પોતાને અતુલ્ય

૧—આ સ્વરૂપમાં અનંત મસ્તક, અનંત નેત્ર તથા સર્વ પ્રાણિયોનાં મુખ દર્તા, તેમાં સર્વ ભૌતિક પદાર્થ પ્રતીત થતા હતા. તથા તેમાં સર્વ પ્રકારના શસ્ત્ર, વસ્ત્ર, મળા તથા પુરૂષ આદિનાં ચિન્હ હતાં.

છે કે પ્રતિકૂલ એ ધારણાથી તેમણે પોતાનામાંના સર્વથી અધિક તેજસ્વી તથા અગ્રગામી, સર્વેશ સુલ્ય અગ્નિને કહ્યું—આ સામે દેખાય છે એ તે શું ચીજ છે ? તમે તેનો પતો મેળવો, અગ્નિ પણ દેવતાઓના વચનને અંગીકાર કરીને તેની પાસે આદ્ય. ૩.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે ત્યારે મનુષ્ય યોગાભ્યાસાદિ પરમાર્થ (સદ્ધિનાં સાધનોનું) નિરંતર અનુષ્ઠાન કરે છે, ત્યારે કેટલાક વખત પછી તેના અંતઃકરણમાં એક પ્રકારનો એવો અદ્ભુત પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેને દેખીને જીવાત્મા તથા સર્વ ઇદ્રિયો અકિત થઈ જાય છે. લોકમાં પણ કોઈ વિલક્ષણ ચીજ જોવામાં આવે તો ‘તે કંઈ વસ્તુ છે,’ એમ જે સર્વમાં પ્રધાન હોય તેને પૂછવામાં આવે છે. અહીં પણ સર્વ ઇદ્રિયોમાં તેજસ હોવાથી ચક્ષુની પ્રધાનતા છે. અભિપ્રાય એ છે કે ચક્ષુ સંબંધી તેજને ગ્રેરણ કરવામાં આવી કે, વિશ્વમાં આતમેાત જે શક્તિ છે, તેને જાણવાના યત્ન કરો. ૩.

તદમ્યદ્રવત્ તમમ્યવદત્ કોઽસીત્યગ્નિર્વા અહ-
મસ્મીત્યવ્રવીજાતવેદા વા અહમસ્મીતિ ॥ ૪ ॥

અન્યય:—તત્, અભ્યદ્રવત્, તમ્, અભ્યવદત્, કઃ, આસ, ઇતિ, અહમ્, અગ્નિઃ, વૈ, અસ્મિ, ઇતિ, અહમ્, જાતવેદાઃ, વૈ, અસ્મિ, ઇતિ, અશ્વવીત્. ૪.

ર્વાવાર્થ—અગ્નિદેવતા એ ચક્ષુની પાસે ગયા પછી તેણે (ચક્ષુ) પૂછ્યું કે—તમે કોણ છો ? અગ્નિદેવે ઉત્તર આપ્યો કે—હું અગ્નિ છું અને જાતવેદા નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છું. ૪.

વિં ૧૦ ૧૦ ભાષ્ય—અગ્નિદેવતા ઇંદ્રાદિની આજ્ઞા માનીને ચક્ષુની પાસે ગયા. ત્યારે ચક્ષુ અગ્નિને પૂછ્યું કે, ‘તું કોણ છે ?’ અગ્નિએ અભિમાન સહિત ઉત્તર આપ્યો કે—હું અગ્નિદેવતા છું અને લોક મને જાતવેદા નામથી ઓળખે છે. ૪.

વિશેષ—‘તમે કોણ છો’ પ્રશ્નના એ પ્રકારે પૂછતાં ‘હું અગ્નિ છું’ અને ‘હું જાતવેદા નામથી પ્રસિદ્ધ છું’ એ પ્રકારે અગ્નિએ પોતાના જે નામોથી પરિચય કરાવી પોતાની પ્રશસા પ્રગટ કરી. ‘વેદસ’ નામરૂપ, જ્ઞાન, અગર ધનનું છે, તેને આપવાવાળો જે હોય તેને, અથવા તો જે વ્યાપક હોય, અને અત્યંત શુદ્ધિમાન હોય તેને જાતવેદા કહે છે. ૪.

તસ્મિન્સ્ત્વયિ કિં વીર્યામેત્યપીદ ૨ સર્વં દહેયં યદિદં
પૃથિવ્યામિતિ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ—તસ્મિન્, ત્વયિ, કિમ્, વીર્યમ્, ઇતિ. પૃથિવ્યામ્,
ઇદમ્, યત્, ઇદમ્, સર્વમ્, અપિ, દહેયમ્, ઇતિ. ૫.

ભાવાર્થ—‘તમારામાં શું સામર્થ્ય છે ?’ એમ જ્યારે બ્રહ્મે પૂછ્યું ત્યારે
અગ્નિએ ઉત્તર આપ્યો કે, આ સંસારમાં જે કંઈ પણ પદાર્થ છે, તે સર્વને હું
ખાળી શકું છું. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—અગ્નિદેવતાનો અભિમાનચુકત ઉત્તર સાંભળીને,
બ્રહ્મે અગ્નિને કહ્યું—તમે તો મોટા પ્રસિદ્ધ ગુણવાળા અને નામવાળા છો. કીક !
ત્યારે એ કહ્યો કે તમારામાં સામર્થ્ય શું છે ? અગ્નિએ કહ્યું—પૃથ્વી ઉપર જે
આ ચરાચરરૂપ જગત છે, તે સર્વને એકજ ક્ષણમાં હું ખાળીને ભસ્મ કરી
શકું છું. ૫.

[વશેષ—એ વાત સાચી છે કે એ અગ્નિનું પૂરેપૂરું તેજ વધી જાય તો
તે સર્વ જગતને ઘણીજ થોડી વારમાં ખાળી શકે છે. પૃથ્વી અગર ભૂમિ
એ તો ઉપલક્ષણ છે. અગ્નિ તો જે વસ્તુ આકાશમાં હોય તેને પણ ખાળી
શકે છે. પરંતુ ઇશ્વરની ઇચ્છા વગર અગ્નિ આદિમાં એવી શક્તિ હોઈ શકતી
નથી. એજ આ પ્રકરણમાં કહેલું છે. ૫.

તસ્મૈ તૃણં નિદધાવેતદ્ દહેતિ તદુપપ્રેયાય સર્વજવેન
તન્ન શશાક દગ્ધું સ તત્ત एव निवृत्ते नैતદશકં વિज्ञાतું
યદેતચક્ષમિતિ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ—એતત્, દહ, ઇતિ, તસ્મૈ, તૃણમ્, નિદધૌ. સર્વજવેન,
તત્, ઉપપ્રેયાય, તત્, દગ્ધમ્, ન શશાક, તત્, એવ, નિવૃત્તે.
યત્, એતત્, ચક્ષમ્, વિજ્ઞાતુમ્, ન અશકમ્, ઇતિ. ૬.

ભાવાર્થ—બ્રહ્મે, એ અભિમાની અગ્નિની સામે એક તૃણ (તૃણખડું)
મૂકીને કહ્યું કે—આને ખાજો. અગ્નિ ઘણી ખુશીની સાથે તે તૃણ પાસે ગયો,

પરંતુ તેને બાળી શક્યો નહીં. ત્યારે ત્યાંથી પાછા આવીને દેવતાઓને કહ્યું—
હું સમજી શકતો નથી કે તે કેાણુ છે ? ૬.

[૧૦ [૧૦ ભાષ્ય—અગ્નિના વચન સાંભળીને મંદ મદ હોંસ્ય કરતા,
એ યક્ષે અગ્નિની સામે એક સુકું તથાપહુ મૂક્યું, અને કહ્યું કે તમે આને બાળો.
એ સાંભળીને અગ્નિ ઘણા વેગથી તેની પાસે ગયો અને તેને બાળવાનો પ્રયત્ન
કર્યો, પરંતુ બાળી શક્યો નહિ તેથી લગ્નિજત તથા જયલીત યદ્યને આશિ,
દેવતાઓ પામે આબ્યો અને કહ્યું કે, આ યક્ષના સળધમા હું કાર્ય બાણી શકતો
નથી. તમે લાક સ્વયં નિશ્ચય કરી લો. ૬.

વિશેષ—અગ્નિ દેવત બ્રાહ્મણ વર્ણના છે. બ્રાહ્મણનું કાર્ય પ્રત્યેક પદાર્થ
વિષયક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે આશિજ મૃત્યુલોકમાંથી દેવતાઓને નિર્મિત્તે
યજ્ઞભોગ પહોંચાડે છે અને જ્ઞાનવાન છે તેથી દેવતાઓએ સર્વ પ્રથમ તેનેજ
યક્ષવિષયક અનુસંધાન કરવાને ઓકડ્યો હતો. પરંતુ તે આગનેય શક્તિનો
અધિષ્ઠાતા હોવા છતાં પણ જગદીશ્વરની ઇચ્છા અને શક્તિની સહાયતા
વગર પોતાના આગનેય સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરી શક્યો નહીં પ્રકૃત રહસ્ય
દ્વારા બ્રહ્મશક્તિના અનંત સામર્થ્યનું સ્વરૂપ દેખાડવામા આબ્યુ. ૬.

અથ વાયુમશ્વન્ વાયવેતદ્વિજાનીહિ કિમેતયત્તમિતિ
તથેતિ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ—અથ, વાયુમ, અશ્વન, વાયો ! એતત્, યક્ષમ,
કિમ્, ઇતિ, વિજનીહિ. તથા, ઇતિ. ૭.

ભાવાર્થ—તે પછી દેવતાઓના કહેવાથી વાયુદેવતા તથાસ્તુ કહીને
યક્ષનો પતો લગાડવા ચાલ્યા ૭.

[૧૦ [૧૦ ભાષ્ય—અગ્નિનું વચન સાંભળ્યા પછી સર્વ જગતના પ્રાણુ-
રૂપ વાયુને ઇદ્રાદિ દેવતાઓ ન યક્ષનો પતો લગાડવાનું કહ્યું વાયુ પણ 'ઠીક'
કહીને યક્ષનો પતો લગાડવાને ચાલી નિકળ્યો ૭

વિશેષ—દેવતાઓને એવો વિશ્વાસ હતો કે, ઉગ્રસ્વરૂપ અગ્નિદેવતા જો
કે યક્ષનો પતો ન લગાડી શક્યા, પણ વાયુદેવતા તેમ કરવામાં સમર્થ થઈ
શકશે. હોમા સર્વ જલરાઈ ગએલા છીએ, વાયુ સર્વને પ્રાણ આપી રક્ષણ કરે
છે. તેથી જગતના પ્રાણરૂપ વાયુને તેનો પતો લગાડવાને ઓકડ્યો ૭

તદમ્યદ્રવત્ તમમ્યવદત્ કોઽસીતિ વાયુર્વા અહમ-
સ્મીત્યવ્રવીન્માતરિશ્વા વા અહમસ્મીતિ ॥ ૮ ॥

અન્યથા:—તત્, અહ્યદ્રવત્. તમ્, અહ્યવદત્, કઃ, અસિ, ઇતિ. વાયુઃ વૈ, અહમ્, અસ્મિ, ઇતિ, માતરિશ્વા, વા, અહમ્. અસ્મિ, ઇતિ, અપ્રવીત્. ૮.

ભાવાર્થ—યક્ષની પાસે જતાં તેમણે પૂછ્યું—તમે કોણ છો ? વાયુએ યક્ષને કહ્યું કે હું વાયુ છું. મને લોક માતરિશ્વા નામથી ઓળખે છે. ૮.

વિં વિં બાબ્ય—વાયુ યક્ષની પાસે ઘણા અભિમાનથી ગયો. તેના મનમાં એમ હતું કે, જે કામ અશિથી ન થઈ શક્યુ તેને હું કરીશ. તેથી યક્ષના પૂછવાથી, વાયુએ ઉત્તર આપ્યો કે, મારું નામ વાયુ છે અને મને સર્વ લોક માતરિશ્વા નામથી ઓળખે છે.

વિશેષ—માતરિશ્વાનો અર્થ એ છે કે—જે આકાશમાં ગમન કરી શકે. તેનો ભાવ એ હતો કે—વાયુ અભિમાનથી યક્ષને એ જણાવવા માગતો હતો કે, મારામાં એવું બળ છે કે હું આકાશમાં ગમન કરવાની શક્તિ રાખુ છું. ૮.

તસ્મિન્સ્ત્વયિ કિં વીર્યમિત્યપીદ ૨ સર્વમાદદીય
યદિદં પૃથિવ્યામિતિ ॥ ૯ ॥

અન્યથા:—તસ્મિન્ ત્વયિ, કિમ્, વીર્યમ્, ઇતિ. ઇદમ્, સર્વમ્, અપિ, આદદીય, યત્, ઇદમ્, પૃથિવ્યામ્, ઇતિ. ૯.

ભાવાર્થ—યક્ષે વાયુને પૂછ્યું કે તમારામાં શું સામર્થ્ય છે ? વાયુએ ઉત્તર આપ્યો કે—આ પૃથ્વી જીપર જે કંઈ છે, તે સર્વ અહણ કરવાની હું શક્તિ ધરાવું છું. ૯.

વિં વિં બાબ્ય—પ્રજ્ઞ વાયુનું અભિમાન જાણી ગયા, અને તેને કહ્યું કે—તમે તો અપૂર્વ શુભસંપન્ન છો. જાણ, તો કહે કે, તમારામાં શું કરવાની યોગ્યતા છે ? વાયુદેવતાએ જવાબ આપ્યો કે—જે આ વિશ્વમાં છે, તેને હું અહણ કરી શકું છું. ઉઠાવી કે ઉઠાડી લઈ જઈ શકું છું. ૯.

વિશેષ—વાયુએ યક્ષની સમક્ષ પોતાને માતરિશ્વા કહીને વિશ્વને અધરાત્તર કરવાની એટલે કે જગતની વ્યવસ્થાને અસ્ત વ્યસ્ત કરવાના સામર્થ્યનું અભિમાન પ્રગટ કર્યું. ૯.

તસ્મૈ તૃણં નિદધાવેતદાદત્સ્વેતિ તદુપપ્રેયાય સર્વ-
જવેન તન્ન શશાકાદાતું સ તત્ત એવ નિવૃત્તે નૈતદશકં
વિજ્ઞાતું યદૈતદ્યક્ષમિતિ ॥ ૧૦ ॥

અન્યય:—તસ્મૈ, તૃણમ્, નિદધૌ, એતત્, આદત્સ્વ, ઇતિ.
તત્, ઉપપ્રેયાય સર્વજવેન, તત્, આદાતુમ્, ન શશાક. સઃ,
તતઃ, એવ, નિવૃત્તે, એતત્, ન વિજ્ઞાતુમ્, અશકમ્, તત્, એતત્,
યક્ષમ્, ઇતિ. ૧૦

ભાવાર્થ—યક્ષ ઉઠાવી લેવાને અગર તો ઉઠાડી દેવાને સારૂ વાયુની
આગળ એક તૃણ મૂકયુ. પણ તે તેનાથી જરાપણ હલાવી ચલાવી શકાય નહી.
વાયુએ ત્યાંથી પાછા જઈ દેવતાઓને કહ્યું કે—આ યક્ષ કોણ છે તે હું જાણી
શક્યો નહી. ૧૦.

વિં વિં ભાષ્ય—વાયુની વાત સાંભળીને હસતાં હસતાં, યક્ષ તેની
આગળ એક હલકું તણખડું મૂકીને કહ્યું—ઉઠાડો આને, વાયુદેવતાએ આ
પરીક્ષા સાધારણ સહેલી જાણી. તેથી એ તૃણને ઉઠાડવાને આમ્યા. ઉઠાડવાનું
તો બાળુએ રહ્યું, તેને હલાવી પણ શક્યા નહી. તેથી પોતાનું પૂરેપૂરું ભળ
વાપરી યત્ન કરી, એયો, પણ સફળતા ન મળી. તેમણે પાછા આવી દેવતાઓને
કહ્યું—હું આ યક્ષનો કાંઈ પણ પતો, લગાડી, શક્યો, નથી. ૧૦.

વિશેષ—આકર્ષણ અને વિકર્ષણ દ્વારા ચાવત કાર્ય કરવાની તથા ચાવત
પદાર્થને ધારણ કરવાની શક્તિ વાયુમાં છે. સૌર જગતના નાના અહ ઉપગ્રહોને,
સૂક્ષ્મ અવસ્થાપ્રાપ્ત વાયુ, આકર્ષણ તથા વિકર્ષણ શક્તિને ધારણ કરીને તેની
સમતા દ્વારા, સ્થિર રાખે છે. તે 'ઊપરથી' વાયુનું મહત્વ કેટલું છે તે સ્પષ્ટ
જણાઈ આવે છે. પરંતુ શક્તિના અધીશ્વર પરમાત્માની આગળ વાયુની
શક્તિ કાંઈ પણ ગણતરીમાં નથી. પ્રકૃત પ્રસંગમાં એજ પ્રતિપાદિત
થએલું છે. ૧૦.

अथेन्द्रमब्रुवन् मघवन्नेतद् विजानीहि किमेतद्यक्ष-
मिति । तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्सिरोदधे ॥ ११ ॥

અન્વયઃ—અથ, ઇન્દ્રમ્, અણ્વન, મઘવન । એતત્, વિજ્ઞ-
નીહિ, એતત્, યક્ષમ્, કિમ્, ઇતિ. તથા, ઇતિ, તત્, અભ્યદ્રવત.
તસ્માત્, તિરોદધે. ૧૧.

ભાવાર્થ—તે મછી દેવતાઓએ યક્ષનો પતો લગાડવાનું ઇન્દ્રને કહ્યું.
તથાસ્તુ કહીને ઇન્દ્રદેવ જ્યાં યક્ષના તરફ ચાલ્યા ત્યાંજ ઇન્દ્રની પાસેથી તેઓ
અલોપ થઈ ગયા. ૧૧.

વિં વિં ભાષ્ય—દેવતાઓએ નિશ્ચય કર્યો કે આ કામ કોઈ વિશેષ
વ્યક્તિએ કરવા લાયક છે. તેથી તેમણે યક્ષનો પતો લગાડવાનું મહત્વપૂર્ણ
કાર્ય દેવતાઓના રાજા ઇન્દ્રને સોંપ્યું. ઇન્દ્રે દેવતાઓની વાત માની અને તેઓ
જ્યાં યક્ષની સમીપ ગયા અને જુવે છે તો યક્ષ લગવાન અલોપ થઈ ગયેલા
જણાયા. ૧૧.

વિશેષ—વાત એવી છે કે ઇન્દ્રને, પોતે દેવાધિપતિ હોવાનું, ઘણું અભિ-
માન હતું. યક્ષે ઇન્દ્રનું અભિમાન ઉતારવાને સાડું, તેને પોતાની સાથે વાત કર-
વાનો પણ અવસર આપ્યો નહીં. ઇન્દ્રનું અભિમાન છોડાવવાને સાડું આશ્ચર્યરૂપ
વિજળીની પેઠે ચમકારો કરી અલોપ થઈ ગયા. ૧૧.

સ તસ્મિન્નેવાકાશે સ્ત્રિયમાજગમ્બહુ શોભમાનામુર્મા
હૈમવતીમ્ । તા ૨ હોવાચ કિમેતદ્વ્યજમિતિ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ—સઃ, તસ્મિન્, એવ, આકાશે, સ્ત્રિયમ્, બહુશોભ-
માનામ્, હૈમવતીમ્, ઉમામ્, આજગમ્. તામ્, હ, ઉવાચ, એતન્, યક્ષમ્,
કિમ્, ઇતિ. ૧૨.

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રે, અત્યંત મુશોભિત અને મુવર્ણના આબૂપણો પહેરેલાં.
એવી હિમાલય કન્યા ઉમાને, સીના આકાશમાં, વિદ્યારૂપે પ્રકટ થ એલાં દેખ્યાં.
તેમનાથી યક્ષના વૃત્તાંતનો પતો લાગશે, એમ સમજીને દેવરાજ ઇન્દ્ર તેમની
પાસે જઈ પૂછવા લાગ્યા કે—એ યક્ષ કોણ હતો ? ૧૨.

વિં વિં ભાષ્ય—દેવતાઓના કહેવાથી ઇન્દ્ર યક્ષનો પતો લગાડવાને
ગયા તો ખરા, પરંતુ ઇન્દ્રનું ઇશ્વરત્વાભિમાન પૂર્ણ રૂપે ચૂર્ણ કરવાના અભિ-
પ્રાયશ્ચી, યક્ષે તેમની સાથે વાત સરખી પણ કરી નહીં. તે ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ
ગયા. ‘એ યક્ષ કોણ હતો’ તેનોજ વિચાર કરતા ચારે બાજુએ જોતા જોતા
તેઓ જ્યાં યક્ષ અંતર્ધાન થયા હતાં ત્યાંજ ઉભા રહ્યા. અગ્નિ તથા વાયુની પેઠે

તેઓ પાછા આવ્યા નહીં. તે પછી યજ્ઞને જોવાની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા ઇંદ્રના ગર્વ આદિ દોષ ગળી ગયા. જે જગોએ યજ્ઞ તિરાહિત થયા હતા, તે જગોએ ઇંદ્રે એક ઘણીજ સુંદર અલ્પકૃતા ઓને જોઈ. યજ્ઞના પ્રતિ ઇંદ્રની ભક્તિ જોઈને વિદ્યાદેવી ઉમા સીના રૂપમાં પ્રગટ થયા. એ સર્વોપરિ શોભાસ પત્ન ઉમા, પોતાના અભિ રૂપિત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકશે, એવું ધારીને, ઇંદ્રે તેમની પાસે જઈને પૂછ્યું કે—એ જે દર્શન આપીને અંતર્ધાન થઈ ગયા તે કોણ હતા, તે કૃપા કરીને કહો. ૧૨.

વિશેષ—ઇંદ્ર દેવરાજ હતા. તેથી વાયુના પછી યજ્ઞનો પતો લગાડવાનો અધિકાર તેમનો હતો. ઇંદ્રના દેવાધિપતિત્વના અભિમાનને દૂર કરવાને સાર્વજનિક બગવાને એ લીલા રચી હતી. દેવરાજનું અભિમાન દૂર થઈ ગયું. એટલે ઇંદ્રે પોતાના ઉચ્ચાધિકારને અનુસરીને ધેરૂં, તપસ્યા તથા મહત્વનો પરિચય આપ્યો અને પોતાના જ્ઞાનાસામ્રાજ્યનું પાલન કર્યું. તેથી પરાવિદ્યા રૂપિણી જ્ઞાન જનની પ્રવરણા મહામાયા પ્રગટ થયા. અહીં કારણીન ધીર, દંઢમત જ્ઞાનસુના હૃદયમાળ પદ વિધાનો ઉદય થાય છે ત્યારે એ સુસુક્ષ્મ વિધાની કૃપાથી નિ શ્રેયસ ભૂમિને પહોંચે છે. અહીં ઇંદ્ર જ્ઞાનસુ છે. એ જાણે છે કે, યજ્ઞનો પતો ન લાગે તેમાં પોતાના સર્વસ્વની હાનિ છે, એ કારણથી તે કષ્ટપૂર્વક પૂછે છે. અંતર્ધાન થવામાં પ્રશ્નનો અભિપ્રાય એ છે કે—‘હું’ શુદ્ધિદ્વારા ઇંદ્રને માર્ગ સ્વરૂપ જાણું’ તેથી એ સૂચિત થાય છે કે—ઉત્તમ શુદ્ધિ વગર આત્મજ્ઞાન થઈ શકતું નથી. ૧૨.

ત્રીજો ખંડ સમાપ્ત.

ખંડ ચોથો

સા બ્રહ્મેતિ હોવાચ બ્રહ્મણો વા એતદ્વિજયે મહીયધ્વ-
મિતિ તતો હૈવ વિદાચકાર બ્રહ્મેતિ ॥ ૧ ॥

અન્યથા—સા, હ, ઉવાચ, બ્રહ્મ, ઇતિ. બ્રહ્મણઃ, વા, વિજયે, એતત્, મહીયધ્વમ્, ઇતિ. તતઃ, હ, એવ, ઇન્દ્રઃ, બ્રહ્મ, ઇતિ, વિદાયકાર. ૧.

ભાવાર્થ—એ વિદ્યાદેવીએ કહ્યું કે તે પ્રદા છે. તમે પ્રદાનાજ વિજયથી આ પ્રકારે મહિમાવાળા થએલા છો. સારે ઇદ્ર સમજ્યો કે એ યક્ષ પ્રદાજ હતા. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—ઇદ્રના ઉક્ત પ્રશ્નને સાંભળીને, સ્ત્રીરૂપિણી ઉમા નામવાળી પ્રદાવિદ્યાએ કહ્યું—હે ઇદ્ર ! એ યક્ષ પ્રદા હતું. તમારા અભિમાનને દૂર કરવાને સારૂ તેણે યક્ષનું રૂપ ધારણ કરેલું હતું. તે પ્રદા અપાવેલા વિજયથી તમને એવો મહિમા મળેલો. અર્થાત્ ઇન્દ્રેજ અમુરોને છુટ્યા હતા. તમે તો તેમા નિમિત્તમાત્રજ હતા. તમારા યશ, બળ અને ઐશ્વર્ય સર્વ તેની કૃપાથીજ છે. ‘એ હમારોજ વિજય છે, એ હમારોજ મહિમા છે,’ એમ જાણવું એ તો તમારું મિથ્યા અભિમાન છે. એ પ્રકારે એ ઉમા નામની પ્રદા વિદ્યાના કથનથીજ ઇદ્રે સર્વ પ્રથમ જાણ્યું કે, પ્રદા હતા, પોતાના સર્વ સુખ તેની કૃપાથી હતાં. આ જગતના ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ તેજ છે. અર્થાત્ વિશ્વને પોતાનાજ સ્વરૂપમાંથી પોતેજ રચે છે તેમાં અન્ય કોઈની સત્તા નથી. ૧.

વિશેષ—પ્રદાનું સ્વરૂપ દેવતાઓને જાણ્યું ન હોતું. એજ ભાવને સમજાવવાને સારૂ પ્રદાને યક્ષનું નામ આપેલું છે. પ્રદાનું સ્વરૂપ અનુમાનગમ્ય હોઈ શકતું નથી, કારણ કે તે કોઈ દેએલી વસ્તુ નથી. તેમ તે પ્રત્યક્ષગમ્ય પણ નથી, કારણ કે જે ઇદ્રિયાતીત, તથા મન જુદિથી પર હોય છે તેને ઇદ્રિયો દ્વારા કદાપિ પ્રત્યક્ષ કરી શકાતું નથી. હા, પ્રદાશક્તિ વિદ્યારૂપિણી ઉમાની કૃપાથી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં આત્મજ્ઞાનીને પ્રદાની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ થાય છે. તેથી આ મન્ત્રમા મહાદેવીના ઉપદેશથી ઇદ્રનો રજ્જુમાં સર્પના બ્રમની પેઠે પ્રદામાં યક્ષનો બ્રમ દૂર થયો. ત્યારે દેવરાજ ઇદ્રને પ્રતીત થયું કે દેવામુર સંબ્રામમાં અલ્પશક્તિવાળા દેવતાઓનો વિજય નથી, પણ એ મહિમા સર્વ શક્તિમાન પ્રદાનો છે. આ પ્રસંગથી એ સૂચિત થાય છે કે—સર્વ સંસાર જીવર વિજય અને સ્વામિત્વ પરમેશ્વરનું છે. તેનાથી જાણ્યો કે તેનો બરાબરિયો જગતમાં કોઈ નથી. ૧.

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान् यदग्नि
वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदां-
चकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

અન્યઃ—યત્, અગ્નિ, વાયુ, ઇન્દ્ર, તે, હિ, એતત્, નેદિ-
ષ્મ, પરપથુઃ. તે, હિ, પ્રથમ, એનત્, પ્રદા, ઈત, વિદાયકાર,
તરમાત્, એતે, વૈ, દેવા, અન્યાન્, દેવાન્, અતિતરાન્, ઇવ ૨.

જ્ઞાનાર્થ—અગ્નિ, વાયુ તથા ઇન્દ્ર દેવતાઓએ સમીપવર્તી પ્રદાનો સ્પર્શ
કર્થો હોતો, અર્થાત દર્શન કર્યા હતા અને તેમણે જ મોટી પહેલા 'એ પ્રદા છે'
એવું જાણ્યું હતું, એજ કારણથી એ ત્રણે દેવતા નિ સહેલ અન્ય દેવતાઓની
અપેક્ષાએ વિશેષ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૨.

વિં વિં જ્ઞાન્ય—અગ્નિ, વાયુ તથા ઇન્દ્ર એ ત્રણે દેવતાઓએ કથનો
પ્રકથનાદિ દ્વારા અર્થાત વાર્તાલાપાદિ સવાદથી પ્રદાનો સ્પર્શ કર્યો હતો અર્થાત
એજ લોકોએ પ્રધાનતયા પ્રિયતમભાવથી ચક્ષુને પ્રદા કરીને જાણ્યો હતો.
એજ કારણથી તેઓ અન્ય દેવતાઓમા પ્રધાન ઘડી ગયા. ૨.

[વશેષ—કર્મના સચાલક દેવલોકવાસી દેવતા કહેવાય છે જ્ઞાનના
સચાલક પણ દેવતાલોક છે. સૂક્ષ્મ શરીરના ચાલક તથા રક્ષક પિતૃઓ કહેવાય
છે. દેવતાઓના ભેદ તથા નામ અનેક છે. તેમાથી તેત્રીસ દેવોને મુખ્ય
માનવામા આવે છે. આ ગ્રંથા અનુસાર એ તે ત્રીસમાની આત્મની પ્રધાનતા
ઘડી. અહીં શકા ધાય છે કે, શું પ્રદા, વિષ્ણુ, મહેશથી પણ એ ત્રણ પ્રધાન
છે ? શ્રેષ્ઠ છે ? આ ત્રણેની પ્રધાનતા ની રીતે માની શકાય ? ઉત્તર એ છે કે—
પ્રદા, વિષ્ણુ તથા મહેશ એ ત્રણે ઇન્દ્ર કોટિમા આવે છે. તેઓ પ્રદાહના
અધીશ્વર છે તથા પોત પોતાના વ્ય પારમા સ્વતન્ત્ર છે. સાધારણ દેવતાઓની
સાથે તેમની ગણના ઘડી શકતી નથી. એ વિચારને એવી રીતે સમજવો જોઈએ
કે અગ્નિ, વાયુ તથા ઇન્દ્ર એ ત્રણે દેવએણીમા શ્રેષ્ઠ છે, તથા પ્રદા, વિષ્ણુ અને
મહેશ એ ઇન્દ્ર કોટિના છે, તેથી તેમની સાથે તેમનું (અગ્નિ, વાયુ, ઇન્દ્ર) નું
સામ્ય માનીને શંકા કરવી નહીં.

આ ગ્રંથમાં કહેવામા આવ્યું છે કે—અગ્નિ, વાયુ તથા ઇન્દ્ર પ્રદાનો સ્પર્શ
કર્થો તેથી તેઓ વેદ છે. અહીં શકા ધાય કે—તેમણે પ્રદાનો સ્પર્શ તો કર્યો
ન હોતો ? સમાધાન એ છે કે—સ્પર્શના ભેદ છે. મનનો સ્પર્શ, ચક્રિતનો સ્પર્શ
તથા શરીરનો સ્પર્શ. તેમજ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. શરીરને અડકવા છતા
પણ નિકટમાં સ્થિત દેવાથી ચક્રિતનો સ્પર્શ વાય છે તેથીજ દેવમંદિર, યજ્ઞ
આદિ પણ સ્થાનોમા કોઈ મંલિન પુરુષ જાય તો તેની શુદ્ધિનું નિધાન
? તેજ પ્રગાળે કોઈ તપુ સન્યાસીની પસે જનારા પુરુષને તેમના શરીરને

ન અડકવા છતાં પણ શક્તિના સ્પર્શનો લાભ જ થાય છે. મર્ત્યલોકમાં સ્થિત ભક્ત, વૈકુંઠ કૈલાસાદિ ધામોમાં વિષ્ણુ શિવાદિ ભગવદ્વરણોનો માનસિક સ્પર્શ કરીને કૃતાર્થ થાય છે. પ્રકૃતમાં એ ત્રણે દેવતાઓનો શરીરથી સ્પર્શ ન હોવા છતાં પણ, બ્રહ્મ વિગ્રહ (યજ્ઞ) ની સાથે મન તથા શક્તિ એ બેનો સ્પર્શ થએલો હોય, એમાં સંદેહ નથી. ૨.

તસ્માદ્વા ઇન્દ્રોઽતિતરામિવાન્યાન્ દેવાન્ સ હ્યેનમ્ને-
દિષ્ઠં પસ્પર્શ સ હ્યેનત્ પ્રથમો વિદાંચકાર બ્રહ્મેતિ ॥ ૩ ॥

અન્યથા—હિ, સઃ, એનત્, ઇન્દ્રોઽતિષ્ઠમ, પસ્પર્શ, હિ, સઃ, પ્રથમઃ, એનત્. ઇતિ, વિદાંચકાર. તસ્માત્, ઇન્દ્રઃ, વૈ, અન્યાન્, દેવાન્, અતિતરામ્, ઇવ. ૩.

ભાવાર્થ—ઇન્દ્ર અન્ય સર્વ દેવતાઓથી અધિક થયેા કારણ કે તેણે સમીપમાં વર્તમાન આ બ્રહ્મનો સ્પર્શ કરેલો હતો, તે ‘એ બ્રહ્મ છે’ એ પ્રકારે તેણે સર્વથી પહેલાં તેને બોલ્યો હતો.

વિં વિં સાખ્ય—ઇન્દ્ર દેવે પોતાના ચરિત્રમાં, અગ્નિ તથા વાયુ દેવતાના કરતાં વધારે નિશ્વાસ, અધ્યવસાય તથા ધૈર્ય જતાવ્યા હતાં. તે કારણથી એ જગત્-જનની ઉમા દેવીની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને સગર્થ થયેા, તેથી તેમની શ્રેષ્ઠતાના સંબંધમાં શંકા રહેતી નથી. આચોમાં જ્ઞાનવૃદ્ધ, શીતવૃદ્ધ, વર્ણવૃદ્ધ, આશ્રમવૃદ્ધ તથા વયોવૃદ્ધ આદિ વૃદ્ધત્વ શ્રેષ્ઠત્વના અનેક લેહ બેવામાં આવે છે. એ લેહ વ્યક્તિ વિશેષના મહત્ત્વને લીધે છે. અહીં પ્રકૃતમાં તપસ્યાનું આધિક્ય હોવાને કારણે ઉમાદેવીની કૃપા પ્રાપ્ત થવાથી, ઇન્દ્રદેવમાં અગ્નિ તથા વાયુદેવની અપેક્ષાએ વૃદ્ધત્વ-શ્રેષ્ઠત્વ છે. ૩.

વિશેષ—કોઈ એક વ્યક્તિમાં સર્વના કરતાં વૃદ્ધત્વ અગર શ્રેષ્ઠ રહે, એવી વાત નથી. કોઈ એક જે બીજાની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ છે, તેજ બીજાની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ ન હોય. ઉદાહરણ તરીકે—જેમ અગ્નિદેવ બ્રાહ્મણ છે, ઇન્દ્રદેવ ક્ષત્રિય છે, તેથી વર્ણવૃદ્ધત્વ પરત્વે અગ્નિદેવ શ્રેષ્ઠ છે. બ્રહ્માનું જ્ઞાન સર્વ પ્રથમ થવાથી ઇન્દ્રની શ્રેષ્ઠતા-યર્થ. એજ વાતને જતાવવાને સારૂ ‘અતિતરામ્ ઇવ’ એવી તરેહથી ‘ઇવ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવા આવ્યો છે. ૩.

તસ્યૈવ આદેશો યદેતદ્વિદ્યુતો વ્યચ્યુતદા ૩ ઇતી-
જ્યમીમિષદા ૩ ઇત્યધિદૈવતમ્ ॥ ૪ ॥

અન્યથા—તસ્ય, એવા, આદેશ, યત, એતત્ . વિદ્યુતઃ, વ્યદ્યુ-
તત્, આ, ઇતિ, ન્યસીમિપદ્ ઇતિ, અધિદેવતમ્. ૪.

સાવાર્થ—જો બ્રહ્માનો (યદ્યુત પ્રકાશ) નો જો આદેશ છે, અગર તો
ઉપાસના સંબંધી આદેશ છે કે—જો જે વિજ્ઞાનીના ચમકારા સમાન તથા
(આખની) પલક સમાન પ્રગટ થયું, તે જો બ્રહ્માનું અધિદેવત રૂપ છે. ૪.

વિં વિં સાધ્ય—હવે તે બ્રહ્માના અધિદેવરૂપનું કથન કરે છે કે—
ભગવાનના હિરણ્યગર્ભ સમષ્ટિ ચરીરમાં, જે તેમનો વિજ્ઞાનીના જેવો પ્રકાશ છે,
કે જે ચેતન પ્રકાશ પોતાની સમીપતાથી સર્વ પ્રાણિયો, ઇન્દ્રિયો તથા મનનો
પ્રેરક છે, તેજ બ્રહ્માનું વાસ્તવિક અધિદેવરૂપ છે. દેવતાઓની સમીપમાં બ્રહ્માનો
જો પ્રકાશ, નેત્રના પલકારા સમાન થયો હતો. તે બ્રહ્માનું અધિદેવરૂપ છે. ૪.

વિશેષ—નિરૂપમ અગર ઉપમારહિત બ્રહ્માનો, ઉપમા દ્વારા નિર્દેશ કરવો,
તેને આદેશ કહે છે. ભગવાન જ્યારે ભક્તો ઉપર પ્રચ્છન્ન થાય છે, ત્યારે તે
વિશેષ વિશેષ રૂપમાં દર્શન આપે છે. તેજ કૃપા અહીં દેવતાઓ ઉપર થઈ.
પણ અવિદ્યાનિત ગોહને કારણે તેઓ તેમને ઓળખી શક્યા નહીં પછી
ઉમાદેવીની સહાયતાથી ઇન્દ્રને ભગવાનના તે રૂપમાં પ્રગટ થયાનો નિશ્ચય થયો
હતો. સૃષ્ટિની આદિમાં પ્રગટ થયેલા વેદજ પરમાત્માનું પ્રધાન આદેશ વાક્ય
છે. અતદ્રિષ્ટિયુક્ત યોગિયોજો, આદેશના ત્રણ ભેદ ભતાવેલા છે. પરમાત્મા
ભક્તોના હૃદયમાં નિત્ય વિરાજમાન રહીને જે ઇમિત કર્યા કરે છે, તે આદેશ
નિત્ય અધ્યાત્મસ્વરૂપ છે. કંટપની આદિમા અધિયોના અત કરણમા વેદનો
પ્રાદુર્ભાવ થયો અને વખતો વખત સ્મૃતિ, પુરાણ ત ત્રાદિ સાઓની રચના થવી,
જો આદેશનું અધિદેવ સ્વરૂપ છે. તથા તે તે વચ રમા ભક્તોના કંટાપુને સાદે
જે પ્રત્યક્ દેવવાણી શ્રવણોન્દ્રિયગોચર થાય છે, તે આ મંત્રના ભજન સ્વરૂપના
તેજોમય હોવાને કારણે વિદ્યુતનું ઉદાહરણ તથા હલુ કાઠ્યાથી હોવાથી નિગ્ર-
મનુ દ્રષ્ટાત માનવામા આવેલું છે. ૪.

अथाध्यात्मं यदेतद्दृश्यतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्म-

रत्यभीक्ष्णं संकल्पः ॥ ५ ॥

અન્યથા—અથ, અધ્યાત્મમ્, મન, યત, એતત્, ગચ્છતિ
ઇવ, ચ, ચાનેન, એતત્, અભીક્ષ્ણમ્, ઉપસ્મરતિ, સંકલ્પઃ. ૫.

ભાવાર્થ—તે પછી અધ્યાત્મ ઉપાસનાનો ઉપદેશ છે. મન જાણે કે (મનથી) પ્રહ્નની નિકટ ગમન કરે છે. સાપક એ મન દ્વારા નિરંતર અતિશય રૂપે પ્રહ્નનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. પ્રહ્નના વિષયમાં એ ૭ પ્રકારની માનસ ચિન્તા (ચિત્તવન) સંકલ્પ કરવાનું હોય છે. ૫.

વિં વિં લાઘ્ય—તે પછી આત્મવિષયક ઉપદેશ એ છે કે, સાધકનું મન પોતાની વૃત્તિથી તે પ્રહ્નને પ્રહ્ન-જેવું કરી લે છે. એ મન જાણે કે પ્રહ્નને પોતાનો વિષય જનાવી લે છે. સાધક વ્યક્તિ એજ મન દ્વારા સંનિકટ ભાવથી પ્રહ્નનું વારંવાર સ્મરણ કરે છે. મનજ પ્રહ્નની ઉપાધિ છે. મનના સંકલ્પ અને સ્મૃતિ ગાદિ પ્રાયય અગર જ્ઞાન દ્વારાજ, પ્રહ્ન અભિવ્યક્ત થાય છે. તેનાગીજ મનમાં પ્રહ્નના વિષયમાંજ સંકલ્પ અથવા એજ પ્રકારે ચિત્તવન કરવાનું થાય છે. એજ પ્રહ્નના વિષયમાં અધ્યાત્મ ઉપદેશ છે. અધિદેવ આદેશમાં કહેવામાં આવેલું છે કે—વિદ્યુત અને નિગ્રેષની જેઠે આત્મપ્રકાશ પણ અતિદ્રુત અથવા ક્ષણસ્થાયી છે. પ્રહ્ન હૃદયે હોવા છતાં પણ ઉક્ત પ્રકારના આદેશ દ્વારા મંદમતિ વ્યક્તિયોને પણ બુદ્ધિગમ્ય થઈ શકે છે. ૫.

વિશેષ—એ સર્વ શરીરોની અંદર અંતઃકરણ વિષયક અધ્યાત્મ ઉપદેશ છે, અર્થાત્ જેને પ્રાણે જાણવાની અથવા હુઃખથી છૂટવાની ઈચ્છા હોય, એવો મનુષ્ય એવું ધ્યાન કરે કે ‘મારું મન, જ્યોતિ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાના પ્રતિ, ગમન કરે; મારે સંકલ્પ સદૈવ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિને મારું ઉદ્યત રહે તથા તેનામાંજ ચિત્ત-પરોવીને નિત્ય પ્રહ્નનુંજ સ્મરણ કરે. ૫.

तद्ध तद्धनं नाम तद्धनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं
वेदाऽभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

અન્યથા—તત્, હ, તદ્દનમ્, નામ, તદ્દનમ્, ઇતિ. ઉપા-
સિતવ્યમ્. સ, ય, એતત્, એવમ્, વેદ, એનમ્, હ, સર્વાણિ
ભૂતાનિ, અભિસંવાઞ્છન્તિ. ૬.

ભાવાર્થ—તે એ પ્રજ્ઞાન વન છે. અર્થાત્ પ્રાણિયોને મારું જાનનીય છે. તેની વન એ નામથી ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે એ પ્રકારે તેને જાણે

૧—વન=વાનં (અગ્નિદેવ) તે વન કે જેના શિલ્પોનાં લાઘ્યમાં જગત ધણુ
છે. બુદ્ધિ—જ્ઞાન વન જ્ઞાન જ્ઞાન આસ યતો ... (તૈત્તીરીય બ્રાહ્મણ).

છે, તેના અભિપ્રની, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રાર્થના કરે છે, અર્થાત્ સર્વભૂત સારી રીતે તેની ચાહના રાખે છે. ૬.

વિં (વિં ભાષ્ય—ઉપાસનાનું તાત્પર્ય 'સમીપમાં સ્થિત હોવું' એ છે. જીવ અશુદ્ધ મનથી વિષયાકાર વૃત્તિને ધારણ કરતો કરતો આત્માથી દૂર જાય છે. તથા ઉપાસનાથી વિષય સંબંધને છોડીને પ્રજ્ઞ સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ કરવાથી તેનું મન ક્રમશઃ શુદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ જેમ જેમ તે વિષય ચિંતાને છોડતો જાય છે તેમ તેમ તે પોતાના અંતઃકરણને પ્રજ્ઞાવગાદીરૂપમાં પરિણત કરતો જાય છે. પ્રજ્ઞ સર્વશક્તિમાન છે. તેની શક્તિજ જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય કરવાવાળી છે. તેની ઉપાસના કરનારાને કાંઈ પણ અપ્રાપ્ય રહેતું નથી. જ્યારે ભક્તનું અંતઃકરણ ભગવાનની સાથે અલેક જાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સમયે તેનામાં ભગવાનના લક્ષણ પ્રકાશિત થવા માંડે છે. જીવ દેશકાળ પરિનિષ્ઠ તથા અહંકારી છે, પરંતુ પ્રજ્ઞ દેશકાળથી અપરિનિષ્ઠ, વિભુ તથા તત્વાતીત છે. પરમાત્માની સાન્નિધ્ય પ્રાપ્તિથી જ્ઞાનમુક્તિ થઈને અહંકારરહિત તથા ઉદારચરિત થઈ જાય છે. વનરૂપ પ્રજ્ઞની ઉપાસનાથી કૃતાર્થ પુરૂષનું પ્રજ્ઞાંડમાં કોમલ પ્રેમારુપક ન થાય ? અર્થાત્ પોતાના આત્મા સમાન સર્વ લોક તેનો સત્કાર કરે છે. ૬.

વિશેષ—જીવમાં પ્રજ્ઞની ઉપાસના કરવાથી તેના શુભોનો આવિર્ભાવ થઈ જાય છે. એ જ કારણથી પ્રાણોપાસકમાં સર્વજીવલિપ્તકારિણી વૃત્તિ પ્રસ્ફુટિત થઈ જાય છે. તેના ચરિત્રોમાં 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્' સકલ સંસાર પોતાનો જ પરિવાર છે, એવી ધારણા દ્રઢભૂજ થઈ જાય છે. જેનામાં ભગવાનના યાવત્ શુભસંશિની પ્રતિષ્ઠિત પ્રગટ થઈ જાય, તે સર્વ જીવોનું આશ્રયસ્થાન બની જાય છે. ૬.

‘પ્રથમ જે પ્રજ્ઞવિધાનું કથન કરવામાં આવી ગયું છે, તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરાવનાર પ્રધાનરૂપ કોઈ અન્ય બ્રહ્મ સાધન હોય તો કહો.’ એ અભિપ્રાયથી શિષ્ય શુરને કહે છે કે—

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद् ब्राह्मी वाच त
उपनिषदंमब्रूमेति ॥ ७ ॥

અન્યથા—ભો ! ઉપનિષદમ્. બ્રૂહિ. ઇતિ. ઉક્તા, તે, ઉપનિષદ પ્રાપ્તી, વાચ, ઉપનિષદમ્, તે, અબ્રૂમ, ઇતિ. ૭.

ભાવાર્થ—શિષ્યે કહ્યું કે—ભગવન્ ! મને ઉપનિષદ્ કહો. તેથી ગુરુ કહે છે કે—તને ઉપનિષદ્ કહી દીધું. નિશ્ચયજ્ઞ તને બ્રહ્મના સ્વરૂપને બતાવનારા ઉપનિષદનો ઉપદેશ આપવામાં આવી ગયો છે. ૭.

વિં વિં ભાષ્ય—આ મન્ત્રમાં ‘ભોઃ’ શબ્દ આવેલો છે. તેનાથી ગુરુ શિષ્ય સંવાદનું વિજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. આ સંસારમાં ગુરુશક્તિ તથા લઘુશક્તિ, એ બે શક્તિયો છે. સામનો થતાં ગુરુશક્તિ લઘુશક્તિને પોતાના તરફ ખેંચી લે છે. એ રીતે લઘુશક્તિવાળા જીવ ગુરુશક્તિવિશિષ્ટબ્રહ્મમાં મળીને તદ્રૂપ બની જાય છે. વસ્તુતઃ પરમાત્માજ્ઞ મનુષ્યરૂપમાં જગદ્ગુરુ રૂપથી આવિર્ભૂત થઈને, શિષ્યને આત્મજ્ઞાન પ્રદાયક યોગ્યાદિ સાધનનો ઉપદેશ કરીને નિઃશેષપદ તરફ વાળે છે. એટલે કે તેઓજ અંતમાં ઉપનિષદ સંભળાવીને શિષ્યને કૃતકૃત્ય કરે છે. એ પ્રકારે શિષ્યના અંતઃકરણમાં પ્રથમ વિશ્વાસ, પછી શ્રદ્ધા અને તેના પછી સત્યરૂપી બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ થાય છે. એજ શિષ્યનો કૃતકૃત્ય થવાનો ક્રમ છે. શ્રદ્ધા દ્વારા શુદ્ધચિત્ત શિષ્ય, અનન્યભક્તિથી ગુરુ સેવા તથા જ્ઞાનમુખ્યુદ્ધિથી યુક્ત થઈને ગુરુના ઉપદેશને પ્રાપ્ત કરતો રહે છે. એ રીતે શિષ્ય આત્મજ્ઞાનમાં આગળ વધે છે. અંતમાં શ્રી ગુરુદેવ શિષ્યને આત્મ-તત્ત્વની પ્રાપ્તિને સાર ‘દ્વમિત્યમ્’ રૂપથી લક્ષ્ય સ્થિર કરાવી દે છે. આ મન્ત્રમાં એજ અંતિમ અવસ્થાનો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. ૭

વિશેષ—આ ઉપનિષદમાં પ્રારંભમાં ગુરુ શિષ્યનો સંવાદ આવ્યો, એજ હવે સમાપ્તિમાં પાછો જોવામાં આવે છે. જેમ, શિષ્યે કહ્યું—હે પૂજ્ય ગુરો ! બ્રહ્મવિદ્યાને કહો. આ પ્રસંગમાં ‘કાંઈ સારાંશ શેષ રહી ગયો હોય તો કહો’ એ શિષ્યના પૂછવાનો અભિપ્રાય છે. આચાર્યે કહ્યું તને—ઉપનિષદ (બ્રહ્મવિદ્યા) કહી ચૂક્યો. મેં ઘણા સારા પ્રકારે બ્રહ્મવિદ્યા કહી દીધી. એનો કોઈ પણ અંશ બાકી નથી. અર્થાત્ અહીં બીજું કાંઈ કથનીય નથી. એ ગુરુના ઉત્તરનું તાત્પર્ય છે. ૭.

હવે વિદ્યા પ્રાપ્તિના સાધન કહેવામાં આવે છે. યથા—

તસ્યૈ તપો દમઃ કર્મેતિ પ્રતિષ્ઠા વેદાઃ સર્વાંગાનિ
સત્યમાયતનમ્ ॥ ૮ ॥

અન્યથા—તસ્યૈ, તપઃ, દમઃ, કર્મ, વેદાઃ, સર્વાંગાનિ, ઇતિ, પ્રતિષ્ઠા, સત્યમ્, આયતનમ્. ૮.

ભાવાર્થ—તપ, દમ, કર્મ, વેદ તથા સંપૂર્ણ વેદાંગ તેની પ્રતિષ્ઠા રૂપ છે. અર્થાત પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત છે. તથા સત્ય તેનું આયતન, આશ્રય સ્થાન છે. ૮.

[૧૦ વિ૦ ભાષ્ય—આચાર્યે કલ્પુ—તમને જે આ બ્રહ્મવિદ્યા કહેવામાં આવી છે, તેની પ્રાપ્તિ તપ, દમ, કર્મ, વેદ, વેદાંગ તથા ધર્મથીજ થઈ શકે છે. શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મનની સ્થિરતા જેનાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તે ‘તપ’ કહેવાય છે. વિષયોથી પરંગમુખ થવું તેને ‘દમ’ કહે છે. અને અહીં કર્મનું તાત્પર્ય અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ છે. તેમના દ્વારા મનની સત્ત્વશુદ્ધિ તથા તેનાથી તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધિગત પાપ દોષ દૂર ન થવાથી ઉપદેશ મળતા પશુ બ્રહ્માના વિષયમાં અજ્ઞાન અગર વિપરીત જ્ઞાન થતું જોવામાં આવે છે. ઇદ્ર અને વિરોધન તેનું દ્રષ્ટાંત છે. તેથી તપસ્યા આદિ દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી જેની દેવતા શુદ્ધમાં ભક્તિ છે, તેની અંદરજ આત્મતત્ત્વ પ્રગટ થાય છે. ઋષુ આદિ ચારે વેદ તથા શિક્ષા આદિ છએ અંગોજ કર્મ તથા જ્ઞાનનાં પ્રતિપાદક છે. તેજ કારણથી વેદ અને તેના અર્થ અંગ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રતિષ્ઠાના કારણ થાય છે. અહીં પ્રતિષ્ઠાનો અર્થ ચરણ છે. મનુષ્ય જે પ્રમાણે પગ ઉપર ભાર રાખીને ચાલે છે, તેજ પ્રમાણે તપ, દમ, કર્મ આદિ સાધનોની સહાયતાથીજ બ્રહ્મવિદ્યા ઉતરી રહેલી છે અને સત્ય તો બધે બ્રહ્મવિદ્યાનું આશ્રયસ્થાનજ છે. ૮

વિશેષ—આ મંત્રમાં સત્યનો મહિમા પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં સત્યને બ્રહ્મવિદ્યાનું આયતન (સહાયક) બતાવવામાં આવ્યું છે કારણ કે એ ઉપનિષદ્ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રધાનતા સત્યના અશ્રયથીજ અવસ્થિત રહેલી છે. સત્યનો અર્થ અમાયિતા વાણી, મન અને શરીરની કુટિલતાનો અભાવ એ છે જે માયાવી નથી, સાધુ છે તેનેજ આશ્રય લઈને બ્રહ્મવિદ્યા રહે છે, તે અસુર સ્વભાવવાળાને આશ્રયે રહેતી નથી. બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિને સારૂ જેટલા પ્રકારના સાધન છે તેમાં સત્યજ સર્વપ્રધાન સાધન છે. ‘અશ્વમેધસદ્દસ્ય’ વ સત્ય વ તુલ્યા ધૃતમ્ । અશ્વમેધસદ્દસ્ય સત્યમેક વિશિષ્યતે ॥’ અર્થાત્ તાજવાના એક પદલાભા ૧૦૦૦ અશ્વમેધ યજ્ઞ અને બીજા પદ્ધતિમાં સત્ય મૂકવામાં આવે તો સત્યજ ભારે થાય. આ સ્મૃતિથી પણ સત્યનો મહિમા પ્રગટ થાય છે. ૮.

અંતમાં આ ઉપનિષદ્નું અધ્યાત્મિક બતાવતા અંધનો ઉપમંહાર કરે છે કે—

યો વા પ્તામેવં વેદાપહત્ય પાપ્માનમનન્તે સ્વર્ગે લોકે
જ્યેયે પ્રતિતિષ્ઠતિ પ્રતિતિષ્ઠતિ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ—યઃ, વૈ એતામ્, એવમ્, વેદ, પાપમાનમ્, અપહત્ય, અનન્તે, જયેયે, સ્વર્ગે, લોકે, પ્રતિતિષ્ઠતિ, પ્રાતિતિષ્ઠતિ. ૯.

ભાવાર્થ—જે નિશ્ચયપૂર્વક આ ઉપનિષદ્ને આ પ્રકારે જાણે છે, તે પાપને ક્ષીણ કરીને અનંત અને મહાન સ્વર્ગલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, (જરૂર) પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ૯.

વિં વિં ભાષ્ય—‘કેનેપિતમ્’ ઇત્યાદિ વાક્યોથી આરાધ્ય તથા ‘મદ્મ હ દેવેભ્યઃ’ આદિ આખ્યાયિકા દ્વારા પ્રશસનીય આ મહાભાગા, તથા સંપૂર્ણ વિદ્યાઓની આશ્રયભૂત શ્રેષ્ઠવિદ્યાને જે પુરૂષ જાણે છે, તે પાપ અર્થાત્ અવિદ્યા, કામના તથા કર્મરૂપ સંસારના બીજનો ત્યાગ કરીને અનંત, અર્થાત્ જેનો કોઈ પાર નથી, એ સ્વર્ગલોક, અર્થાત્ સુખરૂપ બ્રહ્મ, કે જે સર્વથી મહાન છે, તે પોતાના મુખ્ય આત્મામાં સ્થિત થઈ જાય છે. જાવ એ છે કે તે ફરી આવાગમનના ચક્રમાં પડતો નથી. ૯.

વિશેષ—પ્રાકૃતિક નિયમને અનુકૂળ ચાલવાથી પૂણ્ય, તેનાથી વિરૂદ્ધ રીતે ચાલવાથી પાપ થાય છે. પાપનું ફળ નરક પ્રેતાદિ લોકોની પ્રાપ્તિ રૂપ હ.ખ છે. તેથી આ મંત્રમાં પાપથી બચીને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિનો નિર્દેશ કરવામાં આવેલો છે. સુખમય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ પૂણ્ય ફળથી થાય છે. જો કે સ્વર્ગ લોક સુરલોકનું વાચક છે, તથાપિ ‘અનંત’ વિશેષકૃત બળથી અહીં તેનો અર્થ ‘શ્રેષ્ઠ’જ બ્રહ્મ કરવો જોઈએ. કારણ કે દેવલોકનું વાચક સ્વર્ગ ‘અનંત’ નથી, સસીમ છે. કોઈ ‘અનંત’ શબ્દથી આપેલિક અનંતત્વ બ્રહ્મ ન કરી લે, એવી શકાથી ‘જયેયે’ (સર્વ કરતા મહાન)એ વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. ‘પ્રતિતિષ્ઠતિ’ એવી દ્વિરૂજિતું પ્રયોજન ‘ફરી કદી આવા ગમન થશે નહીં’ એવી અતિશય સ્થિતિ તથા અંત મમાપ્તિ દેખાડવાને સાર છે. ૯.

ૐ આખ્યાયન્તુ મમાગાનિ વાક્ પ્રાવુશ્યક્ષુઃ શ્રોત્રમથો બલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ. મર્વ શ્રદ્ધોપનિષદમ્ માહુ બ્રહ્મ નિરાકુર્યામ્ મા મા બ્રહ્મ નિરાકરોહ નિરાકરણમસ્ત્વનિરાકરણમ્ મેડસ્તુ. તદ્વાત્મનિ નિરતે ચ ઉપનિષત્સુ ધર્માસ્તે મપિ સન્તુ તે મયિ સન્તુ.

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ.

ઈતિ શ્રી કેનોપનિષદ્ બિપર સ્વામી શ્રી વિદ્યાનન્દજી મહારાજ

દ્વારા વિરચિત વિદ્યાવિનોદ લાખ્ય સમાપ્ત. ૧.

કેનોપનિષદ્ સમાપ્ત

ૐ નમ સચ્ચિદાનંદાય

કઠોપનિષદ્

વિદ્યાવિનોદ ભાષ્યસહિત

—(૦૦૦૦૦૦૦)—

મંત્ર અગર સહિતાભાગ, બ્રાહ્મણભાગ તથા ઉપનિષદ્ભાગ, એ ત્રણ વેદના વિભાગ છે. ઉપનિષદ્ભાગ જ્ઞાનકાંડનો પ્રકાશક છે. જેમ પરમાત્મા અનાદિ અનંત સર્વવ્યાપક અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેમ વેદ અનાદિ અનંત, અપૌરુષેય તથા પૂર્ણજ્ઞાનમય છે. વેદના પરમાત્મા સંબંધી સિદ્ધાંતને ઉપનિષદ્ કહે છે. આજકાલ એક હબર એકસો એંશી ઉપનિષદોમાથી જે ઘણા ચોદાં મળી આવે છે, તેમાંથી કદમા નાનું હોવા છતાં પણ કઠોપનિષદ્નું મહત્વ ઘણું માનવામા આવ્યું છે. તે કૃષ્ણ યજુર્વેદની કઠશાખાની અંદર આવે છે. તેમા પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ એ બે ભાગોના મોલિક સિદ્ધાંતોનું પૃથક્ દિગ્દર્શન ભેવામા આવે છે. તેમાં કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ એ ત્રણેના મહિમાની સાથે સાથે પિતૃમહિમા, અતિથિમહિમા તથા દેવજગતના મહિમાનું ઘણું ભાગે વર્ણન આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા આત્મજ્ઞાનનો લાભ કરાવીને ભાગ્યશાળી મહા પુરુષને, શરીરના રહેતાં જીવનમુક્તપદની પ્રાપ્તિ કરાવવાને સાડ આ ઉપનિષદ્ પ્રધાન અવલમ્બન છે. તેમાં યમ તથા નચિકેતાના સંવાદરૂપે બ્રહ્મવિદ્યાનું વિશદ વર્ણન કરવામા આવેલું છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું તો વિવેચન છે જ, તે ઉપરાંત નચિકેતાનું ચરિત્ર પાઠકો આગળ એક અનુપમ આદર્શ પણ ઉપસ્થિત કરે છે. હવે પ્રકૃત કઠોપનિષદ્ની વલ્લિયોને મુગમતાથી સમજાવવાનો યત્ન કરવામા આવે છે. એ યાદ રાખવાનું છે કે, હમે અહીં જે વિચાર કરીશું તે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના ભાષ્યાનુસાર થયો.

ૐ સહનાવવતુ સહ નૌ મુનક્તુ સહ વૌર્ય કરવાવ-
 હૈ । તેજસ્વિ નાવધોતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવહૈ ।

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અન્યથા:—નૌ સહ અવતુ, નૌ, સહ ભુનક્તુ, સહ, વૌર્યમ્,
 કરવાવહૈ, નૌ, અધીતમ્, તેજસ્વિ, અસ્તુ, મા વિદ્વિષાવહૈ, શાન્તિઃ,
 શાન્તિઃ, શાન્તિઃ .

ભાવાર્થ —એ પરમેશ્વર વિદ્યા આપીને હમો શિષ્ય તથા શુદ્ધ બંનેની
 રક્ષા કરે. હમો બંને વિદ્યાના ફળનો સમાન ઉપભોગ કરીએ. હમો બંનેનું એક
 સરખું પાલન થાઓ. હમો બંનેની વિદ્યાનો પ્રસાર થાઓ. હમો પરસ્પર શત્રુતા
 ન કરીએ.

વિ० (વ૦ ભાષ્ય—ઉપનિષદોનું મુખ્ય પ્રયોજન એજ છે કે મુમુક્ષુ જન
 દુઃખમય સંસારથી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરીને નિર્લય, નિર્વિકાર તથા શુદ્ધ શાંત
 આનંદ-સ્વરૂપ પ્રદાને પ્રાપ્ત થાય. અહીં યમ અને નયિકેતાના ઉપાખ્યાનથી જે
 ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તે સર્વ સાધારણ પ્રતિ બ્રહ્મ વિદ્યાની મુગ્ધમતાને
 સારૂ છે. જેમકે નયિકેતાએ ઘણાં ઘણાં ચત્ત્યાદિ સુખોનો પરિત્યાગ કરીને
 બ્રહ્મવિદ્યાને સર્વોપરિ સમજીને તેને સારજ ચત્ત કરેલો હતો, તેવોજ ચત્ત
 સર્વેએ કરવો જોઈએ.

વિશેષ—મહાપુરૂષો પાસેથી હમોએ આંલબ્યુ છે કે, સર્વથી પ્રથમ
 ઋષિયોના અંતઃકરણમાં નાદરૂપથી વેદોનો અભિર્ભાવ થયો, તંત્રોમાં કેઈ
 જગોએ નાદ પુસ્તક, બ્રહ્માંડ પુસ્તક, પિન્ડ પુસ્તક, ગિદ્ડ પુસ્તક તથા અક્ષરમયી
 પુસ્તક; એવા પાંચ પુસ્તકોનું વર્ણન મળે છે. એ પાંચ પુસ્તકોમાં નાદ પુસ્તકની
 પ્રધાનતા છે. કારણ કે વેદ સર્વથી પહેલા નાદરૂપમાં પ્રગટ થયેલા હતાં. એ
 પ્રમાણે વેદવિજ્ઞાન જેટલું દુરૂહ (ઠકણ) છે તેજ પ્રમાણે તેમાં વિઘ્ન પ્રાચુર્ય
 (અધિકતા) ની પણ કમી નથી. તે કારણથી સર્વથી પહેલા આ ઉપનિષદના
 શાંતિપાઠમાં શુરશિષ્યોએ ઇશ્વરની એક સાથેજ પોતાની રક્ષાને સારૂ પ્રાર્થના
 કરી છે. તેઓ બંને સાથે સાથે પોતાના પાલન, તેની સાથેજ સ્વવિદ્યા પ્રચાર,
 તેજસ્વીતા તથા દેવાભાવની પ્રાર્થના કરે છે. /ઠક નામક મુનીશ્વરે ઋષિયોને
 બજાવીને આ ઉપનિષદ-બ્રહ્મવિદ્યાને સંસારમાં પ્રચલિત કરી, તેથી તેનું નામ

‘દૃષ્ટાપનિષદ્’ પડયુ. ઉપનિષદ્ નામ બ્રહ્મવિદ્યાનું છે. અન્ય બ્રહ્મવિદ્યાપ્રતિપાદક હોવાથી ઉપચારતઃ તેને પણ ઉપનિષદ્ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાસુની પ્રવૃત્તિને સાડ પ્રથમ અનુબંધ ચતુષ્થયનું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે. પ્રત્યગ્નૃપ બ્રહ્મ, આ પ્રાંથનો વિષય છે. મુક્તિ, તેનું પ્રયોજન છે. વિષયની સાથે આ પ્રાંથનો પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદકભાવ, સંબંધ છે તથા સાધનચતુષ્થયસંપન્નવ્યક્તિ તેનો અધિકારી છે. એ રીતે ઉપનિષદ્ શબ્દથી કહેલી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રશસાને સાડ તથા પ્રતિપત્તિ (બુદ્ધિ) ના પ્રવેશની મુગમતાને સાડ આખ્યાયિકા૩૫ ઇતિ-હાસ કહેવામાં આવે છે. યથા—

उशनू ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ।

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ ૧ ॥

અન્યથા—વાજશ્રવસઃ, ઉશનુ સર્વવેદસમ્ દદૌ, હ વૈ. તસ્ય, હ, નાચિકેતાઃ, નામ, પુત્રઃ, આસ. ૧.

ભાવાર્થ—વાજશ્રવસ મુનિએ સ્વર્ગલાભની ઇચ્છાથી પોતાનું સર્વસ્વ દાન કરી દીધું હતું. નેમને નચિકેતા નામે પુત્ર હતો. ૧.

વિં વિં બાબ્ધ—અજ્ઞતું દાન કરવાથી જેમની ઘણી કીર્તિ ફેલાયેલી હતી, એવા અરૂણ નામના ઋષિને એક ઉદાલક નામનો પુત્ર હતો. તેને વિશ્વ-જીત નામક યજ્ઞ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો (તેમાં સર્વસ્વ દાન કરવાની વિધિ છે) એ યજ્ઞના કૃણની ઇચ્છાથી તેણે ઘરની સર્વ ગાયોનું દાન કરી દીધું. કહે છે કે, એ યજ્ઞમાનનો નચિકેતા નામે પ્રસિદ્ધ એક પુત્ર હતો.

વિશેષ—અહીં ‘ઉશનુ’ શબ્દનો અર્થ છે કામનાવાળો. ‘વાજ’ અજ્ઞને કહે છે. તેનું દાનાકરવાથી જેનો ‘શ્રવ’ અગર યજ્ઞ થાય તેને વાજશ્રવા કહે છે. વેદ તથા વેદાનુકૂળ શાસ્ત્રોની વર્ણનગ્રંથી, સમાધિ, લોકિકી તથા પરકીયા એ ત્રણે ભાષાઓ સાથે મળી બળ્ય છે, સુસંગત રહે છે. આધ્યાત્મિક રહસ્ય પ્રકાશને સમાધિ ભાષા કહે છે. તેજ રહસ્યનું જે લોકિકરીતે પ્રકાશન કરે તો ‘લોકિકી ભાષા’ કહે છે. જે તેજ આધ્યાત્મિકભાવને ગાથા (આખ્યાન) દ્વારા હૃદયગમ કરાવે તો તેને ‘પરકીયા ભાષા’ કહે છે. વેદની આ પ્રકૃત રચિ-કર આખ્યાયિકા ચૈલી ત્રીબ્ધ સ્થાનમાં આવે છે. વિશ્વજિત યજ્ઞ સર્વથી મોટો ઐશ્વર્ય સાડ માનવામાં આવે છે કે, તેમાં યજ્ઞ, તપ અને દાન એ ત્રણેની પર-બ્રહ્મ રહેલી છે, તથા યજ્ઞકર્તા યજ્ઞની સમાધિમાં સર્વસ્વ દાન કરી દે છે. ૧.

ત ૨ હ કુમાર ૨ સન્તં દક્ષિણાસુ નીયમાનાસુ
શ્રદ્ધાવિશેષ સૌઽમન્યત ॥ ૨ ॥

અન્યથા:—તમ, કુમારમ, નીયમાનાસુ. શ્રદ્ધા, દક્ષિણાસુ,
આવિવેશ. સઃ, અમન્યત, ૨.

ભાવાર્થ—દક્ષિણામાં આપવાને સાડ જે સમયે ગાયોને લઈ જવામાં આવતી હતી તે સમયે કુમારમાં શ્રદ્ધાનો આવેશ થયો. અર્થાત્ દાન કરેલી ગાયોને લેઈને તે ઋષિકુમાર, જે કે હજી બાળક હતો. (તોપણ) આસ્તિક્ય બુદ્ધિનો ઉદય થવાથી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—જે કે પાંચ વર્ષના બાળકમાં સમજવાની શક્તિ હોતી નથી તોપણ પિતાના હિતની કામનાથી નચિકેતાના હૃદયમાં આસ્તિક ભાવથી ભરેલી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ અને તેને એમ થયું કે પિતાજીની આમાં કંઈક બુદ્ધ થાય છે.

વાત એમ બની કે—વાજશ્રવણ ઋષિના ઘરમાં ગોરૂપ ધનની વિપુલતા હતી, તે મુનિએ, પોતાની ગાયોના બે ભાગ કર્યા. સુંદર ગાયો જે હુઝળી તથા વાછરડાંવાળી હતી, તે એક ભાગ પોતાના પુત્રને સાડ સખ્યો કારણ કે તેમને પુત્રમાં ઘણો સ્નેહ હતો. બીજો ભાગ દાનને સાડ સખ્યો જેની અર્થ આગળના મંત્રમાં કરવામાં આવશે. ૨.

વિશેષ—આકરશ્રેયામાં યજ્ઞના અવસર જિપર ગોદાનની વ્યવસ્થા એવી રીતે કરવામાં આવેલી છે કે—હોતા, અધ્વયુ, ખદ્ધા તથા ઉદ્ગાતા; એ ચાર પ્રધાન ઋત્વિજોને ૪૮ ગાયો આપવામાં આવતી હતી. છે પ્રસ્થાતા, પ્રતિપ્રસ્થાતા, બ્રાહ્મણાચ્છંસી તથા પ્રસ્તોતા; એ ચાર ગૌણ ઋત્વિજોને મુખ્ય ઋત્વિજોના કરતાં અડધી ગાયો આપવામાં આવતી હતી. નેષ્ટા, પ્રતિહર્તા આદિ; એ ચાર ગૌણ ઋત્વિજોને મુખ્ય ઋત્વિજો કરતાં ત્રીજા ભાગની ગાયો આપવામાં આવતી હતી તથા નેતા, હોતા તથા સુખલણ્ય, વિજેદને ચાર ગોણ ઋત્વિજોને મુખ્ય ઋત્વિજોના કરતા ચોથો ભાગ આપવામાં આવતો હતો. જ્યારે એ ઋત્વિજોને દક્ષિણામાં ગાયો આપવામાં આવતી હતી તે વખતે, વેદોક્ત યજ્ઞમાં વૈશુદ્ધ્ય આવતું હોવાને કારણે પિતાને અનિષ્ટપ્રાપ્તિ થયાની આશંકાથી નચિકેતાના હૃદયમાં યથાર્થત્વ બુદ્ધિનો અવિભાવ થયો. એ ગાયો એવી હતી કે. ૨.

પીતોદકા જગ્ધતૃણા દુગ્ધદોહા નિરિન્દ્રિયાઃ ।

અનન્દા નામ તે લોકાસ્તાનસગચ્છતિ તા દદત્ ॥૩॥

અર્થ—પીતોદકાઃ, જગ્ધતૃણાઃ, દુગ્ધદોહાઃ નિરિન્દ્રિયાઃ, તાઃ, દદત્, સઃ એ, અનન્દાઃ, નામ, લોકાઃ, તાન, ગચ્છતિ, ૩.

ભાવાર્થ—જે ગાયો છેલ્લુ પાણી પી ચુકી હોય, ઘાસ ખાઈ ચુકી હોય, દૂધ ઈંચુકી હોય તથા શિયિલ ધઈ ચુકી હોય, એવી ગાયોનું જે દાન કરે છે તે અનન્દ અર્થાત્ આનંદરહિત પ્રસિદ્ધ લોકમાં ગમન કરે છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—નચિકેતાના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, દક્ષિણમાં ગોદાન આપવું એ તો ઉત્તમ કાર્ય છે. પરંતુ મારા પિતાએ એવી ગાયો આપી છે કે—જેને જેટલું જળ પીવું હતું તેટલું તે પી ચુકેલી છે, હવે તેમનામાં પાણી પીવાને સાડ નીચે વળવા જેટલી પશુ શક્તિ નથી. જેટલું ઘાસ ખાવું હતું તેટલું ખાઈ ચુકી છે, હવે ઘાસને ચાવવાને તેમના મોંમાં ઘાત પશુ નથી. જેટલું દૂધ આપવા જેવું હતું તેટલું આપી ચુકેલી છે. જ્યારે એ કાંઈ ખાઈ પી પશુ શક્તી નથી તો એ તો નહીં જ છે કે તેમનામાં ગર્ભ ધારણ કરવાની પશુ શક્તિ નથી. જે આવી ગાયોનું દાન કરે છે, તે શાઓમાં જણાવેલા મુખરહિત લોકમાં જાય છે. નચિકેતાએ એવું જોઈને ફરી વિચાર કર્યો કે—મુખ આપનાર મુખ પામે છે. જે બીજાને દુઃખ આપે છે તે કદીપશુ મુખ પામી શક્તો નથી. તેથી મારા પિતાએ ગ્રાહણને દુઃખ દેનારી ગાયો આપી એટલે તેમને મુખ કેવી રીતે મળશે ? તેમણે સારી સારી ગાયો કેમ રાખી લીધી ? એ મારી ચિંતા શા માટે રાખે છે ? મારી રક્ષા તો અંતર્યામી પરમાત્મો કરશે. હું તેમનો પુત્ર છું, સાચો પુત્ર તો તેજ છે કે જે નરક આદિના દુઃખોથી પિતાની રક્ષા કરે. જે એમ નથી કરતો તેનામાં પુત્રનો અર્થ ઘટતો નથી. એ કારણથી હું પિતાને આ નિષિદ્ધ દાનથી નિવૃત્ત કરીશ. એવો વિચાર કરીને તે પિતાને કહેવા લાગ્યો. ૩.

વિશેષ—આ મંત્રમાં 'અનન્દા નામ લોકાઃ' શબ્દ આવેલા છે. તેનો અર્થ છે 'મુખ ભોગની સામગ્રીથી રહિત સ્થાનવિશેષ'. એવા લોક સંસાર પ્રસિદ્ધ છે તે, નરકજ હોઈ શકે. કોઈ તો આ ભૂમિથી, અતિ દૂર દેશસ્થ ભૂ-ભાગને સ્વર્ગ નરક માને છે, અને કોઈના મતમાં સર્વોત્તમ ખાન પાન, પુષ્પ ગંધાદિ, દર્શનીય, મનોહારી શબ્દ તથા સુદર બિહાનું આદિ, મનોરંજક મુખ-

ભોગ જે જગાએ હોય, તે સ્થાન વિશ્વને સ્વર્ગ, તથા સર્વ ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિશેષ દુઃખ પહોંચાડનારાં સાધન જ્યાં હોય તે જગાનું નામ નરક છે. પણ એ નિશ્ચય છે કે કોઈને દુઃખ પહોંચાડનાર, અગર કોઈને કષ્ટ પહોંચાડવાનું કારણ ઉપસ્થિત કરનાર કદી પણ સુખી થઈ શકતો નથી. તેથી કૃતુના વૈશુદ્ધ્યથી પિતાના અનિષ્ટનો વિચાર કરીને પુત્રને થયું કે—મારે મારા જીવનો ભોગ આપીને પણ યજ્ઞને ખરાબ થવા દેવો જોઈએ નહીં. એવો વિચાર કરીને કહે છે. ૩.

સ હોવાચ પિતરં તત કસ્મૈ માં દાસ્યસીતિ । દ્વિતીયં

તૃતીયં ત ૨ હોવાચ મૃત્યવે ત્વા દદામીતિ ॥ ૪ ॥

અન્યથા—સઃ, હ, પિતરમ્, ઉવાચ, હે તત ! મામ્, કર્મૈ, દાસ્યસિ, ઇતિ, દ્વિતીયમ્, તૃતીયમ્, તમ્, ત્વા, મૃત્યવે, દદામિ, ઇતિ, હ, ઉવાચ. ૪.

ભાવાર્થ—નચિકેતાએ પિતાને કહ્યું કે—હે તાત ! આપ મને કયા ઋત્વિજને દાનમાં આપશો ? એ પ્રમાણે એ ત્રણવાર પૂછ્યું. એ સાંભળી ક્રોધિત થઈ પિતાએ પુત્રને કહ્યું કે “હું તને મૃત્યુને આપીશ”. ૪.

વિં વિં બાધ્ય—નચિકેતાએ પાસે જઈને કહ્યું કે—હે પિતાજી ! જેવી રીતે ગાયો આપનું ધન છે, તેજ પ્રમાણે હું આપનું ધન છું. મને કયા બ્રાહ્મણને આપશો ? ઋષિ હોવા છતાં પણ વાજશ્રવસ ધર્મના નામ ઉપર લોભવશ અધર્મ કરતા હતા, તે અધર્મના પ્રભાવથી તેમની બુદ્ધિ મલિન થઈ ગયેલી હતી. પિતૃભક્તિપૂર્ણ, ધર્મભાવનાયુક્ત, બાળકનાં બાહ્યસુલભ માર્મિક વચનો વારંવાર સાંભળીને તેઓ ક્રુદ્ધ થઈ ગયા. તેમણે પોતાને સચેત કરનારાં વચનો ઉપર ધ્યાન ન આપતાં સંયોગ વશ એવાં અશુભ વચનો પોતાને મુખેથી કહાડ્યાં કે—હું તને મોતને હવાલે કરું છું. ૬.

વિશેષ—નકારી ગાયોનું દાન કરતા દેખીને નચિકેતાએ પોતાના પિતાને પાપથી બચાવવાને સાર એકવાર નહીં પણ કેટલીએ વાર કહ્યું કે—મને કયા બ્રાહ્મણને દાનમાં આપશો ? પુત્રનો એવું કહેવાનો અભિપ્રાય એ હતો કે—પિતાજી મને એવું કહેવાનું કારણ પૂછશે તો હું તેમને ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર સમજાવી દઈશ. પણ પિતાએ નચિકેતાની વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહીં. ઉલટા ક્રોધે બરાઈ નારાજ થઈ ગયા કે—આ બાળક ઘણું દુષ્ટ છે, અને બકબક કર્યા કરે છે, એ અજ્ઞાનીને હું કેવી રીતે સમજાવું ? એટલે ઋષિના મ્હોંમાંથી નિકળી ગયું કે—હું તને મોતને આપું છું.

ઋષિનો એવું કહેવાનો અભિપ્રાય એવો ન હતો કે—પુત્ર મરણને પ્રાપ્ત થાય. ‘સંતાનના તુલ્ય કોઈ પ્રિય નથી’ એ વચ્ચનાનુસાર કોઈ સાધારણથી સાધારણ પુરૂષ પણ પોતાના પુત્રનું મૃત્યુ ચાહતો નથી, તો પછી એવા વિદ્વાન ઋષિ ન્યાયવિરૂદ્ધ કામ કરે તેનો સ્વપ્ને પણ સંભવ નથી. પણ ઋષિએ ઉપરથી બચ દેખાડવાને સારૂ મૃત્યુચંદ્રનો પ્રયોગ કર્યો હતો. જેમ લોકમાં સાધારણ રીતે દેટલાક એમ કહે છે કે—ખબરદાર એમ કરીશ તો મારી નાખીશ, તેમ ઋષિ કહી બેઠા તો ખરા પણ પાછળથી તેમને પસ્તાવું પડ્યું. ૪.

વહૂનામેમિ પ્રથમો વહૂનામેમિ મધ્યમઃ ।

કિં ૨ સ્વિદ્યમસ્ય કર્તવ્ય ચન્મયાચ કિરણ્યતિ ॥ ૫ ॥

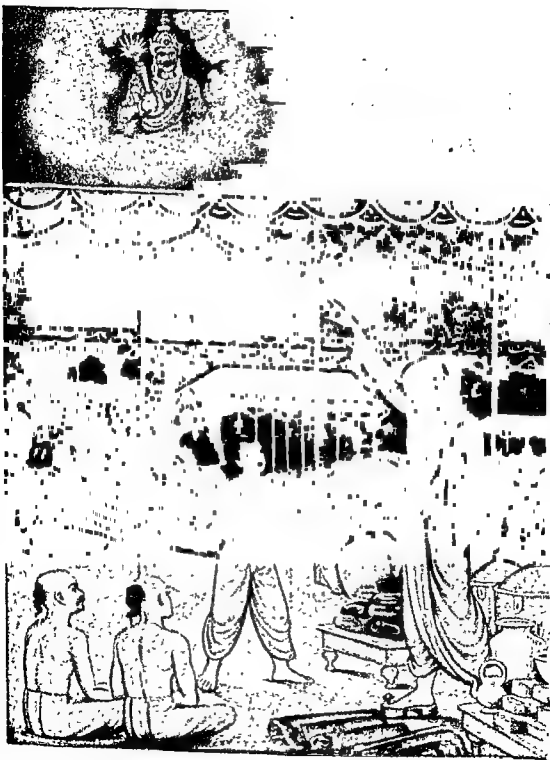
અન્વયઃ—બહૂનામ્, પ્રથમઃ, એમિ, બહૂનામ્, મધ્યમઃ, એમિ, ચન્મસ્ય, કિમ્, સ્વિદ્, કર્તવ્યમ્ ? ચત્, અદ્ય, મયા, કરિણ્યતિ. ૫.

સાવાર્થ—બહુમાં (મારા પિતાના અનેક શિષ્યોમાં) તો હું પ્રથમ છું. અર્થાત સર્વથી સારી ચાલચલનવાળો છું. (વખતે) બધાના કરતાં મારો વ્યવહાર મધ્યમ વૃત્તિનો હશે. ચમરાજને એવું તે કયું કાર્ય હશે કે જેને પિતાજી મારા દ્વારા સિદ્ધ કરશે. (એવો વિચાર નચિકેતાને થયો.) ૫.

વિં વિં સાધ્ય—નચિકેતાએ એકાંતમાં જઈને એવો વિચાર કર્યો કે—હું સદાએ પિતાના મનની વાત સમજીને, તેને અનુસરીને કાર્ય કરતો રહું છું. તેથી હું પિતાજીના અન્ય શિષ્યોમા ઉત્તમ કક્ષાને પ્રાપ્ત છું. અને કહી કહી પિતાજી આજ્ઞા કરે તે પછી કામ કરું છું, તેથી મધ્યમ શ્રેણીમાં પણ હોઈશકું. પરંતુ મેં કહીપણ પિતાજીની આજ્ઞાનું ઉદ્ભવન કયું નથી, તેથી હું અધમ કે નિકૃષ્ટ તો નથીજ. વળી ચમરાજને એવું પણ કોઈ પ્રયોજન હોય એમ જણાતું નથી કે જે મારાથી સિદ્ધ થઈ શકે. તેથી એમ લાગે છે કે, કાઈપણ પ્રયોજન વગર કોષે ભરાઈ પિતાજીએ એવાં વચન કહાડ્યા છે. ખેર, જેનો જન્મ થાય, તેને મરવાનું પણ અવશ્ય છે આજ જીવનમા પિતાજીની આજ્ઞાનું પાલન થઈ બચ તો મને પુણ્યજ થશે. એવો વિચાર કરીને તેણે પિતાને કહ્યું. ૫.

વિશેષ—તામસી, રાજસી તથા સાત્વિકી, એ શ્રદ્ધાના ત્રણ ભેદ છે. તામસી શ્રદ્ધા આ લોકમાં સુખશાંતિ, રાજસી શ્રદ્ધા પારલોકિક અભ્યુદય, તથા સાત્વિકી શ્રદ્ધા આત્મગ્ધાન તથા નિ ત્રેયસ પ્રદાન કરે છે. / બાળક નચિકેતામાં

कठोपनिषद्

नचक्रेता पर पिता का कोप।

नाचक्रेता उपर पिताको क्षम।

પૂર્વજન્માર્જીત તપ તથા ધર્મના બળથી સાત્વિક શ્રદ્ધા સ્વભાવથીજ હતી. તેથી તે મૃત્યુ પાસે જવાની ભયાનક આજ્ઞા સાંભળીને પણ વિચલિત થયો નહીં. કારણ કે એ ઉત્તમ શ્રેણીનો પુત્ર હતો. જે શુર કે પિતાના મન પ્રમાણે કદા વગર કામ કરે તે ઉત્તમ પુત્ર છે, જે કદાથી કરે તે મધ્યમ છે, તથા જે કદા છતાં પણ ન કરે, તે કેવો છે ? તેનો ખ્યાલ પાઠક બંતે કરી શકે છે. ૫.

‘શુભવાન પુત્રને મેં ક્રોધે ભરાઈ વ્યર્થજ ચમરાજને આપી દીધો.’ એ પ્રમાણે શોકથી વ્યાકુળ થએલા પિતાને ‘જૂઠું’ બોલ્યાનું પાપ ન લાગી બાપ’ એવી હિતદ્રષ્ટિથી નચિકેતાએ કહ્યું—

અનુપश्य यथा पूर्वं प्रतिपश्य यथा परे ।

सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥૬॥

અન્યય:—પૂર્વે, યથા, અનુપશ્ય, તથા, પરે, પ્રતિપશ્ય. મર્ત્યઃ, સસ્યમ્, ઇવ પચ્યતે, પુનઃ, સસ્યમ્, ઇવ, આજાયતે. ૬.

ભાવાર્થ—પૂર્વ પુરૂષો જેવો બ્યવહાર કરતા હતા, તેને જુવો તથા વર્તમાન સાધુગણ કેવાં ચરિત્ર કરે છે તે પણ જુઓ. મનુષ્ય જેતીની પેઠે પાકી બાપ છે અને જેતીની પેઠે પાછો ઉત્પન્ન થાય છે. ભાવ એ છે કે, જેતરતા ધાન્યની પેઠે મનુષ્ય વૃદ્ધ થઈને મરે છે અને ફરી પાછો પેદા થાય છે. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—પિતાજી ! આપ આપના પિતાપિતામહ તરફ જુઓ, તેમણે કદી મિથ્યા ભાષણ કર્યું નથી, તથા હાલ પણ જે શ્રેષ્ઠ મહાત્માઓ છે તેમને પણ જુઓ, તેઓ કદી પણ જુઠું બોલતા નથી. અને આપે પણ આજ સુધી એવું કર્યું નથી. તેથી સ્નેહને છોડીને મને મૃત્યુ પાસે જવાની આજ્ઞા આપો, આ શરીર તો ક્ષણજંતુર છે. જેમ સૂર્યથી પાકેલા ઘઉં, ધાન આદિ પૃથ્વી ઉપર ખરી પડે છે, તથા સમય બોધને ફરીથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ આ જીવ કાલભગવાનના પ્રભાવથી વારંવાર જન્મે છે અને મરે છે. એ પ્રમાણેના નચિકેતાના કહેવાથી, વાજશ્રવસે અત્યંત દુઃખી થઈને, તેને ધર્મરાજ પાસે જવાની આજ્ઞા આપી. ૬.

વિશેષ—નચિકેતા પિતાની ભક્તિના બળથી તથા પોતાના તપના

પ્રભાવથી સહેલે ચમપુરીમા ચાલ્યો ગયો. ત્યાં ચમરાજ હતા નહીં, તેથી તે ચમરાજની સલાના દ્વાર જિપરજ ઉભો રહ્યો. ચમકિંકરોએ લોજનનો આગ્રહ કરવા છતાં પણ નચિકેતાએ ઉત્તર આપ્યો કે—હું ચમદેવને મળ્યા વગર લોજન નહીં કરું. ચમદેવોએ કહ્યું—તમે તેમને મળવાની આશા ન રાખશો, કારણ કે હજી તમારું આયુષ્ય સમાપ્ત થયું નથી, માટે તમે બુલોકમાં પાછા જાઓ. ધર્મરાજ જાણી જોઈને નચિકેતાની પરીક્ષા કરવાને સાત ઘરની બહાર ચાલ્યા ગયા હતા તથા પોતાના સેવકોને કહેતા ગયા હતા કે—‘તમારા અહીં આવવાનો ચમને સ્વીકાર નથી’ એવું કહીને નચિકેતાને પોતાના સ્થાન જિપર પાછા જવાનું કહી દેલો. પરંતુ ચમસેવકોના એવું કહ્યા છતાં પણ સપ્તિમાર ત્રણ દિવસ સુધી ખાધા પીધા વગર ચમના ઘરવાળ જિપર ઉભો રહ્યો. ચોથે દિવસે ચમરાજ ઘેર આવતા ફોતોને તેમણે સપ્તિમારને અંદર લાવવાની સૂચના કરી. ૬.

વૈશ્વાનરઃ પ્રવિશત્યતિથિર્ત્રાક્ષણો યદ્દાનુ ।

તસ્યૈતા ૨ શાન્તિં કુર્વન્તિ હર વૈવસ્વતોદકમ્ ॥૭॥

અન્ય—‘પ્રાણાયુ’ અતિથિ’, ગૃહાનુ, વૈશ્વાનર’, પ્રવિશતિ. તસ્ય, એતામ્ શાન્તિમ્, કુર્વન્તિ, હે વૈવસ્વત ! ઉદકમ્, હર. ૭.

બાવાર્થ—પ્રાણાયુ અતિથિ યદને અગ્નિની પેઠે ધરમા પ્રવેશ કરે છે. સંજન લોક એ અતિથિની અર્ધ પાઘ પ્રદાન કરીને શાન્તિ કર્યા કરે છે. તેથી હે સૂર્યપુત્ર ! જળ લઈને ચાલો. ૭.

વિં વિં ભાષ્ય—ફોતોએ કહ્યું કે—હે ધર્મરાજ ! તારાત્ત અગ્નિદેવજ પ્રાણાયુના રૂપમા અતિથિ યદને ગૃહરથોને ત્યાં આવે છે. તે પોતાના પ્રજતેજથી જાણે કે ઠાંક કરી રહ્યા હોય એવા અતિથિનું, જળ આસન લોજનાડિથી તમે પૂજન કરો.

વિશેષ—નચિકેતાને પૂર્વજન્માર્જિત પુન્ય તથા તપના બળથી અન્ય નિકૃષ્ટ લોકોમા યદને જલું પડ્યું નહીં. તે સીધાજ ધર્મરાજની રાજધાનીમાં પહોંચી ગયા. આ મંત્રમાં મનુષ્ય યજ્ઞરૂપી અર્તિથિસકારનો તથા ત્રિલોક પૂજ્ય પ્રાણગના મહિમાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ૭.

જે અગ્નિને હોલવી નાખવામાં ન આવે તો તે અન્ય સર સામાન સાથે ધરને ખાળી નાખે છે, તેવી રીતે જે અતિથિના સત્કાર ન કરવામાં આવે, તે સર્વને ખાળી નાખે છે. તે ઉપર કહે છે કે—

આશાપ્રતીક્ષે સજ્જતઃ સૂનૃતાં ચેષ્ટાપૂર્તે પુત્રપશુઃ શ્ચ
સર્વાન્ । યતદ્વૃક્તે પુરુષસ્યાલ્પમેધસો યંસ્યાનશ્નન્વસતિ
બ્રાહ્મણો યદે ॥ ૮ ॥

અન્યથા—યરય, ગૃહે, ગ્રાહણુઃ, અનશન, વસાત, અદ્ય-
મેધસઃ પુરુષરય, આશાપ્રતીક્ષે, સંગતમ, સૂનૃતામ, ઇષ્ટાપૂર્તે, પુત્ર-
પશુન, ચ, સર્વાન્, એતત, વૃક્તે. ૮.

ભાવાર્થ—જે અદ્યપણુદિ પુરુષના ઘરે ગ્રાહણુ ખાધા વગર રહે છે, તે તેની આશા, પ્રતીક્ષા, સંગત, સૂનૃતા, ઇષ્ટ, પૂર્ત, પુત્ર તથા પશુ સર્વનો નાશ કરી દે છે. ૮.

વિં વિં બાધ્ય—જે અણુસમણુ મનુષ્યને ઘેર આવેલો ગ્રાહણુ ભૂખ્યો રહે છે તેની ઇચ્છિત પદાર્થોની આશા, મળનારા પદાર્થોની પ્રતીક્ષા, સત્સંગનું ક્ષણ, મુખદાયક વાણીનું ક્ષણ, યજનું ક્ષણ એ સર્વનો તેમજ પુત્ર, યશ આદિનો નાશ થાય છે. તેથી અતિથિને કદી અન્ન જળથી નિરાશ કરીને પાછો કહાડવો ન જોઈએ. એ કારણથી હે અમ ! તમે નિચકેતાનો સત્કાર કરો. ૮.

વિશેષ—દેવરાજ ઇંદ્ર જે પ્રમાણે દેવકાર્યની વ્યવસ્થા કરે છે, તે પ્રમાણે ધર્મરાજ યમ પણ ધર્મની મુવ્યવસ્થા, ધર્મ તથા અધર્મનો વિચાર, ધાર્મિક તથા અધાર્મિકોને યથાયોગ્ય ક્ષણવિધાન તથા ભૂલોકની વ્યવસ્થા કર્યા કરે છે. એવા મહાપુરુષને ઘેર આવેલા ગ્રાહણુનો સત્કાર ન થાય, એ કેવી રીતે બની શકે ? આ મંત્રમાં ઉપદેશ આપવામાં આવેલો છે કે, પ્રત્યેક પુરુષે અતિથિ સત્કાર કરવો જોઈએ. ૮.

મંત્રિયોનાં એ પ્રમાણે કહેવાથી યમે નિચકેતાને કહ્યું કે—

તિસ્તો રાત્રીર્યદવાત્સીર્ગહે મેઽનશન બ્રહ્મન્નતિથિર્ન-
મસ્યઃ । નમસ્તેઽસ્તુ બ્રહ્મન્ સ્વસ્તિ મેઽસ્તુ તસ્માત્પતિ
ત્રીન્ વગન્ વૃણીષ્વ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ—હે પ્રદાન, નમસ્કાર, અતિથિ, યત્, મે, ગૃહે, તિસ્ત, રાત્રીઃ, અનરનન, અવાત્સીઃ. તસ્માત્, પ્રાત, ત્રીન, વરાન, વૃણીધ્વ. હે પ્રદાન, તે, નમઃ, અસ્તુ, મે, સ્વસ્તિ, અસ્તુ. ૯.

હોવાર્થ—હે પ્રદાન ! હું તમને નમસ્કાર કર છું. મારૂં મંગળ હો તમે પૂજનીય અતિથિ હોમને, મારા ઘરમાં ત્રણ રાત અનશનપૂર્વક વાસ કર્યો છે. તેથી પ્રત્યેક રાત્રીને સારૂ એક એક કરીને ત્રણ વર માગો. ૯.

વિં વિં હોમ્ય—હે નચિકેતા ! તમે અગ્નિસ્વરૂપ અતિથિ હોવાથી નમસ્કારને યોગ્ય છે. તે ઉપરાંત તમે મારે ત્યાં ત્રણ રાત લોજન પગરના રહ્યા છો. એ મારો અપરાધ થયો, તેની ક્ષમા કરવાને સારૂ હું તમને પ્રજ્ઞામ કરૂં છું, તમે ક્ષમા કરો. તેમ કરવાથી મારૂં કલ્યાણ થશે. જો કે તમારી કૃપાથી હોષ શાંત થઈ મારૂં મંગળ થશે તો પણ તમને અધિક પ્રસન્ન કરવાને સારૂ હરેક રાત્રીમાં લોજન ન કરવાના બદલામાં હું તમને ત્રણ વર આપવાની ઇચ્છા રાખું છું. આપ ઇચ્છા અનુસાર માગી લો હું સત્ય કહું છું કે હું તમને વર આપીશ. ૯.

વિશેષ—યમરાજ સ્વત દેવગ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ તેઓ તપસ્વી નહિના અનશનને દેખીને બહાર પડ્યા તેથી ક્ષમાની યાચના કરીને, ત્રણ અનશનના હોષમાંથી મુક્ત થવાની કામનાથી ત્રણ વર આપવાને સારૂ તૈયાર થઈ ગયા. ૯.

એ પ્રમાણેના યમરાજના કહેવાથી નચિકેતા બોલ્યા કે—

શાન્તસંકલ્પઃ સુમના યથા સ્યાદ્વીતમન્યુર્ગૌતમો
માભિમૃત્યો । ત્વત્પ્રસૃષ્ટં માભિવદેત્પ્રતીત ઇતત્ ત્રયાણાં
પ્રથમં વર વૃણે ॥ ૧૦ ॥

અન્વય—હે મૃત્યો, ગૌતમઃ શાન્તસંકલ્પ, સુમનાઃ, મા અભિ, વીતમન્યુ, યથા સ્યાત્, ત્વત્પ્રસૃષ્ટમ, મા અભિ, પ્રતીતઃ, વદેત્, એતત્, ત્રયાણામ, પ્રથમમ, વરમ, વૃણે. ૧૦.

હોવાર્થ—હે યમ ! મારા પિતા વાજપયસ શાંતસંકલ્પ થાઓ. મારા ઉપર તેઓ પ્રસન્ન અને ક્રોધરૂપ નથી તથા આપને ત્યાંથી માહત્ત મળી

મને તેઓ ઓળખી લે તથા મારી સાથે વાતચિત કરે. ત્રણ વરોમાં પ્રથમ વર હું આ માગુ છું. ૧૦.

વિગ્ર વિગ્ર ભાષ્ય—નચિકેતાએ કહ્યું—હે મૃત્યો, ઠીક, આપ જો મને વર આપવાની ધૃતિ રાખતા હો તો, એ ત્રણમાં પહેલો વર એ આપો કે, મારા પિતા ઐદાલકિ નામના પ્રસિદ્ધ ગૌતમ ઋષિ કે જેઓ એવી ચિંતા કરી રહ્યા હશે કે, ‘મારો પુત્ર યમરાજ પાસે પહોંચીને કોણ બચે કેવીએ દશા ભોગવતો હશે’ એમની એ ચિંતા દૂર થઈ જાય. તેઓ પહેલા હતા તેવાજ ક્રોધ રહિત, પ્રસન્નમન થઈ જાય તથા તમારો મોકલ્યો હું ચેર જાઉં તો તેઓ વિશ્વાસની સાથે એ જાણી લે કે આ મારો પુત્ર નચિકેતાજ છે, તથા પિતાજી મારી સાથે વાતચિત પણ કરે. ૧૦.

વિશેષ—નચિકેતાએ કહ્યું કે—હે યમરાજ ! જેવો હું સર્વ હું. ખ રહિત થઈને આનંદની સાથે આપની પાસે ઉપસ્થિત છું, તેજ પ્રમાણે મારા પિતા પણ ક્રોધ તથા સંતાપાદિ હુ.ઓથી રહિત થઈને સમય વ્યતીત કરે. સંસારમાં એ પ્રસિદ્ધ છે કે, જે મરીને પરલોક જાય છે તે ત્યાંથી પાછા આવતા નથી. મારા પિતા પણ એવું ન સમજી લે. હું અહીંથી પાછો જાઉં તો એ મને ઓળખે કે આ મારો પુત્ર છે. અર્થાત્ મારા પિતા, આ વચગાળામાં કરેલા ક્રોધાદિકોને છોડીને પ્રથમના જેવા પ્રેમથી મારી સાથે વર્તાવ કરે. ૧૦.

આ પ્રમાણે નચિકેતાએ કહ્યા પછી યમરાજ બોલ્યા—

યથા પુરસ્તાન્નવિતા પ્રતીત

ઐદાલકિરાણિર્મત્પ્રસૂદ્ધઃ ।

સુખ ૨ રાત્રીઃ શયિતા વીતમન્યુ-

સ્ત્વાં દદશિવાન્ મૃત્યુમુખાત્પ્રમુક્તમ્ ॥૧૧॥

અન્યથા—ઐદાલકિઃ આરૂઢિઃ, પુરસ્તાત્, યથા, પ્રતીતઃ, મત્પ્રસૂદ્ધઃ, રાત્રીઃ, સુખમ્, શયિતા, મૃત્યુમુખાત્, પ્રમુક્તમ્, ત્વામ્, દદશિવાન્, વીતમન્યુઃ, ભવિતા. ૧૧.

ભાવાર્થ—તમારા પિતા પહેલાંની જેટલ તમારી સાથે પ્રેમ કરશે. મારી આજ્ઞાથી અહીંથી ગયા પછી પણ પ્રથમના જેવાજ પ્રસન્ન રહેશે તથા

તમને ઓળખાશે, સતમાં મુખપૂર્વક નિદ્રા લેશે, તથા તમને મૃત્યુના મુખમાંથી મુક્ત દેખીને ક્રોધ કરશે નહીં. ૧૧.

વિં વિં ભાષ્ય—યમ નચિકેતાને કહે છે કે—જેવી રીતે કોઈ માતા પિતાનો પુત્ર પરદેશ આલ્યો ગયો હોય તે તેઓ તેના અતિ નાના પ્રકારની આરાકાઓ કરે છે, પછી થોડા દિવસ બાદ તે મલે ત્યારે તેને મૃત્યુના મુખમાંથી છુટેલો માને છે. તમારા પિતા એવું માનતા હશે કે, મારો પુત્ર મારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવાને સાડ અવરય શરીરનો ત્યાગ કરીને યમલોકમાં આલ્યો જશે, પછી તે મારી પાત્રે આવે એવો સંભવ નથી. હવે મારી શક્તિથી તમારા પિતા એવું નહીં સમજે. ૧૧.

વિશેષ—હે નચિકેતા ! મારા પ્રભાવથી તમારા પિતા એવું ભણી લેશે કે, મારો પુત્ર પાછો આવશે. અને તેઓ સત્રીમા મુખપૂર્વક શયન કરશે. તેમને, તમારા વિયોગજન્ય પ્રવાસની ચિંતા નિદ્રામાં બાધ નહીં કરે. ૧૧.

નચિકેતા સ્વર્ગના સાધન અગ્નિના જ્ઞાનને મેળવવાની ઇચ્છાથી સ્વર્ગ સ્વરૂપ કહે છે કે—

સ્વર્ગે લોકે ન ભયં કિચનાસ્તિ

ન તત્ર ત્વં ન જરયા વિભેતિ ।

उभे तीर्त्वाशनायापिपासे

शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥૧૨॥

અન્યથા—સ્વર્ગે, લોકે, કિચન, ભયમ ન અસ્તિ. તત્ર, ત્વમ્, ન, જરયા, ન, વિભેતિ. ઉભે અશનાયાપિપાસે, તીર્ત્વા, શોકાતિગઃ સ્વર્ગલોકે, મોદતે. ૧૨.

ભાવાર્થ—હે મૃત્યો ! સ્વર્ગલોકમાં કોઈ પ્રકારનો ભય નથી. ત્યાં આપનું પણ વશ (કાંઈ) આવતું નથી. ત્યાં કોઈ વૃદ્ધાવસ્થાથી ડરતું નથી. અને લોક ત્યાં ભૂખ તરસ જ નેથી રહિત થઈને શોક દુઃખથી મુક્ત થઈને આનંદ ભોગ કર્યા કરે છે. ૧૨.

વિં વિં ભાષ્ય—હે યમરાજ ! સ્વર્ગલોકમાં શેષ આદિનો ભય નથી. તમે પણ ત્યાં કોઈને વશમાં કરી શકતા નથી, મૃત્યુલોકની જેમ ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થાથી પણ કોઈ ડરતું નથી. સ્વર્ગલોકમાં પહેલેલો પુરૂષ ભૂખ

તરસને પણ જીતીને સર્વ પ્રકારનાં માનસિક દુઃખોથી રહિત થઈને પરમ આનંદથી જીવન વીતાવે છે. ૧૨.

વિશેષ—સ્વર્ગ લોકમાં મુખ ભોગની સંપૂર્ણ સામગ્રી ઉપસ્થિત રહે છે. અહીંના ભોગોના કરતાં ત્યાંના મુખ અધિક છે, પરંતુ મુક્તિના કરતાં તે અધિક નથી. એ એવું સાબળું છે, તેમાં તત્ત્વ શું છે તે આપ કહો. ૧૨.

‘હે યમ ! આપ એ પ્રસિદ્ધ સ્વર્ગના સાધન અગ્નિને બાણો છો. એ પ્રમાણે નચિકેતા યમને પૂછે છે—

સ ત્વમગ્નિ ५ સ્વર્ગ્યમધ્યેપિ મૃત્યો

પ્રબ્રૂહિ ત્વં ५ શ્રદ્ધધાનાય મહ્યમ્ ।

સ્વર્ગલોકા અમૃતત્વં ભજન્ત

एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ ૧૩ ॥

અન્યથા—હે મૃત્યો ! સ, ત્વમ્, સ્વર્ગ્યમ્, અગ્નિમ્, અધ્યેપિ, તમ્, શ્રદ્ધધાનાય, મહ્યમ્, પ્રબ્રૂહિ. સ્વર્ગલોકાઃ, અમૃતત્વમ્, ભજન્તે. એતત્, દ્વિતીયેન, વરેણ, વૃણે. ૧૩.

ભાવાર્થ—હે મૃત્યો ! આપ હું શ્રદ્ધાળુને સ્વર્ગના સાધન બૃત અગ્નિ-તત્ત્વનો ઉપદેશ કરો, આપ તેનાં જ્ઞાતા છો. કારણ કે જે સ્વર્ગમાં જાય છે તેઓ અમૃતવનો ભોગ કરે છે. એ હું બીજો વર માગુ છું. ૧૩.

વિં વિં સાધ્ય—હે યમ ! હું શ્રદ્ધાવાન અને સ્વર્ગાર્થી છું અને સ્વર્ગનું સાધન અગ્નિતત્ત્વ છે. એ વિજ્ઞાનને આપ બાણો છો, કે જેનાથી, અગ્નિનું ચક્ર (ચક્ર સાધન) કરવાથી યજ્ઞમાન ગજુ સ્વર્ગ લાગ કરીને અમૃતત્વ, દેવત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. બીજા વરમાં હું એજ અગ્નિ વિજ્ઞાન માગુ છું. ૧૩.

વિશેષ—નચિકેતાએ પ્રથમ વરદાનથી સર્વ સાંસારિક ધર્મોમાં મુખ્ય પિતાની સેવા અને પ્રસન્નતા માગી. એ મૃત્યુલોક સંબંધી વર છે. આ દ્વિતીય વરદાનથી જન્માન્તર સંબંધી ઉત્તમ સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિના સાધનોનું જ્ઞાન માંગ્યું. ૧૩.

આ પ્રમાણે નચિકેતાએ પૂછવાથી યમ કહે છે—

प्र ते ब्रवीमि तद् मे निबोध

स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।

અનન્તલોકાત્તિમયો પ્રતિષ્ઠાં

વિદ્ધિ ત્વમેતન્નિહિતં ગુહાયામ્ ॥ ૧૪ ॥

અન્યયઃ—હે નચિકેત ! સ્વર્ગ્યમ્, અગ્નિમ્, પ્રભાનન્, તે, પ્રભ્રવીન્નિ, તત્, ઉ, નિબોધ. ત્વમ્, એતમ્, અનન્તલોકાત્તિમ્, અથો, પ્રતિષ્ઠામ્, ગુહાયામ્, નિહિતમ્, વિદ્ધિ. ૧૪.

ભાવાર્થ—હે નચિકેતા ! હું સ્વર્ગના સાધનભૂત એ અગ્નિને સારી રીતે જાણીને તમને કહું છું. સાવધાનચિત્ત થઇને સાંભળો. એમ જાણો કે એજ અગ્નિ અનન્ત લોકે (સ્વર્ગ લોક) પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે, તથા જગતનો ધારક અને ગુહામાં નિહિત છે. ૧૪.

વિં બિં બાબ્ધ—હે નચિકેતા ! હું આ સ્વર્ગની સાધનભૂતા અગ્નિવિદ્યાને સારી રીતે જાણું છું. હું કહું છું તે તમે એકાગ્રચિત્તથી સાવધાન થઇને સાંભળો. આ અગ્નિ સ્વર્ગરૂપ રૂપ દેનારો છે, વિરાટરૂપે જગતનો અશ્રય તથા વિદ્વાનોની પુનઃરૂપ ગુહામાં સાક્ષીરૂપે રચિત રહે છે. તમે તેને અવશ્ય જાણો. ૧૪.

[વશેષ—ધર્મશાસ્ત્ર યમ, અગ્નિના સ્વરૂપને યથાર્થ અવશ્ય જાણે છે. એ મહાશક્તિ, સૂર્ય તેજ દ્વારા જલીય (પાણીની) બાબ્ધ શક્તિને નિયમિતરૂપથી પોતાના તરફ આકર્ષિત કરીને, પછી તેને વૃદ્ધિ દ્વારા સર્વ લોકહિતકારિણી બનાવ્યા કરે છે. જઠરાગ્નિરૂપે ચતુર્વિધ અન્નનો પાક તેનાથીજ થાય છે. જે એવા તેજસ્વી હોય છે, તેઓજ અનેકવિધ બાધાઓને દૂર કરીને લોક સંરક્ષણ કરવાને સમર્થ થાય છે. કેટલું કેટલું કહીએ, આ અગ્નિની વિદ્યુતશક્તિએ સંસારમરમાં અદ્રુબુત અમરકાર પ્રગટ કરી રાખેલો છે, તે કેાણુ નથી જાણતું ? ૧૪.

એ પ્રકારે અગ્નિની સ્તુતિ કરીને મૃત્યુએ પોતાના શિષ્યને જે કંઈ કહ્યું હતું, તેને શ્રુતિ કહે છે કે—

લોકાદિમર્ગિં તમુવાચ તસ્મે

યા ઇષ્ટકા યાવતીર્વા યથા વા ।

સ ચાપિ તત્પ્રત્યવદયયોક્ત

મથાસ્ય મૃત્યઃ પનરેવાહ તપ્ઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્વયઃ—તસ્મૈ, લોકાદિમ્, તમ્, અગ્નિમ્, ઉવાચ. યાઃ, ઇષ્ટકાઃ, યાવતીઃ, યથા વા, સ, ચ, અપિ, તત્, યથોક્તમ્, પ્રત્યવદત્. અથ, મૃત્યુઃ, તુષ્ટઃ પુનઃ, એવમ્, આહ. ૧૫.

ભાવાર્થ—યમરાજે નચિકેતાને લોકાદિ પ્રસિદ્ધ અશ્વિતત્વનો ઉપદેશ કર્યો. તથા તેની ચયન (વેદી) કરવામાં જે પ્રકારની અને જેટલી ઇટો જોઇએ તે તથા અગ્નિ ચયનની જે પ્રજ્વાલી છે, તે સર્વ પણ નચિકેતાને કહ્યું. નચિકેતાએ પણ યથાવત્ રૂપે, એટલે કે જે પ્રકારે તેને કહેવામાં આવેલું હતું તે સર્વ પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી યમરાજને સંભળાવી દીધું. તેનાથી પ્રસન્ન થઇને મૃત્યુએ ફરીથી કહ્યું. ૧૫.

(૧૦ વિ૦ ભાષ્ય—યમરાજે નચિકેતાને સર્વ લોકોની આદિભૂતા અગ્નિ વિદ્યાનું વર્ણન કર્યું, તથા અગ્નિચયન ને સાર જે પ્રકારની અને જેટલી ઇટોની જરૂર હોય છે, તથા જે પ્રકારે અગ્નિ ચયન (વેદી) કરવી જોઇએ તે સર્વનું વર્ણન કર્યું. નચિકેતાએ યમરાજ પાસેથી જે ઉપદેશ સાંભળ્યો તેનું આજે હું પણ વર્ણન માત્રા વર્ણન રચિત રહિત યમને સંભળાવી દીધું. તેનાથી પ્રસન્ન થઇને યમરાજે પ્રથમ આપવાનાં કહેલાં ત્રણ વરદાન ઉપરાંત બીજા પણ વર આપવાની ઇચ્છા દેખાડી. ૧૫.

વિશેષ—કઠં ઋષિ કહે છે કે, યમરાજે સુદૃઢ આરંભમાં સર્વથી પહેલા પ્રકાશ રૂપે ઉત્પન્ન થએલા અગ્નિનું વ્યાખ્યાન કહી સંભળાવ્યું. વેદી બનાવીને જે વિધિથી યજ્ઞ કરવો જોઇએ એ સર્વ, ઇટો આદિ સામગ્રીયુક્ત તથા રૂળ સહિત નચિકેતાને કહ્યું. આ મંત્રમાં અગ્નિને ‘લોકાદિ’ કહેલો છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે ‘લોકસ્ય=દર્શનસ્ય ભાવિ=દારણમૂલ’ ‘પ્રાદુરાસીત્ તમો મુદઃ’ આ આમ વચનથી સુદૃઢ આદિમાં પ્રકાશસ્વરૂપ અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો હતો. યમરાજે જે નિગૂઢ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું તેનો નચિકેતાએ અક્ષરે અક્ષર અનુવાદ કહી સંભળાવ્યો. નચિકેતાની બુદ્ધિની એવી વિચિત્રતા જોઇને યમરાજ ઘણા પ્રસન્ન થયા અને તેને કહ્યું. ૧૫.

યમે નચિકેતાને શું કહ્યું તે શ્રુતિ કહે છે—

તમન્નવીત્પ્રીયમાણો મહાત્મા વરં તવેહાવ્ય દદામિ મૃયઃ ।

તવૈવનામ્ના મચિતાયમગ્નિઃ સ્વદ્ધાં ચેમામનેઋણાં યદાણ ॥૩૬॥

અન્યયઃ—મહાત્મા. પ્રીયમાણુઃ, તમ, અશ્રનીત્, ઈહ, અદ્ય, તવ, ભૂયઃ, વરમ, દદામિ, અયમ્, અશિઃ, તવ, એવ, નામ્ના, ભવિતા, ચ, ઇમામ, સ્ત્રંકામ, ગૃહાણુ. ૧૬.

ભાવાર્થ—મહાત્મા યમે પ્રેમપૂર્વક નચિકેતાને કહ્યું—હું આજ વિષયમાં ફરીથી તમને એકવર પ્રદાન કરૂં છું. એ અશિ તમાસજ નામથી પ્રસિદ્ધ થશે. તમે આ અનેક રૂપવાળી માળાને મહણ કરો. ૧૬.

[વિ૦ વિ૦ સાધ્ય—યમદેવે નચિકેતાની શિષ્યોચિત યોગ્યતા જોઈને પ્રેમથી કહ્યું—હું તમને ફરીથી એક ચોથો વર પ્રદાન કરૂં છું. મેં જે અશ્વિના વિષયમાં તમને કહ્યું છે, તે તમાસજ ‘નચિકેતા’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થશે. તેમજ આ વિચિત્ર માળા પણ હું તમને આપુ છું. સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે કે જેનો વિશેષ સ્તકાર કરવાનો હોય તેને માળા પહેરાવવામાં આવે છે. ભગવાન ધર્મરાજ યમે નચિકેતાને માળા પહેરાવોને તેમનું જીવત્વ મદાદી હાથે દેવત્વ સ્થાપિત કર્યું. તેથી ઋષિકુમાર મનુષ્ય કેટિમાંથી દેવકેટિમાં પ્રવિષ્ટ થયાં. એજ કારણથી તેમના નામ ઉપરથી અશિનું નામ ‘નચિકેતા’ પડ્યું. યજ્ઞમાં પણ તેમના નામનો સંબંધ રહે છે. ૧૬.

વિશેષ—યમે કહ્યું—તાત ! આ માળા અથવા પ્રતિષ્ઠાસૂચક ચિન્હને, અથવા સંસારમાં વિશેષ સ્વખલોગ રૂપ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર કરો, કે જેનાથી ઘણા કાળ સુધી જીવનનું સુખ પ્રાપ્ત થાય. ખરીરીતે એ વરદાન ત્રણ વરોથી પ્રથમ પ્રતીત થતું નથી. પણ જેટલું માગ્યું હતું, તેમાંજ પ્રીતિવિશેષ થવાને કારણે તે અધિક છે. ૧૬.

ધ્યાન અને અગ્નિચયનની પ્રશંસાને સાર ફરીથી તેનું ફળ કહે છે, એટલે કે ફરીથી કર્મનો મહિમા દેખાડે છે, યથા—

ત્રિણાચિકેતસ્ત્રિમિરેત્ય સન્ધિ ત્રિકર્મકૃત્તરતિ જન્મ-
મૃત્યુ । દ્રહ્મજ્ઞં દેવમીડયં વિદિત્વા નિચાયેમા
શાન્તિમત્યન્તમેતિ ॥ ૧૭ ॥

અન્યયઃ—ત્રિભિઃ, સન્ધિમ, એત્ય, ત્રિણાચિકેત ત્રિકર્મકૃત, જન્મમૃત્યુ, તરતિ. ઈજમ, અજ્ઞજ્ઞમ, દેવમ, વિદિત્વા, નિચાયે, ઇમામ, શાન્તિમ, અત્યન્તમ, એતિ. ૧૭.

ભાવાર્થ—ત્રિણાચિકેત આગ્નિનું ત્રણવાર ચર્ચન કરનારો મનુષ્ય, માતા, પિતા તથા આચાર્ય એ ત્રણેના સંબંધને પ્રાપ્ત કરીને જન્મ તથા મૃત્યુને પાર કરી જાય છે. તથા પ્રજ્ઞથી ઉત્પન્ન થએલા, જ્ઞાનવાન અને સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય દેવને બાણીને તથા તેનો અનુભવ કરીને અત્યંત શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૧૭.

[૧૦ (૧૦ ભાષ્ય—યમરાજે નચિકેતાને કહ્યું—જે ત્રણવાર ‘નચિકેતા’ નામક અગ્નિનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે માતા પિતા તથા આચાર્ય એ ત્રણેનો સંબંધ પામીને વેદ, સ્મૃતિ તથા શિષ્ટ પુરૂષો સાથે સંબંધિત થઈને તથા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમના સંબંધથી યજ્ઞ, વેદાધ્યયન તથા દાન એ ત્રણે કર્મોને કરતો રહે છે, તે જન્મ તથા મૃત્યુને પાર કરી જાય છે. એ અગ્નિ સર્વજ્ઞ છે, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ હિરણ્યગર્ભથી થએલી છે. એ સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય છે તથા જ્ઞાનાદિ શુભવાળો છે. તેના સ્વરૂપને શાસ્ત્રથી બાણીને, તથા બુદ્ધિથી પ્રત્યક્ષ કરીને પુરૂષ પરમ શાંતિ અને વિશદપદને પામે છે. ૧૭.

વિશેષ—આ નચિકેતાયાગનું વિધાન જીવોના પરમ કલ્યાણને સાધ કરેલું છે. જે આ વૈદિક યાગનું ત્રણવાર અનુષ્ઠાન કરશે, તેને વેદના કાંડત્રય (કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ) ના સહસ્ર જ્ઞાનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. એટલે તે વેદ સ્મૃતિ આદિના આશ્રય દ્વારા પિતા માતા શુરને પ્રસન્ન કરતો કરતો કર્મયજ્ઞ, ઉપાસનાયજ્ઞ તથા જ્ઞાનયજ્ઞનું યથાવિધિ સાધન કરીને સકામથી નિષ્કામની સંધિમાં પ્રાપ્ત થઈ જશે. તે સમયે એ અધિકારી પરમ ભાગ્યવાન બનીને યજ્ઞ, તપ તથા દાનરૂપી ત્રણે કાર્યોને નિષ્કામ થઈ કેવળ કર્તવ્યબુદ્ધિથી કરતો રહેશે. ત્યારે એવી વ્યાજ્ઞંત કર્મબંધનથી છુટીને ચાહે ત્યાગ કરે, ચાહે અધ્યયન કરે, ચાહે દાન કરે, ચાહે તપ કરે, ચાહે જગત્ કલ્યાણનું કોઈ કાર્ય કરે કે ચાહે મહાયજ્ઞ સાધન કરે; તે કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ કર્મનો અકર્તા જ બન્યો રહે છે તથા આવા ગમનના ચક્ષરમાંથી નિકળી જાય છે. ૧૭.

હવે અગ્નિવિજ્ઞાન તથા અગ્નિચયનનું કૃષ્ણ બતાવીને આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે, યથા—

ત્રિણાચિકેતઃપ્રયમેતદ્વિદિત્વા ય एवं વિદાઃશ્ચિનુતે
નાચિકેતમ્ । સ મૃત્યુપારાન્પુરતઃ પ્રણોથ્ય શોકાતિગો
મોદતે સ્વર્ગલોકે ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ—યઃ, ત્રિણાચકેતઃ, વિદ્વાન, એતત, ત્રયમ્, વિદત્વા, એવમ્, નાચિકેતમ્, ચિનુતે, સઃ, પુરતઃ, મૃત્યુપાશાન, પ્રણોદ્ય, શોકાતિગઃ, સ્વર્ગલોકે મોદતે. ૧૮.

ભાવાર્થ—જે વિદ્વાન ત્રિણાચિકેત અગ્નિના આ ત્રયને, અર્થાત્ કેવી ઇંદ્રો કેટલી સંખ્યામાં હોવી જોઈએ તથા અગ્નિચયનના પ્રકાર કેવા હોય તે જાણીને નાચિકેત અગ્નિનું ચયન (અનુષ્ઠાન) કરે છે, તે દેહ છોડતા પહેલાંજ મૃત્યુનાં બંધનો તોડીને શોકની પેલી પાર સ્વર્ગ લોકમાં જઈ આનંદિત થાય છે. ૧૮.

વિ० વિ० બાધ્ય—જે ત્રણવાર, નચિકેતા અગ્નિની ઉપાસના કરનારો વિદ્વાન છે, તે તેમાં જેવી અને જેટલી ઇષ્ટકા જોઈએ તથા જેવા પ્રકારનું ચયન કરવું જોઈએ, તેના તત્ત્વને જાણીને નાચિકેતા યજ્ઞની સમાપ્તિ કરે છે, તે વિદ્વાન અધર્મ, અજ્ઞાન તથા રાગ દ્વેષરૂપ મૃત્યુના પાશને મરણના પહેલાંજ દૂર કરીને આત્મિક દુઃખથી રહિત થઈને વિરાટરૂપ સ્વર્ગ લોકમાં મુખ પામે છે. ૧૮.

વિશેષ—પ્રજ્ઞાચર્ય આઠિ ત્રણ અવસ્થાઓમાં નાચિકેત અગ્નિને ત્રણવાર જેણે સંચિત કરેલો છે તે મનુષ્ય શોકરહિત થઈને સ્વર્ગલોકમાં આનંદ જીવે છે. ૧૮.

(દ્વિતીય વરનો ઉપસંહાર કરે છે કે—

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥

અન્વયઃ—હે નચિકેતઃ, તે, એષઃ, સ્વર્ગ્યઃ, અગ્નઃ, યમ, (દ્વિતી-
યેન, વરેણ, અવૃણીથાઃ. જનાસઃ, એતમ્, અગ્નિમ્, તવ. એવ,
પ્રવક્ષ્યન્તિ. હે નચિકેતઃ, તૃતીયમ્, વરમ્, વૃણીષ્વ. ૧૯.

ભાવાર્થ—હે નાચિકેતા ! જેની પ્રાર્થના તમે જીજ્ઞ વરમાં કરી હતી તે સ્વર્ગના સાધનમૂલ અગ્નિવિષયનો ઉપદેશ તમને કરવામાં આવ્યો. હવેથી મનુષ્યગણ તમારાજ નામથી એ અગ્નિને બોલાવશે. હે નચિકેતા ! હવે તમે ત્રીજે વર માગો. ૧૯.

(વ૦ વિ૦ સાધ્ય—હે નચિકેતા ! તમે બીજા વરમાં જે અગ્નિ વિજ્ઞાનની પ્રાર્થના કરી હતી, સ્વર્ગના સાધનભૂત તે અગ્નિવિદ્યારૂપ, દ્વિતીય વર તમને પ્રદાન કર્યો. અગ્નિને, લોક તમારા નામથી પ્રસિદ્ધ કરશે. મેં પ્રસન્ન થઈને એ ચોથો વર તમને આપ્યો છે. હે નચિકેતા ! હવે ત્રીજો વર માગો. ૧૯.

(વશેષ—નચિકેતાની પિતૃભક્તિ ભેદને પિતૃલોકના અધિપતિ ભગવાન ધર્મરાજ યમ, સ્વાભાવિક રીતેજ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા હતા. તેથી તેમણે નચિકેતાને ત્રીજો વર માગવાની આજ્ઞા કરી. ૧૯.

નચિકેતાએ પ્રથમ જે વર માગેલા હતા (પિતાનું સૌમનસ્ય તથા અગ્નિવિદ્યારૂપ) તે સંસાર વિષયક હતા. તેથી તેમને અનિત્ય બાળીને, તેમનાથી વિરક્ત થએલો નચિકેતા મુમુક્ષુભાવે આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનરૂપ ત્રીજા વરની પ્રાર્થના કરે છે, યથા—

येयं पूते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
'एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥

અન્યથા—મનુષ્યે, એતે, યા, ઇયમ, વિચિકિત્સા, અયમ, અસ્તિ, ઇતિ, ચ, એકે, અહમ, ત્વયા, અનુશિષ્ટઃ, એતત્, વિદ્યામ, વરાણામ્, એષઃ, તૃતીયઃ, વરઃ. ૨૦.

ભાવાર્થ—મનુષ્યના શરીરનો અંત થયા પછીનો સંદેહ છે, કોઈ કહે છે—‘રહે છે’, અને કોઈ કહે છે—‘નહિ’. હું આપના ઉપદેશદ્વારા તેનું રહસ્ય બાંધું, એ મારો પ્રાર્થનીય તૃતીય વર છે. ૨૦.

વિ૦ (વ૦ સાધ્ય—નચિકેતા કહે છે—હે યમરાજ ! જે મનુષ્ય મરી નાંચે છે, તે વિષયમાં એ સંદેહ છે કે, કોઈ કહે છે ‘શરીરાદિથી ભિન્ન આત્મા છે’, તથા કોઈ કહે છે, શરીર, ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિ સિવાય અન્ય કોઈ આત્મા નથી. તેથી હમને આત્માનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કે અનુમાનથી પણ થતું નથી. અને પરમ પુરુષાર્થ આ વિજ્ઞાનનેજ આધીન છે, તેથી આપ એવી શિક્ષા આપો કે જેથી હું એ વિજ્ઞાનને બાળી બાઉં. એ જ એ વરદાનોમાં ત્રીજો વર હું માગુ છું. ૨૦.

(વશેષ—પ્રકૃત પ્રકરણમાં યમરાજ પાસે નચિકેતાએ ત્રણ વર માગેલા છે. તેમાં પહેલો વર લૌકિક, બીજો પરમાર્થ સંબંધી સ્વર્ગાદિ વિષયક તથા આ ત્રીજો આત્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ વિષયક છે. ૨૦.

નચિકેતાની આત્મજ્ઞાન વિષયક યોગ્યતાની પરીક્ષા કરવાને સારૂ યમરાજ
કહે છે કે—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेव धर्मः ।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरतिमा सृजैनम् ॥ ૨૧ ॥

અન્યથા—પુરા અત્ર દેવૈઃ અપિ વિચિકિત્સિતમ્, ન સુજ્ઞે-
યમ્, (હિ, એપઃ, ધર્મઃ આણુઃ. હે નચિકેતઃ, અન્યમ્, વરમ્, વૃણીષ્વ,
મા, મા ઉપરોત્સી, મા એનમ્, ઝડતિસ્રજ. ૨૧.

ભાવાર્થ—હે નચિકેતા ! આ વિષયમાં દેવતાઓને પણ પહેલાં શંકા
થએલી હતી. એ આત્મતત્ત્વ સ્વભાવથીજ દુર્વિજ્ઞેય હોવાને કારણે સુગમતાથી
સમજાય તેમ નથી. તેથી તમે બીજાને વર માગી લો, અવિક આમહ ન કરો
અને આ પ્રશ્નનો પરિત્યાગ કરી દો. ૨૧.

વિ० વિ० ભાષ્ય—હે નચિકેતા ! પહેલાના વખતમાં આ આત્મજ્ઞાનના
સંબંધમાં દેવતાઓ પણ સંદેહમાં પડી ગયા હતા, પછી સાધારણ મનુષ્યોની
તો વાતજ શી ? કારણકે તેને તો સાબળીને પણ સમજવો કઠણ છે. આત્મ
ધર્મ ઘણોજ સૂક્ષ્મ છે. તેથી તમે કોઈ એવો વર માગી લો કે જેનું રૂપ સ્પષ્ટ
હોય. જેવી રીતે ધનવાન, કોઈ કરજદારને રોકીને તેની ખાસેથી કાંઈ લઈ
લેવાની ઈચ્છા રાખે છે. તેવી રીતે તમે મને ઘેરી લેશો નહીં. મારી ખાતર
આ વર તમે છોડી દો. ૨૧.

વિશેષ—ધર્મ આપન રૂપ જેટલા યજ્ઞ છે, તેમા જ્ઞાનયજ્ઞ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.
આત્મજ્ઞાનરૂપી ધર્મ સર્વથી સૂક્ષ્મતિસૂક્ષ્મ અને સાધારણબુદ્ધિથી અતીત
છે. બીજાવાત એ પણ છે કે, યથાર્થ અધિકારી વગર બીજાને આત્મજ્ઞાનનો
ઉપદેશ આપવો, એ પણ વેદવિરૂદ્ધ છે. એ કારણથી શિષ્યની પરીક્ષાને મારૂ,
પાત્રાપાત્રના નિર્ણયને વાસ્તે ભગવાન યમરાજે એવી આજ્ઞા કરી, ૨૧.

નચિકેતાએ ઉત્તર આપ્યો કે—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न
सुविज्ञेयमात्थ । वक्ता चास्य त्वाद्गन्यो न लभ्यो नान्यो
वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા—હે મૃત્યો, અત્ર કિંલ દેવેઃ, આપ. (વાચકિત્સતમ, યત્, ત્વમ્, ચ, ન સુવિજ્ઞેયમ્. આત્મ. ત્વાદંગ્, અન્યાઃ, અરય, વક્તા, ચ, ન લભ્યઃ. એતસ્ય, તુલ્યઃ, અન્યાઃ, કાશ્ચિત્, વરઃ, ન. ૨૨.

ભાવાર્થ—હે મૃત્યો ! દેવતાઓએ પણ આ વિષયમાં નિશ્ચયજ સંદેહ કર્યો હતો, અને આપ પણ તેને, સુગમતાથી જાણવાને યોગ્ય નથી એમ જણાવે છે. આપના સમાન વક્તા મળવા અસંભવિત છે તથા આના સમાન બીજો વર પણ નથી. ૨૨.

[વિગ્રહ ભાષ્ય—હે યમ ! આપે મને કહ્યું કે આ આત્મતત્ત્વના વિષયમાં દેવતાઓને પણ સંદેહ થયો હતો, અને એ પણ કહે છે કે એ સહજમાં જાણી શકાતો નથી. આ ગહન વિષયના પરિજ્ઞાનને સારે મારે સકળ સંસારમાં જોળા કરવી પડશે. મને આ વિષય સર્વાધિક અભીષ્ટ છે, એટલે કે તે જાણવાની અધિક ઇચ્છા થઈ ગઈ છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને આપના સમાન કોઈપણ વિદ્વાન મને મળી શકે તેમ નથી. એ વરદાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, તેથી તેના સમાન અન્ય કોઈ પણ વરદાન નથી, કારણ કે બીજા સર્વના ક્ષણ અનિત્ય છે. ૨૨.

વિશેષ—નચિકેતાએ પોતાના સિદ્ધાંતમાં દ્રઢતા, ચિંતનો તીવ્ર સંવેગ તથા ગુરુભક્તિ દેખાડતાં કહ્યું કે, જે વિષયમાં દેવતાઓએ પણ શંકા કરી હતી, તેનું સમાધાન આપના આગળજ થવું જોઈએ. આ સમયે મારી બીજી કોઈ જ્ઞાસા નથી તેમજ કોઈ ઇચ્છા પણ શેષ રહેલી નથી. આત્મજ્ઞાનને સારે આપના જેવા બીજા કોઈ ગુરુ મળી શકવાના નથી. મારો એ વર નિશ્ચેયસની પ્રાપ્તિને સારે છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન મુક્તિ મુખનું કારણ હોવાથી તેને છોડીને બીજું શું માગું ? ૨૨.

એવું સાંભળીને યમરાજ, તેના વૈરાગ્યની પરીક્ષા કરવાને સારે અનેક પ્રકારના લોક દેખાડતાં કહેવા લાગ્યા કે—

શતાયુષઃ પુત્રપૌત્રાન્વૃણીષ્વ વહૂન્પશૂન્હસ્તિહિરણ્યમ-
શ્વાન્ । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो
यावदिच्छसि ॥ ૨૩ ॥

અન્યથા—શતાયુષઃ, પુત્રપૌત્રાન, વૃણીષ્વ ઇત્યાદિ, પશૂન,

હસ્તિહિરણ્યમ્, અધાન્. ભૂમેઃ મહત્, આયતનમ્, વૃણીષ્વ, સ્વયમ્, ચ, યાવત્, શરદઃ, ઇન્દ્રસિ, જીવ. ૨૩.

ભાવાર્થ—હે નચિકેતા ! તમે સો વર્ષના આયુષ્યવાળા પુત્ર પૌત્ર, અનેક ગૌ આદિ પશુઓ, હાથી, સોનુ તથા ઘોડા માગી લો. વિશાળ ભૂમંડળ પણ માગી લો તથા સ્વયંપણ જેટલાં વર્ષ જીવિત રહેવાની ઇચ્છા હોય તેટલાં વર્ષ જીવિત રહો. ૨૩.

વિં વિં ભાષ્ય—યમરાજે કહ્યું—હે નચિકેતા ! જેઓ નાની જામરમાં મરવા ન પામે અને સો વર્ષ સુધી જીવતા રહે, એવા પુત્ર પૌત્ર માગી લો. ગાયો, ઘોડા અને હાથીને લઇ લો. સુવર્ણ તથા પૃથ્વીના મોટા વિસ્તાર વાળા મંડળનું ચક્રવર્તી રાજ્ય માગી લો. મનમાં એવી ચિંતા ન રાખશો કે, હું ચોડા આ જીવનને સારૂ આ વિપુલ સંપત્તિને શું કરીશ ? તમે સ્વયં પણ ઇચ્છાનુસાર જેટલાં વર્ષ જીવતા રહેવાનું આહ્વાન તેટલાં વર્ષ સુધી શરીર અને સર્વ ઇન્દ્રિયોની શક્તિની સાથે જીવિત રહી શકશો. ૨૩.

વિશેષ—અહીં શુદ્ધેવે શિષ્યના અધિકારને નિર્ણય કરવાને સારૂ તથા શિષ્યના વિષય વૈરાગ્યની અવસ્થા જાણવાને સારૂ એ પ્રમાણેનાં પ્રલોભનો દેખાડ્યાં. વિષયોમાં દોષદર્શન, વિષય લોભોમાં હુ.ઓનો અનુભવ, તથા વિષય લોભમાં પૂર્ણ અરિચિ; એમને ક્રમશઃ મધ્યમ, ઉત્તમ તથા અધિક વૈરાગ્ય ની માત્રાઓ કહેલી છે. તેનાથી જ્ઞાનુનો અધિકાર જાણી શકાય છે. એ સમજવું જોઈએ કે જેવી હાનિ સંસારમાં અનધિકારીને અધિકાર આપવાથી થાય છે, તેવીજ હાનિ અનજિજ્ઞોને વેદાન્તનો ઉપદેશ કરવાથી થાય છે. / તે કારણથી શુદ્ધ એ એવી પરીક્ષા કરી. ૨૩.

યમરાજ ફરી પણ કહે છે કે—

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिर-
जीविकां च । महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा
कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥

અન્વય.—યદિ, એતત્તુલ્યમ્, વરમ્, મન્યસે, વૃણીષ્વ, વિત્તમ્, ચિરજીવિકામ્, ચ. હે નચિકેતા; ત્વમ્, મહાભૂમૌ, એધિ ત્વા, કામાનામ્, કામભાજમ્, કરોમિ. ૨૪.

ભાવાર્થ—તમે એના સમાન, જે કોઈ મીઠો વર સમજતા હો, તેા તેને

માગી લો. અથવા ધન તથા ચિરસ્થાયિની જીવિકાને પણ આહો તો માગી શકો છો. હે નચિકેતા ! તમે આ વિસ્તૃત ભૂ-મંડળમાં ફળો ફળો, ખુબ વધો. હું તમને ઇચ્છાનુસાર કામનાઓને લોગવનારા બનાવી દઉં છું. ૨૪.

વિં વિં ભાષ્ય—મેં જે તમને પુત્ર પૌત્રાદિના વર માગવાનું કહ્યું છે તેના જેવું અગર તેનાથી પણ સારૂ જે વરદાન તમારે જોઈતું હોય તે માગો. વધારે શું કહું, હે નચિકેતા ! મુવર્ણ, રત્ન, વિપુલ ધન, દીર્ઘાયુ, ચક્રવર્તી રાજ જે જોઈએ તે માગી લો. દેવતાઓ અને મનુષ્યોને યોગ્ય કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરો તો હું તમને તેને યોગ્ય બનાવી દઉં. એ કેવી રીતે બની શકે તે આખતની તમે જાણો ચિંતા કે શંકા કરશો નહીં. હું સત્યસંકલ્પ દેવતા છું, ઇચ્છામાત્રથી સર્વ કંઈ કરી શકું છું. ૨૪.

વિશેષ—પહેલા મંત્રમાં એક એક લોગ્ય વિષય પ્રદાન કરવાનો વર આપવાનું કહેલું છે. અને આ મંત્રમાં સર્વલોગોને એકી સાથે આપવાનું કહેલું છે. ભગવાન યમરાજે શિષ્યની પરીક્ષાને સારૂ વિષય સુખર્તુ પ્રમાણુ વધારીને શિષ્યને ફરીથી પ્રલોભન દેખાડયું. કારણકે શિષ્યની યોગ્યતા પરખવાને સારૂ વારંવાર પરીક્ષા કરવાની જરૂર હોય છે. ૨૪.

યમરાજ વળી વધારે પ્રલોભન આપે છે કે—

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यालोके सर्वान्कामाश्छन्दतः
प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सत्पूया नहीदृशा लभन्मनीया
मनुष्यैः । अभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं
मानुप्राप्सीः ॥ २५ ॥

અન્યથા—હે નચિકેતા, મર્ત્યલોકે, યે યે, કામા, દુર્લભા, છન્દતઃ, સર્વાન, કામાન, પ્રાર્થયસ્વ, સરથાઃ, સત્પૂયા, ઇમા, રામાઃ, મનુષ્યૈઃ, ઇદ્રિશાઃ, નહિ, લભન્મનીયાઃ, મત્રપ્રત્તાભિઃ, આભિઃ, પરિચારયસ્વ, હે નચિકેતા, મરણમ, મા અનુપ્રાક્ષી. ૨૫.

ભાવાર્થ—મૃત્યુલોકમાં જે જે દુર્લભ લોગ્ય વિષયો છે, તેને તમે ઇચ્છાનુસાર માગી લો. જીવો, આ જિવો જે વાજાંત્રો સાથે રથોમાં બેઠેલી છે તે મનુષ્યોને મળી શકતી નથી. મારી આપેલી જિવો પાસે તમે તમારી સેવા કરાવો, પરંતુ હે નચિકેતા ! મરણ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછશો નહીં. ૨૫.

વિગ્ર (વિગ્રહ) —હે નચિકેતા ! મૃત્યુલોકનાં પ્રાણી નાના પ્રકારના વિષય સુખ લોગની આહવા કર્યા કરે છે, પરંતુ તે તેમને મળવા દુર્લભ છે. તમે આહે તે માગી લો. રથોમાનું બેઠેલી નાના પ્રકારના વાહનો સહિત સુંદર અપ્સરાઓ ને જીવો. હરેકને તેમની પ્રાપ્તિ થવી મુલક નથી તેમને માગી લો. મારી આપેલી એ અપ્સરાઓ પાસેથી સર્વ પ્રકારની સેવાઓ કરાવીને આનંદનો ઉપલોભ કરો. પરંતુ તમે મને એવો પ્રશ્ન ન પૂછશો કે “મરણ પછી પ્રાણિની શી દશા થાય છે”. ૨૫.

વિશેષ—આત્માના પરલોક ગયા પછી પણ તેની સાથે પૂર્વાપર સંસ્કારોનો સંબંધ રહે છે જ. તેની ધર્મરાજે મર્ત્યલોક સુખ પછી વિષય સુખનું લક્ષ્ય કરાવીને શિષ્યની પરીક્ષા કરી. ખીજી વાત એ પણ છે કે, દેવતાગણ પણ કર્મભૂમિ ભારતવર્ષમા જન્મ લેવાની ઇચ્છા કરે છે. તેની ઇચ્છા નચિકેતામાં રહી ગયેલી છે કે નહીં, તે જોવાને સારૂં યમે આ પ્રકારની પરીક્ષા કરી. જે નચિકેતામાં વૈરાગ્યની પૂર્ણતા ન થયેલી હોય તો તેને આત્મજ્ઞાન ન આપતાં તેના સિવાય ખીજી સર્વકાર્ય આપવાને તૈયાર થઈ ગયા. ત્રીજી વાત એ છે કે, પરીક્ષાની પૂર્ણતા પછી ત્રણવારમા જ ઘાય છે. આ ત્રણે મંત્રોનું તાત્પર્ય એજ છે. ૨૫

આ પ્રકારે નચિકેતા, યમે કહેલા યોગ્ય વિષયોના વિનાશિત્વ તથા તેજ નાશક હોવાને કહે છે કે —

શ્વોભાવા મર્ત્યસ્ય યદન્તકૈતસ્સર્વેન્દ્રિયાણાં જરયન્તિ
તેજઃ । અપિ સર્વં જીવિતમલ્પમેવ તવૈવ વાહાસ્તવ નૃત્ય-
ગીતે ॥ ૨૬ ॥

અનર્થ —હે અન્તક, શ્વોભાવાઃ, મર્ત્યસ્ય, યત્, એતત્, સર્વેન્દ્રિયાણામ્, તેજઃ, જરયન્તિ, સર્વમ્, અપિ, છવિતમ્, અલ્પમ્, એવ, તવ, એવ, વાહાઃ, તવ, એવ, નૃત્યગીતે. ૨૬.

વાનાર્થ—હે અન્તક ! એ શ્વોભાવાઈ શ્વોભાવ છે, એટલે કે ઠાલ રહે કે ન પણ રહે, એવા છે. એ મનુષ્યોના હૃદયતેજને શિથિલ કરી દે છે. તેમનું જીવન ઘણું ઘોડું છે, તેથી હાથી, રથ આદિ વાહનો તથા નાચ, ગાનને આપની પાડે રહેવા દો, મારે તે ન જોઈએ. ૨૬.

વિં ૦ (વં ૦ ભાષ્ય—હે યમરાજ ! આપ મને નાના પ્રકારના લોગ્ય પદાર્થો આપવાનું કહો છો પણ એનો શો નિશ્ચય છે કે તેઓ કાલ સુધી રહેશે ? જે લોગ્ય વિષય છે, તે ઇંદ્રિયોની શક્તિને નષ્ટ કરનારા છે; પછી તે આનંદહાયક કેવી રીતે બની શકે ? હા, તેમની અનર્થકારિતા તો સર્વ—જનાનુભૂત છે. અને આપ મને ઘણું લાંબુ આયુષ્ય આપવાની કૃપા કરી રહ્યા છો, પણ તે તો બ્રહ્માને પણ ઓછું જ લાગ્ય છે. તેથી પ્રાર્થના છે કે, અનર્થનાં મૂળ તથા એક દિવસ અવશ્ય નષ્ટ થવાવાળા રથ આદિ વાંહેન તથા નાચ ગાન આપની પાસેજ બલે રહે. ૨૬.

વિશેષ—નચિકેતાએ યમને કહ્યું—આપની કૃપાના પ્રતિક એ લોકિક તથા પારલૌકિક સુખ ક્ષણભંશુર છે, તેથી મને કોઈ પણ સુખ આશિની ધ્વંષી નથી. જે ઇંદ્રિયોને, મારે પરમાર્થ ચિંતનમાં સહાયક બનાવવી છે, તેમને તો આ સુખ નિર્ભંજ કરી દે, એટલે તેને લઈને હું શું કર ? મરવું તો જીવમાત્રને પકશેજ, સ્થૂળ દેહનું પરિવર્તન, લોકાન્તર થવું, અગર તો અવસ્થાન્તર થવું એ તો અવશ્યભાવી છે. જે શક્તિ જીવને આત્મા તરફ આકર્ષિત કરતી રહે છે, તેને ‘તેજ’ કહે છે. તેનો સંબંધ ઇંદ્રિયો સાથે છે, વિષય તેનો ક્ષય કરનાર છે, તેનાથી જીવ અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. હે ધર્મરાજ ! પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંનેનો નિર્વાહ કરવાવાળા આપ ઈશ્વર છો, આપ અનેક લોગલોકના રાજા છો. આપને આવાગમનનું ચક્ર ચલાવવું પડે છે, આપ સમર્થ છો, તેથી એ સર્વ ઇંદ્રિયસુખના લોગ્યપદાર્થ આપની પાસેજ બલે રહ્યા. કારણકે તે આપને કાંઈપણ બાધા પડેલાથી શકે તેમ નથી. પણ મારા જેવા અદ્ય શક્તિના કલ્યાણમાં બાધક થઈ શકે છે. ૨૬.

બળી એવી પણ વાત છે કે—

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म
चेत्वा । जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः
स एव ॥ २७ ॥

અન્યયઃ—મનુષ્યઃ, વિત્તેન, ન તર્પણીયઃ, ત્વા, ચેત, અદ્રાક્ષ્મ, વિત્તમ, લપ્સ્યામહે, ત્વમ, યાવત્, ઇશિષ્યસિ, જીવિષ્યામઃ, વરઃ, તુ, મે, સઃ, એવ, વરણીયા. ૨૭.

ભાવાર્થ—મનુષ્યને ધનથી તૃપ્ત કરી શકાતો નથી, જ્યારે હમે આપના દર્શન કર્યા છે ત્યારે ધનની પ્રાપ્તિ તો થયેજ. જ્યાં સુધી આપ શાસન કરશે ત્યાં સુધી હમે જીવિત રહીશું, પરંતુ મારી પ્રાર્થના તેજ વરને સાફ છે. ૨૭.

વિ० વિ० ભાષ્ય—હે યમ ! મનુષ્ય સંસારમાં ગમે તેટલી વિપુલ સંપત્તિનો અધિપતિ થઈ જાય, તો પણ તેને તૃપ્ત થએલો કોઈએ દેખ્યો નથી. જ્યારે મને આપના દર્શન થઈ ગયા છે તો પછી ધન મળવું એ કોઈ કંઠજીવાત નથી. તથા જ્યાં સુધી આપ મારા રક્ષક બન્યા રહેશે ત્યાં સુધી હું જીવિત રહીશ, કારણકે આપના જેવા મહાપુરૂષની પાસે આવ્યા પછી કોઈનું ધન કે આયુષ્ય કમ થાય એ બનવા જેવું નથી. માટે હું આત્મવિજ્ઞાનનોજ વર માશુ છું. ૨૭.

વિશેષ—હે ભગવન ! હું ધન, ઐશ્વર્ય, કે ચિરજીવન માગતો નથી. તેમને તો અન્ય પ્રાણી પણ કર્મોનુસાર પામે છે જ. અર્થાત્ જેના ઉપર આપના જેવા ધર્માધ્યક્ષ મહાત્માની કૃપા છે, તેને પોતાના નિર્વાહાનુકૂળ ઐશ્વર્ય મળી રહે છે તથા તે ચિરજીવી પણ થાય છે જ. મારા ઉપર તો આપની વિશેષ દયા છે, તેથી હું આપની પાસે ધનાદિ માગવાનું ઉચિત ધારતો નથી. મને ન તો કોઈ વાતની ચિંતા છે કે ન તો કશાની આવશ્યકતા છે, મને તો કેવળ પૂર્વ પ્રાપ્તિ વરજ અપેક્ષિત છે. ૨૭.

નચિકેતા પોતાના ઇચ્છિત વરની યુક્તિયુક્તતા બતાવે છે—

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन् मर्त्यः कथस्थः
प्रजानन् । अभिधायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते
को रमेत् ॥ २८ ॥

અ.વ.ય.—કથસ્થઃ જીર્યન્, મર્ત્યઃ, અજીર્યતામ્, અમૃતાનામ્, ઉપેત્ય, પ્રજાનન્, વર્ણરતિપ્રમોદાન, અભિધાયન્, અતિદીર્ઘે, જીવિતે, કઃ, રમેત. ૨૮.

ભાવાર્થ—હે મૃત્યો ! જોવો કેણુ વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિભૂત સંસારી મનુષ્ય છે કે જે જન્મમરણચક્રિત દેવતાઓની સમીપતા પ્રાપ્ત કરીને વર્ણરતિ પ્રમોદ યુક્ત અપ્સરઓને, અર્થાત્ શારીરિક વર્ણ કે રાગથી પ્રાપ્ત થનારા મુખને, ક્ષણિક તથા અનિત્ય બાણીને પણ દીર્ઘાયુ થવામાં આનંદનો અનુભવ કરી શકે. ૨૮.

વિં વિં ભાષ્ય—જેમનું આયુષ્ય અતિ દીર્ઘ છે એવો, ક્ષીણ ન થાય એવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત અમર દેવતાઓની સેવા સમીપતામાં પહોંચીને, મહા-પુરૂષો પાસેથી 'કોઈ સર્વોત્તમ કાર્ય'ની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ' એવું જાણનારો પુરૂષ, નાશ થનારા પુત્ર આદિ પદાર્થોને કેવી રીતે માગી શકે ? જેમનાં જન્મ-મરણ થાય, જેઓ અંતરિક્ષલોકની નીચે સ્થિત હોય (પરમાર્થ સુખની અપેક્ષાએ પૃથ્વી ઉપર નિદ્રુષ્ટ દશામાં સ્થિત હોય) તથા જેને અવિવેકી લોક ચાહતા હોય તેનો હું તો કદી સ્વીકાર કરી શકું નહીં. અપસરા આદિના રૂપ લાવણ્ય તો ક્ષયકાળ રહેનારા છે, એવું જાણીને તેને સારૂ અધિક ક્ષિત રહેવાની કોણ ઇચ્છા કરે ? કૃપા કરીને મને અનિત્ય વિષયોના ચક્કરમાં નાખીને લોભાવશે નહીં, મેં જે વર માગ્યો છે તે 'આત્મવિજ્ઞાનનું તત્ત્વજ્ઞ' મને શ્રવણ કરાવો. ૨૮.

વિશેષ—હે યમ ! હું જરામરણધર્મવાળો પ્રાણી છું આપની કૃપાથી મૃત્યુલોકમાંથી જરામરણરહિત શ્રેષ્ઠ દેવતાલોકમાં પહોંચી ગયો છું. પછી બલા હું લોક પ્રસિદ્ધ એપ્સારાઓની તથા વૈષ્ણિક સુખોની કદી પણ કેવી રીતે ઇચ્છા કરી શકું ? મને ખબર છે કે, ક્ષણભંજુર વિષયલોભ ઇદ્રિયોના તેજની હાનિ કરે છે. હું એ પણ જાણું છું કે, શરીરચાત્રાના સમયમાં કોઈને કોઈ પણ વિષયોની અવશ્યભાવી આવશ્યકતા હોવા છતાં પણ જ્ઞાની પુરૂષો કેવી રીતે તેમની ઉપેક્ષા કરીને વૈરાગ્યના અધિકારી થાય છે. તેમજ હું દેવપદ મહિમા, દેવલોકનું મહત્ત્વ પણ સારી રીતે જાણું છું. તેથી કૃપણ વશીકર્તા પેઠે કંચનના ખડલામાં કાચ લઈ શક્તો નથી, હું આવેલો અવસર ચુકવાનો નથી. ૨૮.

તેથી મને એ મિશ્રાલોભોમાં લોભાવવાનું છેલ્લું રો અને મેં પ્રાર્થના કરી છે, તે આપો, યથા—

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्પराये महति
ब्रूहि नस्तत् । योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्न-
चिकेता वृणीते ॥ २६ ॥

અન્યય:—હે મૃત્યો, યાસ્મિન્, ઇદમ્, યત્, વિચિકિત્સન્તિ, તત્, સામ્પરાયે, મહતિ, નં, બ્રૂહિ. યઃ, અયમ્, વરઃ ગૂઢમ્, અનુ-પ્રવિષ્ટા, તસ્માત્, અન્યમ્, નચિકેતા, ન, વૃણીતે. ૨૬.

ભાવાર્થ—હે મૃત્યો ! જે પરલોકગત જીવના વિષયમાં ' છે કે નથી ' એવા સંદેહ કરે છે, તથા જે મહાન પરલોકના વિષયમાં નિશ્ચિત છે, તેનોજ ઉપદેશ કરે. આત્મતત્ત્વ વિષયક જે વર ઘણા હુખાએલો (મૃદ) તેના સિવાય નશિકેતા બીજી કાંઈ ચાહતો નથી. ૨૯.

[૧૦ વિ૦ ભાષ્ય—મનુષ્યના મરણ પછી અનંત વિશાળ પરલોકમાં આત્માની કોણ જાણે કે શી મતિ થાય છે ? ત્યાં આત્મા રહે છે કે નહીં તે પણ જણાતું નથી, એ વિષયમાં દેવતાએને પણ સંદેહ રહે છે. તેથી હું આ વિષયના સંશયને દૂર કરનારા આત્મવિજ્ઞાનની ઈચ્છા રાખું છું. એ વિષય ઘણો ગહન છે, તેને જાણવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા છે. એ આકાશા અહીં જે આપની પાસે થાંત ન થઈ તો બીજે ક્યાં થવાની છે ? એજ કારણથી નશિકેતા, અજ્ઞાનિયોએ માગવા યોગ્ય, બીજા કોઈ અનિત્ય પદાર્થનો વર નહીં માગે. ૨૯.

[વિશેષ—હે પ્રદાનિષ્ઠ આચાર્ય ! મરણ સમયમાં કોઈ આત્મા શેષ રહે છે કે નહીં ? તથા જન્માંતરને કોઈ ધારણ કરે છે કે નહીં ? તથા કોણ કેવે પ્રકારે અગર ક્યારે મુક્ત થાય છે ? એ પ્રકારનું જ્ઞાન બળ મને આપો. ૨૯.

પ્રથમ વલ્લી સમાપ્ત.

—

વલ્લી બીજી

શ્રેય પ્રેય વિવેક

મોક્ષનો હેતુ કેવળ પ્રદ્યવિદ્યાની પ્રાપ્તિની અભિલાષાથી, વિષય વિરક્તિની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થએલા નશિકેતાની પ્રશસ્યને સાદુ, મોક્ષ અને અક્યુદયના સાધન વિદ્યા તથા અવિદ્યાના વિભાગને મૃત્યુદેવ કહે છે. યથા—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषः
सिनीतः । तयोः श्रेय आददानस्य साधुर्भूति हीयतेऽ-
र्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ ૧ ॥

અન્યયઃ—અન્યત, શ્રેયઃ, અન્યત, ઉત એવ અપિ ચ, પ્રેયઃ. તે, ઉભે, નાનાર્થે, પુરુષમ, સિનીતઃ. તયોઃ, શ્રેયઃ, આદદાનસ્ય, સાધુઃ, ભવતિ, યઃ, પ્રેય, વૃણીતે, અર્થાત્ હીયતે. ૧.

ભાવાર્થ—ચમરાજે કહ્યું—શ્રેય એક વસ્તુ છે, પ્રેય બીજી વસ્તુ. જાનેના પ્રયોજન પણ બુદ્ધિ બુદ્ધિ છે. જે શ્રેયને ગ્રહણ કરે છે, તેનું શુભ થાય છે, તથા જે પ્રેયને ગ્રહણ કરે છે તે પરમ પુરુષાર્થથી નીચે જાય છે. ૧.

વિવે વિવે ભાષ્ય—શ્રેય નામ મોક્ષના સાધનનું છે, તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ પદ્ધતિ-વિદ્યા અન્ય વસ્તુ છે. તથા પુત્ર આદિ કામનારૂપ પ્રિય વસ્તુને પ્રેય કહે છે, સાંસારબંધનનું કારણ અવિદ્યા બીજી વસ્તુ છે. એ જાને ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થ છે, અને તેમના પ્રયોજન પણ અલગ અલગ છે. એ વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરનારા અધિકારી પુરૂષને બાધે છે. અર્થાત્ જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો છે તે વિદ્યાનો આશ્રય લે છે. જે સ્વર્ગાદિ લોભ તથા સાંસારિક મુખનો ઇચ્છુક છે તે પ્રેયરૂપ અવિદ્યાના અધિકારમાં રહે છે. મતલબ એ છે કે સર્વે શ્રેય તથા પ્રેયથી બંધાયેલા છે, જે શ્રેયને ગ્રહણ કરે છે તેનું કલ્યાણ થાય છે, અર્થાત્ તે ભવ-બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. તથા જે મૂઢ પુરૂષ પ્રેયનું ગ્રહણ કરે છે તે પરમ પુરુષાર્થ રૂપ મોક્ષમાર્ગથી બદ્ધ થઈ જાય છે. ૧.

વિશેષ—પ્રેય અગર અક્યુદ્યની જે ઇચ્છા છે તે અવિદ્યાજનિત હોવાથી જીવને આવાગમનના ચક્રરમાં નિરંતર ધ્રુમાવતી રહે છે. તથા શ્રેય કે જે અભિલાષ છે, તે વિદ્યાની કૃપાથી ઉત્પન્ન થવાના કારણથી, જન્મમરણની જાળમાંથી મુસુહુને બચાવી લેવાના માર્ગને પ્રાપ્ત કરાવે છે. એજ કારણથી પ્રેયની ઇચ્છા અશુભ તથા શ્રેયની ઇચ્છા કલ્યાણપ્રદ છે. ૧.

શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેતસ્તૌ સંપરીત્ય વિવિનક્તિ
ધીરઃ ૧ શ્રેષ્ઠો દિ ધીરોઽભિ પ્રેષસો વૃણીતે પ્રેષો મન્દો
યોગક્ષેમોદ વૃણીતે ॥ ૨ ॥

અ.વયઃ—શ્રેયઃ ચ, પ્રેયઃ ચ, મનુષ્યમ્, એતઃ, ધીરઃ તૌ, સમ્પરીત્ય, વિવિનક્તિ. ધીરઃ, પ્રેયસઃ અભિ પ્રેયઃ, વૃણીતે, મન્દઃ, યોગક્ષેમાત્, પ્રેયઃ, વૃણીતે. ૨.

ભાવાર્થ—શ્રેય અને પ્રેય એ જાને મનુષ્યની પાસે આવે છે. પણ એક બીજા સાથે બળી ગએલાં હોઇને તેમનું આવવાનું થાય છે. તેમને ચમજદાર આદમી સારી રીતે વિચાર કરીને અલગ અલગ કરે છે. વિવેકીપુરૂષ પ્રેયનો ત્યાગ કરી શ્રેયનેજ ગ્રહણ કરે છે. ૨.

ભાવાર્થ—હે મૃત્યો ! જે પરલોકગત જીવના વિષયમાં ' છે કે નથી ' એવા સંદેહ કરે છે, તથા જે મહાન પરલોકના વિષયમાં નિશ્ચિત છે, તેનોજ ઉપદેશ કરો. આત્મતત્ત્વ વિષયક જે વર ઘણા હુપાએલો (ગૂઢ) છે તેના સિવાય નચિકેતા બીજી કાંઈ ચાહતો નથી. ૨૮.

[૧૦ વિ૦ ભાષ્ય—મનુષ્યના મરણ પછી અનંત વિશાળ પરલોકમાં આત્માની કોણ જાણે કે શી મતિ થાય છે ? ત્યાં આત્મા રહે છે કે નહીં તે પણ જણાતું નથી, એ વિષયમાં દેવતાઓને પણ સંદેહ રહે છે. તેથી હું આ વિષયના સંશયને દૂર કરનારા આત્મવિજ્ઞાનની ઈચ્છા રાખુ છું. એ વિષય ઘણો ગહન છે, તેને જાણવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા છે. એ આકાંક્ષા અહીં જો આપની પાસે શાંત ન થઈ તો બીજે કયા થવાની છે ? એજ કારણથી નચિકેતા, અજ્ઞાનિયોએ માગવા ચોગ્ય, બીજા કોઈ અનિત્ય પદાર્થનો વર નહીં માગે. ૨૯.

[વિશેષ—હે પ્રહ્લાનિષ્ઠ આત્મા ! મરણ સમયમાં કોઈ આત્મા શેય રહે છે કે નહીં ? તથા જન્માતરને કોઈ ધારણ કરે છે કે નહીં ? તથા કોણ કેવે પ્રકારે અગર ક્યારે મુક્ત થાય છે ? એ પ્રકારનું જ્ઞાન બળ મને આપો. ૨૯.

પ્રથમ વહલી ગમામ.

—

વહલી બીજી

શ્રેય શ્રેય વિવેક

માક્ષનો હેતુ કેવળ પ્રહ્લાવિદ્યાની પ્રાપ્તિની અભિલાષાથી વિષય વિરક્તિની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થએલા નચિકેતાની પ્રશ્નસાને સારૂ, શોધ અને અશ્વમેધના સાધન વિદ્યા તથા અવિદ્યાના વિભાગને મૃત્યુદેવ કહે છે. યથા—

અન્યચ્છ્રેયોઽન્યદુતૈવ પ્રેયસ્તે ઝમે નાનાર્થે પુરુષઃ
સિનીતઃ । તયોઃ શ્રેય આદદાનસ્ય સાવુર્ભવતિ હીયતેઽ-
ર્થાય ઝ પ્રેયો વૃણીતે ॥ ૧ ॥

અન્યઃ—અન્યતઃ, શ્રેયઃ, અન્યતઃ, ઉત એવ અપિ ચ, શ્રેયઃ.
તે, ઉભે નાનાર્થે, પુરુષમ્, સિનીતઃ. તયોઃ, શ્રેયઃ, આદદાનસ્ય,
સાધુઃ, ભવતિ, યઃ, પ્રેયઃ, વૃણીતે અર્થાત્ હીયતે. ૧.

ભાવાર્થ—યમરાજે કહ્યું—શ્રેય એક વસ્તુ છે, પ્રેય બીજી વસ્તુ. બંનેના પ્રયોજન પણ જુદાં જુદાં છે. જે શ્રેયને ગ્રહણ કરે છે, તેનું શુભ થાય છે, તથા જે પ્રેયને ગ્રહણ કરે છે તે પરમ પુરૂષાર્થથી નીચે જાય છે. ૧.

વિં વિં બાપ્ય—શ્રેય નામ મોક્ષના સાધનનું છે, તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અલ્પ-વિદ્યા અન્ય વસ્તુ છે. તથા પુત્ર આદિ કામનારૂપ પ્રિય વસ્તુને પ્રેય કહે છે, સંસારબંધનનું કારણ અવિદ્યા બીજી વસ્તુ છે. એ બંને ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થ છે, અને તેમના પ્રયોજન પણ અલગ અલગ છે. એ વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરનારા અધિકારી પુરૂષને બાધે છે. અર્થાત જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો છે તે વિદ્યાનો આશ્રય લે છે. જે સ્વર્ગાદિ ભોગ તથા સાંસારિક મુખનો ઇચ્છુક છે તે પ્રેયરૂપ અવિદ્યાના અધિકારમાં રહે છે. મતલબ એ છે કે સર્વે શ્રેય તથા પ્રેયથી બંધાએલા છે, જે શ્રેયને ગ્રહણ કરે છે તેનું કલ્યાણ થાય છે, અર્થાત તે ભવ-બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. તથા જે મૂઢ પુરૂષ પ્રેયનું ગ્રહણ કરે છે તે પરમ પુરૂષાર્થ રૂપ મોક્ષમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. ૧.

વિશેષ—પ્રેય અગર અવ્યુદયની જે ઇચ્છા છે તે અવિદ્યાજનિત હોવાથી જીવને આવાગમનના ચક્કરમાં નિરંતર ઘુમવતી રહે છે. તથા શ્રેય કે જે અભિલાષા છે, તે વિદ્યાની કૃપાથી ઉત્પન્ન થવાના કારણથી, જન્મમરણની જાળમાંથી મુમુક્ષુને બચાવી લેવાના માર્ગને પ્રાપ્ત કરાવે છે. એજ કારણથી પ્રેયની ઇચ્છા અશુભ તથા શ્રેયની ઇચ્છા કલ્યાણમય છે. ૧.

શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેતસ્તૌ સંપરીત્ય વિવિનક્તિ
ધીરઃ । શ્રેયો હિ ધીરોઽભિ પ્રેયસો વૃણીતે પ્રેયો મન્દો
યોગક્ષેમાદ્ વૃણીતે ॥ ૨ ॥

અર્થ—શ્રેયઃ ચ, પ્રેયઃ ચ, મનુષ્યમ, એતઃ, ધીરઃ તૌ, સમ્પરીત્ય, વિવિનક્તિ. ધીરઃ, પ્રેયસઃ અભિ શ્રેયાઃ, વૃણીતે, મન્દઃ, યોગક્ષેમાત્, પ્રેયઃ, વૃણીતે. ૨.

ભાવાર્થ—શ્રેય અને પ્રેય એ બંને મનુષ્યની પાસે આવે છે. પણ એક બીજા સાથે જુદાં જુદાં હોયને તેમનું આવવાનું થાય છે. તેમને સમજદાર આચાર કરીને અલગ અલગ કરે છે. વિવેકીપુરૂષ પ્રેયનો ઇંછે છે. ગ્રહણ કરે છે. ૨.

વિં વિં લાખ્ય—જો કે શ્રેય અને પ્રેય બંને પુરૂષને આધીન છે, તોપણ કર્મગતિ અનુસાર એક બીજા સાથે મળી ગએલા જેવા પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જો બંને છે તો જુદા જુદા પલ્લવો જે એક બીજા સાથે મળી ગએલા હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. જેમ હવે પાણીમાંથી કૃષ્ણ કણ્ડાડી કે તેમજ વિચારશીલ પુરુષ શ્રેય તથા પ્રેય, વિદ્યા તથા અવિદ્યા અથવા જ્ઞાન અને કર્મના તત્ત્વને સારી રીતે ભેદને પ્રેયમાંથી શ્રેયને અલગ કરે છે તથા અલ્પબુદ્ધિવાળાને વિવેકચક્ષિ ન હોવાથી તેઓ યોગક્ષેમ, અર્થાત્ ચરીરનું વૃદ્ધિ તથા રક્ષાને સારું પુત્ર, પશુ અદિ પદાર્થોને જ બ્રહ્મ કરે છે. ૨

વિશેષ—શ્રેય અને પ્રેય જો બેમાં શ્રેય શ્રેષ્ઠ છે, તો પછી અધિકારી તે પ્રેયને જ શા માટે બ્રહ્મ કરે છે ? તેનો એક ઉત્તર એ છે કે પ્રેય. સામાન્ય આપાતરમણીય છે, તેથી તેમાં આત્માનભિજ્ઞાની પ્રવૃત્તિ થાય એ વખતે સ છે, તથા તેવા લોકોની સંખ્યા જગતમાં અધિક છે. કર્મ તથા ઉપાદેશ દ્વારા પૂતાત્મા, શ્રદ્ધાહુ, ધીરવ્યક્તિ, વિદ્યાદેવી તથા અવિદ્યાદેવી એ બંને પ્રભાવ સારી રીતે બળીને, સમજાને, ચોતાના વિવેક દ્વારા વિદ્યાની કૃપા કરે છે, ત્યારે અમુક સમયે તે શ્રેય માર્ગનો અધિકારી થાય છે. એવી ન્યૂન સંખ્યક વ્યક્તિ, વિષય સંગરહિત અંતઃકરણવાળી થઈને નિ શ્રેયસ્થ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૨.

‘તમે તો વિવેકિયોમાં યુજ્ય છો’ એ પ્રમાણે યમરાજ ના પ્રશંસા કરતા કહે છે કે—

સ ત્વં પ્રિયાન્પ્રિયરૂપા : સ્વ કામાનભિધ્યા
કેતોઽન્યસ્લાક્ષીઃ । નૈતાં સૃજ્યાં વિત્તમયીમવાસો
મજ્જન્તિ વહવો મનુષ્યાઃ ॥ ૩ ॥

અન્ય—હે નચિકેત સ, ત્વમ, પ્રિયાન્, પ્રિય કામાન્, અભિધ્યાયન્, અત્યસ્લાક્ષી. બ્રહ્મ, મનુષ્ય મજ્જન્તિ, એતામ, વિત્તમયીમ, સંકામ, ન અવાસો
ભાવાર્થ—તમે અસાર સમજાને પુત્ર તથા અપસાર કર્યો છે, તથા તમે નિર્દિત ગતિને પણ પ્રાપ્ત થએલા

વિં વિં બાબ્ય—હે નચિકેતા ! પ્રિય પુત્ર આદિ તથા પ્રિય લાગનારી અપ્સરા આદિના સુખોનું મેં પારંપર પ્રલોભન આપ્યું પણ તમે એ સર્વની અનિત્યતાનો વિચાર કરીને તેમનો ત્યાગ કર્યો. એ રત્નજડિત માળા સ્વરૂપ કર્મની ખોટી વાસનામાં તમે આસક્ત થયા નહીં, કે જેમાં નિહિત મૂઢજન આસક્ત થઈને પોતાનું સર્વસ્વ ખોઈ નાખે છે. તે કારણથી તમે સાચા વિવેકી છો. ૩.

વિશેષ—અહંકારરહિત, વિનમ્ર, શુદ્ધાક્ત. સુમુક્ષુ શિષ્યની પ્રતિભાના ઉદ્ઘોષનને સારૂ તેને ઉત્સાહિત કરવો એ શુરને સ્વભાવસિદ્ધ છે. એજ શુભ આશયથી ધર્મરાજ યમે નચિકેતાને એ પ્રશંસાસૂચક તથા ઉત્સાહવર્ધક વચનો કહ્યાં. ૩.

‘તેમનામાં ગ્રેયને ગ્રહણ કરનારનું શુભ થાય છે તથા જે ગ્રેયનું વરણ કરે છે તે સ્વાર્થથી ખતિત થઈ જાય છે’ એવું જે આ વહ્નીના પ્રથમ મંત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે તેમાં કારણ શું છે, તે દેખાડવાને સારૂ વિદ્યા તથા અવિદ્યાના રૂપમાં તથા ક્ષણમાં જે વિરોધ છે, તે દેખાડે છે. યથા—

પ્રવેન દૂરમેતે વિપરીતે વિપૂચી અવિદ્યા યા ચ વિથેતિ
અભિદ્યૌ ન વિદ્યાભીષ્તિનં નચિકેતસં મન્યે ન ત્વા કામા
માંથી મેં લોલુપન્ત ॥ ૪ ॥

અન્યથા—યા, અવિદ્યા, ચ, વિદ્યા, જ્ઞાતા, એતે, દૂરમ્, વિપ-
વિપૂચી. ત્વા, નચિકેતસમ્, વિદ્યાભીષ્તિનમ્, મન્યે, યતાઃ,
કામાઃ, ન અલોલુપન્ત. ૪.

યોગદર્શનાર્થ—જેને વિદ્યા તથા અવિદ્યારૂપે જાણવામાં આવે છે, એ બંને
મત વિપરીત સ્વભાવવાળી તથા વિરૂદ્ધક્ષણપ્રદ છે. હું તમને વિદ્યાને
રીત્ય, વિમાનું છું. કારણ કે તમે ઘણા ભોગોમાં પણ લોભાયા નથી. ૪.

સેષેન વિં બાબ્ય—જેવી રીતે પ્રકાશ અને અંધકાર અત્યંત વિરૂદ્ધ
વીજ રીતે વિદ્યા (વિવેક) અવિદ્યા એ બંને વિપરીત સ્વભાવના છે.
ખીબા સારૂ વિદ્યામ પણ પૃથક પૃથક છે. અવિદ્યાનું ક્ષણ ગ્રેય (વિષયભોગ)
આદમી સારૂ ગ્રેય (ભોક્ષ) છે, એવું વિવેકીજન જાણે છે. હે નચિકેતા !
ત્યાગ કરી એ છું કે તમારામાં વિદ્યાની અતે અનિદ્રાપા છે. તેનું કારણ એ

છે કે, બુદ્ધિને લોભના ચક્કરમાં નાખનારી, પુત્ર અપ્સરા આદિની અનેક કામનાઓ પણ તમને સ્વાભિલાષિત મોક્ષના માર્ગથી ડગાવી શકી નહીં. તેથી હું માનું છું કે તમે વિદ્યાના અધિકારી મુમુક્ષુ છો. ૪.

વિશેષ—જ્ઞાનજનની, સત્વશુભમયી તથા જીવને મુક્તિપદે પહોચાડનારી શાક્રતને વિદ્યાદેવી કહેવામાં આવે છે. તથા અજ્ઞાનજનની તમોશુભમયી જીવને બંધનમાં નાખનારી જે શક્રિ છે, તેને અવિદ્યા કહે છે. એ રીતે સૃષ્ટિ પ્રપચને સ્થાયી રાખનારી અવિદ્યા દેવીનો પરિત્યાગ કરાવીને મુક્તિપદને માર્ગે ગઠાવનારી વિદ્યાદેવીનું વરણ કરનારા શિષ્યને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયાનું સમજીને તેની પ્રતિભાની વૃદ્ધિને સાક્ષી તથા તેના સાત્વિકજ્ઞાન અને સત્વપ્રધાન ધૃતિની ઉત્પત્તિને અર્થે શુદ્ધ તેને ઉત્સાહિત કરે છે. ૪.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનાર્થી નચિકેતાની પ્રશંસા કરીને શાસ્ત્રવિહિત સકામ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનારાની નિંદા કરે છે કે—

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પંડિતમન્યમાનાઃ । દન્દ્રમ્યમાણાઃ પરિયન્તિ મૂઢા અનધેનૈવ નીયમાના યથાન્ધાઃ ॥ ૫ ॥

અન્વય—અવિદ્યાયામ્, અન્તરે વર્તમાનાઃ, સ્વયમ્, ધીરાઃ, પંડિતમન્યમાનાઃ, દન્દ્રમ્યમાણાઃ, મૂઢાઃ, યથા, અન્ધેન, નીયમાનાઃ, અન્ધા, પરિયન્તિ. ૫.

ભાવાર્થ—જે સ્વયં અવિદ્યામાં વર્તમાન રહીને પોતાને ધીર પંડિત જણાવે છે, તે કુટિલ ગતિનો આશ્રય લેનારા મૂઢ પુરુષ, અને આ પુરુષને ટેકે આલનારા અંધજો બટકયા કરે તેમ બટકતો રહે છે. ૧

વિં વિં ભાષ્ય—સંસારી મનુષ્ય પુત્ર પણ આદિ તૃષ્ણારૂપ સેંકડો તરફની જોડિયોમાં બધાએલો રહે છે. અવિદ્યારૂપી અંધારામાં પડ્યો રહે છે, છતાં પણ પોતે, પોતાને શાસ્ત્રમા પ્રવીણ હોવાનું, અભિમાન કરે છે. એ અજ્ઞાની, જીવનમરણ રોગ આદિ દુ જોને લીધે અનેક પ્રકારની અટપટી દુઃશાઓ લોગાવે છે અને આમ તેમ માર્યો માર્યો ફરે છે. જેનો દોરનાર અંધજો હોય એવો અંધ પોતાના ઇચ્છિત સ્થાને પહોચી શકતો નથી, અને ખાડા ટેકરાવાળા અને દુગમ કાંઠાવાળા માર્ગમાં પડી બાંધ છે, તેમજ એ પંડિતમાની પણ અનેક કષ્ટ લોગાવે છે. ૫.

વિશેષ—જેમ એક બીજી સાથે બાંધેલી હોડી એક બીજીને પાર ઉતારી શકતી નથી, જેમ એક અંધ બીજા અંધની પાછળ ચાલીને ખાડામાં પડતાં બચી શકતો નથી તેવીજ રીતે જે સ્વયં સંસારસાગરના કોઈ વિષયરૂપ કીચડમાં ફસાએલો છે, તે બીજાને અવિદ્યારૂપી કીચડથી બચાવી શકતો નથી ૫.

હવે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મ કરનારાની નિંદા કરે છે—

न साम्परायः प्रतिभाति वालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन
मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानो पुनः पुनर्वश-
मापद्यते मे ॥ ६ ॥

અન્યથા—વિત્તમોહેન, મૂઢમ પ્રમાદ્યન્તમ્, બાલમ્, સામ્પ-
રાયઃ ન પ્રતિભાતિ. અયમ્, લોકઃ, અસ્તિ, પરઃ, ન ઇતિ, માની,
પુનઃ પુનઃ, મે વશમ્ આપદ્યતે. ૬.

બાવાર્થ—પ્રમાદ કરનારા, ધનના મોહથી અંધ મૂખને પરલોકનું સાધન સૂઝતું નથી. ‘આ લોક છે, પરલોક નથી’ એવું માનનારા પુરૂષ વારંવાર મારી અધીનતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬.

વિ० વિ० બાબ્ય—પરલોકની પ્રાપ્તિનું સાધન સત્શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ છે. પરંતુ જે બાલ, એટલે મૂખ છે, તેના મનને એ ઉપદેશ સારો લાગતો નથી. જે પ્રમાદમાં પડેલા હોય છે તથા ધનના મોહમાં સદા મતવાલા બન્યા રહે છે, તેઓ એમ સમજે છે કે જેમાથી ખાવાપીવાની સામગ્રી મળી રહે એવો આ નેત્રો સામે પ્રત્યક્ષ લોક છે તેજ સર્વકાંઈ છે, પરલોક આદિ કાંઈ નથી. એવું માનનારા લોક વારંવાર મારા (મૃત્યુના) પંખમાં ફસાય છે, અર્થાત્ અનેક વાર જીવવા મરવાના દુઃખનો અનુભવ કરે છે. હે નચિકેતા ! સંસારમાં એવાજ પુરૂષ અધિકતર જોવામાં આવે છે. ૬.

વિશેષ—વિષય લોગના ફંદામાં ફસાએલા અસ્પૃશ્ય શુદ્ધિજન પરમાર્થનું તો સ્મરણ કરતા નથી. તેથી તેમને ધર્મ અધર્મનો વિવેક પણ રહેલો નથી તેઓ સુખલોગની આશાથી ઉલટા અધર્મજ કરે છે. એવી રીતે નિયમ વિરૂદ્ધ કાર્ય કરનારા, ન્યાયાધીશની આજ્ઞાથી વારંવાર ફંડના ભાગી થાય છે. પછી એ ન્યાયાધીશ ઇશ્વર હોય કે કોઈ સબ્બ હોય એ બુદ્ધિ વાત છે. ૬.

આ પ્રમાણે હબારો સંસારી પુરૂષોમાંથી કોઈ એકજ મોક્ષની ઇચ્છા રાખે

છે. અને તેમનામાં પણ તમારા જેવો કોઈ એકજ નિરતિરાય આનંદસ્વરૂપ પ્રાપ્તિને વ્યાપકરૂપે જાણે છે. કારણકે પરમાત્મતત્ત્વને જાણવું એ ઘણું ટકણ છે. એજ વાતને કહે છે કે—

શ્રવણાયાપિ बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो
यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्चर्यो ज्ञाता
कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥

અન્યથા—યઃ બહુભિઃ, શ્રવણાય, અપિ, ન લભ્યઃ, યમ્, શ્રુણ્વન્તાઃ, અપિ, બહુવઃ, ન વિદ્યુઃ. અસ્ય, વક્તા, આશ્ચર્યઃ, લબ્ધાઃ. કુશલાઃ, કુશલાનુશિષ્ટાઃ, જ્ઞાતા, આશ્ચર્યઃ. ૭.

ભાવાર્થ—ધૃતિ લોકોને સાંભળવાને સાર પણ જે પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય નથી. તથા સાંભળીને પણ ઘણા લોક જેને સમજી શકતા નથી, તે આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારા આશ્ચર્યરૂપ છે. તેને પ્રાપ્ત કરનાર પણ કોઈ નિપુણ પુરૂષ હોય છે, તથા કુશલ આચાર્ય દ્વારા શિક્ષાપ્રાપ્ત તેનો જ્ઞાતા પણ કોઈકોઈજ હોય છે. ૭.

[૧૦ વિ૦ ભાષ્ય—હે નચિકેતા ! તમારા જેવો શ્રેયનો અભિલાષી અગર મોક્ષી આહવાવાળો પ્રકલેતા હબરોમાં કોઈ એકજ હશે. કારણ કે ઘણાજ થોડા એવા લોક હશે કે, જે આ આત્મતત્ત્વને સાંભળવાની ઇચ્છા રાખતા હોય. અને એ થોડા સાંભળવાની અભિલાષા રાખનારાઓમાં પણ જે સસ્કારહીન ચિત્તવાળા મંદભાગી હોય છે તે આત્મતત્ત્વને જાણી શકતા નથી. વળી આત્મતત્ત્વનો યદ્યર્થ ઉપદેશ કરનારા પ્રદાનિષ્ઠ તથા પ્રદાશ્રોત્રિય શુદ્ધો મેળાપ થવો હુર્લભ છે. સહસ્રોમાં કોઈકજ એવો ભાગ્યવાળી હશે કે જેને સાંભળવાની ઇચ્છા પણ હોય તથા તેને ઉપદેશક પણ ઉચ્ચકોટિનો મળી જાય. કારણ કે આત્મવિજ્ઞાનની વિશેષજ્ઞ વ્યક્તિ સત્ત્વરમાં ઘણીજ થોડી મળી આવે છે, તથા એવા પુરૂષ તો કોઈ વિરલાજ હોય છે કે જેમને નિપુણ આચાર્ય પાસેથી પરમાત્મતત્ત્વની શિક્ષાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય. ૭.

વિશેષ—કેટલું કહીએ ? સર્વ જીવોને અવિવાના રૂંદામાં પડવાથી, વિષયાસક્તિનો રોગ લાગુ પડેલો છે. પછી તેમની આત્મતત્ત્વની જીજ્ઞાસાની તો વાતજ શી હોય ? તેમને તો સાધારણ તત્ત્વવિચાર કરવાનું પણ સાર લાગતું

નથી. તેમના ચિત્તમાં એવી જ્ઞાસાજ ઉત્પન્ન થતી નથી તો પછી સાંભળવાનો અવસર કેવી રીતે મળે ? જે પુન્યવશ કદી જ્ઞાસાબુદ્ધિ થઈ અને કંઈ સાંભળવાનો અવસર મળી પશુ ગયો, તો શ્રોતા તથા વક્તા જાનેનો કીક કીક મેળ ન મળવાથી એટલે કે ભેમાથી એક અયોગ્ય હોવાથી, સાંભળીને પણ એવા ઉચ્ચ વિષયની ધારણા થઈ શકતી નથી. પ્રથમ તો શુરના દર્શનજ થતાં નથી, બીજું તેમનામાં શ્રદ્ધા હોવી એ પણ દુર્લભ છે. ત્રીજું જે શિષ્ય શ્રદ્ધાજુ હોય, તોપણ જે તે સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન ન હોય તો શુરથી તત્ત્વોપદેશ આપવા છતાં પણ તે કોરો ને કોરોજ રહી જવાનો. શુર બ્રહ્મવેત્તા હોય પણ વક્તા ન હોય, અથવા બ્રહ્મશ્રોત્રિય હોય પરંતુ બ્રહ્મનિષ્ઠ ન હોય, તોપણ કામ બને નહી. તાત્પર્ય એ છે કે આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિને સારૂ મંત્રોક્ત સર્વ સાધન પરમ આવશ્યક છે. ૭.

વક્તા તથા જ્ઞાતાની દુર્લભતામાં હેતુ કહે છે—

ન નરેણાવરેણ પ્રોક્તં યપ સુવિજ્ઞેયો વહુધા ચિન્ત્ય-
માનઃ । અનન્યપ્રોક્તે ગતિરત્ર નાસ્ત્યણીયાન્દ્વતર્ક્યમણુ-
પ્રમાણાત્ ॥ ૮ ॥

અન્યઃ—અવરેણ, નરેણ, પ્રોક્તઃ, બહુધા, ચિન્ત્યમાનઃ, એયઃ, ન સુવિજ્ઞેયઃ. અનન્યપ્રોક્તે, અત્ર, ગતિઃ, નાસ્તિ. આણુપ્રમાણાત્, અણીયાન્, હં, અતર્ક્યમ્. ૮.

ભાવાર્થ—આધારજુ મનુષ્યના ઉપદેશથી આત્મા ઝારી રીતે બણી શકાતો નથી, કારણ કે હોક પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર તેને નાના પ્રકારનો સમજે છે. જે બ્રહ્મના વિષયમાં અનન્યતા (અદ્વૈત) નો અનુભવ પ્રાપ્ત કરાવી શકે, એવા અત્યાર્ધ આત્માનો ઉપદેશ આપે તોપણ તેમના દ્વારા ઉપદિષ્ટ આ આત્મામાં કોઈ ગતિ નથી, અર્થાત્ તેમાં અસ્તિ નાસ્તિરૂપ વિતર્કની સંભાવના નથી. કારણ કે તે અણુથી પણ અણુ અર્થાત્ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળાથી પણ સૂક્ષ્મ તથા તર્કથી અતીત હોવાથી તે દુવિજ્ઞેય છે. ૮.

વિં વિં લાખ્ય—હે નચિકેતા ! કોઈ કહે છે કે ‘આત્મા છે,’ કોઈ કહે છે કે ‘આત્મા નથી,’ કોઈ એને કતાં બતાવે છે તો કોઈ અકર્તા, કોઈ શુદ્ધ કહે છે તો કોઈ અશુદ્ધ આત્માના સંજ્ઞામાં વાદી પ્રતિવાદી હોક એવા અનેક પ્રકારના વિતર્કવાદ કર્યા કરે છે. પરંતુ વિદ્યત્તારહિત એવા કોઈપણ હીન પુરૂષ દ્વારા આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ થાય તો તેનાથી કોઈને પણ યથાર્થ આત્મજ્ઞાન

થતું નથી. જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મદર્શી મહાત્મા તેનો ઉપદેશ ન કરે ત્યાં સુધી આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થતું નથી. કારણકે આત્મા તો સૂક્ષ્મમાં પણ અતિસૂક્ષ્મ છે. તેજકારણથી તેમાં બુદ્ધિનો વિતર્ક પહોંચી શકતો નથી. ૮.

વિશેષ—જે આત્માનું નિરંતર ચિંતન કરવા છતાં પણ યોગી ઘણા કષ્ટે તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે પરમતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવાની યોગ્યતા અબુધ્ધ સંસારીમાં ક્યાંથી હોય ? બ્રહ્મજ્ઞાનની મંદાકિનીમાં અવગાહન કરનારા આચાર્યે કરેલો જ્ઞાનોપદેશજ જ્ઞાસુની બુદ્ધિને સ્થિર કરીને તેને અતિ સૂક્ષ્મ બ્રહ્મપદ સુધી પહોંચાડી દે છે, કે જ્યાં તર્કરૂપી ઘોડા બેપર સવાર થઈને પહોંચી શકાતું નથી. ૮.

કોઈ તર્કનિપુણ પોતાની બુદ્ધિજી આત્માને બઘી શકે છે, તો પછી તેમાં શુરની શી આવશ્યકતા છે ? એવી શંકા થતા કહે છે કે—

नैवा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।

યાં ત્વમાપઃ સત્યધૃતિર્વિતાસિત્વાદ્બુદ્ધનો મૂયાન્નચિકેતઃ પ્રેષ્ટા । ૬ ।

અન્વયઃ—હે પ્રેષ્ટ, એપા, મતિઃ તર્કેણ, આપનેયા, ન, અન્યેન, પ્રોક્તા, સુજ્ઞાનાય. હે નચિકેતઃ ત્વમ્, યામ્, આપઃ, સત્યધૃતિઃ, અસિ, યત ત્વાદ્ ૬ પ્રેષ્ટા, નો ભૂયાત. ૬.

ભાવાર્થ—હે પ્રિયતમ ! જે બુદ્ધિને તમે પ્રાપ્ત કરી છે, તે તર્કદ્વારા બઘી શકાતી નથી. તેના ચચાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન તો અનન્ય અગર બ્રહ્માત્મ-દર્શીના ઉપદેશથીજ થઈ શકે છે. ઘણી ખુશીની વાત છે કે તમે સત્યને ધારણ કરનારા છો તેથી મને તમારા જેવો પ્રશ્નકર્તા પ્રાપ્ત થયો છે. ૬

વિ ૦ વિ ભાષ્ય -હે પરમ પ્રિય ! જે બુદ્ધિ તમને પ્રાપ્ત થઈ છે તે દેવણ તર્કથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, પણ શાસ્ત્રના આચાર્યના ઉપદેશથી તથા શાસ્ત્રચિંતનથી તે હૃત્પત્ત થાય છે. અને પછી તે આત્મજ્ઞાનની સાધક થઈ બાય છે. ઘણા આનંદની વાત છે કે તમે સત્યવસ્તુ આત્મજ્ઞાનને ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હે નચિકેત્ ! હું પરમાત્મા પાસે માગુ છું કે, મને તમારા સમાન તત્ત્વનો પ્રશ્ન કરનારજ મળ્યા કરે. ૬.

વિશેષ—સર્વ ઉપદ્રવોની શાંતિ તથા સર્વ શંકાઓનું સમાધાન થવું એ બ્રહ્મજ્ઞાનનું પહેલું ચિન્હ છે. જો ત્યાં તર્કનો પ્રવેશ થઈ બાય તો શાંતિ અને નિશ્ચયમાં ખળભળાટ પડે છે. તર્કથી ધર્મ તથા અધર્મ અદિ અન્યાન્ય

વિષયોના કંઈક નિશ્ચય વખતે થઈ જાય, પરંતુ અતિ સૂક્ષ્મ તથા અતીન્દ્રિય બ્રહ્મજ્ઞાનનો બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યના ઉપદેશથી તથા વેદાંતના મનુશીલનથીજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૯.

અધિક ધૈર્યવાન હોવાના કારણથી તમે મારા કરતા પણ વધારે બુદ્ધિમાન છો, એ બોધન કરવાને સારૂ પ્રથમ પોતાની બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતાને કહે છે કે—

જાનામ્યહ २ શેવધિરિત્યનિત્યં ન હ્યધ્રુવેઃ પ્રાપ્યતેહિ ધ્રુવંતત્ ।
તતો મયાનાચિકેતરિચતોઽગ્નિરનિત્યૌર્દ્રવ્યૈઃ પ્રાપ્તવાનસ્મિનિત્યમ્

અન્યથા—શેવધિઃ, અનિત્યમ્, ધાતે, અહમ્, જાનામિ, હિ, ધ્રુવમ્, તત્, અધ્રુવૈઃ, નહિ, પ્રાપ્યતે, તતઃ, મયા, અનિત્યૈઃ, દ્રવ્યૈઃ, નાચિકેતાઃ, અગ્નિઃ, ચિતઃ, નિત્યમ્, પ્રાપ્તવાન, અસ્મિ. ૧૦.

ભાવાર્થ—કર્મનું ફળ અનિત્ય છે, એ હું જાણુ છું. અનિત્ય સાધનોની સહાયતાથી ધ્રુવ, નિત્ય આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. તે કારણથી અનિત્ય દ્રવ્યમય સાધનો દ્વારા નાચિકેત અગ્નિ ચયન કરીને નિત્ય (યમ સંબંધી પદ) ને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. ૧૦.

(વ૦ વિ૦ ભાષ્ય—હું નચિકેતા ! મનુષ્યોના કર્મના જે ફળ છે તે એક બ્રહ્મા જેવા છે, પણ એ સંપત્તિ અનિત્ય છે એ હું જાણુ છું. તથા નિત્ય વસ્તુ જે આત્મતત્ત્વ છે, તે અનિત્ય પુત્ર પથુ આદિ દ્વારા મળી શકતું નથી. તેની પણ મને ખબર છે. તો પણ મેં અનિત્ય દ્રવ્ય પથુ આદિ સામગ્રિઓથી નાચિકેત અગ્નિનું સાધન કર્યું છે, તથા તેના દ્વારા મેં યમપદવીને મેળવી છે, કે જે અન્ય પદાર્થોની અપેક્ષાએ નિત્ય એટલે કે ચિરસ્થાયી છે. ૧૦.

વિશેષ—આ મંત્રમાં યમરાજ પોતાના કરતા નચિકેતાને ઉત્કૃષ્ટ બતાવતાં કહે છે કે—હું મારા હૃદયમાં સ્થિત બ્રહ્માનંદને નિત્ય, અપરોક્ષ જાણુ છું. પરંતુ મારામાં તમારા જેવી પદાર્થવિષયક ત્યાગબુદ્ધિ નથી. કોઈ પણ પુરૂષ યજ્ઞ આદિ કર્મોને કરીને શોક્ષરૂપ નિત્ય ફળને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવું જાણીને મેં અગ્નિસાધ્ય યજ્ઞાદિ અનેક કર્માનુષ્ઠાન દ્વારા લોકપાળ પદની પ્રાપ્તિ કરી છે. આ મંત્રમાં જે ‘શેવધિ’ પદ આવેલું છે તેનો અર્થ વ્યાખ્યાકારોએ ‘કર્મફળ’ કરેલો છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે નિધિની કામના કરવામાં આવે છે, તથા તેનું અર્જન થાય છે, તેજ પ્રમાણે કર્મફળનું પણ સંપ્રાદન કરવામાં આવે છે. ૧૦.

મારા કરતાં પણ તમારામાં ધૈર્ય અધિક છે, એ કહે છે કે—

કામસ્યાસિં જગતઃ પ્રતિષ્ઠાં ક્રતોરનન્ત્યમભયસ્ય
પારમ્ । સ્તોમમહદુરુગાયં પ્રતિષ્ઠાં દૃષ્ટ્વા ધૃત્યા ધીરો નચિ-
કેતોઽત્યસ્ત્રાક્ષીઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—હે નચિકેતા, ધીર, કામસ્ય, આસિમ, જગતઃ, પ્રતિષ્ઠામ, ક્રતોઃ, અનન્ત્યમ, અભયસ્ય, પારમ્, સ્તોમમહત્, ઉરુ-ગાયમ, પ્રતિષ્ઠામ, દૃષ્ટ્વા, ધૃત્યા, અત્યસ્ત્રાક્ષીઃ. ૧૧.

ભાવાર્થ—હે નચિકેતા ! તમે શુદ્ધિમાન થઈને, ભોગોની સમાપ્તિ, જગતની પ્રતિષ્ઠા, યશસ્વંત ક્ષણ, અભયની મર્યાદા, પ્રશંસનીય અને મહત્તી ઉત્તમગતિ અર્થાત્ અણિમાદિ ઐશ્વર્ય યુક્ત સિદ્ધિ તથા પોતાની ઉત્તમ ગતિને લાભ; એ સર્વ દેખીને પણ ધૈર્યપૂર્વક તેમનો ત્યાગ કર્યો છે. ૧૧.

[૧૦ વિ૦ ભાષ્ય—હે નચિકેતા ! મને જે લોકપાત્રની અમર પદવી મળી છે, તેમાં મારી સર્વ કામનાઓ પ્રાપ્ત થએલી છે. હું સર્વ જગતને નિયતા બન્યો છું. તેથી અધિક યશસ્વંત ક્ષણ બીજું કોઈ હોઈ શકે નહીં. મને અભયનું પરમપદ મળેલું છે. પ્રાણિમાત્ર મારી સ્તુતિ કરે છે તથા અણિમાદિ સિદ્ધિ-ધોના શુદ્ધત્ ઐશ્વર્યનો બંધાર પણ મને મળેલો છે. એ સર્વ હું તમને આપતો હતો. પરંતુ તમે એ સર્વ પદાર્થોનો અનિત્ય જાણીને ત્યાગ કર્યો તથા પ્રજ્ઞા-ત્મતત્ત્વને સર્વથી ઉત્તમ તથા શ્રેષ્ઠ જાણીને ધીરતાપૂર્વક કેવળ તેને જ જાણવાની ઇચ્છા જિપર અટક રહ્યા. આ તમારા ધૈર્યની કેટલે સુધી પ્રશંસા કરે ? વસ્તુતઃ તમે સકલ શુભોચી યુક્ત સર્વોત્તમ પુરુષ છો. ૧૧.

વિશેષ—નિવેકશીલ નચિકેતાએ, પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિનું કારણ સાંસારિક સંબંધ, જગતને મર્યાદામાં સ્થિત રાખનાર ચક્રવર્તીરાજ્ય, રાજસૂય આદિ યજ્ઞાનુષ્ઠાનથી લઈ સર્વોપરિ કીર્તિ, બધા કપાદિથી રહિત તથા અનેક મનુષ્યો દ્વારા દિગતોમાં ફેલાએલી સ્તુતિ આદિ; એ સર્વને અંતમાં દુઃખદાયી સમજીને તેમનો ત્યાગ કર્યો. એજ કારણથી તે સર્વના કરતાં વધારે શુદ્ધિમાન ગણાયો. ૧૧.

નચિકેતા દ્વારા પૂછાએલા આત્માની પ્રાપ્તિના સાધન તથા ક્ષણે દેખાડે છે કે—

‘તત્ત્વજ્ઞાની હર્ષ શોકથી રહિત બધું બાંધ’ એ ઉપરોક્ત કથનથી તત્ત્વજ્ઞાનને સંસારનું નિવર્તક દેખાડીને હવે તેને આનંદની પ્રાપ્તિનું સાધન કહે છે, યથા—

પતચ્છુત્વા સંપરિગૃહ્ય મર્ત્યઃ પ્રવૃદ્ધ ધર્મ્યમણુમેતમાપ્ય ।
સ મોદતે મોદનીયઃ ૨ હિ લબ્ધ્વા વિવૃત્તઃ ૨ સદા નચિ-
કેતસં મન્યે ॥ ૧૩ ॥

અન્યથા—મર્ત્યઃ, એતત્, શ્રુત્વા, ધર્મ્યમ, -પ્રવૃદ્ધ, સંપરિગૃહ્ય, સઃ, એતમ્, અણુમ્, આપ્ય, મોદનીયમ્, લબ્ધ્વા, હિ, મોદતે. નચિકેતસમ્, સદા, વિવૃત્તમ્, મન્યે. ૧૩.

ભાવાર્થ—મનુષ્ય આ પ્રજ્ઞાત્મતત્ત્વને સાંભળીને ધર્મ્ય, પુન્યજનક હોવાથી ધર્મયુક્ત, આ આત્માને દેહાદિ સંઘાતથી પૃથક્ કરીને તેની મોદનીય ઉપલબ્ધિ પામીને આનંદિત થાય છે. હું એ માનું છું કે તમારે નચિકેતાને સાર પ્રજ્ઞાલવન ખુલી ગયું છે, અર્થાત્ મારી સમજ પ્રમાણે તમારે સાર મોક્ષના દરવાજા ખુલી ગયા છે. ૧૩.

વિં વિં ભાષ્ય—હે નચિકેતા ! હું તમારા પ્રતિ આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરનારો છું. એ ધર્મને પ્રાપ્ત થનારા, અગર ધર્મરૂપ, અથવા પરમ ધર્મ સ્વરૂપ, અગર ધર્મના સમાન, સૂક્ષ્મ આત્માને, જે મરણ ધર્મી મનુષ્ય, શુદ્ધ પાસેથી સાંભળીને તેને બહુ પ્રકારે આત્મભાવથી પ્રહણ કરીને તથા પરિશ્રમની સાથે શરીર આઢિથી ભિન્ન કરીને નિર્લેપ રૂપથી બાંધે છે, તે એ હર્ષ પ્રજ્ઞાતાને પામીને પરમાનંદનો અનુભવ કરે છે. હું તમને નચિકેતાને પણ એવાજ સમજી છું કે બાંધે તમારા પ્રતિ પ્રજ્ઞરૂપ લવનના દરવાજા ઉઘડી ગયા છે. અર્થાત્ તમે મોક્ષના અધિકારી છો. ૧૩.

વિશેષ—મનુષ્ય મરણધર્મવાળો છે. તે સંસારમાં નિત્ય એટલેકે સદૈવ રહી ચકતો નથી. તેથી તેણે સદ્ગુરૂ પાસે જઈને ધર્મસંમત, સૂક્ષ્મ, શરીર ઇદ્રિયોથી ભિન્ન, એ આત્મતત્ત્વને બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી કરીને સદ્ગાની આવાગમનની ખટપટમાંથી બચીને મનુષ્ય અગર યદ્ બાંધ હું તમને મનુષ્યોમાં એવા સમજી છું કે, પ્રજ્ઞાસહનમાં જવાને સાર તમારે માટે દરવાજા ખુલ્લા છે. અર્થાત્ તમે અવશ્ય મોક્ષના સર્વોચ્ચ આસન ઉપર બિરાજમાન થશો. કારણકે તમે શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનના ક્રમથી તે પંદની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરેલી છે. ૧૩.

‘હેલું આદિકૌથી અતિરિક્ત આત્મજ્ઞાન જ જે મોક્ષનું સાધન છે તે। તેજ કહો’ નચિકેતા એ પ્રમાણે કહે છે, યથા—

અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્માઠ્કૃતાકૃતાત્ ।

અન્યત્ર ભૂતાશ્ચ ભવ્યાશ્ચ યત્તત્પશ્યસિ તદ્વદ્ ॥ ૧૪ ॥

અ.વયઃ—ધર્માત્, અ.ન્યત્ર, અધર્માત્, અ.ન્યત્ર, અસ્માત્, કૃતા-કૃતાત્, અ.ન્યત્ર, ભૂતાત્, ચ, ભવ્યાત્, ચ, અ.ન્યત્ર, તત્ યત્, પશ્યાસિ, તત્, વદ. ૧૪.

ભાવાર્થ—જે ધર્મ તથા અધર્મથી ભિન્ન છે તથા કાર્યકારણ રૂપ પ્રપંચથી અન્ય છે, તથા ભૂત અને ભવિષ્યથી અતીત છે. એવી જે (વસ્તુ) આપ દેખો છો તેજ મને કહો. ૧૪.

વિં વિં ભાષ્ય—નચિકેતાએ કહ્યું—હે ધર્મરાજ ! જે આપ મને આત્મતત્ત્વ બ્રહ્મ કરવાને યોગ્ય, પાત્ર સમજતા હો, તથા મારા ઉપર પ્રસન્ન હો તે। એ તત્ત્વનો મને ઉપદેશ કરો કે જે પુન્ય તથા પાપથી ભિન્ન છે. અર્થાત્ જે ધર્માનુષ્ઠાન તથા અધર્માચરણના ફળથી પૃથક્ છે, કાર્ય કારણથી ભિન્ન તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળથી રહિત છે. એવા આત્માને આપ પ્રત્યક્ષ કરી રહેલા છો, તેના વાસ્તવ સ્વરૂપનું મારે સાફ કથન કરો.

વિશેષ—જે ધર્માધર્મ જન્ય ફળના બંધનમાં આવતો નથી, અવિદ્યા અસ્મિતા આદિ કલેશ, કર્મ તથા તેના ફળમાં જેનો સંગ થતો નથી, રચૂળ સૂક્ષ્મ ચરાચર જગતથી જે વિભિન્ન થતો નથી તથા ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળથી જે પૃથક્ રહે છે એવા એક રસ આત્માને આપ બોલો છો, તેની મને પણ શિક્ષા આપો. આ મંત્રમાં આત્મજ્ઞાસા સંબંધી ચિત્તના તીવ્ર ચ વેગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેની સાથેજ શિષ્ય સ્થિર લક્ષ્ય છે એ પણ કહેવામાં આવેલું છે. તેથી નચિકેતાએ સદૃષ્ટિ સામ્રાજ્યથી પર અદ્વિતીય, તથા સર્વાનંદા-રૂપ આત્માના જ્ઞાનની જ્ઞાસા કરેલી છે. ૧૪.

નચિકેતાએ જે વસ્તુ પૂછી છે તેને તથા તેનાથી અન્ય વિશેષણોને બતાવવાની ઇચ્છાથી ધર્મરાજે કહ્યું—

સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ તપાઃ સિ સર્વાણિ ચ
યદ્વદન્તિ । યદિચ્છન્તો વ્રહ્મચર્ય ચરન્તિ તત્તે પદઃ
સંગ્રહેણ વ્રવીમ્યોમિસ્યેતત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથા—સર્વે, વેદાઃ, યત્, પદમ્, આમનન્તિ, સર્વાણિ, તપાંસિ, ચ, યત્, વદાન્ત, યત્, ઇચ્છન્તઃ, પ્રહાર્યમ્, ચરાન્ત, તત્, પદમ્, તે, સંગ્રહેણુ, પ્રવીણિ, ઓમ્, ઇતિ એતત્. ૧૫.

ભોવાર્થ—સંપૂર્ણ વેદ જે પઠનું પ્રતિપાદન કરે છે, સર્વ તપસ્યાઓ જેની પ્રાપ્તિને સારૂ કહેવામાં આવેલી છે, તથા જેને મેળવવાની ઇચ્છાથી લોક પ્રહાર્યનું પાલન કરે છે, તે પઠને સંક્ષેપમાં કહું છું. ‘ૐ’ એજ તે પદ છે. ૧૫.

વિં વિં ભાષ્ય—હે નચિકેતા ! ‘એજ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય છે’ એવું કહીને આરે વેદ જેની પ્રાપ્તિનો ઉપદેશ કરે છે, જેની પ્રાપ્તિને સારૂ કાયિક, વાચિક તથા માનસિક સર્વ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરવામાં આવે છે, તથા જેને મેળવવાની ઇચ્છાથી દર્શન, સ્પર્શન, કેલિ, પ્રેક્ષણ, શુભ ભાષણ, સંકલ્પ, અધ્યવસાય તથા ક્રિયાનિવૃત્તિ; એ અષ્ટવિધ મૈથુનતા ત્યાગરૂપ પ્રહાર્યનું પાલન કરતાં કરતાં ગૃહમાં દીર્ઘકાળ સુધી વાસ કરવો પડે છે, તે પ્રહાર્ય કહું તમને સંક્ષેપમાં કહું છું. જીવો, ધ્યાનથી સાંભળો, એ આત્મા ‘ૐકાર’ રૂપ છે. વેદોમાં કોઈ ઠેકાણે સાક્ષાત્ તે કોઈ ઠેકાણે પરંપરાથી એક પ્રહાર્યનું પ્રતિપાદન છે. પ્રહાર્ય, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસાશ્રમોમાં વેદનો સ્વાધ્યાય, તપ, અનુષ્ઠાન તથા યોગાદ્યાસ આદિ નિયમોનું પાલન, બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને સારૂ કરવાનું કહેલું છે. તે પ્રહાર્ય ‘ૐ’ એ ખાસ નામ છે. ‘ઈશ્વર’ પ્રભુ, નિયંતા આદિ નામ તે શબ્દ આદિકોના પણ હોઈ શકે છે, પરંતુ ‘ૐ’ એ નામ કોઈ અન્યનું નથી. ૧૫.

વિશેષ—વેદ નિત્ય અને જ્ઞાનમય છે. તેની કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ સંખંધી યાવત પ્રવૃત્તિઓ આત્મપદ પ્રાપ્તિને સારૂ છે. જેટલાં તપ છે, તેમનું લક્ષ્ય પણ આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ છે. શારીરિક, વાચિક તથા માનસિક પ્રવૃત્તિઓને શક્તિને, પોતાને અધીન કરીને લક્ષ્ય વિશેષ ઉપર નિયોજિત કરવાને સારૂ ઉપયોગી બનાવવી તેને તપ કહે છે. તપના યજ્ઞ તથા દાન એ બે અંગો છે, યજ્ઞ, દાન એ બંને તપના સાધન છે. તથા અષ્ટવિધ મૈથુન ત્યાગરૂપ પ્રહાર્યનું અનુષ્ઠાન પણ આત્મતત્ત્વોપલબ્ધિમાં પ્રધાન સહાયક છે. જે તત્ત્વનો આદ્યો મહિમા છે તેનું સર્વ પ્રધાન નામ ‘ૐ’ છે. પ્રહાર્ય સગુણ તથા નિર્ગુણ જેટલા વાચક (નામ) છે, તે કોઈ પણ લૌકિક કે અલૌકિક ભાવ, પ્રયોજન, નિમિત્ત આદિને લઇનેજ છે. પરંતુ ‘ૐ’ નું તેવું નથી. ૧૫.

આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનના સાધન, પ્રણવની ઉપાસના કરીને હવે તે અક્ષરની સ્તુતિ તથા તેની ઉપાસનાનું કૃણ કરે છે, યથા—

एतद्वध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्वध्येवाक्षरं परम् ।

एतद्वध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ ૧૬ ॥

અન્યથા:—એતત્, અક્ષરમ્, એવ, હિ, બ્રહ્મ, એતત્, એવ, હિ, અક્ષરમ્, પરમ્, એતત્, એવ, હિ, અક્ષરમ્, જ્ઞાત્વા, યાઃ, યત્, ઇચ્છતિ, તસ્ય, તત્. ૧૬.

ભાવાર્થ—એ અક્ષરજ બ્રહ્મ છે, એ અક્ષરજ પરબ્રહ્મ છે. એ અક્ષરને ભણીને જે જેની ઇચ્છા કરે છે, તેને તેજ સિદ્ધ થઈ જાય છે. ૧૬.

વિ० વિ० ભાષ્ય—એ ‘ઑંકાર’ જ અપર (સગુણ—હિરણ્યગર્ભાખ્ય) નાથ રહિત બ્રહ્મ છે તથા ‘ઑંકાર’ જ અપર (સગુણ—હિરણ્ય ગર્ભાખ્ય) નાથ રહિત બ્રહ્મ છે તથા ‘ઑંકાર’ જ અવિનાશી પર (નિર્ગુણ) બ્રહ્મ છે. આ અક્ષર રૂપી બ્રહ્મની ઉપાસના કરીને જે જેને પરને કે અપરને ચાહે છે તેજ તેને સિદ્ધ થઈ જાય છે. ભાવ એ છે કે જે પરબ્રહ્મ જ્ઞાતવ્ય હોય તથા અપર બ્રહ્મ પ્રાપ્તવ્ય હોય તો તે બંનેજ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અર્થાત્ જે પુરૂષ પરબ્રહ્મના જ્ઞાનને સાચું વાચક રૂપે ઝંકારને ‘એ પરબ્રહ્મ છે’ એવું બોલે છે, તેને તેનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, તથા જે હિરણ્યગર્ભની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ઝંકારનું તે રૂપે ધ્યાન કરે છે તેને તેની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ૧૬.

વિશેષ—હે નચિકેતા ! પ્રણવ અક્ષર જ સગુણ બ્રહ્મ છે તથા તેજ નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે. જેમ શાસ્ત્રમાં શાલગ્રામનું વિષ્ણુરૂપથી તથા નર્મદેશવરનું શિવરૂપથી ધ્યાન કરવાનું કહેલું છે, તેમજ ઝંકાર અક્ષરનું પરબ્રહ્મ તથા અપર બ્રહ્મ રૂપથી ધ્યાન કરવું એઇએ; શ્રુતિ ભગવતી યમરાજ દ્વારા સર્વ સુસુક્ષ્મોને એવું બોધન કરે છે. જે અધિકારી ઝંકારનું સગુણ રૂપે ધ્યાન કરે છે તે સગુણરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે નિર્ગુણ રૂપે ઝંકાર અક્ષરની ઉપાસના કરે છે, તે નિર્ગુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત છે. આ બંને ધ્યાનોપાસનાના કૃણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ છે, જેમા થોડા દિવસ મહાનંદને પ્રાપ્ત કરીને અધિકારી કૈવલ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૬.

એ પ્રમાણે છે તેથી—

एतदालम्बनं २ श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ—એતત્, આલમ્બનમ્, શ્રેષ્ઠમ્, એતત્, આલમ્બનમ્, પરમ્, એતત્, આલમ્બનમ્, જ્ઞાત્વા, બ્રહ્મલોકે, મહીયતે. ૧૭.

ભાવાર્થ—એજ શ્રેષ્ઠ અવલંબન છે એજ પરમ અવલંબન છે, આશ્રય છે. આ અવલંબનને બાણીને અધિકારી બ્રહ્મલોકમાં પૂજ્ય થાય છે. ૧૭.

વિં વિં બાળ્ય—આ ઈંકાર રૂપનું અવલંબન જ બ્રહ્મને પામવાના સંપૂર્ણ આશ્રયોમાં શ્રેષ્ઠ છે. અર્થાત્ એ ઉપાસનાનું સર્વોત્તમ પ્રતિક છે તથા એજ પરબ્રહ્મનો યોગ કરાવનાર આશ્રય છે. આ અવલંબનને બાણીને સાધક પરબ્રહ્મ અગર તદ્દરૂપ બ્રહ્મલોકમાં મહિમા પામે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાને યોગ્ય થઈ જાય છે. ૧૭.

વિશેષ—પ્રણવ સચ્ચુ તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મનો મુખ્યવાચક હોવાથી સર્વ બાવનાઓમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ મંત્રોમાં ઉત્તમ તથા સર્વંચાપક સત્તાવિશિષ્ટ છે. તેથી તેનું અવલંબન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસના આદિ બ્રહ્મજ્ઞાનના અનેક સાધન છે, તેમાં ‘ઈં’ એ સર્વોચ્ચ સાધન છે, તેને બાણનારા સર્વ બાધાઓમાંથી છુટીને, શાંતિરૂપ મુખથી પૂજ્ય થાય છે.

જે આત્માનું ઈંકાર રૂપથી ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કહે છે, યથા—

ન જાયતે ક્રિયતે વા વિપશ્ચિન્નાયં કુતશ્ચિન્ન ચમૂવ
કશ્ચિત્ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્ય-
માને શરીરે ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ—વિપશ્ચિન્ન, ન જાયતે, વા ક્રિયતે અયમ્, કુતશ્ચિન્ન, ન બલુવ, કશ્ચિત્, ન. અયમ્, અજઃ, નિત્યઃ, શાશ્વતઃ, પુરાણઃ, શરીરે, હન્યમાને, ન હન્યતે. ૧૮.

ભાવાર્થ—આત્મતત્ત્વવેત્તા લોક બાણે છે કે આ આત્મા નથી તો જન્મ હેતો કે નથી તો મરતો, નથી તો તે કોઈ અન્ય કારણથી ઉત્પન્ન થતો કે નથી તો સ્વયં (પોતેજ) કોઈ અર્થાત્તર રૂપથી બનેલો. તેથી તે જન્મમરિત, નિત્યશાશ્વત—સદાવર્તમાન, નિર્વિકાર તથા પુરાણ, સત્તાવન છે. રહે મરતા સ્વયં નિહંત થતો નથી. ૧૮.

વિં વિં ભાષ્ય—સદા ચેતનરૂપથી વર્તમાન આ આત્માનો જન્મ થતો નથી તેમ મરતો પણ નથી, એ સર્વજ્ઞ છે, તેમા કોઈ કારણથી કોઈ ઉત્પત્તિ થતી નથી, તે અન્ય પદાર્થોના રૂપવાળો પણ નથી. (જેમ દૂધનું સ્વરૂપાંતર દહી થઈ જાય છે, તેવો એ થતો નથી). તેથી તે આત્મા અજન્મા છે, નિત્ય છે, તેની કદી ક્ષીણતા થતી નથી. જે પ્રમાણે ઘડો તથા વસ્ત્ર આદિ અવયવ વધારવાથી વધી જાય છે તથા તેમને નવા કે મોટા કહેવામાં આવે છે, તેવો આ આત્મા નથી. એ પરમપ્રાચીન છે. જાવ એ છે કે એ આત્મા સર્વ પ્રકારના વિકારોથી રહિત છે, એજ કારણથી કોઈ પણ શક્તિમાં તેનો વધ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. એ કે એ આત્મા શરીરમાં સ્થિત છે તો પણ આકાશ આદિ ની પેઠે અસંગ રહે છે. ૧૮.

(વિશેષ—આત્મા ‘જાયતે, અસ્તિ, વર્દતે, વિપરિણમતે, અપક્ષીયતે, નશ્યતિ’ અર્થાત્ જન્મવું અસ્તિત્વમાં આવવું, વધવું, યુવાન થવું, વૃદ્ધ થવું અને મરવું એ બદલાવ વિકારોથી રહિત છે. આ મન્ત્રમાં ‘ન જાયતે, ન અિયતે’ એ પદોથી આત્માના જન્મ મરણરૂપ વિકારોનો નિવેદ કરાવાથી, છએ વિકારોનો નિવેદ થઈ જાય છે. છતાં ખીજ ચાર વિશેષણો અધિક સ્પષ્ટતા કરવા માટે છે. આત્માનું કોઈ ઉપાદાન કારણ નથી અગર તેનો ઉત્પાદક કોઈ પિતા નથી તેમજ તે કોઈનો જનક પણ નથી. જાવ એ છે કે જીવાત્મા પરમાત્મા બંને, આ શરીર આદિકાર્ય જગતમાં, વ્યાપ્ત થઈને સ્થિત છે તો પણ કાર્ય વસ્તુની સાથે નથી તો તે ઉત્પન્ન થતો કે નથી તો તે કાર્ય વસ્તુ નષ્ટ થતાં નષ્ટ થતો. ૧૮.

જે આત્માને મરનારે તથા મારનારે સમજે છે તે જમમાં પડેલો છે, એ કહે છે, યથા—

હન્તા ચેન્મન્યતે હન્તું હતશ્ચેન્મન્યતે હતમ્ ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ—હન્તા, ચેત, હન્તુમ્, મન્યતે, હતાઃ, ચેત, હતમ્, મન્યતે, તૌ, ઉભૌ, ન વિજાનીતાઃ, અયમ્, ન હન્તિ, ન હન્યતે. ૧૬.

ભાવાર્થ—મારવાવાળો જો એમ સમજે કે ‘હું મારીશ’ તથા હતવ્યક્તિ એમ જાણે કે ‘હું મરી જશે’ તો એ બંને એ આત્માને જાણતા નથી. કારણ કે તે નથી તો મારતો, કે નથી તો ખીજથી માર્યો જતો. ૧૬.

વિં વિં ભાષ્ય—જે દેહાત્મવાદી છે, જે શરીરનેજ આત્મા સમજે છે,

તેજ 'હું આત્માનું હનન કરીશ' એવું માને છે. કોઈ કોઈને કોઈ બીજાથી માર્યો-જતો બોધને 'આત્મા માર્યો ગયો' એવું સમજી લે છે. પરંતુ એ બંને વાસ્તવમાં અજ્ઞાની છે, તેઓ આત્માના સ્વરૂપને બહુતાજ નથી. કારણકે આત્માતો વિગર રહિત વસ્તુ છે, તે કારણથી તે નથી કોઈનો વિનાશ કરતો કે નથી કોઈનાથી વિનષ થતો. ૧૬.

વિશેષ—વેદમાં એકપણ અક્ષર, માત્રા કે બિંદુ પણ વ્યર્થ કે અધિક નથી. એવી વાત છે, તો પછી પૂર્વ મંત્રમાં “આત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી એ તો શાસ્ત્ર છે” એ સિદ્ધાંતનું કથન કરેલું છે, તો પછી આ શ્રુતિ વચનની શી આવશ્યકતા હતી ? તેનું સમાધાન એ છે કે અભ્યુદય તથા નિ શ્વેદસ સાધક ધર્મની પ્રવૃત્તિની બે શ્રેણિઓમાં વિભક્ત છે. તે અનુસાર સ્વ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનું કારણભૂત ‘એક બ્રહ્મતેજ તથા બીજું ક્ષાત્રતેજ’ એ બે તરેહના તેજ સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ બંનેના ‘યોગ ક્રિયા તથા ચુદ્ધ વ્યાપાર’ એ બે અંતિમ રૂપ છે. તેથી બ્રહ્મતેજ વિશિષ્ટ અધિકારીને સાર પડેલો મંત્ર તથા ક્ષાત્રતેજ ચુક્ત પુરૂષને સારૂ પ્રકૃત શ્રુતિનો પ્રયોગ થએલો છે. વસ્તુતઃ આત્મામાં ‘ન જાયતે ત્રિયતે’ જન્મતો નથી મરતો નથી, એવું કહીને શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે કે, સર્વ વ્યાપાર, તેના કારક, ધર્મ તથા અધર્મ આદિ પ્રપંચ આત્મામાં, લોકો અજ્ઞાનથીજ સમજી રહ્યા છે. ૧૬.

તો પછી અચુક્ત આત્માને કેવી રીતે બાળે છે, અથવા અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આત્મા નષ્ટ થવાને યોગ્ય નથી, એ કહે છે, યથા—

અણોરણીયાન્મહતો મહીયાનાત્માસ્ય જન્તોર્નિહિતો
ગુહાયામ્ । તમઃકતુઃ પશ્યતિ વોતશોકો ધાતુપ્રસાદાન્મહિ-
માનમાત્મનઃ ॥ ૨૦ ॥

અનવયઃ—અણો, અણીયાન્, મહતઃ, મહીયાન્, આત્મા, અરય, જન્નોઃ, ગુહાયામ્, નિહિતઃ, અકતુઃ, વોતશોકઃ, ધાતુ-પ્રસાદાત્, આત્મનઃ, તમ, મહિમાનમ, પશ્યતિ. ૨૦.

સાવાર્થ—અણુથી પણ અણુ તથા મહાનથી પણ અતિ મહાન આત્મા, પ્રાણિયોની દૃઢ ગુહામાં સ્થિત છે. નિઃકામ તથા શોકરહિત પુરૂષ મનની પ્રસન્નતાથી તેના મહિમા દેખી શકે છે. ૨૦.

વિં વિં સાખ્ય—સંસારમાં જે કોઈ પણ નાનામાં નાની ચીજ છે તેનાથી પણ આત્મા નાનો, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે, તથા મોટામાં મોટી ચીજથી પણ તે અનંત મોટો છે. એ આત્મા બ્રહ્માથી લઇને કીડી પર્યંત સંપૂર્ણ પ્રાણિ-યોની હૃદય શુકામાં, ખુદિમાં સ્થિત છે. જે મનુષ્ય કામનારહિત છે, અર્થાત્ જેની ખુદિ બહારના વિષયોથી હડી ગઈ છે, તેનું મન નિર્મળ હોવાથી તે આત્માનો મહિમા લાણી શકે છે. અર્થાત્ એ અધિકારી બાણુવાને સમર્થ થાય છે કે—આત્મા વૃદ્ધિ-ક્ષય આદિ વિકારોથી રહિત છે. જ્યારે એનું બાણી બળ છે, ત્યારે તેને ચોક રહેતો નથી. ત્યારે તે કોઈ પણ દશામાં કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ લાભને દેખતો નથી. ૨૦.

વિશેષ—આત્માનું અનુસંધાન કરનારા તત્ત્વદર્શી જ્યારે સૂક્ષ્માતિ-સૂક્ષ્મ જ્ઞેયને જોતા જોતા આગળ વધે છે ત્યારે અંતે પરમાણુમાં (સુધી) જઈને યાકી બળ્ય છે. એજ પ્રકારે જ્યારે મોટામાં મોટા વિષયનો વિચાર કરતા કરતા એક બ્રહ્માંડથી અનંત કોટિ બ્રહ્માંડની ધારણા સુધી પહોંચી બળ્ય, ત્યારે પણ તેની ખુદિ યાકી બળ્ય છે. તે સમયે એ અધિકારીને બ્રહ્મનિષ્ઠ શુર પાસેથી બાણુવાનું મળે છે કે જ્યાં સર્વની ખુદિ કુંઠિત થઈ બળ્ય છે, તેનાથી પણ આગળ એક બાણુવા ચોગ્ય પદાર્થ છે, કે જેના પરિજ્ઞાનથી સર્વ કંઈ બાણુ-વામાં આવી બળ્ય છે. સૃષ્ટિપ્રપંચમાં જેટલા જીવ છે, તે સર્વની હૃદયશુકા તથા ખુદિશુકામાં તે સ્થિત છે. નીચી કોટિના લોક એ આત્માનો અનુભવ કરી શકતા નથી. તેનો અનુભવ કરનારા જ્ઞાની લોક, ઐહિક તથા પારલૌકિક સર્વ પ્રકારના વિષય મુખની વાસનાથી ઉપરામ થઈ બળ્ય છે. આત્મા નાનાથી નાનો અને મોટાથી મોટો છે, એ બાણુવાથી પતો લાગી બળ્ય છે કે તે સર્વ જગ્યાએ છે, નિત્ય છે, તેને બાણુનારા, સર્વોપરી અને નિત્ય મુખના અધિકારી થઈ બળ્ય છે. ૨૦.

નહીં તો, એ આત્મા સકામ પ્રાકૃત પુરુષોને સાડ હુવિંસેય છે, ઠકિનતાથી બાણુવામાં આવે છે, કારણ કે—

આસીનો દૂરં વ્રજતિ શયાનો યાતિ સર્વતઃ ।

કસ્તં મદામદં દેવં મદન્યો જ્ઞાતુમર્હતિ ॥ ૨૧ ॥

અન્વયઃ—આસીનઃ દૂરમ્, વ્રજતિ, શયાનઃ સર્વતઃ, યાતિ, મદામદમ્, દેવમ્, તમ્, મદન્યઃ, ઠઃ, જ્ઞાતુમ્, અર્હતિ. ૨૧.

સાવાર્થ—જે એક જગ્યાએ રહીને પણ દૂર સુધી બળ્ય છે તથા શયન

દિયારહિત ચન્ને પણ સર્વત્રગામી છે, તે મહાઆનંદ તથા અમલ નિરાનંદરૂપ દેવને મારા મિવાય બીજો કોણ બાળી શકે ? ૨૧.

વિં વિં ભાષ્ય—હે નચિકેતા ! આત્મા સ્થિર હોવા છતાં પણ મન આદિની ઉપાધિ સાથે મળીને બ્રહ્મલોક પર્યંત ફરે જાય છે. તથા ‘શ્યામ’ અર્થાત્ અથળ હોય છે ॥ પણ સ્વપ્નાદિમાં ઈન્દ્રિયો સાથે મળીને ચારે બાજુએ વિષયોમાં જાય છે. આત્મામાં જે ચિદ્ધર્મ રહે છે તે ઉપાધિના કારણથી છે. તેથી તે કોઈ વખત હર્ષયુક્ત તો કોઈ વખત શોકાતુર પ્રતીત થાય છે. એવા નાના પ્રકારથી ભાસમાન થતા આત્માને મારા મિવાય બીજો કોણ બાળી શકે ? કોઈ નહીં. ૨૧.

વિશેષ—યમરાજે નચિકેતાને કહ્યું—આત્માને મારા મિવાય બીજો કોઈ બાળીતો નથી. જ્યારે એમ છે ત્યારે નચિકેતાને સાડ ઉપદેશ કરવોજ વ્યર્થ છે, જ્યારે એમ છે ત્યારે નચિકેતાને સાડ ઉપદેશ કરવોજ વ્યર્થ છે, કારણ કે એ રહસ્યને યમરાજજ બાળે છે, તેમનાથી અતિરિક્ત દુનિયામાં બીજા કોઈને પણ બાળવાનું અસંભવ છે. એવી શકાનું સમાધાન એ છે કે—યમરાજના કહેવાનો કેવળ એજ અભિપ્રાય છે કે, ‘મને મુખ્ય જ્ઞાતા માનીને નચિકેતા શ્રદ્ધા પૂર્વક મારા ઉપદેશને શ્રવણ કરે.’ ૨૧.

આત્મવિજ્ઞાનનું કૃણ કહે છે કે—

અશરીર ૨ શરીરેષ્વનવસ્થેષ્વવસ્થિતમ્ ।

મહાન્તં વિમુમાત્માનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા—અનવસ્થેષુ, શરીરેષુ અવસ્થિતમ્, અશરીરમ્, મહાન્તમ્ વિમુમ્, આત્માનમ્, મત્વા, ધીરઃ, ન શોચતિ. ૨૨.

ભાવાર્થ—નાથ ધનારા શરીરમાં અવસ્થિત, સ્વયં શરીરરહિત, મહાન તથા સર્વવ્યાપક આત્માને બાળીને ધીર પુરૂષ શોક કરતા નથી. ૨૨.

વિં વિં ભાષ્ય—દેવ, પિતર તથા મનુષ્ય આદિના અનિત્ય શરીરમાં સ્થિત રહેવા છતાં પણ જે નિર્વિકાર, મહાન તથા આકાશના સમાન સર્વવ્યાપક છે, એવા આત્માના સ્વરૂપને જે શુદ્ધિમાન ‘હું આત્મા છું’ એ પ્રકારે દ્રઢભાવથી બાળે છે, તેને કદી શોક કરવો પડતો નથી. ૨૨.

વિશેષ—યમરાજ કહે છે કે—હે નચિકેતા ! એ આત્મા વ્યક્તવમાં સ્થૂળ સૂક્ષ્મ તથા કારણ એ ત્રણે શરીરથી ભિન્ન છે, તેપણ ત્રણે અનિત્ય શરીરોમાં વર્તમાન છે. એ આકાશ આદિક જે વ્યાપક છે, તે સર્વમાં એ

અધિક વ્યાપક છે. તેને અપરોક્ષ કરનારા અધિકારી સર્વશોકથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. કર્તૃત્વ-ક્ષોકર્તૃત્વરૂપ બંધનનું નામ શોક છે, તથા તે બંધન અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. એ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે. બ્રહ્માત્મતત્ત્વજ્ઞાનના સામર્થ્યથી અધિકારીની પાસે શોક ફરકતો પણ નથી. ૨૨.

આત્માના અનુસંધાન વગર વેદપાઠ આદિ સંપૂર્ણ સાધન વ્યર્થ છે, તેથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં સુસુક્ષ્મ એ બદ્ધપરિકર થઈને લાગી જવું જોઈએ. એ કહે છે.

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન વદ્વુના શ્રુતેન ।

યમેવૈવ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂઃ સ્વામ્ ૨૩

અન્યથા—અયમ્, આત્મા, પ્રવચનેન, ન લભ્યઃ, મેધયા, ન, બદ્વુના, શ્રુતેન, ન. એવઃ, એવ. યમ્, વૃણુતે, તેન, લભ્યઃ, તસ્ય, એવઃ, આત્મા, સ્વામ્. તનૂમ્, વિવૃણુતે. ૨૩.

સાધાર્થ—આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ વેદના અધ્યયનથી નથી થઈ શકતી, તેમજ કેવળ ધારણા શક્તિથી કે અધિક શ્રવણ કરવાથીજ પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી એ સાધક જે આત્માનું વરણ કરે છે, તેજ આત્માથી (આત્મતત્ત્વ) પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તથા તેનાજ પ્રતિ આત્મા પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરે છે. ૨૩.

વિઠ વિઠ સાધ્ય એ આત્મા અનેક વેદોના પાઠ કરવા માત્રથી પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતો, શ્રાંયના ઉપદેશને ધારણ કરવાની શક્તિ માત્રથી પણ તે પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતો તેમજ વેદાંત શાસ્ત્રના અધ્યયન ઉપરાંત અન્ય વિપુલ શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી પણ તેને લક્ષી શકાતો નથી. પણ જે અધિકારી એ આત્માનું અભેદ સ્વરૂપે નિત્ય ચિંતનરૂપ ભજન કરે છે તે, એના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એ અધિકારી પ્રતિ આત્મા પોતાના પરમાર્થ સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે—જે અધિકારી આત્માને સાક્ષાત્ કરવાનો યત્ન કરે છે, તેને સાચું આત્મા પોતાના સ્વરૂપને આપોઆપજ પ્રકાશિત કરી દે છે. ૨૩.

વિશેષ—પ્રવચનનો આશ્રય લેવો, સ્વયં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને તેના વચનોનો આશ્રય લેવો તથા શાસ્ત્રના જ્ઞાતા લોકોના શબ્દોની સહાયતા લેવી; એ ત્રણ ઉપાય છે સાધારણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિના. એ ત્રણે પ્રકારથી આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ગમે તો ગાહે તેવા ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞ સુરેષોનો, વેદ શાસ્ત્ર, પ્રવચનોનો લાભ કેમ ન લીધો હોય, અથવા તો સ્વયં વેદ લક્ષીને તેના શબ્દોનો મનન દ્વારા

પ્રયત્ન કેમ ન કરવામાં આવે, અગર તો ગમે તેવા શાસ્ત્રજ્ઞતા પડિતો પાસેથી આત્મા, અનાત્મા સંબંધીના વિચાર કેમ ન સાંભળ્યા હોય, તોપણ તેનાથી આત્મજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થઈ શકતી નથી. કારણ કે શબ્દ, મન તથા બુદ્ધિથી અગોચર આત્મા, શબ્દના આશ્રયથી બાણી શકાતો નથી. તો પછી તેના પરિજ્ઞાનનો ઉપાય શો છે ? શું, તેને બાણુવો અસંભવ છે ? એમ હોય તો, તે સર્વથા અપહાથ થઈ જશે. તેનું સમાધાન એવું છે કે—કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનની સાધનશૈલીનું અવલંબન કરીને જ્યારે જીજ્ઞાસુ પોતાના મળ, વિદ્યેષ તથા આવરણનો નાશ કરી દે છે, અને તેનાથી જ્યારે સાત્ત્વિક ધૃતિ તથા સાત્ત્વિક જ્ઞાનનો ઉદય થઈને સાધકનું અંતઃકરણ નિર્મળ થઈ જાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ શુદ્ધિ (સ્થિત આત્મા, સ્વયં પોતેજ પ્રકાશિત થઈ જાય છે. શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનથી જે આત્માનું વરણ (ભજન) કરે છે, તે મહાત્મા આગળ પરમાત્મા પોતાનું સ્વરૂપ સ્વયં પ્રગટ કરે છે. ૨૩.

શમ, કમ આદિ સાધનવાળાને જ આત્મજ્ઞાન થાય છે, બીજાને નહીં.

એ કહે છે, યથા—

નાવિરતો દુશ્વરિતાન્નાશાન્તો નાસમાહિતઃ ।

નાશાન્તમાનસો વાપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા—દુશ્વરિતાત્, અવિરતઃ, ન, અશાન્તઃ, ન, અસમાહિતઃ, ન, અશાન્તમાનસઃ, વાપિ, ન, એનમ, પ્રજ્ઞાનેન માપ્નુયાત્. ૨૪.

ભાવાર્થ—જે પાપ કર્મોથી નિવૃત્ત થએલો નથી, જે ચયતેન્દ્રિયો નથી, જેનું ચિત્ત અસમાહિત તથા અચાંત છે, તે તેને આત્મજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૨૪.

વિં વિં ભાષ્ય—જે મનુષ્ય પાપ કર્મોમાં બાંધાયેલો રહે છે, જે ઈન્દ્રિયોની અંચલતાને કારણે સદા અચાંત રહે છે, જેમના ચિત્ત, સદા વિદ્યપોના આદ્યેષથી ભરેલાં રહેવાથી વ્યાકુલ રહે છે, જે સદા વિષયોમાં મગ્ન છે, તે ભલા આત્માને કેવી રીતે બાણી શકે ? શ્રેષ્ઠ ગુરુને પ્રાપ્ત કરીને એવા અધિકારીજ કે જેમના ચિત્ત ચાંત અને સાવધાન છે તથા જે પુણ્યાત્મા તથા સ્થિર વિચારના છે, તેઓ તેને બાણી અગર મેળવી શકે છે. ૨૪.

વિશેષ—મનુષ્ય ગમે તેટલા શાસ્ત્ર બાણુવો હોય, તથા વિદ્વાનોની વક્તૃતાઓ સાંભળી હોય તોપણ જ્યાં મુઘી વ્યભિચાર, ચોરી, મિત્રના ભાષણ, આદિ

નિહિત કર્મોથી વિરક્ત નથી થતો અને વિષયાસક્તિની વાસનારૂપી દોરીમાં તેનું અંતઃકરણ બંધાએલું રહે છે, ત્યાં સુધી તે પરમાત્માને પામી શકતો નથી. બાવ એ છે કે જેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તેણે પ્રમાદ અને કુતર્કેની ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૪.

આજે કહેવામાં આવ્યું છે કે—કુત્સિત આચરણના ત્યાગ આદિ સાધનો વગર આત્મા જાણી શકાતો નથી, તેનો જ ઉપસંહાર કરે છે કે—

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥ ૨૫ ॥

અનુવાદ:—યસ્ય, બ્રહ્મ ચ, ક્ષત્રમ્ ચ, ઉભે, ઓદનઃ ભવતઃ યસ્ય, મૃત્યુઃ, ઉપસેચનમ્, સઃ, યત્ર, ઇત્યા, કઃ, વેદ. ૨૫.

ભાવાર્થ—જે આત્માના પ્રાણરૂપ તથા ક્ષત્રિય ઓદન, ચોખા આદિ અન્ન છે તથા મૃત્યુ જેનું ઉપસેચન, શાક આદિ વ્યંજન છે, તેને કોણ જાણે છે ? અર્થાત્ જીવર કહેલા સાધનચક્રાત્ મુમુક્ષુની પેઠે અજ્ઞાની પુરૂષ, ભલા તેને કેવી રીતે જાણી શકે ? ન જ જાણી શકે. ૨૫.

વિં વિં બાબ્ય—સંસારની સ્થિતિના કારણ જે ધર્મ અધર્મ છે, તેમના સ્વરૂપને યથાર્થતઃ જોધન કરનારા પ્રાણરૂપ તથા પાલન કરનારા ક્ષત્રિય આદિથી તે ત્યાં સુધી કે હિરણ્યગર્ભ તથા પ્રકૃતિરૂપ આ બધો સંસાર જે આત્માનું અન્ન (લોજન) સ્વરૂપ છે તથા સર્વ સંસારનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ પણ જેનું દૂધ, દહીં, શાક, ચટની સ્વરૂપ વ્યંજનના સમાન છે, તેને સાધન સંપન્ન અધિકારીની પેઠે સાધારણ બુદ્ધિવાળો એવો કયો પુરૂષ છે કે જે જાણી શકે ? કોઈ નથી. ૨૫.

વિશેષ—પ્રાણરૂપધર્મ તથા ક્ષત્રિય ધર્મના યથાવત્ પ્રચારથીજ સર્વ પ્રજામાં શાંતિ અને સુખ થાય છે. જ્યારે એ બંને જેના ભક્ત થાય છે તથા સર્વને મારનાર મૃત્યુ જેનું ખાદ્ય અન્ન થાય છે, ત્યારે ઇતર સાધારણ વૈશ્ય આદિની તો દશાજ શી ? અર્થાત્ જેમાં પ્રાણરૂપ આદિ સર્વ વિલીન થઈ જાય છે, જે મૃત્યુને પણ મારનાર છે, તેને (આત્માને) કોઈ બધું હુઝારી છુટેલો મુમુક્ષુ પુરૂષજ યથાર્થતઃ જાણી શકે છે. તેને જાણવાનું હરેકનું કામ નથી. ૨૫.

દ્વિતીય વલ્લી સમાપ્ત.

અથ તૃતીય વલ્લી

પ્રથમ કહેલી વિદ્યા તથા અવિદ્યાના સ્વરૂપ, સાધન તથા ફળ કહેવાને સારૂ ત્રીજી વલ્લીનો આરંભ કરવામા આવે છે. વિદ્યા તથા અવિદ્યાના જ્ઞાનની મુગમતાને સારૂ આ વલ્લીમા રચની સાથે તુલના કરવામા આવી છે. તેમાં પ્રથમ ગન્તુ ગન્તવ્ય (જનારો તથા જ્યાં જઈ શકાયો તે) ના વિવેકને સારૂ 'એ આત્મા તત્ત્વ વસ્તુ છે' એ કહે છે—

ઘટતં પિવન્તૌ સુકૃતત્ત્વ લોકે શુદ્ધાં પ્રવિષ્ટૌ પરમે
પરાર્થે । જ્ઞાયાતપૌ વ્રહ્મવિદો વદન્તિ પશ્ચાન્નયો યે ચ ત્રિણા-
ચિકેતાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—લોકે, સુકૃતત્ત્વ, ઋતમ, (પણ-તો, પરમે, પરાર્થે,
પ્રવિષ્ટૌ, 'વ્રહ્મવિદઃ પંચામય',-એ, ચ, ત્રિણાચિકેતાઃ, જ્ઞાયાતપૌ
વદન્તિ. ૧.

શાબાર્થ—લોકેતા લોક કહે છે કે આજ શરીરમાં કર્મફળના ભોક્તા,
પુદ્ગિરૂપ શુદ્ધામાં તથા શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવાચ યોગ્ય હૃદયાકાચરૂપ સ્થાનમાં સ્થિત,
જ્ઞાયા તથા આતમ, અર્થાત્ અંધકાર અને પ્રકાશની જેઠે વિગણજી સ્વભાવ
વાળા બે તત્ત્વ એટલે કે જીવ અને બ્રહ્મ છે. જેમણે ત્રણવાર નચિકેતા અમિતું
ચયન (અનુષ્ઠાન) કરેલું છે, એવા ૫૧ મિ ઉપાગત ૫૫ જેજ વાત કહે છે. ૧.

વિં વિં સાધ્ય—કે નચિકેતા ! એ આત્મા જે ધ્યાનરૂપ ઉપાધથી
જાણવામાં આવે છે તેનું શ્રવણ કરો, જેમ લોકપ્રમિદ્ધ પીપળા આદિ વૃક્ષો જીપર
પક્ષી રહે છે, તેમજ/પુદ્ગિરૂપી વૃક્ષ જીપર જીવ તથા ઇન્દ્રિયો નિવાસ છે.
શરીરની અપેક્ષાએ પુદ્ગિ તલ્લે તથા પરબ્રહ્મની સ્થિતિને યોગ્ય છે, તેથી તે
વૃક્ષ જીપર સુંદર જીવેન્દ્રિય પક્ષી રહે છે. તેમાં જીવ તો કર્મના ફળને ભોગવે છે
તથા ઇન્દ્રિય સ્વયં કર્મફળને ન ભોગવતાં બીજને ભોગવાવે છે. જાવ એ છે કે
એ બંનેના દર્શન આ શરીરરૂપી લોકમાંજ પુદ્ગિરૂપ શુદ્ધામા માય છે. એ જીવ
તથા પરમાત્મા જાને પરમોત્તમ હૃદયાકાચમાં પ્રવિષ્ટ છે તથા તડકા અને છાંય-
કાની માફક વિરૂદ્ધ ધર્મવાળા છે. અર્થાત્ જીવ સંસારી છે, અને પરમાત્મા
તેવા નથી. હમે એ વાત પ્રજ્ઞવેતાઓ પાસેથી સાંભળી છે. તેમજ જે ગૃહસ્થ

પંચાગ્નિ વ્રતનું પાલન કરે છે તથા જેમણે ત્રણવાર નાચિકેત અગ્નિદ્વારા અનુષ્ઠાન કરેલું છે. તેમનું કર્મન પશ્ચ તેવું જ છે. ૧.

વિશેષ—અહીં સત્ય કર્મકૃણના લોગવનારા જે આત્માઓના પશ્ચાત્તે તેમાં એક કેવળ કર્મકૃણનો ઉપલોગ કરે છે તથા બીજો લોગ કરાવે છે, સ્વયં કરતો નથી. જ્યારે એ પ્રમાણે છે ત્યારે પ્રકૃત મંત્રમાં ‘પિનન્તો’ એ ક્લીવચનનો પ્રયોગ ‘છત્રિન્યાય’ થી છે. જેમ ઘણા છત્રિવાળાઓમાં કેટલાક છત્રી વગરના લોકને સાર પશુ ‘છત્રિણો યાન્તિ’ છત્રીવાળા બાય છે. એમ કહેવાય છે. ૧.

હીક, તો એ પ્રશ્નવેત્તા તથા પંચાગ્નિના અનુષ્ઠાન કરતાં કોણું છે? એવી આશંકા યત્નાં કહે છે કે હમેજ છીએ. એ દેખાડે છે યથા—

યઃ સેતુરીજાનાનામક્ષરં વ્રહ્મા યત્પરમ્ ।

અમયં તિતીર્પતાં પારં નાચિકેત ૨ શકેમહિ ॥ ૨ ॥

અન્યથ—ઈલ્લનાનામ, યઃ, સેતુઃ, નાચિકેતમ્, શકેમહિ, યત્, અમયમ્, તિતીર્પતામ્, પારમ્, અક્ષરમ્, પરમ, વ્રહ્મ. ૨.

ભાવાર્થ—યજ્ઞકરનારાઓને સાર સેતુ, ઉપાયભૂત નાચિકેત. અગ્નિને જાણવામાં તથા વચન કરવામાં હમે સમર્થ થઈએ. તથા જે ભયરહિત છે તથા જે સંસારને પાર કરવાની ઈચ્છાવાળાઓનો પરમ આશ્રય છે, તે અક્ષર વ્રહ્મને જાણવાને હમે સમર્થ થઈએ. ૨.

વિં વિં બાબ્ય—જે કર્મ કરનારા યજ્ઞમાનોને હુઃખસાગરથી પાર ઉતારવાને સાર સેતુરૂપ છે, તે નાચિકેત નામક અગ્નિને હમે સમજી શકીએ છીએ. હમે તેનું વચન (અનુષ્ઠાન) કરવામાં સમર્થ છીએ, તથા જે ભયરહિત, તેમજ સંસારને પાર કરવાની અલિલાવાળા વ્રહ્મવેત્તાઓનો આશ્રય છે, તે વિનાશરહિત વ્રહ્મને જાણવામાં પણ હમે સુદક્ષ છીએ. ભાવ એ છે કે, હમાને હમારા અધિકાર તથા સામર્થ્ય અનુસાર એ બંનેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું યોગ્ય છે. ૨.

વિશેષ—જેમ નદીને પાર કરવાને સાર પુલ બનાવવામાં આવે છે, તેમ જ હુઃખરૂપ જળથી પરિપૂર્ણ સંસાર સાગરને પાર કરવાની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યોએ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી પોતાના આત્માને અનુકૂળ આચરણ કરવાં જોઈએ. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ આદિના સેવનથી આત્મવિરુદ્ધ આચરણ કરનારાનું સંસારમાં

કદી કલ્યાણ યદ્યં શકતું નથી. ગીતામાં આત્માને બંધુ આત્માને કહેવામાં આવેલો છે, ક્રોધાદિતો તેના શત્રુ છે. સંસારના અને પરમાર્થના મુખની સિદ્ધિ (પ્રાપ્તિ) ને સારૂ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને જીવાત્મા તથા પરમાત્મા સંબંધીના જ્ઞાનના સામર્થ્યને વધારવાને સારૂ યત્ન કરવો જોઈએ. ૨.

જેમ આવાગમન માટે રથ આદિ સાધન છે, તે પ્રમાણેનાં સંસાર અથવા મોક્ષ તરફ જનારા કર્મકૃણ લોકતા જીવના શરીર આદિ સાધનોને જે મંત્રાથી કહે છે, યથા—

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવ તુ ।

બુદ્ધિં તુ સારથિં વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ જ્ઞ ॥ ૩ ॥

આત્માનમ્, રથિનમ્, વિદ્ધિ, શરીરમ્, રથમ્, એવંતુ બુદ્ધિમ્, તુ, સારથિમ્, વિદ્ધિ, મનઃ, પ્રગ્રહમ્, એવં ચ. ૩.

ભાવાર્થ—આત્માને રથનો માલિક સમજો, શરીરને રથ, બુદ્ધિને સારથી તથા મનને લગામ બાંધો. ૩.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—હે નરસિંહેતા ! સંસારી આત્માને રથનો માલિક સમજો, રથનો સ્વામી જેમ રથના લાલ આદિનો અધિકારી થાય છે, તેમજ એ જીવાત્મા કર્મકૃણને લોગવનારો છે. એ રથ તે શરીર છે, કારણકે એ શરીરમાં જીવાત્મા રહે છે. જેમ રથને ઘોડા ખેંચે છે તેમ દેહરથને સદા ઇન્દ્રિય ખેંચે છે. નિશ્ચયાત્મિક બુદ્ધિને સારથી સમજી લો, કારણ કે શરીરને જ્યાં ત્યાં લઈ જવાની યુક્તિ કરવાવાળી બુદ્ધિ છે તથા સદા સંકલ્પ વિકલ્પાત્મક મનને લગામ બાંધો, જેમ લગામના ઇશારાથી ઘોડા પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ નાક કાન આદિ ઇન્દ્રિયો મનથી પ્રેરિત થઈનેજ પોતપોતાને કામે લાગે છે. ૩.

વિશેષ—દેહરથી રથમાં જીવાત્મા રથનો સ્વામી છે, બુદ્ધિ સારથી તથા મન લગામ છે. એ પ્રકારની ધારણા જે રાજ્યોગી હર સમયે તત્ત્વજ્ઞાનની સહાયતાથી સ્થિર રાખી શકે, તે જરૂર સફળતાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અહીં આ રૂપકનો અભિપ્રાય એ છે કે જેમ લગામથી મુનિચંત્રિત ઘોડા, વાહનને યથા—સ્થાન પહોંચાડી દે છે, તેજ પ્રમાણે યુક્તયોગીની ઇન્દ્રિયો તેને આધીન રહીને પ્રથમ અવસ્થામાં અવશુદ્ધ તથા અતમાં નિઃશ્રેયસ પ્રાપ્ત કરાવવામાં

ધણી સહાયક થાય છે. આવશ્યકતા બુદ્ધિને સારથી બનવાની છે, પછી રથને ગંતવ્ય સ્થાન ઉપર પહોંચવામાં સંદેહ રહેતો નથી. અન્યથા શરીરરથના આવાગમનના ખાડામાં પડીને ચૂરચૂરા થઈ જાય છે. ૩.

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ૪ ॥

અન્યથા:—મનીષિણ:, ઇન્દ્રિયાણિ, હયાન્, આહુ: તેષુ, વિષયાન્, ગોચરાન્, આહુ: . આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તમ્ લોકતા, ઇતિ આહુ: . ૪.

ભાવાર્થ—વિદ્વાનલોક ઇન્દ્રિયોને ઘોડા બતાવે છે તથા વિષયોને તેમનાં ગોચર (દૃશ્ય પદાર્થ) તથા શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મનોયુક્ત આત્માને લોકતા કહે છે. ૪.

વિ० વિ० બાધ્ય—ચતુર પુરૂષ એવા રથની કલ્પના કરીને ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને તેના ઘોડા સાથે સરખાવે છે. કારણકે રથને ખેંચીને લઈ જનારા ઘોડાની જેમ ઇન્દ્રિયો પણ શરીરને ખેંચીને લઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયરૂપ ઘોડા રસ આદિ વિષય રૂપ માર્ગો ઉપર દોડ્યા કરે છે, અર્થાત્ એ ઇન્દ્રિયો સદા વિષયોમાં જ ભટક્યા કરે છે. શરીરરથનો અધ્યક્ષ. શરીર ઇન્દ્રિય તથા મનથી યુક્ત થએલો સંસારીજ લોકતા આત્મા છે. એ બુદ્ધિનું ન બેઠએ કે કેવળ આત્મામાં લોકતાપણું નથી, પરંતુ તેમાં મન, બુદ્ધિ આદિકૃત લોકતાપણું છે. ૪.

વિશેષ—પૂર્વકથિત રથીને સાર ઇન્દ્રિય સમૂહ, રથને ખેંચનારા ઘોડા છે તથા વિષય સમૂહ, ઘોડાને દોડવાને સાર મેદાન છે. શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મનથી યુક્ત આત્મા, લોકતા કહેવાય છે. અભિપ્રાય એ છે કે, ઉક્ત ઉપાધિયોથી યુક્ત થઈને આત્મા, લોકતા થાય છે તથા પ્રથમ કહેલા વિજ્ઞાનાનુસાર કર્મસંગ્રહ કરનારો બને છે. ૪.

આગળ કહેવામાં આવશે તે, સંસાર તથા મોક્ષરૂપ બે પ્રકારની ગતિયોને કહેવાને સાર બે મંત્રથી, સારથિયોના બે લેહને કહે છે—

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथे: ॥ ૫ ॥

અન્યથા:—ય, યુ, અયુક્તેન, મનસા, સદા, અવિજ્ઞાનવાન્, ભવતિ, સારથે: , દુષ્ટા:, અશ્વા:, ઇવ, તસ્ય, ઇન્દ્રિયાણિ, અવશ્યાનિ, ૫.

ભાવાર્થ—જે બુદ્ધિરૂપ સારથી, વિવેકહીન તથા અસંયત મન યુક્ત હોય છે, તેના કાબુમાં જેવી રીતે સારથીના વશમાં હુદ્ (કેળવાયા વગરના) ઘોડા રહેતા નથી, તેવી રીતે ઇન્દ્રિયો રહેતી નથી. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—બુદ્ધિ નામક સારથી જે નિયુષ્ઠ હોતો નથી, અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિના વિવેકથી હીન હોય છે તથા મનરૂપી લગામનો જે સાવધાનીથી પ્રયોગ કરતો નથી તો સારથીને ન ગાંઠતા હુદ્ ઘોડાની પેઠે તે બુદ્ધિ રૂપ મૂઠ સારથીના ઇન્દ્રિય રૂપ ઘોડા, વશમાં ન રહેતાં બેકાબુ થઈ જાય છે. એવી દશામાં તેમને વિષયરૂપ આર્જમાંથી રોકવાનું અતિ કઠણ થઈ પડે છે. ૫

વિશેષ—જે અધિકારી અસાવધાનતાથી કાર્ય કરનારો તથા અસ્થિર મન-વાળો હોય છે, અર્થાત્ જેની બુદ્ધિ સાવધાન હોતી નથી તથા મન ઉર્ધ્વગામી ન થતાં ઇન્દ્રિયગામી રહે છે, તેની દશા ખરાબ ઘોડાના સારથીના જેવી થાય છે. હુદ્ ઘોડા સારથીને વિવશ કરીને રથને કુમાર્ગે લઈ જઈને તેને તોડી ફેડી નાખે છે. આ પ્રબળ ઇન્દ્રિય સમૂહ સ્વભાવથી હુદ્ ઘોડાના જેવો છે. જે બુદ્ધિ, મન, આત્મામાં યુક્ત ન રહે તો સાધક જરૂર બદ્ધ જીવની પેઠે, સંસાર ચક્રમાં ફરતો રહે છે. ૫.

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।

तत्त्वेन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

અન્યથા—યઃ, તુ, યુક્તેન મનસા, સદા, વિજ્ઞાનવાન, ભવતિ, સારથેઃ, સદશ્વાઃ, ઇવ, તત્ત્વે, ઇન્દ્રિયાણિ, વશ્યાનિ. ૬.

ભાવાર્થ—પરંતુ જે બુદ્ધિરૂપ સારથી સમાહિત ચિત્ત તથા વિજ્ઞાનવાન હોય છે, તેને અધિન ઇન્દ્રિયો એવે પ્રકારે રહે છે કે જેમ શિક્ષિત સારથીને અધીન સારા ઘોડા રહે છે. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—બુદ્ધિરૂપ વિવેકી સારથી મનરૂપ લગામને સાવ-ધાનીથી કામમાં લાવે છે, તો તે ચતુર સારથીના ઘોડા એવા વશમાં રહે છે કે જેવા શિક્ષિત સારથીને ઘોડા અત્યુક્ષ્ણ રહે છે. અર્થાત્, તે તેમને વિષયરૂપ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાંથી પાછા વાળીને નિવૃત્તિમાર્ગમાં લઈ જઈ શકે છે. ૬.

વિશેષ—જેમ સારા કેળવાએલા ઘોડાવાળો સારથી લગામના જરા ઇસારા માત્રથી ઘોડાને સારે માર્ગે ચલાવે છે, તથા ધીરથી કે ઉતાવળા ચલાવી ગંતવ્ય સ્થાન વિપર પહોંચાડવા આદિનું કામ સુગમતાથી કરી લે છે, તેજ પ્રમાણે જેનું મન બુદ્ધિથી યુક્ત રહે છે તથા બુદ્ધિ આત્માયુક્ત રહીને આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે જીતેન્દ્રિય પુરૂષ ઇન્દ્રિયોથી કામ લેતો હોવા છતાં પણ તેમને અધીન રાખીને કદાપિ લક્ષ્યથી મ્યુત થઇને પતિત તથા વિષયગામી થતો નથી. ૬.

આ પ્રમાણે બુદ્ધિરૂપ સારથીના બે લેહ કહીને આ પૈકીની પ્રતિજ્ઞાત બે ગતિયોને બે મંત્રોથી કહોછે, યથા—

યસ્ત્વવિજ્ઞાનવાનમ્ભવત્યમનસ્કઃ સદાઽશુચિઃ ।

ન સ તત્પદમાप्નોતિ સંસારં વાધિગચ્છતિ ॥ ૭ ॥

અન્યથા—યા, તુ, અવિજ્ઞાનવાન અમનસ્કઃ, સદા, અશુચિઃ, ભવતિ, સઃ, તત્, પદમ્, ન આપ્નોતિ, સંસારમ્, ચ, અધિગચ્છતિ.

ભાવાર્થ—જે વિવેકથી રહિત છે, જેનું મન સંયત નથી તથા સદા અપ-વિત્ર રહે છે, તે તે પદને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, ઉલટો સંસારનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૭.

વિં વિં ભાષ્ય—રથનો સ્વામી જીવ છે, તેનો બુદ્ધિરૂપ સારથી જો વિવેકહીન થઈ જાય તથા તે મનરૂપી લગામને છુટી મૂકી દે અર્થાત્ સાવધાનતા રહિત થઈ જાય, તથા સદા મલિન, ઉદાસ એટલે કે કર્તવ્યાકર્તવ્યથી શૂન્ય થઈ જાય તો તે રથી (અયોગ્ય સારથીને કારણે) પ્રથમ કહેલા અવિ-નાશી પદને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. એટલુંજ નહીં પણ તે સદા આવાગમનરૂપ સંસારચક્રમાં પડ્યો રહે છે. ૭.

વિશેષ—અભિપ્રાય એ છે કે જે વિવેકહીન અયુક્તાબુદ્ધિ જીવ, માન-સિક સંયમથી રહિત છે, જેનું મન, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારમાં ફસાઈને ચંચળ થઈ જાય છે, એવી આચાર હીન અર્થાત્ ધર્મવિરદ્ધ ક્રિયાશીલ તથા અશુચિ વ્યક્તિ નિઃશ્રેયસ પદને કદાપિ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. ખલ્લે પાંજરામાં ફસાએલા પક્ષીની પેઠે સંસારની જાળમાં ગુચવાએલી રહે છે.

યસ્તુ વિજ્ઞાનવાન્ ભવતિ સમનસ્કઃ સદા શુચિઃ ।

સ તુ તત્પદમાપ્નોતિ યસ્માદ્ ભૂયો ન જાયતે ॥ ૮ ॥

અન્યથા—યઃ, તુ, વિજ્ઞાનવાન્, સમનસ્કઃ, સદા, શુચિઃ, ભવતિ, સઃ, તુ, તત્પદમ્, આપ્નોતિ, યસ્માત્, ભૂયઃ, ન જાયતે. ૮.

ભાવાર્થ—જે વિજ્ઞાનયુક્ત, સમાધાન ચિત્ત તથા હ્રમેશ પવિત્ર રહે છે, તે એ પદને પ્રાપ્ત કરી લે છે કે જ્યાંથી ફરી જન્મ ગ્રહણ કરવો પડતો નથી. ૮.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—જે રથનો સ્વામી વિવેકશીલ એકાગ્રચિત્ત તથા ખુંદિરૂપ સારથીવાળો છે, તેજ તે અક્ષર બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત થાય છે અને ફરીને પાછો સંસારમાં જન્મ લેતો નથી. ૮.

વિશેષ—જે વિજ્ઞાનવાન છે, જેની ખુદ્ધિ સાવધાન થઈને સદા યુક્ત રહે છે, જેનું મન ઉર્ધ્વાગામી થાય છે તથા કદાપિ અધોગામિ થતું નથી તથા જે સદા શુચિ અર્થાત્ સદાચરણમાં પ્રવૃત્ત રહીને બાહ્યાંતર ધૈર્યયુક્ત રહે છે, તે ઉત્તમ અધિકારી પુરૂષ તે પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યાંથી પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. ૮.

‘તે પદને પ્રાપ્ત થાય છે’ એ ઉપર્યુક્ત કથનનુંજ વિવરણ કરે છે, યથા—

વિજ્ઞાનસારથિર્યસ્તુ મનઃપ્રમદ્ધવાન્નરઃ ।

સોઽધ્વનઃ પારમાપ્નોતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥ ૯ ॥

અન્યથા—યઃ, તુ, નરઃ, વિજ્ઞાનસારથિઃ, મનઃપ્રમદ્ધવાન્, સઃ, અધ્વનઃ પારમ્, વિષ્ણોઃ, તત્, પરમમ્, પદમ્, આપ્નોતિ. ૯.

ભાવાર્થ—વિવેકયુક્ત ખુદ્ધિ જેનો સારથી છે, એવો નિગૃહીત મનરૂપી લગામવાળો મનુષ્ય સંસાર માર્ગને પૂરા કરીને વિષ્ણુના પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે. ૯.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—જે વિદ્વાન મનુષ્ય પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન યુક્ત વિવેકવાળા ખુદ્ધિરૂપ સારથીને રાખે છે તથા વશીકૃત મન, સમાહિત ચિત્તરૂપ લગામ, જે રથીના સારથીના અધિકારમાં છે, અર્થાત્ જે પુરૂષ સાવધાન છે, તે સસારના

આવાગમનના માર્ગની પાર જધને, અર્થાત્ સંસારના સર્વ બંધનોથી મુક્ત થધને વિષ્ણુના, પરબ્રહ્મના શ્રેષ્ઠ, સર્વોચ્ચ પદને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧.

વિશેષ—જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો પોતાને અધીન ન હોય ત્યાં સુધી અંતઃકરણ પ્રદેશમાં શાંતિશક્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થઈ શકતું નથી. ‘મન एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः’ એ ન્યાયે સર્વ વ્યાપારોનું પ્રધાન સાધક મન, સંયમિત થધને જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોનું સંચાલન કરતું નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ દશાનું વાતાવરણ શાંત થઈ શકતું નથી. એજ અર્થને સમજાવવાને સારૂ ‘મનઃપ્રમદવાન્’ પદનો પ્રયોગ થયેલો છે. સત્ત્વશુભના અધિષ્ઠાતૃપદના વાયક વિષ્ણુ છે, તથા જ્યાં સુધી સત્ત્વશુભની પરિપૂર્ણતા થતી નથી, ત્યાં સુધી સ્વસ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી. એ અનુભૂતિજ વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિ છે, એજ કારણથી બ્રહ્મપદને સારૂ, ‘વિષ્ણુ’ શબ્દનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. ૬.

‘તદ્ વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્’ એ વિષ્ણુનું પરમ પદ છે, એ વાક્યમાં કહેલા પદની સર્વોત્કૃષ્ટતા દેખાડવાને સારૂ અપેક્ષાકૃત ઉત્કૃષ્ટોની પરંપરાને કહે છે, યથા—

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।

मनस्तु परा बुद्धिर्वुद्धेरात्मा महान्परः ॥ ૧૦ ॥

અનુવયઃ—ઇન્દ્રિયેભ્યઃ, અર્થાઃ પરાઃ, હિ, અર્થેભ્યઃ, ચ, મનઃ, મનસઃ, તુ, બુદ્ધિઃ, પરા, બુદ્ધિઃ, આત્મા, મહાન્, પરઃ. ૧૦.

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા એ વિષય શ્રેષ્ઠ છે, વિષયોથી મન ઉત્તમ છે, મનથી બુદ્ધિ વધીને છે તથા બુદ્ધિથી પણ મહાન આત્મા ઉત્કૃષ્ટ છે. ૧૦.

વિં વિં ભાષ્ય—એમાં સંદેહ નથી કે બંધ, રસ આદિ વિષય ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ છે. મન વિષયોને પોતાને અધીન કરે છે. તેથી એ વિષયોથી મન સૂક્ષ્મ તથા શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિ મનને પોતાના અધિકારમાં રાખે છે તથા તેનો નિશ્ચય કરવાવાટેથી તે શ્રેષ્ઠ છે. તથા બુદ્ધિની અપેક્ષાએ અવ્યક્તાથી પ્રથમોત્પન્ન બોધરૂપ હિરણ્યગર્ભતત્ત્વ મોટું છે. તેને આત્મા, તથા સર્વથી મહત્ હોવાને કારણે તેને મહાન કહે છે, એ મહાન આત્મા બુદ્ધિથી પર છે. ૧૦.

વિશેષ—જો જોઈ ગયા છીએ કે કાર્યથી કારણ સૂક્ષ્મ હોય છે, કારણ કે સ્થૂળ ઇદ્રિયોના ગોત્રકે તથા વિષય બ્રાહ્મકે શક્તિ સૂક્ષ્મ જુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેવી રીતે પૃથ્વી ડી નામિકા આદિ. ચન્દ્ર, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ આકાશાદિ પંચ મહાભૂતોના સાર રૂપ છે તેથી જો ચન્દ્રાદિ વિષય સૂક્ષ્મરૂપે ઇદ્રિયોના કારણ છે ૧૦.

મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્પુરુષઃ પરઃ ।

પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા—મહત, અવ્યક્તમ, પરમ, અવ્યક્તાત્, પુરુષઃ, પરં, પુરુષાત્, પરમ, કિંચિત્, ન, સા, કાષ્ટા, સા, પરા, ગતિઃ. ૧૧.

ભાવાર્થ—મહત્તરવથી અવ્યક્ત (મૂળ પ્રકૃતિ) શ્રેષ્ઠ છે. અવ્યક્તથી પણ પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ છે. પુરુષથી વધીને બીજું કંઈ નથી જોજ પરકાષ્ટા છે, અર્થાત્ જોજ સૂક્ષ્મતત્ત્વની સીમા છે, જોજ પરા ગતિ અગર ઉત્કૃષ્ટ પદ છે. ૧૧.

વિં વિં ભાવ્ય—આ મહત્તરવથી સ પૂર્ણ કાર્યકારણોની શક્તિના સમુદાય સ્વરૂપ, અર્થાત્ આખલ વિશ્વના બીજભૂત, અવ્યક્ત, (મૂળ પ્રકૃતિ) સૂક્ષ્મ અને શ્રેષ્ઠ છે. જો અવ્યક્તથી પરમ પુરુષ પરમાત્મા શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે અવ્યક્તરૂપ માયા પણ સ્વાશ્રિત વિષયની પ્રાપ્તિને સારૂ ચૈતન્યની અપેક્ષા રાખે છે. પરંતુ વ્યાપક પુરુષ આત્મા પોતાની ઉત્પત્તિને સારૂ તથા પ્રકાશને સારૂ કોઈની અપેક્ષા રાખતો નથી. જો કારણથી ચૈતન પુરુષ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. ભાવ જો છે કે આ ચૈતન પુરુષના તરફ જ ચાલતા ચાલતા સર્વ સંસારિયોની પરિ સમાપ્તિ છે. કોઈ જગે તે ભાગે બંધ પણ સર્વે તેના તરફ જ બંધ છે તથા તેને પામીને ફરી પાછા આવતા નથી, તેથી સર્વ જોને પરમ ગતિ કહે છે. ૧૧.

વિશેષ—બ્રહ્મ સર્વનો આધાર છે, તેથી જ તેને સર્વથી સૂક્ષ્મ તથા સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહેવામા આવ્યો છે. તેનાથી વધીને બીજું કોઈ નથી. જો બ્રહ્મનો પણ કોઈ આધાર માનવામા આવે તો, તેનો પણ કોઈ અન્ય આધાર માનતા અન વસ્થા દોષ આવી બંધ. તેથી સર્વ આધારોનો આધાર પરમાત્મા છે. તેવી જ રીતે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુથી પણ પરમ સૂક્ષ્મ છે તથા સર્વ જોતાથી જોતા છે જેમા સૂક્ષ્મતા પણ કર્મગતિયોની અવધિ છે, બંધ, એ પર માને મહિમા બાણવાને સારૂ વિદ્વાનોએ સર્વ ઇદ્રિયો તથા અત ક ના

અર્થને તેનાજ તરફ ઝુકવવા ભેદજો. આ જાને મંત્રોમાં સૂક્ષ્મતા તથા તાનો સોપાનપરંપરા રાહજુકમ (પગથિયાં ચઢવાની રીત) દેખાડવામાં આવે છે. તે પૂર્વ પૂર્વ પદાર્થોની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર વસ્તુઓમાં સૂક્ષ્મત્વ શ્રેષ્ઠત્વનો અનુભવ કરાવીને જ્ઞાસુની આમતેમ ફેલાએલી વૃત્તિયોને ટીકેને બ્રહ્મમાં તેમનો વિલય કરવાના અભિપ્રાયથી કહેવામાં આવેલો છે. તથા એ કે જે બ્રહ્મગતિ છે, તો તેનાથી આ ગતિ (પ્રત્યાગમન) પણ હોવી જોઈએ. તો પછી 'જેનાથી પુનઃજન્મ થતો નથી' (ચરમાદ્ ભૂયો ન જાયતે) કેવી રીતે જાની શકે ? ઉત્તર એ કે સર્વ જૂતોનું પ્રત્યગાત્મરૂપે જે વગતિ, જ્ઞાન છે, તેનેજ ગતિ કહીને ઉપચાર ગૌણ પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. ૧૧.

હવે સંપૂર્ણ કાર્યવર્ગના અધિષ્ઠાનરૂપે કહેવામાં આવેલા આત્માની તીતિ તથા અપ્રતીતિમાં હેતુ કહે છે, યથા—

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रચया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥૧૨॥

અન્યથા—એપઃ, આત્મા, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, ગૂઢઃ, ન પ્રકાશતે, સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ, અગ્રચયા, બુદ્ધયા, તુ દ્રશ્યતે. ૧૨.

ભાવાર્થ—સર્વ જૂતોમાં એ આત્મા પ્રકાશમાન (પ્રત્યક્ષ) હોતો નથી, પણ સૂક્ષ્મદર્શી મનુષ્યો દ્વારા ઉત્તમ (નિર્મળ) તથા સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જોવામાં આવે છે. ૧૨

વિ० વિ० સાધ્ય—એ પરમાત્મદેવ બ્રહ્માથી લઇને સ્તમ્ભ પર્યંત સંપૂર્ણ પર અચર જૂતોમાં વિરાજમાન ઘર્ષ રહેલો છે. અજ્ઞાએ તથા અલ્પજ્ઞાએ તેની યાના પ્રકારના આકારોમાં કલ્પના કરી રાખેલી છે. એજ અવિદ્યાથી આમ્હા-દેત હોવાને કારણે તે પ્રકાશિત થતો નથી. એ ગમે તેટલો ઢંકાએલો રહે, પગટ ન યઈ શકે, તોપણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળા વિવેકી પુરૂષ નિર્મળ, ઉત્તમ, તીવ્રતા, એકાંતતાવાળી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી એ આત્માના દર્શન કરી લે છે. ૧૨.

વિશેષ—અજ્ઞાની જીવોની દષ્ટિ આત્મબુદ્ધિથી રચૂળ પંચકોશોમાંજ ફસેલી રહ છે, તેથી તેમના આગળ આત્માનું પ્રકાશન થવા પામતું નથી. જ્યારે સાધક બાહ્ય દ્રષ્ટિને અંતર્ગુણ કરીને ક્રમશઃ મળ, વિશેષ તથા આવરણનો નાશ કરીને બુદ્ધિને શુદ્ધ કરી લે છે, ત્યારે તેનાથી તે આત્મદર્શી ઘર્ષ જાય છે. એજ

આ મંત્રોક્ત 'અમર્યા' શબ્દનો અભિપ્રાય છે. જાવ એ છે કે જેનું મન ઇન્દ્રિયોને અધીન રહીને વિચાર શક્તિને બાહ્ય વિષયોમાં ફસાવેલી રાખે છે, એવો મનુષ્ય પરમાત્માને આખા જગતમાં જોળે તોપણ તેને પરમાત્મા જાણી શકે નહીં. કારણ કે અસંયત મનવાળાને સાર પરમાત્મા હુપાએલાના જેવો છે. તથા અંતઃકર્મ અધિકારી તો ઇન્દ્રિય, અર્થ, મન, બુદ્ધિ, મહત્ત્વ આદિ સંબંધી સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ વિચારોમાં પ્રવૃત્ત, લીન શુદ્ધ બુદ્ધિથી પરમાત્માને જોઈ લે છે. ૧૨.

બુદ્ધિની એકાગ્રતા વગર સૂક્ષ્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. એ એકાગ્રતાની રીત બતાવે છે, યથા—

યચ્ચેદ્રાહ્મનસો પ્રાજ્ઞસ્તચ્ચેજ્ઞાન આત્મનિ ।

જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ નિયચ્છેતચ્ચેજ્ઞાન્ત આત્મનિ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ—પ્રાજ્ઞઃ, વાક્ય, મનસી, યચ્છેત, તત્, જ્ઞાને, આત્મનિ, યચ્છેત, જ્ઞાનમ્, મહતિ, આત્મનિ, નિયચ્છેત, તત્, જ્ઞાનતે, આત્મનિ, યચ્છેત. ૧૩.

ભાવાર્થ—વિવેકી પુરૂષ વાગેન્દ્રિયને મનમાં સંયત કરે, મનને પ્રકાશરૂપ બુદ્ધિમાં લીન કરે, બુદ્ધિનો મહત્ત્વમાં લય કરે તથા મહત્ત્વને યાંત આત્મામાં ઉપસંહાર કરે. ૧૩.

વિ० વિ० ભાષ્ય—વિવેકસંપન્ન મનુષ્યને સાર એ ઉચિત છે કે તેણે સર્વથી પહેલા વાક્ય આદિ ઇન્દ્રિયોને મનમાં લઈ જઈને સ્થિર કરવી જોઈએ કે તેમને મનથી જિજ્ઞાસુ ન સમજાવી. મનોબ્યાપાર સિવાય ઇન્દ્રિયોને કોઈ પણ વ્યવહારમાં ન રહેવા દેવી. એવા મનનો નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાનમાં, બ્યધિ બુદ્ધિમ નિરોધ કરી દેવો, અગર તેનો કોઈ સ્વતંત્ર વ્યાપાર ન રહેવા દેવો. એ જ્ઞાનસ્વરૂપ બુદ્ધિને મહાન આત્મા અર્થાત્ સ્થિરસ્થગત્ માયોપાધિક જીવાત્મામાં જોળવી દેવી તથા જીવાત્માને સંપૂર્ણ વિકાર રહિત, શાંત, સર્વ વ્યાપક તથા સકળ બુદ્ધિ વિશ્વાસ સાક્ષી પરમાત્મામાં વિલીન કરવો, અર્થાત્ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં તેને મલેલો બાણવો.

વિશેષ—વિષય વૈરાગ્ય યુક્ત વિવેકી પુરૂષ જ્યારે સ્વસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિને સાર યત્ન કરે ત્યારે તેણે સર્વપ્રથમ પોતાની વાણીને શાંત કરવી જોઈએ. સાધકને સાર વાક્ય શક્તિનું પ્રાધાન્ય સર્વોપરિ છે, તેનાથીજ પ્રભુવ આદિ મંત્રો,

સ્તોત્રો તથા વેદોનું ઉચ્ચારણ થાય છે તથા એજ અપરાધ આદિના કથનનું સાધન છે. ભાવ એ છે કે વાક્યને જ્યાં સુધી મનમાં સંયમિત નથી કરવામાં આવતી ત્યાં સુધી વૃત્તિનો નિરોધ થઈ શકતો નથી. અહીં ‘વાક્યજ્ઞ ઇન્દ્રિયોનો બોધક છે. ૧૩.

માતાના સમાન હિત આદનારી ભગવતી શ્રુતિ કહે છે કે યોગાદ્યાસથી ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરીને, જે આત્મામાં સમષ્ટિ બુદ્ધિનો લય કરવાનું કહેલું છે, તે આત્માના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાનો હમેશા યત્ન કરવો જોઈએ. જેમ કે—

ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાન્નિવોદત ।

ક્ષુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા દુર્ગં પથસ્તરકવયો વદન્તિ । ૧૪ ।

અન્યથા—ઉત્તિષ્ઠત, જાગ્રત, વરાન્, પ્રાપ્ય, નિવોદિત, નિશિતા, દુરત્યયા, ક્ષુરસ્ય, ધારા, કવયઃ, તત, પથઃ, દુર્ગમ, વદન્તિ. ૧૪.

ભાવાર્થ—હે સુસુક્ષ્મજનો ! ઉઠો, જાગો તથા એક (શુર) ને પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનવાન બનો. તત્ત્વવેત્તા લોક તલવારની કઠીન અને તીક્ષ્ણ ધારના સમાન તે દુર્ગમ માર્ગને દુઃખથી પાર કરવાને યોગ્ય છે એમ કહે છે. ૧૪.

[વ૦ વિ૦ ભાષ્ય—હે અનાદિ અવિદ્યા નિદ્રામાં પડેલા જીવગણ ! તમે અવિદ્યાની મોહ નિદ્રામાંથી જાગો, અર્થાત્ વિષયોની આસક્તિના બંધનને તોડી નાખો, તથા આત્માના સાક્ષાત્ સ્પર્શ કરવા ઉઠો. સંપૂર્ણ અનર્થોના મૂળ કારણ અજ્ઞાન નિદ્રાનો વિનાશ કરો, તત્ત્વવેત્તા આચાર્યોનું અન્વેષણ કરીને તથા તેમના ઉપદેશોને ઝડપણ કરીને અંતર્ધર્મની પરમાત્માના ‘સોહમસિમ’ (તે હું છું) એ પ્રકારના પરિચયને પ્રાપ્ત કરો. અને જરૂર બાદે કે તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈક નથી. જેમ છતાંની ધારને કોઈ પણ તળે રાખી શકતું નથી, તેમ તેના બિપર ચાલવાનું પણ કોઈ સાહસ કરી શકતું નથી, તેવીજ રીતે તમારે બાંધવા યોગ્ય જે તત્ત્વ છે, અગર જે વિષય તમારે બાંધવો છે તે ઘણીજ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી બાંધી શકાય છે. બુદ્ધિમાનોનું એવુંજ કહેલું છે. ભાવ એ છે કે ભગવતી શ્રુતિ, માતાની પેઠે અધિકારી પુરુષોને ઉપદેશ આપે છે કે મિથ્યા જ્ઞાનથી દેલાએલા નામ, રૂપ તથા કર્મ આત્મદેવમાં વિલીન કરીને કૃતપ્રત્ય અને શાંત થઈ જાવો. એ કામ ગમે તેટલું કઠણ હોય તોપણ તમારી સાવધાનીની આગળ તેની સર્વ કઠીણાઈ દૂર થઈ જશે, છતાંની ધાર તો શું, તેનાથી પણ દુર્ગમ વિદ્ય તેમાં બ્રાધક થઈ શકશે નહીં. ૧૪.

વિશેષ—માતા જેમ હિતની ઇચ્છાથી પુત્રને જગાડે છે, તેને કામમાં લાગી જવાનું પણ કહે છે, તે પ્રમાણે ભગવતી શ્રુતિ માતા આજ્ઞા કરે છે કે હે અવિદ્યાગ્રસ્ત છો તો ! ઉઠો, અર્થાત્ પુરુષાર્થમાં પ્રવૃત્ત થઈ બળ્યો, ભગો, અર્થાત્ અવિદ્યાજનિત નિદ્રાનો પરિત્યાગ કરો. આ મંત્રમાં ‘વત્તિષ્ઠત’ શબ્દનો જ પ્રયોગ થયો નથી, પણ ‘જાગ્રત’ નો પણ પ્રયોગ છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે, નિશ્ચેયસ પ્રાપ્તિનો માર્ગ છરાની ધારથી પણ વધારે દુર્ગમ છે, તેથી સદ્-ગુરૂનો આશ્રય લઈને તેને પૂરા કરો. આદિ રાજો કે જેમ છરાની ધાર, જરા જેટલા પ્રમાણથી અંગચેદ કરી દે છે તે પ્રમાણે કલ્યાણને માર્ગે ચાલતાર પણ જરા જેટલા પ્રમાણથી બનેલો ખેલ બગાડી નાખે છે. જેમ છરા ઊપર ચાલવાનું કૌશલ્યપૂર્ણ ક્રિયાવાનનું કામ છે તેજ પ્રમાણે પરમ પુરુષાર્થમાં પ્રવૃત્ત મુમુક્ષુને અતિ સાવધાનીની આવશ્યકતા છે.

આગસ, પ્રમાદ આદિનો ત્યાગ કરીને કદી મુમુક્ષુ ઉલ્લેખ પણ થઈ બય, વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાન લાભ કરીને બગી પણ બય, શ્રદ્ધાપૂર્વક સદ્ગુરૂનું શરણુ પણ લે અને ગમે તો ગુરૂ કૃપા કરીને તેને મુક્તિનો માર્ગ પણ દેખાડી દે; એટલું હોવા છતાં પણ મુક્તિ માર્ગનો પથિક છતાં, જે અસાવધાનતાથી દુર્ગમ માર્ગમાં ચાલે તો અનેક બાધાઓ તેને જરૂર પદભ્રષ્ટ કરી દે છે. જે તે કમ કતાની અવસ્થામાં હોય તો તેને હંબ, હપ; અતિમાનિતા આદિ દોષોમાંથી બચવું ઘણું કઠણ થઈ પડે છે. ઉપાસના કથામાં આગસ, પ્રમાદ તથા ગુપ્ત સ્વાર્થપરતા આદિમાં પડવાનો ભય રહે છે, સંન્યાસાવસ્થામાં પુત્રૈવલ્લાજ શિષ્ય, મહાદિ સંબંધના રૂપમાં પરિણત થઈને માર્ગાવરોધક થઈ પડે છે. તથા જન-સમાજમાં રહેતારા પથિકને સારૂ લોકીયતા, વિવેકપણા પણ અતિપ્રબલ વિદ્ય છે. મુમુક્ષુને મુક્તિ ભૂમિમાં પહોંચતા મુખી અકંઠારૂપ ચતુરો ભય તો ઉલ્લેખ રહે છે. તેજ કારણથી પ્રકૃત મંત્રમાં છરાની તીક્ષ્ણ ધારનું ઉદાહરણ આપીને સદ્ગુરૂએ મુમુક્ષુને સાવધાન કરેલા છે. ૧૪.

ત્યારે કે આત્મપદાર્થને સર્વ બાંહેજ છે, ત્યારે તેને બલુવાના માર્ગને કઠણ કેમ કહી છે ? એવી શકા થતાં તેનું સમાધાન કરે છે કે આત્મા, શબ્દ આદિ શુદ્ધોથી રહિત હોવાથી અતિ સૂક્ષ્મ છે. તેથી તેને બલુવાનું સહેલું નથી. એ કહે છે, યથા—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽसं नित्यमगन्धवच्च

યત્ । અનાદ્યનન્તં મહતઃ પરં ધ્રુવં નિચાય્ય તન્મૃત્યુમુખાત્
પ્રમુચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

અન્યથા—યત્, અશબ્દમ્, અસ્પર્શમ્, અરૂપમ્, અન્યથમ્,
તથા, અરસમ્, અગન્ધવત્, ચ, નિત્યમ્ અનાદ્યનન્તમ્, મહતઃ,
પરમ્, ધ્રુવમ્, તમ્, નિચાય્ય, મૃત્યુમુખાત્, પ્રમુચ્યતે. ૧૫.

ભાવાર્થ—જે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધથી રહિત છે, તથા
અનાદિ, અનંત, અન્યથ, નિત્ય તથા મહત્તરવધી પર છે, તે ધ્રુવ, સર્વદા એકરૂપ
(આત્મા) નો અનુભવ કરીને સુસુક્ષ્મ મૃત્યુના સુખમાંથી છુટી જાય છે. ૧૫.

વિઠ વિઠ ભાષ્ય—આ શ્રુતિમાં પરમાત્મ વસ્તુને, અત્યંત સૂક્ષ્મ દેખા
ડવામાં આવી છે. કારણકે આત્મપદાર્થને, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ
પાંચ વિષય, આશ્રય આપવાનું સામર્થ્ય રાખી શકતા નથી. જે વસ્તુ શબ્દાદિ
વિષયો સાથે સંબંધ રાખે છે તેનો ક્ષય અવશ્ય થાય છે. આત્મા શબ્દાદિ
વિષયોથી અસંપૃક્ત (રહિત) છે, તેથી તેનો ક્ષય થતો નથી, એજ કારણથી તે
નિત્ય, તથા આદિ અંતથી રહિત, સૌખ્યિક પદાર્થોના સ્પર્શથી શૂન્ય શુદ્ધ એક-
રસ વસ્તુ છે. એવા આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય મૃત્યુથી છુટી જાય છે.
અર્થાત્ એ પુરૂષમાં અવિદ્યાજનિત કર્મ કામના આદિ કાંઈ રહેવા પામતું
નથી. ૧૫.

વિશેષ—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચે તન્માત્રાઓનો અનુભવ
આત્માની ચિત્ત સત્તા દ્વારા થાય છે, તે કારણથી આત્મા એ પાંચેથી પર છે.
પ્રકૃતિ પરિણામવાળી છે, કારણકે તે ત્રિશુભથી છે. તેથી અપરિણામી, અન્યથ
આત્મા તેનાથી બિન્ન છે. જે પરિણામ તથા વિકાર રહિત હોય તેનું નિત્ય હોવું
નિશ્ચિત છે, જે નિત્ય છે તે અનાદિ પણ છે. સર્વ પ્રપંચના કારણ મહત્તરવધી
પર, એવા પરબ્રહ્મને સ્વાનુભવથી પ્રાપ્ત કરીને આત્મજ્ઞાનીનું મૃત્યુના સુખમાંથી
છુટી જવું, એમાં કાંઈ ઓટી વાત નથી. અહીં પ્રકૃતમાં ‘મૃત્યુના સુખમાંથી
છુટી જવું’ એનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્વસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ થતાંજ જીવ શિવ
યઈ જાય છે. અર્થાત્ આવાગમનરૂપી ચક્રના બંધનથી મુક્ત થઈને નિઃશ્રેયસ
પદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૧૫.

આ ત્રણે વલ્લિયોના પાઠના રૂપ સ્વરૂપ તેમાં કહેલા જ્ઞાનની સ્તુતિ કરતી
શ્રુતિ કહે છે—

નાચિકેતુપાખ્યાનં મૃત્યુપ્રોક્તં સનાતનમ્ ।

ઉવત્વાં શ્રુત્વા ચ મેધાવી બ્રહ્મલોકે મહીયતે ॥ ૧૬ ॥

અન્યથા—મેધાવી, મૃત્યુપ્રોક્તામ્, સનાતનમ્, નાચિકેતમ્, ઉપાખ્યાનમ્, ઉકત્વાં, શ્રુત્વાં, ચ, બ્રહ્મલોકે, મહીયતે. ૧૬.

ભાવાર્થ—યમદ્વારા કથિત નચિકેતા સંભંધી આ સનાતન ઉપાખ્યાનને બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ જીવનને કહીને તથા પોતે સાંભળીને બ્રહ્મલોકમાં પૂજીત થાય છે. ૧૬.

વિ० વિ० ભાષ્ય—નચિકેતા પ્રતિ યમરાજે કહેલું આ સનાતન ઉપાખ્યાન જે વિદ્વાન પુરુષ બ્રાહ્મણ આદિ અધિકારિયોને સંભળાવે છે, તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ તથા બ્રહ્મશ્રોત્રિય શ્રેષ્ઠ આચાર્યને મુખેથી સાંભળીને તેનું મનન કરે છે, તેનું બ્રહ્મલોકમાં સર્વથી વધારે સન્માન થાય છે. ૧૬.

વિશેષ—ધર્માધર્મનું કૃણ આપનારા ભગવાન ધર્મારાજ યમ, કે જે વિષયના વક્તા છે તથા નચિકેતા જેવા પરમ અધિકારી મહાત્મા જેના જીજ્ઞાસુ છે, તથા જે ઉપાખ્યાનમાં આધ્યાત્મિક વિવરણનું પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠાદન કરવામાં આવ્યું છે, એવા વિષયની ચર્ચા કરનારા અધિકારી આધ્યાત્મિક ઉત્તરિને પરો આગળ કેમ ન વધે ? એવા મહાત્મા સર્વ ઉત્તર લોકોમાં પૂજીત ન હોય, એવું બની શકે નહીં, કારણકે જ્ઞાનીની પૂજા સર્વ ઠેકાણે થાય છે. અહીં ‘બ્રહ્મલોક’ નો અભિપ્રાય એ છે કે જે લોકમાં પ્રાણી બ્રહ્માભિમુખ હોય અર્થાત્ જે લોકમાં અધિકારિયોને બ્રહ્મ ચિંતનની સામગ્રીની પ્રાપ્તિની મુલભૂતા હોય છે, તેનેજ બ્રહ્મલોક કહે છે. પાંડકોએ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે વેદ સનાતન છે, તેથી આ ઉપાખ્યાન પણ સનાતન છે, કારણ કે તે વેદપ્રતિષ્ઠાકૃત છે. ૧૬.

હવે પ્રથમાધ્યાયની સમાપ્તિનો ઉપસંહાર કરે છે, યથા—

ય ઈર્મં પરમં ગુહ્યં શ્રાવયેદ્ બ્રહ્મસંસદિ । પ્રયતઃ શ્રાદ્ધકાલે વા તદાનન્ત્યાય કલ્પતે તદાનન્ત્યાય કલ્પતે ॥ ૧૭ ॥

અન્યથા—યઃ, પ્રયતઃ, પરમમ્, ગુહ્યમ્, ધર્મમ્, બ્રહ્મસંસદિ, શ્રાદ્ધકાલે, વા, શ્રાવયેત્, તત્, આનન્ત્યાય, કલ્પતે, તત્ આનન્ત્યાય કલ્પતે. ૧૭.

ભાવાર્થ—જે કોઈ વિદ્વાન પવિત્ર ધર્મને આ પરમ ગોપનીય ઉપાખ્યાનને

પ્રાદ્યૈની સભામાં અથવા શ્રાદ્ધકાળમાં સંભળાવે છે, તેનું જો શ્રાદ્ધ અનંત ફળવાળું થાય છે—અનંત ફળવાળું થાય છે. ૧૭-

વિં વિં લાભ્ય—ઇદ્રિયો તથા મનને વશ કરીને, તથા પવિત્ર થઈને પ્રાદ્યૈ મંડળીમાં અથવા શ્રાદ્ધને સમયે લોજન કરાવતાં જે વિદ્વાન પુરૂષ આ પરમ ગોપનીય ગ્રંથની તત્પ્રતિપાદિત કથાને સાંભળે છે, તેનું કરેલું શ્રાદ્ધ અનંત ફળ સુધી ફળ આપનારું થાય છે. ૧૭.

વિશેષ—આનાથી પહેલો મંત્ર સુસુક્ત તથા તત્ત્વજ્ઞાનીના ઉપકારને સારૂ છે, તથા આ મંત્ર વેદ પાઠી તથા શ્રાદ્ધ કરનારા પ્રાદ્યૈના લાભને સારૂ છે. જે તત્ત્વજ્ઞાની છે તેને તો આ મંત્ર કહેવાનું તથા સાંભળવાનું ફળ થાય છે જ, પરંતુ જેનું શ્રાદ્ધ થતું હોય તેનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. જે પ્રાદ્યૈની મંડળીમાં અથવા તેમના લોજન કરવાના સમયે આનો પાઠ કરે છે, તે આક્યાત્મિક તત્ત્વનો પ્રચાર કરીને ઊંચી ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવ જો છે કે જેટલા પરિશ્રમથી અગર સમયમાં એકને ઉપદેશ કરવામાં આવે, તેટલામાંજ અનેક સમુદાયને ઉપદેશનો લાભ મળી જાય છે. વળી જો પણ વાત છે કે શ્રાદ્ધમાં લોજન કરનારા પ્રાદ્યૈમાં વેદને જાણનારા પ્રાદ્યૈ હોવાનું પરમાવશ્યક છે. કહેવાનું તાત્પર્ય જો છે કે પ્રાદ્યૈની મંડળીના સદસ્ય ગમે તો લોજન કરતા હોય અગર તીર્થાટન, વિવાહ, યજ્ઞ આદિ વૈદિક, લોકિક કોઈપણ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત હોય, તોપણ તેમણે સદા વેદોના પાઠ તથા વેદાંત વિચારમાં લાગેલા રહેવું જોઈએ. 'તદાન્તત્યાય ફલરતે' એ વાક્યને યેવાર કહેવાનો અભિપ્રાય જો છે કે, અહીં સુધી પહેલો અધ્યાય સમાપ્ત થઈ ગયો. ૧૭.

ત્રીજીવદત્તી પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત.

વલ્લી ચોથી

પહેલા અધ્યાયમાં દુકાષ્ઠમાં ઝંઘનું જે સ્વરૂપ કહેવામાં આવેલું છે, તેનાજ વિસ્તારને સારૂ આ બીજા અધ્યાયનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. બીજા જો પણ વાત છે કે 'સંપૂર્ણ જૂતોમાં છુપાએલો, નિકટ હોવા છતાં પણ તે આત્મા પ્રકાશિત થતો નથી. એતો એકાગ્રબુદ્ધિથીજ દેખી શકાય છે' એ પ્રથમ કહેવામાં આવેલું છે. હવે અહીં વિચાર જો કરવાનો છે કે એ એકાગ્રબુદ્ધિનું પ્રતિષ્ઠક અગર બાધક શું છે, કે જેનાથી આત્મા દેખાતો

નથી. એજ અદર્શનના પ્રતિબંધક કારણને દેખાડવાને સારૂ આ વલ્લીનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. કારણકે નિઃશ્રેયસના પ્રતિબંધક કારણને બાજુ-વાથીજ તેને દૂર કરવાનો યત્ન થઈ શકે છે. અન્યથા નહી—

પરાશ્ચિંતાનિ વ્યતુણ્ણત્ સ્વયંભૂસ્તસ્માત્ પરાહ્ પશ્યતિ
નાન્તરાત્મન્ । કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષદાવૃત્તચક્ષુર-
મૃતત્વમિચ્છન્ ॥ ૧ ॥

અ.વયઃ—સ્વયંભૂઃ, ખ્યાન, પરાશ્ચિ, વ્યતુણ્ણત્, તસ્માત્, પરાહ્, પશ્યતિ, અન્તરાત્મન્, ન, કશ્ચિત્, ધીરઃ, અમૃતત્વમ્, ઇચ્છન્, આવૃત્તચક્ષુઃ, પ્રત્યગાત્માનમ્, ઐક્ષત. ૧.

વા.વા.થ—સ્વતંત્ર પરમેશ્વરે ઇંદ્રિયોને બહિર્મુખ કરીને હિંસિત કરી દીધી છે. એજ કારણથી તે બહારના વિષયોને તો જુવે છે પણ અંતરાત્માને દેખી શકતી નથી. કોઈકોઈ ધીર અમરત્વની ઇચ્છાથી ઇંદ્રિયોથી ઉપરામ થઈને પ્રત્યગાત્માનાં દર્શન કરે છે. ૧.

વિ. (વિ. ૦) લાખ્ય—નેત્ર આદિ ઇંદ્રિયો સહ રૂપાદિ વિષયોને પ્રકાશિત કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહે છે. કારણકે તે બહિર્મુખ વૃત્તિવાળી છે. જો તેમની પ્રવૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ જાય તો જ સુક્ષ્મ મળી શકે છે. પરંતુ અંતર્મુખ થવાનો તેમનો સ્વભાવ નથી. આ નેત્ર આદિ ઇંદ્રિયોને બહિર્મુખ વૃત્તિવાળી બનાવીને, બાહ્ય પ્રજ્ઞાએ તેમની હિંસા કરી છે, મારી નાંખી છે. તેમને બહિર્મુખી બનાવીને આત્મતત્વના જ્ઞાનને સારૂ અનવિકારિણી કરી દીધી છે. જે બહિર્મુખ છે, અર્થાત્ જેની દ્રષ્ટિ સદાએ વિષયો તરફ લાગેલી રહે છે, તે અનાત્મ સ્વરૂપ રૂપાદિ વિષયોનેજ પ્રાપ્ત કરે છે, તે અંતરાત્માને દેખી શકતી નથી. હા, જે નેત્ર આદિ ઇંદ્રિયોને વિષયોથી હટાવીને ચોક્ષની પ્રાપ્તિનો યત્ન કરે છે, તે સર્વ વ્યાપક પરમાત્માનાં દર્શન કરી શકે છે. ૧.

ત્રિશેષ—આ મંત્રમાં ‘પરમાત્માએ ઇંદ્રિયોને હિંસિત કરી છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સર્વનું પ્રાપ્ત્ય છે, જેની પ્રાપ્તિ થઈ જવાથી, બીજા કોઈની પ્રાપ્તિની આવશ્યકતા રહેતી નથી, એવા અનંદ-જ્ઞાનના દર્શનથી વંચિત રાખીને પ્રજ્ઞાએ ઇંદ્રિયોને ઘોર અન્યાય કરેલો છે. જેમ રાજા, પોતાના નગરનો અધિકાર છોડાવીને કોઈ મંત્રીને અવાંછિત દૂર-દેશનો અધિકારી બનાવે તો તે મંત્રીની હિંસાજ બાજુથી. કોઈ પાકકે એમ ન

સમજી જોસે કે ધરિવર અન્યાથી છે. પ્રકૃત રૂપકનું તાત્પર્ય એ છે કે, નીચાણમાં વહેનારા જળની પેઠે ઇન્દ્રિયોના વાસ્તવિક સ્વભાવ બહારની ચીજોને દેખવાનો છે પરંતુ ચત્ત કરવાથી તે અંતર્મુખ પણ થઈ શકે છે. પાઠકોએ પ્રજ્ઞાચક્ષુ (અંધ) લોકોની બુદ્ધિ તીવ્રતાનો અનુભવ કર્યો હશે. બહાર ફેલનારી દર્શનશક્તિ, પ્રજ્ઞાચક્ષુની અંદરની બુદ્ધિની સાથે સંગઢ થઈ જાય છે, તેથી કરીને કોઈ કોઈ વાતોમાં તેમની બુદ્ધિમાં વિશેષતા જોવામાં આવે છે. સહૃદય પાઠક હમારા કથનમાંથી એવું તાત્પર્ય ન કહાડે કે, નેત્રને ફાટી નાંખવાં જોઈએ. હમારૂં તો એટલુંજ કહેવું છે કે, મુમુક્ષુ પુરૂષે વિષય ગ્રહણ કરવાના અભ્યાસને શિથિલ કરી દેવો જોઈએ. જો હમારૂં એ વેદાનુકૂળ કથન ઠીક ન લાગે તો, લોકોમાં વિપયની પાછળ પડીને, જીવ જે ધંત્રણાઓને ભોગવી રહ્યા છે તેને જોઈ લો ૧.

આ પ્રકારે ઉપર વર્ણિત અનાત્મદર્શીને જન્મ મરણના અનર્થમાં પડવું પડે છે, આત્મવેત્તા તેનાથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે; એ કહે છે—

પરાચઃ કામાનનુયન્તિ વાલાસ્તે મૃત્યોર્યન્તિ તિત-
તસ્ય પાશમ્ । અથ ધીરા અમૃતત્વં વિદિત્વા ધ્રુવમ-
ધ્રુવેભિહ ન પ્રાર્થયન્તે ॥ ૨ ॥

અન્યથા—પાશ્વાઃ, પરાચઃ, કામાન, અનુયન્તિ, તે, વિતતસ્ય, મૃત્યોઃ, પાશમ્, યન્તિ, અથ, ઇહ, ધીરાઃ, ધ્રુવમ્, અમૃતત્વમ્, વિદિત્વા, અધ્રુવેષુ, ન પ્રાર્થયન્તે. ૨.

ભાવાર્થ—અજ્ઞાની લોક બાહ્ય વિષયોનું અનુસરણ કરે છે, તેઓ મૃત્યુના અનંત કાળવ્યાપી પાશને પ્રાપ્ત થાય છે. એ કારણથી ધીર લોક નિત્યમોક્ષના સ્વરૂપને લાક્ષીને આ અધ્રુવ જગતના કોઈ અસ્થાયી વિષયની પ્રાર્થના, ઇચ્છા કરતા નથી. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—આત્મદર્શનની ઇચ્છાથી વિમુખ અદ્વૈતબુદ્ધિ લોક બહારના વિષયો તરફ જ દોડતા રહે છે, તેજ કારણથી આનિષ લોકુપ મત્સ્યની પેઠે તેઓ મૃત્યુના ઘણા ભારે પાશમાં બંધાઈ જાય છે. જન્મ, મરણ, જરા, રોગ, શોક આદિ અનેક અનર્થોથી ભરેલા દેહ ઇન્દ્રિયાદિકોના સંયોગ વિયોગ રૂપ દયાની પ્રાપ્તિ બંધન (બાળ) છે. તેમાં કસાએલા વિષથી લોક મુખાસ્વાદ પામી શકતા નથી. હા, જે વિવેકી પુરૂષ છે, તેઓ આત્મસ્વરૂપ

શ્રોક્ષને નિત્ય બાળીને તેની પ્રાપ્તિનો યત્ન કરે છે, બીજા કોઈ અનિત્ય પદાર્થની અભિલાષા કરતા નથી. ૨.

વિશેષ—આ મંત્રમાં ‘વાલાઃ’ એ શબ્દ આવેલો છે, જ્ઞાનકાંડના સંન્યમાં માતાનું દ્વંધ પીનારા બાળકનું બ્રહ્મણ યતું નથી, અહીં તો અવસ્થા, ધનાદિ ગમે તેટલી સામગ્રીવાળા હોય, તે ચાહે તો મત્યલોકમાં ચોદા, શાસક, ધનવાન આદિ ગમે તેટલા બિપર આરૂઢ હોય, કે ગમે તો દેવલોકના ઇંદ્ર, વરુણ, કુબેર આદિ પણ કેમ ન હોય, પણ જ્યાં સુધી તેમની વાચનાઓ ઇદ્રિયોમાં ફસાએલી રહે છે, અર્થાત્ તે જ્યાં સુધી વિષયાસક્તિના કારણથી કલંબ્યાકર્ત-વ્યના વિમર્શથી શૂન્ય રહે છે, ત્યાં સુધી તેઓ જ્ઞાન સંન્યમાં બાળકજ છે, તેમાં જરા જોટલો પણ ચડેલ નથી. એવો બાલક જો પોતે થઈને નાશવાન વિષય સુખમાં ફસાએલો રહે તો તે મૃત્યુના અતિવિસ્તીર્ણ પાશમાં ચિરકાળ સુધી કેમ બંધાએલો ન રહે ? ૨.

જેવું જ્ઞાન થઈ જવાથી બીજી કોઈ વસ્તુને બાણવાની ઇચ્છા રહેતી નથી, તે બ્રહ્મનો બોધ કેવે પ્રકારે થઈ શકે છે ? તે કહે છે—

યેન રૂપં રસં ગન્ધં શબ્દાન્સ્પર્શં ચ મૈથુનાન્ ॥

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते एतद्वै तत् ॥ ૩ ॥

અન્યથા—યેન, એતેન, એવ, રૂપમ્, રસમ્, ગન્ધમ્, શબ્દાન્, સ્પર્શન, મૈથુનાન્, ચ, વિજાનાતિ, અત્ર, કિમ્, પરિશિષ્યતે. એતત્, ઐ, તત્. ૩.

ભાવાર્થ—જે આ જ્ઞાનરવરૂપ પરમાત્માને લીધેજ શબ્દ, રૂપરં, રૂપ, રસ, ગંધ તથા મૈથુનજન્ય સુખોને (નિશ્ચય) બાણે છે, તેના સિવાય અહીં બીજું રહે છે પણ શું ? અર્થાત્ જે આત્માથી કાંઈ પણ છુપુ રહી શકતું નથી, તે પણ તેજ છે, એટલે કે એજ તે તત્ત્વ છે કે જે (નિશ્ચિતતાએ) પૂછતું હતું. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—સર્વ પ્રાણી, આત્મા દાશજ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ તથા મૈથુનના સુખનો અનુભવ કરે છે. જેને આત્મા ન બાણતો હોય એવો સંસારમાં કોઈ પણ પદાર્થ નથી. કારણ એ છે કે આત્મા પ્રકાશસ્વરૂપ છે, તે સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે, અર્થાત્ તે જે પદાર્થ બિપર પ્રકાશ નાખતો નથી તે કોઈના પણ અનુભવમાં આવી શકતું નથી. અણુથી અણુ પદાર્થ પણ તેના પ્રકાશની બહાર નથી, અન્યથા કોઈના પણ પદાર્થપણનો બોધજ ન

થાય. હે નચિકેતા ! તમે જે આત્મતત્ત્વના વિષયમાં પૂછ્યું હતું, જેના સંબંધમાં દેવતાઓને પણ સંદેહ રહે છે, જે ધર્માધર્મ આદિથી ભિન્ન પદાર્થ છે, જેને વિષ્ણુનું પદ કહેવામાં આવે છે તથા જેનાથી શ્રેષ્ઠ બીજી કોઈ વસ્તુ નથી, એવી વસ્તુ તે આત્મા છે. ૩.

વિશેષ—લીલુ, પીળુ આદિ રૂપ, મધુર ખાટુ આદિ રસ, સુરભિ અસુરભિ-રૂપ ગ્રંથ, વર્ણાત્મક, ધ્યાનાત્મક શબ્દ, શીત, ઉષ્ણ આદિ સ્પર્શ તથા સંસર્ગ જન્ય મુખવિશેષ, આ સર્વનો અનુભવ અપરોક્ષ સાક્ષિભૂત આત્માથી થાય છે. શંકા થાય છે કે એ કહેવું યરાચર નથી, લોકમાં તો એજ પ્રસિદ્ધ છે કે ઇન્દ્રિયોથી રૂપાદિકોનું જ્ઞાન થાય છે, તો યહી આત્માથી તેમની જ્ઞાનોપલબ્ધિ કેવી રીતે ? તેનું સમાધાન એ છે કે ઇન્દ્રિય આદિ જડ છે, તેમનામાં રૂપાદિકોના પ્રકાશનનું સામર્થ્ય નથી, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોમાં એવી શક્તિ નથી કે જે રૂપાદિ વિષયોનો અનુભવ કરી શકે, એ શક્તિ તો તેમને આત્માથી મળેલી છે. જે પાંઈ કરવાવાળો છે તે આત્મા છે. તેથીજ “એતેનૈવ—દેહાદિ વ્યતિરિક્તાત્મનૈવ, વજ્ઞાનસ્વમાત્રેત” (જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માથી) મન્ત્રમાં એવું કહેવામાં આવેલું છે.

ચુંબક વિના લોખંડ ચાલવામાં, તથા સૂર્ય વિના આંખો જોવામાં સમર્થ હોઈ શકતાં નથી. તોપણ ચુંબક તથા સૂર્ય કોઈને પ્રેરણા કરતાં નથી કે તે ચાલે તથા જુવે. તેથી એ જાને લોખંડ તથા નેત્રની સાથે રૂળ બાગી થતાં થી. તેજ પ્રમાણે પરમેશ્વર, ચેતન જીવથી અગર ઇન્દ્રિયોથી થનારી કૃપાનું ભેમિત્ત છે, પણ વિકારી ન હોવાથી લિપ્ત થતો નથી. રૂપ આદિ સર્વ તેનાથી નિર્મિત થયેલાં છે, તેની સત્તાથી જ તેમનું અસ્તિત્વ છે, તેમનામાં જોવા આદિ ના સામર્થ્યનો પ્રકાર પણ તેજ છે. બાવ એ છે કે સંસારમાં કોઈ પણ એવી વસ્તુ નથી, કે જે તેની સત્તા વગર કાયમ રહી શકે, કે કાંઈ કરી શકે. ૩.

અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી આત્મતત્ત્વને જાણવાનું ઘણું કઠણ છે. એ માનીને પણ ફરી તેજ વાતને બીજી રીતે કહે છે. યથા—

સ્વમાન્તં જાગરિતાન્તં ચોમો યેનાનુપશ્યતિ ।

મહાન્તં વિમુમાત્માનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥ ૪ ॥

અનુવચન—ધીરઃ, સ્વમાન્તમ્, જાગરિતાન્તમ્, ચેત્, અનુ-પશ્યતિ મહાન્તમ્, વિમુમ્, આત્માનમ્, મત્વા, ન શોચતિ.

બાવાર્થ—સ્વપ્ન અવસ્થા તથા જાગૃત અવસ્થા, એ બન્નેમાંથી કોઈ પણ અવસ્થાને મહાન્તમ્ તથા વિમુમ્ કારણે મત્વા ધીરો ન શોચતિ.

પંચ ભૂતોની સાથે દેવતા આદિકોનાં શરીરને ઉત્પન્ન કરીને પ્રાણિયોની હૃદયકાશ રૂપ ગુહામાં પ્રવિષ્ટ થઈને બિરાજમાન થઈ રહેલો છે, એ તત્ત્વને જે અધિકારી દેખે છે, તે તે પ્રસંગમાં પ્રાપ્ત થઈને બ્રહ્મનેજ દેખે છે. કારણકે માટીમાથી બનેલો ઘડો તથા સોનાથી બનેલું કુંડળ, અનુકંથે માટી તથા સોનુજ હોય છે. તેવીજ રીતે બ્રહ્મથી, ઉત્પન્ન થએલો હિરણ્યગર્ભ પણ બ્રહ્મજ છે. એ હિરણ્ય ગર્ભ પણ તેજ છે. ૬.

વિશેષ—મન તથા વાણીની તો વાતજ શી ? સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ બુદ્ધિ પણ જ્યાં પહોંચી શક્તી નથી તે ચાવત પ્રપચાતીત ઠેવળ સ્વાનુભવગોચર પરબ્રહ્મ-તત્ત્વસંગ્રાંધી, આત્મદેવ વિષયક વિજ્ઞાનને વારંવાર નાના પ્રકારથી સમજાવવાની શૈલીનું વેદમાં આશ્રયણ કરવામા આવેલું છે. કારણકે કોઈ પણ એવો શબ્દ નથી કે જે તેને પ્રકાશિત કરવાને સમર્થ હોય. ૬.

ફરીથી જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માને બીજી રીતે કહે છે. યથા—

યા પ્રાણેન સંભવત્યદિતિર્દેવતામયી ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वે तत् ॥ ૭ ॥

અન્યથા—યા, દેવતામયી અદિતિઃ, પ્રાણેન, સંભવતઃ, યા, ભૂતેભિઃ, વ્યજાયત, ગુહામ, પ્રવિશ્ય, તિષ્ઠન્તીમ, એતત્, વૈ, તત્. ૭.

ભાવાર્થ—દેવતામયી અદિતિ જે પ્રાણરૂપથી ભૂતોની સાથે ઉત્પન્ન થએલી છે. તથા બુદ્ધિરૂપ ગુહામાં પ્રવિષ્ટ થઈને સ્થિત છે, તેને જે દેખે છે, તે પણ તેજ છે. ૭.

વિં ૧૦ ભાષ્ય—જે સર્વ દેવતા સ્વરૂપિણી છે, તે હિરણ્યગર્ભરૂપ પ્રાણ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, જે પંચભૂતોની સાથે ઉત્પન્ન થઈ છે, જે રૂપ આદિ વિષયોનું બક્ષણ કરીને અદિતિ કહેવાય છે તથા જે સંપૂર્ણ પ્રાણિયોના હૃદયરૂપી આકાશમાં પ્રવિષ્ટ થઈને સ્થિત છે, તેને જે દેખે છે તે તેના કારણભૂત બ્રહ્મનેજ દેખે છે. એજ તે બ્રહ્મ છે. ૭.

વિશેષ—આ મનમા દેવતાઓની માતા અદિતિ ને લક્ષ્ય કરીને, નિચિકેતાને યમ પ્રહ્મબોધ કરાવ્યો છે. અભિપ્રાય એ છે કે, સમાધિના અસ્થાસથી ઇન્દ્રિયોના દોષ નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞાનના તરફ વલણવાળી, માતાના જેવી કૃપા નષ્ટ થઈ જાય છે, પ્રકાશસ્વરૂપ સૂક્ષ્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રકાશસ્વરૂપ કૃપાબુદ્ધિમયિની, પ્રકાશસ્વરૂપ સૂક્ષ્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રકાશસ્વરૂપ સૂક્ષ્મબુદ્ધિ દેવતામયી કહેવામાં આવે છે તેનેજ નખઠા ચિત્તચક્ષુ

પણ કહે છે. એ અખંડ ચિત્તચક્તિ ચખ્ખાદિ વિષયોનું અદન (ભક્ષણ) કરી જાય છે. તેથીજ તેને અદિતિ કહેલ છે. કારણકે પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થવાથી વિષય-વાસના વિલીન થઈ જાય છે. મત્રમાં એ પણ કહેવામાં આવેલું છે કે ‘અદિતિ પ્રાણરૂપે ઉત્પન્ન થઈ છે તેનો અભિપ્રાય એ છે કે, પ્રાણથી ઘટિત (યુક્ત) સૂક્ષ્મ શરીરો પૃથિક હિરણ્યગર્ભરૂપે તે ઉત્પન્ન થયેલા છે. ૭.

વિરાટરૂપ અગ્નિ પણ પ્રજ્ઞ જ છે. એ કહે છે. યથા—

અરણ્યોર્નિહિતો જાતવેદા ગર્ભં ડવ સુભૃતો ગર્ભિ-
ણીભિઃ । દિવે દિવે ઈંદ્રયો જાગૃવન્નિર્હવિન્મદ્ધિર્મનુષ્યેભિર-
ન્નિઃ । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

ગર્ભિણીભિઃ, સુભૃતઃ, ગર્ભઃ, ઇંદ્ર, અરણ્યોઃ, નિહિતઃ, જાત
વેદાઃ, આગ્નિ, મનુષ્યેભિઃ, જાગૃવન્નિઃ, દિવે દિવે, ઇન્દ્રઃ, એતત્, વૈ
તત્ ૮.

સાવાર્થ—જે જાતવેદા અગ્નિ, ગર્ભિણી સ્ત્રિયો દ્વારા ઉત્તમ ઉપાયોથી
પોષિત કરવામાં આવેલ ગર્ભની પેઠે ઇન્દ્રે અરણ્યોની મધ્યમાં અવસ્થિત છે
તથા હવન સામગ્રી યુક્ત સાવધાન મનુષ્યો દ્વારા નિત્ય સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય
છે, તેજ તે પ્રજ્ઞ છે. ૮.

વિં વિં બાબ—શુદ્ધ અક્ષ, રૂપ તથા રૂપ આકર્ષિતું લોચન કરીને
જેમ ગર્ભિણી સ્ત્રિયો ગર્ભને પરિપુષ્ટ તથા સુવિચાર, અભ્યગ્રતા તથા વિશ્રામાદિ
ઉપાયોથી મુરશિત રાખે છે, તેમજ યોગાભ્યાસ પરાયણ પુરૂષ તથા યજ્ઞકર્તા
અત્તિવક્ર આ અગ્નિને અરણ્યમાં (એ નામનાં ઉપર તથા નીચેનાં કાષ્ઠ, જેનાથી
અગ્નિમંથન કરવામાં આવે છે, તેમનામાં) સ્થાપિત કરે છે. અભિપ્રાય એ છે
કે અધ્યાત્મયોગકાળમાં યોગી પુરૂષ જેને અધ્યાત્મરૂપે પોતાના હૃદયકાથમાં
હુપાવી રાખે છે. તથા જ્યારે તેઓ જાગતા રહે છે, અર્થાત્ પ્રમાદ, આજ્ઞા
રહિત કર્મકં થઈને પ્રતિદિન ઘૂલ આદિ હવનની સામગ્રીથી જે અગ્નિની સ્તુતિ
કરે છે, તે જાતવેદાજ પ્રજ્ઞ છે. ૮.

વિરોધ—જેમ અગ્નિ અરણ્ય નામક કાષ્ઠમાં વ્યાપ્ત છે, પરંતુ મંથન કર્યા
વગર નિકળતો નથી, તેજ પ્રમાણે અંતઃકરણમાં વ્યાપ્ત પરમેશ્વર જપ તપ
યોગાભ્યાસાદિ સાધન કર્યા વગર પ્રગટ થતો નથી. જેમ સ્ત્રિયો ગર્ભના
પ્રતિપાલનની ચિંતા રાખે છે, તેમજ જીજ્ઞાસુએ હૃદયસ્થ પરમાત્માનું ધ્યાન રાખવું

વિષય પદાર્થોને જે દેખે છે, એવા મહાન વિશ્વ આત્માને બાહ્યી લઈને ધીર વ્યક્તિ શોકને પ્રાપ્ત થતી નથી. ૪.

વિં વિં બાધ્ય—સ્વપ્નમાં જે પદાર્થો જાગૃતમાં આવે છે, તથા જાગૃતમાં જે વસ્તુઓ દેખાઈ રહેલી છે, એ જ ને ચીજોને જે આત્મશક્તિના મહિમાથી દેખી શકાય છે, તે સર્વવ્યાપક આત્માને વિદ્વાન લોકે ‘અહમસિ અગર સોહમ્’ એ બાવનાથી સાક્ષાત કરે છે, તેઓ શોક સાગરને પાર કરી દે છે. જ્યાં આત્મવેત્તાને એવી પ્રતીતિ થઈ જાય કે ઉઘવા જાગવામાં જે કાઈ આત્મદેવતા મહિમાનું કૃણ છે, ત્યારે તેને ‘હું કર્તા છું’ એ ચિંતા શ લોકમાં પણ ‘કરવા કરાવવાવાળો હું છું’ એવું કર્તૃત્વાભિમાન જેને તેનેજ ઘણે ભાગે કદનો અનુભવ થાય છે, તથા જે એમ સમજે છે કે કરાવનાર તો કોઈ બીજોજ છે, હું તો તેનીજ સત્તાથી જે કાઈ ખર્ચ કરે છું, તો તેને શોક આદિ શા માટે થાય ? જાગૃતી હાનિ લાભ સાથે મ નોજ સંબંધ છે, માળીતો કર્તૃવ્યભાવક સેવક છે ૮.

વિશેષ—જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ, એ જીવની ત્રણ અવસ્થાઓ સુષુપ્તિમાં વિષયજ્ઞાનનો સંબંધ રહેતો નથી તેથી પ્રકૃત મત્રમાં તેનો ઉદ્ભવ કરવામાં આવ્યો નથી. જે આત્માના અસ્તિત્વથી જ સ્વપ્ન તથા જાગૃત અવસ્થાઓમાં વિષય જ્ઞાન થાય છે, તે સત્ ચિત્ આનન્દમય સ્વરૂપને જાણીને વિદ્વાન લોકે કદી શોકમોહની જાળમાં ફસાતા નથી. દુકામાં કહેવાનું એટલુંજ છે કે પ્રજ્ઞવેત્તા જ્યાં રહે છે ત્યાંના વાતાવરણમાં શોક મોહની છાયા સરખી પણ ફરકી શકતી નથી. ૪.

જીવ તથા ધર્મરના બેઠનું ખડન કરીને પછી તેજ વાતને કહે છે કે—

य इमं मध्वदं वेद आरमान जीवमन्तिकात् ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ૫ ॥

અન્યથા—યઃ, ઇમમ્, મધ્વદમ્, જીવમ્, આત્માનમ્, અન્તિકાત્, ભૂતભવ્યસ્ય, ઈશાનમ્, વેદ, તત્, ન વિજુગુપ્સતે, એતદ્વૈ તત્, ૫.

બાવાર્થ—જે મનુષ્ય કમં કૃણ લોકજ્ઞ તથા પ્રાણાદિકેના ધારક જીવાત્માને પોતાના સમીપ, તથા ભૂત ભવિષ્ય (વર્તમાન, ગત્યે કાળ) ના અગિયમ્ ને એવા ધર્મર ને જાણે છે તે આત્માની રક્ષા કરવાની ઈચ્છા કરતો નથી. તે તેના પ્રકાશની ખાજી.

વિ० વિ० લાખ્ય—સ્વસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ કરાવનાર તથા જુગુપ્સારૂપી પાસથી મુક્ત કરાવનાર, જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું અલોદ જ્ઞાનજ છે. કર્મના કૃણને લોગવનારો જીવાત્મા છે. અવિદ્યાથી ઉપહિત ચૈતન્યજ અંતઃકરણની સાથે તદ્ભાવાપન્ન થઇને કર્મના કૃણ લોગવે છે. એ પરમાત્મા અંતઃકરણમાં વ્યાપ્ત હોઇને સમીપજ છે તથા તેજ (પરમાત્મા) ભૂત, અવિધ્ય તથા વર્તમાન કાળનો દ્રષ્ટા, જ્ઞાતા તથા ઈન્દ્રિય છે. આ તત્ત્વને જે જાણી લે છે તે આત્માનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી. કારણ કે ભયના હેતુ દ્વૈતજ્ઞાનના અભાવ પછી તે કોની કોનાથી રક્ષા કરે ? હે નશિકેતા ! તમે જે આત્માના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો હતો, તે આજ છે. ૫.

[વશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં ‘ ન વિજુગુપ્સતે ’ એવો પાઠ આવેલો છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે શોક, મોહ, ભય તથા જુગુપ્સા આદિ જીવના જેટલા બંધન છે, તેમાથી જુગુપ્સા અને ભય જીવની સાથે ધણો નિકટનો સંબંધ રાખે છે, જીવને સુખ ગમે છે. તેમ કરવામા તેને માન, અપમાન દુઃખ આદિનો સામનો કરવો પડે છે. કેટલીક વખતે જુગુપ્સા, નિદ્રા તથા ભય આદિથી આત્મગોપન, પોતાની રક્ષા કરવાનો ઉપાય કરવો પડે છે. જ્યારે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા અવિદ્યાજનિત અજ્ઞાન દૂર થવાથી પુરૂષ બચરહિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેની જુગુપ્સાવૃત્તિ સ્વયં નષ્ટ થઈ જાય છે. એ પણ તેજ છે. ૫.

હિરણ્યગર્ભ પશુ સર્વાતર્યામી પ્રદાન છે. તે કહે છે યથા—

યઃ પૂર્વં તપસો જાતમદ્ભ્યઃ પૂર્વમજાયત ।

ગૃહાં પ્રવિશ્ય તિષ્ઠન્તં યો ભૂતેભિર્વ્યપશ્યત । ઇતદ્વૈ તત્ ॥૬॥

અનુવાદ—યઃ, પૂર્વમ્ તપસઃ, જાતમ્, અદ્ભ્યઃ, પૂર્વમ્, અજાયત, ગૃહામ્, પ્રવિશ્ય, તિષ્ઠન્તમ્, ભૂતેભિઃ, યઃ, વ્યપશ્યત, ઐતત્, વૈ, તત્. ૬.

ભાવાર્થ—જે જળ આદિ પંચભૂતોથી પહેલાં, તપથી ઉત્પન્ન થયો છે તથા ભૂતોસહિત જુદીરૂપ ગૃહામાં પ્રવિષ્ટ થઇને સ્થિત છે, એવા હિરણ્યગર્ભને જે દેખે છે, તે પ્રદાને દેખે છે. નિશ્ચય એજ પ્રદા છે.

વિ० વિ० લાખ્ય—જે હિરણ્યગર્ભ, જલ વિગેરે પંચભૂતોના પહેલાં તપઃ સ્વરૂપ પ્રદાતાથી, સર્વ પ્રથમજ, ઉત્પન્ન થયોલો છે, તથા કાર્ય કારણ રૂપ

ઉચિત છે. ધરિવર અગ્નિરૂપ છે, કારણકે અગ્નિની પેઠે સર્વના પોષક છે. તેજ અગ્નિસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રજા માનીને ઉપાસકો દ્વારા તેની પ્રતિદિન ગુતિ કરવામાં આવે છે. ૮.

હવે હિરણ્યગર્ભના અવયવ રૂપ અગ્નિનું વર્ણન કરીને 'ખીજા દેવતા પણ હિરણ્યગર્ભના અંગબૂત છે.' એ કહે છે, યથા—

યતશ્ચોદેતિ સૂર્યોઽસ્તં યત્ર ચ ગચ્છતિ ।

તં દેવાઃ સર્વેઽર્પિતાસ્તદુ નાત્યેતિ કશ્ચન । एतद्वे तत् ॥૧૬॥

શાન્વયઃ—સૂર્યઃ, યતઃ, ચ, ઉદેતે, યત્ર, ચ, અસ્તમ્ય, ગચ્છતિ, સર્વે, દેવાઃ, તમ્, આર્પિતાઃ, તત્, કશ્ચન, ન ઉ નાત્યેતિ, એતત્, વૈ, તત્, ૯

ભાવાર્થ—જ્યાંથી સૂર્યનો ઉદય થાય છે ત્યાં જ્યાં તેનો અસ્ત થઈ જાય છે, સર્વ દેવતાગણ તેનોજ આશ્રય કરે છે, કોઈપણ તેનું ઉદ્ધવન કરી શકતું નથી. તેજ એ પ્રજા છે. ૯.

૧ વિં વિં ભાષ્ય—જે ગ્રાણુ સ્વરૂપ આત્માથી સૂર્યનો ઉદય થાય છે તથા ગ્રાણુ સ્વરૂપ આત્માનાં તેનો અસ્ત થઈ જાય છે, તેજ આત્માના સર્વ દેવતાઓનો પ્રવેશ છે. અર્થાત્ જેમ રથના પૈગાની નિભામાં ગારા શુધાએડાં રહે છે, તેજ પ્રમાણે સર્વ દેવતાઓનો એક માત્ર આશ્રય તેજ છે. એ સર્વસ્વરૂપ પ્રજાનું કોઈપણ ઉદ્ધવન કરી શકતું નથી, અર્થાત્ એ આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન એવું કોઈ જ નથી કે જે તેનાથી આગળ વધી જાય. ૯.

વિશેષ—આ મંત્રમાં પ્રજાની એ નિયામિકાશક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે જેના કારણથી સૂર્યદેવને ગરબર વખતસર ઉદય થવાની તથા નિયત સમયે અસ્ત થવાની ફરજ પડે છે. તથા ખીજા ધર્મ, રૂઢ, વસ્તુ આદિ દેવગણને પોતપોતાના પદ ઉપર રહીને પોતપોતાના કાર્ય સંપાદન કરનારા લાગેલા રહેવું પડે છે. એ અનંત કોટિ પ્રજાક નાયક, કે જેના અવલ બનથી મહાર ચક્ર ચાલુ રહે છે, તેનાથી વધીને ખીજો જન્મતમાં કોઈ નથી. ૯.

પ્રથમ જે પ્રજાને સર્વાત્મરૂપ કહ્યું છે તે ગરબર નથી, કારણ કે ઉપહિત ચૈતન્ય સ સારી થવાથી તથા પ્રજા સંસારરહિત હોવાથી, વિરૂદ્ધ ધર્મવાળાની એકતા થઈ શકતી નથી. આ શકાનું સમાધાન એ છે કે વિરૂદ્ધ ધર્મતા તો ઉપાવિથી પ્રતીત થાય છે, વાસ્તવમાં તો જ ને એકજ છે. તેથી કોઈ આપત્તિ નથી, એ કહે છે કે—

યદેવેહ તદમુત્ર યદમુત્ર તદન્વિહ ।

મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઇહ નાનેવ પશ્યતિ ॥૧૦॥

અન્યથા—ઈહ, યત્, અમુત્ર, તત્ . એવ. યત્, અમુત્ર, ઇહ, તત્ , અતુ, યઃ ઇત્, નાના, ઇવ, પશ્યતિ, યઃ, મૃત્યોઃ, મૃત્યુમ્, આપ્નોતિ.

ભાવાર્થ—જે તત્ત્વ એમાં ભાસે છે, અર્થાત્ દેહેન્દ્રિય સંઘાતમાં પ્રતીત થાય છે, તેજ બીજી જગોએ, એટલે કે દેહાદિથી પર પણ છે. જે તેમાં નાના બાવ ફેળે છે અર્થાત્ ભેદ દર્શન કરે છે, તે મૃત્યુથી મૃત્યુને અર્થાત્ વારંવાર જન્મમરણને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦.

વિં નિં બાપ્ય—હે નચિકેતા, જે પરમાત્મા તમારા શરીરમાં, હમારા શરીરમાં તથા અન્ય જીવોના શરીરોમાં સાક્ષીરૂપે સ્થિત છે, એજ પરમેશ્વર પરાક્ષ ઇશ્વર શરીરમાં તથા હિરણ્યગર્ભમાં પણ વર્તમાન છે. તથા જે ચેતન ઇશ્વર હિરણ્યગર્ભાદિરૂપ શરીરોમાં સ્થિત છે, તેજ સાક્ષીરૂપે હમારા દેહમાં પણ વિદ્યમાન છે. અંત કરજી આદિ ઉપાધિના સ્વભાવ તથા ભેદદ્રષ્ટિના કારણે મોહિત થએલો જે મનુષ્ય એકરસ બ્રહ્મમાં ‘હું બ્રહ્મશી અન્ય હું તથા બ્રહ્મ ભાસાથી ભિન્ન છે’ એ ભેદભાવને દેખે છે, તે મરણથી મરણના અર્થાત્ વારંવાર જન્મમરણના ચક્કરમાં પડ્યો રહે છે. ૧૦.

ત્રિશેષ—જે બ્રહ્મ કાર્યકારણ ઉપાધિથી યુક્ત અસાની લોકને તે સાંસારિક ધર્મવાળું પ્રતીત થાય છે. તથા તેનેજ જે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થએલો છે તે, સકળ સંસારી ધર્મોધી રહિત દેખે છે. જે બ્રહ્મ શુદ્ધરૂપે સ્થિત છે, તેજ નિત્ય, જ્ઞાનધન અહીં નાનારૂપ કાર્યકારણ ઉપાધિથી યુક્ત ભાસે છે. અભિપ્રાય એ છે કે જ્ઞાનપુત્રે ‘બ્રહ્મ એક રસ છે’ એવું ધ્યાન કરવું જોઈએ. બ્રહ્મને નાનારૂપથી માનનારા લોક બ્યામોહ (અજ્ઞાન) માં પડ્યા રહે છે. જે મનુષ્ય એમ સમજે છે કે પોતાનો માનેલો ઇશ્વર બીજો છે તથા બીજાનો માનેલો ઇશ્વર બીજોજ છે. એવી ધારણા કરનારી વ્યક્તિને કદી શાંતિ મળતી નથી. તેજ કારણથી તેના આવાગમન ચક્રની ગતિનો નિરોધ થઈ શકતો નથી. ૧૦.

બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન કહે છે. યથા—

મનસૈવેદમાત્તવ્યં નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ।

મૃત્યોઃ સ મૃત્યું ગચ્છતિ ય ઇહ નાનેવ પશ્યતિ ॥૧૧॥

અન્યઃ—મનસા, એવ, ઇદમ્, આસિવ્યમ્, ઇહ પ્રજ્ઞાણુ, કિચ્ચન, નાના, નારિત, યઃ, ઇહ, નાના, ઇવ, પર્યતિ, સઃ, મૃત્યોઃ, મૃત્યુમ્, આપ્નોતિ. ૧૧.

સાધાર્થ—મનથીજ આ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, તેમાં નાનાત્વ કંઈ પણ નથી. જે તેમાં નાનાત્વ જેવું હોય છે તે મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૧.

વિં વિં લાખ્ય—કોઈ આચાર્ય દ્વારા પ્રદત્ત શાસ્ત્રના ઉપદેશથી તથા મહાપુરૂષોના સત્સંગથી પ્રથમ મનને નિર્મળ કરવું જોઈએ. એ શુદ્ધ મનથી એકતાના અનુભવ દ્વારા, એ એકરસ જ્ઞાપ્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આત્માજ તે જ્ઞાપ્તિ છે, તેનાથી અન્ય નથી. આત્મામાં નાનાત્વ કે લોહની કલ્પના થઈ શકતી નથી, અને જે પુરૂષ અવિદ્યાથી અંધ થઈને તે જ્ઞાપ્તિમાં લોહભાવ હોય છે, તે વારંવાર જન્મ મરણના ફાંસામાં ફસાય છે. ૧૧.

વિશેષ—શુદ્ધિનું શોધન કરવાના તો અનેક ઉપાય છે, પણ જ્ઞાપ્તિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઘણા ઉપાય નથી, તેનો તો દેશિક આચાર્યો દ્વારા ઉપદિષ્ટ પ્રતિ દિન સત શાસ્ત્રોત્તું શીલન જ એક માત્ર પ્રધાન ઉપાય છે. જે પુરૂષ અનેક ઉપાયોથી જ્ઞાપ્તિમાં લોહ હોય છે તેને જ્ઞાપ્તિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો, સમૈશ્વર તરફ જનારાને બદ્દી-નારાયણ ધામની પ્રાપ્તિ ધાય, એવો સંભવ છે. ૧૧.

ફરી થી જીવની એકવાને દંડ કરે છે, યથા—

અઙ્ગુલ્થમાત્રઃ પુરુષો મધ્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ ।

ઈશાનો ભૂતભવ્યસ્ય ન તતો વિઙ્ગુગ્મ્સતે । एतद्वै तत् ॥ ૧૨ ॥

અન્યઃ—અંગુલમાત્રઃ, પુરૂષઃ, મધ્યે, આત્મનિ, તિષ્ઠતિ. ભૂતભવ્યસ્ય, ઈશાનઃ, તતઃ, ન વિઙ્ગુગ્મ્સતે, એતત્, વૈ, તત્. ૧૨.

સાધાર્થ—અંગુલી જરાબર પુરૂષ શરીરના મધ્ય ભાગમાં સ્થિત છે, તેજ ભૂત, ભવિષ્ય (વર્તમાન) નો ઇશ્વર છે. તેને બાણી લીધા પછી પુરૂષ પોતાના શરીરની રક્ષા કરવાની ચાહના કરતો નથી. એ પણ તેજ જ્ઞાપ્તિ છે. ૧૨.

વિં વિં લાખ્ય—મહાત્માઓને મુખેથી હમે સાંભળ્યું છે, તથા બીજા બ્રહ્મોમાં જોયું પણ છે કે હંકચક્રગગનો અકાર અંગુલ પરિમાણનો છે.

તેથી તેનાં છિદ્રમાં સ્થિત અંતઃકરણ પણ અંશુકા જેટલું છે તેથી એ અંતઃકરણની ઉપાધિવાળો પુરુષ, પણ અંશુકા પરિભ્રમણવાળો કહેવાય છે. એ અંશુકા માત્ર પુરુષ શરીરની વચમાં વર્તમાન છે તથા કાળત્રયનો નિયામક છે. તેને બ્રહ્માનારો નિર્ભય થઈને ચોતાની રક્ષાની પરવાહ કરતો નથી. તેજ પરબ્રહ્મ છે. ૧૨.

વિશેષ—પરમાત્મા જગતનો સ્વામી અને સર્વત્ર વ્યાપક છે, તો પણ હર્ષણમાં રૂપની માફક જીવાંતુએ તેને શુદ્ધ અંતઃકરણ દ્વારા જોવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. તેમ કરવાનો અભ્યાસ વધી જાય છે ત્યારે સર્વત્ર પ્રજ્ઞા દર્શન થવા માંડે છે. અંશુકામાત્ર પુરુષનો દર્શક સુસુક્ત, આગળ ચાલતાં વિશ્વમાત્રમાં તે પુરુષના દર્શનનો અધિકારી થઈ જાય છે. ૧૨.

જીવના અનિત્યત્વની શંકાનું સમાધાન કરે છે કે—

અહ્-ગુપ્તમાત્રઃ પુરુષો જ્યોતિરિવાધૂમકઃ ।

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाय स उ श्वः । एतद्वै तत् ॥१३॥

અન્યથા—અંશુકામાત્રઃ, પુરુષઃ, અધૂમકઃ જ્યોતિઃ, ઇવ, ભૂત-ભવ્યસ્ય, ઈશાનઃ, સઃ, એવ, અહ શ્વઃ, ઉ, એતત્, વૈ, તત્. ૧૩.

ભાવાર્થ—ધૂમાડા રહિત દીવાની જ્યોતની જેમ અંશુકામાત્ર પુરુષ, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનનો શાસક છે. તેજ આજ વર્તમાનકાળમાં છે અને તેજ કાલે ભવિષ્યમાં પણ રહેશે. તે પણ એજ છે. ૧૩.

વિં વિં ભાષ્ય—અંશુકામાત્ર પુરુષને જ્યોતિઃસ્વરૂપ કહેલો છે. પ્રત્યેક દૌકિક જ્યોતિ ઉષ્ણ હોય છે, પરંતુ તે તેજ શાંત છે. જ્યોતિયોમાં ઘણે ભાગે ધૂમાડાની ઉપાધિ હોય છે, આમાં દીવાની રાખના જેવો એ દોષ હોતો નથી. અન્ય તેજ હોલવાઈ જાય છે, પરંતુ આ તેજ જેવુંને તેવુંજ ભવિષ્યમાં પણ રહે છે, તથા નિશ્ચય એજ તે પ્રજ્ઞા તત્ત્વ છે. ૧૩.

વિશેષ—જેમ ધુમાડો અગ્નિથી જેટલો થઈને અગ્નિને ઢાંકી દે છે, તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતિ બ્રહ્મથી પ્રગટ થઈને તેના સ્વરૂપને ઢાંકી દે છે. એ માયાનું આવરણ જીવના બંધનનું કારણ થાય છે. એજ બંધનરૂપ અંધકારને દૂર કરવાને સારૂ અંશુકા માત્ર પુરુષના જ્યોતિર્મય સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. જેમ સમુદ્રમાં દીવાઢાંડીની સહાયથી જહાજ વિપથગામી થવા પામતું

નથી, તેમજ જીવન નીકળે ત્યારે સારસાગરમાં ડૂબતી બચાવવાને સાર, આજ કાલ કે કાલંતરમાં પણ તેને સદાપ્રકાશ તેજનો આશ્રય દેવાનો ઉપદેશ પ્રકૃત મંત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. ૧૩.

લેહવાદિયોને સંસારની પ્રાપ્તિ, તથા અલેહવાદિયોને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ વિષયનો જે મત્રોમાં ઉપસંહાર કરે છે, યથા—

યથોદકં દુર્ગે વૃષ્ટં પર્વતેષુ વિધાવતિ ।

एवं धर्मान्पृथक् पश्यंस्तानેवानુવિધાવતિ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથા—યથા, ઉદકમ્, દુર્ગે, વૃષ્ટમ્, પર્વતેષુ, વિધાવતિ, એવમ્, ધર્માન્, પશ્યન્, તાન્, એવ અનુવિધાવતિ. ૧૫.

ભાવાર્થ—જે પ્રમાણે ઉચ્ચ જગોએ વરસેલું પાણી પહાડના નીચેના ભાગોમાં આમ તેમ વહી જાય છે, તે પ્રમાણે આત્માના શુભલેહોને જુદા જોનાર વ્યક્તિ, શુભલેહોની પાછળ દોડે છે. ૧૪.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—જેમ પર્વતોના ઊંચા શિખરે ઊપર વરસેલું પાણી નીચેની તરફ વહી જઈને આમ તેમ વિખરાઈ જાય છે, તેમ જીવ, પ્રકૃતિ વૈશિષ્ણવને કારણે એક અદિતીય આત્માના નાનાત્વ જોતો, લક્ષ્યથી અચૂત થઈ જાય છે. તે પછી તે તે ચોનિયોને પ્રાપ્ત કરીને કેવલ્યપદથી વચિત થઈ જાય છે. ૧૪.

[વશેષ—જેમ પર્વત ઊપર વરસેલું પાણી નીચેની જાણુએ વહીને નદી નાળામાં પરિણત થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે જે મનુષ્ય આત્મામાં નાનાત્વની કલ્પના કરે છે, અર્થાત્ પુત્ર કલત્ર, હસ્તી, અશ્વ આદિકોમાં આત્મત્વેન આસ્થા રાખે છે, અગર તેમને જે મુખદાયી માની લે છે, તે તેને રૂપમાજ પરિણત થઈ જાય છે. અર્થાત્ અનેક ચોનિયોમાં પડે છે. ભાવ એ છે કે, જે આત્માના ધર્મ-સત્વાદિ ગુણોને બિન બિન શરીરોમાં દેખે છે, તે તેમની પાછળ દોડતો રહે છે, અર્થાત્ તે તે શરીરોને પ્રાપ્ત કરે છે ૧૫.

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ ૧૫ ॥

અન્યથા—હૈ ગૌતમ, યથા, શુદ્ધમ્, ઉદકમ્, શુદ્ધે, આસિક્રામ, તાદૃક્, એવ, ભવતિ, વિજાનતઃ, મુને, આત્મા, એવમ્, ભવતિ. ૧૫.

હોવાર્થ—હે ગાતમ ! જે પ્રમાણે શુદ્ધ જળમાં મેળવેલું નિમંજળ પાણી તેલુંજ ઘર્ષીત છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનવાન મુનિનો આત્મા ઘર્ષીત છે. ૧૫.

[૧૦ વિં લાખ્ય—જેમ આકાશમાંથી વરસેલું શુદ્ધ જળ, શુદ્ધ-સાદુ સ્થાનમાં પડીને શુદ્ધ તથા એકરસ રહે છે, તેમજ એકત્વર્થર્થિ, મનન કરનારા પુરુષની દ્રષ્ટિમાં આત્મા એકજ રૂપે રહે છે. અર્થાત્ શુદ્ધતાકરણ મહાત્માનો ચિંતન કરેલો આત્મા તેવોજ રહે છે, જેવું કે વ્યાપક આત્મતત્ત્વ. ૧૫.

વિશેષ—ભગવદ્ભક્તિ તથા સદાચાર દ્વારા પોતાના શરીરના મળ તથા મનના વિક્ષેપને દૂર કરતો કરતો અધિકારી મુનિ, તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા પોતાની પુદ્ગિના આવરણનો નાશ કરીને તથા પછી બધા સાક્ષાત્કાર કરીને એવી રીતે પ્રજ્ઞરૂપજ ઘર્ષીત છે કે જેવી રીતે આકાશમાંથી પડેલાં જળબિંદુ શુદ્ધ જળમાં પડીને તેવાંજ ઘર્ષીત છે. આ પ્રકરણના કથનનો અભિપ્રાય એ છે કે, છાંસાસુએ આત્માના વિષયમાં, નાસ્તિકોની કુદ્રષ્ટિ, કુતાર્કિકોની લેઢદ્રષ્ટિ તથા સંસારિયોના આક્ષેપની કાંઈપણ પરવાહ ન કરતાં હંબરો માતા પિતા તથા આચાર્યોથી પણ અધિક હિતકારી શ્રી વેદ ભગવાને ઉપદેશ કરેલા આત્માની એકતાના જ્ઞાનનો આદર કરીને, તેને અવશ્ય આચરણમાં લાવીને આત્મોદ્ધાર કરવામાં કદી પણ ચુકવું ભેદએ નહીં. ૧૫.

ચોથી વલ્લી સમાપ્ત.

વલ્લી પાંચમી.

પ્રથમ જે પ્રશ્નના સ્વરૂપનું કથન કરી ગયા છીએ, તે અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી, કઠીણાઈથી બાણી શકાય છે. તેથી ફરીથી પણ ઉપાયાંતરે તેનો નિશ્ચય કરવાને સાદુ આ વલ્લીનો પ્રારંભ થાય છે. તેમાં 'ત્વમ્' પદ્યર્થની સાથે પ્રશ્નનો અલેહ પ્રતિષ્ઠાન કરવાની ઈચ્છાથી યમરાજ, દેહાદિ—સંઘાતથી આત્માને અલગ કરીને દેખાડે છે કે—

પુરમેકાદશદ્વારમજસ્યાવક્રચેતસઃ ।

અનુષ્ઠાય ન શો વતિ વિમુક્તશ્ચ વિમુચ્યતે । एतद्वै तत्॥૧॥

અન્યથા—એકાદશદ્વારમ, પુરમ, અવક્રચેતસઃ અજસ્ય, અનુષ્ઠાય, ન શો વતિ, વિમુક્ત, ચ, વિમુચ્યતે, એતત્, વૈ, તત્. ૧.

ભાવાર્થ—જે નિત્ય, વિજ્ઞાન સ્વરૂપ, જન્મ રહિત (આત્મા) નું અગિયાર ઢરવાળવાળું નગર છે, તેનું (આત્મા) ધ્યાન રાખીને વિવેકી મનુષ્ય શોક કરતા નથી, તથા બંધન રહિત થઇને મુક્ત થઈ જાય છે, જોડેકે આ શરીર રહેતા છતાં કર્મ બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. તે પણ જો-૪ છે. ૧.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—આત્મામાં જન્મ, જન્મ આદિનો વિકાર નથી તથા તે નિત્ય પ્રકાશસ્વરૂપ છે, વિજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. તે અગિયાર (એ નેત્ર, એ કાન, એ નાસિકાના છેદ, મુખ, નાભિ, મૂત્રદાર, મળદાર તથા પ્રદારધ્ર) ઢરવાળવાળા શરીરરૂપી નગરમાં રાબના સમાન વર્તમાન છે. સંપૂર્ણ આમશ્રિયેથી મુક્ત જોવા આ નગરના સ્વામીનું જે પુરૂષ ધ્યાન કરે છે તેના ઉપર શોકનો પ્રભાવ પડતો નથી, તથા સંસાર બંધનથી છુટી જાય છે. કારણકે તેની અવિદ્યાએ રચેલી વાસના તથા કર્મોનાં બંધનની જાળ કપાઈ જાય છે. નિશ્ચય કરો કે જો-૪ તે પ્રકાશ છે કે જેના વિષે તમે પૂછ્યું હતું. ૧.

વિશેષ—મંત્રમાં ‘વિમુક્તઃ વિમુચ્યતે’ જે મુક્ત છે તે મુક્ત થઈ ગયો, એવું કહ્યું છે. તેનો ભાવ એ છે કે, આત્મા તો નિત્ય મુક્તજ છે, કદી પણ આત્માનું વાસ્તવિક બંધન થયું જ નથી. પરંતુ અજ્ઞાનથી પોતાનામાં કર્તૃત્વ લોકર્તૃત્વનું જે બંધન, પ્રથમ જે બંધનભાથી લીધેલું હતું તે, હારે અજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી એ અજ્ઞાનને નિવૃત્ત કરીને, તે સર્વ બંધનોથી મુક્ત થઈ જાય છે. એ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ નથી પરંતુ પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ છે. લોકમા પત્ર જોવામાં આવે છે કે કંઠમાં સ્થિત આબૂષણને બૂલીને કોઈ અન્વેષણ કરે છે, પછી કોઈના કહેવાથી કે જોવાથી તે મળી જતાં આબૂષણ પ્રાપ્તમાં તેની પ્રાપ્તિ માગી લેવામાં આવે છે. ૧.

‘પુરમ્’ એ એક વચનથી પ્રતીત થાય છે કે આત્મા એકજ શરીરમાં રહેવાથી તે એકદેશી છે. એ શકને દૂર કરવાને સારૂ કહે છે કે આત્મા સર્વ શરીરોમાં વર્તમાન હોવાથી તે સર્વ વ્યાપક છે, થયો—

હૃદયઃ શુચિપદ્મસુરન્તરિક્ષસદ્ગોતા વેદિપદતિથિર્દ-
રોણસત્ । નૃષદ્ધરસદ્દતસદ્ વ્યોમસદ્વજા ગોજા ઘટજા
અદ્રિજા ઘટં વૃહત્ ॥ ૨ ॥

અન્યથા—હૃદય, શુચિપદ્મ, વસ્તુ, અન્તરિક્ષસત્, હોતા, વેદિ-

પત્, અતિથિઃ, હૃરોણ્ણસત્, નૃપત્, વરસત્, ઋતસત્, વ્યોમસત્, અખ્તઃ, ગોખ્તઃ, ઋતખ્તઃ, અદ્રિખ્તઃ, ઋતમ્, જૃહત્. ૨.

ભાવાર્થ—પરમાત્મા હંસ, શુચિપત્, વસુ, અન્તરિક્ષસત્, હોતા, વેદિ-
પત્, અતિથિ, હૃરોણ્ણસત્, નૃપત્, ઋતસત્, વ્યોમસત્, અખ્ત, ગોખ્ત, ઋતખ્ત, અદ્રિખ્ત તથા સત્ય સ્વરૂપ અને મહાન છે. ૨.

વિં વિં બાધ્ય—આત્મા સર્વ પ્રકારના પુરુષમાં રહે છે. જેમ ન
સમજશે કે તે માત્ર શરીરરૂપી નગરમાંજ રહે છે. જેમ કે—જો આત્મા હંસ
છે, અર્થાત્ આત્માકારવૃત્તિમાં સ્થિત રહીને જે અજ્ઞાન અને તેના કાર્યનો નાશ
કરે, અથવા હંસન અર્થાત્ સર્વત્ર ગમન કરે તેને હંસ કહે છે, જો આત્મા શુચિ-
પત્, અર્થાત્ સ્વર્ગમાં રહેનારો દેવતાંરૂપ છે, તે ધનના જેવો સર્વ પ્રાણિયોનો
પ્રિય હોવાથી વસુ છે. અન્તરિક્ષમાં ગમન કરનારો વાયુ છે, યજ્ઞ કરનારો
હોતા યજ્ઞમાન છે, વેદિપત્ અર્થાત્ યજ્ઞકુંડમાં રહેનારો અગ્નિ છે. અથવા જો
આત્મા હોતા એટલે કે અગ્નિ છે, વેદિપત્ એટલે કે પૃથિવીરૂપી વેદિમાં સ્થિત
રહેનારો છે. તે અતિથિ છે, જે મનુષ્યના ગોત્ર, કુળનો પતો ન હોય તથા જે
મધ્યાહ્ન સમયે ગૃહસ્થને ઘેર અકસ્માત લોજનાદિને સાડ આવી ચડે
તેને અતિથિ કહે છે. જો આત્મા સોમરૂપે કપીશમાં સ્થિત છે, અથવા અતિથિ,
પ્રાણજી ઘડને હૃરોણ્ણસત્ એટલે કે યજ્ઞગૃહમાં સ્થિત છે. નૃપત્ એટલે મનુ-
ષ્યમાં સ્થિત છે, વરસત્ એટલે દેવતાઓમાં સ્થિત છે. ઋતસત્ એટલે સત્યમાં
અગર યજ્ઞમાં સ્થિત છે, વ્યોમસત્ અર્થાત્ આકાશમાં સ્થિત છે. અખ્ત એટલે
કે જળમાં ઉત્પન્ન મત્સ્યમકરાદિરૂપ છે અથવા શુદ્ધિતશંખાદિરૂપ છે. ગોખ્ત
એટલે પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન એટલે કે જવ, ઠાંગર આદિ ઉદ્ભવિજ અંકુરાદિ રૂપ છે.
ઋતખ્ત એટલે ઋત, ઈર્ષ્યોથી ઉત્પન્ન દેહાદિરૂપ છે. અદ્રિખ્ત એટલે પર્વતો-
માંથી નિકળેલી નદી આદિરૂપ છે તથા તે સર્વસ્વરૂપ આત્મા ઋત, સત્ય સ્વરૂપ
અથવા બાધરહિત એટલે કે જૃહત્ મહાન છે. ૨.

વિશેષ—ગ્રંથક્રમ મંત્રમાં જે શબ્દો કહેવામાં આવેલા છે, તેમનાથી
ધ્વનિની સર્વવ્યાપકતાનો બોધ દ્રઢ કરાવેલો છે. યમ કહે છે કે હે નચિકેતા !
જે અવિકારી બ્રહ્મ તથા તેની શક્તિને અર્થાત્ યાવત્ સદિ પ્રપંચને એકરૂપમાં
દેખવાને સમર્થ થાય છે, તેજ સ્વસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ કરી શકે છે. ૨.

ઉક્ત આત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં હેતુ કહે છે કે—

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ૩ ॥

અન્યથા—પ્રાણમ્, ઊર્ધ્વમ્, ઉન્નયતિ, અપાનમ્, પ્રત્યક્ષ, અસ્યતિ, મધ્યે, આસીનમ્, વામનમ્, વિશ્વેદેવાઃ ઉપાસતે. ૩.

ભાવાર્થ—જે પ્રાણવાયુને ઊપર લઈ જાય છે તથા અપાનને નીચેની તરફ ખેંચે છે, હૃદયમાં સ્થિત, તે જાન કરવાને યોગ્યની સર્વ દેવ (ઇદ્રિયો) ઉપાસના કરે છે. ૩.

વિં વિં લાઘ્ય—હે નચિકેતા ! એ આત્મા સર્વના હૃદયમાં વિરાજમાન થઈને પ્રાણ વાયુને ઊપર લઈ જાય છે તથા અપાન વાયુને નીચેની બાજુએ ખેંચે છે. અંશુષ્ઠ પરિભ્રાણવાળા, હૃદયદેશમાં સ્થિત, પરિવિહત્ત પરિભ્રાણવાળા તે પરમાત્માની સકળ દેવતા ઉપાસના કરે છે. અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ ઇદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાને, રાજાને પ્રજા, મંત્રી દ્વારા અપાયલા ઉપહારની પેઠે, ભૂપ, રસ આદિની જ્ઞાન સ્વરૂપ ભેટ આપીને તે આત્માની ઉપાસના કરે છે. ૩.

વિશેષ—જેની શક્તિથી પ્રાણ તથા ઇદ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપાર કર કરવાને સમર્થ થાય છે તથા પ્રાણાદિ સમૂહ જેને અધીન છે, તે એ સર્વથી પૃથક્ છે. તે શરીરમાં આકર્ષણ વિકર્ષણ શક્તિની પ્રત્યક્ષક્રિયા પ્રાણ તથા અપાનનું સંચાલન કરે છે. સર્વ ઇદ્રિયોના દ્રષ્ટા, પિંડરાજ્યના અધીશ્વર તથા નિયામક તેજ પરમાત્મા છે, કે જે પ્રથમ પૂછવામાં આવેલા હતા. ૩.

આત્મા દેહાદિસ્થિતિનું કારણ છે, તેથી તેની દેહાદિકેથી પૃથક્તા દેખાડે છે, યથા—

अस्य विस्त्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहाद्वિमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्रै तत् ॥ ૪ ॥

અન્યથા—શરીરસ્થસ્ય, અસ્ય, દેહિનઃ, વિસ્ત્રંસમાનસ્ય, દેહાત્, વિમુચ્યમાનસ્ય, અત્ર, કિમ, પરિશિષ્યતે, એતત્, વૈ, તત્. ૪.

ભાવાર્થ—શરીરમાં સ્થિત રહેનારા એ દેહીના બ્રહ્મ (સ્થાન ચ્યુત) ઘઈ ગયા પછી, અગર આ શરીરથી મુક્ત થઈ ગયા પછી, અહીં શું બાકી રહે છે ? અર્થાત્ આ શરીરમાં કંઈ પણ રહી જતું નથી. એજ તે પ્રશ્ન છે. ૪.

વિં વિં બાધ્ય—જેમ રાજ નગરમાંથી ચાલ્યા ગયા પછી તેના મંત્રી આદિ તેની સાથે ચાલ્યા જાય છે, એવીજ રીતે આ આત્માના શરીરરૂપી પુરમાંથી ચાલ્યા જતાં, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ આદિ પ્રપચ પગ તેની સાથેજ વિદાય થઈ જાય છે પછી આ શરીરરૂપી નગરમાં કાંઈપણ કાઠમાઠ રહેતો નથી, કે પહેલાંના જેવી શોભા પણ રહેતી નથી. આ શરીરપુરી પગ આત્મા વગર વેરાન થઈ જાય છે, તેને બાળી નાખવામાં આવે છે. હે નચિકેતા ! એજ તે આત્મા છે કે જે તમારા પ્રશ્નનું લક્ષ્ય છે. ૪.

વિશેષ—કેટલાક લોક તો એવા છે કે જે શરીરનેજ સર્વકાંઈ માને છે, તથા કેટલાક પુરુષ એવા છે કે જે આત્માને ત્રણે શરીરથી પૃથક્ સમજે છે. તેમને દેહ દેહીનો સંબંધ દેખાડીને આત્માનો અનુભવ કરાવવામાં આવેલો છે. જેમકે—જ્યારે દેહી અર્થાત્ દેહરૂપ ચેતન આત્મા, સ્થૂળ શરીરને છોડીને, સર્વ શરીરો અર્થાત્ સૂક્ષ્મ શરીર તથા કારણ શરીરથી અવગ થઈ જાય છે, ત્યારે કાંઈપણ અવશેષ રહી જતું નથી. બાવ એ છે કે શરીરાતિરિક્ત જે કાંઈ છે તે એજ આત્મા છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે કાંઈ પણ રહેતું નથી, તે સમયે જે કાંઈ બચે છે, જેનાથી જાણવામાં આવે છે કે, ‘હવે કાંઈ રહ્યું નથી’, તેજ આત્મતત્ત્વ છે, સર્વનો સાક્ષી છે. ૪.

પ્રાણાદિ વાયુના નિકળી જવાથીજ શરીર નષ્ટ થઈ જાય છે. તેનાથી બિન્ન આત્માના નિકળી જવાથી નહીં. કારણકે પ્રાણાદિના કારણથીજ મનુષ્ય જીવિત રહે છે, એવી ચંકા ન થાય, તેને સારૂ કહે છે કે—

ન પ્રાણેન નાપાનેન મર્ત્યો જીવતિ કશ્ચન ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ૫ ॥

અન્યથા—કશ્ચન, મર્ત્ય, પ્રાણેન, ન જીવતિ, અપાનેન, ન, ઇતરેણ, તુ, જીવન્તિ, યસ્મિન્ એતૌ, ઉપાશ્રિતૌ. ૫.

ભાવાર્થ—કોઈપણ મનુષ્ય પ્રાણથી જીવિત રહેતો નથી તેમ અપાનથી પણ (જીવિત રહેતો નથી), પરંતુ એ બંને જેના આશ્રિત છે એવા કોઈ અન્યના દ્વારા જીવિત રહે છે. ૫.

વિં વિં બાધ્ય—હે નચિકેતા ! આ શરીર પ્રાણ અપાન આદિ વાયુથી કે અણુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી જીવિત રહી શકતું નથી. જ્યારે એ સર્વ પોતેજ ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે તો પછી બીજાને કેટલા દિવસ જીવિત

રાખી શકે ? વળી એવી વાત પણ છે કે એ સર્વજ્ઞ છે, એ સર્વની સ્થિતિ, તથા પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્તિ રચી પેઠે, ચેતન વગર થઈ શકતી નથી. હા, એ કેવળ બીજના પ્રયોજ્ય સાધનમાત્ર છે. તેથી જેને સાર તેમની ઉત્પત્તિ થએલી છે, તેની સત્તા વગર એ ટકી શકે એમ નથી. જેમ ઘર આદિ, મનુષ્યના પ્રયોજનનાં સાધન છે, પરંતુ મનુષ્ય એ તેમની રક્ષાનું સાધન ન કરે તો તે નષ્ટ થઈ જાય છે. તેમજ પ્રાણ તથા ઈન્દ્રિય આદિ પણ કોઈ નિત્ય પદાર્થના આશ્રય વગર રહી શકે નહીં. તે અવિનાશી આશ્રય આત્મા છે, જેને આધારે પ્રાણાદિ જીવિત રહે છે. ૫.

વિશેષ—ચિત્ સત્તાના અવલંબનથી મનુષ્ય જીવિત રહે છે, પ્રાણ અપાનના આધારથી નહીં. સાધારણ લોક એમ બોલે છે અને કહે પણ છે કે પ્રાણ અપાનનું મદ થવું એજ મનુષ્યનું મગ્નું છે, તેઓ નિર્બીજ સમાવિસ્થ યોગીને પણ મરેલો સમજી જાય છે. એ જરાજર નથી, કારણ કે પ્રાણ અપાનનો વ્યાપાર સ્થગિત થવા છતાં પણ તેમનો આધાર—જીવાત્માના વિદ્યમાન રહેતાં મનુષ્ય જીવતોજ રહે છે. પ્રાણ અપાન તો સ્વયં જડ છે, તેમને ચેતન શક્તિનો આશ્રય લેવો પડે છે, એજ તે આત્મા છે. ૫.

હે હા આદિ સંઘાતથી જિત્ત કહેલા આત્માને બીજી રીતે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, યથા—

હન્ત ત હૃદં પ્રવક્ષ્યામિ ગુહ્યં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

યથા ચ મરણં પ્રાપ્ય આત્મા ભવતિ ગૌતમ ॥ ૬ ॥

અન્યથા—હે ગૌતમ, હન્ત, તે, હૃદમ્, ગુહ્યમ્, સનાતનમ્, બ્રહ્મ, પ્રવક્ષ્યામિ. આત્મા, મરણમ્, પ્રાપ્ય ચ, યથા, ભવતિ. ૬.
હાવાર્થ—હે ગૌતમ—એ ગોપનીય, સનાતન, નિત્ય, બ્રહ્મ તમને કહું છું, તથા મૃત્યુ પછી, આત્મા બ્રહ્મજ્ઞાન ન હોવાથી જેવો થઈ જાય છે, તે પણ કહું છું. ૬.

વિં વિં લાખ્ય—હે નચિકેતા ! જેને બાળી લેવાથી, અધિકારી સંસારથી વિરક્ત થઈ જાય છે તે ગોપનીય સનાતન બ્રહ્મતત્ત્વનું હું હવે તારી આગળ વજ્રનું કરું છું તથા જેના ન બાલુવાધી મરી ગયા પછી પ્રાણીની કેવી અવસ્થા થાય છે, તે પણ કહું છું. ૬.

વિશેષ—યમરાજ કહે છે કે હે ગૌતમવશાવત સ નચિકેતા ! હવે હું

તેમને મુખ્યત્વે કરીને સનાતન પ્રદાનું જ્ઞાન કર્હું છું. જેને ન બાંધવાથી મનુષ્ય પ્રતિદિન સંસાર ચક્રમાં બમતો રહે છે, તે પણ કહીશ. એ સર્વ સાંભળો. ૬. સંક્ષેપમાં પ્રાણીની ઉત્પત્તિની વાત કહે છે કે—

યોનિમન્યે પ્રપદ્યન્તે શરીરત્વાય દેહિનઃ ।

સ્થાણુમન્યેઽનુસંયન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યથા—અન્યે, દેહિનઃ યથાકર્મ, યથાશ્રુતમ્. શરીરવાય, યોનિમ્, પ્રપદ્યન્તે, અન્યે, સ્થાણુમ્, અનુસંયન્તિ. ૭.

બાવાર્થ—કેટલાએ દેહધારી શરીર ધારણ કરવાને સારૂ, પોતાના કર્મ તથા જ્ઞાનને અનુસરીને કોઇને કોઈ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા કોઈ કોઈ સ્થાવર બાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭.

વિં વિં બાબ્બ—હું નચિકેતા ! જે પ્રકારે એ જીવ શરીરનો ત્યાગ કરીને પોતાને અજ્ઞાન તથા કલેશને પ્રાપ્ત કરે છે તેનું વર્ણન સાંભળો. જેમના પુન્ય વિશેષ તથા પાપ ન્યૂન હોય છે, તે પ્રાણી મનુષ્યાદિ જંગમ દેહને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ કોઈ અવિદ્યાન્ધ જીવ જંગમ શરીરને ધારણ કરવાને સારૂ રજવીયની સાથે યોનિદ્વારમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. જેમના પાપ અધિક છે અને પુન્ય કમ છે, તેઓ પશ્ચાદિ શરીરને ધારણ કરે છે, તથા જેમના પાપની અતિ અધિકતા છે તેઓ વૃક્ષાદિ સ્થાવર બાવને પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્ય પોતાના કર્મ તથા વાસના અનુસાર, આ સંસારમાં ધર્મીયંત્રની પેઠે નીચે ઊપર ચક્કર લગાવ્યા કરે છે. પ્રજ્ઞાજ્ઞાન વગર આ જન્મમરણરૂપ સંસારમાંથી કદી મુક્ત થઈ શકાતું નથી. ૭.

વિશેષ—જેને આત્માનો અનુભવ થયો નથી એવો બદ્ધ જીવ મૃત્યુ પછી પોતપોતાના સત્ તથા અસત્ કર્મ તથા ઉત્તમ અને અધમ જ્ઞાનના તારતમ્ય અનુસાર, અનેક લોકમાં ફરતો પુનઃ આ મર્ત્યલોકમાં જન્મ ગ્રહણ કરવાને સારૂ, કાંતો યોનિદ્વારમાં પ્રવેશ કરીને સ્થૂળ શરીરને પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા સ્થાવર બાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

‘બ્રહ્મ શુદ્ધ છે’ એ પ્રતિજ્ઞાને કહે છે, યથા—

ય एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मि-
माणः । तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मि-
ल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नात्येति कश्चन । एतद्रै तत् ॥ ८ ॥

અન્યથા—ય એવું, પુરુષ, સુષ્ટેષુ, કામમ્, કામમ્, નિમિષ-
માણુઃ જાગતિ, તત્, એવ શુકમ્ તત્, પ્રલ્લ, તત્, એવ અમૃતમ્,
ઉચ્ચને મર્વે, લોકા, તસ્મિન્, શ્રિતાઃ, કથ્યન્, ઉ, તત્, ન અત્યેતિ,
એતત્ વૈ તત્. ૮.

ભાવાર્થ—પ્રાણાદિકોના સુષ્ટ ગયા પછી એ પુરુષ ઈચ્છાનુસાર જે કામ્ય
વિષયોને નિર્માણ કરતો કરતો જાગતો રહે છે, તેજ શુક (શુદ્ધ) છે, તેજ પ્રલ્લ
છે તથા તેજ અમૃત કહેવાય છે. સંપૂર્ણલોક તેમાજ આશ્રિત છે. તેનું કોઈ
પણ અતિક્રમણ કરી શકતું નથી, તે પણ એજ છે. ૮.

વિં વિં ભાષ્ય—હે નચિકેતા ! સ્વભાવસ્થામા ઈન્દ્રિય આદિક સુષ્ટ
જાય છે, પરંતુ એ સ્વયંજયોતિ આત્મા જાગતો રહે છે તથા સર્વનો પ્રકાશ
કરતો રહે છે. સ્વભાવસ્થામા અવિદ્યાની સાથે મળીને એ આત્મા જ અનેક
પદાર્થોની રચના કરે છે, એ સાક્ષીજ શુદ્ધ રૂપ છે. સ્વમર્મા જે અનેક પદાર્થ
સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ક્ષેત્રાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમનો આત્માની સાથે જરાપણ સંબંધ
નથી અને તેજ અદિતીય પ્રલ્લરૂપ છે, મોહરૂપ છે. જુ આદિ ચૌદ લોક તથા
તેમા સ્થિત જરાયુજ, અહજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્ભિજ સંપૂર્ણ જીવ, તેનાજ
આશ્રયથી વિદ્યમાન છે તેના વગર કોઈ ટકી શકતું જ નથી. તથા તેનાથી કોઈ
અધિક પણ નથી. તેનેજ વાસ્તવિક પ્રલ્લ બોલો. ૮.

વિરોધ—શ્રુતિભગવતી વાણી, મન તથા સુદ્ધિથી અતીત આત્માને નાના
પ્રકારથી સમજાવવાનો યત્ન કરતી, જીવની અજ્ઞાનદશાના ધણુંનધ પ્રસંગમાં
તેજ તત્વાતીતપદને લક્ષ્ય કરાવી રહી છે. જીવના સ્વભાવસ્થા પ્રત્યક્ષ કરી લીધા
પછી જે ચેતન જાગતું રહે છે તેજ આત્મા છે. ‘હુ ઘણા મુખી મુતો’ એવો
અનુભવ કરવાવાળું શુષ્કિદશામા પણ જ્ઞાનરૂપે સ્થિત જે ચેતન છે, તેજ
પ્રલ્લ છે વિષયાદિના નિર્માતારૂપે આ પ્રત્યક્ષ જેને લક્ષ્ય કરાવેલું છે, તે સર્વા
ધ્ય હોવાથી તેનું તેવું હોવું એ સંભવિતજ છે. અઘટિતઘટનાપટ્ટીયસ્ત્રી,
સવશક્તિમયી પ્રલ્લ પ્રકૃતિ, પ્રજ્ઞાના આશ્રયથીજ સદિ-રિવનિ, લય કારિણી
થઈને નિત્ય સ્થિત છે, પ્રલ્લજ તેનો દ્રશ્ય છે કોઈ પણ વાતમા તેનાથી વધીને
બીજો કોઈ નથી. ૮.

‘દસઃ શુષ્કિદઃ’ એ મત્રમાં ‘સર્વ પુરોમાં એકજ આત્મા છે’ એમ જે
કહેતું છે, તેનીજ પુષ્ટિને સાર જે દ્રશ્ય કહે છે, યથા—

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥६॥

અ-વયઃ—યથા, એકઃ, અગ્નિઃ, ભુવનમ્, પ્રવિષ્ટઃ, રૂપમ્ રૂપમ્, પ્રતિરૂપઃ, બભૂવ, તથા, સર્વભૂતાન્તરાત્મા, એકઃ, રૂપમ્, - રૂપમ્, પ્રતિરૂપઃ, બહિઃ, ચ. ૯.

ભાવાર્થ—જે પ્રમાણે એકજ અગ્નિ ભુવનમાં પ્રવિષ્ટ થઈને નાના રૂપમાં પરિણત થાય છે, તેજ પ્રમાણે સર્વભૂતોની મધ્યમાં સ્થિત એકજ આત્મા નાના રૂપે પ્રતીત થઈ રહ્યો છે. તથા તેની બહાર પણ છે. ૯.

વિ ૦ (૧૦) ભાષ્ય—જેમ અગ્નિ એકજ તરેહનો હોય છે તથા લાકડાં આદિના આકાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, પરંતુ તે તે કાષ્ટોમાં લાગી જતાં તે નાના આકારવાળો થઈ જાય છે, અર્થાત્ બળનારી વસ્તુનો જેવો આકાર હોય છે તેમાં લાગેલો અગ્નિ પણ તેવા તેવા આકારવાળો દેખાય છે. તેવીજ રીતે સર્વ ભૂતોનો અંતર્યામી આત્મા એકજ હોવા છતાં પણ જેમનામાં તે રહે છે, તેમના આકારમાં વિવક્ષણતા હોવાથી તે પણ તેવા તેવા આકારવાળો ભાસે છે. એ વસ્તુવાઃ આકાશના સમાન સર્વદેહોની બહાર પણ છે, અર્થાત્ અવિકારી છે. ૯.

વિશેષ - અગ્નિ સ્થૂળરૂપમાં હોય કે સૂક્ષ્મરૂપમાં હોય, તોપણ સર્વ જગોએ તે જ્યાં હોય ત્યાં એકજ તરેહનો છે, પરંતુ જેમ તે આધાર ભેદથી ભિન્ન પ્રતીત થાય છે, તેજ પ્રમાણે આત્મા પણ આ બ્રહ્મ સ્તમ્બ પર્યન્ત નાનામાં નાનીથી લઈને મોટામાં મોટી સ્ત્રીજોમાં અવિકૃતરૂપથી વ્યાપ્ત છે. ભાવ એ છે કે પદાર્થમાં વ્યાપ્ત આત્મા અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી પૃથક્ જણાતો નથી, પરંતુ વાસ્તવમાં આત્મા સર્વથી ભિન્ન, વ્યાપક તથા અવિકારી છે. એ વાત ખીજી છે કે તે પ્રત્યેક પદાર્થમાં તેવા તેવા આકારવાળોજ પ્રતીત થાય છે. જેમ સમુદ્રમાં વડવાનળરૂપથી, વનમાં ઢાવાનળના આકારથી તથા વિજળીમાં વિદ્યુતપ્રભારરૂપથી એકજ અગ્નિ નાનારૂપોને ધારણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે એક અદ્વિતીય આત્મા ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિયોના ભેદને લઈને તેવા તેવા આકારવાળો પ્રતીત થાય છે. ૯.

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥१०॥

અન્વયઃ—યથા, એકઃ, વાયુઃ, ભુવનમ્, પ્રવિષ્ટઃ, રૂપમ્, રૂપમ્ પ્રતિરૂપઃ, બભૂવ, તથા, એકઃ, સર્વભૂતાન્તરાત્મા, રૂપમ્, રૂપમ્, પ્રાત-રૂપઃ બહિઃ, ચ. ૧૦.

ભાવાર્થ—એકજ વાયુ સંસારમા પ્રવિષ્ટ થઈને પ્રત્યેક વસ્તુને અનુરૂપ જુદા જુદા આકારવાળો થાય છે, તેજ પ્રમાણે સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા, અલગ અલગ જેકે અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન આકારને પ્રાપ્ત થાય છે, તેપણુ તે નિર્વાકાર છે. ૧૦.

૦ ભાષ્ય—વાયુ એકજ છે અને તે જગતમાં વ્યાપ્ત છે, પરંતુ પ્રાણ અપાન આદિ અનેક આકારોમાં જે જુદા જુદા જેવો પ્રતીત થાય છે. તેમજ એક અંતરાત્મા સંપૂર્ણ પ્રાણિયોમાં વિદ્યમાન હોઈને તેમના જેવો નામો મોટો જણાય છે. તેમજ તે સકળ પદાર્થોની બહાર પણ છે, તેથી ઉપાધિથી વિશ્વ નથી. ૧૦.

વિશેષ—જેમ શ્વાસ, પ્રશ્વાસ, ઉદ્વાસ, હેઠકી, છીંક, મંથ કે પ્રબલ આંધ્રી આદિ અવલંબન તથા અવસ્થાભેદથી, એકમાત્ર વ્યાપક વાયુ સર્વ નાના ભેદ વાળો જણાય છે, તેમજ અદ્વિતીય આત્મા પણ ઉપાધિભેદોથી ભિન્ન ભિન્ન માલમ પડે છે, તથા પ્રવંમાં અનુસ્યૂત (ચુંથાએવો) હોવા છતાં પણ સર્વથી અલગ છે. ૧૦.

જ્યારે કે એકજ આત્મા છે તો પછી તે સાંસારિક દુઃખોથી દુઃખી પણ થાય; એ શ કાના સમાધાનમાં કહે છે કે—

સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુર્ન લિપ્યતે ચાક્ષુર્વૈર્વાદ્ય-
દોષઃ । એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે લોકદુઃખેન
વાદ્યઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય.—યથા, સર્વલોકસ્ય, ચક્ષુઃ, સૂર્યઃ, ચાક્ષુર્વૈઃ, બાહ્યદોષેઃ, ન લિપ્યતે, તથા, સર્વભૂતાન્તરાત્મા, એકઃ, લોકદુઃખેન, ન લિપ્યતે, બાહ્યઃ. ૧૧.

ભાવાર્થ—જેમ સર્વલોકોની આંખ હોઈને પણ સૂર્ય, ચંદ્રના બહારના દોષોથી વિશ્વ થતો નથી, તેમજ સંપૂર્ણ ભૂતોનો એક અંતરાત્મા સંસારનાં દુઃખોથી વિશ્વ થતો નથી, બલકે તેમનાથી બહાર રહે છે. ૧૧.

વિં વિં ભાષ્ય—જે પ્રમાણે સર્વજૂતોનાં નેત્રોનો દેવતા સૂર્ય બગવાન, નેત્રોના અંધત્વ કાણુત્વાદિ દોષોથી તથા સ્વચ્છત્વાદિ ગુણોથી લેખાયમાન થતો નથી તે પ્રમાણે સાક્ષીરૂપે, સ્થૂળ સૂક્ષ્મ શરીરોમાં સ્થિત આત્મા પણ તેમના ગુણ દોષોથી લેખાયમાન થતો નથી. કારણકે તે નિર્લિપ્ત તથા સ્વતંત્ર સ્વભાવ છે. ૧૧.

વિશેષ—સૂર્યપ્રકાશ આપીને ઉપકાર કરતો હોવાથી તે ચક્ષુનો છે, અથવા દેવતારૂપે ચક્ષુમાં રહે છે. પરંતુ નિષિદ્ધ વસ્તુને જોવાથી અગર અપવિત્ર વસ્તુના સંસર્ગથી નેત્રમાં જો કંઈ દોષ આવી બાય તો તેનાથી, જેવી રીતે સૂર્યલિપ્ત થતો નથી, તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા સબ્જાતીય, વિભાતીય તથા સ્વગત લેહ રહિત સર્વપ્રાણિયોની બુદ્ધિમાં સ્થિત, સર્વજૂતોને પ્રકાશથી ઉપકૃત કરતો હોઈને તે દેહના આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખ, કર્તૃત્વાદિ આરોપતથા જન્મ મરણ આદિ આપત્તિયોથી રહિત છે. તે એક રસ હોઈને બહાર પણ વિદ્યમાન રહે છે.

બીજાની ઉન્નતિ જોવાથી અને પોતાની પરાધીનતાથી દુઃખ થાય છે. આત્મા તો એકજ છે તથા સ્વતંત્ર છે, તેથી તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ થવાનો સંભવ જ નથી. તે સંબંધમાં કહે છે કે—

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः
करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेपांसुखं
शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

અન્યથા—વશી, સર્વજૂતાન્તરાત્મા, યઃ, એકઃ, એકમ્, રૂપમ્, બહુધા, કરોતિ, યે, ધીરાઃ, આત્મસ્થમ્, તમ્, અનુપશ્યન્તિ, તેષામ્, સુખમ્, ઇતરેષામ્, ન. ૧૨.

ભાવાર્થ—જે એકજ સર્વને પોતાને અધીન રાખનારો છે તથા સર્વજૂતોનો અંતરાત્મા છે. તે પરમાત્મા એકજ રૂપને ઘણી તરેહનું બનાવી લે છે. પોતાની બુદ્ધિમાં વિરાજમાન આત્માનો જે ધીર અર્થાત્ વિધેયી સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેમનેજ નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા લોકોને યદ્ય ચક્રતું નથી. ૧૨.

વિં વિં ભાષ્ય—હૈ નચિકેતા ! એ એકજ આત્મા સર્વજૂતોની અંદર તથા અખિલ વિશ્વનો નિયંતા છે. વાસ્તવમાં એક હોવા છતાં પણ તે ઉપાધિ લેહથી અનેક રૂપોને ધારણ કરે છે. એ આત્માને જે અધિકારી પુરૂષ પોતાના

અંતઃકરણમાં સાક્ષીરૂપથી પ્રત્યક્ષ બન્યું છે, તે વિવેકિયોને નિત્ય પ્રદ્વાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા જે વિષયોમાં ચિત્ત લગાડેલું રાખે છે, તેઓ કદી પણ તે નિત્ય આનંદને મેળવી શકતા નથી, ઉલટા સંસારચક્રમાં પડીને દુઃખ જ ભોગવે છે. ૧૨.

વિશેષ—પ્રભુ એક છે, તેમાં સન્નતીય, વિન્નતીય કે સ્વગત ભેદ નથી. સર્વ સંસાર તેના વશમાં છે. વિવક્ષણતા એ છે કે એ બંધાપક આત્મા ચમીપ જ છે, સર્વ પ્રાણિયોની બુદ્ધિમાં સ્થિત હોવાથી તે દ્રર નથી. એટલુંજ નહીં પણ હે નચિકેતા ! જે તમારી સામે દેખાઈ રહ્યો છે, એ તેજ છે. અર્થાત્ નિરૂપાધિક ચિદ્રૂપજ બહુધા ઔપાધિક નાના ભેદોથી પ્રતીત થઈ રહેલો છે. જો કે ત્રિગુણ-મયી પ્રકૃતિજ દ્રવ્ય પ્રપચને વિસ્તાર કરે છે, તોપણ તે (પ્રકૃતિ) આત્માથીજ પ્રકાશિત થઈ રહેલી છે. જો ચેતન ન હોય તો કોઈના પણ અસ્તિત્વનો અનુભવ થઈ શકે નહીં. તેથી એ વાતનો સ્વીકાર કરવોજ પાડે કે એજ (આત્મા) પ્રકૃતિ સંભૂત અનંત ઉપાધિયો દ્વારા નાનારૂપ બનાવી લે છે. વિદ્વાન લોક આચાર્યના ઉપદેશ પછી આત્મસાક્ષાત્કારના નિત્ય આનંદનો અનુભવ કરે છે, પરંતુ આત્મજ્ઞાનરહિત અજ્ઞ તે સુખને પામી શકતા નથી. ૧૨.

નિત્યોઽનિત્યાનાં ચેતનચેતનાનામેકો વદ્ધૂનાં યો
વિદધાતિ કામાન્ । તમાત્મસ્થં ચેઽનુશ્યન્તિ ધોરાસ્તેપાં
શાન્તિઃ શાશ્વતી નેતરેયામ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથા—અનિત્યાનામ્, નિત્યઃ, ચેતનાનામ્, ચેતનઃ, બદ્ધનામ્, એકઃ, યઃ, કામાન્, વિદધાતિ, ચે, ધીરાઃ, તમ્, આત્મસ્થમ્, અનુપ-શ્યન્તિ, તેપામ્, શાશ્વતી, શાન્તિઃ, ઇતરેયામ્, ન. ૧૩.

સાવાર્થ—જે અનિત્ય પદાર્થોમાં નિત્યસ્વરૂપ, તથા ચેતનોમાં ચેતન, તથા, જે એક હોવા છતાં પણ અનેકોની છત્રાઓને પૂર્ણ કરે છે, ચેતાની બુદ્ધિમાં સ્થિત એ આત્માને જે વિવેકશીલ મનુષ્ય દેખે છે, તેમનેજ નિત્ય શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજાને નહીં. ૧૩.

વિં વિં સાખ્ય—જેટલા નાશવાન પદાર્થ છે તે સર્વમાં આત્મા નિત્ય છે, કે જે પ્રભુ આદિ ચેતનોને પણ ચેતનત્વ પ્રદાન કરે છે. તે અગ્નિ જળ આદિમાં સંમિલિતાયેષને તેમનામાં બાળવા આદિની શક્તિને ઉત્પન્ન કરી દે છે. તે એકલો હોવા છતાં પણ નાનાવિધ કામનાવાળા અનેક સંસારિયોને

તેમના વિલક્ષણ કર્માનુસાર વિચિત્ર ઇચ્છિત વસ્તુઓ અનાયાસેજ આપી દેવાનું અલૌકિક સામર્થ્ય રાખે છે. શરીરમંદિરમાં વિરાજમાન એવા આત્મ-દેવની જે વિવેકી પુરૂષ આરાધના કરે છે તે સંસારની ઝંઝટામાંથી છુટીને પૂર્ણ શાંતિનો લાભ લે છે. પરંતુ જેમને પ્રજ્ઞાત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થએલો નથી તેઓ એ શાંતિના વાતાવરણમાં રહી શકતા નથી. ૧૩.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં ‘નિત્યઃ જનિત્યાનામ્’ એ પ્રકારનો અકારસહિત પાઠ માનવાથી એવો અર્થ થાય છે કે, જેટલા વિનાશશીલ ભાવવાળા પદાર્થ છે તેમાં આત્મા અવિનાશી છે. અર્થાત્ આત્મા ‘શક્તિ શેષ લયાધાર’ છે, કાર્યોત્પાદનના સામર્થ્યનો જ્યાં શેષ થઈ જાય એવો, જે લય છે તે તેનો આધાર છે. ભાવ એ છે કે અંતમાં સર્વ પદાર્થોનો લય થઈ જાય છે, જ્યારે કોઈ પણ ચીજ બાકી રહેતીજ નથી, ત્યારે લય ક્યાં રહી જાય છે, અગર તો લયનો સાક્ષી કોણ છે ? કહો કે, લય સ્વતઃ રહે છે, તો તે સંભવિત નથી. કારણ કે લય પદાર્થ જ નહ અગર શૂન્ય છે, તેથી તેનો આધાર કે સાક્ષી કોઈ ચેતન હોવુંજ જોઈએ.

તથા જેઓ ‘નિત્યઃ નિત્યાનામ્’ એવો ‘અ’ કાર સહિત પાઠ માને છે, તેમનું તાત્પર્ય એ છે કે આકાશ, કાળ આદિ નિત્ય મનાતા જેટલા પદાર્થ છે, તેમને નિત્યત્વ પ્રદાન કરવાના કારણથી આત્મા નિત્ય છે. ૧૩.

પરમાત્મરૂપ જે સુખ છે તેમાં વિદ્વાનોનો અનુભવ એ પ્રમાણે છે, યથા—

તદેતદિતિ મન્યન્તેઽનિર્દેશ્યં પરમં સુખમ્ ।

કથં નુ તદ્વિજાનોયાં કિમુ ભાતિ વિભાતિ વા ॥૧૪॥

અન્વયઃ—અનિર્દેશ્યમ્, પરમમ્, સુખમ્, તત્, એતત્, ઇતિ, મન્યન્તે. કથમ્, તુ, તત્, વિજ્ઞનીયામ્, કિમુ, ભાતિ વિભાતિ વા. ૧૪.

ભાવાર્થ—જે અનિર્દેશ્ય (કથન ન કરી શકાય એવું) પરમ સુખને, વિવેકી પુરૂષ ‘એજ તે આત્મ વિજ્ઞાન છે’ એ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ થવાને યોગ્ય સમજે છે, તેને કયે પ્રકારે જાણી શકુ ? શું, તે પ્રકાશિત થાય છે ? શુદ્ધિનો વિષય બની શકે છે ? તે પ્રત્યક્ષ થાય છે કે નહીં ? ૧૪.

વિં વિં બાબ્ય—જો કે બ્રહ્માત્મકય વિજ્ઞાનરૂપ પરમ આનંદ, સર્વોત્તમ સુખ, અનિર્દેશ્ય, અનિર્વાચ્ય છે, અર્થાત્ સાધારણ પુરૂષોના મન તથા વાણી આદિનો વિષય નથી, એટલે કે માણસી મનુષ્યની શુદ્ધિમાં એવું સામર્થ્ય હોઈ

નથી કે તે તેને વિચારમાં લાવી શકે કે વણું ન કરી શકે, તોપણ જે એવજ્ઞાત્રય, એટલે કે સંસારી વાસનાઓનો ત્યાગ કરી દેનારા બ્રહ્મવેત્તા છે, તેઓ એ સુખને પ્રત્યક્ષરૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ચમરાજની એ વાત સાંભળીને નચિકેતાએ કહ્યું કે—હું મૃત્યો ! હું એવા સુખને કેવી રીતે બાણી શકું ? શું, એ પ્રકાશસ્વરૂપ પદાર્થ સદાએજ પ્રદિષ્ઠ રહે છે, અગર શું, સ્પષ્ટરૂપથી તેના દર્શન થઈ શકે એ સંભવનીય છે ? ૧૪.

વિશેષ—જ્યાં સુધી પ્રાકૃતિક દ્રશ્ય છે, જ્યાં સુધી ત્રિશુલ વૈષમ્ય છે તથા જ્યાં સુધીનું રાજ્ય છે, ત્યાં સુધી દૈતની સ્થિતિ છે. અને જ્યાં સુધી દૈતની સ્થિતિ છે ત્યાં સુધી નિરાનંદ અથવા પરમાનંદના અભાવની અવસ્થા સમજવી જોઈએ.

‘બ્રહ્મ એવું છે’ કે ‘એવું નથી’ એ પ્રકારે કોઈ પણ બ્રહ્મને પ્રત્યક્ષ શક્યો નથી. ઉપદેશ શુદ્ધજન પણ ‘બ્રહ્મ છે’ ઇત્યાદિ શબ્દોથીજ વ્યાખ્યાન કરે છે. નચિકેતાએ ચમને જે પૂછ્યું કે—હું કેવી રીતે બાણી ? શું ? સૂર્ય આદિની જેમ તેજસ પ્રકાશ છે કે કોઈ બીજી વસ્તુ છે ? ૧૪.

ઉક્ત બ્રહ્મરૂપ સુખનું વણું ન કરતા કહે છે કે—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो
भाति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमदं विभाति ॥ ૧૫ ॥

અન્યથા—તત્ર, સૂર્યો, ન ભાતિ, ન ચન્દ્રતારકમ, ન, હિમાઃ, વિદ્યુતઃ, ન ભાન્ત, અયમ, અગ્નિઃ, કુતઃ, તમ, ભાન્તમ, એવ, અનુ, સર્વમ, ભાતિ, તસ્ય, હિદમ, સર્વમ, વિભાતિ. ૧૫.

ભાવાર્થ—ત્યાં સૂર્ય, ચંદ્રમા તથા તારાગણ પ્રકાશિત થતા નથી, તથા વિજળી પણ અમકવી નથી. પછી અગ્નિની તો વાતજ શી ? તેના પ્રકાશમાન હોવાથીજ સર્વ કંઈ પ્રકાશિત થાય છે, તથા તેના પ્રકાશથીજ સર્વ કંઈ ભાસે છે. ૧૫.

વિં વિં ભાષ્ય—નચિકેતાનો પ્રશ્ન સાંભળીને ચમરાજ ઉત્તર આપે છે કે—જે સજ્જન સંસારમાં પ્રકાશ પહોંચાડે છે, એવો સૂર્ય પણ આત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મ વસ્તુને પ્રકાશિત કરી શક્યો નથી. ચંદ્રમાની ચાંદનીમાં પણ તેને દેખા-

ઠવાનું સામર્થ્ય નથી, તારાગણોના જમગાટમાં પણ તેને દેખાડવાની યોગ્યતા નથી તથા વિજળીની ચમક પણ તેને પ્રકાશિત કરી શકતી નથી. તો પછી આપણા લોકોની દ્રષ્ટિમાં સત દિવસ જે અગ્નિનું મહત્ત્વ જોવામાં આવે છે તે પ્રભાવશાળી અગ્નિદેવતાની તો વાતજ શી ? દુંકામાં સૂર્યચંદ્રાદિ જેટલા પણ પ્રકાશ કરનારા છે, તેઓ પણ એ નિત્ય સ્વરૂપ આત્માના પ્રકાશથીજ પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે. તે પ્રકાશપુંજના અંશમાત્રથી સર્વ પ્રકાશિત થઈ રહેલું છે. તેની સત્તા વિના કાંઈપણ પ્રકાશિત થઈ શકતુંજ નથી, અર્થાત્ જો એ પ્રકાશ સાગરનું તેજ બિંદુ ન મળે તો એ સૂર્યાદિ હમેશને સાર હોવાવાઈ જાય.

વિશેષ—સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા તથા અગ્નિ આત્માને એટલા સાર પ્રકાશિત કરી શકતા નથી કે તે એ સર્વથી અધિક તેજવાળો છે. તેથી સંતોએ કહ્યું છે—હે મુમુક્ષુઓ ! બ્રહ્મજ્ઞાનના ઉપાયોમાં, સૂર્ય આદિથી પ્રાપ્ત થએલા પ્રકાશને ઉપયોગ થતો નથી, પરંતુ, સૂર્ય આદિની સહાયતાથી નેત્ર દ્વારા પદાર્થોને જોવાથી ધ્યાનથી રચ્યુ થઈને ઉલટી બાધાજ પડોએ છે. વસ્તુતાઃ સર્વેજ પ્રકાશ તો આત્માનોજ છે અને તેની સહાયતાથીજ બીજા સર્વ પ્રકાશ આપે છે, અને તેનાજ પ્રકાશથી સર્વ પ્રકાશિત થઈ રહેલું છે. ૧૫.

પાંચમી વલ્લી સમાપ્ત.

વલ્લી છઠી

પ્રથમ બ્રહ્મને સૂર્ય આદિનો પ્રકાશ કહેલો છે, તો પણ તે દુર્વિરોધ (કઠિનતાથી ભણવા યોગ્ય) છે. તેથી તેને સમજાવવાને સાર આ વલ્લીને પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. કાર્યથી કારણનું અનુમાન થઈ શકે છે, તેથી સંસારના કારણભૂત બ્રહ્મના સ્વરૂપના નિશ્ચયને સાર વૃક્ષરૂપે કાર્યવર્ગનું વર્ણન કરે છે કે—

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥

तस्मिंल्लોકાઃ શ્રિતાઃ સર્વે તદુ નાત્યેતિ કશ્ચન ।, एतद्वै तत्॥१॥

અન્યઃ—એવઃ, અશ્વત્થઃ, ઊર્ધ્વમૂલઃ, અવાક્શાખાઃ, સનાતનઃ, તત્, એવ, શુક્રમ્, તત્, એવ, બ્રહ્મ, તત્, એવ, અમૃતમ્, ઉચ્યતે,

તાસ્મિન્, સર્વે, લોકાઃ શ્રિતાઃ, તત્, ઉ, કથ્યન્, ન આત્યેતિ, એતદ્, વૈ, તત્. ૧.

ભાવાર્થ—આ સંસારરૂપી અસ્વત્ય વૃક્ષ સનાતન છે, તેનું મૂળ ઉપરની બાજુએ છે તથા શાખાઓ નીચેની બાજુએ છે. તેજ વિશુદ્ધ, તેજ પ્રકાશ, તથા તેજ અમૃત છે. સંપૂર્ણ લોક પ્રકાશમાં આશ્રિત છે, કોઈપણ તેનું અતિક્રમણ કરી શકતું નથી. નિશ્ચય જોજ તે પ્રકાશ છે. ૧.

વિં વિં બાળ્ય—ફળ (કાર્ય) ને દેખીને જેમ મૂળ વૃક્ષ (કારણ) ની સત્તાનો નિશ્ચય કરવામા આવે છે, તેમજ સંસારવૃક્ષને દેખીને તેના મૂળ કારણ પ્રકાશનો નિશ્ચય કરવાને સારૂ નિચેના મંત્રોનો આરંભ થાય છે, યથા— આ સંસાર વૃક્ષનું મૂળ ઉપર છે, અર્થાત્ વિષ્ણુનું પરમપદ જ એ વૃક્ષનું મૂળ છે. એ સંસાર વૃક્ષ, ક્ષણક્ષણમાં જન્મ, મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા, શોક તથા મોહ આદિ અનેક અનર્થોના પ્રતિકૂળ પ્રભાવથી પોતાનું રૂપ બદલતું રહે છે. એ સંસાર વૃક્ષ દેખના થાભલા જેવું સારરહિત છે. આ સંસારરૂપી વૃક્ષના વિષયમા અનેક બહિર્ભૂત પાખંડી લોક નાના પ્રકારની અસબદ્ધ તથા તર્કની કસોટી ઉપર ખરી ન ટકી શકે એવી કલ્પનાઓ કરીને તેનાજ ચક્કરમા શુચવાઈને અમૃત્ય મનુષ્યજીવન કોડીના બદલામા વેચી નાંજે છે. પરંતુ—

જેઓ તત્વજ્ઞાસુ છે તેઓ તેના રહસ્યનો નિશ્ચય તથા નિર્ણય કરીને જન્મ મરણાદિ ડુંગ્રોથી છુટી બાજ છે. વેદાત સિદ્ધાંતનાં વાક્યોથી એ વાતનો નિશ્ચય થઈ ચુકેલો છે કે—અવિદ્યાજનિત કામના તથા કર્મ આદિ આ વૃક્ષનું બીજ છે. એ બીજોનો પડેલો અકુર જ્ઞાન તથા ક્રિયાશક્તિરૂપ હિતૃચગર્ભ છે. સંપૂર્ણ પ્રાણી આ વૃક્ષની શાખાઓ છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ચબ્દ, રૂપરંગ આદિ વિષય તેની કુપળો છે. સ્મૃતિ આદિ શાસ્ત્રોનો ઉપદેશજ તેના પાકડા છે. યજ્ઞ, તપ, દાન આદિ અનેક ક્રિયાઓ એ વૃક્ષના સુંદર ફલ છે. પ્રાણિયોનો મુખ-ડુંખ આદિનું જે જ્ઞાન અગર જ્ઞાન થાય છે તે બધું કે તેમા અનેક પ્રકારના રસ છે.

કર્મના ફળનું વૃષ્ટારૂપ જે જળ છે, પ્રાણિયોએ સિંચેલા તે જળથી એ વૃક્ષનું મૂળ અત્યંત મજબૂત થયેલું છે. આ વૃક્ષ ઉપર પ્રજાદિ દેવતારૂપ પક્ષી, સત્યલોક આદિ માળા બનાવીને રહે છે. પ્રાણિયોનો મુખ-ડુંખ આદિને કારણે જે હુષ્ શોક આદિ થાય છે, તે પ્રસંગે યનારા નાય, ગાયન, વાદ તથા વિલાપ આદિના જે અનેક પ્રકારના ચબ્દો થાય છે, તેમનાથી એ સંસારરૂપ વૃક્ષ ચારે બાજુએથી બચાસ રહે છે. અર્થાત્ દુનિયામા દિવંગિર કે

ખુશીને લઈને જ્યારે જ્યાં દેવો ત્યાં તેમનો સતત હલો મચી રહેલો જ હોય છે.

જ્ઞાસુએ એ સ્મરણમાં સખવું ભેઈએ કે વેદાંતશાસ્ત્ર દ્વારા ઉપદેશો એલા આત્મજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા અમંગતારૂપ યસ્રથી જ એ વૃક્ષને કાપી શકાય છે. કામના તથા કર્મરૂપ વાયુની લહેરોથી, ખીપળાના વૃક્ષની પેઠે એ સંસાર વૃક્ષ હમેશાં ચલાયમાન (હાલતું) રહે છે. સ્વર્ગ, નરક, તિર્યક્ પ્રાણી તથા પ્રેત આદિ સાખાઓવાળું આ વૃક્ષ અનાદિ કાળથી ચાલતું આવે છે. જે વસ્તુ આ સંસાર વૃક્ષની જડ છે, તેને જ તમે શુદ્ધ પ્રેક્ષા બાંધો તથા એજ સત્ય-સ્વરૂપ હોવાથી અમૃત અર્થાત્ અવિનાશી સ્વભાવવાળું છે.

સત્ય આદિ જેટલા લોક છે, તથા અન્ય પણ જે કંઈ છે, તે સર્વ પ્રાણના આશ્રયથી જ ટકી રહેલાં છે. એ પ્રાણનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી, કારણ કે તેનાથી વધી જાય એવું કંઈ છે જ નહીં. વૃક્ષોની સાખાઓ ઉપરની બાજુએ હોય છે અને મૂળ નીચે હોય છે. તેનાથી વિરૂદ્ધ આ શરીર રૂપી વૃક્ષ છે, જેનું મસ્તક (માથા) રૂપી મૂળતો ઉપરની બાજુએ છે તથા હાથ, પગ આંગળિયો, રોમ, કાન, નાક આદિ ઠાંગિયો નીચેની બાજુએ છે. જો મનુષ્યનું માથું નીચે અને પગ ઉપર એ પ્રમાણે તેને ઉલો કરવામાં આવે તો, ખરાબર તે વૃક્ષના આકાર જેવો દેખાય તેથી એ રૂપક ઉચિત જ છે. ૧.

વિશેષ—યમ નિષિદ્ધતાને કહે છે કે ઘણા અંશોમાં સામ્ય હોવાથી સંસારની વૃક્ષ સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે. આ સંસાર બાંધે કે અશ્વત્થનું વૃક્ષ છે. જે વસ્તુ બીલા દિવસ સુધી ન રહે તેને પણ અશ્વત્થ કહે છે, આ શરીરારૂરૂપ સંસાર સ્થૂળશુર છે. તેથી શુદ્ધ ભગવતીએ તેનું અશ્વત્થના રૂપથી કથન કરેલું છે. આ સંસાર કદળી સ્તંભના જેવો સારરહિત છે, એ કથનનો અભિપ્રાય એ છે કે આ સંસાર અથવા સાંસારિક વિષયો ઉપર કોઈ ગમે તેટલો ભરોસો રાખે, તેની અગર તેના રૂજની ગમે તેટલી આશા રાખે તોપણ અંતમાં તેને વિરૂદ્ધ પ્રયાસ થવું પડે છે. આ સંસાર વૃક્ષનું મૂળ કારણ સર્વથી ઉર્ધ્વ (ઉપર) પ્રેક્ષ્ય છે. ચોક્કસ ભુવંશમાં હોવાવાળા અગર રહેનારા અંકજ આદિ ચાર પ્રકારના જે જીવ છે, તેઓ સર્વ પ્રેક્ષરૂપી મૂળની અપેક્ષાએ નીચે ફેલાએલી સાખાઓ છે. જેમ બીજથી અંકુર તથા અંકુરથી બીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ જગત સ્વરૂપતઃ અનિત્ય હોવા છતાં પણ પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે. પુન્યપાપરૂપી કર્મથી શરીરારૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા શરીરારૂપ

કોથી પુન્ય પાપરૂપ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. એજ સંસારની પ્રવાહરૂપતા છે, આ વૃક્ષનું જે મૂળ કારણ છે તેજ સ્વપ્રકાશ પ્રદ છે.

તાત્ત્વિકદ્રષ્ટિમાં, ગંધર્વનગરી, મરીચિકાજળ તથા માયાના સમાન મિથ્યારૂપથી દેખાતી આ સર્વલોક સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, વિનાશદશામાં પણ એજ પરમાર્થસત્ય પ્રદમાં આશ્રિત રહેલી છે. ઘટાદિકાર્ય જે પ્રમાણે માટીનું અતિક્રમણ કરીને રહી શકતું નથી, તેજ પ્રમાણે કોઈ પણ વિકાર તે પ્રદને છોડીને ટકી શકતો નથી. ૧.

यदिदं किं च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।

महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥૨૥

અન્યય:—યત્, ધદમ્, કિંચ, સર્વમ્, જગત્, પ્રાણે, એજતિ, નિઃસૃતમ્, એતત્, મહત્, ભયમ્, ઉદ્યતમ્, વજ્રમ્, ધવ, ચે, વિદુઃ, તે અમૃતાઃ ભવન્તિ. ૨.

ભાવાર્થ—આ જે કોઈ જગત છે તે સર્વ પ્રાણે પ્રદમાં ઉત્પન્ન થઈને તેમાંજ ક્રિયાવાન થઈ રહેલા છે. જે તેને મહાભયરૂપ ઉગામેલા વજ્રના સમાન ભણે છે તે અમર થઈ જાય છે. ૨.

વિં ૦ વિં ૦ ભાષ્ય—હે નચિકેતા ! તમે જે કોઈ દેખી રહ્યા છો તથા જેના વિષયમાં સાંભળી રહ્યા છો, તે સર્વ જગત છે. તે પ્રજાથી ઉત્પન્ન થઈને પોત પોતાના નિયમાનુસાર મર્યાદામાં ચાલી રહેલું છે. એવા જગતની ઉત્પત્તિ આઢિના કારણરૂપ એ પ્રદ મોટા ભયનું સ્થાન તથા ઢંઢ આપવાને ઉપાડેલા વજ્રના સમાન છે. જેવી રીતે શાસનઢંઢ હાથમાં લીધેલા પોતાના અધ્યક્ષને દેખીને સેવક લોક નિયમની સાથે તેની આજ્ઞાનુપાલન કરે છે, તેવીજ રીતે આ અનંત વિશ્વ જે સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, અન્ન, ઔષધિ આદિ વિપુલ સ્ત્રીમશ્રિયોથી ભરેલું છે, તે પરપ્રદના શાસનમાં નિયમિત રીતે હર સમયે પોત પોતાનાં કાર્યને કરતા રહે છે. જે મનુષ્ય આ વર્તવને બાંધે છે તેને મૃત્યુના પંખામાંથી છુટકારો મળી જાય છે. ૨.

વિશેષ—આ મંત્રમાં પ્રાણ ચળદથી પ્રદનું પ્રહણ કરવામાં આવેલું છે. વાત એવી છે કે પ્રકૃતિની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા લય કરનારી જે કોઈ ક્રિયાઓ છે તે સર્વ પ્રાણને આધીન છે. તેથી મહાત્માઓએ પ્રાણનું, પ્રજા, વિષ્ણુ, મહેશ, એ ઇશ્વરરૂપથી કયન કરેલું છે, પ્રકૃતિ તો જડ છે, પ્રાણજ તેને ક્રિયાશક્તિ સંપન્ન બનાવે છે, એટલુંજ નહીં પણ સૃષ્ટિની ચાલત ક્રિયાઓને ઉત્પન્ન કરનારા

પ્રાણુજ છે. ભાવ એ છે કે પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણિયોના જીવનનું કારણ હોવાથી પ્રાણરૂપે સ્થિત છે. તેના હોવાથીજ સચરાચર વિશ્વ પોતપોતાના વ્યાપારમાં લાગેલું રહે છે, તેને બાણનારો કદી દુઃખી થતો નથી. ૨.

પ્રલનો દરેકને હર છે એજ કહે છે કે—

ભયાદસ્યાગ્નિસ્તપતિ ભયાત્તપતિ સૂર્યઃ ।

ભયાદિન્દ્રશ્ચ વાયુશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પથ્થમઃ ॥ ૩ ॥

અન્યથા—અસ્ય, ભયાત્, અગ્નિઃ, તપતિ, ભયાત્, સૂર્યઃ, તપતિ, ભયાત્, ઇન્દ્રઃ, ચ, પઞ્ચમઃ, મૃત્યુઃ, ધાવતિ. ૩.

ભાવાર્થ—તેના ભયથી અગ્નિ તપે છે, તેનાજ ભયથી સૂર્ય તપે છે, તેનાજ ભયથી ઇન્દ્ર, વાયુ તથા પાંચમું મૃત્યુ ડોઢે છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—એ પરબ્રહ્મના ભયથી અગ્નિ બાળવાનું કામ કરે છે, તથા સૂર્ય તપાવવાના કામમાં લાગે છે. તેના હરથીજ ઇન્દ્ર તથા વાયુ એ ચારે તથા પાંચમું મૃત્યુ નિરંતર હોલ્યા કરે છે. એ પાંચેને જો કદી કોઈનો ભય ન હોય તો તેઓ કદી પ્રમાદવશ કોઈ વખતે પોતાના કર્તવ્યથી વિરુદ્ધ થઈ શકે અગર પોતાના કામોથી ઉલટ પાલટ કરીને જગત વ્યવસ્થાને અસ્ત વ્યસ્ત કરીને ઘણો મોટો અનર્થ કરી શકે છે. પ્રલયકાળમાં અગ્નિ વાયુ આદિના ઉપદ્રવથી સર્વ વ્યવસ્થાનું કોઈ કંઠાણું રહેતું નથી, શું, તે સમયે તેમને ઈશ્વરનો ભય રહેતો નથી ? તેનો ઉત્તર એ છે કે—સૂર્ય, અગ્નિ, જળ આદિને કોઈ એક વિશેષ અવસરમાં (પ્રલયમાં) તેનાજ ભયથી તેમ કરવાની ફરજ પડે છે. ૪.

વિશેષ—અતુલ શક્તિસંપન્ન લોકપાળ પશુ, જ્યારે તેના ભયથી કંપતા રહે છે, તો પછી બીજા લોકોનું તો કહેવુંજ શું ? જીવો, અગ્નિ સર્વજનોએ વ્યાપક છે, જો તે ચાહે તો બધા સંસારને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે પરંતુ તે તેવું કરતો નથી, કારણકે તેને તેનાથી મોટા કોઈ નિયંતાનો ભય છે. ‘અગ્નિસ્તપતિ’ એનો અભિપ્રાય એ છે કે પરમાત્માની આજ્ઞાથીજ અગ્નિ, પાકાદિ વ્યાપારોને કરી રહેલો છે. તથા પાપના કારણથી જે મંદાદ્રષ્ટ પ્રાણિયોના ભોગ્ય પદાર્થોને અગ્નિ ભસ્મ કરી દે છે, તે પશુ પરમાત્માની આજ્ઞાથીજ અગ્નિ દ્વારા દેવાએલો હંડ છે. સૂર્યનો પ્રકાશ, ઇન્દ્ર દ્વારા વૃષ્ટિ, વાયુનું ચાલવું તથા ચમદ્વારા મૃત્યુ અથવા પાપિયોને હંડ દેવાની વ્યવસ્થા આદિ સર્વ વ્યવહાર જેના ભયથી ચાલી રહેલા છે તેને બાણનારા મનુષ્યને કોઈપણ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી. ૩.

એ લયને દૂર કરવાને સાર આજ શરીર દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી ઉચિત છે, તે કહે છે, યથા—

इह चेदशकद्वोद्धुं प्राक्शरीरस्य विलसः ।

ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ૪ ॥

અન્યથા—ઈહ, એત, બોદધુમ, અશકત, શરીરરત્ય, વિલસ, પ્રાક્, તતઃ સર્ગેષુ, લોકેષુ, શરીરત્વાય, કલ્પતે. ૪.

ભાવાર્થ—જે આ શરીરમાં તેના પતનના પહેલાંજ પ્રદ્ય તત્ત્વને જાણી શકે તે બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. જો તેમ ન કરી શકે તો આ જન્મ મરણ-ચાળા લોકોમાં શરીરભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, અર્થાત વારંવાર શરીરને પ્રહણ કરે છે. ૪.

વિ૦ વિ૦ બાધ્ય—એમાં સંદેહ નથી કે મનુષ્ય જીવનની પ્રાપ્તિ એ ઘણા પુન્ય કર્મોનુંજ ફળ છે, પરંતુ તેની સાથે એ પણ છે કે જેવું તે શ્રેષ્ઠ છે તેવુંજ તે આશુવિનાશી તથા દુર્લભ છે. જો એવા મનુષ્યજન્મમાં શરીરને પાત થતા પહેલાંજ મનુષ્ય પ્રદ્યને જાણી લે તો તે મુક્ત થઈ જાય છે. જો તે પ્રદ્યને ન જાણી શકે તો તેને ભોગ ભોગવવાને સાર બનાવેલા, પ્રાચ્ચિયોના આવાસ સ્થાનરૂપ પૃથિવી આદિ લોકોમાં શરીરને ધારણ કરીને અનેક કલેશોના ભોગને સાર આવાગમનચક્રમાં તેને ફસવું પડે છે. તે કારણથી અનુપમ મનુષ્ય શરીરને પામીને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને સાર ઉદ્યોગ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની કસર કરવી જોઈએ નહીં કારણ કે અન્ય યોનિયોમાં આત્મજ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી. એ આકાશ પુષ્પના, સસલાના ચિંગાના મનુષ્ય વડે વંધ્યાપુત્ર સાથે યુદ્ધ કરવાના જેવું અસંભવિત છે. ૪.

વિશેષ—દેવદુર્લભ મનુષ્ય શરીરને પામીને જીવ જો આત્માનું અનુસંધાન ન કરી શક્યો તથા આ સર્વંથા મુયોગ્ય દેહથી નિષિદ્ધ આચરણ કરતો રહ્યો, તો તેનું એવું કરવું તે ચાંદીના પાત્રમાં મહિસાસન કરવા જેવું છે. વાત્પથ એ છે કે મનુષ્ય શરીરના રહેતાં આત્માને ન જાણ્યો તો અનંત યોનિયોમાં વારંવાર જન્મમરણને પ્રાપ્ત થવું પડે છે. જો સૌભાગ્યથી કોઈ પુન્ય કર્મ યાચ તો તેને અનુસરીને સ્વર્ગાદિકોમાં ફળ ભોગવીને વળી પાછો પતનનો, તે પછી જન્મ પછી મૃત્યુ આદિનો ભય કાયમજ રહેવાનો. તેથી મનુષ્ય શરીર રહે તેટલામાં જવ વૃક્ષરહેદક આત્મજ્ઞાનનો સંચય અવશ્ય કરી લેવો જોઈએ. ૪.

આ મનુષ્ય શરીરમાં જો આત્મજ્ઞાન ન થઈ શકે તો પિતૃલોક આદિમાં

જવાનું થાય, તેથી અહીં યત્ન કરવો એ વ્યર્થ છે. એવી આશંકા થતી રહે છે કે પિતૃલોકમાં આત્મજ્ઞાન થવું હલકું છે. હા, તે બ્રહ્મલોકમાં થઈ શકે છે, પરંતુ બ્રહ્મલોકમાં આત્મજ્ઞાન લાભ સંભવ હોવા છતાં પણ ઉપાસના વગર એ લોકની પ્રાપ્તિ થવી સંભવિત નથી. એ કારણથી અનેક અંઝટાને છોડીને આજ મનુષ્ય જન્મમાં આત્મજ્ઞાનને સારૂ યત્ન કરવો જોઈએ. એ કહે છે કે—

યથાદર્શે તથાત્મનિ યથા સ્વપ્ને તથા પિતૃલોકે ।

ય. પ્સુ પરોવ દદૃશે તથા ગન્ધર્વલોકે દ્વાયાતપયોરિષ
બ્રહ્મલોકે ॥ ૫ ॥

અન્યથા—યથા, આદર્શે, તથા, આત્મનિ, પરિદૃશે, યથા, સ્વપ્ને, તથા, પિતૃલોકે, યથા, અપ્સુ તથા, ગન્ધર્વલોકે, બ્રહ્મલોકે, દ્વાયાતપયોઃ, ઇવ. ૫.

ભાવાર્થ—જેવી રીતે હર્પણમાં તેવીજ રીતે નિર્મળ બુદ્ધિમાં આત્માનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં તેવીજ રીતે પિતૃલોકમાં તથા જળમાં, તેવીજ રીતે ગંધર્વ લોકમાં પણ અસ્પષ્ટરીતે પરમાત્મદર્શન થાય છે. કેવળ બ્રહ્મલોકમાં અંધકાર અને પ્રકાશની પેઠે અનાત્મા તથા આત્માનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. ૫.

વિં. વિં. લાખ્ય—જેમ સ્વપ્ન હર્પણમાં આપણા મુખ તથા શરીરનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેજ પ્રમાણે હર્પણના સમાન અતિ નિર્મળ આપણી બુદ્ધિમાં તેનાથી વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળા આપણા આત્માના દર્શન થાય છે. જાત્રાત્તર અવસ્થાના પદાર્થ જેવા, વાસનાના રૂપમાં સ્વભાવસ્થામાં પ્રતીત થાય છે, તેવાજ પિતૃલોકમાં બુદ્ધિ આદિમાં મળેલા જેવા, અર્થાત્ બુદ્ધિથી અવિવિક્તરૂપમાં, આત્મદર્શન થાય જેમ પાણીમાં શરીરના સર્વ અંગ પ્રત્યંગ (અવયવ) એકાકાર રૂપે (મળેલા જેવાં) દેખાય છે, તેજ પ્રકારે ગંધર્વલોકમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર, શરીર આદિથી અપૃથક્ (મળેલો) હોય તેવો થાય છે. હમને શાસ્ત્રોના પ્રમાણ તથા બ્રહ્મવેદના વિદ્વાનો તથા સંન્યાસિયોના ઉપદેશથી એ માલમ પડ્યું છે કે સ્વર્ગાદિ અન્યાન્ય લોકમાં પણ અવિવિક્તરૂપમાં આત્મદર્શન થઈ જાય છે. હા, બ્રહ્મલોકની સ્થિતિ ઉક્ત લોકોથી વિલક્ષણ છે, જેમ છાયા અને તડકો એ બંને વસ્તુ એક બીજાથી સર્વથા પૃથક્ પદાર્થ છે. એ જ્ઞાનને અનુભવ એક બ્રહ્મલોકમાંજ થાય છે. કારણ કે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ કર્મ અને જ્ઞાન વગર તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ, નાની નીકમાં બેસીને

મહાસાગરને પાર કરવા જેવી દુસ્તર છે. તેથી સર્વ જાએડાને છોડીને આજ શરીરમાં, આજ સંસારમાં, જ્યાં રહેતા હો તેજ જગો ઉપર તથા તમારી વર્તમાન અવસ્થામાંજ, આજથી, અત્યારથી આત્મદર્શનના યત્નમાં લાગી જવું જોઈએ. અન્યથા આ શરીરનો પાણીના પરપોટાના જેવો બરોસો નથી. ૫.

વિશેષ—આ મંત્રમાં ચાર અવસ્થાઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

૧—પ્રથમ પ્રકારમાં દર્પણની સાથે બુદ્ધિની અવસ્થાનું ઉદાહરણ આપવામાં આવેલું છે.

૨—બીજી ઉદાહરણ સ્વપ્ન અને પિતૃલોકનું છે.

૩—ત્રીજી અવસ્થાને જળ તથા ગંધર્વલોકના ઉદાહરણથી સમજાવવામાં આવેલી છે.

૪—ચોથું ઉદાહરણ આતપ (તઠકો) તથા છાયાના સંગ્રહથી બ્રહ્મલોકનું આપવામાં આવ્યું છે.

(૧) પ્રથમ ઉદાહરણનો અભિપ્રાય એ છે કે જેમ દર્પણ જેટલું સ્વચ્છ હશે તેમાં સુખ તેટલુંજ સાફ દેખાયો. તેજ પ્રમાણે બુદ્ધિ જેટલી આવરણ દોષથી રહિત થતી બને છે, તેટલુંજ તેમાં દ્રષ્ટાત્માનું સ્વરૂપ પ્રકાશિત થતું બને છે. અર્થાત્ મલિન અંતઃકરણવાળી બ્યક્તિની બુદ્ધિમાં આત્મજ્યોતિ આવછાદિત રહે છે તથા વિષય ચગરહિત તત્ત્વજ્ઞાની બુદ્ધિ આત્મદર્શનમાં સમર્થ થાય છે.

(૫) બીજા ઉદાહરણનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્વપ્નમાં જે પ્રમાણે અવિદ્યત અર્થાત્ ભક્ષત સમયના સંસ્કારચક્રિત પદાર્થોની પ્રતીતિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે પિતૃલોકમાં પણ અવિવિદ્યતરૂપમાં આત્માના દર્શન થાય છે. અર્થાત્ સ્વપ્નમાં આત્માના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ રહે છે, ઇન્દ્રિય સંગ્રહથી સુખદુઃખનો બોધ કાયમ રહે છે.

(૩) ત્રીજા ઉદાહરણનો ભાવ એ છે કે જેમ અસ્થિર જળમાં પ્રતિબિંબ અવયવહીન આકારમાં પ્રતીત થાય છે, તે પ્રમાણે ગંધર્વલોકમાં પણ અસ્પૃશ્ય રૂપે આત્માના દર્શન થાય છે. કોઈ ચંકા કરે કે—પ્રતિબિંબમાં પણ અવયવોની પ્રતીતિ થાય છે ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જેમ જળમાં સૂર્ય અને ચંદ્રના પ્રતિબિંબની ઝળક દેખાય છે, તેજ પ્રમાણે ઉત્તર સુખપ્રજ્ઞ ગંધર્વલોકમાં આનંદમય આત્મા, વૈષયિક સુખથી ભિન્નિત થઈને અનુભવમાં આવે છે. વિષયમાં જે કોઈ આનંદ છે તે અપાર બ્રહ્માનંદ પાશવારનો એક કણાંચ છે. એ વાત બીજી છે કે એ કેટલું વધારે કે કમ હોય. અથવા જેમ ચાલતા જળમાં આપણા પ્રતિબિંબિત અવયવ સ્થિર દેખાતા નથી, તે પ્રમાણે ગંધર્વલોકમાં ભોગોથી ચંચળ ચિત્તમાં આત્માની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થતી નથી.

(ઘ) ચોથું ઉદાહરણ આપવાનું પ્રયોજન એ છે કે બ્રહ્મલોક જ્ઞાન પ્રધાન લોક છે, તેથી જેમ અહીં દિવસનો પ્રકાશ અને રાત્રીનો અંધકાર તથા આત્મ અને છાયામાં ભેદ અલગ અલગ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે તેમજ સર્વોત્તમ બ્રહ્મલોકમાં અનાત્મા તથા આત્માની અનુભવ ભિન્નરૂપે સ્પષ્ટતાથી થયા કરે છે. પરંતુ કઠિણાઈ એ છે કે બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ દુલ્ભ છે. તેની પ્રાપ્તિ ન થાય તો અન્ય લોકની પ્રાપ્તિ કરવાની ઈચ્છા કરવી જોઈએ નહીં, પરંતુ આજ શરીરમાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાનો યત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. ૫.

આત્માના સાક્ષાત્કારમાં વિવેકરૂપ સાધન તથા જ્ઞાનના રૂળને કહે છે કે—

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।

૧ , પૃથગ્ભાવમાનાનાં મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥ ૬ ॥

અન્યથા—પૃથક્ ઉત્પદમાનાનામ્, ઇન્દ્રિયાણામ્, પૃથગ્ભાવમ્, ઉદયાસ્તમયૌ, ચ, યત્, ધીરઃ, મત્વા, ન શોચતિ. ૬.

ભાવાર્થ—અલગ અલગ મહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થનારી ઇન્દ્રિયોની ભિન્નતા, ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયને બાણીને વિદ્વાન પુરૂષ શોક કરતા નથી. ૬.

વિ૦ વિ૦ લાખ્ય—હે નચિકેતા ! ઇન્દ્રિયો આકાશાદિ મહાભૂતોથી અલગ અલગ ઉત્પન્ન થએલી છે, તેમનાથી આત્મા ભિન્ન છે. તેમનો બદ્ધત અવસ્થામાં ઉદય થાય છે તથા નિદ્રાવસ્થામાં લય થઈ જાય છે. આત્માનો કદી પણ ઉદય અસ્ત થતો નથી. જે વિવેકી પુરૂષ એવું બાણે છે તે જન્મ મરણના કારણકર્તૃત્વ ભોકર્તૃત્વ રૂપ બંધનથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

વિશેષ—આ મંત્રમાં આત્મા કેવે પ્રકારે બાણવાને યોગ્ય છે તથા તેને બાણવાનું પ્રયોજન શું છે તે કહેવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્રિયો તથા આત્મામાં પૃથગ્ભાવ સ્વભાવની વિલક્ષણતા છે. આત્મા સદા એક રસ રહે છે, તથા ઇન્દ્રિયો કદી પોતાના વ્યાપારમાં લાગી રહે છે તો કદી તેને છોડી દે છે. ૬.

જે આત્માથી ઇન્દ્રિયોનો પ્રથગ્ભાવ કહેવામાં આવેલો છે, તે કાંઈ બહાર છે, એવું સમજીને તેને ક્યાંય અન્યત્ર શોધવો જોઈએ નહીં. કારણકે તે સર્વનો અંતરાત્મા છે. ત્યારે તે કેવી રીતે બાણી થકાય, તે કહે છે—

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ૭ ॥

અન્યથા—ઈન્દ્રિયેભ્યઃ, મનઃ, પરમ્, મનસા, સત્ત્વમ્, ઉત્તમમ્, સત્ત્વાત્ અર્ધિ, મહાન, આત્મા, મહતઃ, અવ્યક્તામ્, ઉત્તમમ્. ૭.

સાંવાર્થ—ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ મન ઉત્તમ છે, મનથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિની અપેક્ષાએ મહત્ત્વ ઉત્કૃષ્ટ છે, તથા મહત્ત્વથી અવ્યક્ત વધીને છે. ૭.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોથી સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન શ્રેષ્ઠ છે. મનથી નિશ્ચયાભિકા બુદ્ધિ ઉત્તમ છે. એ વ્યપ્તિ બુદ્ધિથી સમપ્તિ બુદ્ધિ મહત્ત્વ ચડીયાતું છે તથા તેનાથી અવ્યક્ત માયા ઉત્કૃષ્ટ છે. ૭.

વિશેષ—ઈન્દ્રિયો વિષયાસક્તિને સારૂ મનની અપેક્ષા રાખે છે, કારણકે મન ઇન્દ્રિયોમાં ન ભેદાય તો તે કંઈ કરી શકતી નથી, તેથી મનને ઇન્દ્રિયોથી શ્રેષ્ઠ કહેલું છે. મનના હાલ બુદ્ધિ બાજુ છે તેથી મનની અપેક્ષાએ બુદ્ધિ ઉત્તમ છે. મહત્ત્વ બુદ્ધિથી ચડીયાતું છે, કારણકે મહત્ત્વનો જે અંશ, સત્ અસત્ ના વિવેકરૂપ કાર્યને કરે છે તે બુદ્ધિ કહેવાય છે. કેટલેક ઠેકાણે મૂળ પ્રકૃતિ, કોઈ જગોએ પ્રદક્ષશક્તિ તો કોઈ જગોએ મહામાયાના નામથી અવ્યક્તનો પ્રયોગ થાય છે, એ અવ્યક્ત, મન બુદ્ધિ તથા મહત્ત્વ એ ત્રણેનો સંબંધ ફરાવવાને કારણે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. ઇન્દ્રિયાદિકોથી મન આહિકોને ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ ખતાવવા, એ સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મમાં ચિત્તને સ્થિર કરવા સારૂ છે. ૭.

અવ્યક્તાત્તુ પરઃ પુરુષો વ્યાપકોઽલિઙ્ગ एव च ।

यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

અન્યથા—વ્યાપકઃ, અલિંગઃ, એવ, પુરૂષઃ, તુ, અવ્યક્તાત્, ચ પરઃ, જન્તુઃ, યત્, મુચ્યતે, અમૃતત્વં, ચ, ગચ્છતિ. ૮.

સાંવાર્થ—સર્વવ્યાપી અલિંગ પુરૂષ અવ્યક્તથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, જેને બાણીને મુગ્ધ મુક્ત ચર્ધ બાય છે તથા અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. ૮.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—અવ્યક્તની અપેક્ષાએ સર્વવ્યાપક અને શરીરરહિત અથવા જગતના સર્વ ધર્મોથી વિવર્ણિત પરમાત્મા પુરૂષ ઉત્તમ છે. પ્રાણી તેને બાણીને જીવિત અવસ્થામાંજ અવિદાના બંધનોથી છુટી બાય છે, તથા શરીર છુટી ગયા પછી પરમપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ૮.

વિશેષ—પ્રકૃતિની વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત એ બે અવસ્થાઓ છે. તેની વ્યક્તાવસ્થાનાજ, બુદ્ધિ, મન તથા ઇન્દ્રિયો એ અંગસમૂહ છે. એ સર્વ પ્રકૃ-

તિની વૈષામ્યાવસ્થાનાં પરિણામ છે. પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થાજ અવ્યક્ત કહેવાય છે, પ્રલય સમયે સર્વ જગતનો તેમાંજ લય થાય છે. આત્માનો અનુભવ તેનાથી પર છે. જે એ તત્વાતીત ચિન્મયને બાણી છે તે જીવનમુક્ત યદ્યપે અમૃતત્વનો લાભ કરે છે. ૮,

જ્યારે તેનું કોઈ લિંગ (ચિન્હ) જ નથી ત્યારે તેનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે થાય ? તે ઉપર કહે છે કે—

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा परयति कश्च-
नैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिवृक्षो य एतद्विदुरमृतास्ते
भवन्ति ॥ ६ ॥

અન્યય:—અસ્ય, રૂપમ્, સંદ્રશે, ન તિષ્ઠતિ, કશ્ચિત્, એનમ્, ચક્ષુષા, ન પરયતિ. મનીષા, હૃદા, મનસા, અભિક્ષુષ્. એ, એનમ્, વિદુઃ, તે, અમૃતા, ભવાન્ત. ૬.

ભાવાર્થ—આ આત્માનું સ્વરૂપ દ્રષ્ટિમાં ટકતું નથી, કોઈ પણ તેને આંખોથી દેખી શકતું નથી. હૃદયાવસ્થા વિકલ્પરહિત યુદ્ધિ દ્વારા મનની સહાયતાથી તે અભિવ્યક્ત થાય છે. જે એ આત્મતત્વને બાણે છે તે અમર થઈ જાય છે. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—એ પ્રત્યગાત્માનું રૂપ દ્રષ્ટનો વિષય નથી, એટલે કે આત્માને કોઈ કેવલ આંખેથી જોવાની ઇચ્છા કરે, અગર કોઈ ચંત્રની સહાયતાથી કે યોગાધ્યાત્મિક વિવિધ સાધનોથી અવલોકન કરવાની ઇચ્છા કરે; પણ તે દેખાશે નહીં. તાત્પર્ય એ છે કે સૂઝ દ્રષ્ટિ તથા માયિક સાધનોથી આત્માને કોઈ દેખી શકતું નથી. પરંતુ જ્યારે સાધકની યુદ્ધિ, સંકલ્પ વિકલ્પરહિત થઈને નિર્માળ થઈ જાય છે, ત્યારે મનન કરવાથી હૃદયમાં જ તે પ્રકાશિત થઈ જાય છે. જે અધિકારિયોને તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે, જે તેના હૃદયન પામી શકે છે, તેઓ મૃત્યુને જીતીને જોવા પડેને પામે છે કે જ્યાંથી પાછું આવવાનું થતું જ નથી. ૬.

વિશેષ—આ મંત્રમાં અશરીરી આત્માના દર્શનનો પોઠાર ખતાવવામાં આવ્યો છે, તથા એ પણ કહ્યું છે કે તે નેત્રેન્દ્રિય દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવાને યોગ્ય નથી. અહીં નેત્રેન્દ્રિય, અન્ય ઇન્દ્રિયોનું પણ ઉપલક્ષણ છે, એટલે કે કોઈ પણ

ઇદ્રિયથી તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. કારણકે ઇદ્રિયો પ્રાકૃતિક છે તથા આત્મા પ્રકૃતિથી પર છે. હા, એ વાત છે કે વિકલ્પ સહિત બુદ્ધિ દ્વારા મનન, નિદિધ્યાસનથી હૃદયદેશમાં તે આત્મજ્યોતિનો ઉદય થાય છે, કે જેના પ્રકાશથી સાંસારિક વિષયોની અસારતા ખુલી પડી જાય છે. ૯.

શ્રવણ તથા મનનથી પ્રમાણ, પ્રમેય તથા અસંભાવનાની નિવૃત્તિ થવા છતાં પણ એ બુદ્ધિના પ્રતિબંધક ચિત્તની અંચળતારૂપ દોષ તો રહી જ જાય તે. તેને દૂર કરવાને આરૂ હવે યોગ સાધનાના પ્રકાર કહે છે કે—

યદા પञ्चाવતિष्ठन्તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ ।

બુદ્ધિશ્ચ ન વિચેષ્ટતિ તામાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા—યદા, મનસા, સહ, પંચ, જ્ઞાનાનિ, અવતિષ્ઠન્તે, બુદ્ધિઃ ચ, ન વિચેષ્ટતે, તામ્, પરમામ્, ગાતમ્, આહુઃ. ૧૦.

ભાવાર્થ—જ્યારે પાંચે ઇદ્રિયો વિષયોનો ત્યાગ કરીને મન સહિત આત્મામાં સ્થિત થઈ જાય છે, તથા બુદ્ધિ પણ શેષા કરતી નથી તે અવસ્થાને પરમ ગતિ કહે છે. ૧૦.

વિં ૦ વિં ૦ ભાષ્ય—જ્યારે મન સહિત પાંચે ઇદ્રિયો પોત પોતાના આપારને છોડીને સ્થિર થઈ જાય છે, અર્થાત્ પોતપોતાના વિષયથી અલગ થઈને આત્મા તરફ વળે છે, તથા એ નિઃસ્વાત્મિક બુદ્ધિ પણ પોતાના કાર્યમાં શેષા કરવાનું છોડી દે છે, તે અવસ્થાને, એટલેકે જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિની અંચળતા સહિત દશાને યોગી લોક પરમોત્કૃષ્ટ ગતિ કહે છે. કારણકે એ આનંદ-હાત્માના જ્ઞાનના સાધનરૂપ છે. ૧૦.

વિશેષ—જીવના બધાં ઘોષાણું કારણ અંતઃકરણ છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર એ અંતઃકરણના ચાર ભેદ છે. અંત કરણનો સભ, સ કલ્પવિકલ્પ કરનાર જે બધન દશાને સ્થાપી રાખે છે તે, મન છે. સ્મૃતિ અને સસ્કારને ધારણ કરનારને ચિત્ત કહે છે. જેનાથી દૈત અને તથા જે પોતાપણમાં સ્વતન્ત્ર હોય છે તેને અહંકાર કહે છે. તથા સત્ અસતનો વિચાર કરનારી જ્ઞાનવતી છે તેને બુદ્ધિ કહે છે. આ ચારેમાં મન ચિત્તને અનુસરે છે તથા બુદ્ધિ અહંકારની અનુયાયિની છે. બધન અવસ્થામાં ઇદ્રિયો મનને વિષયમાં લગાડીને સ્વયં વિષયોમાં લાગુ રહે છે, પરંતુ જ્યારે મન વિષયોમાંથી પોતે પોતાને ખેંચી લે છે .

ત્યારે શરીરની સાથેના ઇદ્રિયોના સંબંધનો વિરોધ થઈ જાય છે. ખીજો ખાનુએ બુદ્ધિ અહંકારની સાથે મળીને સત્ અસત્ વિચારના કાર્યમાં લાગેલી રહે છે. જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવથી દ્વૈતભાવ નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે અહંકારનો લય થઈ જાય છે. ત્યારે યોગયુક્ત બુદ્ધિ નિશ્ચેષ્ટ થઈને આત્મોન્મુખ થઈ જાય છે. એ દશામાં આપોઆપજ સ્વરૂપનો ઉદય થઈ જાય છે. એજ નિશ્ચેયસની સાધિકા, પરમગતિ કહેવાય છે ૧૦.

તાં યોગમિતિ મન્યન્તેસ્થિરામિન્દ્રિયધારણામ્ ।

અપ્રમત્તસ્તદા ભવતિ યોગો હિ પ્રભવાપ્યયૌ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય—તામ્, સ્થિરામ્, ઇન્દ્રિયધારણામ્, યોગમ્, ઇતિ, મન્યન્તે, તદા, અપ્રમત્તઃ, ભવતિ, હિ, યોગઃ, પ્રભવાપ્યયૌ. ૧૧.

ભાવાર્થ—ઇદ્રિયોની એ સ્થિર ધારણાને યોગ કહે છે. તે સમયે સાધક પ્રમાદ રહિત થઈ જાય છે. કારણકે યોગજ પ્રભવ (ઉત્પત્તિ) તથા અપ્યય (લય, વિનાશ) નું કારણ છે. ૧૧.

વિ. વિ. લાખ્ય—યોગી લોક લય, વિશેષ, કષાય, રસાસ્વાદ આદિ વિદ્યોથી અકપિત (સ્થિર) છે, જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિની પૂર્વોક્ત સ્થિર ધારણાને યોગ કહે છે. તથા એ યોગારંભકાળમાં સાધકે ચિત્તનું સમાધાન કરવાનો પૂર્ણ યત્ન કરવો જોઈએ. કારણકે ઉક્ત ધારણારૂપ જે યોગ છે તે ઉત્પત્તિ તથા વિનાશના ધર્મવાળો છે. ૧૧.

વિશેષ—જે દશામાં ઇદ્રિયો સ્થિર રહે છે, તે અવસ્થાને યોગ કહે છે. તે સમયે યોગી પ્રમાદરહિત થઈ જાય છે. યોગની જેવી રીતે ઉત્પત્તિ થાય છે તેવીજ રીતે તેનો વિનાશ પણ થઈ શકે છે. તેથી યોગીજને યોગસમૃદ્ધિમાં થનારા પ્રયંત્ર વિદ્યોને દૂર કરવાના વિષયમાં બદ્ધ પરિકર થઈને સદા સાવધાન રહેવું જોઈએ. આ મંત્રમાં યોગને, પ્રભવ તથા અપ્યય ધર્મવાળો કહેલો છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે તે હિતસાધક તથા અહિતસાધક બને છે. અર્થાત્ યોગી સમાધિ દશામા પ્રભવ તથા અપ્યય બંને કાર્ય કરવામાં સમર્થ રહે છે. પ્રમાદરહિત યોગી સમાધિસ્થ થઈને શક્તિશાળી તથા તેનાથી પણ આગળ વધી જાય છે. જો તેની સમાધિ નિર્વિકાર્ય રહે તો તે અક્યુદય કોટિનું ઉદ્ભવન કરીને બ્રહ્મભૂત, થઈ જાય છે, તથા જો કોઈ કારણ વિશેષથી તેની ધારણા સ્થિર ન રહી શકી અને સમાધિ નિકટપયુક્ત થઈ ગઈ તો તે ખોટો સાંસારિક

સિદ્ધિયોના પ્રગટ થવાનું સ્થાન બની જાય છે. એજ બંને અવસ્થાઓનું યથા ક્રમ પ્રભવ તથા અપ્યય નામ છે. તેથી યોગીએ અપ્યયથી બચવું તથા પ્રભવમાં ઘાગી રહેવું જોઈએ. ૧૧

આત્મા વાણી, ઇન્દ્રિયો વિષય છે. એ કથનનું ખંડન કરે છે, યથા—

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीतिब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ ૧૨ ॥

અન્યથા:—વાચા, ન, એવ, પ્રાપ્તુમ, શક્યઃ, મનસા, ન, ચક્ષુષા, ન અસ્તિ, ઇતિ બ્રુવતઃ, અન્યત્ર, તત્, કથમ, ઉપલભ્યતે. ૧૨.

! ભાવાર્થ—આત્મા ન તો વાણીથી, ન તો મન દ્વારા કે ન તો આંખોથીજ જોવા યોગ્ય છે. ‘છે’ એમ કહેનારા સિવાય અન્યત્ર, બીજા મનુષ્યોને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૧૨.

વિં ૧૦ ૧૦ બાહ્ય—પૂર્વેક્ત યોગાભ્યાસની પૂર્ણતા થયા વિના વાણી, શ્રોત્ર, તથા નેત્ર આદિથી આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ‘શુદ્ધ ચેતનજ સત્યસ્વરૂપ છે’ એ પ્રકારના વચનોનું કથન કરનારા અસ્તિત્વ પુરૂષોના વચનોનો ત્યાગ કરીને, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુવાદી, બહિર્બુધ નાસ્તિકોના સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધા કરનાર કુસંગિયોને કદાપિ આત્મબોધ થઈ શકતો નથી. ૧૨.

વિશેષ—ઇન્દ્રિયોથી શબ્દ સ્પર્શ આદિ વિષય બ્રહ્મણુ ઘાય છે, પરંતુ પરમાત્મા શબ્દાદિ વિષયોમાં આવતોજ નથી કે ઇન્દ્રિયોથી બ્રહ્મણુ થઈ શકે પરમાત્મા પરોક્ષ છે, પણ અસ્તિત્વ લોક કહે છે કે તે અવશ્ય છે. સંસારમાં એકથી એક વધારે ધનવાન, વિદ્વાન, ઐશ્વર્યવાન આદિ હોવાથી સંસાર ઘણેજ વિષમ છે, ન્યૂનાધિક છે. એ ન્યૂનાધિકતાની જ્યાં અવધિ થાય છે, સમાપ્તિ થઈ જાય છે, બસ, એજ પરમેશ્વર છે. વળી એ પણ વાત છે કે જગતનો કર્તા કોઈ અવશ્ય છે. કારણ કે ઘડા આકિની પેઠે એ પણ એક બનાવટ છે, તથા અનંત કારીગરી વાળી રચનાયુક્ત આ વિશાળ જગતનું નિર્માણ કરવું, એ કોઈ અલ્પજ્ઞ, સ્વલ્પશક્તિ મનુષ્યનું કામ નથી. તેથી મંત્રમાં ‘અસ્તીતિ’ વાક્યથી એ સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ આત્મહેવના દર્શન નાસ્તિક કેવી રીતે પામી શકે ? ૧૨.

એ પણ વાત છે કે એ કે એ આત્માસ્વરૂપ ધર્મથીરહિત હોવાથી સત્પદથી કહેવાને યોગ્ય નથી, તોપણ તેના દર્શનનો ક્રમ કહે છે, યથા—

અસ્તીત્વેવોપલબ્ધસ્ય તત્ત્વભાવેન ચોભયોઃ ।

અસ્તીત્વેવોપલબ્ધસ્ય તત્ત્વભાવઃ પ્રસીદતિ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ—ઉભયોઃ, તત્ત્વભાવેન, અસ્તિ, ઇતિ એવ, ઉપલબ્ધસ્યઃ.
સ્તિ, એવ, ઇતિ, ઉપલબ્ધસ્ય, તત્ત્વભાવઃ, પ્રસીદતિ. ૧૩.

ભાવાર્થ—તે આત્માને ‘છે’ એ પ્રકારે ઉપલબ્ધ કરવા યોગ્ય છે. પછી તે તત્ત્વભાવથી પણ બાહ્યો લેખ્યો. આ બંને પ્રકારની ઉપલબ્ધિયોમાંથી ને ‘છે’ એ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થઈ ગયેલી છે. તેના સન્નિપાત તત્ત્વભાવ જિજ્ઞાસુ છે. ૧૩.

વિં વિં ભાષ્ય—‘પરમાત્મા છે’ એ પ્રકારની ભાવનાના પહેલાં તેને સ કરવો ઉચિત છે, અર્થાત્ ‘જગતના કારણ સત્ત્વે વિદ્યમાન કેઈ ચક્તિ’ એ પ્રમાણે પ્રથમ સામાન્ય તથા તેને બાહ્યો લેખ્યો. પછી તત્ત્વભાવથી માધિ વિનિર્મુક્ત શુદ્ધરૂપે, એટલે કે નિર્વિષય ચિન્મયમાત્ર ભાવથી તેને પ્રાપ્ત રવો ઉચિત છે. એ બંનેમાં પ્રથમ ‘છે’ અર્થાત્ સોપાધિરૂપથી વિશ્લેષણ છે, તું બાહ્યમાં આવે તો તે પછી તેનો તત્ત્વભાવ અર્થાત્ નિરૂપાધિક ચિન્મય ત્ર ભાવ આપોઆપ પ્રકાશિત થઈ જાય છે. ૧૩.

વિશેષ—પ્રથમ ‘અસ્તિ’ છે એ રીતે સામાન્યતયા બાહ્યનારને તે પછી સત્, ‘તત્ત્વભાવ’, પ્રકાશિત-અગત, પ્રતીત થઈ જાય છે. અભિપ્રાય એ છે કે ધિકારી ‘અસ્તિ’ ‘નાસ્તિ’ એમાંથી ‘અસ્તિ’નો સ્વીકાર કરીને ‘નાસ્તિ’ નો ધાર કરી દે તે પછી તે તત્ત્વભાવ એટલે કે યથાર્થ વસ્તુને બાહ્યનારો થઈ જાય. ત એ છે કે સાધક, વખતે સમાધિના વિધિ વિધાનોમાં ફસાઈ જાય તેમાંથી ત્યાવવાને સારૂ આ મંત્રમાં શ્રુતિમાત્રાએ તત્ત્વભાવ આત્માની ઉપલબ્ધિનો ઇષ્ટ રોગાણુ વગરનો ઉપાય બતાવેલો છે. સાર્ત્વિક શ્રદ્ધા, સાર્ત્વિક કૃતિ. ક્ષત થઈને સાધક પરમતત્ત્વરૂપ પરમાત્મામાં અસ્તિત્વતાથી સ્થિર લક્ષ્ય થઈને ર્વથી પહેલાં ‘અસ્તિ-ભાવ’ની ઉપલબ્ધિ કરે. પછી ‘તત્ત્વભાવ’ પરમાત્મ ત્ત્વભાવનો અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય એ ત્રણેનો એટલે કે સત્ચિત્ આનંદ એ ર્વનો એકી સાથે અનુભવ થવા માંડ્યો. ૧૩.

આ પ્રમાણે જેની ઇચ્છાઓ નિવૃત્ત થઈ ગયેલી છે, એના પરમાર્થ દ્રશ્યાત્મજ્ઞાનીતું જન્મમરણ થતું નથી, એ ક્ષણ કહે છે, યથા—

સિદ્ધિયોના પ્રગટ થવાનું સ્થાન બની જાય છે. એજ બંને અવસ્થાઓનું યથા ક્રમ પ્રભવ તથા અપ્યય નામ છે. તેથી યોગીએ અપ્યયથી બચવું તથા પ્રભવમાં લાગી રહેવું જોઈએ. ૧૧

આત્મા વાણી, ઇન્દ્રિયોના વિષય છે. એ કથનનું ખંડન કરે છે, યથા—

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीतिमुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ ૧૨ ॥

અન્યથા—વાચા, ન, એવ, પ્રાપ્તુમ, શક્યઃ, મનસા, ન, ચક્ષુષા, ન અસ્તિ, ઇતિ બ્રુવતાઃ, અન્યત્ર, તત્, કથમ, ઉપલભ્યતે. ૧૨.

હાવાર્થ—આત્મા ન તો વાણીથી, ન તો મન દ્વારા કે ન તો આંખોથીજ લેવા યોગ્ય છે. ‘છે’ એમ કહેનારા સિવાય અન્યત્ર, બીજા મનુષ્યોને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૧૨.

વિ० વિ० ભાષ્ય—પૂર્વોક્ત યોગાભ્યાસની પૂર્ણતા થયા વિના વાણી, શ્રોત્ર, તથા નેત્ર આદિથી આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ‘શુદ્ધ ચેતનજ સત્યસ્વરૂપ છે’ એ પ્રકારના વચનોનું કથન કરનારા અસ્તિક પુરુષોના વચનોનો ત્યાગ કરીને, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાદી, બહિર્મુખ નાસ્તિકોના સિદ્ધાંતમાં શરૂ કરનાર કુસંગિયોને કદાપિ આત્મજોષ થઈ શકતો નથી. ૧૨.

વિશેષ—ઇન્દ્રિયોથી શબ્દ રૂપથી આદિ વિષય ગ્રહણ થાય છે, પરંતુ પર-આત્મા શબ્દાદિ વિષયોમાં આવતોજ નથી કે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકે પરમાત્મા પદાર્થ છે, પણ અસ્તિક લોક કહે છે કે તે અવશ્ય છે. સંસારમાં એકથી એક વધારે ધનવાન, વિદ્વાન, ઐશ્વર્યવાન આદિ હોવાથી સંસાર ઘણાજ વિષમ છે, ન્યૂનાધિક છે. એ ન્યૂનાધિકતાની જ્યાં અવધિ થાય છે, સમાપ્તિ થઈ જાય છે, બસ, એજ પરમેશ્વર છે. વળી એ પણ વાત છે કે જગતનો કર્તા કોઈ અવશ્ય છે. કારણ કે ઘણા આદિની પેઠે એ પણ એક બનાવટ છે, તથા અનંત કારીગરી વાળી રચનાયુક્ત આ વિશાળ જગતનું નિર્માણ કરવું, એ કોઈ અદ્વય, સ્વરૂપશક્તિ મનુષ્યનું કામ નથી. તેથી મંત્રમાં ‘અસ્તિતિ’ વાક્યથી એ સર્વસર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ આત્મજેવના દર્શન નાસ્તિક કેવી રીતે પામી શકે ? ૧૨.

એ પણ વાત છે કે જો કે એ આત્માસ્ત્વરૂપ ધર્મથીરહિત હોવાથી સત્પદથી કહેવાને યોગ્ય નથી, તોપણ તેના દર્શનનો ક્રમ કહે છે, યથા—

અસ્તીત્યેવોપલબ્ધસ્ય સત્ત્વભાવેન ચોભયોઃ ।

અસ્તીત્યેવોપલબ્ધસ્ય સત્ત્વભાવઃ પ્રસીદતિ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ—ઉભયોઃ, તત્ત્વભાવેન, અસ્તિ, ઇતિ એવ, ઉપલબ્ધસ્યઃ. અસ્તિ, એવ, ઇતિ, ઉપલબ્ધસ્ય, તત્ત્વભાવઃ, પ્રસીદતિ. ૧૩.

ભાવાર્થ—તે આત્માને ‘છે’ એ પ્રકારે ઉપલબ્ધ કરવા યોગ્ય છે. પછી તેને તત્ત્વભાવથી પણ બાધુવો બેઠાં. આ જ ને પ્રકારની ઉપલબ્ધિયોમાંથી જેને ‘છે’ એ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થઈ ગયેલી છે. તેના સંખુબ તત્ત્વભાવ થઈ જાય છે. ૧૩.

વિં વિં ભાષ્ય—‘પરમાત્મા છે’ એ પ્રકારની ભાવનાના પહેલાં તેને પ્રાપ્ત કરવો ઉચિત છે, અર્થાત્ ‘જગતના કારણ સત્ત્વે વિદ્યમાન કોઈ શક્તિ છે’ એ પ્રમાણે પ્રથમ સામાન્ય તથા તેને બાધુવો બેઠાં. પછી તત્ત્વભાવથી ઉપાધિ વિનિર્મુક્ત શુદ્ધરૂપે, એટલે કે નિર્વિષય ચિન્મયમાત્ર ભાવથી તેને પ્રાપ્ત કરવો ઉચિત છે. એ જ નેમાં પ્રથમ ‘છે’ અર્થાત્ સોપાધિરૂપથી વિશ્લેષ છે, એવું બાધુવામાં આવે તો તે પછી તેના તત્ત્વભાવ અર્થાત્ નિરૂપાધિક ચિન્મય માત્ર ભાવ આપોઆપ પ્રકાશિત થઈ જાય છે. ૧૪.

વિશેષ—પ્રથમ ‘અસ્તિ’ છે એ રીતે સામાન્યતયા બાધુનારાને તે પછી ‘સત્’ ‘તત્ત્વમાવ’, પ્રકાશિત-અગટ, પ્રતીત થઈ જાય છે. અભિપ્રાય એ છે કે અધિકારી ‘અસ્તિ’ ‘નાસ્તિ’ એમાંથી ‘અસ્તિ’ નો સ્વીકાર કરીને ‘નાસ્તિ’ નો ત્યાગ કરી કે તે પછી તે તત્ત્વભાવ એટલે કે યથાર્થ વસ્તુને બાધુનારો થઈ જાય. વાત એ છે કે સાધક, વળતે સમ્પાદિના વિધિ વિધાનોમાં રૂચાર્થ જાય તેમાંથી બચાવવાને સારૂ આ મંત્રમા સ્મૃતિમાતાએ તત્ત્વભાવ આત્માની ઉપલબ્ધિને કોઈપણ રોકાણુ વગરનો ઉપાય બતાવેલો છે. સાર્ત્વિક શ્રદ્ધા, સાર્ત્વિક ધૃતિ. સુક્ત થઈને સાધક પરમતત્ત્વરૂપ પરમાત્મામાં આસ્તિકતાથી સ્થિર લક્ષ્ય થઈને સર્વથી પહેલા ‘અસ્તિ-માવ’ની ઉપલબ્ધિ કરે. પછી ‘તત્ત્વમાવ’ પરમાત્મ તત્ત્વભાવનો અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય એ ત્રણેનો એટલે કે સત્ ચિત્-આનંદ એ સર્વનો એકી સાથે અનુભવ થવા માંડશે. ૧૪.

આ પ્રમાણે જેની ઇચ્છાઓ નિવૃત્ત થઈ ગયેલી છે, એના પરમાર્થ દ્રષ્ટા આત્મજ્ઞાનીનું જન્મમરણ થતું નથી, એ રૂળ કહે છે, યથા—

યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેઽસ્ય હૃદિ શ્રિતાઃ ।

અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥ ૧૪ ॥

૧) અન્વય—અસ્ય, હૃદિ, શ્રિતાઃ, યે, સર્વે કામાઃ, યદા, પ્રમુચ્યન્તે
અથ, મર્ત્યઃ, અમૃતાઃ, ભવતિ, અત્ર, બ્રહ્મ, સમશ્નુતે. ૧૪.

સાવાર્થ—જે સમયે તેના હૃદયની સર્વકામનાઓ છુટી જાય છે, તે
સમયે તે મનુષ્ય (મરણશીલ) અમર થઈ જાય છે. તથા આ શરીરથીજ
બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૧૪.

વિ. વિ. સાધ્ય—તત્ત્વજ્ઞાન થવાના પહેલાં, હૃદય-બુદ્ધિમાં વર્તમાન,
પ્રારબ્ધ કર્મથી પ્રાપ્ત શરીર રક્ષાને નિમિત્તે, જે અત્ર જળ આકિની ધ્વિષ્ટા છે,
તથા તેના સિવાય જે વિષય મુખની કામનાઓ છે, તે જે સમયે સર્વત્ર આત્મ
બુદ્ધિથી નષ્ટ થઈ જાય, તે સમયે મરણધર્મા મનુષ્ય જ્ઞાન થતાં અમૃત, સુકૃતરૂપ
થઈ જાય છે. કારણકે તે સમયે તેના મૃત્યુના નિમિત્તરૂપ અવિદ્યા, કામ તથા
કર્મેનો અભાવ થઈ જાય છે. એટલું જ નહીં પણ તે આ શરીરમાજ બ્રહ્મ થઈ
જાય છે. ૧૪.

વિશેષ—મનુષ્યને મર્ત્ય કહે છે, કારણકે બ્રહ્માએ તેને મગી જનારા
બનાવેલો છે. જ્યાં મુખી તેની બુદ્ધિમાં સામારિક કામનાઓ ચિંતન રહેલી
છે ત્યાં મુખી તે મરતો જ રહેવાનો. સંસારની વાસનાઓ મનુષ્ય જીવનરૂપ
બંધ્ય બંધનને ચૂર્ણ કરવાને સાડે ઇંદ્રવજ્ર સમાન છે. હા, જે આપત્તિથી બચ
વાને સાડે એક ઉપાય છે. તે છે બ્રહ્માત્મ્યેક્યર્થ તત્ત્વજ્ઞાન જે મરણધર્મા છે,
જે વારંવાર મરવાના રોગથી પિડાતો રહે છે, તે પણ ઉક્ત જ્ઞાનઓપવિના
પ્રભાવથી અમર બની જાય છે. જ્યારે આ જીવનમાજ તેનાં બંધનના સંપૂર્ણ
કારણ નષ્ટ થઈ જાય છે, વિદ્યોપાના અભાવથી તે શાંત થઈ જાય છે, ત્યાર પછી
તેને બ્રહ્મરૂપ થઈ જવામાં આકીર્ણ શુ રહ્યું ? ૧૪.

કામનાઓનો લય, નાશ, અમૃતત્વ અગર સુકૃતાનો સૂચક છે, જે સ્થિતિ
તો મુખસિમા પણ થાય છે. તો તેને પણ સુકૃતા કહેવી બોધ્ય. એ શકાનો
ઉત્તર એ છે કે હૃદયત્રયિ ખુલ્યા વગર, જડથી કામનાઓનો નાશ થઈ શકતા
નથી. એ જ વાત કહે છે કે—

યદા સર્વે પ્રભિવ્યન્તે હૃદયસ્યેહ ગ્રન્થયઃ ।

અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યેતાવદ્વચનુશાસનમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યવ—યદા, ઇહ. હૃદયસ્ય સર્વે, ગ્રન્થયઃ પ્રભિવ્યન્તે, અથ, મર્ત્યઃ, અમૃતઃ, ભવતિ એતાવત્, હિ, અનુશાસનમ્. ૧૫.

બ્રાહ્મણ—આજ દેહમાં જ્યારે હૃદયની સમસ્ત અંધિયો છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે, ત્યારે એ મરણુધર્મા અમર થઈ જાય છે. એજ અખિલ વેદાંતનો ઉપદેશ છે. ૧૫.

વિં વિં બાબ્ય—હે નચિકેતા ! જે સમયે એ પુરૂષ, અંધિની પેઠે હૃદયમાં સ્થિત દેહાદિકોમાં અડતા તથા પુત્રાદિકોમાં મમતારૂપ બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે, તે સમયે જન્મમરણાદિકોનો ત્યાગ કરીને અમૃતભાવ મુક્તિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમની અવિદ્યાદિ અંધિયો કપાઈ ગઈ છે, તેઓ તો આજ શરીરમાં બદ્ધભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પછી તેમને સ્વર્ગ નરકાદિ લોકોમાં જવું પડતું નથી. ૧૫.

વિશેષ—અનાદિ અવિદ્યાજનિત જે ચિત્-જડની, ચિત્ આત્માની તથા જડ-પ્રપંચની, ગાંઠ પડી ગયેલી છે તેનેજ છુવ કહે છે. જેમ લાલ કુલની સાંનિધ્યમાં રહેલ શ્વેત સ્ફટિક લાલ વર્ણનો થઈ જાય છે, તેવીજ રીતે પ્રકૃતિના સહયોગથી પુરૂષ પણ પરિણામી જેવો પ્રતીત થવા માંડે છે. એજ ચિત્-જડ અંધિ છે. ચિત્ પુરૂષમાં જડ પ્રકૃતિ જ્યારે પ્રતિક્ષિત, પ્રતિબિંબિત થાય છે, ત્યારે ચિત-જડની ગાંઠ પ્રધાઈ જાય છે. અનાત્મમાં આત્મબોધ થવો એ એક અંધિ છે, પિને બ્રહ્માંડથી અલગ સમજવો, એ બીજી અસ્મિતારૂપ અંધિ છે. પોતાનામાં તથા પરાયામાં ભેદ જોવો એ સમદ્રેષની ત્રીજી ગાંઠ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ‘હું બાળક, જવાન ધરડો, કાણો, કુબડો, સ્ત્રી, પુરૂષ કે નપુંસક છું, મારા મુખનું અમુક સાધન સિદ્ધ થઈ ગયું અને અમુક થયો, તથા દુઃખના આ હેતુને આવી રીતે છોડી દઈશ, તથા હું ઉત્પન્ન થયો, મરી જઈશ અથવા કોઈને મારી નાંખીશ’ ઇત્યાદિ જે વાસનારૂપી બંધ બંધાએલા છે, બગ, એજ અંધિ (ગાંઠ) છે. આ ગાંઠોના આત્મજ્ઞાન દ્વારા પુલી ગયા પછી સદા મરનારો મનુષ્ય અમર થઈ જાય છે. વેદોનો, સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોનો તથા સર્વ મહાત્માઓનું એજ અંતિમ અનુશાસન—ઉપદેશ છે. ૧૫.

વિશેષ—જેમ કુશળતાપૂર્વક મુંજમાંથી અંદરની ચળીને બહાર કાઢવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે અધિકારીએ, પ્રકૃતિના નાના પ્રકારના પડોને અર્થાત્ શરીરત્રય, ચોવીસ તત્ત્વ અથવા પંચકોશાદિના વિચાર દ્વારા, પ્રકૃતિથી પુરૂષને અલગ કરીને જોવો જોઈએ. આત્માની સાથે સંક્ષેપમાં ત્રણે (સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ) શરીરોનો અન્વય વ્યતિરેક નીચે બતાવેલા પ્રકારનો છે—

સ્વભાવસ્થામાં સ્થૂળ શરીરની પ્રતીતિ ન હો; એ તેનો વ્યતિરેક છે, સ્વપ્નમાં પણ આત્મા પ્રકાશ કરે છે; એ તેનો અન્વય છે. સુષુપ્તિમાં સૂક્ષ્મ શરીરનો અભાવ એ તેનો વ્યતિરેક છે. સુષુપ્તિમાં આત્માના જ્ઞાનનો પ્રકાશ એ અહીં તેનો અન્વય છે. સમાધિમાં અજ્ઞાનરૂપ કારણ શરીરનો અભાવ એ ત્યાં વ્યતિરેક છે. તથા આત્મા સમાધિ અવસ્થામાં પ્રતીત છે એ તેનો અન્વય છે. આજ પ્રમાણે તત્ત્વો અને કોષોમાંથી પણ અન્વય વ્યતિરેકથી તેનો અનુભવ કરવો જોઈએ.

પ્રકૃતમંત્રના અંતમાં મંત્રની સમાસિદ્ધશકદિરૂક્તિ કરવામાં આવી છે, ‘ઇતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ પણ તેનેજ સાર કરવામાં આવેલો છે. અથવા દિરૂક્તિ દ્રઢતા બોધનને સાર અર્થાત્ ‘યોગના લક્ષ્યને સ્થિર કરવાને સાર દ્રઢતાની આવશ્યકતા છે’ એ ઉપદેશને સાર છે, તથા ઇતિ શબ્દ સમાસિને સાર છે જ, અથવા દિરૂક્તિ સમાસિને સાર અને ઇતિ શબ્દ બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિને સાર છે. અથવા “બ્રહ્મજ્ઞાનજ વાસ્તવિક છે, એમાં કંઈ ખેચાતાણી નથી” તેના પ્રતિપાદનને સાર દિરૂક્તિ છે તથા ઇતિ શબ્દ સમાસિ બોધક છે. ૧૭.

હવે વિદ્યાની સ્તુતિને સાર આ આખ્યાયિકાના અર્થનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે—

**મૃત્યુપ્રોક્તાં નચિકેતોઽથ લઙ્કા વિદ્યામેતાં યોગ-
વિધિં ચ કૃત્સ્નમ્ । વ્રહ્મપ્રાપ્તો વિરજોઽમૃદ્ધિમૃત્યુરન્યોઽપ્યેવ
યો વિદધ્યાત્મમેવ ॥ ૧૮ ॥**

અન્વયઃ—અથ, નચિકેતઃ, મૃત્યુપ્રોક્તામ્, એતામ્, વિદ્યામ્, કૃત્સ્નમ્, યોગવિધિમ્, ચ લઙ્કા, વિરજઃ, વિમૃત્યુઃ, બ્રહ્મપ્રાપ્તઃ, અભૂત. અન્નઃ, અપિ યઃ એવમ્, અધ્યાત્મમ્ વિત્, એવ. ૧૮,
ભાવાર્થ—યમદ્વારા કથિત આ બ્રહ્મવિદ્યા તથા સર્વયોગ વિધિયોને

બાણીને વિરજ (ધર્માધર્મરહિત) તથા મૃત્યુહીન થઇને નચિકેતા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઇ ગયા. અન્ય જે કોઈ આ પ્રકારે અધ્યાત્મ તત્ત્વને બાણીથી તે પણ એવોજ થઈ જશે. ૧૮.

વિં વિં બાધ્ય—તે પછી નચિકેતા ચમરાજની કહેલી બ્રહ્મવિદ્યા તથા સંપૂર્ણ યોગની વિધિને બાણીને ધર્મ અધર્મ આદિ મળથી રહિત તથા અવિદ્યા અને કામનાઓનો ત્યાગ કરીને અમર થઈ ગયા. તથા જે અન્ય મનુષ્ય એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાને બાણી લેશે, તે પણ નચિકેતાના સમાન 'યદ્ ગત્વા ન નિવર્તન્તે' એવા સર્વોચ્ચ મુક્તિપદને પામી જશે. ૧૮.

વિશેષ—નચિકેતા ઉત્તમ શિષ્ય બનીને સદ્ગુરના ઉપદેશથી બ્રહ્મવિદ્યા ના ફળરહિત સંપૂર્ણ યોગાધ્યાસના વિધાનને પ્રાપ્ત થઈ ગયા બીજા પણ જે લોકે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે તેમણે 'યદ્ વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન' ઇત્યાદિ આપ્ત વચનાનુસાર ગુરુ મહારાજની શુશ્રૂષા કરવી જોઈએ, કે જેનાથી યથોક્ત શમ, હમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા આદિ સાધનોથી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇને સર્વ દુઃખોમાંથી છુટી જવાય. ૧૮.

ૐ સહ નાવતુ । સહ નો મુનક્તુ । સહ વીર્યં કરવાવૈ ।

તેજસ્વિનાવધોતમસ્તુ મા વિદ્વિપાવૈ ॥ ૧૬ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ।

બીજો અધ્યાય તથા છઠી વલ્લી સમાપ્ત.

આ પ્રમાણે આ કઠોપનિષદ્ ઉપર સ્વામી શ્રી વિદ્યાનન્દજી મહારાજ દ્વારા વિરચિત વિદ્યાવિનોદ બાધ્ય સમાપ્ત થયું.

વિકૃત પ્રજ્ઞ જ્ઞાનીની અહીં આગળ સુક્ષ્તિ યર્ષ બળ્ય છે, એટલું કહીને એ કહે છે કે જેણે પૂર્વોક્ત રીતે પ્રજ્ઞજ્ઞાન બાધ્યુ નથી, તેને અગ્નિવિદ્યાદિથી પ્રજ્ઞ-લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને સંસારમાં પડવું પડે છે, યથા—

શતં ચૈકા ચ હૃદયસ્ય નાડયસ્તાસાં મૂર્ધાનમભિનિ-
સ્યતેકા । તયાર્ધ્વમાયન્નમૃતત્વમેતિ વિશ્વહૃદન્યા ઉત્ક્રમણે
भवन्ति ॥ ૧૬ ॥

અનુવચન—હૃદયસ્ય, શતમ્ ચ, એકા ચ, નાડ્યાઃ, તાસામ્, એકા, મૂર્ધાનમ્, અભિ, નિઃસ્યતા. તયા, ઉર્ધ્વમ્, આયન્, અમૃતત્વમ્, એતિ વિશ્વહૃ, અન્યાઃ, ઉત્ક્રમણે ભવન્તિ. ૧૬.

ભાવાર્થ—હૃદયની એકસો એક નાડિયો છે, તેમાંની એક નાડી મૂર્ધાનું લેકન કરીને બહાર નિકળેલી છે, એટલે કે પ્રજ્ઞરૂપ તરફ ગએલી છે. તેના ઉપરની બાબુએ જનારો મનુષ્ય અમૃતત્વનો લાભ કરે છે. બાકીની નાડિયો વિશ્વહૃ (આમ તેમ ફેલાએલી) નાના પ્રકારની ગતિવાળી, ઉત્ક્રમણમાં નિમિત્ત અર્થાત્ સંસારપ્રાપ્તિનું કારણ થાય છે. ૧૬.

વિં વિં લાખ્ય—મનુષ્યના શરીરમાં બહુસંખ્યક નાડિયોનું બળ જેવું ણિજાએલું છે, તેમાં હૃદયની એકસો એક નાડિયો પ્રધાન છે. તેમાં સુપુન્ના નામની નાડી મસ્તકને લેકન કરીને નિકળેલી છે. સર્વ નાડિયોથી વિલક્ષણ એ સુપુન્ના નાડી પ્રજ્ઞલોકની પ્રાપ્તિનું દ્વાર છે, તે સૂર્યમંડળ સુધી ગએલી છે, તેનાથી જનારો જીવ પ્રજ્ઞલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી જે નાડિયો છે તેમનાથી જીવ ઉચ્ચ કે નીચે શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ ચારે બાબુએ ફેલાએલી બીજી નાડિયો બહાર જવાનું કારણ થાય છે, એટલે કે તેમનો આશ્રય કરનારો મનુષ્ય આવાગમનના ફેરમાં પડે છે. ૧૬.

વિશેષ—મનુષ્ય શરીરમાં ચક્ષિતવાહિની, રક્તવાહિની તથા જ્ઞાનપ્રવાહિની એમ ત્રણ તરેહની નાડિયો હોય છે. આ મંત્રમાં જ્ઞાનપ્રવાહિની નાડિયોનું કથન કરવામાં આવેલું છે. જ્ઞાનપ્રવાહિની નાડિયોના અનેક લેકન જાવા છતાં પણ એકસો એક પ્રધાન છે, તેમાંની એક સુપુન્ના નામની નાડી પ્રજ્ઞરૂપને લેકન સીધી ગએલી છે, તથા અન્ય બધી નાડિયો

ઉદ્વેગાભિની હોવા છતાં પણ શરીરના અવયવોમાંજ રહેલી છે. જે મુક્ત થએલા નથી તેમને સુષુપ્તના નાડીના અવલંબનથી મરણ પછી જ્ઞાનપ્રધાન સત્યલોકમાં જઈને મુક્ત થવાનું નિશ્ચિત છે. જે તેમ કરી શકતા નથી, તેઓ અન્યાન્ય જ્ઞાનપ્રવાહિની નાડિયોના પ્રભાવથી કૃષ્ણગતિની નાના અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જીવનમુક્તિથી અતિરિક્ત બે પ્રકારની ગતિ ઘણે ભાગે શરીરના અંતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એક સુષુપ્તના નાડીના અવલંબનથી શુક્લગતિ છે, જેના અંતમાં સૂર્યમંડળને લોકોને નિઃશ્વેચસ પ્રાપ્ત થાય છે તથા બીજી જેના દ્વારા પુન્યાત્મા જીવના, અહ્યુદયને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ પુનરાવૃત્તિ અવશ્ય થાય છે. એ આવાગમનના ચક્રને કાયમ રાખનારી કૃષ્ણ ગતિ છે. ૧૬.

હવે સંપૂર્ણ વલ્લિયોના પ્રજ્ઞાત્મકચરૂપ અર્ધનો ઉપસંહાર કરે છે, યથા—

**અક્ષુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા સદા જનાનાં હૃદયે
સંનિવિષ્ટઃ । તં સ્વાચ્છરીરાત્પ્રવૃદ્ધેન્મુજ્ઞાદિવેપીકાં ધૈર્યેણ ॥
તં વિદ્યાચ્છુક્રમમૃતં તં વિદ્યાચ્છુક્રમમૃતમિતિ ॥ ૧૭ ॥**

અન્યથા—અક્ષુષ્ઠમાત્રઃ, પુરુષઃ, અન્તરાત્મા, સદા, જનાનામ્, હૃદયે, સંનિવિષ્ટઃ, સુખાત્, ધર્મીકામ્, ધૈવ, સ્વાત્, શરીરાત્, તમ્, ધૈર્યેણ, પ્રવૃદ્ધેત્. તમ્, શુક્રમ્, અમૃતમ્, વિદ્યાત્, તમ્, શુક્રમ્, અમૃતંવિદ્યાત્, ૧૭.

ભાવાર્થ—અક્ષુષ્ઠપરિભાષણો અંતરાત્મા પુરુષ જે પ્રાણિયોના હૃદયમાં સર્વદા સ્થિત છે, તેને જ્ઞાસુ મુંજ નામના ઘાસમાંથી અંદરના ભાગને બહાર કાઢે છે તેમ તે ધૈર્યપૂર્વક પોતાના શરીરની બહાર કાઢે, તેને શુદ્ધ અને અમૃત સમજે, તેને શુદ્ધ અને અમૃત સમજે. ૧૭.

વિં વિં લાબ્ય—હે નરિકેતા । સર્વનો અંતરાત્મા અંતઃકરણનું અક્ષુષ્ઠ પરિભાષ હોવાથી તે પોતે પણ અક્ષુષ્ઠ પરિભાષણો છે તથા તે સર્વના હૃદયમાં સ્થિત છે. જેમ મુંજરૂપ ઘાસથી ધર્મીકારૂપ વચ્ચેના તૃણ (ટંચી) ને મનુષ્ય બહાર કાઢી અલગ કરે છે તેમજ અન્ય વ્યતિરેકે કરીને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ એ ત્રણે શરીરોથી અધિકારી, આત્માને બિન્ન કરે, તથા તેને સર્વથી પવિત્ર બાણીને પોતાને ચાર પણ તેવોજ પવિત્ર વ્યવહાર અમલમાં લાવે તથા તેને મરણધર્માદિથી રહિત સમજે. ૧૭.

ૐ નમઃ સચ્ચિદાનન્દાય.

આથ પ્રશ્નોપનિષદ્

વિદ્યાવિનોદ-ભાષ્ય-સહિત.

આર્યાવર્ત^૧ નિવાસિયોની આસ્તિકતા સર્વલોક પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ એક-૪ ઇશ્વરને અનેક રૂપોમાં દેખે છે, માને છે તથા પૂજે છે. હિંદુઓને અભિમત તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓની કલ્પનાનું મૂળ એજ છે કે તેઓ ઇશ્વરને સર્વત્ર વ્યાપકજ નહોં બાંધે તેને સર્વરૂપરૂપ પણ માને છે. આ શાંતિ મંત્રમાં ભગવાનની અનેક વિભૂતિયોથી સાધકે કલ્યાણની કામના કરેલી છે, યથા—

ૐ મદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રુણુયામ દેવાઃ મદ્રં પશ્યેમાક્ષમિર્ય-
જત્રાઃ । સ્થિરૈરક્લૈસ્તુષ્ટુવાસસ્તનૂમિવ્યર્ચયેમહિ દેવહિતં
યદાયુઃ ॥ સ્વસ્તિ ન ઇન્દ્રો વૃદ્ધશ્વવાઃ સ્વસ્તિ નઃ પૂષા
વિશ્વવેદાઃ । સ્વસ્તિ નસ્તાક્ષર્યો અરિષ્ટનેમિઃ સ્વસ્તિ નો
વૃહસ્પતિર્દધાતુ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥૭

ભાવાર્થ—હે દેવતાઓ ! હમે કાનેથી સારી વાતો સાંભળ્યા કરીએ,
હમે યજ્ઞ કરનારા તથા અધ્યાત્મધ્યાનપરાયણ આંખોથી સારી ચીજો દેખ્યા
કરીએ, હમે સ્થિરતાની સાથે તત્ત્વજ્ઞાધિક સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરીએ. હે દેવો !
હમે રોગરહિત આયુને પ્રાપ્તિએ.

મંત્ર શુદ્ધિ લોકો ભગવદ્ કૃપા કરવાના અભિપ્રાયથી, વળી બીજી રીતે કહે
છે કે—યજ્ઞસ્વી ચંદ્ર હમારું કલ્યાણ કરે, સર્વેન સૂર્ય હમારા લોકનું ભરતુ કર,

* આ ઉપનિષદમાં ધણે જાગે ગણાય છે તેથી અનુસંધાન કરવું નહિ હોવાથી
અન્ય રાખવામાં આવ્યા નથી.

અન્યાહતગતિ ગરૂડદેવ હમારી રક્ષા કરે, તથા જૃહસ્પતિ હમારું મંગળ સાધન કરે ૧.

વિં વિં લાખ્ય—હે દેવતાઓ ! આપ સર્વે વિપુલ શક્તિશાળી છો, પ્રકાશમાન છો. હમે આપને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે હમે હમારા કાનોથી સદા કલ્યાણવાચક શબ્દો સાંભળીએ. એટલે હમે કદી બહેરા ન થઈ જઈએ, નિર્વિશેષ બ્રહ્મપ્રતિષ્ઠાક વેદાંત સિદ્ધાંતોને સાંભળવાથી વંચિત ન રહીએ. બ્રહ્મવિદ્યાના સાંભળવાથી અધ્યાત્મ ધ્યાનપરાયણ થએલા હમારી આંખોથી મહાત્મા લોકોના તથા સંશુણુ પરમેશ્વરના સ્વરૂપને જ ભેળેએ. અર્થાત્ આપની કૃપાથી હમારા નેત્ર તેજસ્વી રહે, કદાપી આંધળાં ન થાય. જે તે અંગોના અભિમાની ઇદ્રાદિ દેવતાઓની પ્રસન્નતાથી હમે હમારા હાથ પગ આદિ અયવયવોને સ્થિર કરીને સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ પ્રતિષ્ઠાક સ્તોત્રોથી બ્રહ્માની સધાનરૂપ સ્તુતિ કરીએ તથા આપની કૃપાથી નિરાગ દુર્બળતારહિત આયુને પ્રાપ્ત કરીએ.

જે સાધારણ લોક છે, જે જુદિમાન નથી, તેમના લાભને સારૂ કરી પ્રાર્થના કરે છે કે—એ દેવતાઓના અધિપતિ, પ્રસિદ્ધ કીર્તિવાળા ઇદ્ર હમેને પરિપૂર્ણ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કરાવે, વિશ્વના સંપૂર્ણ વૃત્તોને બાળુનારા સૂર્ય હમેને પ્રકાશ આપીને ઉપદ્રુત કરે. ગમન સમયમાં કોઈનાથી પણ રોકી શકાય નહીં એવા ગરૂડ તથા દેવતાઓના પ્રધાન ગુરૂ જૃહસ્પતિ હમારું કલ્યાણ કરે.

વિશેષ—આર્થ જાતિ જે પ્રમાણે અધ્યાત્મ વિજ્ઞાનમાં સર્વથી આગળ રહેલી છે, તેજ પ્રમાણે તેણે દેવી જગતના મહત્વને સમજીને તેનો પૂરેપૂરો લાભ લીધો છે. આ મંત્રમાં તેનીજ ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે.

ત્રણવાર શાંતિ પાઠનો અભિપ્રાય

આર્થ હિંદુજાતિ હમેશથી સ્વર્થ શાંત રહેલી છે. તેજ કારણથી તેણે કોઈના ઉપર આક્રમણ કરીને બીજાની શાંતિનો ભંગ કરેલો નથી, સ્વર્થ આક્રાંત બદે થતી રહે. પ્રત્યેક કામની સીમા હોય છે. હિંદુજાતિની શાંતિની ધારણા હઠની બહાર થઈ ગઈ. તેથી તે ‘શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ’ ની બુમો પાડતી, એવી શાંત થઈ, ઠંડી પડી ગઈ કે, લોકો એવું સમજી ગયા કે ‘જાણે તે મરી જ ગઈ.’

એવું સમજી, કે જે આત્માચિયોને હંડ આપી શકે નહીં, જે તેમની તલવારનો ઉત્તર તલવારથી આપી શકે નહીં, અને જે ‘શાંત રહો, જવાદો, થઈ ગયું તે થઈ ગયું તથા પાછડું સર્વ ભૂલી જાઓ’ ની માળા જપતું રહે, તેને કદી પણ જીવતું રહેવા દેવામાં આવતું નથી. અધિકાંશ લોકો, ઉપનિષદ્ આદિ

સદ્ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદિત 'શાન્તિ' શબ્દના અર્થનેજ તત્વતઃ સમજ્યા નથી, વિપરીત જરૂર સમજ્યા છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે 'શાંતિઃ શાંતિ શાંતિઃ' એ ત્રણ આવૃત્તિયો દ્વારા, શબ્દને ત્રણ બયાનકે આપત્તિયોથી સદા એ બચાવી શકાય એમ છે 'શસ્ત્રેણ રક્ષિતે દેશે શાશ્વતિર્વિપ્રવર્તતે' એથી જણાય છે કે શસ્ત્રસંનદ્ર દેશજ ચોતાની સર્વવિધ ઉન્નતિ સાધી શકે છે. જે દેશ શત્રોથી સુરક્ષિત નથી ત્યાં કેને કોણ ઉત્તર થવા દેશે ? તેજ કારણથી આપણા કર્મ દેવી દેવતા તથા અવતાર ઘણે ભાગે ચત્રધારી છે અસ્તુ—

પહેલી 'શાંતિ'નો અર્થ એ છે કે—શબ્દને હાનિ પહોંચાડવાને સરૂ બહા રથી થતા લોકોના આક્રમણ કે ઇષ્ટ ઉલ્લોચોનો નાશ કરી શાંતિ/વાતાવરણને કદાપિ દુષિત થવા દેવું નહીં. બીજી શાંતિનો અભિપ્રાય એ છે કે દેશની વ્યવસ્થાને અસ્તવ્યસ્ત કરનારા આતંતાયિયોને મુધારીને, અન્યથા ઘાત કરીને, મર્યાદાને બગાડવા દેવી નહી તથા ત્રીજી શાંતિનું પ્રયોજન આપણામાઠિ અત શત્રુઓનું હલન કરીને ચોતાને ઝુંઘર, સુટાળ, સ્વસ્થ, ઉદાર, માન મુદ્ધ્ય બનાવીને મુશ્કાત બારતમાતાના મસ્ત પૂજારિયોના રૂપમાં સ્થિત થઈને વિરવની પ્રદિમાં શબ્દને અન્માનિત કરવાનું છે. નક્કી બાદ હસ્ત, હસ્તી કહાડવું એતો બળવાનોનેજ સાડ લાગે છે, સુહરતા તેમને છે કે જેમના શરીરમાં લોહી ચમકવું રહે છે. શરવીરજ પ્રયંડ બુજ્જગિત ચેદ્યાથી જગતને બહેર કરતા સારા લાગે છે કે હમારે ત્યા છે—'શાંતિઃ શાંતિઃ'.

पेम्बलाद के पास मद्राजिहानुओं का आगमन । भद्रपि पिप्पलादनी यामे अग्रजनाभुओनु आम

વ્યતીત કરી દીધું છે. તથા બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનોના વિધાન કરવાને સારૂં પણ આ કથા છે. આ કથનનો ભાવ એ છે કે—કંઈ રસ્તામાં દૈવયોગે મળનારા પ્રશ્ન તથા ઉત્તરથી, કોઈને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા કરતી નથી. કોઈ પ્રસંગને અપવાદ બને હોય, પણ સર્વજગોએ એજ ભોવામાં આવે છે કે શિષ્યને કેટલોક વંખત સારી રીતે સંયમપૂર્વક શરૂઆતમાં રહ્યા પછીજ, વિદ્યાબ્રહ્મ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. ‘તદ્વિદિ પ્રજિણતેન’ એ વચન તેનુંજ બોધક છે શરૂએ પણ શિષ્યની સારી રીતે પરીક્ષા કરી લેવી ભ્રમરે. કારણકે અનધિકારીને આવેલી વિદ્યા સફળ થતી નથી, ઉલટું તેનાથી વધારે હાનિ થવાનો જ સંભવ છે. ગીતામાં પણ ‘શ્વં તે નાતપસ્કાય’ વચનથી અનધિકારીને ઉપદેશ કરવાની મના કરવામાં આવેલી છે. એજ કારણથી પિપ્પલાદ ઋષિએ પોતાની પામે ઉપદેશ લેવા આવેલા સુકેશા આદિ ઋષિયોને “જે કે તમે સર્વ પહેલીથીજ તપસ્વી છો તે પણ તપ, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, સંયમ, વિશેષ કરીને બ્રહ્મચર્યાથી તથા શ્રદ્ધા, આસ્તિક્ય બુદ્ધિથી આદરની રીતે શરૂઆતમાં તપસ રહી, મારી નજર તળે એક વર્ષ સુધી અહીં રહો” એટલું કહીનેજ નહી, પણ તેવા આચરણની તેમની સર્વાંગપૂર્ણ પરીક્ષા કરીને તેમના યમ નિયમનું અવલોકન કર્યું.

આ ઉપનિષદમાં જ ઋષિયોયા છ પ્રશ્ન છે. તેમના જે અલગ અલગ ઉત્તર છે, તેજ છ સવાલ છે. તેમાંના પહેલા પ્રશ્નમાંતરમાં પ્રાણ તથા રચિ દ્વારા પ્રભાવરતિને, ચરાચરની ઉત્પત્તિનું કારણ કહેલા છે. અધિકાંશમાં ભોવામાં આવ્યું છે કે, સર્વ સાંસારિક પદાર્થ બેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં એક ભોક્તા છે તથા બીજો ભોગ્ય છે. અર્થાત્ એક પ્રધાન અને બીજો ગૌણ છે. પ્રકૃતમાં પ્રાણ ભોક્તા રચિ ભોગ્ય, ગૌણ છે. અસ્તુ, અહીં ‘સુકેશ ચ બારદાજ’ ઇત્યાદિ બે બે પદ એક એક વ્યક્તિના બોધક છે હવે આખ્યાયિકાનું વર્ણન કરે છે. થયા—

ॐ સુકેશા ચ ભારદ્વાજઃ શૈબ્યશ્ચ સત્યકામઃ સૌર્યા-
યણી ચ ગાર્ગ્યઃ કૌશલ્યશ્ચાશ્વલાયનો માર્ગવો વૈદર્ભિઃ
કવન્ધી કાત્યાયનસ્તે હૈતે બ્રહ્મપરાઃ બ્રહ્મનિષ્ઠાઃ પરં બ્રહ્મા-
ન્વેપમાણા एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पा-
णयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—(૧) ભારદ્વાજનો પુત્ર સુકેશ, ૨—શિબિકાતનય સત્યકામ,
૩—સૂર્યનો પોત્ર ગાર્ગ્ય, ૪—અશ્વલનો પુત્ર કૌશલ્ય, ૫—જૃશુકમાર વૈદર્ભિ,
૬૧

૬—કળન્ધી; એ છએ વેદ પારગ, સગુણ બ્રહ્મામાં તત્પર ઋષિ, પરબ્રહ્મની યોગમાં તત્પર થએલા 'એ હમને બ્રહ્મના સમર્થમાં કાંઈ બતાવી દેશે' એવો મનમાં વિચાર કરતા હોમ માટે લોકમાંના બારા લઈને ભગવાન પિંપલાદની પાસે ગયા.

વિં વિં ભાષ્ય—આત્મતત્ત્વ અતિગહન છે, તેને ભણવાને સારું ઉદ્યોગ પણ ઘણું કરવો પડે છે. જેમ કોઈ મોટું કામ કરવાને સારું એક સમૂહ તથા દ્રવ્ય ભેગું કરવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે મુકેશ્યા આદિ ૭ ઋષિ, જેમની પાસે વેદવિજ્ઞાનરૂપ નિધિ હતી તેઓ શુરને અત્યંત ઉપયોગી કાષ્ઠ, પત્ર, પુષ્પ તથા ફળ આદિ સામગ્રિયોને લઈને, બ્રહ્મવિદાને ભણવાની ઈચ્છાથી, તે સમયના પરમ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનિષ્ઠ, બ્રહ્મશ્રોત્રિય, આચાર્ય પિંપલાદ મહર્ષિની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા. ૧.

વિશેષ—સંસારમાં સર્વ વ્યવહાર, લેવા આપવાનો ચાલી રહ્યો છે. જે આપતો નથી તે પામી શકતો નથી, જે બહારમાં જઈને કાંઈ ખર્ચ ન કરે, તે કોઈ ચીજ ખરીદ પણ ન કરી શકે. કેટલુંક લેવું દેવું સ્વાર્થને સારું કરવામાં આવે છે તથા કેટલુંક પરાર્થ, શિષ્યાચાર સન્માનને અર્થે તથા કર્તવ્યના અનુ-શાધથી કરવામાં આવે છે. એ મુકેશ્યાદિ ઋષિ વિદ્વાન તથા વ્યવહારક હતા, તેથી આચાર્યની પાસે ખાલી હાથે ગયા નહીં. એવી ચીજે લઈને ઉપસ્થિત થયા કે જે કોઈ પણ હોતાને અત્યંત ઉપયોગી થઈ શકે. ૧.

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण
श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं ब्रह्मन्पृच्छथ यदि
विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—મુકેશ્યા આદિ ઋષિયોને મહર્ષિ પિંપલાદે સ્પષ્ટ કહી દીધું કે તમે સર્વ પણ તપસ્વી છો, તો પણ તમારે હજી બીજી પણ તપશ્ચર્યા, બ્રહ્મચર્ય તથા આસ્તિકતાની સાથે એક વર્ષ સુધી મારી પાસે રહેવાનું યથે પછી તમારે ઈચ્છામાં આવે તે પૂછવું, મને માલમ હશે તો હું સ્પષ્ટ ઉત્તર આપીને સર્વવાતો સમભાવી કરીશ.

વિં વિં ભાષ્ય—જે મહત્વની વાત હોય છે, તે ખાસ રીતે કહેવા સાંભળવામાં આવે છે. રહસ્યની વાત સર્વના પ્રતિ કહી શકાતી પણ નથી. પિંપલાદે વિચાર કર્યો કે મુકેશ્યાદિ જેમજ ભાષાવેશમાં આવીને ધરની બહાર નિકળી પડ્યા તો નથી ? અગર 'વિજ્ઞાપૃત્તિ' કરવા જતા હોય અને રસ્તામાં ગાયમલી તો તેને હાંકી લાવવી' એના જેવું તો નથી ? તેમને થયું હોય કે ચાલો બ્રહ્મવિદાનું રહસ્ય ભણતા આવીએ, સમભાવ્ય તો ફીકજ છે, નહીં તો એમાં

જોવાનું પણ શું છે ? તેથીજ આચાર્ય પિપ્પલાદે તેમને એક વર્ષ સુધી સંયમથી પોતાની નજર નીચે રહેવાની આજ્ઞા કરી. સાથે સાથે એમ પણ કહ્યું કે પછી તમને તમારી મરજીમાં આવે તે પુછવાની છુટ છે, પણ હું ઉત્તર આપવાને બંધાતો નથી. હા, જ્યાં સુધી હું બહુતો હોઈશ ત્યાં સુધી તમારા પ્રશ્નનો સમાધાન કારક ઉત્તર આપવાનું સુદીશ નહીં. ૨.

વિશેષ—‘જે બહુતો હોઈશ તો કહીશ’ પિપ્પલાદ ઋષિનું એ પ્રમાણે કહેવું, તે તેમની અજ્ઞતા કે અદ્યક્ષતાનું ઓધક નથી, પરંતુ નમ્રતા, શિષ્ટતા-સૂચક છે. કારણ કે તેમણે આગળ પૂછાએલા સર્વ પ્રશ્નોના યથાવત ઉત્તર આપેલા છે. અહીં બ્રહ્મચર્યનો અર્થ અષ્ટવિધ મૈથુનનો ત્યાગ છે, યથા—(૧) સ્ત્રીનું સ્મરણ, (૨) ચર્ચા, (૩) ક્રીડા, (૪) જોવું, (૫) છુપાઈને વાતો કરવી, (૬) પ્રાપ્ત કરવાનો સંકલ્પ, (૭) મળવાની ચેષ્ટા, (૮) મૈથુન. તેનાથી રહિત થવું તેનું નામ બ્રહ્મચર્ય છે મંત્રના અંતમાં ‘ધૃતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ ‘આચાર્યનું કથન સમાપ્ત થયું’ એવા આશયને બતાવે છે. ૨.

હવે પહેલો પ્રશ્ન પૂછે છે, યથા—

अथ कचन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ भगवन्कुतो
ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—તપ આદિ સાધન કરીને નિયમાનુસાર એક વર્ષ પસાર કર્યા પછી કચન્ધીએ પિપ્પલાદ ઋષિ સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈને પૂછ્યું—ભગવન્ ! આ સંપૂર્ણ કોનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—પિપ્પલાદ ઋષિની આજ્ઞાનુસાર જ્યારે છુકેશાદિ ઋષિ, વિધિપૂર્વક એક વર્ષ વિતાવી ચુક્યા ત્યારે તેમનામાંથી એકે ‘સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું કારણ શું ?’ એવો પ્રશ્ન એવા આશયથી પૂછ્યો કે જે સૃષ્ટિકર્તા છે, સર્વ જગત જેના આધાર ઉપર રચિત છે, તથા જે તેને નિયંત્રણમાં રાખે છે, એ આત્મતત્ત્વને હમે બોલીશું. ૩.

વિશેષ—‘કુતો હ’ વા ઇમાઃ’ ઇત્યાદિ કથન, પ્રબલ કે સૃષ્ટિના વિષયમાં કરવામાં આવ્યું નથી, કારણ કે બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રકરણમાં, પ્રબળપતિની બનાવેલી સૃષ્ટિના વિષયમાં પૂછવું અને તેનાજ સંબંધમાં ઉત્તર આપવો, એ બંને વાત અસંગત છે. હા, સૃષ્ટિને બહાને, અપરસિદ્ધા તથા કર્મના સમુચ્ચયના સાધનરૂપ

વૈરાગ્યને સારૂ અહીં વિવક્ષિત છે. અર્થાત્ અપરા વિદ્યા તથા કર્મના સમુચ્ચયથી શું કાર્ય થાય છે અને તે કેવી રીતે ગમન કરે છે ? અહીં શિષ્યના પ્રશ્નની સમાપ્તિરૂપ 'ઇતિ' શબ્દાર્થ છે. ૩.

તસ્મૈ સ હોવાચ પ્રજાકામો વૈ પ્રજાપતિઃ સ તપોડ-

તપ્યત સ તપસ્તપ્ત્વા સ મિથુનમુત્પાદયતે । રયિં ચ પ્રાણં
ચેત્યેતૌ મે વહુધા પ્રજાઃ કરિષ્યત ઇતિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—પિપ્પલાદ યુનિએ તેને કહ્યું—એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળા પ્રજાપતિએ તપ કર્યું તથા વિચાર કર્યો કે એ રયિ તથા પ્રાણ એ બંનેજ મારી અનેક તરેહની પ્રજા ઉત્પન્ન કરશે. ૪. / -

વિષ વિષ ભાષ્ય—તપિ ઉત્તર આપે છે કે—હે કબંધી કાત્યાયન ! વિરાટ પ્રજાપતિએ વિચાર કરીને લોકતારૂપ અગ્નિને તથા લોગ્યરૂપ ચંદ્રમાને રચ્યા અહીં માયાવિશિષ્ટ પરમેશ્વરથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, વિરાટથી નહીં, એમ કહેવું જોઈતું હતું. પરંતુ એ રહસ્યને કાત્યાયન પહેલેથી જાણતો હતો, તેથી આચાર્ય પિપ્પલાદે માયાવિશિષ્ટ પરમેશ્વરથી ઉત્પન્ન મહાસુષિની ઉપેક્ષા કરીને વિરાટથી ઉત્પન્ન સુષિનું નિરૂપણ કર્યું. અગ્નિ તથા ચંદ્રમાને વિરાટે એવો વિચાર કરીને ઉત્પન્ન કર્યા કે એ બંને મળી મારી બધી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરશે. ૬.

વિશેષ—આ મંત્રનો સરળ અભિપ્રાય એવો છે કે—પિપ્પલાદ કહે છે કે, હે મપે ! કલ્પની આદિમા પૂર્વજન્મના કર્મના ફળથી સર્વ પ્રથમ હિરણ્ય ગર્ભ ઉત્પન્ન થયો. 'પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાઓ' એવી ઇચ્છાથી તેણે તપ કર્યું, પછી આકાશાદિ રચ્યા. પછી સૂર્ય ચંદ્રમાને ઉત્પન્ન કર્યા. તે પછી તેમનાથી સાધ્ય સ વત્સરરૂપી કાળની રચના કરી. તેના પછી સૂર્ય ચંદ્રમાથી સિદ્ધ યનારાં યવ, આદિ અન્નાને, પછી તેનાથી વીર્યને, તે પછી મનુષ્યાદિ પ્રજાને રચી અને તે પછી સર્વના સાધનભૂત સ્ત્રી અને પુરૂષોની સૃષ્ટિ કરી. આ મંત્રમા 'ઇતિ' શબ્દનો અર્થ નિશ્ચય છે. ૪.

ઉક્ત 'પ્રાણ' તથા 'રયિ' શબ્દોના અર્થ કહે છે, યથા—

આદિરયો હ વૈ પ્રાણો રયિરેવ ચન્દ્રમા રયિર્વા યત-
ત્સર્વં યન્મૂર્તં ચામૂર્તં ચ તસ્માન્મૂર્તિરેવ રયિઃ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—એ નિશ્ચય છે કે આદિત્યજ પ્રાણ છે તથા રયિજ ચંદ્રમા છે.

જે કાંઈ પણ મૂર્ત તથા અમૂર્ત છે અગર તે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ છે, તે સર્વ રચિત છે, તેથી મૂર્તિજ રચિ છે. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—પહેલા મંત્રમાં આવેલા પ્રાણ તથા રચિ શબ્દોનો અભિપ્રાય કહે છે કે નિઃસંદેહ સૂર્ય પ્રસિદ્ધ પ્રાણરૂપ છે. અન્નનો લોકતા અગ્નિ છે તથા ચંદ્રમાં અન્નરૂપ છે. એ લોકતા અને લોભ્ય (અન્નરૂપ) બંને એકજ પ્રભાવતિ છે, એજ મુખ્યદશામાં લોકતા તથા ગૌણ અવસ્થામાં અન્ન છે. જે સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ, મૂર્ત તથા અમૂર્ત જગત છે તે સર્વલોકતા લોભ્યરૂપ હોવા છતાં પણ રચિ અન્નરૂપજ છે. અમૂર્તથી, સૂક્ષ્મથી અન્ય જે મૂર્ત, સ્થૂળરૂપ છે તેજ રચિ અન્ન છે, કારણ કે અમૂર્ત લોકતાથી તે લોભવાય છે. ૫.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં પ્રાણ શબ્દથી ચંદ્રમાંને કહેલો છે તે પ્રતિદિન સામે દેખાનારા સૂર્ય ચંદ્ર સમજવાના તથી પણ સૂર્યમંડળ તથા ચંદ્રલોકમાં સ્થિત પુરૂષને ગ્રહણ કરવાના છે. ચંદ્ર સૂર્યમંડળ તો જડ લોકવત્ છે. જે પુરૂષમાં સૂર્યોપાધિ છે તે લોકતા છે તથા ચંદ્રોપાધિક લોભ્ય છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ એ મૂર્ત પદાર્થ છે તથા વાયુ અને આકાશ અમૂર્ત છે. સૂર્યને પ્રાણ, અગ્નિ તથા લોકતા અને ચંદ્રમાને રચિ, જળ અને લોભ્ય કહેવામાં આવેલા છે.

આ શ્રુતિમાં સૂર્યને પ્રાણ કહેલો છે, કારણ કે દિનરાતના વિભાગથી સર્વ નવા પદાર્થોને જુના કરે છે તથા મનુષ્યાદિકોના જીવનનું મુખ્યકારણ હોવાથી તેને પ્રાણ કહેવામાં આવે છે. તથા ધન આદિ લોભ્ય ઐશ્વર્યનું પ્રધાન નિમિત્ત હોવાથી, મનને પ્રસન્નતા આપનારા ચંદ્રમાનું નામ રચિ છે. ‘આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃદ્ધિઃ’ એ માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ પ્રદર્શિત છે કે ‘સૂર્યથી વર્ષા, તેનાથી અન્ન તથા તેનાથી મનુષ્ય આદિ પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે.’ એમ ભણો કે લોકતા, પ્રાણિયોની સ્થિતિમાં પરંપરાએ સૂર્યજ મુખ્ય નિમિત્ત છે, લોભવનારી ક્રિયાની વૃદ્ધિ કરનાર સૂર્યજ છે. તથા ચંદ્રમા લોભ્યપ્રકૃતિને વધારનાર છે તેથી તે લોભ્ય છે. ચંદ્રમાના કિરણથી લોભ્ય ઔપધિ આદિ પદાર્થ વધે છે. જે મૂર્ત, સ્થૂળ તથા અમૂર્ત સૂક્ષ્મ લોકતા લોભ્ય જગત છે, તે રચિ, લોભ્ય વસ્તુ ‘મૂર્તિરેવ’ સ્થૂળજ છે. ૫.

આ પ્રમાણે રચિ શબ્દથી કહેલા અન્નની પ્રભાવતિરૂપ, ચર્વાકમુકતા કહે છે, યથા—

અથાદિત્ય ઉદયન્યસ્પ્રાચીં દિશં પ્રવિશતિ તેન પ્રાચ્યા.

નપ્રાણાનરશ્મિષુ સંનિધત્તે યદ્દક્ષિણાં યત્પ્રતીર્ચીં યદુદીર્ચીં
 યદદો યદૂર્ધ્વં યદન્તરા દિશો યત્સર્વં પ્રકાશયતિ તેન
 સર્વાનપ્રાણાન્ રશ્મિષુ સંનિધત્તે ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—જ્યારે સૂર્ય ઉદય થઈને (થવાને) પૂર્વ દિશામાં જાય છે ત્યારે
 તે પોતાના પ્રકાશની વ્યાપિથી પૂર્વદિશાના સંપૂર્ણ પ્રાણોને પોતાના કિરણોની
 અંતર્ગત કરી લે છે. તેજ પ્રમાણે જ સમયે તે દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, નીચે,
 ઊપર, અગ્નિ કોણ આદિ (દિશાઓ) ને પ્રકાશિત કરે છે, તે સમયે પણ તે
 સર્વના પ્રાણોને પોતાના કિરણોમાં ધારણ કરે છે. અર્થાત્ પોતાના કિરણોની
 અંતર્ગત કરી લે છે. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—સૂર્ય સર્વ લોકોની ચક્ષુ ઇન્દ્રિયોમાં પ્રવેશ કરીને
 સ્થિત છે. ઉદય થતાં તે પોતાના કિરણોથી પદાર્થોને જોવાની શક્તિ આપે છે
 એજ સૂર્યના કિરણો સર્વના શરીરોની બહાર અંદર વ્યાપ્ત થઈને સર્વનું પાલન
 પાલન કરે છે. એજ રીતે સૂર્ય અન્યાન્ય દિશાઓમાં ઉદય થઈ પોતાના કિર-
 ણોથી તેમને આગ્રહિત કરી, તેમનામાં સ્થિત થઈ, તેમની સર્વ પ્રકારની રક્ષા
 વૃદ્ધિ તથા સમૃદ્ધિ કરે છે. એ કારણથી સૂર્યને આશ્રય છે, સર્વનો વ્યાપક
 આત્મા છે. ૬.

વિશેષ—મહાત્માઓ પાસેથી સાંભળ્યું છે કે અહીં પ્રાણ શબ્દથી, ‘હૃદ-
 યમાં સ્થિત સ્વાસ્થ્ય વાયુને ન લેતા, સર્વ પ્રાણિયોના જીવનના હેતુ, લોભ,
 ક્રોધવનાદ શક્તિ,’ એ અર્થ લેવો જોઈએ. તેને સૂર્ય, અગ્નિ ગમે તે કંઈ પણ
 કહો. સર્વતેજસ વસ્તુઓના કારણભૂત સૂર્યના આશ્રયથી સર્વ લોભ લોભવનાદ
 શક્તિ વધીને પોતપોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જ્યાં જ્યાં સૂર્યના કિરણો
 ફેલાય છે, ત્યાં ત્યાં ઓષધિ, વૃક્ષ, વનસ્પતિ, ફૂલ, ફળ આદિમાં પ્રવિષ્ટ થઈને
 લોકવૃત્ત શક્તિને ચરિતાયં થવાને સારૂ ક્ષેત્ર તૈયાર કરે છે. તેથી સર્વનો રક્ષક
 હોવાથી સૂર્ય અખિત વિશ્વનો આત્મા છે. ૬.

સ एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते
 तदेतद्वाम्युक्तम् ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—તે એ લોકોના વૈશ્વનાર, વિશ્વરૂપ પ્રાણ અગ્નિ જ પ્રગટ થ
 છે, એજ વાત મંત્ર દ્વારા પણ કહેવાઈ ગયેલી છે. ૭.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—તે આ આદિત્ય, સકળ જીવરૂપ તથા સંપૂર્ણ સ્થાવર જંગમરૂપ વિશ્વાત્મા છે, તેથીજ તે પ્રાણ અગ્નિરૂપ છે, તથા તેજ નિત્ય પ્રતિ સર્વ દિશાઓમાં સૂર્ય રૂપથી પોતાના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતો ઉદયથાય છે. એજ વાતનું મંત્રે પણ નીચે લખેલા પ્રકારાનુસાર કથન કરેલું છે. ૭.

વિશેષ—એ સૂર્ય વૈશ્વાનર અગ્નિ છે, કારણકે સર્વજીવોને તેનો પ્રકાશ પ્રત્યક્ષ થઈ રહ્યો છે તથા સર્વજીવાત્મક છે એટલે કે સર્વરૂપ છે કાંઈનો હેતુ છે, એજ ઉપરની બાબુએ બધને સર્વત્ર પ્રકાશ કરનારો છે. એજ વાત ઋગ્ વેદના એક મંત્રથી કહેવામાં આવેલી છે. ૭.

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तप-
न्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदय-
त्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—આ સર્વરૂપ, કિરણોવાળો, જ્ઞાનવાન, સર્વાધાર, જગત્ સહુ, અદ્વિતીય, તાપ ક્રિયા કરનારા સૂર્યદેવને પ્રજાજ્ઞાની લોક જાણે છે. એ આદિત્ય-દેવ સહસ્રો કિરણોવાળો, સહસ્રો પ્રકારથી વિદ્યમાન તથા પ્રજાઓના પ્રાણરૂપે ઉદયને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—આ મંત્રમાં સૂર્યની પ્રશંસાને સારૂ અનેક વિશેષોનો ઉલ્લેખ, તેમના ઉદયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે—સાધક સૂર્યના પ્રકાશમાં સાવધાન રહે અને પોતાની અંદર સદ્ગુણોને આશ્રય આપે, કે જે તેના બલિધનતા જીવનને, કાર્યક્ષેત્રમાં એવું ચમકાવી દે કે જેમ સૂર્યનલોખંડમાં ઉદય થઈને જગત્ પ્રપંચને પ્રકાશમાન કરી દે છે. ૮.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં સૂર્યદેવનું મહત્ત્વ તથા તેની કાર્યસાધક શક્તિનું વર્ણન કરીને, એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે આ સૂર્યસંબંધિની શક્તિને અતુલ સામર્થ્ય પ્રદાન કરનારો કેટલો મહત્ત્વશાળી હશે ? ૮.

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च ।
तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोक-
मभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजा-
कामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वैरयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

ભાવાર્થ—સંવત્સરજ પ્રભપતિ છે, તેના દક્ષિણ અને ઉત્તર એ બે અયન જે લોક ઇષ્ટ તથા પૂર્ત રૂપ કર્મમાર્ગનું આશ્રયણ કરે છે તેઓ ચંદ્રલોક ઉપરજ વિજય મેળવે છે, અર્થાત તેઓ કેવળ ચંદ્રલોકનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓજ વારંવાર પ્રભરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓજ પુનઃ પુનઃ આવાગમનના ચક્કરમાં પડે છે, તેથી પ્રભની ઇચ્છાવાળા સંતાનેચ્છુક અધિલોક દક્ષિણ માર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત તે માર્ગથી ગમન કરે છે, આ રીતે જે પિતૃયાન છે તેજ રચિ છે, એટલે કે એ દક્ષિણ માર્ગ, ચંદ્રમાથી અધિષ્ઠિત હોવાને કારણે ચંદ્ર સ્વરૂપ પિતૃયાન છે અર્થાત પિતૃઓનો માર્ગ છે. ૯.

વિં વિં ભાષ્ય—સૂર્ય અને ચંદ્રમા એ બંને સંવત્સરાદિ રૂપકાળના સૂચક છે. પ્રભપતિરૂપ સંવત્સરના દક્ષિણાયન તથા ઉત્તરાયણ એ બે છ છ મહીનાની અવધિવાળા બે માર્ગ છે. તેમનો દક્ષિણ તથા ઉત્તર તરફ જતારા સૂર્યથી પતો લાગે છે. જે ઇષ્ટ, પૂર્ત એટલેકે શ્રીત, સ્માત કર્મ કરનારા છે, તેઓ ચંદ્રલોક રૂપ સ્વર્ગમાં જાય છે, અને ત્યાં ઉત્તમોત્તમ ભોગોને ભોગવીને તેમને આ લોકમાં પાછું આવવું પડે છે. એ યાદ રાખવું એમને કે પ્રભની કામનાવાળા યાજ્ઞિકલોક એ ચંદ્રાદિ લોકોમાં દક્ષિણાયન માર્ગથી જાય છે જેને પિતૃમાર્ગ પણ કહે છે. એ પિતૃયાન ચંદ્ર સ્વર્ગ, રચિ છે—લોગ્ય ખત છે. ૯.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં ઇષ્ટ શબ્દથી અગ્નિહોત્ર, તપ સૂત્ય, વેદાનુધાન, અતિથિ સત્કાર તથા અભિ, વૈશ્વદેવ, એ શ્રીત કર્મોનું પ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. તથા પૂર્ત શબ્દથી વાવ, કુવા, તળાવ આદિ તથા દેવમંદિરનિર્માણ, અન્ન સત્ર, (સહાવૃત) આરામ (ધર્મશાળા) એમનો સ્માત કર્મમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, ૯.

દક્ષિણાયનથી સચિત માર્ગથી, પ્રાપ્ત થવાનું કારણ ચંદ્ર દક્ષિણાયન છે, કહીને, હવે સૂર્યને ઉત્તરાયણ કહે છે, થયા—

અથોત્તરેણ તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા ત્રિધયાત્માનમ-
ન્વિપ્ર્યાદિત્યમભિજયન્તે । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतम-
भयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्त-
देष्टव्यश्लोकः ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—પરંતુ સાધક બીજા—ઈદ્રિયોને વશમા રાખવારૂપ તપ, બ્રહ્મ-
ચર્ય, શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન દ્વારા સ્થાવર જંગમના આત્મા અને પ્રાણરૂપ સૂર્યને 'હું

એજ છું' એવું જાણીને ઉત્તર સૂર્ય લોકને મેળવે છે. એ સૂર્યલોકજ સકળ પ્રાણીનો સમહિરૂપ આશ્રય, અવિનાશી અને આચારહિત છે, એજ પરમ આશ્રય છે. એ જગાએથી ફરી પાછું કોઈ આવતું નથી, તે કારણથી એજ અંતિમ ગતિ છે. તેનાથી સંસારની જતિ રોકાય છે, અથવા તેનાથી હઠે છે, તે કારણથી તેને નિરાધ કહે છે. એજ વિષય સંબંધી આગળના ફલોક્તમાં કહેવામાં આવેલું હતું. ૧૦

વિનં (વિનં ભાષ્ય—જેમ દક્ષિણાયણ માર્ગથી ચંદ્ર લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવીજ રીતે ઉત્તરાયણ માર્ગ ઉપાસકોને સૂર્યલોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તપ, બ્રહ્મચર્ય આદિ તેને પહોંચવાના સાધન છે. કારણકે સાધકે 'અહમ્' રૂપ ઉપાસના કરીને સૂર્ય રૂપજ થઈ જાય છે. આ ઉત્તરાયણને માર્ગે કર્મી લોકને ચાલવાની મનાઈ છે. એજ વાતનું આગલા મન્ત્રમાં સમર્થન કરે છે. ૧૦.

વિશેષ—પ્રકૃત મન્ત્રમાં "પ્રતસ્માન્ન પુનરાવર્તન્તે" અર્થાત્ સૂર્યલોક અગર સૂર્યમંડળ દ્વારા બ્રહ્મલોકમાં ગએલો મનુષ્ય ફરી પાછો આવતો નથી, તથા ઉપાસના વગર કેવળ કર્મી તે લોકમાં જઈ શકતો નથી. આ ઉક્તિ ગીતા વચનથી વિરુદ્ધ જાય છે, તેમાં લખ્યું છે કે "બ્રહ્મલોક પર્યંત જેટલા લોક છે તે સર્વથી આ સંસારમાં આવતું પડે છે". તેનું સમાધાન એ છે કે જે પુરૂષ ઉપાસના વગર પંચાગ્નિ વિદ્યા, અશ્વમેધ તથા બ્રહ્મચર્ય આદિ સાધનાથી ઉત્તરાયણમાર્ગ દ્વારા બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, તેમનું પુનરાગમન થાય છે. તથા જે ઈશ્વરોપાસના તથા અહમ્બ્રહ્મોપાસનાથી ત્યાં જાય છે તે પાછા ફરતા નથી. એ મનુષ્ય બ્રહ્મલોક, સૂર્યલોકમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મુક્ત થઈ જાય છે. આ પ્રકારે કાંઈ વિરોધ રહેતો નથી. કારણકે ગીતામાં પંચાગ્નિ વિદ્યા, તથા અશ્વમેધ આદિથી (ઈશ્વરોપાસના વગર) બ્રહ્મલોકમાં જઈને પાછા ફરવાનું લખેલું છે, આ ઉપનિષદમાં આદિત્ય ભગવાનની અહમ્બ્રહ્મ ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત લોકથી પાછા ફરવાનો અભાવ લખેલો છે, તેથી વિષય ભેદ છે. ૧૦.

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे
पुरोषिणम् । अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर
आहुरपितमिति ॥ ११ ॥

ભાવાર્થ—કોઈ કાલવેત્તા લોક આ આદિત્યને પાંચ પગવાળો, સર્વનો જનક. બાર અવયવોવાળો, જળવાળો, અંતરિક્ષ લોકથી પર, ઉંચા સ્થાનમાં

રહેનારો બતાવે છે. પરંતુ બીજા જ્ઞાની તેને સર્વજ્ઞ કહે છે, તથા તે સાત ચક્ર તથા છ આરાવાળામાઝ આ જગતને અર્પિત બતાવે છે ૧૧.

વિં વિં શાખ્ય—આ સવત્સરરૂપ આદિત્યને કાળના જ્ઞાનથી પરિચિત પુરુષ પાંચ પગવાળો તથા છ આકૃતિવાળો કહે છે. હેમન્ત, વસન્ત, શ્રીષ્ઠ, વર્ષા, તથા શરત એ પાંચ ઋતુઓ તેના પાંચ પગ છે. કારણકે તેના ગમના-ગમનને સૂચિત કરે છે. હેમન્ત અને શિશિરને એક માનીને અર્ધી પાંચ ઋતુઓ બતાવી છે. એ ચૈત્ર, વૈશાખ માસ આદિ બાર અવયવોવાળો છે. એજ સવત્સર વૃદ્ધિ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો, સર્વનું જનક છે, તેનું સ્થાન અતરિક્ષ લે કથી પણ ઉચ્ચ છે. એજ જળ વરસાવે છે. અન્ય કોઈ કાળજ્ઞ વિદ્વાન એવું પણ કહે છે કે તે સર્વજ્ઞ અર્થાત્ સૂર્યરૂપ સવત્સર છે, જેમાં છ આરા લાગેલા છે એવા સાત અન્ધ રૂપ ચક્રવાળો છે અથવા સપ્ત અન્ધરૂપ સાત ચક્ર, પદ્મરૂપ રૂપ છ આરાવાળા એ નિરંતર ગતિશીલ કાલાત્મામા જ સ પૂર્ણ જગત, જેમ રથની નાભિમા આરા લાગેલા રહે છે તેમ, અર્પિત છે ૧૧.

વિશેષ—કોઈ એમ પણ કહે છે કે બુ બુવ સ્વ મહુ જન તપ તથા સત્ય એ સાત વ્યવૃત્તિ નામક લોહજ, સવત્સરરૂપ કાળના પૈકાની પેઠે ધૂમ્રી રથા છે કોઈ ગમે તે કહે અગર માને, પરંતુ એ નિમ્ન દેહ વાત છે કે સૂર્યરૂપ પ્રજાપતિ, ઉક્ત બને પ્રકાર સકળ જગતનું કારણ છે, કારણકે તેનાથી સકળ સ સાર રક્ષણ થાય છે. ૧૧

સવત્સર ૫ માસ તથા આઠોશન વગર ઓષધિ આદિ ઉત્પન્ન કરો ચક્રો નથી તેનો ઉત્તર છે કે—માસ આદિ પણ તેજ છે એ કહે છે કે—

માસો વૈ પ્રજાપતિસ્તસ્ય કૃષ્ણપક્ષ એવ રયિઃ શુક્લઃ
પ્રાણસ્તસ્માદેતે ઋષયઃ શુક્લ ઇષ્ટં કુવન્તીતર ઇતરસ્મિન્ ॥૧૨॥

બાવાર્થ—માસજ પ્રજાપતિ છે, તેનો કૃષ્ણપક્ષ રયિ છે તથા શુક્લ પક્ષમા યજ્ઞાદિને કરે છે તથા બીજા, અન્ય પક્ષમાં છે, કારણ કે એ અગ્નિની ઉપાસના કરનારો છે. ૧૨.

વિં વિં શાખ્ય—માસરૂપ પ્રજાપતિનો કૃષ્ણપક્ષ રયિ અન્ન છે તથા શુક્લપક્ષ પ્રાણ લોકતા છે એ પ્રકારે પ્રાણ આદિત્યરૂપ લોકતાને જે બાજુ છે તેઓ કૃષ્ણપક્ષમા યજ્ઞ કરે તોપણ બાજુ કે તેઓ શુક્લ પક્ષમા કરે છે. જેમને ઉક્ત જ્ઞાન નથી તેમનાં શુક્લપક્ષમા પણ કરવામાં આવેલા ઇષ્ટ પૂર્ત આદિ કર્મ કૃષ્ણ પક્ષમા કરાએલા સમજવામાં આવે છે. ૧૨.

વિશેષ—જેમ આંધળાને સૂર્યના પ્રકાશમાં પણ અંધારૂં દેખાય છે, તેમજ અંતઃકરણની જ્યોતિ શક્તિનો હિત્તેજક શુકલપક્ષ, જ્ઞાન ન હોવાથી અજ્ઞાનીને કૃષ્ણપક્ષજ દેખાય છે. તથા જ્ઞાનશક્તિનો આચ્છાદક કૃષ્ણપક્ષ પણ વિદ્વાનોને અખંડ જ્ઞાનજ્યોતિના માહાત્મ્યથી શુકલ પક્ષજ રહે છે.

અહોરાત્રો વૈ પ્રજાપતિસ્તરત્યાહરેવ પ્રાણો રાત્રિરેવ રયિઃ પ્રાણં વા एते પ્રસ્કન્દન્તિ ચ દિવા રત્યા સંયુજ્યન્તે બ્રહ્મચર્યમેવ તદ્યદ્રાત્રૌ રત્યા સંયુજ્યન્તે ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ—દિવસ રાત પણ પ્રજાપતિ છે તેમાં દિવસ જ પ્રાણ છે અને રાત્રિજ રયિ છે. એ લોકો પ્રાણનીજ હાનિ કરે છે, કે જે દિવસના સમયમાં રતિને સારૂ સંયોગ કરે છે તથા જે રાત્રિને સમયે રતિ કરે છે તેઓ તો બ્રહ્મચર્ય શુદ્ધાજ છે. ૧૩.

વિં ૦ વિં ૦ બાળ્ય—જેમ સંવત્સરરૂપ પ્રજાપતિ માસરૂપ અવયવોથી પૂર્ણ થાય છે તેવીજ રીતે માસરૂપ પ્રજાપતિની પણ દિનરાતરૂપ અંગોથી પૂર્ણતા થાય છે. તેથી એ દિનરાત પણ પ્રજાપતિ છે. દિવસ પ્રાણરૂપ અન્નનો લોકતા સ્વર્થ છે તથા રાતજ અન્નરૂપ લોભ્ય અંદ્રમા છે. મૂર્ખ દિવસના ભાગમાં સ્ત્રીની સાથે મૈથુનરૂપ રતિ કરે છે, તે દિનરૂપ પ્રાણને શુભાવે છે. રાત્રીજ ઋતુકાળમાં રતિક્રિયાને સારૂ કહેવામાં આવેલી છે. શાસ્ત્રાનુસાર તે પ્રમાણે કરનાર બ્રહ્મચર્યવ્રતથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. ૧૩.

વિશેષ—શરીર ચતુર્વર્ગ (ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ) નું સાધન છે. એ સંપત્તિની રક્ષાને સારૂ ઋપિયોએ ઝીણી ઝીણી વાતો બેપર પણ ધ્યાન આપ્યું છે તથા ધ્યાન જેવું છે. દિવસના ભાગમાં ઉષ્ણતા વધારે રહે છે તથા રતિમાં પણ ગર્ભ વધે છે, તેથી પ્રાણ ન સુકાઈ બલ્ય તેને સારૂ દિવસના ભાગમાં તેનો નિરોધ કરવામાં આવ્યો છે, વળી જેમ પણ છે કે વીર્ય જીવન છે. જેમ ધન નષ્ટ થતાં, મનુષ્યનું મન નૃત્ય કીર્તન આદિમાં લાગતું નથી, તેજ પ્રમાણે રતિ ક્રિયામાં વીર્યવ્યયથી મનુષ્ય મનોયોગપૂર્વક કોઈ કામ કરવામાં સમર્થ રહેતો નથી. તેથી એ રતિક્રિયા રાત્રીમાં કરવાનું અભિધાન કરવામાં આવ્યું છે. જીવન તત્ત્વરૂપ વીર્યના રાત્રીમાં વ્યય થતાં વિશ્રામ લઈને મનુષ્ય પાછો દૈનિક કાર્ય કરવામાં સમર્થ થઈ બલ્ય છે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે સ્ત્રી જેવી પોતાની જાણરીની શક્તિ બેપર સદાચારપરાયણ પુરુષજ અધિકાર

રાખી શકે છે. બહા કહેા તેા ખરા કે જે હર સમયે કામોદીપક ઈગિત ચેષ્ટાઓ કરીને સ્ત્રિયો સમક્ષ પોતાની તુચ્છતા પ્રગટ કરતા રહે તેનું કાપત્યજીવન કરી પણ સ્પૃહણીય હોઈ શકે ? ઉપદેશને અર્થે પ્રસંગતઃ આ કથન કરવામાં આન્યુ છે.

અત્યાર સુધી જે કહેવામાં આન્યુ છે તે ઉપયોગી હોવાને કારણે છે સાક્ષાત્ પ્રકૃત નહીં. આ સમયે 'કોનાથી આ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે ?' એ પ્રકૃત વાત કહે છે કે—

**અન્નં વૈ પ્રજાપતિસ્તતો હ વૈ તદ્રેતસ્તસ્માદિમાઃ પ્રજાઃ
પ્રજાયન્ત્વેતિ ॥ ૧૪ ॥**

ભાવાર્થ—અન્નજ પ્રજાપતિ છે, તેનાથીજ વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એ વીર્ય-થીજ આ સ પૂણ્ય પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪.

વિષ વિષ ક્ષાપ્ય—અન્ન રૂપજ પ્રજાપતિ છે, કારણકે ઉપર્યુક્ત ક્રમથી દિનરાતરૂપ પ્રજાપતિ અન્નરૂપમા પરિણત થઈ જાય છે. એ પ્રસિદ્ધ વાત છે કે બક્ષણ કરેલા અન્નથી પુરૂષ ઓનું વીર્ય રત ઉત્પન્ન થઈને સર્વ મનુષ્ય આદિ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે હે કમ ધિન્ ! પ્રજા કોનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? તમારા એ પ્રશ્નનો 'દિનરાત પર્યંત સૂર્યચંદ્ર રૂપ જોડા આદિના ક્રમથી અન્નરૂપ રેત દ્વારા આ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે.' એ ઉત્તર થયો. ૧૫.

વિશેષ—પ્રસિદ્ધ મીઠિ જમ આદિ જે અન્ન છે તે પ્રજાપતિ છે. એ અન્ન શી ચીજ છે ? દિન, માસ તથા વર્ષરૂપ કાળ તેને તૈયાર કરવામાં લાગેલો રહે છે, તેથી તદ્રૂપજ એ અન્ન છે. જે જેવું અન્ન ખાશે, તેનાથી અનેલા તેવાજ રંગે વીર્યથી તેવાજ સતતિ ઉત્પન્ન થશે. કાલ એ જ કે પ્રાણિયોએ ખાધેલું અન્ન પચીને રસાદિરૂપ થઈને આગીસમે દિવસે સાતમી ધાતુ વીર્ય બને છે, તેજ સ્ત્રી પુરૂષ સ યોગથી સ્વતાન્ત્રોત્પત્તિનું કારણ થાય છે. ૧૪.

આ પ્રકારના પ્રશ્નના નિર્ણય કરીને વિહિત મૈત્રુનનું ઇષ્ટ રૂપ કહે છે, યથા—

**તદ્દયે હ વે તત્પ્રજાપતિવ્રત ચરન્તિ તે મિથુનમુત્પા-
દયન્તે । નેવામેવૈષ બ્રહ્મલોકો યપાં તપો બ્રહ્મચર્યા યેષુ
સત્ત્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥**

ભાવાર્થ—પ્રસિદ્ધ છે કે જે એ પ્રજાપતિવ્રતનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેઓ મિથુનને ઉત્પન્ન કરે છે, અર્થાત્ ઇકરા ઇકરીરૂપ જોડા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમનેજ એ બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે, જેમા તપ, બ્રહ્મચર્યા છે તથા જેમા સત્યસ્થિત છે. ૧૫.

વિં વિં બાબ્ય—સંસારમાં જે ગૃહસ્થ પ્રજાપતિ મતનું આચરણ કરે છે, અર્થાત્ ઋતુ કાળમાં બાર્યાગમનરૂપ મતનું પાલન કરે છે, તેઓ પુત્ર તથા પુત્રીને ઉત્પન્ન કરે છે. જે ઇન્દ્રિયદમન રૂપ તપસ્યા તથા નિયમની સાથે પૂર્ણ પ્રજ્ઞાચર્યનું પાલન કરીને ગુરૂની સમીપ સંગોપાંગ પૂર્ણરૂપથી વેદનો અભ્યાસ કરે છે, જે અસત્ય બાપણનો ત્યાગ કરીને સર્વથા સત્ય બોલે છે, જે ઇષ્ટ પૂર્તિદાન કરવાવાળો છે, તથા જે ઋતુકાળમાંજ સીસહવાસનો ઇચ્છુક છે, તે પુરૂષનેજ ચંદ્રમંડળમાં પિતૃયાનરૂપ પ્રજ્ઞલોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫.

(વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં પ્રજાપતિમતનું પાલન કરવાનો આદેશ છે. તેની સાથેજ તે મતનું મિથુનોત્પત્તિરૂપ (પુત્ર પુત્રીનું જોડુ) ફળપણ કહેવામાં આવ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે, શાસ્ત્રોમાં કહેલી પૌર્ણમાસી, એકાદશી પર્વોને છોડીને ઋતુ સમયમાં પોતાની સ્ત્રીથી સંગોગ કરવા રૂપ પ્રજારક્ષક નિયમનું જે પાલન કરે છે, તે જરૂર કન્યા અગરપુત્ર બંને પ્રકારના યોગ્ય સંતાનોની પ્રાપ્તિ કરે છે. એ પ્રમાણે કરનારાને નિર્વશ થવાને કારણે રોડું પડતું નથી તેમજ તેમના સંતાન રોગી પણ થતાં નથી, કે નર્પુંસક પણ થતાં નથી. ૧૫.

તેવામસૌ વિરજો વ્રહ્મલોકો ન યેષુ જિહ્વામનૃતં ન

માયા ચેતિ ॥ ૧૬ ॥

બાવાર્થ—જેમનામાં કુટિલતા, અનૃત, માયા નથી, છળ કપટ નથી. તેમને આ વિશુદ્ધ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૬.

વિં વિં બાબ્ય—અનેક વિરૂદ્ધ અટપટા વ્યવહારોથી સાધારણ ગૃહસ્થ લોકોમાં જે પ્રકારની કુટિલતા—છળ, કપટ, પ્રત્યય, વચના આદિ હોય છે તે, જેમનામાં નથી, સર્વ સાધારણ લોક જે પ્રમાણે કીડાનાય, ગાન, વિનોદ આદિને સમયે અસત્ય બાપણ કરે છે તે, જેમનામાં નથી તેમજ કોઈ પણ પ્રકારના માયાવીપણાનો દોષ નથી તેમનેજ સાધનો અનુસાર નિર્મળ પ્રજ્ઞલોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં ‘જહારથી બીજા પ્રકારનું’ પ્રતીત થવું અને ‘અંદરથી જુદાજ પ્રકારનું’ પ્રતીત થવું’ એજ મિથ્યાચારરૂપા માયાનો અર્થ છે. લોકમાં ‘કહેવું કંઈક, મનમાં કંઈક અને કરવું બીજુંજ’ માયાવિયોમાં એવો સ્વભાવ જોવામાં આવે છે. સત્યબાપણ, કૌટિલ્યરાહિત્ય, માયારાહિત્ય તથા ઇન્દ્રિયોપાસન, એ સાધનો વગર પ્રજ્ઞલોકની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

એ પ્રમાણે કહેતા પિષ્પલાદ કષિએ, અગ્નિ ચંદ્રમા દ્વારા પ્રભાવતિજ સર્વજગતના કર્તા છે, એવો ઉપદેશ કર્યો. એ પ્રકારે, પ્રભાવતિ વિશદને, જગતના કારણનો નિશ્ચય કરીને, ચોતાના પ્રશ્નનો યથાર્થ ઉત્તર મળી જવાથી કાત્યાયન કષિ ચુપ થઈ ગયા. ૧૬.

પ્રથમ પ્રશ્ન સમાપ્ત.

પ્રશ્ન બીજો

આધિદેવિક—પ્રાણાત્મા પ્રભાવતિની ઉપાસના કહીને એજ શ્રેષ્ઠ ગુણવાળા પ્રાણની આધ્યાત્મિકરૂપથી ઉપાસના વિધાનને સારૂ કહે છે કે—

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ, भगवन्कस्येव देवाः
प्रजां विधारयन्ते, कतर एतत्प्रकाशयन्ते, कः पुनरेषां
वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી એ મહર્ષિ પિષ્પલાદને લિહર્લ દેવતા રહેનારા ભાર્ગવે પ્રશ્ન કર્યો કે—ભગવન્ ! આ પ્રભાવને કેટલા દેવતા ધારણ કરે છે ? તેમાંથી એવા કોણ કોણ છે કે જે તેને પ્રકાશિત કરી રહ્યા છે ? તથા તેમાં કોણ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે ? ૧.

વિ० વિ० ભાષ્ય—પહેલા પ્રશ્નનું તેના ઉત્તરથી સમાધાન થઈ ગયા પછી આચાર્ય પિષ્પલાદને જૂથપુત્ર વૈદર્ભિ કષિએ બીજો પ્રશ્ન કર્યો કે—(ક) હે ભગવન્ ! મન તથા પ્રાણ એ વસ્તુઓ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોના અભિમાની અધિષ્ઠાતૃ દેવતામાં, કેટલા આ શરીરરૂપ પ્રભાવને વિશેષરૂપથી ધારણ કરે છે ? (ખ)—જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયોમાં વિભક્ત થયેલા એ દેવતામાંથી કોણ કોણ ચોતાના મહિમાને પ્રકાશિત કરે છે ? એટલે કે ચોતાના માહાત્મ્યને પ્રગટ કરે છે ? (ગ)—તથા આ ભૂત અને ઇન્દ્રિય દેવતાઓમાં કોણ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે ? અર્થાત્ તેમાં પ્રધાન કોણ છે ? ૧.

વિશેષ—આ પ્રકરણમાં પ્રશ્ન કરનાર, બીજા કષિ છે, તેથી તેને પૂછા-એવો ' બીજે પ્રશ્ન ' કહેવામાં આવેલો છે. પણ અહીં બીજા કષિએ સથે સાથે ત્રણ પ્રશ્ન પૂછ્યા છે. અહીં આચાર્ય પિષ્પલાદને, હે ભગવન્ ! એવું સંજો-

ધન કરવાનું કારણ એ છે કે તેઓ જ્ઞાનરૂપ ઐશ્વર્યથી પરિપૂર્ણ છે, તેઓ શરીરની સૃષ્ટિ છે, તેમની સ્થિતિનો મુખ્ય હેતુ શો છે ? એ બજવાને સાડી ખીજે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે. ૧.

ધારણ કરવું, પ્રકાશ કરવો તથા શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્તિનેજ (બાળે) છે, એ વાત કહેવાને સાડી આખ્યાયિકાનો આરંભ કરે છે—

तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः
पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ॥ ते प्रकाश्याभिवदन्ति
वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—પિપ્પલાદે નષિએ સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો કે આ જે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથિવી, વાદ્, મન, ચક્ષુ, તથા શ્રોત્ર દેવતા છે અગર શક્તિયો છે, તેમણે એક સમયે પોતપોતાના સામર્થ્યને પ્રકાશિત કરીને કહ્યું કે હમે કદેક આ શરીરની સહાય કરીને રક્ષા કરીએ છીએ. ૨.

વિં વિં બાધ્ય—પિપ્પલાદે કહ્યું કે આકાશજ એ દેવ છે. તથા શરીરનો આરંભ કરનારા આકાશસહિત વાયુ, અગ્નિ, જળ તથા પૃથિવી એ પાંચ મહાભૂત તથા તેમના કાર્ય વાદ્, મન, ચક્ષુ, શ્રોત્ર આદિ કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અગર તેમના અધિષ્ઠાતૃ દેવતા પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવાને સાડી સ્પર્ધા પૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે—આ સંઘાતને આશ્રય આપીને હમેજ ધારણ કર્યા છે. ૨.

વિશેષ—આ મંત્રમાં ‘વયમ’ એ બહુવચન પ્રયોગ, પોતાના મહત્વના યોધન સાડી કહેલો છે. જેમ આકાશ શ્રોત્રાદિએ શરીર ધારણપ્રયોગી એકજ સામર્થ્ય દેખાડ્યું, જેમ આકાશે અવકાશ દેવા માત્ર, શ્રોત્રે દેવળ સાંભળવાની તથા ચક્ષુએ જોવાની ક્રિયામાત્ર કરી પરંતુ તો પણ તેમણે એકલાએજ શરીર સંઘાતના સર્વ વ્યવહારોને સિદ્ધ કરવાનો દાવો કર્યો. પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા દેખાડવાનો જ આ આખ્યાયિકાનો અભિપ્રાય છે, ઇન્દ્રિયો અભિમાનની સાથે કહ્યું છે કે આ ‘શરીરને હમે કાયમ રાખીએ છીએ અને ચલાવીએ છીએ. અન્યથા ટેકા વગરના છાપરાની જેમ શરીર હંભાચ વગર તરતજ પડી જાય. ૨.

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । सा मोहमापद्यथाहमेवै-
तत्पञ्चधारमानं प्रविभज्येतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति ।
तेऽब्रवधाना वभूवुः ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—એ સમયે સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાણે તેમને કહ્યું કે તમે મોઢમાં પડશો નહીં. હું જ પોતાને પાંચ ભાગમાં વિભક્ત કરીને શરીરને આશ્રય આપી તેની રક્ષા કરે છું. પણ તેમણે તેનો વિશ્વાસ કર્યો નહીં. ૩.

વિ ૦ વિ ૦ ભાષ્ય—પ્રાણે સર્વને કહ્યું—તમે બ્યર્થજ અજ્ઞાનવશ મિથ્યા મિથ્યા અભિમાનના ફેરમા પડ્યા છો. મારા વગર તમે કાંઈ કરી શકો તેમ નથી. હું પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન તથા બ્યાન, એ પાંચ રૂપોને ધારણ કરીને શરીરને સ્થિત રાખીને તેને પ્રત્યેક કાર્ય કરવાને સમર્થ બનાવું છું. પણ પ્રાણની વાત ઉપર તેમને વિશ્વાસ બેઠો નહીં. ૩.

વિશેષ—પ્રાણનું પોતાને શ્રેષ્ઠ બતાવવું યગ્યાર્થ છે. કારણકે કાન અથવા આંધિ ઇન્દ્રિયો વગર આધના બહેરા આંધિ હોવા રહી શકે છે, છતાં પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા, આકાશવાદિયો એ એક બીજાના સામુ ભેદને, હાથની અનેક ચેષ્ટાઓ, તથા હાસ્ય દ્વારા વાતોમા ઉઘાળી દીધી. ૩.

સોઽભિમાનાદૂર્ધ્વમુત્ક્રમત इव तस्मिन्નુત્ક્રામत्यथેતरे
सर्व एवोत्क्रામन्ते तस्मिन् प्रतિष्ठमाने सर्व एव प्राति-
ष्ठन्ते तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्ક્રામन्तं सर्वा
एवोत्क्रામन्ते तस्मिन् પ્રતિષ્ઠમાને સર્વા એવ પ્રાતિષ્ઠન્ત
एवं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥૪॥

ભાવાર્થ—એ સાબળીને પ્રાણ અભિમાનથી બરાઈને ઉપર ઉઠવા લાગ્યો, ત્યારે તો તેની પાછળજ બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ ઉઠવા લાગી, અર્થાત્ બહારની બાહ્યોએ નિકળવા લાગી. તથા જ્યારે પ્રાણ ફરી આવીને અંદર ઉભો રહ્યો ત્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ તેની પાછળ પાછળ આવીને ત્યાં સ્થિત થઈ ગઈ. જેમ મધ માખિયોના રાજાના ઉડી જતા સર્વ મધમાખિયો તેની પાછળ ઉડી જાય છે તથા તેના બેસી જતા બેસી જાય છે, તેજ પ્રમ હોવાથી, મન, ચતુ તથા શ્રોત્ર આદિની શક્તિયોએ પણ કર્યું તે પછી તેઓ સર્વ સંતુષ્ટ થઈને પ્રાણની સ્તુતિ કરવા લાગી. ૪.

વિ ૦ વિ ૦ ભાષ્ય—જ્યારે પ્રાણ શરીરમાંથી નિકળી જાય છે, ત્યારે કોઈ ઇન્દ્રિય કામ આપવી નથી. તેથી લોક બ્યવહારમા મનુષ્યોને, સર્વસ્વ નિહાવર કરીને પણ પ્રાણોની રક્ષા કરવા ભોવામાં આવ્યા છે. ૪.

વિશેષ—સદાચાર પ્રાણીનું લોજન છે. તથા દુસાચાર તેને સારું હળા-
હળાંડેર છે. સદાચારણુ વગર પ્રાણુ સુકાઈ જાય છે.

હવે પ્રાણની રતુતિ કરે છે, યથા—

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मधवानेष :
वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चासृतं च यत् ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—એ પ્રાણુ અગ્નિ થઈને તપે છે, તે સૂર્ય છે, તે મેઘ, ઇંદ્ર, વાયુ
છે, તે દેવજ પૃથ્વી, રયિ, તથા જે સત્ અસત્ અને અમૃત છે. અર્થાત્, દેવ-
તાઓના લોગ્યરૂપ અમૃત એ પદાર્થ પણ હે પ્રાણુ, તે તમેજ છો. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—એ પ્રાણુ અગ્નિ થઈને તપી રહ્યો છે. તે સૂર્યરૂપે
મુકાશ આપી રહ્યો છે, એ મેઘ જનીને વરસે છે, તથા ઇંદ્ર જનીને પ્રજાનું પાલન
તથા મર્યાદાનાશક અસુરોને હંડ આપે છે. તે આવહ, પ્રવહ આદિ સાત
પ્રકારના વાયુ થઈને મેઘ તથા તારામંડળને ચલાવે છે, પૃથ્વી થઈને સર્વ ચરા-
ચર વિશ્વપ્રપંચને ધારણ કરે છે તથા તે ચંદ્રમા થઈને સર્વનું પોષણ કરે છે. શું
શું કહીએ ? સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મરૂપ જગત તથા દેવતાઓની સ્થિતિનું કારણ જે
અમૃત છે, તે સર્વ તેજ છે. ૫.

વિશેષ—જેમ ‘જાયુર્વે ઘૃતમ્’ અહીં ધૃતનેજ વાયુ કહેલો છે, તેજ
પ્રમાણે પ્રકૃતમાં પ્રાણુને અગ્નિ, સૂર્ય ઇંદ્રાદિરૂપથી કહેલો છે, જેના વિના જે
કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, તે પદાર્થની સાથે તદ્દરૂપતાનો બ્યવ-
હાર લોકમાં જોવામાં આવે છે. પ્રાણુ સર્વમાં પ્રધાન છે, તેના વિના અગ્નિ
આગ્નિ, કોઈ કામ કરી શકતું નથી. તેથી પ્રાણુને ‘તે અગ્નિ છે, તે સૂર્ય
છે’ ઇત્યાદિ કહેલો છે. ૫.

પ્રાણની સર્વાત્મકતા કહીને હવે તે સર્વનો આધાર છે, એ કહે છે—

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । ऋचो
यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—જેમ રથની નાભિમાં આરા લાગેલા રહે છે, તેજ પ્રમાણે
ઋચ્, યજુ, સામ, યજ્ઞ, ક્ષત્રિય તથા બ્રાહ્મણ એ સર્વ પ્રાણુમાંજ સ્થિત છે. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—આ સંસાર એક ચક્રના જેવો છે, તેમાં પ્રાણુ આરાની
નાભીને સ્થાને છે. તે પ્રાણરૂપ તાલીમાં સગવેદાદિ પૃથિવી, ચંદ્ર, સૂર્ય તથા તે
ઉપરાંત જે માયાના કાર્ય છે, તે સર્વ પ્રાણુમાં આરાની પહે જડાએલા છે. ૬.

વિશેષ—જે કાંઈ છે તે પ્રાણરૂપ છે, તેના સિવાય બીજું કાંઈ પણ નથી. મન—મનમાં પાકોનો સંકેત છે. મનુ તેને કહે છે કે જે મનના, જાણેનું નિયમન છે. તથા સાચ તે છે કે જે મન ગાયત્રી પેઠે જાણી શકાય છે. ૬.

તે ઉપરાંત—

પ્રજાપતિશ્વરસિ ગર્ભે સ્વમેવ પ્રતિજાયસે । તુભ્યં પ્રાણ
પ્રજાસ્તિત્વમા વર્ણિં હરન્તિ યઃ પ્રાણેઃ પ્રતિતિષ્ઠસિ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—હે પ્રાણ ! વિરાટરૂપ પ્રભપતિ તું જ, પિતાના શરીરમાં વીર્ય રૂપે તથા માતાના શરીરમાં સંતાન રૂપે વિચરે છે. તું માતાપિતાની આકૃતિ વાળો થઈને ઉત્પન્ન થાય છે. એ મનુષ્ય આદિ સકળ પ્રાણી તમને જ લેટ અર્પણ કરે છે, કારણકે તું સર્વ ઇન્દ્રિયોની સાથે સ્થિત રહે છે. ૭.

વિં વિં બાબ્ધ—હે પ્રાણદેવ ! તમે પ્રભપતિ છો, વિરાટ છો, તમે માતાના ગર્ભમાં પહેલેથીજ સ્થિત રહીને ઉત્પન્ન થાઓ છો. તમે શબ્દના જેવા, શરીર મહેલમાં વિરાજમાન છો. તમારે સારૂ આ મનુષ્યાદિ સર્વ પ્રજા, રૂપાદિકોની જ્ઞાનરૂપ સામગ્રીની લેટ નેત્રાદિ પાત્રોમાં રાખીને આપી રહેલી છે. ૭.

વિશેષ—સર્વને પેસવાનું તથા નિકળવાનું નિમિત્ત વાયુ છે. ગર્ભાશયમાં વીર્યનો પ્રવેશ તથા ત્યાંથી બાળકનું નિકળવું એ પ્રાણ અગર પ્રાણના લેટોથીજ થાય છે. તેથી ઉત્પત્તિ વિનાશનો હેતુ પ્રાણને કહેવો એ સમુચિત છે. ૭.

હે પ્રાણજ મુખ્ય વિભૂતિ છે, એ કહે છે, તથા—

દેવાનામસિ વહ્નિતમઃ પિતૃણાં પ્રથમા સ્વધા । ઋષીણાં
ચરિતં સત્યમથર્વાક્ષિરસામસિ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—તું દેવતાઓને સારૂ મુખ્ય અગ્નિ છે. પિતૃજણને સારૂ પહેલી સ્વધા છે. તમા અથર્વાગિરસ નિષિથોને સારૂ અર્થાત્ ત્રણ આદિ પ્રાણોને સારૂ સત્ય આચરણ છે. ૮.

વિં વિં બાબ્ધ—હે પ્રાણ ! તું હોમ કરેલા પશુઓને દેવતાઓ મુખી પહેલાપ્રાન્તર પરમેષ્ઠ અગ્નિ સ્વરૂપ છે. નાન્દી વિગેરે શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓ નિમિત્ત આપેલા અન્નને સારૂ સ્વધા શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં છે, એ કર્મ દેવતાઓની જૂનના પહેલાં પણ કરવામાં આવે છે, તેને પિતૃઓની સમીપ પહેલાપ્રાન્તર પશુ

તું જ છે, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને એટલા કરાવનાર તથા તેમના ફેહ આદિને ધારણ કરવા આદિની સત્તા પણ તું જ છે. અથવા તું જ ઋષિ ગણોના સત્યાચરણ તથા અંગિરસ ઋષિઓમાં અથવા છે. ૮.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં ‘ઋષીનામ્’ એમાં ઋષિ શબ્દથી ‘ઇન્દ્રિયો’ જાણવાની છે, અહીં ઇન્દ્રિયોને પ્રાણ પણ કહેવામાં આવેલી છે. અહીં ‘ઋષીનામ્’, ‘ઇન્દ્રિયાનામ્’ નું વિશેષણ ‘જયર્વાઙ્ગિરસામ્’ એનો અર્થ છે—જે સંઘાતને પુષ્ટ કરે તે થયો ‘અથર્વા’, આખળ ‘મક્ષિનઃ—શરીરસ્ય રસાઃ સારભૂતાઃ’ જે શરીરનો સાર રસ છે. તે બધાનો અર્થ એ થયો કે—પુષ્ટ કરનાર શરીરનો રસ છે એવી જે ઇન્દ્રિયો, તેમની એટલાઓનું જે સત્ય હોય—શરીર હોય-તે પણ તું જ છે.

‘શ્વાહા’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને દેવતાઓને બલિ આપવામાં આવે છે; ‘સ્વધા’ શબ્દ પિતૃઓને સાદ આપવામાં આવતા બાગને સમયે બોલવામાં આવે છે; ‘વષટ્’ શબ્દનો પ્રયોગ ઋષિઓને સાદ કરવામાં આવે છે. ૮.

વળી—

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वम-
न्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—હે પ્રાણ ! તું ઇન્દ્ર છે, તેજને કારણે તું જ રુદ્ર છે, તું જ પાલન કરતા છે, તું જ જ્યોતિર્ગણનો અધિપતિ સૂર્ય છે તથા અંતરિક્ષમાં સંચાર કરે છે. ૬.

વિં ૦ વિં ૦ ભાષ્ય—હે પ્રાણદેવ ! સર્વને નિયંત્રણમાં રાખનાર દેવી શક્તિને જે તે કાર્યમાં નિયુક્ત કરનાર તું ઇન્દ્ર છે, તું જ સંહારક તેજથી જગતનો પ્રલય કરતા રુદ્ર છે. સ્થિતિકાલમાં વિશ્વનો પાલન કરતા વિષ્ણુ પણ તું જ છે. તું જ સંપૂર્ણ જ્યોતિ મંદળનો અધિપતિ સૂર્ય છે, કારણકે અનંત અંતરિક્ષમાં વિચરણ કરવાનું તારામાં અસીમ સામર્થ્ય છે. ૬.

વિશેષ—કોઈ પંક્તિ એવો પણ અર્થ કરે છે કે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયમાં પણ પ્રાણજ સર્વનો રક્ષક છે, તેથી જ તેને ઇન્દ્ર, રુદ્ર તથા વિષ્ણુ કહેવામાં આવેલો છે. ઉત્પત્તિ સ્થિતિમાં તો પ્રાણ રક્ષક છે જ પરંતુ ધરવામાં પણ તે રક્ષક છે, કારણ કે જેમની પ્રાણચક્ષિ, પ્રાણીયાય સંપર્કથી પ્રાણ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતાથી, વધી ગયેલી હોય છે; તે પોતાના મરણકાલને પણ રોકી શકે છે. તેથી અમુક સમય માટે મરણથી રક્ષણ કહેવાય જેમ કે—વીર્મચિંતામંદ અર્થે અર્નેક

સંતો થઈ ગયા છે અને ઘાય છે, પ્રાણ તેજસ્વી પુરુષોનો રક્ષક છે, કારણ કે તે તેમના હૃદયાકાશમાં વિચરે છે, અર્થાત્ તેમના હૃદયમાં બળ આપે છે. ૯.

**यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः । आनन्द-
रूपास्तिष्ठन्ति कामायाज्ञं भविष्यतीति ॥ १० ॥**

ભાવાર્થ—હે પ્રાણ ! જ્યારે તું મેઘરૂપ થઈને વરસે છે ત્યારે તારી આ સર્વ પ્રજા એમ સમજીને આનંદમાં સ્થિત થાય છે કે ‘હવે યથેચ્છ અન્ન થશે’—‘પૂજા ખાવ સામગ્રી પેદા થશે. ૧૦.

વિં વિં ભાષ્ય—હે પ્રાણદેવ ! જે સમયે તું વાહણ બનીને પ્રાણી વરસાવે છે, તે સમયે આ સંપૂર્ણ પ્રજા અન્ન પ્રાપ્ત કરીને પ્રાણન, એટલે કે પ્રાણક્રિયા કરે છે અર્થાત્ જીવન ધારણ કરે છે. તેને એવો નિશ્ચય થાય છે કે ‘હવે શું કરી છે ?’ ખાવા પીવાની પૂજા મળ પડશે. ૧૦.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે અનુકૂળ વાયુની પ્રેરણાથી સમય થતાં આકાશમાં વાહણ ફેલાઈ જાય છે, પછી તાપથી તે વરસે છે, તેથી ઔષધિયો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમનું જાણણ કરીને મનુષ્ય, પશુ, કીટ પતંગાદિ પ્રાણીમાત્રને જીવન ધારણ કરવાનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦.

એ સર્વોત્તમક—સર્વરૂપ પણ છે, તોપણ તેનામા કોઈ અશુદ્ધિનો સંપર્ક નથી, એ કહે છે, યથા—

**मातृस्त्वं प्राणैककर्पिरस्ता विश्वस्य सत्पतिः । वयं-
मायस्य दातारः पिता स्वं मातरिश्च नः ॥ ११ ॥**

ભાવાર્થ—હે પ્રાણ ! તું માતૃ (સંસ્કાર રહિત) છે, એકર્ષિ નામક અગ્નિ તું જ જોડતા, વિશ્વનો સત્પતિ તું છે. હમે તને ખાવ (ખાવા પીવાના પદાર્થ) આપનારા કહીએ, હે વાયો ! તું હમારા પિતા છે. ૧૧.

વિં વિં ભાષ્ય—હે પ્રાણદેવ ! તું માતૃ એટલે કે સંસ્કાર વિનાનો છે, કારણ કે તું સર્વ પહેલો ઉત્પન્ન થએલો છે. તે સમયે કોઈ સંસ્કારવિધિ બનેલી નહોતી, તેમ સંસ્કાર કરાવનાર કોઈ આચાર્ય પણ નહોતા. અર્થાત્ તું સ્વભાવથી શુદ્ધ છે. ઋષિયોમા પ્રસિદ્ધ ‘એકર્ષિ’ નામક અગ્નિ થઈને સંપૂર્ણ હવિયોનો જોડતા તથા સંસારનો સર્વોત્તમ પતિ તું છે. હમે તને ખાવા પીવાના જીવિમાત્રને આપનારા છીએ હે માતરિશ્વન ! તું હમારા પિતા છે (પાઠાંતરમાં) હં વાયુનો પિતા છે. , ૧૧-

વિશેષ—‘એકવિં’ નામનો અગ્નિ અથર્વવેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. સંસારની બધી વસ્તુઓનો સંસ્કાર કરવામાં આવે છે પણ જે સર્વને દુરસ્ત કરે તેને કૌણ મુખારી થકે ? તો પછી જે અનાદિ હોય તેને સંસ્કૃત કરવાનું તો કયાંથીજ હોય ? કારણ કે તેના પહેલા તો કાંઈ હોયજ નહીં. ૧૧.

સ્તુતિ કરીને હવે કાર્ય કહે છે, યથા—

યા તે સનૂર્વાચિ પ્રતિષ્ઠિતા યા શ્રોત્રે યા ચ ચક્ષુષિ ।

યા ચ મનસિ સંતસા શિવાં તાં કુરુ મોત્ક્રમીઃ ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ—તાં જે સ્વરૂપ વાણીમાં સ્થિત છે તથા જે ધાન, આંખ, તથા મનમાં વ્યાપ્ત છે, તું તેને શાંતિ આપ, તું ઉત્ક્રમણ કરીશ નહીં. ૧૨.

વિં વિં બાધ્ય—હે પ્રાણદેવ ! જોવવાની ચેષ્ટા કરતી જે ‘તમારી મૂર્તિ, વાણીમાં સ્થિત છે, જે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયમાં તથા જે મનમાં વ્યાપ્ત રહેલી છે, તેને શાંતભાવથી સ્થિત-સ્થિર કરે, કૃપા કરીને તે મૂર્તિને બહાર નિકળવા દેશે નહીં, તેનાથી હમારા સર્વનું કલ્યાણ થયે. હમો સર્વ આપના સેવક છીએ. ૧૩.

વિશેષ—જે આન્યુ તે જરૂર જવાનું, જે જન્મ્યું છે તે પોતાના ગળામાં મૂલ્યને પણ સાચે લાવેલું છે, એ ખરૂં છે, તો પણ મનુષ્યે સદા શુભ સંકલ્પ કરવો જોઈએ. તેનેજ સાડ પ્રકૃત મંત્રમાં કહેલું છે કે ‘હે પ્રાણ, તું હમારા શરીરમાંથી નિકળીશ નહીં’ અન્યથા હમે કયાંના કયાં રહી જઈશું. તું અપાત-મૂર્તિથી હમારી વાણીમાં વિરાજમાન છે, વ્યાનરૂપી તારી મૂર્તિ કહેન્દ્રિયમાં સ્થિત રહીને સાંભળવાનું કામ કરી રહેલી છે, મુખ તથા નાસિકાથી આવ જા કરીને પ્રાણમૂર્તિ પોતાના વ્યાપારમાં લાગેલી છે. તેજ પ્રમાણે હમારા પ્રત્યેક અંગ પ્રત્યંગમાં તારી મૂર્તિ પોતાની કાર્યવાહીમાં રત છે. એ તું ચાલ્યો જઈશ તો કુશળ પ્રબંધને છોડી દેતાં કારખાનાની પેઠે હમારા શરીરરૂપ સંચાનું, ખડુજ કામકાજ બંધ પડી જશે. તેથી હમારી ઈચ્છા પ્રમાણે હમારી સેવાના બદલામાં તું હમને છોડી જઈશ નહીં. ૧૨.

હમે પહેલાના જેવા સ્વતંત્ર પુરુષના નથી, એ કહે છે, યથા—

પ્રાણસ્યેદં વશે સર્વં ત્રિદિવે યત્પ્રતિષ્ઠિતમ્ । માતેવ

પુત્રાનૃજસ્વ શ્રીશ્ચ પ્રજાં ચ વિધેહિ ન ઇતિ ॥૧૩॥

ભાવાર્થ—અહીં સર્વકાંઈ તથા સ્વર્ગમાં જે કાંઈ વર્તમાન છે, તે પ્રાણને

જ આધીન છે. જેમ માતા પુત્રની રક્ષા કરે છે, તે પ્રમાણે તું હમારું રક્ષણ કર તથા હમને શ્રી તથા ખુદિ આપ. ૧૩.

વિં વિં બાધ્ય—આ લોકમાં જે કાંઈ લોગોપયોગી સામગ્રી છે તથા સ્વર્ગમાં દેવતાઓને સારૂ જે લોભ્ય પદાર્થો છે તે સર્વ પ્રાણનેજ આધીન છે, હે પ્રાણ ! જેમ માતા પુત્રની રક્ષા કરે છે, તેમજ તું હમારી રક્ષા કર. હમને ઐશ્વર્ય પ્રદાન કર, કારણકે સંસાર જ્યવહારમાં હમને તેની જરૂર પડે છે, તેની સાથે હમને ખુદિ પણ જોડવા માટે આપ કે હમે તારા આપેલા ઐશ્વર્યનો સફળ ઉપયોગ કરી શકીએ, તથા આપના મહિમાને બધી શકીએ, તેમજ હમારા કર્તવ્યકર્તવ્યને પણ સમજી શકીએ. ૧૪.

વિશેષ—પ્રાણ સર્વકાંઈ આપી શકે છે. પ્રાણની કૃપા હોય જોડલે કે પ્રાણ રહે તો જ, બ્રહ્મણુ વેદરૂપ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ક્ષત્રિયોને ચૌર્ય, વૈશ્યોને નિધિ તથા શૂદ્રોને સેવાધર્મનું ઐશ્વર્ય મળી શકે છે. તેજ પ્રમાણે સંન્યાસી પ્રથમન રૂપ ઐશ્વર્ય, ગૃહસ્થ ગૃહસ્થપાલન, વાનપ્રસ્થ ધર્મ નિયમ તથા બ્રહ્મચારિયો શરૂ શુશ્રુષારૂપ ઐશ્વર્ય—સંપત્તિ મેળવવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પ્રાણ નથી તો કાંઈ નથી. એ પ્રમાણે પ્રાણની રૂપિત કરીને મન આકર્ષિ ધરિયો ચુપ થઈ ગઈ.

આ કથનથી એ સિદ્ધ થયું કે પ્રાણજ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. શિબિના પુત્ર સત્ય હમને, પોતાના પ્રશ્ન અગર પ્રશ્નોનો સમુચિત ઉત્તર સાંભળીને બધો સંતોષ થયો, તથા તે આશ્ચર્યને પ્રજ્વાલ કરીને એક બાબુએ બેસી બેસી. ૧૩.

બીજો પ્રશ્ન સમાપ્ત.

પ્રશ્ન ત્રીજો.

સર્વાત્મક હોવાથી લોકતા, પ્રભુપતિ પ્રાણની શ્રેષ્ઠતાનો નિશ્ચય થયા પછી અન્ય ઉપાસના વિધાન કરવાને સારૂ, એ પ્રાણની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ આદિના નિષ્કર્ષને અર્થે ત્રીજા પ્રશ્નનો આરંભ કરવામાં આવે છે, યથા—

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भगवत्कुत
एष प्राणो जायते कथमायास्यस्मिञ्छरीर आत्मानं वा
प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते
कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

સાવાચ્ય—તે પછી કોસલ દેશના રહેવાસી આરવલાયન નામના ઋષિએ પ્રાણની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિના નિર્ણય ને સાડ નીચે પ્રમાણેના ૬ પ્રશ્ન કર્યાં હોઃ ભગવન્, ૧—એ પ્રાણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ૨—આ શરીરમાં કયે પ્રકારે આવે છે ? ૩—તે પોતાના વિભાગ કરીને કેવે પ્રકારે સ્થિત રહે છે ? ૪—પછી કઈ વૃત્તિથી શરીરમાંથી બહાર નિકળે છે ? ૫—કયે પ્રકારે બહારના અધિભૂત, અધિદેવ પદાર્થોને ધારણ કરે છે ? ૬—તથા અધ્યાત્મ વસ્તુઓને પણ તે કેવી રીતે ધારણ કરે છે ? ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—ન્યારે પિપ્પલાદ ઋષિએ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી દીધો, ત્યાર પછી આરવલાયને પૂછ્યું કે—હે આચાર્ય !

ક—પ્રાણની ઉત્પત્તિનું કયું ઉપાદાન અગર નિમિત્ત કારણ છે ?

ખ—આ સ્થૂળ શરીરમાં તેના આવવાની રીતિ શી છે ?

ગ—પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, વ્યાન, સમાન એ બેઠોથી આ દેહને કેવી રીતે ધારણ કરે છે ?

ઘ—મરતી વખતે તે કયા હરવાબથી બહાર નિકળે છે ?

ડ—પંચ મહાભૂતોને તે કેવી રીતે આશ્રય આપે છે ?

ચ—તથા દેહ ઇન્દ્રિયાદિને કેવી રીતે સહાયતા કરે છે ?

વિશેષ—આ બીજા પ્રશ્નમાં પ્રાણનું મહત્વ સુખ્ય લોકતૃત્વ તથા અનેક રૂપતા કહેલી છે. હવે આ ત્રીજા પ્રશ્નમાં પ્રાણના શરીરમાં સ્થિત કહેવાનો વિષય કહેવામાં આવે છે. ૧.

કોસલ્યના આ પ્રમાણે પૂછવાથી—

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्मृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीदति
तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

સાવાચ્ય—આચાર્ય પિપ્પલાદે તેને કહ્યું—‘ તું ઘણો કઠણ પ્રશ્ન પૂછે છે, તું મોટો પ્રહ્લવેતા છે, તેથી હું તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપુ છું. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—પિપ્પલાદ સુનિએ પરમ પ્રસન્ન થઈને તેને કહ્યું— પ્રથમ તો પ્રાણને બહુવાનુંજ ઘણું કઠણ છે, તોપણ તું પરમ દુર્વિજ્ઞેય પ્રાણનો જન્મ આદિ પૂછે છે. એજ રીતે તે પ્રાણના વિષયમાં બીજું પણ પૂછ્યું છે. એ તારા પ્રશ્ન ઘણા કઠણ છે. તેમના ઉત્તરને સાડ માટે ઘણે ભાગે ઘણા ઘણા

શુદ્ધ વિચાર તથા વિધિયોનું અનુશીલન કરવું પડે. તો જમે તેમ યાય પણ હું
બ્રહ્મવેત્તા છે, તેથી હું તને કહું છું તે સાવધાન થઈને સાંભળ. ૧૨.

વિશેષ—વિદાન લોક, પ્રશ્ન કરનારના શબ્દોની ભાષા બિપરથીજ, તેની
બુદ્ધિની પરીક્ષા કરી લે છે. પ્રકૃતમાં કૌસલ્ય અધિએ જે પૂછ્યું છે, તેથી તેના
જ્ઞાનનું માપ આવી ગયું, પ્રશ્નકર્તા કેટલા પાણીમાં છે, તેની બાંધાઈનું માપ કહાડી,
આચાર્ય ઉદાસકે ઉત્તર આપવાનો સહયોગ સ્વીકાર કર્યો. ૨.

પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે—

આત્મન एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे क्षायत-
स्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिच्छरोरे ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—આ પ્રાણ આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ મનુષ્યથી છાયા
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ આ આત્માથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે તેમાં વ્યાસ
રહે છે, તથા મનના કરેલા સંકલ્પથી આ શરીરમાં આવે છે. ૩.

વિ. વિ. લશ્ચ—આ પ્રાણની ઉત્પત્તિ પરમાત્માથીજ છે, શરીરમાં
છાયાના સમાન, એ મનના કાર્યથી અર્થાત્ મનના સંકલ્પ તથા ઈચ્છા આદિથી
જે કંઈ થાય છે, તેમનાથી આ શરીરમાં આવે છે. શરીરથી ઉત્પન્ન થએલી
છાયાની પેઠે એ પ્રાણ સત્ય અક્ષર પરમ પુરૂષથી ઉત્પન્ન થાય છે. છાયા પણ
એકંમિધ્યાજ છે, તેજ પ્રમાણે છાયા સ્થાનીય પણ મિથ્યાતત્ત્વ છે, જે પરમ
પુરૂષમાં વ્યાપ્ત છે, સમર્પિત છે. ૩.

વિશેષ—આ એક મંત્રમાં આ પ્રાણ આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ
પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર થયો. મનના સંકલ્પે કરીને ઉત્પન્ન થએલાં જે શુભાશુભ
કર્મ છે તેમનાથી તે આ સ્થૂળ શરીરમાં આવે છે. એ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર થયો ૩.
ચોવીના બિભાગોના રૂપમાં પ્રાણ કેવી રીતે રહે છે? તેના દ્રાણની
સાથે ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. યથા—

यथासम्राडेवाधिकृतान्निनियुह्क्ते एतान्ग्रामानेतान्ग्राम-
मानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेवं
संनिषत्ते ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જેમ કોઈ અકર્તૃ સમ્રાટ તેમ આ ત્રણ ગ્રામોનું શાસન કરે,
એ પ્રમાણે કર્મચારિયોને અધિકાર આપીને નિયુક્ત કરે છે, તેમજ આ પ્રાણ
પણ અણુ-ઇન્દ્રિયાદિ રૂપ અન્ય ગ્રાણોને બિલ બિલ સ્થાનોમાં યોજે છે. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—કુરૂદેશનાં આટલાં ગામોના અધ્યક્ષ તમને બનાવ્યાં. તથા પંચાલ દેશના આટલા ગામોના અધિકષતા તમને બનાવ્યાં. આવા પ્રકારના અધિકાર જેમ સર્વભૌમ રાજા પોતાના અધિકારિયોને આપે છે, તેજ પ્રમાણે પ્રમુખ પ્રાણે, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને તથા અપાનાદિ પોતાના લેહોને બિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં નિયુક્ત કરી રાખેલા છે. ૪.

વિશેષ—સમુદાયમાં મુખ્ય તથા બળવાન, રાજા કહેવાય છે. આ શરીરમાં પ્રધાન હોવાને કારણે પ્રાણ ઇન્દ્રિયોનો રાજા છે. તેણે ઇન્દ્રિયોને જેના તેના કર્મ તથા સ્થાનમાં, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નિયત કરી રાખેલી છે. ભાવ એ કે પ્રાણજ નેત્ર આદિલેહથી આ શરીરને ચાલુ રાખે છે.

વિભાગ તથા પ્રેરકતાને કહે છે—

પાયૂપસ્થેऽપાનં ચક્ષુઃશ્રૌત્રે મુખનાસિકાભ્યાં પ્રાણઃ
સ્વયં પ્રાતિષ્ઠતે મધ્યે તુ સમાનઃ । एष ह्येतद्द्यુતमन्नं समं
नर्याત तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—એ પ્રાણ પાયુ તથા ઉપસ્થમાં અપાનને નિયુક્ત કરે છે, મુખ તથા નાસિકાથી નિકળતો એ પ્રાણ. આંખ તથા કાનમાં, તેજ પ્રમાણે મધ્યમાં સમાન રહે છે, ખાધેલા અન્નને સમભાવથી શરીરમાં સર્વ જગ્યાએ પહોંચાડવાનું સમાન વાયુનું કામ કરે છે, એ પ્રાણાગ્નિથીજ એ સાત જવાળાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—એ પ્રાણ મળદાર તથા મૂત્રદાર જનનેન્દ્રિયમાં જોટલા માટે અપાન વાયુને સ્થાપિત કરે છે કે જેનાથી તે બહાર પડેલી થકે. સંજ્ઞાટ પ્રાણ છુદ મુખ તથા નાસિકાના દ્વારથી નિકળીને નેત્ર તથા કાનમાં નિવાસ કરે છે, ખાધેલા અન્નના રસને શરીર દેશમાં સર્વ જગ્યાએ પહોંચાડવાને સારૂ મધ્યમાં સમાન વાયુને નિયુક્ત કરેલા છે. જોટલે તે સમાન વાયુથી જે અન્નરસ ન્યાં ત્યાં જાય છે તેનાથી જવાળાઓ નિકળે છે. ૫.

વિશેષ—આ મંત્રમાં ‘સપ્તાર્ચિષઃ’ પદનો ભાવ એ છે કે જઠરાગ્નિમાં જે અન્ન હવન કરવામાં આવે છે તેજ બાણે ઈન્ધન છે તેનાથી જઠરાગ્નિમાં જે ઉત્તાપ થાય છે તેનાથી સાત જવાળા નિકળે છે. ૨ નેત્ર, ૨ કાન, ૨ નાસિકા, ૧ મુખ એ સાત જવાળા છે, અર્થાત્ એ સાતેમાં પ્રાણ, ઈશન અવધુ આદિ વિષયોનો પ્રભાવક થાય છે. ૫૫.

વ્યાન નાડીના સ્થાનમાં રહેવાને સાર નાડિયોનું ઉત્પત્તિસ્થાન હૃદય છે, તે કહે છે—

હૃદિ દ્યોષ આત્મા । અત્રેતદેકશતં નાડીનાં તાસાં
શતં શતમેકૈકસ્યાં દ્વાસપ્તતિર્દ્વાસપ્તતિઃ પ્રતિશાખાનાડી-
સહસ્રાણિ ભવન્ત્યાસુ વ્યાનશ્ચરતિ ॥ ૬ ॥

સવાર્થ—હૃદયમાંજ એ આત્મા છે, આ હૃદયમાં ૧૦૧ પ્રધાન નાડિયો છે, એ નાડિયોમાં પ્રત્યેકમાં એક એક સો શાખા નાડિયો છે. અને વળી તેમનામાં પણ એક એક શાખા નાડીમાં યોતેર યોતેર હબર પ્રતિ શાખાનાડિયો છે. એ સૂર્યમાં વ્યાન ગ્રાણી વિચરે છે. ૬.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—આ શરીરમાં અસ્થિ, માંસ, ત્વચા આદિને નાડિયો-રૂપ બંધથી લાકડાના આરા પેઠે બાંધી રાખે છે. જેમ સૂર્યથી નિકળતાં કિરણો આમ તેમ ફેલાય છે, તે પ્રમાણે હૃદયમાંથી નિકળી આમ તેમ પથરાએલી નાડિયોનું નિયંત્રણ વ્યાન કરે છે. અન્યથા આ શરીરના સંધિસ્થાન, સ્કેલ્ડેશ તથા મર્મસ્થળ આદિ ભાગો તરતજ છુટા પડી જાય.

વિશેષ—‘નાડિયો આટલીજ છે’ એનો નિયમ નથી, તેમની સંખ્યાના વિષયમાં એ પ્રસિદ્ધ છે કે મૂળ શાખા તથા પ્રતિ શાખા ૩૫ સર્વ નાડિયો મળીને ૭૨ કર્શઃ ૭૨ લાખ ૧૦ હબર ખસે એક થાય છે. (૭૨૭૨૧૦૨૦૧) ૬.

ઉદાનનું સ્થાન કહેતાં કયા કારણથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ?” એવા ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે—

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन
पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

સાવાર્થ—તથા એક નાડિ દ્વારા ઉપરનું બાહ્ય એ જનારો ઉદાન વાસુ છવને પુન્ય જનક શાઓક્ત કર્મ દ્વારા પુન્યલોકમાં લઈ જાય છે તથા પાપ કર્મથી પાપમય લોકમાં પહોચાડે છે. તથા પુન્ય, પાપ બંને પ્રકારનાં કર્મો તેને મનુષ્ય લોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ૭

વિં વિં ભાષ્ય—ઉપર નાદિયોની જે સંખ્યા બતાવેલી છે તેમાંથી એક સુષુમ્ના નામની નાડિ ઉપરની બાજુએ ગણેલી છે, તેના દ્વારા ઉદ્ધાન વાયું ઉપર જઈને, જીવને પુન્ય જનક કર્મ દ્વારા દેવયોનિ આદિ પુન્ય લોકને, પાપ-પૂર્ણ કર્મથી પશુ આદિની યોનિરૂપ પરલોકને, તથા મિશ્રિત કર્મથી મનુષ્ય-યોનિને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૭.

વિશેષ—૧ કયા દારથી ? ૨—કઈ વૃત્તિથી ? તથા ૩—કયા નિમિત્તથી ? પ્રાણ નિકળે છે, એ ત્રણ પ્રશ્ન છે. સુષુમ્ના નાડીદારથી તથા ઉદ્ધાનવૃત્તિથી નિકળે છે, એ પ્રમાણે પ્રથમ બે અંશોનો ઉત્તર આપીને હવે પ્રકૃત મંત્રમાં ત્રીજા અંશનો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. ૭.

“કેવી રીતે બાહ્ય શરીરને ધારણ કરે છે ?” તથા “કેવી રીતે અભ્યંતર હેઠળે ધારણ કરે છે ?” તેનો બે કંડિકાઓથી એ બંને પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપે છે થયા—

આદિત્યો હ વૈ વાહ્યઃ પ્રાણ ઉદયત્યેષ દ્યોનં ચાક્ષુર્ષ
પ્રાણમનુષ્ઠાનઃ । પૃથિવ્યાં ચા દેવતા સૈવા પુરુષસ્યાપાન-
મવષ્ટમ્યાન્તરા યદાકાશઃ સ સમાનો વાયુઠ્યાનઃ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—નિશ્ચય છે કે આદિત્યજ બાહ્ય પ્રાણ છે, તે આ ચક્ષુમાં સ્થિત પ્રાણ ઉપર અનુગ્રહ કરીને ઉદિત થાય છે. પૃથ્વીમાં જે દેવતા છે તે મનુષ્યના અપાન વાયુનું આકર્ષણ કરે છે. એ બંનેની વચમાં જે આકાશ છે તે સમાન છે, બીજા વાયુ બ્યાન છે. ૮.

વિં વિં ભાષ્ય—જે ચક્ષુમાં સ્થિત પ્રાણને સહાયતા કરે છે, અર્થાત્ રૂપ ગ્રહણ કરવાને સાર નેત્રમાં જ્યોતિ આપી ઉદિત થાય છે તે આદિત્યજ બહારનો પ્રાણ છે. ‘હું પૃથિવી છું’ એ અહમિતિનું અભિમાન કરનાર જે દેવતા છે તે મનુષ્યના અપાનને વશમાં રાખે છે, અર્થાત્ તેને (અપાનને) નીચેની તરફ ખેંચવામાં સહાય કરે છે. સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચમાં જે આકાશ છે તેમાં રહેનારા વાયુ આકાશ શબ્દથી જોળખવામાં આવે છે. એ વાયુના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે, તથા બહારનો જે સામાન્ય વાયુ છે તે બ્યાન વાયુને સહાયતા આપે છે. ૮.

વિશેષ—પ્રકૃત બ્યાખ્યાનમાં પૃથ્વી અને સ્વર્ગની વચ્ચેના આકાશમાં જે વાયુ છે તેને ‘મહ્વાઃ ક્રોશન્તિ’ જેતરમાં બાંધેલો માંચડો બાંધી રહ્યો છે એવું

કથન બાધિત હોવાથી ‘મંચ ઊપર બેઠેલા આક્રમી ઝોલી રહ્યા છે’ એ ન્યાયે આકાશ કહેવામા આવેલું છે.

કહે છે કે—પૃથ્વીના અભિમાની દેવતા, પુરુષની અપાનવૃત્તિનું આકર્ષણ પોતાને આધીન કરીને સ્થિત રહે છે. અર્થાત્ અપાનવાયુને નીચેની બાજુએ ખેંચે છે. એ ખેંચાવ શરીરને ઘણાજ અનુગ્રહ કરે છે. ખરેખર એ પૃથ્વીના અભિમાની દેવતા અગ્નિની ઘણીજ કૃપા છે નહીં તો આ શરીર પોતાના ભારથી પડી જતું અગર અવકાશ મળતા આકાશમા ઉડી જાત એજ પ્રમાણે આદિત્યરૂપ પ્રાણ પશુ નેત્રો ઊપર ઘણા અનુગ્રહ રાખે છે, અન્યથા આંખો ઘટ-પટાકિ કાઈ પશુ દેખીજ ન શકે. ૮.

तेजां ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ६ ॥

સાવાયે—પ્રસિદ્ધ તેજજ ઉદાન છે, તેથી જેનું તેજ શાંત થઈ જાય છે તે મનમા, લીન થયેલી ઇન્દ્રિયો સહિત પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

વિ ૦ [વ ૦ સાધ્ય—એ વાત બહુીતી છે કે આદિત્યરૂપ તેજથીજ ઉદાનને અર્થાત્ તેજ પોતાના પ્રકાશથી ઉદાન વાયુને અનુગ્રહિત કરે છે. આક્રમણ કરનારો ઉદાન વાયુ છે તે તેજ સ્વરૂપ છે. તેથી જ્યારે મનુષ્યની ગરમી ઠડી પડી જાય છે ત્યારે તે મનમા પ્રવિષ્ટ થઈને વાગાકિ ઇન્દ્રિયોસહિત પુનર્જન્મના હેતુભૂત મૃત્યુને દેહાતરને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

વિશેષ—બુદ્ધિસહાયક સર્વાંતર્યામી તેજની સહાયતાથીજ ઉદાન નામનો પ્રાણ, સર્વજીવોને જીવિત રાખવામા સમર્થ થાય છે. તેથી રોગ વૃદ્ધાવસ્થા આકિ કારણથી જ્યારે શરીરનું સ્વાભાવિક તેજ નષ્ટ થઈ જાય છે, જ્યારે દેહની ગરમી નિકળી જાય છે, ત્યારે સહાયક વગર ઠકી રહેવામા સર્વથા અસમર્થ ‘ઉદાન’ ઇન્દ્રિયોને મનમા રાખીને પચિકની પેઠે મનરૂપ આસીડીમ. બાંધીને સાચે લઈ નિકળી જાય છે. ૯.

ઉત્ક્રમણ ક્રમ દેખાડીને શરીરસતે પ્રાપ્તિને સ્પષ્ટ કરવાને સારૂ કહે છે કે—

यच्चित्तस्तेनैप प्राणमायासि प्राणस्तेजसा युक्तः
सहात्मना यथासंकल्पित लोकं नयति ॥ १० ॥

લાવાથે—જેનું જેવું ચિત્ત હોય છે તેના સહિત તે જીવ પ્રાણને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા પ્રાણ તેજથી, યુક્ત હોઈને જીવાત્માને તેના સંકલ્પ અનુસાર યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦.

વિવિધ લાભ્ય—મરતી વખતે કર્માનુસાર આ જીવનું ચિત્ત જે દેવતા, મનુષ્ય, પશુ આદિ યોનિયો તરફ હોય છે, તેવાજ ચિત્તની સાથે તે પ્રાણને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ ક્ષીણ થઈને કેવળ મુખ્ય પ્રાણ વૃત્તિની સાથેજ સ્થિત રહે છે. તે પ્રાણ, તેજ અર્થાત્ ઉદાનવૃત્તિથી યુક્ત થઈને શરીરના સ્વામી જીવાત્માની સાથે તાદાત્મ્યને પામે છે, તથા પુન્ય પાપરૂપ કર્મને વશીભૂત થએલા મનમાં જેવી વાસના બરેલી હોય છે, તેને અનુસરીને લોકાંતર કેહાંતર તથા કર્માંતરમાં અગર અનેક યોનિયોમાં પહોંચાડી દે છે, યથાસંકલ્પિત યોનિયોમાં પહોંચાડી દે છે. ૧૦.

વિશેષ—મરણકાળે આ જીવનું જે મુલ અગર અશુભ શરીરોમાં ચિત્ત હોય છે, તે પ્રાણવૃત્તિસહિત હોઈને પહેલા શરીરનો ત્યાગ કરી ઉદાનવૃત્તિથી તેમને (શરીરોને) પ્રાણ થાય છે. લાવ એ છે કે સૂર્ય, અગ્નિ, આકાશ, સામાન્ય વાયુ તથા તેજરૂપ થએલો મુખ્ય પ્રાણ, સૂર્ય, અગ્નિ આદિ બાહ્ય અધિદેવને, ધારણ કરે છે. અર્થાત્ સૂર્ય આદિરૂપથી સ્થિત થવું એજ એ સૂર્ય આદિને ધારણ કરવું છે. તથા 'સૂર્ય ભગવાન ઉદિત થઈને ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો ઉપર અનુબ્રહ્મ કરે છે' ઇત્યાદિ કથનથી, આદિરૂપ બાહ્ય અધિભૂતને મુખ્ય પ્રાણ સૂર્ય આદિરૂપથી ધારણ કરે છે, એ સૂચન કરાવીને તથા અન્ય જુદામાં એવું કહેલું છે કે 'એ પ્રાણજ ચક્ષુ, વાક, મન, શ્રોત્રાદિરૂપથી સ્થિત થાય છે, એ કથનથી ચક્ષુ આદિ અધ્યાત્મનું ધારણ કર્યું. ૧૦.

મરતી વખતે જીવાત્માનો સર્વથી પહેલાં ઇન્દ્રિયો સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય છે, કેવળ પ્રાણને આશ્રયે જીવાત્મા રહે છે, ત્યારે મનુષ્ય કાર્ષ્વણ શબ્દ સાંભળી શકતો નથી. કેવળ ન્યાસ માત્ર ચાલવાથી સંબંધી બાંધે છે કે 'હજી એ જીવતો છે' પછી ઉદાનથી યુક્ત પ્રાણ વિગ શરીર સહિત જીવાત્માને શરીરમાંથી બહાર કરી કર્માનુસાર યોનિયોમાં લઈ જઈને સારા જોડા જોગોને પ્રાપ્ત કરાવે છે.

આ પ્રમાણે પ્રાણના સ્વરૂપને કહીને તેની ઉપાસના વિધિ કહે છે, યથા—

य एवं विद्वान्प्राणं वेद न ह्रास्य प्रजा हीयतेऽमृतो

भवति तदेव श्लोकः ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—જે વિદ્વાન પ્રાણને આ પ્રકારે બાંધે છે, તેની પ્રજા નહીં થતી નથી, તે અમર થઈ જાય છે. એ વિષયમાં આ શ્લોક છે. ૧૧.

વિં વિં ભાષ્ય—જે જ્ઞાની પુરૂષ પ્રાણના રહસ્યને આ પ્રમાણે બાંધે છે, તેનું લોકમાં કાંઈપણ તુલ્યતાન થતું નથી, એટલે કે તેની પુત્ર, પૌત્રાદિક પ્રજા, હાથી, ઘોડા, રથ આદિ નાના પ્રકારના વાહન તથા સંપત્તિ આદિની કોઈ પ્રકારની હાનિ થતી નથી. એજ સિદ્ધાંતને આ મંત્રમાં કહે છે. ૧૧.

વિશેષ—જે પ્રાણના તત્ત્વને બાંધે છે, જે એ સમજે છે કે પ્રાણોની રક્ષા કયે પ્રકારે કરવી જોઈએ, જે પ્રાણોને ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષનું સાધન માને છે, જેમની પ્રાણચક્ષિત પ્રબળ છે તેમના પુત્ર, પૌત્રાદિકોની કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ હાનિ કરી શકતું નથી. પ્રથમ તો પ્રાણવિદ્યાના મહત્ત્વને સમજનારા બળવાનની કોઈ આમશીને નહીં કરવાનું કોઈ સાહસજ કરી શકતું નથી. એટલે એવા પુરૂષના પુત્ર પૌત્રાદિ પરિપુષ્ટ થાયજ, તેમ તેઓ અકાળે નહીં પણ ન થાય, તેમ તેમને કોઈ નહીં ન કરી શકે, તેઓ સર્વના ઇષ્ટ રહેવાના. એ વાત આગળના મંત્રમાં સ્પષ્ટ કહેલી છે. ૧૧.

उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं
चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति॥

ભાવાર્થ—પ્રાણની ઉત્પત્તિ, આગમન, સ્થાન, વ્યાપકતા, તથા બાહ્ય અને આધ્યાત્મિક બેઠથી પાંચ પ્રકારની સ્થિતિ બાંધીને મનુષ્ય અમરત્વને પ્રાપ્ત કરી શકે છે—અમરત્વને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૧૨.

વિં વિં ભાષ્ય—જે મનુષ્ય પ્રાણની ઉત્પત્તિ પરમાત્માથી બાંધે છે, કર્મ કરીને આ શરીરમાં તેની સ્થિતિને બાંધે છે, તથા પ્રાણ સર્વનો સ્વામી છે, પ્રાણ અપાન આદિ પાંચ રૂપે સ્થિત છે, તથા બાહ્ય આકૃતિ રૂપથી તથા નેત્રાદિ રૂપથી સ્થિતિને જે બાંધે છે, તે મનુષ્ય પ્રાણ સાયુજ્યરૂપ અમૃતતત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં કાસલ્ય આશિષ્વાયનના છએ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તથા એ પણ કહેલું છે કે જે તેમના ઉત્તરને બચબર બાંધીને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે અમૃત, મરણ રહિત થઈ જાય છે. 'વિજ્ઞાયામૃતમશ્નુતે' એ પદની દ્વિરૂક્તિ પ્રજ્ઞાઈની સમાપ્તિ સૂચિત કરવાને આજ છે.

આ મંત્રમાં ઉત્પત્તિ, આયતિ, સ્થાન, વિલુપ્ત તથા આધ્યાત્મ એ પદોથી છએ પ્રશ્નોના ઉત્તરનું સંક્ષેપમાં સિદ્ધર્થન કરાવવામાં આવેલું છે. ૧૨.

આ પ્રકરણમાં પ્રાણવિદ્યાનું મહત્ત્વ દેખાડેલું છે, ભારતીય ઋષિગણ આ વિદ્યાનો પ્રયોગ કરતા તથા કરાવતા રહેલા છે. જે કે પ્રાણપૂજા તો આજ-કાલ પણ થાય છે. ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી. આ ઉપયોગી પ્રાણપૂજા સર્વને કરવી પડે છે. આજ-કાલ બક્ષ્યાબક્ષ્ય, ગમ્યાગમ્ય આદિ અનેક દુષિત રીતોથી લોકોએ પ્રાણ રક્ષાના એવા ઉપાય કામમાં લઈ રાખેલા છે, તેથી ચારીરિક સુદિ તો થાય છે, પણ મનની તુદિ થઈ શકતી નથી. મનની તુદિજ સુદિમાં કંઈ છે. તેનાથીજ મનુષ્ય સુદિ ઉપર પરમાત્માની કૃપાદષ્ટિની સુધાવૃદ્ધિ થશે.

ત્રીજે પ્રશ્ન સમાપ્ત.

પ્રશ્ન ચોથો.

પ્રાણ ઉત્પત્તિવાળો છે, તેમાં અનાત્મતા નિશ્ચય હોવાથી તેના ચિવાય આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાને આર ઉત્તર ક્ષયનો આરંભ કરવામાં આવે છે.

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति, कान्यस्मिन् जाग्रति, कतर एव देवः स्वप्नान्पश्यति, कस्यैतत्सुखं भवति, कस्मिन्नु सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

બાવાર્થ—તે પછી આચાર્ય પિપ્પલાદ ગુરુને સૂર્યના પૌત્ર સૌર્યાયણી એ પૂછ્યું—“હે ભગવન્ ! આ છપના શરીરમાં કોણ સુવે છે ? કોણ જાગતું રહે છે ? કઈ શક્તિ સ્વપ્ન દેખે છે ? આ સુખનો અનુભવ કોણ કરે છે ? તથા કોનામાં એ સર્વ પ્રતિષ્ઠિત છે ?” ૧.

વિં વિં બાપ્ત—હે આચાર્ય ! જે જાગતો હોય તેજ ચયન કરે, તેથી હું પૂછ છું કે, જાગત કોનો ધર્મ છે ? તેની સાથે જે પણ કંડો કે (૧) સુવે છે કોણ ? (૨) શરીરની અવસ્થાત્રયમાં સાવધાન થઈને આ શરીરની રક્ષા કરી શકે તેથી મારા પ્રશ્ન છે કે જાગે છે કોણ ? (૩) જે સ્વપ્નમાં સાવ-

ધાત રહે તેનેજ આશ્રયે સ્થાપન થાય, તેથી મારી બાજુવાની ઈચ્છા છે કે સ્વપ્ન કોણ દેખે છે ? (૪) સુષુપ્તિ કાળમાં જે રહે તેનેજ સુષુપ્તિના સુખનો અનુભવ થાય. માટે મારે બાજુવું છે કે એ સુખનો અનુભવ કોણ કરે છે ? (૫) તથા 'સુષુપ્તિમા સર્વ' પ્રાણાદિક શામાં સ્થિત રહે છે ? આ પ્રશ્નથી અવસ્થાત્રયથી તુરીય—અક્ષર અવસ્થા પૂછવામાં આવી છે. ૧.

(વિશેષ—આ મંત્રમાં પાચ પ્રશ્ન કરેલા છે. તેમાંના પહેલા બે પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ રાખે છે. જેવા કે—આ શરીરમાં કોણ સુવે છે ? તથા કોણ બગે છે ? વગેરેના બે પ્રશ્નો જીવાત્મા સંબંધી છે, જેવા કે—કોણ સ્વપ્ન દેખે છે ? તથા કોને સુખ થાય છે ? અંતનો એક પ્રશ્ન પરમેશ્વર વિષયક છે જેવો કે કોની સત્તાથી સર્વ સ્થિત રહે છે ?

પિષ્પલાદ નામિ પ્રશ્નોના કેમ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે કે—

તस्मै સ હોવાચ, યથા ગાર્ગ્ય મરીચયોઽકંસ્યાસ્તં
ગચ્છતઃ સર્વા ઇતસિંમસ્તેર્જામણડલ ઇકોમવન્તિ । તાઃ પુનઃ
પુનરુદયતઃ પ્રચરન્ત્યેવં હ વે તત્સર્વં પરે દેવે મનસ્યેકી-
ભવતિ । તેન તર્હોપ પુરુષો ન શૃણોતિ ન પશ્યતિ ન
જિઘ્રતિ ન રસયતે ન સ્પૃશંતે નાભિવદતે નાદત્તે નાનન્દ-
યતે ન વિસ્થજતે નેયાયતે સ્વપિતોસ્પાષક્ષતે ॥ ૨ ॥

૧. ભાવાર્થ—એ સાંભળીને આચાર્ય પિષ્પલાદે કહ્યું—હે ગાર્ગ્ય ! જે પ્રમાણે સૂર્યના અસ્ત થવાને સમયે તેના સર્વ કિરણો એ તેનેમ કળમાજ એકત્રિત થાય છે તથા સૂર્યોદય વખતે તેમાંથી નિકળીને તેઓ ફરી પાંખા બહાર ફેલાય છે, તેજ પ્રમાણે એ ઇન્દ્રિયો પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ દેવરૂપ મનમાં એકીભૂત થઈ જાય છે, એટલે કે લીન થઈ જાય છે. તેજ કારણથી તે સમયે એ પુરૂષ સાંભળતો નથી, દેખતો નથી, સુંઘતો નથી, સ્પર્શ લેતો નથી, સ્પર્શ કરતો નથી, બોલતો નથી, કંઈ મહત્વ કરતો નથી, આનંદ ભોગવતો નથી, મલોત્સર્ગ કરતો નથી, ગમનામનની ચેષ્ટા કરતો નથી. અર્થાત્ કંઈ પણ કરતો નથી, ત્યારે તેને એ 'સુઈ રહ્યો છે' એમ કહે છે. ૨.

વિ० વિ० ભાષ્ય—જેમ સૂર્ય અસ્ત થતાં તેનાં કિરણોનો લય તથા ઉદય થતાં તેમનો ફેલાવો થઈ જાય છે, તેમજ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના પ્રકાશક્રમે

મનનો સુપુસિમાં લય થવાથી ઇદ્રિયોલીન થતાં અર્થાત્ શ્રોત્ર, દ્રાષ્ટુ, રસના, ત્વચા, વાંદ, લિંગ, શુદ્ધા, પાદ એ ઇદ્રિયોના નિર્વ્યાપાર થવાથી મનુષ્ય, કેખવું સાંભળવું આદિ કાંઈ પણ કરી શકતો નથી. એવી અવસ્થાવાળા મનુષ્યને 'તે સુઈ ગયો છે' એમ કહેવામાં આવે છે. ૨.

[વિશેષ—ઇદ્રિયોમાં ઘણી શક્તિ છે, પણ મનની શક્તિ સૌથી વધારે છે તથા તે સુખ્ય છે, તેથી સર્વ ઇદ્રિયો તેની પાછળ ચાલે છે. મનના સુઈ જતાં તેઓ જાગતી રહી શક્તી નથી. આ શરીરમાં સુઈ જનારી ઇદ્રિયોજ છે. એ પહેલા પ્રશ્નાંશનો ઉત્તર છે. ૨.

તે સમયે 'તેમાં કેાણુ જાગતું રહે છે ?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે કે—

પ્રાણાગ્નય એવૈતસ્મિન્પુરે જાગતિ । ગાર્હપત્યો હ વા
એવોડપાનો વ્યાનોડન્વાહાર્યપચનો ચદ્ ગાર્હપત્યાત્પ્રણીયતો
પ્રણયનાદાહવનોયઃ પ્રાણઃ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—આ શરીરરૂપી પુરમાં સુપુસિને સમયે પ્રાણાગ્નિ જ જાગે છે. અપાનજ ગાર્હપત્ય અગ્નિ છે તથા વ્યાન અન્વાહાર્ય પચન અગ્નિ છે તથા જે ગાર્હપત્ય લઈ જવાય છે એ પ્રાણજ લઈ જવાતો હોવાના કારણે આહવનીય અગ્નિ છે. ૩.

વિઃ વિઃ બાપ્ત—આ શરીરરૂપી પુરમાં સુપુસિને સમયે કેવળ પ્રાણાગ્નિ અર્થાત્ ધરમાં રક્ષા કરેલા અગ્નિના સમાન પ્રાણ અપાન આદિ પાંચ વાયુ જાગતા રહે છે. તેમાં અપાનજ ગાર્હપત્ય અગર યજ્ઞને પ્રધાન અગ્નિ છે. વ્યાન અન્વાહાર્ય પચન અગર દક્ષિણાગ્નિ છે. પ્રણયન જેનાથી ધીબ અગ્નિ બનાવાય એવા ગાર્હપત્યથી આહવનીય બનાવવામાં આવે છે. ૩.

વિશેષ—અહીં સુપુસિમાં વિદાન પુરૂષને શ્રુતિએ અગ્નિહોત્રની પ્રાપ્તિ કહેલી છે. એવું જોવામાં આવે છે કે જેમ અગ્નિહોત્ર મત ધારણ કરનારા પુરૂષોને ત્યાં ગાર્હપત્ય નામક અગ્નિ સ્થિર રહે છે તથા આહવનીય નામક અગ્નિને હોમ કરવાને સમયે ગાર્હપત્ય અગ્નિથી પ્રજ્વલિત કરવામાં આવે છે, તેમજ અહીં અંતઃપ્રવેશ કરનારા અપાન વાયુથી બાહ્ય ગમન કરનારા પ્રાણ વાયુને ચલાવવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે વ્યાન વાયુ દક્ષિણ અગ્નિરૂપ છે, કારણ કે જેમ અગ્નિહોત્ર શાળામાં તેને દક્ષિણ દિશામાં સ્થિત કરવામાં આવે છે તેમજ એ વ્યાન વાયુ હૃદયના પાંચ છિદ્રોમાંના દક્ષિણ છિદ્રમાં રહે છે. તેથી

વ્યાનને દક્ષિણાગ્નિરૂપ કહેલો છે. હુંકામાં બાવ એ છે કે યજ્ઞાદિકોમાં ત્રણ પ્રકારના અગ્નિ પ્રસિદ્ધ છે. ૧—યજ્ઞમાનના વામકુંડમાં નિરંતર રહેનારા અગ્નિનું નામ ‘ગાર્હપત્ય ધામ્ન’ છે. ૨—યજ્ઞ કરનારાના દક્ષિણ કુંડમાં જે અગ્નિ સ્થિત રહે છે તેને ‘અન્વાહાર્યપત્તન’ કહે છે. ૩—તથા જે અગ્નિને ગાર્હપત્યાગ્નિથી કહાડીને અગ્નિહોત્રને સારૂ મધ્યના અગ્નિકુંડમાં સ્થાપિત કરવામાં આવે છે તેને ‘બાહ્યગીયાગ્નિ’ કહેવામાં આવે છે. ૩.

હવે અગ્નિહોત્રના ઋત્વિકનું વર્ણન કરવામાં આવે છે—

યદુચ્છ્વાસનિઃશ્વાસાવેતાવાહુતી સર્મ નયતોતિ સ
સમાનઃ મનો હ વાવ યજમાનઃ ઇષ્ટફલમેવોદાનઃ । સળનં
યજમાનમહરહર્વદ્વા ગમયતિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—ઉચ્છ્વાસ તથા નિઃશ્વાસ અર્થાત ઉર્ધ્વશ્વાસ તથા અધઃશ્વાસ એ બંને અગ્નિહોત્રની આહુતિયો છે, તેમને જે સમભાવે વિભક્ત કરે છે તે સમાન છે, અગર હોતા છે. નિશ્ચય બંને કે મનજ યજ્ઞમાન છે, તથા ઇષ્ટફળ ઉદાન છે. એ ઉદાન આ મનરૂપ યજ્ઞમાનને પ્રતિદિન અર્ચારૂપ પ્રદાન પ્રાપ્ત કરાવતો રહે છે. ૪.

ધિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—એ જે ઉચ્છ્વાસ તથા નિઃશ્વાસ છે તે અગ્નિહોત્રની આહુતિયો સમાન છે. અર્થાત મુખ તથા નાસિકા એ બે અગ્નિકુંડ છે તેમાં શ્વાસોનું આવવું જવું એજ બે આહુતિ છે. સમાન વાયુ એ આહુતિયોને શરીરની સ્થિતિને સારૂ હવનકુંડમાં પહોંચાડે છે. કર્તા અને લોકતા હોવાથી મનજ યજ્ઞમાન છે. ઉદાનજ નરનું ફળ છે, કારણ કે તે મન યજ્ઞમાનને પ્રતિદિન મુપુત્તિ કાળમાં પ્રદાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. મુપુત્તિ અવસ્થામાં પ્રપન્ન શાત હોવાથી પરમાનંદનો અનુભવ થાય છે. એજ પ્રદાનભાવ છે. ૪.

વિશેષ—મહાત્માઓ પાસેથી સાંભળ્યું છે કે જે સ્વાસ બહારની બાહ્ય એ આવે છે તેજ પાછો અંદર બાધ છે. એ તે અંદર જઈને બહાર ન આવે તથા બહાર આવીને અંદર ન બાધ, અથવા એક તરફ વિશેષ ચાલે અગર ચોક્કો ચાલે તો શરીરનું રહેવું કઠણ થઈ જાય, તેથી સ્વાસ પ્રસ્થાસની વ્યવસ્થાને બરાબર રાખનાર સમાન પ્રાણ છે. ઠેટલાક મહાત્માઓ અહીં એમ સમજાવે છે કે આ મંત્રમાં મનને છવાત્મા ગ્રહણે, નિદ્રારૂપ યજ્ઞાનુદાન છે, શ્વાસનું બહાર

અંદર આવવું જવું એ આહુતિ છે, જીવાત્મા યજમાન છે, સમાન કલ્પિત છે, ઉદ્ધાન ક્ષણ આપનારું સંચિત કર્મ છે. એ ઉદ્ધાનજ મુપુષ્પિ અવસ્થામાં તથા સમાધિકાળમાં જીવાત્માને ક્ષણરૂપ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ૪.

જે એ પ્રશ્ન છે કે, ‘કયો દેવ સ્વપ્નને દેખે છે ?’ તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

અત્રૈષ દેવઃ સ્વપ્ને મહિમાનમનુભવતિ, યદ્દુ દૃષ્ટં દૃષ્ટ-
મનુપશ્યતિ, શ્રુતં શ્રુતમેવાર્થમનુશ્રણોતિ, દેશદિગન્તરૈશ્ચ
પ્રત્યનુભૂતં પુનઃ પુનઃ પ્રત્યનુભવતિ, દૃષ્ટં ચાદૃષ્ટં ચ શ્રુતં
ચાશ્રુતં ચાનુભૂતં ચાનનુભૂતં ચ સઠ્ઠ્વાસઠ્ઠ્વ સર્વં પરચતિ
સર્વઃ પશ્યતિ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—આ સ્વપ્ન અવસ્થામાં એ દેવ પોતાની વિભૂતિનો અનુભવ કરાવે છે, તેણે જાગ્રત અવસ્થામાં જે જોયું છે, તેનેજ પાછું દેખ્યા જેવો અનુભવ કરે છે, સાંભળેલી વાતોનેજ સાંભળે છે, તથા અનેક દેશ-દિશાઓમાં અનુભવેલી વસ્તુઓનો વારંવાર અનુભવ કરે છે, એટલુંજ નહીં પણ જે જોએલું અને ન જોએલું, સાંભળેલું અને ન સાંભળેલું, અનુભવ કરેલું અને અનુભવ ન કરેલું સત્સ્વરૂપનું અને અસત્સ્વરૂપનું, એ સર્વ પદાર્થોનું દર્શન કરે છે, તથા સ્વયં પોતાને પણ સર્વરૂપ દેખે છે. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—આ મનજ ચેતનથી પ્રતિબિંબિત થઈને નાના પ્રકારના સ્વપ્નોને દેખે છે. જે પદાર્થ જાગ્રત અવસ્થામાં કે પૂર્વજન્મમાં વધારે ભાગે જોવાએલા હોય છે એજ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે. જેમ મનુષ્ય જાગ્રત અવસ્થામાં પુત્ર કલત્ર આદિને દેખે છે, તેમના સંસ્કારસહિત અવિદ્યાના પ્રભાવથી તે તેમને સ્વમાવસ્થામાં પણ દેખ્યા કરે છે. તેવીજ રીતે સાંભળેલા તથા સર્વત્ર અનુભવેલા પદાર્થોને દેખે છે એટલુંજ નહીં પણ પૂર્વજન્મમાં પણ જે પદાર્થો દેખેલા, સાંભળેલા કે અનુભવ કરેલા હોય તેમને પણ સ્વપ્નમાં દેખ્યા કરે છે. જે જળ આદિના જેવા સત્ છે તથા જે મુગજળ આદિના જેવા અસતરૂપ છે એવા પ્રદાર્થોને પણ તે તે સમયે દેખ્યા કરે છે તથા તે સ્વયં સર્વરૂપે ઉપાધિ-વાળો થઈને દેખ્યા કરે છે. ૫.

વિશેષ—જે પદાર્થ આજ પણ વર્તમાન હોય એટલે કે સ્વપ્ન જોવાને સમયે નહિ ન થએલા હોય તેમનું સ્વપ્નમાં જોવું એતો બહુ જરાજર છે. પરંતુ જે પદાર્થ હાલ જોવામાં આવે છે તે તો અહીં છેજ નહીં, તથા પૂર્વજન્મમાં

દેખેલા સાંભળેલા નહ યદ્ ગયા ત્યારે તેમને સ્વપ્નમાં કેવી રીતે દેખી શકાય : એ શંકા બરાબર નથી. પદ્માર્થો રહેવાનો કે ન રહેવાનો સવાલજ નથી. ભગવત અવસ્થા ભોંભેલા પદ્માર્થોના સંસ્કાર મનુષ્યના મનમાં પડી જાય છે, એ અનત સંસ્કાર નિદ્રાશક્તિના મહિમાથી એવા ઉદ્ભવ્ય થઈ જાય છે કે જેવી રીતે જમીનમાં પડેલાં બીજ, સમય પાણી આદિની સહાયતાથી અંકુરિત થઈ જાય છે. એ વાત બીજી છે કે મન તેમને તે અવસ્થામાં નવા રચીને તેમને દેખે છે કે જેવી રીતે ચિત્રપટ જીપર (સિનેમામાં) ચિત્ર વિલક્ષણ દેખાવા માટે છે, પછી તે પણ તેના જેવું જ જમીને તેનામાં રમી (લીન) જાય છે. ૫.

‘કેને તે મુખનો અનુભવ થાય છે ?’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે, યથા—

સ યદા તેજસામિભૂતો ભવત્યગ્રેવ દેવઃ સ્વમાત્ર

પર્યત્યથ તદૈતસ્મિઞ્છરીર ઇતત્સુલં ભવતિ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—જે સમયે એ મનરૂપી દેવતા, તેજ અગર નાહીગત પિત્તથી અભિભૂત, આકાન્ત, તિરસ્કૃત થઈ જાય છે, તે સમયે એ આત્મદેવ સ્વપ્નના પદ્માર્થોને દેખતો નથી, પરંતુ શરીરમા પ્રવેશનંદ મુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬.

વિં ૦ વિં ૦ બાબત—જે સમયે મનોરૂપ દેવતા ચિદ્રૂપનામ સૂર્યના તેજથી નાહીરૂપ શેયામાં સર્વ બાબતથી તિરસ્કારને પામે છે, અર્થાત્ ઉઠવા બેસવાના દ્વાર રૂપ સ્વપ્ન લોગનું કાતા કમં દબાઈ જાય છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયોસહિત મનની વાસના-રૂપ કિરણો હૃદયમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે મન વનના આંત્રી પેઠે આખા શરીરમા ચૈતન્યરૂપથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારેજ સુષુપ્તિ અવસ્થા આવે છે. તે સમયે એ મનદેવતા સ્વપ્નને દેખતો નથી, કારણ કે દેખવાના દ્વાર બંધ રહેલા (શંકાબેલા) હોય છે. ત્યારપછીથી શરીરમાં સમ ભાવથી સર્વેત્ર વ્યાપક નિર્મળ જ્ઞાન સ્વરૂપ મુખ થાય છે. ૬.

વિશેષ—સુષુપ્તિ તથા સમાધિમાં ચિત્તની એકાગ્રતા સરખીજ રહે છે. માત્ર એક એટલેજ છે કે સમાધિમાં સત્ત્વ શુદ્ધ પ્રબળ હોઈને રમેશુલ તથા તમોશુલને તે દબાવી દે છે, તથા સુષુપ્તિમાં તમોશુલ પ્રબળ હોવાથી બંને-શુદ્ધને આનંદાદિત કરી દે છે. બંને દશાઓમાં જીવાત્મા પ્રજ્ઞમાં સ્થિત રહે છે. બે કે સુષુપ્તિમા પ્રજ્ઞ સંબંધી આનંદ તમોશુલથી આનંદાદિત હોય છે, તો પણ ભગવત અને સ્વપ્નની અવસ્થા કરતા તેમાં આનંદ વધારે હોય છે.

સુષુપ્તિનો આશ્રય પણ મનજ છે, કારણકે તે સુષુપ્તિમાં પણ સક્ષ્મરૂપે રહે છે. ‘મનનેજ એ મુખ થાય છે’ એ પૂછવામાં આવેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર થયો. ૬.

‘તે શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે’ તેનો ઉત્તર આપે છે, યથા—

સ યથા સોમ્ય વયાંસિ વાસોવૃદ્ધં સંપ્રતિષ્ઠન્તે एव
હ વૈ તત્સર્વ પર આરમણિ સંપ્રતિષ્ઠતે ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય! જેમ પશુ પક્ષી નિવાસના વૃક્ષ તરફ જઈને આશ્રય લે છે, અર્થાત્ નિવાસના વૃક્ષ ઉપર જઈને બેસે છે, તેમજ આ સર્વ કાર્ય-કારણ-સંઘાત પરમાત્મામાં જઈને આશ્રય ગ્રહણ કરે છે. ૭.

વિ. વિ. ભાષ્ય—હે પ્રિયદર્શન! મનમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ છે, તે આત્મામાંજ આ પ્રાણાદિ સંપૂર્ણ જગત્ સ્થિત છે. જેમ દિવસના ભાગમાં જ્યાં ત્યાં યથેચ્છ વિચરનારાં પક્ષિગણ, રાતના ભાગમાં પોતપોતાનાં નિવાસ વૃક્ષો ઉપર આવીને બેસે છે, તેજ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ પંચભૂત, તેમના ગંધ આદિ પાંચે ગુણ, નેત્ર આદિ દશ ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણચતુષ્ટય, તથા પાંચ પ્રકારના પ્રાણ, એ સર્વ તે આત્મામાં સ્થિત થાય છે. ૭.

વિશેષ—સંસારમાં સર્વકાંઈ પરમાત્માને આશ્રયેજ રહેલું છે, જે ખેલ દેખાઈ રહ્યો છે તે સર્વ અંતમાં આત્મસુખાહ્વામાં નિમગ્ન થઈ જવાનો. ભાવ એ છે કે પ્રલયાવસ્થામાં ક્રિયા રહિત થઈને સર્વવિન્ધ એ પરમાત્મામાં લીન થઈ જશે. આ સર્વ તેનાથીજ ઉત્પન્ન થયેલું છે. આ દુનિયામાં જે પ્રપંચ જોવામાં આવે છે તે સર્વ તેને આશ્રયેજ થઈ રહેલો છે. એટલે કે જગત્ તેને આધારેજ ટકી રહેલું છે. આલસ્ય રહિત ભગવતી શ્રુતિએ આગલા મંત્રમાં એજ વાત વિસ્તારથી સમજાવેલી છે. ૭.

‘આ સર્વ કોણ છે ?’ આમાંના ‘સર્વ’ શબ્દના અર્થને દેખાડે છે, યથા—

પૃથિવી ચ પૃથિવીમાત્રા चापश्चापोमात्रा च तेजश्च
तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च
चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं
च रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक्
च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं
च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च

મન્તવ્યં ચ બુદ્ધિશ્ચ વોદ્ધવ્યં ચાહક્ષારશ્ચાહક્ષર્તવ્યં ચ
ચિત્તં ચ ચેતયિતવ્યં ચ તેજશ્ચ વિદ્યોતયિતવ્યં ચ પ્રાણશ્ચ
વિધારયિતવ્યં ચ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—પૃથ્વી ગ્રહમાત્રા, જગત્તમાત્રા, તેજ રૂપ માત્રા વાયુ રૂપર્થ-
માત્રા, આકાશ શબ્દમાત્રા, નેત્ર રૂપ, કાન શબ્દ, નાક ગ્રંથિ જીભા રસ, ત્વચા-
રૂપર્થ, કરવા યોગ્ય વસ્તુ હાથ, શ્રદ્ધા કરવાને યોગ્ય પદાર્થ, ઉપસ્થ આનંદ,
શ્રદ્ધા મળ, પગ-અતલ્ય સ્થળ, મન મનન કરવાને યોગ્ય, બુદ્ધિ જાણવાને યોગ્ય,
અહંકાર અહંકારનો વિષય, ચિત્ત ચેતનીય તેજ પ્રકારય વસ્તુ, પ્રાણ તથા
ધારણ કરવાને યોગ્ય પદાર્થ, એ સર્વ આત્મામા લીન થઈ જાય છે ૮

વિં વિં બાધ્ય—ચૂળ પૃથિવી તથા સૂક્ષ્મ પૃથિવી જળ તથા જળની
તન્માત્રા રૂપ સૂક્ષ્મજળ, તેજ અને સૂક્ષ્મ તેજ આદિ મ ત્રોક્ત સર્વ કાર્યકારણ
નામરૂપાત્મક પદાર્થ સુષુપ્તિ કાળમા આત્મામા લીન થઈ જાય છે ૮

વિશેષ—પૃથ્વીથી આરભ કરીને પ્રાણ સત્રાત્મા સુધી ગયાવેળુ સર્વ કાર્ય
પરમેશ્વરમા સ્થિત છે, કારણકે પર-આત્માને સાર થએલા નામરૂપાત્મક સંપૂર્ણ
કાર્ય કારણ જાત (ઉત્પન્ન) આટલાજ છે. ૮

કેવળ જડ પૃથ્વી આદિ પ્રપચ પરમ અક્ષર આત્મામા સ્થિત છે એટલુ જ
નહી પણ ઉપાધિનિશિદ્ધ એવે પણ તેનામા આશ્રય લઈ રાખેલ છે, એ કહે છે યથા—

एव हि द्रष्टा स्पर्श श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता
वाङ्मा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि
सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

ભાવાર્થ—અધિષ્ઠાન આત્માજ નેત્રાદિ સાથે મળીને દ્રષ્ટા શ્રોતા સ્પર્શ,
ઘ્રાતા, રસયિતા, મન્તા, વોદ્ધા, તથા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ છે જ્યારે આત્માની
ઉપાધિનો અક્ષર આત્મામા લય થઈ જાય છે ત્યારે તો ઉપાધિઉપહિત (નિશિદ્ધ)
આત્માનો પણ અક્ષરમાં લય થાય એ નિશ્ચિત છે ૯.

વિં વિં બાધ્ય—જળમા પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબ પ્રમાણે શરીર
દેશમાં પ્રવિષ્ટ થએલો વિજ્ઞાનસ્વરૂપ પુરુષ / જોવાવાળો, સ્પર્શ કરનારો,
સાબળનારો, શ્રદ્ધા લેનારો, મનન કરનારો, અજ્ઞાનો તથા પ્રાણ

આદિનો કર્તા છે. એ પણ સુષુપ્તિકાળમાં અવિનાશી પરમાત્મા એવી રીતે લીન થઈ જાય છે કે જેવી રીતે પાણી આદિમાં પડેલાં સૂર્યના પ્રતિબિંબ જળ આદિના સુકાઈ જયા પછી, સૂર્યમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે. ૯.

વિશેષ—જીવાત્મા ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી છે, તે ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી છે, તે ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણ સાથે કાર્ય કરનારો છે, જેમ પૃથ્વી આદિ પરમાત્મામાં ટકેલાં છે તેજ પ્રમાણે જીવાત્મા પણ ટકેલો છે. ૯.

અક્ષર પુરુષની સાથે વિજ્ઞાનાત્માનું એકત્વ બહુનારાને જે ક્ષણ મળે છે, તે કહે છે, યથા—

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमक्षरोर-
मलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयतो यस्तु सोम्य। स सर्वाज्ञः सर्वो
भवति । तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

સાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! આ કામનાઓથી રહિત યજ્ઞેલો જે મનુષ્ય, તે અજ્ઞાન રહિત, નામ રૂપ સકળ ઉપાધિયોના શરીર રહિત, સંપૂર્ણ શુદ્ધભાવ-યુક્ત, ઉજ્જવળ તથા અવિનાશી અજન્માને જાણે છે તે સર્વજ્ઞ છે. જે પ્રથમ અવિદ્યાથી અસર્વજ્ઞ હતો, તે પછી વિદ્યાથી અવિદ્યા દૂર થતાં સર્વ રૂપ થાય છે. તેનેજ આગળના મન્ત્રમાં કહે છે. ૧૦.

વિ० વિ० સામ્ય—પરમાત્મામાં અજ્ઞાનાંધકારનો લેશ પણ નથી કે જેવી રીતે સૂર્યમાં અંધારું રહેતું નથી. નામ રૂપ પ્રપંચ સાથે પણ તેનો કોઈ સંબંધ નથી, કારણકે તેમાં કોઈ ઉપાધિનો પ્રવેશ જ નથી; તેમ તેને કાલ પણ કહી શકાય તેમ નથી, શુણ્ણલીલ હોવાને કારણે સત્ત્વ, રજ, તમ શુણ્ણથી તે પર છે, તેને કોઈ પણ બાહ્યકર્મ તર શુદ્ધિની આવશ્યકતા પડતી નથી. એવા બ્રહ્મને કોઈ વિરલા અધિકારી પણ, જ્યાં સુધી બ્રહ્મભોત્રિય તથા અક્ષરનિષ્ઠ કોઈ કૃપાળુ આચાર્યની કૃપા દ્રષ્ટિ ન થાય ત્યાં સુધી બંધુતા નથી. હા, તેને જાણતાં જાણનાર સર્વજ્ઞ થઈ જાય છે, કારણકે તેણે સર્વના આત્માને પોતાનોજ આત્મા કરીને જાણી લીધો છે. તે સર્વનો આત્મા સ્વસ્વરૂપ થઈ જાય છે, એ સિદ્ધાંતને આગળના મન્ત્રમાં પણ કહે છે. ૧૦.

વિશ્લેષ—હે જોવામાં પ્રિય લાગનારા કૌસલ્ય ! જે મનુષ્ય તને ‘અચ્છા-યમ્’ અક્ષરીર, અલોહિત તથા શુભ્ર અને અક્ષર જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ અને સર્વ

રૂપ થઈ જાય છે. ભાવ એ છે કે જેણે પરમેશ્વરને છાયા અગર અંધકાર રહિત બાણી લીધો છે, તેની સાથે જરૂર પ્રેમ અને સંબંધ રાખવાનો યત્ન કરશે, કારણ કે પ્રકાશની સર્વને અપેક્ષા છે. જે તેને અચરીર બાબુએ, તે કદી પણ પોતાના સ્થૂળ, સુદ્ધ સુદ્ધ શરીરનું અભિમાન કરશે નહીં. એ જ પ્રકારે પ્રભુના બીજા નામોમાં પણ જે જે શુભ છે તે સર્વ સાધકમાં આવી જાય છે. ૧૦.

**વિજ્ઞાનાત્મા સહ દેવૈશ્ચ સર્વોઃ પ્રાણા ભૂતાનિ સંગ્ર-
તિષ્ઠન્તિ યત્ર । તદ્દ્વરં વેદયતે યસ્તુ સોમ્ય સર્વજ્ઞઃ
સર્વમેવાવિવેશેતિ ॥ ૧૧ ॥**

ભાવાર્થ—હે સોમ્ય ! જે અક્ષરમાં સમસ્ત દેવ, વિજ્ઞાનાત્મા, પ્રાણ તથા ભૂત યથાર્થતાઃ ખરાબર સ્થિત છે, તેને જે જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ સર્વમાં આવિષ્ટ પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૧.

વિં વિં ભાષ્ય—હે પરમ પ્રેમારુપદ ! અંતઃકરણની ઉપાધિવાળો આત્મા, સકલ પ્રાણ, પંચભૂત, અગ્નિ આદિ સકળ દેવતાઓની સાથે અથવા ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે જે અભિનાશી પ્રકારમાં લીન હોય છે, તેને જે જાણે છે તે સર્વજ્ઞ થઈને સર્વમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૧.

વિશેષ—આ મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જે અધિકારી સર્વાશ્રય અક્ષર પ્રદાને જાણે છે તે સર્વજ્ઞ તથા સર્વરૂપ થઈ જાય છે. તેનો ભાવ એ છે કે જે સમયે મનુષ્યની અજ્ઞાતાવસ્થા હોય છે તે સમયે પણ તે સર્વજ્ઞ તથા સર્વરૂપ હોય છે, પરંતુ અજ્ઞાનને લીધે તે ભૂલમાં પડેલો છે. જ્યારે જ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તેને પોતાનું સ્વરૂપ એવું જણાય છે કે જાણે તેણે જ્ઞાતને જ જાણ્યો જ છે. વચમાં જસ ભૂલ થઈ ગઈ હતી. જેમ કંઠમાં સ્થિત આભૂષણને બૂલીને પછી જાણ્યા બાદ યાદ આવી જવાથી કહે છે કે, ‘એ પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ થઈ છે.’

ઈતિ ચન્દ્ર, પ્રકૃત, પ્રજ્ઞાના ઉત્તરમાં પ્રયુક્ત મંત્રોની સમાપ્તિના સૂચનાર્ય છે. ૧૧.

ચોથો પ્રશ્ન સમાપ્ત.

પ્રશ્ન પાંચમો

હવે આશ્રય પર તથા અપર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના સાધન સ્વરૂપ ઓંકાર ઉપાસનાનું વિધાન કરવાની ઇચ્છાથી આ પ્રશ્નનો આરંભ કરવામાં આવે છે, યથા—

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै
तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत । कतमं
वाव स सेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી શિવિના પુત્ર સત્યકામે મહર્ષિ પિપ્પલદને પ્રશ્ન કર્યો કે હે ભગવન્ ! મનુષ્યોમાં જે વિચારવાન પુરૂષ મરણકાળ સુધી ચાલતુ જીવન ઓંકારનું ધ્યાન કરે છે, તે ઓંકારોપાસનાના પ્રભાવથી કયા લોકને જીતી લે છે ? અર્થાત્ કયા લોકને પ્રાપ્ત થાય છે ? ૧.

વિં વિં સાધ્ય—હે મહર્ષે ! જે અધિકારી પુરૂષ પોતાના જીવન-કાર હુકમર ઓંકારરૂપ પ્રણવનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ચિત્તન કરતો રહે છે તે ધ્યાતા મનુષ્ય પૃથિવી આદિ લોકોમાં, સ્વર્ગાદિ ત્રિભુવનોમાં કે બુર્ભુવઃ આદિ વ્યાહૃતિ નામક ખંડોમાંથી કયા સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે ?

વિશેષ—જે પુરૂષના ચિત્તમાં અક્ષર બ્રહ્મના ઉપદેશથી પણ અક્ષર પરમાત્માનું જ્ઞાન ન થઈ શકે, તેવા મનુષ્યને સારૂ આ મંત્રમાં પ્રણવની ઉપાસનાનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે. અહીં એ પૂછ્યું છે કે ગૃહસ્થાશ્રમાદિમાં હોનારા સંસારી સુખને છોડીને જે વિદ્વાન આજન્મ બ્રહ્મચર્યધારણપૂર્વક યોગાભ્યાસ તથા તપ કરતો પ્રણવ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેને કયો લોક મળે છે ? ૧.

तस्मै स होवाच एतद्वै सत्काम परं चापरं च ब्रह्म
यदोङ्कारः । तस्माद्विद्वानેतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—એ સાંભળીને પિપ્પલાદે ઉત્તર આપ્યો કે હે સત્યકામ ! આજે ઓંકાર છે એજ નિશ્ચય પર અપર બ્રહ્મ છે, અર્થાત્ સત્સ્વ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ તથા હિરણ્યગર્ભરૂપ અપર બ્રહ્મ છે. તેથી વિદ્વાન પુરૂષ એ પ્રણવનો આશ્રય લઈને તેમાંના કોઈ એક બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

વિં વિં સાધ્ય—હે સત્યકામ ! જે આ ઓંકાર છે, તે નિ.સંદેહ

નિર્વિશેષ અવિનાશી પરબ્રહ્મ છે, તથા પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો જે પ્રાણ સત્તાત્મા, તે અપર બ્રહ્મ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઓંકાર પરબ્રહ્મ તેમજ અપર બ્રહ્મ બંનેનો પ્રતીક છે, તેથી ઓંકારમાં બંનેના ધ્યાન થાય છે, તેથી તે ઉપાયથી વિદ્વાન મનુષ્ય પોતાની સાધના અનુસાર પરબ્રહ્મ તથા અપર બ્રહ્મ એ બેમાંથી કોઈ એકને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ત્રિશેષ—એ ‘ઓમ્’ અક્ષર બ્રહ્મ છે. પરબ્રહ્મ નામ અક્ષરનું છે તથા અપર બ્રહ્મ નામ પ્રાણ સ્વરૂપનું છે. જેમ શ્વેતશ્રાવણમાં વિધ્યુનું ધ્યાન કરવાનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કરવામાં આવેલું છે, તેમજ ઓંકારમાં પરબ્રહ્મ તથા અપર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. જે પુરૂષ તેમાં જે રૂપનું ધ્યાન કરશે તેને તેજ પ્રાપ્ત થશે. ૨.

ત્રણ માત્રામાં ઓંકારનું જે વિધાન બતાવવામાં આવેલું છે તેની પ્રશંસા કરતાં તેના એક દેશની ઉપાસનાથી પણ વિશેષ ફળ મળે છે. અંગ વૈશુદ્ધ્યથી કોઈ હાનિ થતી નથી. અર્થાત્ ઉપાસનાને સાફ ઓંકારની કેવળ એકજ માત્રા દેવાથી પણ કોઈ ફુગંતિ થતી નથી, તે દેખાડે છે, યથા—

સ યદ્યેકમાંત્રમભિધ્યાયીત સ તેનૈવ સંવેદિતસ્તૂર્ણ-
મેવ જગત્યામભિસંવ્યતે । તમૃત્વો મનુષ્યલોકમુપનયન્તે
સ તત્ર તપસા વ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા સંપન્નો મહિમાનમનુ-
ભવતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તે સાધક જે ઓંકારની કેવળ એક માત્રા ‘અક્ષર’નું જ ધ્યાન કરે, તો તેના દ્વારા બોધની પ્રાપ્તિ કરીને શીઘ્રજ વૃદ્ધી બિપર જન્મ પામે છે. તેને ઋચાઓ મનુષ્ય લોકમાં લઈ જાય છે એટલે કે મનુષ્ય ચોનિમાં પહોંચાડે છે. તે ત્યાં તપસ્યા બ્રહ્મચર્ય તથા આસ્તિક બુદ્ધિથી સંપન્ન થઈને ઐશ્વર્યને પામે છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—અક્ષર, મહાર તથા મહાર, એ ઓંકારની ત્રણ માત્રાઓ છે. તે માત્રાઓના અગ્નિ, વાયુ, તથા સૂર્ય, એ ત્રણેય કપિ છે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, તથા મહેશ્વર, એ ત્રણ દેવતા છે. ભુઃ, ભુવઃ, તથા સ્વઃ, એ ત્રણ સ્થાન છે. બ્રહ્મત, સ્વપ્ન તથા મુદુષિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. ઋગ્, યજુ તથા સામ, એ ત્રણ તેમના વેદ છે. જે કોઈ તેમના વિધાનને સારી રીતે ન બાળીને જે એક માત્રા એક અવયવ આકારરૂપનું ધ્યાન કરે તો તેના સામર્થ્યથી તેને

પૃથ્વી લોક પ્રાપ્ત થાય છે, પૃથ્વી ઉપર આવતાંજ તે સાધકને ઋગ્વેદાભિ-
માની દેવતા, મનુષ્ય શરીરની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તે એ મનુષ્ય શરીરમાં સ્વધર્મા-
ચરણરૂપ તપથી, અદ્વિધ મૈથુન ત્યાગરૂપ ઔદયચર્યાથી, તથા વેદમાં આસ્તિકરૂપ
બુદ્ધિથી સંયુક્ત થઈને વિભૂતિને, એટલે કે સજ્જાને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશેષ—હમ્મે સંન્યાસી બ્રહ્મનિષ મહાત્માઓ પાસેથી સાંભળ્યું છે કે
માનવાદિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે ‘અ, ઉ, મ’ ત્રણ વચ્ચેની પર-
સ્પર અક્ષર, યજ્ઞ, સામ એ ત્રણ વેદોમાંથી કહાડીને એક ‘ઓમ્’ નામ રાખેલું
છે, તેથી એ પરમાત્માનું મુખ્ય નામ છે, કારણ કે તેમાં ત્રણે વેદોનો સંયોગ
છે. કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ એ ત્રણે વેદોના મુખ્ય વિષય પણ
ક્રમશઃ ઓંકારની એક એક માત્રામાં આવી બાય છે. કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાન,
એ ત્રણેની સાથે સંબંધ રાખનારા બુદ્ધ, બુદ્ધિ, સ્વઃ એ ત્રણેનો પણ ઓંકારની
માત્રાઓ સાથે સંબંધ છે. “સમુદાય અર્થવાન યાય છે, તેનો એક દેશ અનર્થક
છે” એ ન્યાયનો આશ્રય લઈને જે લોક એવી શંકા કરે છે કે ઓંકારની એક-
માત્રા અર્થ રહિત હોવાથી તે કોઈને લાભ પહોંચાડી શકતી નથી. તેના સમા-
ધાનને સારૂ પૂર્વોક્ત રીતે ઓંકારના એક એક અવયવની સ્વાર્થકતા બતાવવામાં
આવેલી છે. ૩.

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं
यजुर्मिरुन्नीयते सोमलोकम् । स सोमलोके विभूतिमनुभूय
पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

સાવાર્થ—તથા જો કોઈ સાધક ‘અકાર, ઉકાર’, એ જ માત્રારૂપથી
ઓંકારનું ધ્યાન કરે તો તેને યજુર્વેદના અભિમાની દેવતા અંતરિક્ષમાં સ્થિત
અંદ્રલોકમાં પહોંચાડે, એ, તે પછી સોમલોકના ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરીને પાછો
મનુષ્યલોકમાંજ આવે છે. ૪.

વિં વિં બ્રાહ્મ—મનુષ્ય ઓંકારની અકાર, ઉકાર એ જ માત્રાઓનું
યજુર્વેદ રૂપથી ચિંતન કરે છે. પ્રથમ કેવળ ઉકાર માત્રાનું યજુર્વેદ રૂપમાં કથન
કરવામાં આવેલું છે, અને અહીં અકાર તથા ઉકાર એ બંને માત્રાઓનું યજુર્વેદ
રૂપમાં ચિંતન કરવાનું શા માટે કહેવામાં આવેલું છે ? એવી શંકા કરવી ભ્રમ
નહી, અહીં અકાર સહિત ઉકારનું ચિંતન કરવાનું કહેલું છે. અર્થાત્ પ્રધાનતા
ઉકારનીજ છે. અસ્તુ, યાતા પુરૂષને યજુર્વેદાભિમાની દેવતા એવા લોકમાં

હાથ બાંધે છે કે નહીં મત્સ્યલોકના કરતા ઉત્તમ મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સ્વર્ગલોકનું મુખ ચિરકાળ સ્થાયી હોય છે, પણ અંતમાં એ લોકતાને પાછું અહીં આવવું પડે છે. ૪.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રના કથનનો આશય એ યજ્ઞ કે ઝોંકારના અકારરૂપ એકાંશનો ઉપાસક પુરુષ પૃથ્વી ઉપર સજ્જી સોમવવાને સારૂ અધિષ્ઠાતા સમ્રાટ થાય છે. તથા ઝોંકારની દ્વિગુણી, અર્થાત્ અકાર ઉકાર રૂપે ઉપાસના કરનારને ઉચ્ચ ચંદ્રાદિ લોકમાં એટલે સ્વર્ગલોકમાં માનસ મુખનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રિમાત્રિક ઝોંકારની ઉપાસના કરનારાના કળનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. પ્રકૃત મંત્રમાં 'હિમાત્રેણ' પદથી દીપિકાકારાદિ કોઈ વિદ્વાન 'અ, ઉ' એ બંને માત્રાઓની સાથેજ ઉપાસના કરવાનું કથન કરે છે, અને કોઈ કોઈના મતમાં કેવળ ઉકાર માત્રાની ઉપાસનાનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે. ૪.

આ પ્રમાણે ઝોંકારની સ્તુતિ કરીને તેની ઉપાસનાના પ્રકાર કહે છે. યથા—

યઃ પુનરેતં ત્રિમાત્રેણોમિત્યેતેનૈવાચરેણ પરં પુરુષમ-
મિધ્યાયીત સ તેજસિ સૂર્યે સમ્પન્નઃ । યથા પાદોદરસ્થા
વિનિર્મુચ્યત્ત એવં હ વૈ સ પાપ્મના વિનિર્મુક્તઃ સ સામ-
ભિરુદ્ગીયતે બ્રહ્મલોકં સ ષ્વતસ્માજ્જોઘનાત્પરાત્પરં પુરિશયં
પુરુષમીક્ષતે । તદેતૌ શ્લોકૌ ભવતઃ ॥ ૫ ॥

સાવાર્થ—જે 'ઓમ્' એ ત્રણ માત્રાવાળા અક્ષર દ્વારા, પરપુરુષનું ધ્યાન કરે છે તે તેજોમય સૂર્ય લોકમાં પહોંચે છે. જેમ આપ કાંચળીથી અલગ થઈ બાહ્ય છે તેમ તે પાપથી મુક્ત થઈ બાહ્ય છે. પછી તેને સામવેદના મંત્રોના અભિમાની દેવતા, હિરણ્યગર્ભના સત્યલોક અગર બ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડે છે. તે સમયે તે સંપૂર્ણ જીવોના આધાર હિરણ્યગર્ભપદથી પરસ્પર સંકળ શરીરોમાં પૂર્ણ પુરુષનું દર્શન કરે છે. એ વિષયમાં આગળના બે મંત્રોમાં કહેવામાં આવશે.

વિં વિં શાખ્ય—જે મનુષ્ય 'અકાર, ઉકાર, મકાર' એ ત્રણે માત્રાઓથી ઝોંકારનું ચિંતન કરે છે, તથા શાલિશ્રામ શિલાવત્ તેનું અક્ષર બ્રહ્મરૂપથી ધ્યાન કરે છે, તે ધ્યાતાને સામવેદના અભિમાની દેવતા સૂર્યમંડળને માર્ગે બ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડે છે. જેવી રીતે સ્વર્ગલોકમાંથી, કર્મ કળ સોમવ્યા પછી ધ્યાતા પાછો આવે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મલોકમાંથી કદી પાછા આવવું પડતું નથી. કારણકે ઝોંકારના બ્રહ્મરૂપ ધ્યાનથી પુરુષનું પુનરાવર્તન આવાગમન થતું નથી. તે

સમયે એ ધ્યાતા એવો પાપ રહિત થઈ બચ છે કે જેમ કાચળીરૂપી પાપમાંથી સર્પનિકળી બચ છે. અક્ષલોકમાં તે હિરણ્યગર્ભના ઉપદેશને મહાજ્ઞ કરીને અજ્ઞાનથી પર પરિપૂર્ણ આત્માનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે. એ તત્ત્વને આગળના બે મંત્રોમાં સંક્ષેપથી કહેવામાં આવશે. ૫ .

વિશેષ—ઓંકાર પ્રદક્ષની ઉપાસના કરનારો સાધક, જેમ સાપ કાંચળી છાંટે તેમ સર્પ પાપોથી રહિત થઈને શુદ્ધ થઈ બચ છે. પછી તે તપશ્ચર્યાદિ નિયમોથી સૂર્યના સમાન તેજસ્વી, વિદ્વાન મહાત્માનો સંગ કરવાને યોગ્ય થાય છે. તેનાથી તે સામવેદનો વિદ્વાન બનીને તેના આચાર્યરૂપ જ્ઞાનથી આત્માનો જ્ઞાતા થઈ બચ છે. અર્થાત્ તેને હૃદયસ્થિત પરમ પુરૂષનો સાક્ષાત્કાર થવા માંડે છે. કોઈ વિદ્વાન આ મંત્રનો બ્યાવહારિક અર્થ બતાવતા કહે છે કે, સુમુક્ષુની લોકસ્થિતિ એવી હોવી જોઈએ, એવી સ્થિતિ થયા બાદ પરમપ ને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫ .

હવે ‘યઃ પુત્રેન્’ એ મંત્રમાં કહેલા અર્થની સાથે આ મંત્રને જોડે છે, યથા—

**તિલ્લો માત્રા મૃત્યુમરયઃ પ્રયુક્તા અન્યોન્યસક્તા
અનવિપ્રયુક્તાઃ । ક્રિયાસુ વાહ્યાભ્યન્તરમભ્યમાસુ સમ્યક્પ્ર-
યુક્તાસુ ન કમ્પતે જ્ઞઃ ॥ ૬ ॥**

ભાવાર્થ—ઓંકારની ત્રણે માત્રાઓ મૃત્યુથી યુક્ત છે. જે સારી રીતથી આરંભાયેલી બાધ, અભ્યંતર, મધ્યમા ક્રિયાઓમાં, તેમનો પરસ્પર સંબંધ આનુપૂર્વી પ્રયોગ કરવામાં આવેલો હોય તો જ્ઞાતાપુરૂષ વિચલિત થતો નથી. ૧.

વિં વિં બાબ્ય—ઓંકારની અકાર, ઉકાર તથા મકાર એ ત્રણે માત્રાઓમાં પ્રદક્ષિણ ન રાખીને કેવળ વર્ણના ધ્યાનમાત્રથી કરેલી ઉપાસના મૃત્યુ વિષયક થાય છે. અર્થાત્ તેમનો ઉપાસક મૃત્યુથી છુટી ચકતો નથી. તે વારંવાર આવાગમનના ચક્રમાં પડે છે. જે એ ત્રણે માત્રાઓનો, બાધ—જનત, આભ્યંતર—સુપુત્રિ તથા મધ્યમા—સ્વપ્ન સ્થાનીય ક્રિયાઓમાં, સમ્યક્ પ્રયોગ કરવામાં આવે તો, અર્થાત્ પરસ્પર સંબંધ અને આનુપૂર્વી ઉપાસના કરવામાં આવે તો જ્ઞાતા પુરૂષ મૃત્યુથી પાર થઈને પ્રલોકને પ્રાપ્ત થઈ બચ છે.

વિશેષ—જે ઝોંકારની ત્રણે માત્રાઓ પરસ્પર મળેલી છે, તેમ શબ્દ, અર્થ તથા જ્ઞાનની સાથે સાધક પુરૂષ ‘ઓમ્’ શબ્દનો બ્રહ્મત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ દશામાં અભ્યાસ કરતો રહે, અર્થાત્ મનને લગાડે તો તે અંતર્માં, લોકમાં મળનારાં રૂપોથી વિચલિત થતો નથી. કારણ કે તેને પ્રજ્ઞાન દેના સ્વાદની અનુભૂતિ થઈ બાધ છે. ૬ .

આ બીજા મંત્રમાં ઉપરના ચ પૂર્ણ અર્થનો સંગ્રહ કરે છે, યથા—

**અગ્નિરેતં યજુર્ભિરન્તરિજં સામભિર્યત્તસ્કવયો વેદયન્તે ।
તમોઙ્કારેણૌવાયતનેનાન્વેતિ વિદ્વાન્યત્તલ્હાન્તમજરમમૃતમ-
ભયં પરં ચેતિ ॥ ૭ ॥**

ભાવાર્થ—તેને વિદ્વાન્ લોક બધે છે કે મુમુક્ષુ અશ્વેદથી આ લોકને યજુર્વેદથી અંતરિક્ષને તથા સામવેદ દ્વારા તે લોકને પ્રાપ્ત થાય છે (યજે) . તથા જે ઝોંકારરૂપ આશ્રયથીજ વિદ્વાન જે લોકને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે શાંત છે, તથા અમર, અભય તથા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ૭ .

વિં વિં બાધ્ય—જે જ્ઞાનીને મગ્નેદના મંત્રોના અભિમાની દેવતા આ મનુષ્ય લોકમાં પહોંચાડે છે. જે માત્રાના ધ્યાનથી યજુર્વેદના મંત્રોના અભિમાની દેવતા તેને ચંદ્રલોકમાં પહોંચાડે છે તથા સામવેદના મંત્રોના અભિમાની દેવતા તેને એવા લોકમાં પહોંચાડે કે જેને જ્ઞાની પુરૂષ બાધે છે. તે પ્રજ્ઞાલોક એવો જ કે જેને, જ્ઞાની પુરૂષ ત્રણ માત્રાના પ્રજ્ઞાવની ઉપાસનાની સાધના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, જે શાંતિથી ભરેલો છે, જેમાં ધાપજનો બળેડો નથી, જ્યાં કોઈ મરતું નથી જ્યાં કોઈ પ્રકારનો ડર નથી, શું કહેવું ? જે સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે ૭

વિશેષ—આ પ્રકરણમાં ઉત્તમ મધ્યમ અનેક કનિષ્ઠ જે ત્રણ પ્રકારની ઉપાસનાઓથી ઉપાસકને ત્રણ પ્રકારના રૂપો મળવાનું કહેલું છે. જ્યાં શાંતિ હોય, ઘડપણ ન આવે, મરતુ ન પડે તથા ડર ન હોય એવા સર્વશ્રેષ્ઠ પદને જે ભાગ્યવાન પુરૂષ પ્રાપ્ત કરી લે છે અગર કરવાનો યત્ન કરે છે તેવો વદનીય છે તેમજ અભિનન્દનીય છે. ૭.

પ્રથમો પ્રશ્ન સમાપ્ત.

પ્રશ્ન છઠ્ઠો

અથ હૈનં સુકેશા ભારદ્વાજઃ પપ્રચ્છ । મગવન્ હિરણ્ય-
નાભઃ કૌસલ્યો રાજપુતો મામુપેત્યૈતં પ્રશ્નમપૃચ્છત । ષોડશ-
કલં ભારદ્વાજ પુરુષં વેત્ય તમહં કુમારમવ્રવં નાહમિમં વેદ ।
યદ્યહમિમવેદિષં કથં તે નાવચ્યમિતિ । સમૂલો વા ઇપ
પરિશુષ્યતિ યોઽનૃતમભિવદતિ તસ્માન્નાર્હમ્યનૃતં વક્તુમ્ ।
સ તૂર્ણી રથમારુહ્ય પ્રવત્ત્રાજ । તં ત્વા પૃચ્છામિ ક્વાસૌ
પુરુષ ઇતિ ॥ ૧ ॥

સાવાચાર્ય—તે પછી ભારદ્વાજ ગોત્રોત્પન્ન સુકેશા નામક ઋષિએ આચાર્ય
પિપ્પલાદને પૂછ્યું—ભગવન્ ! અયોધ્યાના નિવાસી હિરણ્યનાભ નામના
રાજકુમાર મારી પાસે આવીને પૂછવા લાગ્યા કે, આપ ષોડશ કલાવાળા પુરુષ
ને જાણો છો ? એ સાંભળીને મેં તે રાજકુમારને ઉત્તર આપ્યો કે, હું એવા
પુરુષને જાણતો નથી. એ હું જાણતો હોય તો તમને કેમ ન બતાવત ? જે
મનુષ્ય મિથ્યા લાપછી કરે છે, તે જડ સહિત સુકાર્થ બાંધે છે, તેથી હું તમારી
સાથે જૂડું બોલી શકતો નથી. એ સાંભળીને રાજકુમાર ચુપચાપ રથમાં બેસીને
ચાલ્યો ગયો. તે હવે હું આપને પૂછું કે, સોળ કળા પૂર્ણ કોણ છે ? ॥ ૧ ॥

વિં વિં સાધ્ય—હે આચાર્ય ! રાજકુમાર હિરણ્યનાભે મારી પાસે
આવીને ઘણી શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂછ્યું હતું, પણ હું તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર કઈ શક્યો
નહી, કારણ કે મને તેના પ્રશ્નના વિષયમાં કાંઈ પણ માહિતી ન હોતી. મારી-
ઉપર રાજકુમારને વિશ્વાસ આગ્યો નહી. તે એમ સમજ્યો કે સુકેશા ઋષિ
મને કોઈને કોઈ કારણથી કહેવાની ઈચ્છા રાખતા નથી. મેં સત્યનો આશ્રય
લઈને મારા અજ્ઞાનપણનો વિશ્વાસ બેસાડ્યો, તો પણ એ ‘ઠીક છે કે ઠીક
નથી’ એવું કાંઈ પણ કદાચ વગર, જાણે મારા કથનની ઉપેક્ષા કરતો હોય
તેમ પોતાના રથમાં બેસીને ઘેર ચાલ્યો ગયો. ॥ ૧ ॥

વિશેષ—સુકેશાએ ઘણા વિષાદની સાથે કહ્યું કે—હું રાજકુમારના
પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શક્યો નહિ માટે મને દુઃખ છે. ત્યારથી એ સત્ત્વિય ધર્મને
હું બ્રાહ્મણની પાસે આગ્યો ત્યારથી મારું જે ઉત્તર ન આપી શકાયો તે અજ્ઞાન

મારા હૃદયમાં શૂળની જેઠે સાલે છે. પછી મને પણ જ્ઞાના સા ધઈ છે કે જ્યાં સુધી શાત નહીં યાય ત્યાંસુધી શૂળની જેઠે તે મને સાલતી રહેયે. આપ વિજ્ઞાનાદિત્ય છે, તેથી મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીને મારા હૃદય મહિરના અજ્ઞાનાંધ કારને દૂર કરવાની કૃપા કરે. ૧ .

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो
यस्मिन्नेताः योऽश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—પિપ્પલાદ મુનિએ તેને કહ્યું—હે પ્રિયદર્શન, આજ શરીરના હૃદયક્રમણમાં એ યોડશ કળાયુક્ત પુરૂષ સ્થિત છે, તેનાથીજ પ્રાણ આદિ સોળ કળા ઉત્પન્ન થાય છે. ૨ .

વિં વિં ભાષ્ય—હે સૌમ્ય ! યોડશ કળાવાળો પુરૂષ શરીરના સ્થાનમાં સાક્ષીરૂપે સ્થિત છે, તથા એ સોળે કળા આ સાક્ષીરૂપમાં વર્તમાન છે. એ સાક્ષી આત્માજ સર્વ જગતનું અધિષ્ઠાન તથા સર્વનો નિયંત્રા છે. આ આત્માની અદ્વિતીયતાનું બોધન કરવા માટે સર્વ જગતરૂપ સોળે કળાની આત્મા થીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. એનું ભગવતી શ્રુતિ પ્રતિષ્ઠાન કરે છે. ॥ ૩ ॥

વિશેષ—એકે પરમાત્મા સર્વ ચચચર જગતમા એકરસ બ્યાસ છે, તે પશુ દર્પણમાંના પ્રતિબિંબની જેઠે તે જ્ઞાનિયોના અંતઃકરણમાં સ્થિત થએલો પ્રતીત થાય છે. તેજ જગતને ચલાવી રહ્યો છે. તમે તેને તમારા હૃદયકાચમાં દેખી શક્યો. ॥ ૩ ॥

કળાઓનો પ્રાદુર્ભાવ કેવે પ્રકારે થયો હયે તથા સૃષ્ટિ ચેતનપૂર્વની છે, તે બતાવવાને આર કહે છે કે—

स ईक्षाचक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भवि-
ष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—આ સાક્ષી પુરૂષે એવું વિચાર્યું કે દેહમાંથી કોના નિકળતા હું નિકળી ગયા જેવો હોઈશ, તથા કોના સ્થિત રહેતા હું અચળ સ્થિત જેવો હોઈશ. ॥ ૩ ॥

વિં વિં ભાષ્ય—હે ભરદ્વાજ ! આ આત્મા પોતાના બધનને વાસ્તે, યોડશકળા રૂપ ઉપાધિની ઉત્પત્તિને આર આ પ્રકારનું ચિંતન કરવા લાગ્યો—હું આત્મા સાક્ષીરૂપથી આ શરીરમાં સ્થિત રહીને પણ બ્યાપક તથા ક્રિયા રહિત છું તે પશુ હું આ સ્થૂળ શરીરથી કોના આલ્યા જવાથી હું આલ્યો ગયો એવો પ્રતીત થાઉં છું તમા કોના રહેવાથી હું ત્યાં ટકી રહેલા જેવો જણાઉં છું ॥ ૩ ॥

વિશેષ—સર્વાત્મક પરમાત્માને કહી પણ જવા આવવાપણું રહેતું નથી. આકાશ કયાંથી નિકળી ગયું કે કયાંથી આવ્યું એ કહેવું મુશ્કેલ છે, અસંભવ છે. એ સર્વ વ્યવહાર કળાઓથી (સ્ફૂરણ) જ થાય છે. કળાઓની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા લય કરનારા પરમાત્મા છે. પરમાત્માની સાથે તેમને જન્ય જનક અગર હૃદય દર્શકનો સંબંધ હોવાથી, લોક મનુષ્યના મરી જતાં કહે છે કે અમુક માણસના દેહમાંથી આત્મા ચાલ્યો ગયો અગર જન્મકાળમાં અમુકમાં આવી ગયો, અથવા ઉદરસ્થ શરીરમાં આત્મા પ્રવિષ્ટ થઈ ગયો. આ નિકળી જવું, આવવું, સખળ નિર્જળ આદિ યવું અગર કાર્યનું બનવું કે બગડવું એ સર્વ કળાઓને આધીન છે. ૩.

રાજાના સમાન પુરૂષેજ સર્વાધિકારી પ્રજાની રચના કરેલી છે. તે કેવા પ્રકારની છે, એ કહે છે, યથા—

સ પ્રાણમસ્તુજત પ્રાણાચ્છુદ્ધાં શ્વં વાયુર્જ્યોત્તિરાપઃ
પૃથિવોન્દ્રિયં મનોઽન્નમન્નાદ્રીયં તપો મન્ત્રાઃ કર્મ લોકા
લોકેષુ ચ નામ ચ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—એ (સોળકળાવાળા) પુરૂષે પ્રથમ પ્રાણને રચ્યો, પછી શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, ઇન્દ્રિય, મન તથા અજ્ઞને, તેનાથી વીર્ય, તપ, મંત્ર, કર્મ તથા લોક પછી લોકોમાં નામની સૃષ્ટિ (રચાય છે).

વિં વિં ભાષ્ય—તે પછી એ સોળ કળાવાળા સાક્ષી પુરૂષે પાંચ વૃત્તિવાળા, સર્વના પ્રાણસ્વરૂપ હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કર્યો. કારણકે એ પ્રાણ દ્વારાજ આત્માનું શરીરમાંથી નિકળવાનું તથા પરલોકમાં આવાગમનનો વ્યવહાર થવાનું થાય છે. તે પછી તે પ્રાણે સકળ પ્રાણિયોની શુભકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થવાના હેતુ ભૂત, આસ્તિક્ય બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાને ઉત્પન્ન કરી. તે પછી કર્મ કરવાં તથા તેના ફળ ભોગવવાના આધારભૂત આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી એ પાંચ મહાભૂત, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, તથા કર્મેન્દ્રિયો તથા મનની રચના કરી. પછી મનની સ્થિતિ કરનાર અજ્ઞને, તથા તેના પરિપાકથી સંપૂર્ણ કર્મેના સાધક બળ, અગર પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારા સામર્થ્યરૂપ વીર્યને પેદા કર્યું. પછી વીર્યથી ઉત્પન્ન થવાવાળું જે ચિત્ત છે તેને શુદ્ધ કરનારા તપને પછી કર્મમાં ઉપયોગી ઋદ્ધિ, યજ્ઞ, સામ તથા અથર્વવેદરૂપ મંત્રોને, તે પછી અગ્નિહોત્રાદિક વેદિક કર્મેને, પછી કર્મેના ફળ રૂપ ચોદ લોકોને, તે પછી લોકોમાં ઉત્પન્ન

થનારા પ્રાણિયોના નામોને ઉત્પન્ન કર્યાં. એજ સોળકળાઓ છે કે જે અવિદ્યા આદિ દોષરૂપ બીજથી વિદ્યુત યજ્ઞેવી દ્રષ્ટિવાળાને પ્રતીત થતા જે ચંદ્રમાના સમાન તથા સ્વપ્ન બેનારે કલ્પના કરેલા સ્વપ્નના પદાર્થોના સમાન નિર્માણ કરવામાં આવેલા છે. ૪.

વિશેષ—શુભોની કાર્યસિદ્ધિની સગવડને સારૂ પરમેશ્વરે—૧—પ્રાણ, ૨—શક્તિ, ૩—તપ, ૪—વાયુ, ૫—અગ્નિ, ૬—જળ, ૭—પૃથ્વી, ૮—ઇદ્રિયો, ૯—મન, ૧૦—અન્ન, ૧૧—વીર્ય, ૧૨—તપ, ૧૩—મંત્ર, ૧૪—કર્મ, ૧૫—લોક, તથા ૧૬—જામ, એ સોળે કળાઓ અર્થાત્ કાર્ય જગતના અંશ કમથી રચ્યા. આ સોળ કળાઓમાં સર્વ કંઈ આવી જાય છે. તેમને એજ ધારણ કરે છે, તથા યોગ્ય કરે છે અને પછી પોતાનામાં લીન કરી દે છે. આ કળાઓમાં જે સત્તા સ્ફુરતી દેનારો છે, તેજ ચરાચરમાં વ્યાપ્ત પરમેશ્વર છે. તેનેજ જાણી, ત્યારેજ આ જગતનું રહસ્ય સમજશે. ૪.

પહેલા મંત્રમાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને સારૂ અધ્યારૂપ કરીને જગતની ઉત્પત્તિ કહી. હવે તેના અપવાદને દ્રષ્ટાંતની સાથે કહે છે, યથા—

સ યથેમા નયઃ સ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રાયણાઃ સમુદ્રં
પ્રાપ્યાસ્તં ગચ્છન્તિ મિથ્યેતે તાસાં નામરૂપે સમુદ્ર ઇત્યેવં
પ્રોચ્યતે । એવમેવાસ્ય પરિદ્રષ્ટુરિમાઃ પોડશકલાઃ પુરુષા-
યણાઃ પુરુષં પ્રાપ્યાસ્તં ગચ્છન્તિ મિથ્યેતે તાસાં નામરૂપે
પુરુષ ઇત્યેવં પ્રોચ્યતે સ ણ્પોઽકલોઽમૃતો ભવતિ તદેવ
શ્લોકઃ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—એ આ પ્રકારે છે, અગર એ દ્રષ્ટાંત એવું છે કે જેમ સમુદ્ર તરફ પહોંચી ગંગા આદિ નદિયો સમુદ્રમાં પહોંચીને અસ્ત થઈ જાય છે, તથા તેમના નામ કે રૂપ રહેવા નથી, તેઓ ‘સમુદ્ર’ છે એ નામથીજ કહેવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે આ સર્વ દ્રષ્ટાંતો એ સોળ કળાઓ, જેમનો આશ્રય પુરુષજ છે, તેને પ્રાપ્ત થઈ લીન થઈ જાય છે. તેમના નામરૂપ નષ્ટ થઈ જાય છે તથા તેઓ ‘પુરુષ’ કહીને ઓળખવામાં આવે છે. જે ઉપાસક મનુષ્ય આત્માને જોવો જાતું છે તે કળાહીન તથા અમર થઈ જાય છે. આગળનો મંત્ર આજ વાતનું સમર્થન કરે છે. ૫.

[વ૦ વિ૦ બાબ્ય—જેમ સર્વ નદી નાળાં વહીને સમુદ્રમાં જઈને મળે છે. તેમના જળાનુ રૂપ તથા વેગ ગમે તેટલા હોય તોપણ તે સમુદ્રમાં મળીને પોતાનું અસ્તીત્વ ખોઈ દે છે, પછી તેમનું નામ, રૂપ કે વેગ કંઈ રહેતું નથી અને તે સમુદ્રજ કહેવાય છે, તેજ પ્રમાણે આ જીવરૂપ સાક્ષીની, પરમ પુરૂષ તરફ જનારી પ્રાણ આદિ સોળે કળાઓ, તે પુરૂષને પ્રાપ્ત કરીને તેમાંજ લીન થઈ જાય છે. તેમનું કોઈ નામ કે રૂપ ન રહેવાથી તે કેવળ પુરૂષજ કહેવાય છે. જે પુરૂષ એવું જાણે છે, તેના જીવરૂપ કળાઓનો કોઈ પણ પ્રભાવ રહેતો નથી, પછી તે સર્વ કલેશોથી છુટી જાય છે. આમંજનો મન્ત્ર તેમાં પ્રમાણ છે. ૫.]

[વિશેષ—સમુદ્રમાં નદિયોની પેઠે નામરૂપથી રહિત થએલું આ સર્વ કાર્ય-રૂપ પ્રત્યક્ષ જગત્ જે પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે, તે બ્રહ્મને તત્ત્વતઃ જાણનારા સર્વ હુઃખોથી છુટી જાય છે. વસ્તુતઃ જેમ નદી અને સમુદ્રનું જળ તો એકજ છે, કેવળ નામ અને રૂપની ઉપાધિ મટે છે, તેમજ અખિલ વિશ્વ પરમેશ્વર સ્વરૂપજ છે, જે વસ્તુ તેને તેનાથી અલગ કરતી હટી તે મટી ગઈ. અંતમાં નિષ્કર્ષ એ નિકળે છે કે જે પરમેશ્વરને જેટલો અધિક જાણી લે છે, તે તેટલો જ મૃત્યુના ડરથી દૂર થઈ જાય છે. ૫.]

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । तं
वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—રથના પૈડાંની નાભિમાં જેમ તિરછા લાંકડાં (આરા) લાગેલાં રહે છે, જમ્મેલાં રહે છે, તેજ પ્રમાણે જેમાં સર્વ કળાઓ સ્થિત છે, તે જાણવા યોગ્ય પુરૂષને એ પ્રમાણે જાણે કે જેનાથી તેમને મૃત્યુ પીડા કરી શકે નહીં. ૬.

વિ૦ વિ૦ બાબ્ય—નાભિમાં જેમ આરા લાગેલા રહે છે, તેમજ આત્મામાં એ સોળ કળાઓ સ્થિત છે. હે ઋષિયો! એ અધિષ્ઠાનરૂપ અકળનો તમે નિશ્ચય કરો. કારણ કે તેના જ્ઞાન વગર તમને મૃત્યુ છોડી શકશે નહીં. જેમ નિદ્રામાં આવેલા સ્વપ્નમાં દેખાયેલો સિંહ બ્રહ્મત યથા વગર નદ્ર થતો નથી. તેમજ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો મૃત્યુરૂપ સિંહ, બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ જાગરણ વગર નિવૃત્ત થતો નથી. તેથી તેની નિવૃત્તિને સાર આત્માનો નિશ્ચય કરો. ૬.

[વિશેષ—અહીં પરમેશ્વરને સર્વાધાર જાણવાને સાર રથ નાભિનું દ્રઘાંત આપવામાં આવેલું છે. આરાઓની પેઠે સર્વ જગત્ બ્રહ્મમાં એવું જ દાયેલું છે કે જે

જરાપણ ઉગમગ યઈ શકે નહીં. એવા પરમેશ્વરને જ બાણે છે, તે મુક્ત તો યઈ બાંધ છેજ, ઉપરાંત મરણ સમયે તેના ચિત્તની પ્રસન્નતા નષ્ટ થતી નથી. ખરી અને સર્વથી મોટી વાત એ છે કે મનુષ્યનું મોત અજ્ઞાન છે. આત્મ-જ્ઞાનિયોનું જીવન, જેમ ચિત્રપટ બિપર ચિત્રોના બોલવા આદિના જેવો વ્યાપાર છે તેવું છે. એ પટચિત્રોમાં (સીનેમાની મૂર્તિઓમાં) સ્વતઃ કાંઈ હોતું નથી. એતો બહુગરનો ખેલ છે. ૬.

હવે શ્રુતિ શિષ્યોની કૃતાર્થતાનું બોધન કરે છે, યથા—

તાન્ હોવાચૈતાવદેવાહમેતત્ પરં વ્રક્ષ વેદ । નાતઃપર-
મસ્તીતિ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—તેના પછી આચાર્ય પિપ્પલાદે એ ઋષિયોને કહ્યું કે—હું અપર બ્રહ્મને એટલુંજ બાણું છું. તેનાથી બીજો બાણવા યોગ્ય શ્રેષ્ઠ પદાર્થ કોઈ નથી. ૭.

વિ० વિ० વાક્ય—તે પછી મહર્ષિ પિપ્પલાદે એ છએ ઋષિયોને સંબોધન કરીને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે હું બ્રહ્મના વિષયમાં આટલુંજ બાણું છું, અધિક બાણુતો નથી. વળી એમ પણ છે કે ‘તેનાથી વધારે જરાપણ તમને જ્ઞાતવ્ય પણ નથી. એટલે કે તમારે જેટલું બાણવા જેવું હતું તેટલું તમે બાણી દીધું છે. આટલાથીજ તમારું કામ યઈ જશે. આગળ શબ્દોના ઝગડામાં પડવાની આવશ્યકતા નથી તમો કૃતાર્થ થઈ ગયા છો. ૭.

વિશેષ—પિપ્પલાદ ઋષિના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઘણું કહેવાથી, ઉપદેશ આપવા કે સાંભળવાથી બોધ થતો નથી કે જેટલો સારરૂપે મહત્ત્વ કરીને આચરણમાં મુકેલા થોડાથી થાય છે. એ થોડું પણ ઘણું મોટું થઈ બાંધ છે. તેમણે દુકામાંજ સર્વ કાંઈ કહેવાનું કહી દીધું છે. તેનાથી વધારે કાંઈ છે જ નહીં કે જેને કોઈના આગળ કહી શકાય. એ એવું અભિમાન કરતાં નથી કે મારા સિવાય હવે બીજો કોઈ કાંઈ કહેવાને યોગ્ય સંસારમાં છેજ નહીં. તેમના કહેવાનો અભિપ્રાય એજ છે કે જ્યાં સુધી બ્રહ્મના વિષયમાં આનંદ છે, તેનાથી આગળ હવે તે (બ્રહ્મ) વાણીનો વિષય યઈ શકે તેમ છેજ નહીં. ૭.

તે છએ ઋષિ સ્તુતિપૂર્વક આચાર્યની વંદના કરે છે. યથા—

તે તમર્ચયન્તસ્ત્વં હિ નઃ પિતા યોઽસ્માકમવિદ્યાયાઃ
પરં પારં તારયસીતિ નમઃ પરમશ્ચવિમ્બ્યો નમઃ પરમ-
શ્ચપિમ્બ્યઃ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—ત્યારે એ છએ ઋષિયો એ પીંપલાહની પૂજા કરતાં કહ્યું કે આપ તો હમારા પિતા છો. જેમણે હમને અવિદ્યાની પેલી પાર સુધી પહોચાડી દીધા છે, એટલે કે હમોને અજ્ઞાન સાગરમાં ડુબતા જેમણે બચાવી લીધા છે. એવા પરમ ઋષિને હમારા નમસ્કાર હો, પ્રણામ હો. ૮.

વિ० વિ० ભાષ્ય—આ પ્રકારના ઉપદેશને સાંભળીને એ ઋષિયોએ, આચાર્ય પિંપલાહ મહર્ષિના ચરણોમાં હંડવત્ કરી, પુષ્પ આદિથી પૂજન કરીને પછી નમ્રતાથી કહ્યું—આપે હમારા સર્વ સંકેહોને દૂર કરીને હમોને કૃતાર્થ કર્યા છે. જ્યારે કે આ સંસારમાં સ્થૂળ શરીરને ઉત્પન્ન કરનાર (ત્રેમની જુડી જંજાળમાં ફસાવનારાં અનેક બંધનોના કારણરૂપ આ શરીરને જન્મ આપનારાં) પિતા પણ વંદનીય છે, પરંતુ આપતો અવિદ્યાના પક્ષને હઠાવીને, નિત્ય, અજર, અમર, અભય, પ્રજ્ઞ શરીરને બતાવ્યું છે. અર્થાત્ અવિદ્યાને દૂર કરી, નિરાવરણ પ્રજ્ઞનો નિશ્ચય કરાવેલો છે. તે કારણથી ઉક્ત ગોણુ પિતા કરતાં આપ હમારા પરમવંદનીય પ્રધાન પિતા છો. આપે આપની જ્ઞાનરૂપ નૌકાથી તારીને હમોને અવિદ્યાણ્વની પેલી પાર પહોચાડી દીધા છે. આપના એ ઉપકારના બદલામાં ભેટ કરવા યોગ્ય, આ સંસારમાં કોઈપણ પદાર્થને હમે દેખતા નથી તેથી આપના જેવા પ્રજ્ઞવિદ્યાના પ્રવર્તક પરમ ઋષિયોને હમારા વારંવાર પ્રણામજ છે. ૮.

વિશેષ—પ્રકૃત ઉપનિષદ્વના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવી ગયેલું છે કે સર્વ હઃખોની નિવૃત્તિનું કારણ પ્રજ્ઞજ્ઞાન છે. પિંપલાહ મુનિ પાસેથી એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને છ એ ઋષિયો કૃતાર્થ થઈ ગયા. આ પ્રમાણે ‘હમે પણ અવિદ્યાને બરાબર વાંચતા સાંભળતા રહ્યા છીએ છતાં હમારો ઉદ્ધાર કેમ નથી થતો ? તેનો ઉત્તર એ છે કે એ ઋષિ જ્ઞાત્યર્થ આદિ તપથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થયેલા હતા. તથા આપણે લોક મળ વિદ્યેષાદિ દોષોથી દ્રષિત થઈ રહ્યા છીએ. સૂર્યના પ્રકાશમાં સર્વકોઈ દેખી પડે છે. પણ અંધને દેખાતું નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રજ્ઞજ્ઞાન સર્વનું ઉદ્ધારક છે, પરંતુ દ્રષિત અંતઃકરણ ઉપર તેનો પ્રભાવ પડતો નથી. મળ વિદ્યેષથી દ્રષિત પુરૂષને આપેલો ઉપદેશ, વેદાંતનું અધ્યયન

અશ્વાસ થવો જોઈએ એમ માને છે. તે જે હોય તે, પણ આ ઉપનિષદ્ ઘણું પ્રભાવશાળી છે. જે અનુબંધ અતુલ્ય તથા શાંતિ પાઠ પ્રશ્નોપનિષદ્ના છે તેજ આના પણ છે, યથા—

ૐ ભદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રુણુયામ દેવા ભદ્રં પश्यેમાચ્છમિયં
જન્નાઃ । સ્થિરૈરક્લૈસ્તુષ્ઠુવાસસ્તનૂભિર્વ્યશેમ દેવહિતં
યદાયુઃ ॥ સ્વસ્તિ ન ઇન્દ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ સ્વસ્તિ નઃ પૂષા
વિશ્વવેદાઃ । સ્વસ્તિ નસ્તાક્ષર્યો ઋરિષ્ટનેમિઃ સ્વસ્તિ નો
વૃહસ્પતિર્દધાતુ । ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિ ॥

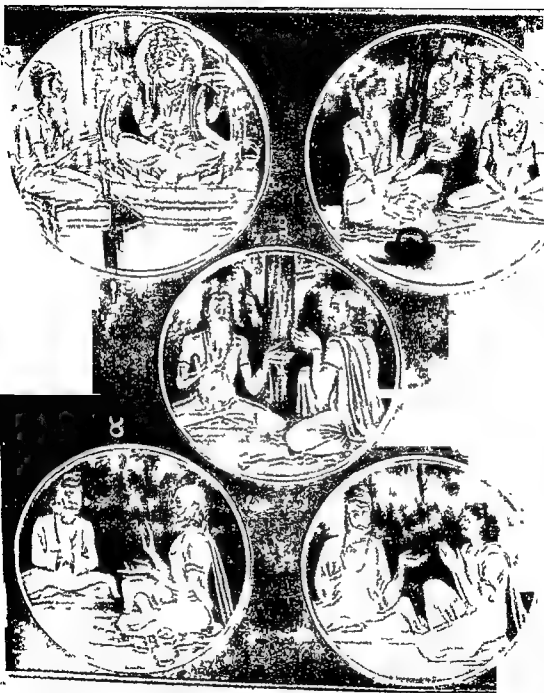
બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિને સાડે બ્રહ્મવિદ્યા સંપ્રદાયના કર્તાઓના કથનરૂપ ઇતિહાસ કહે છે, યથા—

ૐ બ્રહ્મા દેવાનાં પ્રથમઃ સંવભૂવ વિશ્વસ્ય કર્તા
મુવનસ્ય ગોષ્ઠા । સ બ્રહ્મવિદ્યાં સર્વવિદ્યાશ્રતિષ્ઠામથર્વાય
જ્યેષ્ઠપુત્રાય પ્રાહ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—સર્વ સૃષ્ટિનો કર્તા, જગતનો રક્ષક બ્રહ્મા સર્વદેવોમાં પહેલો ઉત્પન્ન થયો. તેણે પોતાના સર્વથી મોટા પુત્ર અથર્વાને સર્વ વિદ્યાઓના ઉત્તમ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો. ૧.

[૧૦ વિ૦ બાહ્ય—પ્રકાશ, ક્રાંતિ આદિ શુભોવાળા જેટલા દેવતા છે, તેમાં બ્રહ્મા સર્વ પ્રથમ સ્વતંત્ર ભાવથી ઉત્પન્ન થયા, અથવા ઇંદ્રાદિ દેવતાઓમાં બ્રહ્મા પ્રધાન થયા. કારણ કે તેઓ સર્વ વિશ્વના કર્તા તથા સર્વ પ્રપંચના રક્ષક છે. તેમણે પોતાના સર્વથી મોટા પુત્ર અથર્વાને એ બ્રહ્મવિદ્યા (બ્રહ્માત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન)નો ઉપદેશ કર્યો, કે જે મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારી છે, તથા સર્વ વિદ્યાઓનો આધાર છે. અન્ય વિદ્યાઓ અર્થપ્રકાશિકા છે. બ્રહ્મની સર્વાર્થ પ્રકાશિકા હોવાના કારણે બ્રહ્મવિદ્યાની અંતર્ગત સર્વવિદ્યાઓ એવી રીતે આવી જાય છે કે જેમ તૃપ્તિરૂપ ક્ષણમાં સર્વ પ્રાસોનો રસ અંતર્ભૂત થઈ જાય છે. ૧.

વિશેષ—બ્રહ્માએ આ બ્રહ્મકલ્પના આરંભમાં જે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ પોતાના મુખ્યશિષ્ય અથર્વા ઋષિને આપેલો હતો તેજ શિષ્ય પ્રશિષ્યની પરંપરાએ આજ મુખી આલ્યો આવી રહેલો છે. / સર્વ દેવગણોમાં બ્રહ્મા એટલા

४

गुरुविद्या की आचार्यपरम्परा

१—गुरु-अथर्व, २—अथर्व-अग्नि, ३—अग्नि-भारद्वाज ४—भारद्वाज-अद्विरा
५—अद्विरा-शीनरु। (१ गु०, १ व०, १-१ म०)

गुरुविद्या की आचार्यपरम्परा.

१—गुरु-अथर्व, २—अथर्व-अग्नि, ३—अग्नि-भारद्वाज ४—भारद्वाज-अद्विरा ५—अद्विरा-शीनरु

તથા શ્રવણ આદિ એ સર્વ સજ્જમાં હોમ કર્યાના જેવું નિર્થક છે. મુકેશા આદિ ઋષિયોના આચરણ તથા સાધન પહેલેથીજ ઉત્તમ હતાં, ત્યારેજ પિપ્પલાદ ઋષિના યોગસા ઉપદેશથી એ બદ્ધજ્ઞાન સુક્ત યઈ ગયા. અંતમાં મુકેશાદિ ઋષિયોએ કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરતાં આચાર્યને કહ્યું—હમારા આપને વારંવાર નમસ્કાર છે. પ્રદાવિદ્યા સંપ્રદાયના પ્રવર્તક પરમ ઋષિયોની સેવામાં હમે પુનઃ પુનઃ અભિવાદન કરીએ છીએ. ૮.

છઠ્ઠી પ્રશ્ન સમાપ્ત.

ॐ ભદ્રં કર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવા ભદ્રં પश्येमाक्षभियजत्राः ।
 स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
 स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
 स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ધતિ શ્રી પ્રશ્નોપનિષદ્ ઉપર સ્વામી શ્રી વિદ્યાનન્દજી
 મહારાજ દ્વારા વિરચિત વિદ્યાવિનોદ બાબ્થ સમાપ્ત.

ૐ નમઃ સચ્ચિદાનંદાય

મુણ્ડકોપનિષદ્

વિદ્યાવિનાદ ભાષ્યસહિત.

પ્રથમ મુણ્ડક, પ્રથમ ખંડ

સર્વ ઉપનિષદોમાં આ ઉપનિષદ્ ઉત્તમ હોવાથી મસ્તકરૂપ છે તેથી તેને 'મુણ્ડક' કહે છે. તેમાં ત્રણ મુણ્ડક છે, તથા પ્રત્યેક મુણ્ડકના બે બે ખંડ છે. આ પ્રમાણે તેમાં ત્રણ મુણ્ડક અને છ ખંડ થયા. આ ઉપનિષદ્ અથર્વવેદની શૌનકીય શાખાના મંત્રભાગમાં છે. તેના પ્રારંભમાં બ્રહ્મવિદ્યાની પરપરા આપવામાં આવેલી છે. એ પરંપરામાં પહેલું નામ બ્રહ્મણું છે. આ ઉપનિષદ્માં પરા તથા અપરા એ બે વિદ્યાઓના વર્ણન કરવામાં આવેલા છે. તેમાં પરમાર્થ તત્ત્વનો યોગ કરાવનારી પરા વિદ્યા છે, તથા જે સાંસારિક જીવોની પ્રવૃત્તિનો વિષય છે, તેને અપરા વિદ્યા કહે છે. વાસ્તવમાં અવિદ્યાજ અપરા વિદ્યા છે, બ્યવહારમાં ઉપયોગી હોવાથી તેનો વિદ્યાના નામે બ્યવહાર થાય છે. જ્યારે એમ છે તો પછી આત્મતત્ત્વ પ્રતિપાદક ઉપનિષદ્ શાસ્ત્રમાં તેની ચર્ચા શા માટે કરવામાં આવી ? તેનું સમાધાન એ છે કે શ્રેયોમાં કોઈ વિષયોનું હેયત્વ કરીને ઉપપાદન કરવાની શૈલી હોય છે, તથા કેટલાકમાં ઉપાદેયપણે કરીને અર્થાત્ ઘણી વાતો છોડી દેવાને સાડુ લખવામાં આવેલી હોય છે તથા ઘણી બ્રહ્મણું કરવાની હોય છે. જેમ સમાયણુ આદિ શ્રેયોમાં સવણુ આદિના આચરણનો ઉદ્દેશ્ય ત્યાગ કરવાને સાડુ તથા સમ આદિના આચરણનો ઉદ્દેશ્ય, સ્વીકાર કરવાને સાડુ કરવામાં આવ્યો છે. આ શ્રેયના પૂર્વાર્ધમાં ઘણે ભાગે અપરા વિદ્યાનું તથા ઉત્તરાર્ધમાં વિશેષભાગે પરા વિદ્યાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. સાધારણ રીતે લોક પ્રશ્નોપનિષદ્ પછી આનોજ અભ્યાસ કરે છે. પરંતુ ભગવત્ પાદ શ્રી શંકરાચાર્ય આદિ વિદ્વાન આ ઉપનિષદ્નો, પ્રશ્નોપનિષદ્ના પહેલા

માટે મોટા છે કે તેમનામાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા ઐશ્વર્ય એ ગુણો વિદ્યમાન છે. એવા મહાપુરુષ જે વિદ્યાના આદ્ય પ્રવર્તક હોય તે અત્યંત ઉપયોગી શક્તિનો મનુષ્ય અવશ્ય સંચય કરે. એકારનું અહીં સર્વ પ્રથમોચ્ચારણ મંગળ સૂચક છે. ૧.

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे
ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय ग्राह भारद्वाजो-
ऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—બ્રહ્માએ અથર્વાને જે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો હતો, તેણે પૂર્વકાળમાં તે વિદ્યા ‘અંગી’ને કહી. અંગીએ તેને બરદાજ કુળોત્પન્ન ‘સત્યવહ’ને કહી. એ પ્રમાણે મોટા નાનાને પ્રાપ્ત થતી તે બ્રહ્મવિદ્યા બરદાજ ગોત્રીય સત્યવહે અંગિરાને કથન કરી. ૨.

[૧૦ [૧૦ ભાષ્ય—પરમેશ્વર જેનું મૂળ છે એવા સર્વ વિદ્યાઓના મૂળ વેદોના જ્ઞાતા બ્રહ્મા હિરણ્યગર્ભે પ્રથમ જે વિદ્યાને અથર્વાને કહેલી હતી, તેનાથીજ ઉત્તરોત્તર અંગી, બરદાજના પુત્ર સત્યવહ તથા અંગિરાને એકથી ખીજાને કહી. એજ બ્રહ્મગોષ્ઠ ક્ષોત ગુરુ શિષ્ય પરંપરાએ આજ સુધી ચાલી આવેલો છે, કારણ કે વિદ્યા ગંગાનો આદિક્ષોત વેદ હિમાલયથી પ્રવાહિત થએલો છે તેથી તે કદી શુષ્ક થનારો નથી. લય પ્રલય થતા રહેશે, પણ એ એવા જ વહેતા રહેશે. ૨.

વિશેષ—આ મન્ત્રમાં એકજ ઋષિ જે નામવાળા જેવા પ્રતીત થાય છે, એ નામોમાં એ લેહ છે કે પહેલું નામ ‘અગિર્’ છે તથા બીજું નામ ‘અગિરસ’ છે. ‘સત્યવહાય’ અહીંયાં અનેક પુસ્તકોમાં ‘સત્યવાહાય’ એવો પાઠ મળે છે, પણ આચાર્ય ભાષ્યકારના મત પ્રમાણે ‘સત્યવહાય’ માન્ય છે. તેથી હમે પણ એજ પાઠ શુદ્ધ માનીએ છીએ. ‘પરાવરામ્=પરસ્માદવરણપ્રાપ્તમ્’ શ્રેષ્ઠથી કનિષ્ઠને મળવાના કારણે આ બ્રહ્મવિદ્યાને ‘પરાવરા’ કહેવામાં આવેલી છે. અથવા પર અવર સર્વ વિદ્યાઓના વિષયોની વ્યાપ્તિને કારણે, અથવા પર જે બ્રહ્મ, તેનાથી અવર, નાના જે બ્રહ્મા, તેનાથી પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી તેને ‘પરાવરા’ કહેલી છે.

પછી અંગિરસથી તે બ્રહ્મવિદ્યા કેને પ્રાપ્ત થઈ? તે કહે છે. યથા—

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ ।
ऋस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥३॥

ભાવાર્થ—મહા ગૃહસ્થ યોનકે આત્મોક્ત વિધિથી અંગિરા સમીપ ઉપસ્થિત થઈને એવો પ્રશ્ન કર્યો કે—હે ભગવન્ ! કયા એકને બાણી લેવાથી આ સર્વ જાણ્યા જેવું થઈ જાય છે ? ૩

વિં વિં ભાષ્ય—પહેલાના સમયમાં ઋષિ (પ્રાદાશ્રુ) લોક ઘણે ભાગે ગૃહારંભ કરીને અધિક સામગ્રી ભેગી કરવી એ ઠીક નથી એમ સમજતા હતા. કારણ કે તેનાથી ઘટપટની ખટપટમાં પઠવાથી અધ્યયન અધ્યાપનમાં બાધા થાય. એ કદી કોઈ વિશેષ અવસરમાં યજ્ઞાદિ કર્મને સારૂ થન અત્ત આદિની જરૂર પડતી તો તેને તે સમયે નૃપતિ પૂર્ણ કરી દેતા હતા. એવું જણાય છે કે યોનક તેમાં અપવાદ હતા તેમને આ મંત્રમાં મહાશાલ, મહાગૃહસ્થ લખેલા છે. એક સમયે અંગિરા ઋષિ પ્રાત કાળમાં રત્નાનાદિ કર્મ કરીને કોઈ સ્વચ્છ એકાંત જગ્યામાં વિચાર મગ્ન થઈ બેઠેલા હતા, એ ઋષિ સર્વ વેદવેત્તા તથા વેદ પ્રતિપાદિત શ્રદ્ધામાં નિષ્ઠાવાળા હતા. તે સમયે યોનક ઋષિએ સમિત્-કાણીને લઈને વિધિપૂર્વક તેમની પાસે જઈને પ્રશ્ન કર્યો કે હે મહા-નુભાવ, કયા એકને બાણવાથી સર્વ જગતને બાણી જવાય છે, અર્થાત્ જે એકને બાણવાથી સર્વેનું જ્ઞાન થઈ જાય તે વસ્તુને કૃપા કરીને આપ મને કહો.

વિશેષ—યોનક ઋષિ મહાશાલ હતા—‘મહસ્થઃ શાલઃ. ગૃહાણિ પ્રસાદાઃ યસ્ય સઃ, સર્વગૃહાધ્યમશ્વયંસપત્ર.’ અર્થાત્ તેમનાં ઘોટા ઘોટાં મકાન હતાં એટલે કે તેઓ થન કુળ વિદ્યા આદિથી સંપન્ન હતા. તેમને નિષ્કામ, સર્વ ઈચ્છાઓની રહિત, પ્રદાનિષ્ઠ તથા પ્રબલોત્ત્રિય શુર મગી ગયા, યોનક વિધિવત્ તેમની પાસે ગયા. અહીં વિચાર એ કરવાનો છે કે અન્ય લોક પણ ઉપદેશ મહત્ત્વ કરવાને ચોતાના શુર પાસે ગયા હતા, તો શું તે વિધિવત્ ન હોતા ગયા ? ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એવી કોઈ વાત નથી. મંત્રમાં ‘વિધિવત્’ શબ્દ દેહલીદીપક ન્યાયથી વચ્ચે ટાકવામાં આવેલો છે, તેના સંબંધ સર્વ ઉપદેશ મહત્ત્વ કરનારાઓ સાથે છે. તથા હમ પશુ એ શિષ્યાચારને માનિયે છીએ કે જ્યારે કોઈ શુરદેવ પાસે ઉપદેશ મહત્ત્વ કરવાને જાય ત્યારે તેમને પ્રતિદિન કામમાં આવનારી સામનિયો પૈકી કોઈને પશુ લઈ જઈને તેમને અર્પણ કરે, અન્ય કોઈ આવવાની વાત બીજી છે. દેહલી દીપક ન્યાયનો અભિપ્રાય એ છે કે જેમ દ્વાર ઉપર મૂકેલો દીવો બહાર અને અંદર બંને બાજુએ પ્રકાશ આપે છે, તેજ પ્રમાણે વચમાં આવેલો ‘વિધિવત્’ શબ્દનો, અર્થર્ષ, અંગી, રત્નવદ્ તથા અંગિરસ ત્રાયે પશુ સંબંધ લગાડાય છે. ૩.

અંગિરાના પૂછવાથી શૌનકે એ વસ્તુને કહેવાને સાડ તેની સાધન વિદ્યાઓને કહે છે, યથા—

તસ્મૈ સ હોવાચ । દ્વે વિદ્યે વેદિતવ્યે इति ह स्म
यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—અંગિરાએ શૌનકને કહ્યું—પ્રજ્ઞાવેતાઓએ કહેલું છે કે એક પરા, બીજી અપરા એ બે વિદ્યાઓ બાલુવા યોગ્ય છે. ૪.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—ઉક્ત પ્રશ્ન શ્રવણ કરીને શૌનક ઋષિને અંગિરાચાર્યે કહ્યું કે પ્રજ્ઞાશાની મહાત્માઓના કથન અનુસાર બે વિદ્યાઓ બાલુવા યોગ્ય છે, એવું મને પણ યાદ આવે છે. તેમાં એક તો પરા વિદ્યા છે, જેનો સંબંધ પરમાત્મા સાથે છે. તથા બીજી અપરાવિદ્યા છે, તે ધર્મ અધર્મના સાધકનું તથા તેના ક્ષણ આદિનું વર્ણન કરે છે. ૪.

વિશેષ—અહીં ‘કર્મ વસ્તુને બાલુવાથી સર્વનો બાલુકાર થાય છે’ એવો શૌનકનો પ્રશ્ન છે. તેનો ઉત્તર આપવામાં સમર્થ અંગિરાએ ‘ખ’ને વિદ્યાઓ બાલુવા યોગ્ય છે’ એવો પૂછા વગરનો ઉત્તર શા માટે આપ્યો ? એવી શંકા કરવી જોઈએ નહીં. કારણકે અહીં પ્રતિ ઉત્તરને સાડ ક્રમની આવશ્યકતા છે. અવિદ્યાનિષેધ કરવા યોગ્ય છે. તેનું સ્વરૂપ બાલુવા વગર તેનું નિરાકરણ થઈ શકતું નથી, તેથી અહીં પૂર્વપક્ષનો નિષેધ કરવાને સાડજ અપરા વિદ્યા પણ જ્ઞાતવ્ય કોટિમાં લેવામાં આવી છે. તે પછીજ એ વસ્તુના જ્ઞાનનો સંભવ છે, કે જેના બાલુવાથી સર્વકર્મ બાણી શકાય છે. ૪.

આ પ્રમાણે ખ’ને વિદ્યાઓમાં, પરા વિદ્યાની પ્રાપ્તિના ઉપાય સ્વરૂપ અપરા વિદ્યાને પ્રથમ કહે છે—

तत्रापरा, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा
कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—એ વિદ્યાઓમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ તથા જ્યોતિષ એ અપરા વિદ્યા છે. તથા જેનાથી એ અક્ષર પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે તે પરા વિદ્યા છે. ૫.

વિ० વિ० ભાષ્ય—આરે વેદોના ઉચ્ચારણ આદિની રીત બતાવનારી, પાણિનિ આદિ મુનિયોથી રચિત ‘શિક્ષા’ કહેવાય છે. વેદપ્રતિપાદિત કર્મકાંડનું અનુષ્ઠાન કરવાની વિધિ બતાવનાર, આચાર્યાયન, કાત્યાયન આદિ ઋષિયો દ્વારા પ્રકાશિત, સૂત્રરૂપ ‘કરણ’ કહેવાય છે. શબ્દશુદ્ધિનું જ્ઞાન કરાવનાર બ્યાકરણ છે. વેદોના અપ્રસિદ્ધ પદોના અર્થનું યોગ્ય ‘નિરૂપ્તા’ શાસ્ત્ર છે. આયત્રી, જગતી આદિ વૈદિક છંદોનો યોગ્ય કરાવનાર ‘પિંગળ’ છે. વૈદિક કર્મોના અનુષ્ઠાનના કાળ આદિ બતાવનાર, આદિત્ય, ગર્ગ આદિનું કહેલું ‘જ્યોતિષ’ છે. એ વેદના છ અંગ પૃથુ અપરા વિદ્યા કહેવાય છે. જે વિદ્યાથી શુદ્ધ અક્ષર વસ્તુનો નિશ્ચય થાય તે વિદ્યાનું નામ પણ વિદ્યા છે. ૫.

‘વિશેષ—જ્યારે આરે વેદો અપરા વિદ્યામાં કહેલા છે, ત્યારે વેદોનો અંતિમ ભાગ હોવાથી અપરા વિદ્યામાં વેદાંતનો પૃથુ સમાવેશ થઈ જશે, તો પછી તેને પણ વિદ્યા કેવી રીતે કહેવાય ? અર્થાત્ ઉપનિષદ્ પૃથુ ત્રિકાંડ વેદનો જ્ઞાનકાંડરૂપ અંગજ છે, તે કારણથી જ્યારે વેદ અપરા વિદ્યામાં આવે ત્યારે ઉપનિષદ્ પણ વિદ્યા થઈ શકે નહીં. તેનું સમાધાન એ છે કે વેદોમાં કર્મ તથા ઉપાસનાનાં વર્ણન થઈ વિસ્તારની સાથે કરવામાં આવેલો છે, તેથી અહીં વેદ શબ્દથી તેનો કર્મકાંડ જ અપરા વિદ્યા મનાયેલો છે. તથા વૈરાગ્યાદિ સાધન ચતુષ્ટય સપ્ત અધિકારી પુરોષોને સાંભળવાને, મનન કરવાને તથા નિદિધ્યાસન કરવાને યોગ્ય, વેદનો પ્રભુપ્રતિપાદક જ્ઞાનકાંડ ભાગ ઉપનિષદ્ તો પણ વિદ્યાજ છે. ભાવ એ છે કે અનામેભૂત સત્ત્વરનું વર્ણન કરનારી વિદ્યાનું નામ અપરા વિદ્યા છે તથા પણ વિદ્યા એનું નામ છે કે જેનાથી શુદ્ધ અવિનાશી બ્રહ્મને જાણવામાં આવે. ૫.

અક્ષર બ્રહ્મનો નિર્દેશ કરતાં પણ વિદ્યાના વિશેષણોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, જેમકે—

યત્તદ્દ્રેશ્યમગ્રાહ્યમગોત્રમવર્ણમચ્છુઃશ્રોત્રં તદપાણિ-
પાદમ્ । નિત્યં વિભું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં યદમૂત-
યોર્નિ પરિપશ્યન્તિ ધીરાઃ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—જે એ અદ્રશ્ય, અગ્રાહ્ય, અગોત્ર, અવર્ણ, અચ્છુશ્રોત્ર, અપાણિપાદ, નિત્ય, વિભું, સર્વગત, અત્યંત સૂક્ષ્મ, અવ્યય તથા અપૂર્ણ જુતોનું કારણ છે, તેને જ્ઞાની મહાત્માલોક સર્વત્ર દેખે છે. ૬.

વિ० વિ० સાંખ્ય—એ અક્ષર બ્રહ્મ પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયોનો વિષય નથી તેમજ કર્મેન્દ્રિયોનો પણ વિષય નથી. તે પંચ ઓત્રાદિથી રહિત છે, પ્રાણચત્વાદિ અથવા શુક્લેત્વાદિ વર્ણશૂન્ય, નેત્ર ઓત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયથી રહિત તથા હસ્તપાદાદિ કર્મેન્દ્રિયથી શૂન્ય છે. 'એ નિત્ય છે, સર્વરૂપ છે, વ્યાપક છે, દુર્વિજ્ઞેય અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, વૃદ્ધિહયથી રહિત છે, તથા સંપૂર્ણ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિનો હેતુ છે. એ અક્ષર બ્રહ્મનો જ્ઞાની પુરૂષ પોતાના આત્મરૂપ સાથે નિશ્ચય કરે છે. એ અક્ષરની જે વિદ્યા, એટલે કે બ્રહ્મજ્ઞાન, તેનું પ્રતિષ્ઠાન કરનાર જે ઉપનિષદ્ તેનું નામ પરા વિદ્યા છે. ૬.

વિશેષ—અપરા વિદ્યામાં સર્વે વિદ્યાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, પરંતુ તેનાથી આત્યંતિક હઃશંકા નિવૃત્તિ થતી નથી. હા, બુદ્ધિમાન પુરૂષ તેને સુક્ષ્મતાની સાધિકા પરા વિદ્યાની ઉપકારક બનાવી શકે છે. કારણકે બ્રહ્મચર્યપૂર્વક સાંગોપાંગ વેદશાસ્ત્રોનું અનુશીલન કરવાથી શુદ્ધ અંતઃકરણમાં જ્ઞાન અંકુરિત થઈને પેદાશિત, પ્રગ્નિત, તથા ફલિત થાય છે. ૬.

એ બૃત્યોનિ છે, એટલે કે સર્વ પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, એનું પ્રથમ કહેવામાં આવેલું છે. તેનેજ ત્રણ દ્રષ્ટાંતોથી સ્પષ્ટ બોધન કરવાને માટે, તેમાં સંક્રાર વગર બ્રહ્મની જગદુત્પાદનકારણતાના વિષયમાં પહેલું દ્રષ્ટાંત કહે છે, યમા—

યયોર્ણનાભિઃ સ્જજતે યજ્ઞતે ચ યથા પૃથિવ્યામોવધયઃ
સમ્ભવન્તિ । યથા સતઃ પુરુષાત્કેશલોમાનિ તથાચરા-
ત્સંભવતીહ વિશ્વમ્ ॥ ૭ ॥

સાવાર્થ—જેમ કર્શાજિયો પોતાની બળનો વિસ્તાર કરે છે અને પછી તેને સમૃદ્ધિ લે છે, જે પ્રભાણે પૃથ્વીમાં ઓષધિયો ઉત્પન્ન થાય છે તથા જેવી રીતે હવિત પુરૂષથી કેશ લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ એ અવિનાશી પરમાત્માથી આ સમસ્ત જગત ઉત્પન્ન થાય છે. ૭.

વિ० વિ० સાંખ્ય—જેમ ઉષ્ણનાભિ ક્રીટ (કર્શાજિયો) તંતુઓને પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન કરે છે તથા પોતાનામાંજ લય કરી દે છે, જેમ એકજ પૃથ્વીથી ખીજ લેહે કરીને નાના પ્રકારના અન્ન ઓષધિયો ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ હવિતાવસ્થામાં પુરૂષથી નખ, કેશ, લોભાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવીજ રીતે એ એતતરૂપ અક્ષરથી આ જડ જગત ઉત્પન્ન થયેલું છે. ૭.

વિશેષ—જો પરમાત્મા નાનારૂપાત્મક જગતનું પોતેજ નિમિત્ત કારણ છે, અને પોતેજ ઉપાદાન કારણ છે. તેથી જો અક્ષર આત્મા આ જગતનું અલિપ્ત નિમિત્તોપાદાન કારણ થાય છે. અહીં દ્રષ્ટાતરૂપમાં જોમ સમજવું જોઈએ કે, કશાજિયો પોતાની બાળનું ઉપાદાન કારણ છે તથા પોતેજ નિમિત્ત કારણ છે. જે કારણમાં રહીને કાર્ય ઉત્પન્ન થએલું હોય, તે કારણને ઉપાદાન કારણ કહે છે, જેમ ઘટ આદિનું મૃત્તિકા ઉપાદાન કારણ છે. જે કારણ લિપ્ત હોઈને કાર્યોત્પત્તિ કરે છે તેને નિમિત્ત કારણ કહેવામાં આવે છે, જેમ ઠંડ, ચક્ર આદિ ઘટ આદિનું નિમિત્ત કારણ છે. જે પોતેજ નિમિત્ત કારણ હોય તથા પોતેજ ઉપાદાન કારણ હોય તેને અલિપ્ત નિમિત્તોપાદાન કારણ કહે છે. તેનાથી જો વાત સમજી શકાય છે કે પરમાત્મા આ જગતનું અલિપ્ત નિમિત્તોપાદાન કારણ છે.

જ્યારે પરમાત્મા અપરિમિત અન્યથા સ પક્ષ છે તથા જોજ સૃષ્ટિનું ઉક્ત કારણ છે, તો પછી પ્રજાના સુખી દુઃખી યવાના કારણ પરમાત્માના નિર્દયતા તથા વિષયતાનો દોષ આવી બાય છે. કારણ કે તે કોઈને સુખી ઉત્પન્ન કરે છે તથા કોઈને દુઃખી ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈને સુખી ઉત્પન્ન કરવામાં તેની વિષમતા છે, તથા કોઈને દુઃખી ઉત્પન્ન કરવામાં તેની નિર્દયતા, નિર્દયતા છે. પણ જોવી શકા કરવી જોઈએ નહીં, કારણ કે ઈશ્વર કર્મનુસારજ તેની સૃષ્ટિ કરે છે. કર્મસાપેક્ષ હોવાને કારણે ઈશ્વરને ઉક્ત બને દોષો લાગી શકતા નથી. તેથી થયુ જોમ કે ઈશ્વર કર્મસાપેક્ષ થઈને જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.

જેમ ચેતન પુરૂષથી જક, નખ કેશ લોમ, આદિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ ચેતન અક્ષરથી, આત્માથી જગતની ઉત્પત્તિ થએલો છે. જેઓ જોવી શકા કરે છે કે ચેતન આત્માથી આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયુ ? જો શકાની નિવૃત્તિ આ દ્રષ્ટાંતથી થઈ બાય છે. ૭

હવે વિશ્વની ઉત્પત્તિ કહે છે—

તપસા ચીયતે બ્રહ્મ તતોડ્ઘમભિજાયતે ।

અદ્રાતપ્રાણો મનઃ સત્યં લોકાઃ કર્મસુ ચામૃતમ્ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—સર્વથી પ્રથમ તપથી એટલે કે સૃષ્ટિવિષયક જ્ઞાનશક્તિથી પરબ્રહ્મ કે ઈક ઉપચય, સ્ફૂળતાને પ્રાપ્ત થઈ બાય છે. તેનાથીજ અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, પછી અન્નથી કર્મસ પ્રાણ, મન, સત્ય, લોક, કર્મ તથા તેનાથી અવિનાશી કર્મકળ ઉત્પન્ન થાય છે. ૮.

વિં વિં બાપ્ય—જગતની ઉત્પત્તિથી પહેલા આત્મા જગતને વિષય કરનારા જ્ઞાનથી, એવા પ્રકારની સ્થૂળતાને પ્રાપ્ત થાય છે કે જેવી રીતે પૃથ્વીમાં સ્થિત બીજ જળના સંબંધથી કુલી બય છે. પ્રજાની સ્થૂળતા, એ જગતની ઉત્પત્તિની અનુકૂળતા માત્ર છે. સ્થૂળભાવને પ્રાપ્ત થએલા પ્રજાથી અભ્યાકૃત અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું બેકે સિદ્ધાંતમાં અજ્ઞાન અનાદિ છે, તેથી તેની ઉત્પત્તિ કહેવી એ વ્યથા છે, તો પણ જગતના ઉત્પત્તિકાળમાં, જગત ઉત્પન્ન કરવાને ઉન્નુબ્ધ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ રૂપ જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. એ ચિદાભાસ સહિત અજ્ઞાનથી જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિ વિશિષ્ટ હિરણ્યગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી વિરાટ ઉત્પન્ન થએલું છે. તે પછી તેનાથી ભૂઃ આદિ સપ્તલોક ઉત્પન્ન થયા, પછી તે લોકમાં રહેનારા પ્રાણિયોના કર્મની ઉત્પત્તિ થઈ. પછી અવશ્ય પ્રાપ્ત થનારાં સ્વર્ગાદિરૂપ કર્મફળ ઉત્પન્ન થયાં. ૮.

વિશેષ—આ જે સૃષ્ટિકર્મ બતાવેલો છે તે સોપાન પરંપરાક્રમ છે. ભાવ એ છે કે સાધારણ મનુષ્યની ભુદિમાં ઈશ્વરના સામર્થ્યનો કંઈક ક્રમિક આભાસ થઈ જાય. કારણકે જ્યાં જ્યાં વિશેષ વિભૂતિ હોય છે ત્યાં ત્યાં ઈશ્વરની શક્તિનો અધિક વિકાસ બેવામાં આવે છે. અધિકારી આ સૃષ્ટિકર્મની સોપાન-પરંપરા દ્વારા અવશોભક ક્રમથી, એ બાણી શકે છે કે ઈશ્વર વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ, અભ્યાકૃતાદિકોથી શ્રેષ્ઠ છે. તથા તેને અવશોભકમથી એ માલુમ પડી જાય છે કે જગત પ્રભુમય છે. સર્વકાંઈ તેનોજ વિસ્તાર છે. ૮.

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमस्त्रं च जायते ॥ ६ ॥

બાવાર્થ—જે સર્વજ્ઞ તથા સર્વવિદ છે, તથા જેનું તપ જ્ઞાનમય છે, તેનાથીજ હિરણ્યગર્ભ નામક પ્રજા, નામ, રૂપ તથા અત્ર ઉત્પન્ન થયું. ૬.

વિં વિં બાપ્ય—જે પરમાત્મા સર્વને સામાન્ય રૂપથી બણે છે તથા સર્વને વિશેષ રૂપે કરીને બણે છે, જે પરમાત્માનું જ્ઞાનરૂપજ તત્ત્વ છે તે પરમેશ્વરથી હિરણ્યગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેનાથીજ દેવતાદિ નામ, લીલુ પીણું રૂપ તથા ડાંગર જવ આદિ અત્ર ઉત્પન્ન થયાં. ૬.

વિશેષ—‘એ કાંઈ છે’ એ સામાન્ય જ્ઞાન છે. ‘આ દેવદત્ત છે’ એ વિશેષ જ્ઞાન છે. પરમાત્મા સામાન્ય જ્ઞાનવાન તો જ, પરંતુ દેવદત્તાદિ નામ તથા તેમના શુભાશુભ કર્મોનું જ્ઞાન ઇત્યાદિ વિશેષ જ્ઞાન પણ તેને છે. આ તો સમ-

જાવવાને, સાર કહેવામાં આવેલું છે, વસ્તુતા પરમેશ્વર જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. આપણા સંસારની પાસે જે જ્ઞાનનો ભંડાર છે, તે આજ ઈશ્વરરૂપ કેન્દ્રથી પ્રાપ્ત થએલો છે. ૯.

પ્રથમ ખંડ સમાપ્ત.

ખંડ બીજો.

પ્રથમ જે પર, અપર વિદ્યાઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેમાં એકનો વિષય સંસાર છે તથા બીજાનો સુક્ષિત છે, એજ કહેવાને સાર આગળ મંથને આરંભ કરવામાં આવે છે. તેમાંથી સંસારનું સ્વરૂપ જાણ્યા વગર વૈરાગ્ય થઈ શકતો નથી, તેથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્તિને સાર પ્રથમ અપર વિદ્યાના વિષય સંસારનું સ્વરૂપ કહે છે.

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्याचरथ नियतं सत्य-
कामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ઋષિયોએ અપર વિદ્યાના મંત્રોમાં જે કર્મોનો સાક્ષાત્કાર કરેલો હતો, તેજ એ સત્ય છે ત્રેતાયુગમાં અગર વેદકથામાં તે કર્મોનો અનેક પ્રકારે વિસ્તાર થએલો છે. કર્મ ફળની કામનાથી યુક્ત થઈને તેમનું નિત્ય અનુષ્ઠાન કરે, પોતે કરેલાં કર્મોનાં ફળની પ્રાપ્તિને સાર એજ માર્ગ છે. લોકમાં એજ રસ્તો છે. ૧.

વિ. વિ. બાબ—હે યોગી ! વેદોક્ત કર્મોનું ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેથીજ કર્મોને શ્રુતિમાં સત્યરૂપ કહેલાં છે, વસિષ્ઠ આદિ ઋષિયોએ વેદ મંત્રોમાં એ કર્મોને બોધ્યાં. ત્રેતાયુગમાં એ કર્મોનો બહુ પ્રચાર થયો. તે કર્મોને તમે પણ તમારી અલીપ્ત ફળ સિદ્ધિને સાર કરો. ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિને એ કર્મજ માર્ગ છે. કર્મ કયાં વગર કિંચિત્ માત્ર પણ ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સ્વર્ગાદિ ફળો સકામ કર્મ વગર પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. નિષ્કામ કર્મ વગર ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી તેના વગર જ્ઞાન પણ થઈ શકતું નથી અને જ્ઞાન વગર મોક્ષ નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્મ વગર કિંચિત્ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. તેથી ફળની પ્રાપ્તિને સાર કર્મ કરવા ભેદ્યો. ૧.

વિશેષ—મનુષ્યે અંતઃકરણની શુદ્ધિને સાર ઈશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે

વેદ પ્રતિપાદિત અગ્નિહોત્રાદિ અથવા સત્ય ભાષણ આદિ કર્મ અવશ્ય કરવા જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય સારા કર્મોમાં અવશ્ય લાગેલી રહે, તેનાથી અંતઃકરણ દર્પણવત્ નિર્મળ થઈ જશે, પછી તેમાં ઇન્દ્રીય જ્ઞાન પ્રકાશ ધ્યામાં વાર નહીં લાગે. વૈદિક કર્મ કરનારાની દુર્ગતિ થતી નથી. ૧.

ઉક્ત કર્મોને વિશેષરૂપથી દેખાડવાને સારૂ કર્મોમાં પ્રધાન હોવાથી પ્રથમ અગ્નિહોત્રને કહે છે, યથા—

યદા લેલાયતે દ્યૌર્ચિઃ સમિદ્ધે હૃવ્યવાહને ।

તદાજ્યભાગાવન્તરેણાહુતીઃ પ્રતિપાદયેત્ ॥૨॥

ભાવાર્થ—અગ્નિના સારી રીતે પ્રજ્વલિત થયા પછી જ્યારે તેમાં બઠકો નિકળવા લાગે, તે સમયે જંને આજ્ય ભાગોની મધ્યમાં સુવારે અને સાંજે આહુતિયો પ્રદાન કરે. ૨.

વિં વિં શાખ્ય—જ્યારે અગ્નિ પૂર્ણ પ્રજ્વલિત થઈ જાય ત્યારે આહુતિ આપવી જોઈએ. મનુષ્ય જ્યારે હોમ કરે ત્યારે પવિત્રતાથી શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે, સાત્વિક યાગનો ઘણો ભક્ષિભા છે. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં યાગ સહાયક થાય છે. યજ્ઞમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક વેદ મંત્રોના પાઠથી પરમાત્માના શુભાનુવાદ તથા શુભ ફળ પ્રાપ્તિની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. તેનાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થઈને સુખશુદ્ધિ વધશે. જ્યાં એ પ્રમાણે થાય ત્યાં આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ ન દેલાય એવું બની શકશે નહીં.

જ્યારે સમિધાઓથી, કાષ્ઠથી પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં જ્વાળાઓ ઉઠે ત્યારે દર્શ અને પૌર્ણમાસરૂપ જંને દૂતના ભાગોની આહુતિયોને વચલા કુંડમાં દેવતાઓને ઉદ્દેશીને આપવી જોઈએ. ૨.

વિશેષ—શાસ્ત્રોમાં એવું વિધાન કરવામાં આવેલું છે કે સર્વ શ્રીત સ્માતૃ હોમ યજ્ઞોના પ્રારંભમાં પ્રધાન યાગના પહેલાંજ અગ્નિ તથા સોમને સારૂ જે આજ્યભાગ નામક આહુતિયો આપવી જોઈએ. તેમાંથી પહેલી આહુતિ કુંડના ઉત્તર પૂર્વાર્દ્ધે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં તથા બીજી કુંડના દક્ષિણ પૂર્વાર્દ્ધમાં આપવી જોઈએ.

વધારે સ્પષ્ટતાને સારૂ આ મંત્રને એવી રીતે સમજવો જોઈએ કે ‘તદા-જ્યભાગાવન્તરેણાહુતીઃ પ્રતિપાદયેત્’ અર્થાત્ તે સમયે જંને આજ્યભાગોની મધ્યમાં અવાપસ્થાનમાં દેવતાઉદ્દેશ્યક આહુતિયો આપે દર્શ પૌર્ણમાસ યજ્ઞમાં ‘આદ્યનીય’ અગ્નિની ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફ ‘મનયે સ્વાહા’ તથા ‘સોમાય

સ્વાહા' એ મંત્રોથી જે આહુતિયો આપવામાં આવે છે, તેમને 'જાગ્યમાન' કહે છે. તેની વચ્ચેનો જાગ 'જાગ્યમાન' કહેવાય છે. શેષ સર્વ આહુતિયો તેમાંજ આપવામાં આવે છે. 'સૂર્યાય સ્વાહા' 'પ્રજાપતયે સ્વાહા' પ્રાતઃકાળમાં, 'અગ્નયે સ્વાહા' પ્રજાપતયે સ્વાહા' સાયંકાળમાં, આ મંત્રોથી અપાતી જે આહુતિયો પ્રસિદ્ધ છે. પ્રકૃત મંત્રમાં 'જાહ્વાતીઃ' એવું બહુવચન, અનેક દિવસ પર્યંત આહુતિ આપવાના અનુષ્ઠાનની અપેક્ષાથી છે. ૨.

અગ્નિહોત્રતું યથાવત્ થિર્વુ ઘર્ષુજ્જ્ઞ હૃષ્કર છે અને તેમાં વિદ્ય પશુ ઘર્ષા છે, એવો વિચાર કરીને વૈરાગ્યને સાડ કહે છે, યથા—

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयण-
मतिथिवर्जितं च । अद्भुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासस-
मांस्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જે અગ્નિહોત્રીનો અગ્નિહોત્ર કર્યો, પૌર્ણમાસ, ચાતુર્માસ્ય, આગ્રયણ તથા અતિથિપૂજનથી રહિત તથા બરાબર વખતે કરવાના હવન તથા વૈશ્વદેવથી વિવશ્તંત અથવા વિધિપૂર્વક ન કરવામાં આવતો હોય; એવો ઠીક ઠીક ન થનારો અગ્નિહોત્ર તે કરનારાના સાતલોકોને નાશ કરે છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—જે મુખ્ય શાસ્ત્ર વિધિને છોડીને, પોતાના મન મમાણે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરે છે, તેમને અસીદ્ધ ફળની સિદ્ધિ થતી નથી, એ કહે છે, યથા—જે યજ્ઞાનુષ્ઠાન કર્તાના કર્યો ઇદ્રિથી રહિત (જેને અમાવાસ્યા તથા પ્રતિપદાની સંધિમાં કરવા જોઈએ), પૌર્ણમાસીદ્ધ યજ્ઞથી વશ્તંત (જે પૂર્ણમાસીદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે કરવામાં આવે છે), ચાતુર્માસીદ્ધિયોથી રહિત (વૈશ્વદેવ, વરુણપ્રધાસ, શાકમેધ, શુનાસીરીય એ ચાર પર્વ કાલ્પની પૌર્ણમાસીથી લઈને થનારા ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞ કહેવાય છે), આગ્રયણથી રહિત (ચરદ્રવસંત ઋતુઓમાં થનારી નવાન્નેદિયો આગ્રયણ કહેવાય છે), અતિથિ અત્કર રહિત (જેના આગમનની તિથિ, વાર કાળ આદિ નિશ્ચિત નથી એવા ધર્મશાસ્ત્રોક્ત આગંતુક અંભ્યાગતને અતિથિ કહે છે), શાસ્ત્ર વિધિને અનુસરીને હવન રહિત કર્મ તથા જે અગ્નિહોત્રની સાથે વૈશ્વદેવનામક મહાયજ્ઞ નથી થતો તે, તથા વિધિ રહિત નિર્દિત પ્રકારથી અગ્નિધાસપૂર્વક કરવામાં આવેલો હોમ, એ સર્વ વાસનારૂપી સંચિત કર્મ બનીને, તે કર્તાના સાતે લોકોને નષ્ટ કરી દે છે અર્થાત્ અસમર્થ, નિર્બળ બનાવી દે છે. ૩.

વિરોધ—પ્રકૃત મંત્રમાં 'અગ્નિહોત્રમસ્ય લોકાન્ હિનસ્તિ' પાઠ્ય 'અગ્નિહોત્રમસ્ય લોકાન્' એવું તાત્પર્ય એ છે કે જે વિધિપૂર્વક વૈદિક કર્મ નથી કરતો,

તેના સાતલોક હાનિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ એ ત્રણ; પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર ત્રણ એ તથા સાતમો પોતેજ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા તે બૂ; બુવ; સ્વઃ આદિ સાતે ઉચ્ચલોકનાં સુખથી વંચિત થઈ જાય છે. પાતાલાદિ લોકોમાં જવાની કોઈની ઈચ્છા થતી નથી તેથી તેમનું કથન અહીં ઈષ્ટ નથી. અથવા અન્ય લોકોની તથા સાત પેઢીયોની વાત તો દૂર રહી, વેદ પ્રતિકૂળ આચરણ કરનારા પુરુષની પોતાની અહીંજ અત્યંત હાનિ; થઈ જાય છે. અર્થાત્ તે બ્રહ્મજ્ઞાનને સાક્ષાત્ કરવાના હેતુ ત્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, શમ, દમ, તિતિક્ષા તથા ઉપરતિ (વૈરાગ્ય) નામક સાતે લોકો અગર પ્રકાશોનું હનન કરી દે છે, કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં અસમર્થ, નિર્બળ થઈ જાય છે.

આગળના મંત્રમાં કંઈક વધારે કહેવાની ઈચ્છાથી અગ્નિની સાત જીહ્વાઓ ખતાવે છે—

**કાલી કરાલી ચ મનોજવા ચ સુલોહિતા ચા ચ સુધૂમ્રવર્ણા ।
સ્ફુલિન્નિની વિશ્વરુચી ચ દેવી લેજાયમાના ઇતિ સત્ત જિહ્વાઃ ૪**

ભાવાર્થ—કાલી, કરાલી, મનોજવા, સુલોહિતા, સુધૂમ્રવર્ણા, સ્ફુલિન્નિની તથા વિશ્વરુચી દેવી એ અગ્નિની લપલપાતી સાત જીહ્વાઓ છે. ૪.

[૧૦ વિ૦ શાસ્ત્ર—કાળ સમાન દેખાતી, કરાવનારી, મનતા સમાન વેગવાળી, અત્યંત લાલવર્ણથી સુક્રા, અત્યંત પૂમાડાવાળી, ચિત્તગાદિયોથી દીપ્તિમાન દેવી, સ્વકળ સુઠરતાઓથી સુક્રા, પ્રજ્વલિત સ્વભાવવાળી, એ અગ્નિની સાત જીહ્વાઓ છે. ૪.

વિશેષ—પ્રકૃતમંત્રમાં અગ્નિની સાત જીહ્વાઓ અભિપ્રાય એ છે કે અગ્નિદેવ જ્યાં પ્રગટ થાય છે ત્યાં આ સાત જીહ્વા સાથેજ હોય છે. અર્થાત્ આ જવાળાઓમાંથી કોઈને કોઈ અવરય રહેવાની, તેમને જીહ્વા કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે હવિષ્ય માત્રનેજ તો શું, પણ સંસારની બધી વસ્તુઓને તે આટી શકે છે. પ્રલયકાળમાં પ્રાણી આદિ ચરાચરને કાળસ્વરૂપા અગ્નિજીહ્વાનો પરિચય થાય છે. કોઈનગર કે ઘરને બાળનારી વિકરાળ જીહ્વા હોય છે. મન જેવા વેગવાળી અગ્નિજીહ્વાનો બોમથાન, રેલ આદિની મંદગતિથી પરિચય મળી જાય છે. અગ્નિની લાલ જીભ વિજળી તથા પુમાડા વગરના કોયલામાં જણાઈ આવે છે. લીલાં લાકડાંમાં લાગેલા અગ્નિથી પુમાડો પ્રતીત થાય છે. કોઈ-

વિશેષ કાષ્ટમાં ચટચટ કરતા અગ્નિની સ્ફુલ્લિંગ જીહ્વા જણાઈ આવે છે. વિશ્વ-
રૂપિણ અગ્નિ જીહ્વાની પ્રતીતિ જઠરાનળ તથા મહાનસાદિ અગ્નિમાં થાય છે. ૪.
હવે સાત જીહ્વાઓનું પ્રયોજન કહે છે.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ५

ભાવાર્થ—અગ્નિશિખાઓ પ્રત્યવલિત થયા પછી જે યથાસમય અગ્નિ-
હોત્ર આદિનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તેમાં અપાએલી આહુતિયોને ગ્રહણ કરીને સૂર્યના
કિરણો થઈને તેને એ સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે કે જ્યાં દેવતાઓના એકમાત્ર રાજા
ઇંદ્ર સર્વથી ઉપર રહે છે. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—જે યજમાન હેઠીયમાન અગ્નિજીહ્વાઓના કોઈ
એક લોકમાં જે કર્મનો જે કાળ છે, તેનું અતિક્રમણ નથી કરતો. અને અગ્નિહોત્ર
આદિનું આચરણ કરે છે, તેને એ આહુતિયો સૂર્યના કિરણો થઈને દેવતાઓમાં
સર્વથી મોટા ઇંદ્રદેવની પાસે એવી રીતે પહોંચાડી દે છે કે જેમ પુષ્પક વિમાને
રથુનાથજીને ક્ષણમાત્રમાં લ કાથી અયોધ્યા પહોંચાડી દીધા હતા. ૫.

વિશેષ—અગ્નિમાં પડેલી આહુતિયો સૂર્ય કિરણ થઈને અર્થાત્ સૂર્યના
કિરણો દ્વારા યજમાનને ઇંદ્રલોકમાં પહોંચાડી દે છે. આ કથનને પાઠક અસં-
ભવ ન સમજે. એટલે કે આજકાલના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં તેને શક્ય માને. વિદે-
શોમાં ઘનશ ગાયન તથા વ્યાખ્યાનોને સૂર્યના કિરણો હવામાં ઉડાડીને સર્વ
લોકોને પહોંચાડે છે, જેનો અનુભવ રૂડિયો પાને બેસીને રાજ થાય છે. ૫.

આહુતિયો સૂર્યના કિરણો દ્વારા યજમાનને કેવી રીતે લઈ જાય છે ? તે
અંબધમાં કહે છે, યથા—

एद्धेहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्य-
जमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिर्वदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः
पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—૫૭૩૫થી પ્રત્યવલિત થતી એ આહુતિયો “આવો, આવો
તમારા મુકર્મોથી પ્રાપ્ત થએલો આ પવિત્ર ગ્રહલોક (સ્વર્ગલોક) છે.” યજમાનને

આ પ્રકારના પ્રસન્ન કરનારા વચનો કહીને સૂર્યના કિરણો દ્વારા ઘણા સંતો-
રથી લઈ જાય છે. ૬.

વિં વિં ભાધ્ય—વિધિપૂર્વક અગ્નિહોત્રાદિ કરનારાઓને, આહુતિયો
ઘણા ગ્રિય શબ્દો વડે જોલાવીને સ્વર્ગલોકમાં લઈ જાય છે. પણ ચલાવીને
તહી પણ સૂર્યના કિરણરૂપ વિમાનમાં બેસાડીને ઘણા આરામની સાથે
પહોચાડી દે છે. ૬.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં સ્વર્ગનેજ પ્રણલોક કહે છે, કારણ કે પ્રકરણાનુ-
સારથી, કર્મોથી સ્વર્ગરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય એજ સંભવીત છે. કર્મ નિષ્ક્રણ
નથી થતાં, તેમના સદ્ગુણ સંસ્કાર બન્યા રહે છે, તથા અનુકૂળ સમયે કારણ
આદિ મળતાં ઉદ્દ્યુષ્ઠ થઈને ક્ષણે ઉન્નમુખ કરે છે. ૬.

વૈરાગ્યના હેતુથી ઉપશુદ્ધ કર્મક્ષણની તથા તેના કરનારની નિંદા
કરે છે, યથા—

મ્વા હ્યેતે અદ્વદા યજ્ઞરૂપા અપ્યાદશોકમવરં યેષુ
કર્મ । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते
पुनरेवापि यन्ति ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—જે યજ્ઞાદિ કર્મોમાં અશ્રેષ્ઠ કર્મ, અપરા વિદ્યા કરીને કહેવામાં
આવેલા છે, તેમાં અદાર (અર્થાત્ સોળ ઋત્વિક, એક યજ્ઞમાન તથા એક તેની
ધર્મપત્ની) યજ્ઞનાં સાધન, અસ્થિર એટલે કે નાશવાન નોકાના સમાન છે.
'એ કર્મ માર્ગજ કલ્યાણ માગ છે' એવું બાણીને જે મૂર્ખ તેમનું અભિનંદન
કરે છે, હર્ષિત થાય છે તેઓ ફરી પણ જરામૃત્યુને પ્રાપ્ત કરતા રહે છે. ૭.

વિં વિં ભાધ્ય—હે શૌનક ! આ યજ્ઞરૂપી નાની નોકા સંસારસાગરને
પાર કરવાને સમર્થ થઈ શકતી નથી. જેમ તૃણાદિકથી અથવા સાધારણ કાષ્ઠથી
બનાવેલી ઘણી નાની હોડી સમુદ્રની પેલી પાર લઈ જઈ શકતી નથી, પરંતુ
મત્સ્ય આદિ જળ જંતુઓને મારવાના કામમાં લાગ્યા બાદ તેને ફેરવીને આ
પારના ઘાટ ઉપર લાવવી પડે છે, તેમજ યજ્ઞ કર્મોથી સંસારસાગરની પાર જઈ
શકાતું નથી. હા, સ્વર્ગાદિ ક્ષણરૂપ મત્સ્યની પ્રાપ્તિ થયા પછી ફરી તેને આજ
લોકમાં આવવું પડે છે. સંસારાર્ણવથી પાર ઉતરવાને સારૂ તો જ્ઞાનરૂપી નોકા-
જ સર્વદા અપેક્ષિત છે. કર્મ તો જ્ઞાનથી અત્યંત ન્યૂન કૌટિપ્રવિદ છે. જે
કર્મ યજ્ઞ કરાવનારા સોળ ઋત્વિક પ્રાણી, તથા જે યજ્ઞમાન કપતીએ અદાર

જનોથી સિદ્ધ થાય છે, તેનેજ જે મૂલ મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન માને છે, તે થોડા વખત સ્વર્ગમાં રહીને ત્યાંના ઉત્તમ સુખ બલે લૂંટી લે, પણ અંતમાં ત્યાંથી પડીને સંસારમાં ઘડિયાળના કાંટા પેઠે ફરતા ફરતા જરા મૃત્યુના પાંખમાંથી તેમનાથી છુટી શકાતું નથી. ૭.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સિવાય જ્ઞાન્ય કોઈ ફળને સાર કરેલાં કર્મોની નિંદા કરવામાં આવી છે. મંત્રમાં ‘જપ્તાશ્વોત્તમ’ એ વાક્ય આવેલું છે. અહીં એ અગ્નિહોત્ર કર્મના સહાયક અદાર કોણ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે—હોતા, અધ્યય, પ્રદ્યા, ઉદ્દગાતા, પ્રતિપ્રસ્થાતા, પ્રાણહૃત્-અહંસી, પ્રસ્તોતા, મૈત્રાવરુણ, અરુચાવાદ્, નેષ્ટા, અગ્નિમ્ન, પ્રતિહર્તા, આવરણુત્, ઉન્નેતા, પોતા, મુપ્રદક્ષ્ય, યજમાન, તત્પત્ની એ છે. ૭.

ફરી પણ કર્મોની નિંદા કરે છે, યથા—

જાવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પण्डितं-
મन्यमानाઃ । जहन्न्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव
नीयमाना यथान्धाः ॥ ૮ ॥

સાવાર્થ—જે લોક અવિદ્યાની વચમાં ફસાએલા છે, તથા પોતાને ઘણા ઘણા વિદ્વાન તથા પંડિત માનનારા છે, એ મૂઢ પુરુષ પીડિત થતા થતા સર્વ બાબુએ એવા ભટકતા રહે છે કે જેવા આંધળા ખાડમાં પડે છે. ૮.

વિઠ વિઠ સાખ્ય—કર્મી પુરુષ સદાએ અવિદ્યામાં ફસાએલા રહે છે. તે તેઓ અત્યંત મૂઢ પણ પોતે પોતાને ઘણી બુદ્ધિવાળા પંડિત માને છે. જેમ એક અંધની પાછળ ચાલનારા બીજે અંધ કલેશનેજ પામે છે, તેમ કર્મ કરનારા અજ્ઞાની ગુરૂની પાછળ ચાલનારા શિષ્ય પણ વારંવાર સંસાર દુઃખનોજ અનુભવ કરે છે. ૮.

વિશેષ—પ્રતીત થાય છે કે ઉપનિષદ્ કાળમાં એવા અજ્ઞાનિયો જોણા નહીં હોય કે જેઓ કાંઈ પણ બાબતના ન હોવા છતાં પોતાને બુદ્ધિના સાગર માનતા હોય. તેઓ યજ્ઞ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોમાંજ ફસાઈ રહેતા હતા, પણ તેમને એ જ્ઞાન નહોતું કે, સર્વ સચ્ચયર વિસ્તારમાં પોતાનોજ આત્મા વિરાજી રહેલો છે. કર્મની સાથે જ્ઞાનચક્ષિને પણ આધ્રમ્ય આપવો લેઈએ. ઘણા લોકો એ પણ બાબતના નહોતા કે ગુરૂ બનાવીને કોનું અનુસરણ કરવું લેઈએ. ‘લોભી ગુરૂ લાભથી એલા, મળી ન ફાળી મથા અપેલા’ એ કહેવત અનુસાર

સંસારીજન સ્વ સમાન પ્રપંચભારથી આક્રાંત થએલા કોઈ મનુષ્યને શુર બનાવે તો તેનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થાય ? વિરક્ત સમદર્શી મહાત્માજી શુરરૂપમાં ઉપદેશ આપીને મનુષ્યના ભવબંધનને કાપી શકે છે. ૮. વળી—

અવિદ્યાયાં વહુધા વર્તમાના વયં કૃતાર્થાં ઇત્યભિમ-
ન્યન્તિ વાલાઃ । યત્ કર્મિણો ન પ્રવેદયન્તિ રાગાત્તેનાતુરાઃ
ક્ષીણલોકાશ્ચ્યવન્તે ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—ઘણા ખરા કર્મી લોક અવિદ્યામાં ફસાએલા રહે છે. તેઓ ‘હમે કૃતકૃત્ય છીએ, હમે કૃતાર્થ છીએ’ એ પ્રકારનું અભિમાન કર્યા કરે છે. કારણ કે કર્મકાંડી પુરૂષોને કર્મફળ વિષયક રાગ હોવાને કારણે આત્મતત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી. તેથી તેઓ અત્યંત પીડિત થઈને સ્વર્ગથી બ્રહ્મ યદ્ય બંધ છે. કારણ કે તેમના કર્મફળ ક્ષીણ થતાં તેમને સ્વર્ગથી ચ્યુત થવું પડે છે. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—ઘણા લોક અજ્ઞાનવશ સાંસારિક ઝગડાની બળમાં પડે છે, તેઓ જ્ઞાન બાવનો ત્યાગ કરી અજ્ઞાની બાળકોની પેઠે કર્માનુધાનનો ખેલ ખેલતા રહે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે તેઓ પોતાના પ્રતિ ‘નાસ્તિ ઘન્યો મદન્યઃ’ એટલે કે મારા સમાન કોઈ સફળજીવન નથી, એવું અભિમાન કરે છે. કારણ કે એવા લોકોને કર્મના ફળોમાં વિશેષ લાલસા હોય છે, તેથીજ ખાસ કરીને તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનને સમજતા નથી. પણ તેમણે એતો સમજવુંજ જોઈએ કે પુન્ય ક્ષીણ થતાં ફરી પણ થોડા વખત પછી હમારે અહીં આવીને ધક્કા ખાવા પડશે. ૬.

વિશેષ—મહાત્મા લોક કહ્યા કરે છે કે જે મનુષ્ય સુક્તિ મુખ પ્રાપ્તિના રાગથી પણ મોક્ષને સાફ ઉદ્ધોગ યત્ન કરે છે, તે સુક્તિને પામી શકતા નથી. કારણ કે બંધનનું કારણ જે રાગ, તે અહીં કાયમ રહેલો હોય છે, જ્યાં રાગ હશે ત્યાં દ્રેષ પણ હોવાનોજ બસ, રાગ દ્રેષજ સર્વ બંધેડાનું મૂળ છે. એજ એવી શૂખલા છે કે જેમાં સર્વ જગત બંધાએલું છે. આ અવિદ્યામાં ડુબેલા, પરમાર્થથી વિમુખ મનુષ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનના પરમાર્થનો અનુભવ કરી શકતા નથી, અને ચોરાસીના ચક્કરમાં લાગેલા રહે છે. ૬.

વળી પણ કહે છે, યથા—

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति । ૧૦

ભાવાર્થ—જે મહા મૂઢ ઇદ્ર યગાદિ તથા પૂર્ત-વાપી કૃપનિર્માણાદિ કર્મો મેજ સર્વોત્તમ માને છે, તથા અન્ય કોઈ વસ્તુને થેયનું સાધન નથી જાણતા, તેઓ સ્વર્ગલોકના પ્રધાન સ્થાનમાં પોતાના કર્મ કૃણનો ભોગ કરીને આ લોકમાં અગર આનાથી પણ અત્યંત હીન લોકમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૦.

વિં વિં ભાષ્ય—અજ્ઞાની લોકના કેટલાક વિચાર અગર કર્તવ્યજ કાંઈ નિરાળા હોય છે. તેઓ યાગ આદિ ઇદ્ર, તથા વાપી આદિ ખોટાવવારૂપ પૂર્ત કર્મને પરમ શ્રેષ્ઠ અગર મોક્ષનું મુખ્ય સાધન માને છે, આત્મજ્ઞાન રૂપ શ્રેય સાધનો ઉપર કાંઈપણ ધ્યાન આપતા નથી. સ્વર્ગના સર્વોત્તમ ભોગોને તો ભોગવે છે, પણ અંતમાં પોતાના બાકી રહેલાં કર્મ અનુસાર, પાછું મનુષ્ય શરીરમાં કે તેનાથી પણ હીન પશુ પક્ષી આદિની યોનિમાં તેમને આવવું પડે છે. તેમનાથી એ બની શકતું નથી કે, અહીં આજ શરીરથી, સ્વર્ગ જવાના વિચારનો ત્યાગ કરી, એવું કામ કરવું જોઈએ કે જેનાથી નિરંતર રહેનારા મુખની પ્રાપ્તિ થાય. અન્યથા સાંપ્રત કાળના ભાડુઆતોની પેઠે જ્યાં ત્યાંથી બહાર નિકળીને માર્યા માર્યા ફરવું પડશે.

વિશેષ—પાઠક વગેરે જોમ ન સમજે કે આ મંત્રમાં શ્રૌત સ્માર્ત કર્મોની નિહા કરવામાં આવી છે, પણ એવા અજ્ઞાનિયોની સમાલોચના કરેલી છે કે જેઓ પરમાર્થ સંબંધી પરોક્ષ મુખને તુચ્છ માનીને ઔ, પુત્ર, ધન, રાજ્ય સંબંધી ઔશ્વર્થના અનિત્ય વૈષયિક મુખનેજ સર્વકાંઈ માની બેઠા છે. તેઓ પ્રાપ્ત મુખની રક્ષા તથા અધિક પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી શ્રૌત કર્મ તથા નામ કાયમ કરવા આદિની અભિલાષાથી વાવ, કુવા આદિ બનાવવાના સ્માર્ત કર્મ કરે છે. પરંતુ સર્વોત્તમ તથા સ્થાયી મુખના સાધન સમાધિ, વેદાત શ્રવણ તથા ત્યાગ વૈરાગ્ય આદિની તરફ ધ્યાન નથી આપતા. ૧૦.

કેવળ કર્મિયોના કૃણને કહીને સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના સહિત આશ્રમ વાસિયોના બ્રહ્મલોક પ્રાપ્તિ રૂપ કૃણને કહે છે, યથા—

તપઃશ્રદ્ધે યે હ્યુપવસન્સરણ્યે શાન્તા વિદ્વાંસો મોક્ષ-
ચર્યાં ચરન્તઃ । સૂર્યદ્વારેણ તે વિરજાઃ પ્રયાન્તિ યત્રામૃતઃ
સ પુરુષો હ્યવ્યયાત્મા ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—જે શાંત, વિદ્વાન લોક વનમાં રહીને બિહ્વાવૃત્તિનું આચરણ કરતા નિશ્ચયપૂર્વક તપ તથા શ્રદ્ધાનું ચેવન કરે છે, તેના મુક્ત કર્મના

આચરણથી નિર્મળ થઈને ઉત્તરાયણ માર્ગથી સત્યલોકને પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યાં એ અમૃતસ્વરૂપ તથા અવિનાશી સ્વભાવવાળો પુરૂષ રહે છે. ૧૧.

વિં વિં ભાષ્ય—એમાં સંકેહ નથી કે જે જીતેન્દ્રિય, ઉપાસના કરનારો વિદ્વાન, જિજ્ઞાસુત્તિથી નિર્વાહ કરીને એકાંત વનમાં, જ્યાં પુત્ર કલત્ર-મિત્ર આદિનો જરાપણ અંપક ન હોય ત્યાં રહીને, પોતાના નિઃશ્ચ આશ્રમાચિત વિહિત કમ રૂપ તપ તથા હિરણ્યગર્ભ આદિની ઉપાસનારૂપ શ્રદ્ધાનું સેવન કરે છે, તેઓ પુન્ય પાપની વાસનાથી રહિત થઈને સૂર્ય દ્વારા, અર્થાત્ ઉત્તરાયણમાં શરીરનો ત્યાગ કરીને એવા લોકમાં જાય છે કે જ્યાં હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્મા રહે છે કે જે અમૃત સ્વરૂપ તથા અવિનાશી સ્વભાવવાળો છે. અર્થાત્ એ હિરણ્યગર્ભ જ્યાં સુધી સંસાર છે ત્યાં સુધી સ્થાયી છે તથા સર્વથી પહેલા ઉત્પન્ન થયેલા છે. ભાવ એ થયો કે અપરા વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થનારી, સાંસારિક ગતિ તો બસ આઠલે સુધી છે. ૧૧.

વિશેષ—અંતઃકરણની શુદ્ધિને સાડ પવિત્ર, ચાંત તથા ભોગોથી વિરક્ત થઈને શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસની સાથે પરમસ્વરૂપી આરારૂપ વેદોક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનું સેવન કરવું જોઈએ. આપોઆપજ અંતઃકરણમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. એવા લોક વૈદિક કર્મથી નિષ્પાપ થઈને ઉત્તરમાર્ગથી હિરણ્યગર્ભની પાસે જઈ પહોંચે છે. ૧૧.

અહીં સુધી અપરા વિદ્યાથી પ્રાપ્ત સંસારની ગતિયો કહેવામાં આવી. હવે આ સમગ્ર સાધ્ય સાધનના લક્ષણ દ્વારા સંસારથી વિરક્તની, પરા વિદ્યાના અધિ-કારનું બોધન કરતાં કહે છે, યથા—

પરીક્ષલોકાન્કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણો નિવેદમાયાન્નાસ્ત્ય-
કૃતઃ કૃતેન । તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્સમિત્પાણિઃ
શ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ—કર્મોથી પામવા યોગ્ય લોકોને બ્રહ્મણે બ્રહ્મવેદના વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરે. કર્મ રહિત નિત્યરૂપ પરમાત્મા, કર્મ કરવાથી પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય નથી. તેથી મુમુક્ષુ પુરૂષે તે પરમાત્માને બ્રહ્મવાને સાડ હાથમાં સમિધ્ લઈને શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂની શરણમાં ઉપસ્થિત થવું જોઈએ. ૧૨.

વિં વિં ભાષ્ય—મુમુક્ષુ પુરૂષે સંસારની દશા ઉપર જુદા ધ્યાનથી વિચાર કરવો જોઈએ. જે ભોગોમાં દુઃખ જણાય તો તેનાથી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત

કરી લે. જેટલાં લોક પરલોકના મુખ છે તે કર્મોના કૃણ છે. કર્મજન્ય સર્વ-
કૃણ અનિત્ય છે. જે પ્રમાણે મનુષ્ય કર્મ કરીને ખેતર આદિમાં અન્નને ઉત્પન્ન
કરે છે તથા લોગબ્યા પછી અન્ન સમાપ્ત થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે કર્મથી રચા-
એલા લોક પરલોક આદિ સર્વ લોગ લોગબ્યા પછી નષ્ટ થઈ જનારા છે. એવા
ક્ષણાંએ દ્રઢતાથી સર્વલોકોને અનિત્ય જાણીને વિરક્ત થઈ જાય તથા તેની
સાથેજ એ પશુ નિશ્ચય કરી લે કે કર્મથી જન્ય સંસારના સર્વ પદાર્થ અનિત્ય
છે, નિત્ય પદાર્થ કોઈ ખીજેજ હશે, તેનેજ મારે જાણવો જોઈએ. પછી તે નિત્ય
પદાર્થને જાણવાને સાર મુમુક્ષુ. હવનની સમિધ્, પુષ્પ, ફળ, ઇંતધાવનાદિ
હાથમાં લઈને વેદવેતા બ્રહ્મવિચારમગ્ન આચાર્ય શરૂ સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય.

વિશેષ—હે શૌનક ! મુમુક્ષુએ એ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિના ઉપાય, થવલુ
આદિકોનો ત્યાગ ન કરી ખેસલું જોઈએ. કારણકે બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિમાં અનેક
અનેક વિઘ્ન બાધાઓ ઉપસ્થિત રહે છે, તેથી મુમુક્ષુ, “કર્મથી પ્રાપ્ત થનારાની
અવશ્ય નિવૃત્તિ થઈ જાય” એવો વિચાર કરીને સર્વલોકથી વિરાગી થઈ જાય,
એવા સર્વોત્તમ વિચારથી તે વિદ્વાન શરૂ પાડે જાય, કારણકે ઇન્દ્રિયાતીત
અગમ્ય તત્ત્વનો ખોધ કોઈ પહોંચેલો વિદ્વાન શરૂજ આપી શકે છે. આત્મજ્ઞાનનું
ખોધન કરવું એ કાંઈ જેવું તેવું કામ નથી, લેભાશુ પંચકલ્યાણી શરૂનું કામ
નથી. ૧૨.

એવા શિષ્યને સાર શરૂએ અવશ્ય આત્મખોધ કરવો જોઈએ, એ કહે
છે, યથા—

તસ્મૈ સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્પ્રશાન્તચિત્તાય શમા-
ન્વિતાય । ચેનાક્ષરં પુરુષં વેદ સત્યં પ્રોવાચ તાં તત્ત્વતો
વદ્મવિદ્યામ્ ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ—પોતાની નિકટ આવેલા, પૂર્ણરૂપથી ચાંલ ચિત્ત તથા શમાદિ
સંપન્ન શિષ્યને વિદ્વાન શરૂએ વેદાંત પ્રતિપાદિત વિદ્યાનો યથાર્થરૂપે ઉપદેશ
કરે, જેનાથી એ સત્ય સ્વરૂપ અવિનાશી પુરુષનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. ૧૩.

વિનિવૃત્ત ભાષ્ય—જ્યારે મુમુક્ષુ ચાંતાચિત્ત વિરક્ત તથા સદાચારી
હોઈને રૂઝના ચરનમાં પ્રાપ્ત થઈ જાય, ત્યારે તે એવા અધિકારીને બ્રહ્માત્મકય
જ્ઞાનનું તત્ત્વરૂપથી ખોધન કરે, કે જેનાથી તેને અક્ષય તથા સત્ય જ્ઞાન થઈ જાય.

વિશેષ—કર્માનુદાન આદે ગમે તેટલી પ્રજ્ઞા, બક્ષિ તથા વિધિથી કરેલું

હોય તો પણ તેનાથી બ્રહ્મજ્ઞાન થવાનું સંભવિત નથી. કારણકે બ્રહ્મ કોઈ કર્મના ફળ રૂપ નથી. હા, એ વાત અવશ્ય છે કે ફળની કામના છોડીને કરેલાં કર્મ અતઃ કરણની શુદ્ધિ દ્વારા આત્મજ્ઞાનની પરંપરયા સાધક થઈ શકે છે. ૧૩.

બીજો ખંડ તથા પહેલું મુણ્ડક સમાપ્ત.

બીજું મુણ્ડક, ખંડ પહેલો

આ પ્રમાણે પ્રથમ મુણ્ડકમાં ફળ સહિત અપરા વિદ્યાવિષયક કથોને કહીને પરા વિદ્યાનું વિષય જે બ્રહ્મ છે, તેના જ્ઞાનને સારૂ બીજા મુણ્ડકનો આરંભ કરવામાં આવે છે, આચાર્ય શંકર એમ કહે છે કે અહીં મુખી અપરા વિદ્યાના સર્વ કાર્ય કહેવામાં આવ્યા, એજ સંસાર છે તેનો જે સાર છે, જે સ્વ મૂળ બૂત અક્ષરથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, તથા જેનામાં તેનો ક્ષય થાય છે, તે પુરૂષ-સંસાર અક્ષર બ્રહ્મ જ સત્ય છે. જેનું જ્ઞાન થવાથી આ સર્વ કંઈ બાણી લેવાય છે, એ પરા વિદ્યાનો વિષય છે, તેને બતાવવો છે તેટલા માટે આગળ ગ્રંથનો આરંભ કરવામાં આવે છે.

**तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः
प्रभवन्ते सरूपाः । तथाचराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजा-
यन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥**

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! એ તે અક્ષર બ્રહ્મ સત્ય છે કે જેનાથી સારી પેઠે પ્રજવલિત અગ્નિથી તેનાજ સમાન રૂપવાળી હજારો ચિનગારિયો ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ એ અક્ષરથી અનેક ભાવોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તેઓ પાછી તેમાજ લીન થઈ જાય છે. ૧.

[૧૦ વિ. બાળ્ય—હે ચૌનક ! કર્મનું ફળ સર્વકાળમાં સત્ય નથી હોતું, અર્થાત્ ત્રિકાલાબાધિત નથી, તથા અક્ષર બ્રહ્મ ત્રણે કાળમાં સત્ય છે. એ સત્ય આત્માથીજ આ ચરાચર જગત ઉત્પન્ન થયું છે. પૂજા તેજથી બળતાં અગ્નિ-માંથી તેનાજ સમાનરૂપ તથા દાહ એવી હજારો ચિનગારિયો નિકળે છે, તેમજ જડ ચેતનરૂપ સંપૂર્ણ સંસાર એ અક્ષર પરમાત્મા પુરૂષથી ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાર પછી અંતમાં તેનામાંજ સમાઈ જાય છે. અભિપ્રાય એ છે કે અક્ષર આત્માથી કોઈ પણ ભિન્ન નથી તત્ત્વરૂપજ છે. એ વાત એવીજ છે તો પછી

જીવ-ઇશનો પારસ્પરિક લેહ કયાં રહ્યો ? તેનો ઉત્તર એ છે કે લેહતો કેવળ બ્રહ્મમાત્ર છે. ૧.

વિશેષ—આ મંત્રમાં ‘જે એકને બ્રહ્મવાથી સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મી જવાય છે’ એવું પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થવાની સાધનભૂતા પરાવિદ્યાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, વાસ્તવમાં આ પ્રકરણમાં શૌનકે ઋષિના પ્રશ્નના સમાધાનને સારૂ અગિરા નામકે શુરૂએ વારંવાર પ્રપંચની ઉત્પત્તિનું કથન કરેલું છે. એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? આ પ્રશ્નનું ફરી ફરીને ઉપપાદન કરવું એ તેની દ્રઢતાને સારૂ છે, તેને કોઈ પુનરૂક્તિ ન સમજે. ૧.

આ પ્રમાણે એકત્વની સિદ્ધિને સારૂ અક્ષરની ઔપાધિક જીવોત્પત્તિ હેતુતા તથા તેની લયહેતુતા કહેવામાં આવેલી છે. હવે તેના નિરૂપાધિક સ્વરૂપનું કથન કરવામાં આવે છે, યથા—

દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સ વાહ્યાભ્યન્તરો હ્યજઃ ।

અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુભ્રો હ્યક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ અક્ષર પ્રજ્ઞા નિશ્ચય કરીને સ્વયંપ્રકાશ, રૂપરહિત, પરિપૂર્ણ, બહાર અંદરબ્યાપ્ત, અજન્મ, પ્રાણવાયુ રહિત, સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત, વિશુદ્ધ, માયોપાધિક ઇન્દ્રિયથી તથા હિરણ્યગર્ભથી શ્રેષ્ઠ છે. એટલે કે કાર્ય વર્ગની અપેક્ષાએ અક્ષર અન્યાકૃત પ્રકૃતિથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. ૨.

વિં વિં બાબ્ય—હો શૌનક ! આ જગતને રચનાર અક્ષર આત્મા સ્વ પ્રકાશ છે, અમૂર્ત એટલે કે સ્થૂળતાદિથી રહિત હોઈ સર્વત્ર વ્યાપક છે. પુરૂષ છે એટલે કે પૂર્ણ છે. અથવા શરીરરૂપી પુરમાં થયન કરનાર છે. બહાર અંદર સર્વત્ર વર્તમાન, અજ જે કોઈનાથી ઉત્પન્ન ન થએલો હોઈ પ્રાણ તથા મનથી રહિત છે. એટલે કે તેને જીવિત રહેવાને સારૂ પંચ પ્રાણ આદિની આવશ્યકતા રહેતી નથી તેમજ કોઈ વસ્તુ વિષયક સંકલ્પજ તે કરતો નથી. કાર્યની દ્રષ્ટિથી પર જે અજ્ઞાન, તેનાથી પણ અજ્ઞાનનો અધિષ્ઠાતા આત્મા પર છે. ૨.

વિશેષ—એ પ્રાણાદિક સર્વ આત્માથીજ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેમાંજ ટકે છે, પછી લીન પણ તેમાંજ યઈ જાય છે. તેથી પ્રજ્ઞા અદ્વિતીય છે. સ્વાભાવિક લેહ તો બ્રહ્મમાં છેજ નહીં; મન તથા પ્રાણાદિકોની ઉપાધિજ લેહ સિદ્ધ કરનારી છે, એ ઉપાધિરૂપ મન પ્રાણ, આત્માથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાથી આત્મામાં ઔપાધિક લેહ પણ નથી.

મુમુક્ષુને સાર સર્વોત્તમ ઉપાસના કઈ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું છે—જે સર્વમાં વ્યાપ્ત, પ્રકાશરૂપ, નિરાકાર, અનંત, સૂક્ષ્મ, સર્વ ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી સહિત, શુદ્ધ સનાતન તથા પ્રકૃતિથી પર પરમેશ્વર છે એજ આ મંત્રમાં કથિત અક્ષર સર્વનો ઉપાસનીય છે. અન્યાન્ય ઉપાસ્યતા તેના કર-
બારના બિખારી છે, તેઓ શું કરી શકે તેમ છે ? ૨.

ઉક્ત શુદ્ધ પ્રજ્ઞા માયામાં પ્રતિબિંબિત થઈ પ્રતિબિંબરૂપથી કારણ થઈ જાય છે, એ કહે છે, યથા—

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—એ અક્ષર પુરૂષથી પ્રાણ, મન, ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ તથા સર્વ સંસારને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩.

વિં વિં બાબ્ય—એ બ્રહ્માત્માથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા મન સહિત સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, તથા આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી એ પંચભૂત પોતાના ગુણો સહિત ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ ‘શબ્દ’ એ એક ગુણ સહિત આકાશ, ‘શબ્દ, સ્પર્શ’ એ બે ગુણો સહિત વાયુ, ‘શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ’ એ ત્રણ ગુણો સહિત અગ્નિ, ‘શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ’ એ ચાર ગુણો સહિત જળ તથા ‘શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, તથા ગંધ’ એ પાંચ ગુણો સહિત પૃથ્વી, એ સર્વ વ્રહ્મથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભૂતોમાં એક એક પોતાનો છે તથા બીજા ગુણ કારણના છે. ૨.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં સર્વથી પહેલા પ્રાણની ઉત્પત્તિ બતાવેલી છે, પરંતુ સર્વથી પ્રથમ તો આકાશ ઉત્પન્ન થયું છે. તેથી ‘एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः’ ઇત્યાદિ શ્રુતિયોથી વિરોધ થશે એ શંકા બસબર નથી. કારણ કે પ્રપંચની ઉત્પત્તિમાં વેદનું તાત્પર્ય નથી. અહીં તો એજ કહેવાનું છે કે સર્વ કંઈ એ અક્ષરથીજ ઉત્પન્ન થએલું છે, પછી કોઈ આગળ ઉત્પન્ન થયું હોય કે કોઈ પાછળ, તેથી અહીં આકાશાદિકોની ઉત્પત્તિ પ્રાણાદિકોની પછી કહેવાથી કોઈ વિરોધ આવતો નથી.

અથવા ‘પાઠક્રમથી અર્થક્રમ બળવાન હોય છે’ એ ન્યાયે ‘एतस्मान्मायाप्रतिबिंबितवच्चरान् यम् जायते’ એ અન્વય કરી લેવો જોઈએ. એવીજ રીતે બીજામાં પણ બાણી લેવું. તેથી પ્રથમ મંત્રમાં અક્ષર આત્માને ‘अप्राण’ પ્રાણપંચકરહિત કહેલો છે તથા પ્રકૃત મંત્રમાં ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ તેનાથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થયો, એવું કથન કરેલું છે. જેમ દેવદત્તને યુત્ર ઉત્પન્ન ન હોય

તો તેને અપુત્ર કહેવામાં આવે છે પરંતુ પુત્ર સહિતને નહીં. તેવીજ રીતે જ્યારે કે આત્માથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થયો તો પછી તે અપ્રાણ કેવી રીતે ? તેના સમાધાનમાં કહેવાનું કે—નિરૂપાધિક શુદ્ધ પ્રજ્ઞથી તો કોઈની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેથી તેને ચારૂ અપ્રાણ કહેવું બરાબર છે. હા, જ્યારે જેનાથી કોઈની ઉત્પત્તિ કહેવી હોય તો તેમાં અવિદ્યા કે માયાના સંબંધનો આરોપ કરીનેજ કહેવાશે. તેથી અહીં ‘एतस्मात्’ એનો ‘मायाप्रतिबिम्बितात् अक्षरात्’ માયામાં પડેલા ચેતનની પ્રતિબિંબાયાથી, એવો અર્થ કરવો જોઈએ. ૩.

તે કેવળ સવની ઉત્પત્તિનુંજ કારણ નથી, પણ વિશદરૂપથી સર્વમય સર્વસ્વરૂપ પણ છે, એ કહે છે, યથા—

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग्विवृ-
ताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां
पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! અગ્નિ (સ્વર્ગ લોક) જેનું મસ્તક છે, ચંદ્રમા તથા સૂર્ય નેત્ર છે, દિશાઓ વણ છે, સર્વવેદ વિસ્તૃત વાણી છે, વાયુ.પ્રાણ છે, સમસ્ત વિશ્વ જેનું અંતાકરણ છે તથા પૃથ્વી જેના ચરણોથી ઉત્પન્ન થએલી છે; નિશ્ચય કરીને એ સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા છે.

વિં વિં ભાષ્ય—હે શૌનક ! અગ્નિસ્વરૂપ સ્વર્ગલોક, હિરણ્ય-ગર્ભથી ઉત્પન્ન વિશદરૂપ શિર છે, ચંદ્રમા તથા સૂર્ય એ બંને નેત્ર છે, કારણ કે તેમનાથીજ એ સર્વ વિશ્વને દેખે છે, દશે દિશાઓ તેના કાન છે, કારણ કે તેના એ કાન સર્વનું સાંભળ્યા કરે છે, પ્રસિદ્ધ ચારે વેદ વાણી છે, તેનાથીજ તે સર્વને પોતાની આજ્ઞા આપે છે, વાયુ તેના પ્રાણ છે, સર્વ સંસાર અંતાકરણ, હૃદય છે, તથા તેના બંને ચરણોથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થએલી છે. શું શું કહેવું ? એજ સકળ ભૂતોનો અંતરાત્મા છે. ૪.

વિશેષ—આ મંત્રમાં પરમેશ્વરની કેવી સુંદર મૂર્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ! અગ્નિ આદિ જે તત્ત્વ આ મંત્રમાં આવ્યાં છે, તે સર્વમાં પરમેશ્વરને જોવા જોઈએ. જેમ લોકમાં આપણે દેખીએ છીએ કે જે આંખવાળો કુંભાર ઘડા, મૂર્તિયો બનાવે છે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા ચંદ્ર, સૂર્ય જેવી આંખોથી જોઈને સંસારના સર્વ કામો કરી રહેલો છે. “अग्निर्मूर्धा” અગ્નિ તેનું મસ્તક છે, એજ એક વાક્યનો ભાવ સમજીને તેના અન્ય અંગોનો પણ અભિપ્રાય બાળી લેવા.

જેમજે. બાણો કે અગ્નિ અંધકારનો નાશક છે, શક્તિને ઉત્તેજિત કરનારો છે, એ તૈજસ તત્ત્વ સૃષ્ટિમાં સર્વથી પહેલું છે. અગ્નિ સ્વર્ગલોક છે, એટલે કે જેમ મસ્તક સર્વ શરીરમાં ઉત્તમાંગ છે, જેમ સ્વર્ગ એટલે કે દુલોક પીળા લોકથી ઉપર છે તેમજ અગ્નિ સર્વથી ઉંચો છે. ૪.

લોકોની વૃદ્ધિનું કારણ જે પંચાગ્નિ છે, તેની ઉત્પત્તિ દ્વારા ઉક્ત પુરુષ-થીજ પ્રભાની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ કહે છે, યથા—

તસ્માદગ્નિઃ સમિધો यस્ય સૂર્યઃ સોમાત્પર્જન્ય ઓપ-
ધયઃ પૃથિવ્યામ્ । પુમાન્ રેતઃ સિચ્ચતિ યોપિતાયાં વહ્નોઃ
પ્રજાઃ પુરુવાત્ સંપ્રસૂતાઃ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—એ પુરુષથીજ અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, જેના સૂર્ય ઇષન (કાષ્ટ) છે. સોમથી મેઘ ઉત્પન્ન થયો, એ સોમ સ્વર્ગરૂપ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થાય છે. મેઘથી પૃથ્વીમાં ઓષધિયો ઉત્પન્ન થાય છે, એ ઓષધિથી ઉત્પન્ન વીર્યને પુરુષ સ્ત્રી માં સીંચે છે, આ ક્રમથી પુરુષથીજ અસંખ્ય પ્રભા ઉત્પન્ન થાય છે, અગર થએલી છે. ૫.

વિં વિં બાધ્ય—જે વિરાટ ભગવાનથી સ્વર્ગલોકરૂપી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે, તે અગ્નિની સૂર્ય સમિધા (કાષ્ટ) છે. તેનાથી અંદ્રનામક સોમ ઉત્પન્ન થયો, એ દ્રવીભૂત સોમથી પર્જન્ય મેઘ ઉત્પન્ન થયો, મેઘથી વૃષ્ટિ દ્વારા પૃથ્વીમાં ડાંગર જવ આદિ અન્ન ઉત્પન્ન થયાં. એ અન્ન પુરુષને પ્રાપ્ત થઇને વીર્યરૂપમાં પરિણત થયાં, એ વીર્ય સ્ત્રીના ગર્ભમાં જઇને પુત્ર પૌત્રાદિ પ્રજોત્પત્તિનું કારણ થયું. આ પ્રમાણે પરમાત્માથી ઉત્પન્ન વિરાટથી પંચ અગ્નિયોની ઉત્પત્તિ દ્વારા પ્રાણજી આદિ સંપૂર્ણ પ્રભા ઉત્પન્ન થઈ. ૫.

વિશેષ—છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના પાંચમા પ્રપાઠકના ત્રીજા ખંડમાં સ્વર્ગ, મેઘ, પૃથ્વી, પુરુષ તથા સ્ત્રી એ પાંચને અગ્નિ કહેવા છે. અહીં એ સમજાવું જોઈએ કે, ૧—પરમાત્માથી સ્વર્ગરૂપ પ્રથમ અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, ૨—તેનાથી મેઘ રૂપ બીજો અગ્નિ, ૩—તેનાથી પૃથિવી રૂપ ત્રીજો અગ્નિ, એ અગ્નિથી ઉત્પન્ન અન્નાદિના પરિણામથી. ૪—પુરુષ રૂપ ચોથો અગ્નિ તથા ૫—તેનાથી સ્ત્રી રૂપ પાંચમો અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. ૫.

કર્મના સાધન તથા રૂળ પશુ તેનાથીજ ઉત્પન્ન થયાં, એ કહે છે, યથા—

તસ્માદ્વચઃ સામ યજૂર્પિ દીક્ષા યજ્ઞાશ્ચ સર્વે ક્રતવો દક્ષિણાશ્ચ ।

સંવત્સરશ્ચ યજમાનશ્ચ લોકાઃ સોમો યત્ર પવતે યત્ર સૂર્યઃ ॥૬૧॥

ભાવાર્થ—એજ પુરૂષથી ઋગ્વેદના મંત્ર, સામ યજુઃ, દીધા, સર્વયજ્ઞ, કંતુ, દક્ષિણા, સંવત્સર, યજમાન તથા એ લોક કે જેને એ ચંદ્રમા પવિત્ર કરે છે, તથા સૂર્ય ઉત્પન્ન થયા.

વિં વિં ભાષ્ય—હે સામ્ય ! એ અક્ષર પરમાત્માથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ ઉત્પન્ન થયા. મુંજ બંધનાદિ કર્મના નિયમ, સ પૂર્ણ યજ્ઞ, અગ્નિહોત્રાદિ, તથા યૂપસહિત, કંતુ, ગૌ, મુવણું આદિ દક્ષિણા, સંવત્સરાદિ કાળ, યજ્ઞ કરાવનાર યજમાન ત્રયા તેમના કર્મના ફળ સ્વર્ગાદિ લોક જેમા ચંદ્રમા તથા સૂર્ય વિચરે છે, એ સર્વ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયા. ૬૦.

વિશેષ—આ મંત્રમાં જે પરમાત્માથી વિરાડ ઉત્પન્ન થયું ‘તેનાથીજ વેદાદિકોની ઉત્પત્તિ થઈ’ એમ કહેલું છે. કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનકાંડ શ્રુતિ પ્રતિપાદક મંત્રોનો ઉપદેશ પરમેશ્વરે કરેલો છે. યજમાને અભિમાન છોડીને એમ સમજીને અનુદાન કરવું જોઈએ કે દક્ષિણાદિને સાડે ધન, જેમાં યજ્ઞ કરવામાં આવે તે સમયનો વિભાગ, યજ્ઞકર્તા, કર્મ, સાધન, આધાર તથા ફળ એ સર્વ પરમેશ્વરેજ રચેલાં છે. એજ સર્વનો સ્વાગી છે, હું તો એની આજ્ઞાનું પાલન કરનારો છું. મંત્રમાં જે લોકોત્પત્તિ કહેલી છે, તે લોક યજમાનને દક્ષિણાયન તથા ઉત્તરાયન એ બે માર્ગોથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. ‘તેજ પુરૂષથી ઋચાઓ, સામ, યજુ ઉત્પન્ન થયા’ એમ મંત્રમાં કહેલું છે. તેમા ઋચા નામ તેમનું છે કે જેનાથી યાગ નિયત અક્ષરોમા સમાપ્ત થનારા છે, જેમ ગાયત્રી આદિ છ હોવાલા મંત્ર. સામ એ મંત્રોને કહે છે કે જે ‘પાચલક્ષિતક’ અથવા ‘સાપ્તલક્ષિતક’ ‘સ્તોત્રાદિ’ ગ્વાન નિશ્ચિત છે. હીંકાર પ્રસ્તાવ, ઉદ્ગીય, પ્રતિકાર, નિધન એ પાંચ અવયવ જે મંત્રમા હોય તેને પાચલક્ષિતક, જેમા ઉપદ્રવ, આદિ, એ બે અવયવ જોડી દીધેલા હોય તેને સાપ્તલક્ષિતક કહે છે. અર્થ રહિત અક્ષરોનું નામ સ્તોત્ર છે, જેવા હું, કદ્ ઇત્યાદિ. જેમના પાદોનો અત નિયમિત અક્ષરોમાં નથી હોતા એવા વાક્યરૂપ મંત્રને યજુ કહે છે. ૬૦.

તસ્માન્ન દેવા બહુધા સંપ્રસૂતાઃ સાધ્યા મનુષ્યાઃ
પશવો વયાંસિ । ગ્રાણાપાનો વ્રીહિયવૌ તપશ્ચ શ્રદ્ધા સત્યં
વ્રહ્મચર્યં વિધિશ્ચ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—તેનાથીજ યજ્ઞાદિ કર્મોના અંગભૂત ઘણા ખરા દેવતા, સાધ્ય-ગણ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, પ્રાણ, અપાન, વ્રીહિ, યવ, તપ, શ્રદ્ધા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, તથા વિધિ, એ સર્વ ઉત્પન્ન થયા છે. ૭.

વિં વિં બાબ્ય—એ પુરૂષથી કર્મનાં અંગ, વસુ આદિ ઘણા પ્રકારના દેવતા, સાધ્યનાયક દેવતા, કર્મના અધિકારી મનુષ્ય તથા પશુ. પક્ષી ઉત્પન્ન થયાં. મનુષ્યોના જીવન સ્વરૂપ ઊપર જનારો પ્રાણવાયુ, નીચે ગમન કરનારો અપાન વાયુ. વ્રીહિ જવ આદિ ધાન્ય, યજ્ઞ આદિ કર્મોના અંગભૂત તથા મનુષ્યોના શરીરના શોધક સ્વાશ્રમ ધર્મનું અગરણુ, યજ્ઞાદિ કર્મોમાં આસ્તિક-બુદ્ધિ, સત્ય વચન, અદ્યવિધ મૈથુનત્યાગરૂપ બ્રહ્મચર્ય તથા સર્વ કર્મોના વિધાન, એ સર્વ ઉત્પન્ન થયાં. ૭.

વિશેષ—આ મન્ત્રમાં જે ચેતન તથા જડ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ખતાવેલી છે, તે એટલા માટે કે, અધિકારી સર્વત્ર ઇન્દ્રની શક્તિનું અવલોકન કરી શકે. જગત્તી વસ્તુઓમાં અનેક લેહ છે. એક વસ્તુ બીજી સાથે મળતી નથી, તે એટલી તો અધિક છે કે તેની ગણના કોઈ કરી શકતું નથી. એ ઇન્દ્ર એટલો તો શક્તિશાળી છે કે જગત્ નિર્માણકાર્યમાં તેને કોઈ પ્રકારની બાધા નહતી નથી.

સત્ત પ્રાણાઃ પ્રભવન્તિ તસ્માત્સત્તાર્ચિષઃ સમિધઃ સત્ત
હોમાઃ । સત્ત ઇમે લોકા યેષુ ચરન્તિ પ્રાણા ગુહાશયા
નિહિતાઃ સપ્ત સપ્ત ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—તેજ પુરૂષથી સાત પ્રાણ, એટલે કે મસ્તકમાં રહેનાર સાત ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થએલી છે, તેનાથીજ તેમની સાત જ્યોતિયો, સાત સમીધા, સાત હોમ, તથા એ સાત સ્થાન જેમનામાં તેઓ સંચાર કરે છે, એ પ્રકારે પ્રતિ દેહમાં સ્થિત સાત સાત પદાર્થ ઉત્પન્ન થએલા છે. ૮.

વિં વિં બાબ્ય—એ પરમાત્માથીજ શરીરના મસ્તકમાં રહેનારા બે શ્રોત્ર, બે નેત્ર, બે નાસિકા તથા એક વાક્ એ ઇન્દ્રિયરૂપ સત્ત પ્રાણ ઉત્પન્ન થયા. તથા એ નેત્રાદિકોથી ઉત્પન્ન થએલી જે સાત પ્રકારની વૃન્તિયો છે. તેમના જે રૂપાદિ સાત વિષય છે તથા એ વિચયોના જે સાત જ્ઞાન તથા સાત ઇન્દ્રિયોના જે સાત ગોલક છે. જેમનામાં નેત્રાદિક વિચરે છે, તે સર્વ પ્રાણિયોમાં સાત સાત ઉત્પન્ન થયાં. ૮.

વિશેષ—એ પરમાત્માએ પ્રાણિયોની જે સાંગોપાંગ સ્થાના કરેલી છે, તેનું આ મન્ત્રમાં દિગ્દર્શન કરાવેલું છે. જુવો કે જગતના સર્વ વ્યવહાર ચલા-

વવાને સારૂ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મ શક્તિયો, અનેક ગોલક, તેમના વિષય આદિ તથા કર્મેન્દ્રિયોની કુશળતા રચીને જેણે પ્રત્યેક શરીરમાં યદ્યાસ્થાન સ્થાપિત કરી દીધી છે, એ અનંતશક્તિ પરમેશ્વરની સર્વ જ્ઞાસુઓએ ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૮.

**અતઃ સમુદ્રા ગિરયશ્ચ સર્વેઽસ્માત્સ્યન્દન્તે સિન્ધવઃ
સર્વરૂપાઃ। અતશ્ચ સર્વા ઓપખયો રસશ્ચ યેનૈવ ભૂતૈસ્તિષ્ઠતે
હ્યન્તરાત્મા ॥ ૯ ॥**

ભાવાર્થ—એજ પુરૂષથી સર્વજ્ઞ સમુદ્ર તથા પર્વત ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી અનેક પ્રકારની નદિયો નિકળે છે, તથા તેનાથીજ સર્વજ્ઞ ઔષધિયો તથા એ રસ પ્રગટ થએલા છે, કે જે રસથી એ અંતરાત્મા, ભૂતોથી પરિવેષિત થઈને સર્વના મધ્યમાં સ્થિત થાય છે. ૯.

વિં વિં ભાષ્ય—આ અક્ષરથીજ સમ સમુદ્ર, હિમાલયાદિ પર્વત, અંખા આદિ નદિયો, ત્રીહિ યવ આદિ ઔષધિયો તથા તેમના અનેક મધુરાદિ રસ ઉત્પન્ન થયા છે. તે રસ દ્વારા ક્યૂજ શરીરમાં લિંગશરીરવિશિષ્ટ આત્મા સ્થિત છે.

વિશેષ—જે પરમાત્માએ પ્રત્યક્ષ દેખનારા પર્વત, નદી, સમુદ્ર, જળ, અંજ તથા રસાદિ સર્વ પદાર્થ પ્રાણિયોના શરીરોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિને સારૂ નિર્માણ કર્યાં, તે મહામહિમ મહાપુરૂષનું મનુષ્યોએ સદાએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે અધ્યાપેપિત જગતના અપવાદથી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ દેખાડે છે. યથા—

**પુરુષ एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यો
वेद निहितं गुहायां सोऽविद्यामन्थि विकिरतोह सौम्य॥૧૦॥**

ભાવાર્થ—હું સૌમ્ય ! આ દ્રવ્યમાન જગત, કર્મ તથા તપ (જ્ઞાન) સર્વ પુરૂષરૂપજ છે, એ પર તથા અમૃતરૂપ બ્રહ્મ છે. તેને જે સર્વ પ્રાણિયોના હૃદયમાં સ્થિત બાંધે છે, તે આ લોકમાં એટલે કે આ શરીરમાં ચિત્ત જડમયિ એટલે કે માયાની અંધિનો નાશ કરી દે છે. ૧૦.

વિં વિં ભાષ્ય—હું શૌનક ! આ સર્વ જગત જે કારણથી પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, એ હેતુથીજ, જરાએ બિન્ન નથી. એ પુરૂષ જે સર્વ

વિદ્ય છે. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ, ઉપાસના તથા વેદાદિ સર્વ જગત પરબ્રહ્મથી જિત્ત નથી. તેને વિવેકી પુરુષ પોતાની બુદ્ધિરૂપી શુદ્ધામાં સાક્ષીરૂપથી સ્થિત બાણે. આ પ્રમાણે ‘એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે છે’ એ પ્રશ્નનું સમાધાન ઘણી રીતે કરવામાં આવેલું છે ૧૦.

વિશેષ—પરમાત્મા સર્વથી સૂક્ષ્મ છે, પરંતુ તે સર્વથી મોટો પણ છે. તેથી સર્વથી ક્યૂં જ હોવાથી તથા સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી નિર્મળ કર્પણમાં રૂપ દેખાય છે તેમ શુદ્ધ અ તાઃકરણમાજ તેનો પ્રકાશ થાય છે. પરમાત્મા તો સર્વના હૃદયમંદિરમાં બિરાજમાન છે તેથી અમૃતરૂપ એ બ્રહ્મને ‘એ હું જ છું’ એ વિજ્ઞાનથી જે જાણે છે તેની અવિદ્યાની અન્ધિ ખુલી બધ છે. ૧૦.

પ્રથમ ખંડ સમાપ્ત.

ખંડ બીજો

એકવાર ઉપદેશ કરવાથી પણ જેને ઉક્ત અક્ષરણ્ણનું જ્ઞાન ન થઈ શકે તેના પ્રતિ પ્રકાશાતરથી બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવવાને સાર આ ખંડનો આરંભ કરમાં આવે છે, યથા—

આવિઃ સંનિહિતં ગુહાચરં નામ મહત્પદમત્રૈતત્સમ-
પિતમ્ । एजत्प्राणस्त्रिमिषच्च यदेतज्જાનથ सदસદ્ગેષ્યં
परं विज्ञानाद् यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ ૧ ॥

સાવાર્થ—એ બ્રહ્મ પ્રકાશમાન, સર્વના હૃદયાકાશમાં સ્થિત, ગુહાચર નામવાળો તથા મહત્ પદ એટલેકે સર્વ વિશ્વનું નિધાન છે તેમાજ ચલાયમાન, પ્રાણુવાન તથા ત્રિમેષ ઉન્મેષ કરનારો, એ સર્વ સમર્પિત છે, એટલે કે સ્થિત છે તમે તેને સદ્ અસદ્ રૂપ પ્રાપ્ત નીચ, મનુષ્યોના વિજ્ઞાનથી પર એટલે કે દિવ્ય જ્ઞાનથીજ બાણવાને યોગ્ય તથા સર્વશ્રેષ્ઠ બાણે. ૧.

વિ. વિ. જાખ્ય—હવે એ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિના સાધન કહે છે—હે સોમ્ય ! એ અક્ષર બ્રહ્મ નિત્ય, સ્વયં જ્યોતિ સ્વરૂપ છે, તથા બુદ્ધિરૂપ શુદ્ધામાં સ્થિત છે તથા વ્યાપક છે જેમ રથનાભિમાં આરા જડાએલા રહે છે, તેમજ અક્ષર બ્રહ્મ સર્વ જગત સ્થિત છે. પ્રાણ અપાન આદિથી યુક્ત મનુષ્ય, પશુ આદિના શરીરો સાથે મળીને એ આત્માજ પ્રાણાદિકો તથા નેત્રાદિકોની એકા

કરે છે. એ અક્ષરથી સ્પૂળ સૂક્ષ્મ આદિ કાંઈ પણ ભિન્ન નથી. એજ પ્રાર્થનીય છે, અક્ષરથી ભિન્ન કોઈ નિત્ય પદાર્થ છે જ નહીં, એવું બાણીને અધિકારીએ તેનીજ કામના કરવી યોગ્ય છે. સંસારમાં ચાહના સખવા જેવા જેટલા પદાર્થ છે તે સર્વમાં એજ વાંછનીય છે કારણકે તેની ચાહનામાં સર્વ વાંછનાઓ સમાઈ જાય છે.

વિશેષ—જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનું કારણ બ્રહ્મ, જ્ઞાની લોકોના હૃદયમાં અવ્યાસ દ્વારા પ્રકાશમાન થાય છે. પણ અજ્ઞાની લોક હંભરો જન્મમાં પણ તેને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. બ્રહ્મજ્ઞાની એટલેકે જીવન્મુક્તાની અપેક્ષાએ અહીંના લોકિક વિદ્વાન પણ અજ્ઞાની મનાય છે, કારણકે તેમની લોકિકબુદ્ધિ અહીંજ કુંઠિત થઈ જાય છે. ૧.

વળી પણ કહે છે—

**यद्विचिन्मयदण्डभ्योऽणु च यस्मिंल्लोका निहिता लोकि-
नश्च । तदेतदचरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः । तदेत-
त्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—જે પ્રકાશમાન તથા અણુથી પણ આણુ છે, જેનામાં સર્વલોક તથા તેના નિવાસી સ્થિત છે, એજ એ અવિનાશી બ્રહ્મ છે. એજ પ્રાણ, વાક તથા મન છે, એજ તે સત્ય તથા અમૃત છે, તેનું વેધન કરવું જોઈએ. અર્થાત્ એ મનોનિવેશ દ્વારા ચિત્તથી જાવના કરવા યોગ્ય છે, તમે તેને બાણો. ૨.

વિ० વિ० ભાષ્ય—એ અક્ષરજ પ્રકાશમાન સૂર્ય આદિ રૂપ છે, સૂક્ષ્મ આદિથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે, સ્પૂળ, પૃથ્વી આદિથી પણ તે અતિ સ્પૂળ છે. જુઃ આદિ સર્વ લોક તથા તેમાં રહેનારા મનુષ્ય દેવતા આદિ પણ તેમાં સ્થિત છે. એ અક્ષરજ પ્રાણ, વાક, મન આદિ સર્વના કારણ રૂપ છે. એના દૃષ્ટ કટાક્ષથીજ પ્રાણાદિ જડ સંઘાત એટા કરી રહ્યા છે. એ સત્ય અને અમૃત છે તથા એ અક્ષરજ વેધન કરવાને યોગ્ય છે અર્થાત્ તેમાંજ મનને સમાહિત કરવું જોઈએ. હે સોમ્ય ! જ્યારે એવીજ વાત છે. તો તું તેનું વેધન કર એટલે કે વારા ચિત્તને તેમાંજ લગાડી દે. ૨.

વિશેષ—સૂક્ષ્મ લક્ષ્યનું વેધન કરવું એ ઘણુંજ કઠણ કામ છે, બ્રહ્મ તો અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે. મોટા મોટા જ્ઞાની પણ તેના વેધનમાં વિદ્વજપ્રયાસ થઈ જાય છે. તેથી તેમાં વારંવાર મન લગાડીને ચલ્ન કરવો જોઈએ, કારણકે મુગમવાથી કોઈ બ્રહ્મને બાણી શકતું નથી. ૨.

તેનું કયે પ્રકારે વેધન કરવું જોઈએ, એ બતાવે છે, યથા—

ધનુર્ગૃહોત્વૌપનિષદં મહાદ્ધં શરં દ્યુપાસાનિચિતં સંધ-
યીત । આયમ્ય તન્નાવગતેન ચેતસા લક્ષ્યં તદેવાત્તરં
સોમ્ય વિદ્ધિ ॥ ૩ ॥

સાવાર્થ—હે સોમ્ય ! ઉપનિષદોમાં વર્ણિત મહાઅસ્ત્ર રૂપ ધનુષને મહાદ્ધ કરીને, તેના ઉપર તોમ ઉપાસના દ્વારા ખૂબ તીવ્રથી ચઢેલું બાણ ચઢાવીને તથા પછી તેને જેનીને બ્રહ્મભાવાનુગત ચિત્તથી અર્થાત તન્મયતાની ભાવનાથી અંતઃકરણ દ્વારા એ અક્ષર રૂપ લક્ષ્યનું વેધન કરવું જોઈએ. ૩.

વિં વિં સાખ્ય—બ્રહ્મ મનથી જે પ્રકારે વેધવાને યોગ્ય છે, તે દેખાડે છે—હે શોનક ! જેમાં કોઈ શૂરવીર પુરૂષ પોતાના ધનુષથી બાણને છોડીને મૃત્તાદિ લક્ષ્યનું વેધન કરે છે, તેમજ મુમુક્ષુએ ધૈર્યની સાથે પોતાના વૈરાગ્ય તથા આત્મ-વિવેકના બળથી કામ ક્રોધાદિને છૂટીને અક્ષરરૂપ લક્ષ્યનું લેહન કરવું જોઈએ.

વિશેષ—લોકમાં જેમ બ્યાધ ચિત્ત લગાડીને લક્ષ્યવેધ કરે છે, જરા પણ પ્રમાદ થતાં તે સફળપ્રયાસ થઈ શકતો નથી, એજ પ્રકારે જ્ઞાસુએ ઉપાસનાની પ્રબળતાની સાથે તન્મય થઈને અક્ષરબ્રહ્મનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ. જાવ એ છે કે જ્ઞાસુ મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિને સર્વ બાબુએથી સંકેદીને બ્રહ્મમાંજ લગાડી દે. ૩.

ઉક્ત ધનુષ આદિનું કથન કરે છે, યથા—

પ્રણવો ધનુઃ શરો દ્યાત્મા બ્રહ્મ તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે ।

અગ્નમત્તેન વેદ્યવ્યં શરવત્તન્મયો ભવેત્ ॥ ૪ ॥

સાવાર્થ—પ્રણવ ધનુષ છે, એટલે કે ‘ઓમ્કાર’ ને ધનુષ સમજો, સોપા-
થિક આત્મા, બુદ્ધિવિશિષ્ટચૈતન્ય બાણ છે, તથા બ્રહ્મને તેનું લક્ષ્ય કહેવાય છે.
તે પ્રમાદરહિત પુરૂષથી વેધન કરવાને યોગ્ય છે, તેને વિધનારો, બાણની જેમ
તન્મય, તમાકાર થઈ જાય છે. ૪.

વિં વિં સાખ્ય—સર્વ ઉપનિષદોમાં પ્રસિદ્ધ જે પ્રણવ છે એજ ધનુષ
છે, દેહેન્દ્રિયાદિથી ભિન્ન, ચોષિત સાક્ષી બાણ છે, અથવા બુદ્ધિવિશિષ્ટચૈતન્ય
બાણ છે. ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવી તથા, જે મહાવાક્યનું ચિત્તન છે તેજ ધનુષનું
આકર્ષણ, જેનું છે, શુદ્ધ બ્રહ્મ અક્ષરજ લક્ષ્ય સ્વરૂપ છે. એવા પ્રણવરૂપ

માં શોધિત 'ત્વંપદ્મયં' સાક્ષી રૂપ બાણુને ચમવવાથી એટલે કે અપંણુ થી તથા અભેદ ચિત્તન રૂપ મનુષના આકર્ષણથી લક્ષ્યરૂપ પ્રદામાં સાક્ષીરૂપ લાગે છે. એ લક્ષ્યરૂપ શુદ્ધ પ્રદામાં સાક્ષીરૂપ બાણુ પ્રાપ્ત થઇને તદ્દરૂપ તથા છે. ૪.

વિશેષ—જેમ બાણુ લક્ષ્યમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ બ્યાનાદિ ઉપાયથી સક્ષમ થી બુદ્ધિને છાયાશુદ્ધિ પ્રદામાં પ્રવિષ્ટ કરાવવી જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે જે બાણુનું, ચોતાના લક્ષ્યમાં ફેંકરૂપ થઈ જવું એજ ફળ છે, તેજ પ્રકારે શુ, દેહાદિમાં આત્મત્વની પ્રતીતિને તિરસ્કાર કરીને એ અક્ષરપ્રદાની એકાત્મ સ્વરૂપ ફળ પ્રાપ્ત કરે. ઉપયુક્ત રૂપક અલંકારમાં અવ્યયોની ઉપમેયની એકતા દેખાડવામાં આવી છે. ૪.

અક્ષર પ્રદાનું લક્ષ્યમાં આવવું ઘણું કઠણ છે, તેથી તેને લક્ષ્યમાં લાવવાને ફરી ફરીને એજ કહે છે, યથા—

यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च
 ॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथा-
 त्स्यैव सेतुः ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—જે અક્ષરમાં સ્વર્ગ, પૃથ્વી, આકાશ, સર્વ પ્રાણો સહિત મન, પૈત છે, ઓતપ્રોત છે, હે શિષ્યો! તમે તે એક આત્માનેજ બાણો, બીજું કંઈ, સાંભળવાનું છોડી દો. એજ અમૃતનો સેતુ છે, એટલે કે મોક્ષની રેને સારૂ ભવસાગરની પાર ઉતરવાનો પુલ છે. ૫.

વિં બિં ભાષ્ય—જે અક્ષર પુરૂષમાં સ્વર્ગ, પૃથ્વી તથા આકાશ રૂપ ત તથા પંચ પ્રાણો સહિત મન પ્રવિષ્ટ થઈ રહેલું છે, એ આત્માનેજ બાણો. પરિક લક્ષ્ય વસ્તુઓના જેવો પરિવિષ્ણ નથી, પરંતુ સૂર્યચંદ્રમાં તથા બી આદિ, જેના એક દેશમાં વર્તમાન છે, તે અત્યંત મોટું લક્ષ્ય ઘણા મોટા યોથીજ પ્રાપ્ત થયે. અન્ય વાતોને છોડીદો, તમારે સંસારસાગરથી પાર વાનો બસ, એજ એકમાત્ર પુલ છે. ૫.

વિશેષ—જે અક્ષરમાંજ સ્વર્ગ લોક, પૃથ્વી લોક, તથા અંતરિક્ષ લોક ૥ છે. શ્રુતિમાતા મુમુક્ષુજનોને વારંવાર ઉપદેશ આપે છે કે હે મોક્ષા- ૥, જે એક આત્માનો નિશ્ચય કરો, અનાત્મપદાર્થવિષયક ચિંતા છોડી દો,

તથા એ અનાત્મ પદાર્થોનું કથન કરનારા જે અનંત વચનો છે, તેમને બકવાદ સમજીને ત્યાગી દો. એ કાગડાના હાંતની ગણતરીના જેવું નિષ્ફળ છે. હા, એવા અનર્થ શબ્દોના ઉચ્ચારણથી ગળું સુકાવાનું જ કદ યાય છે અને મનમાં વિશેષ થાય એ બુદ્ધિ. માત્ર ઉપનિષદ્ પ્રતિપાદ, પ્રત્યક્ષબિન્ન પ્રકરણો ઉપનિષદોના પરિશીલનથી નિશ્ચય કરે, વેદાંતરૂપ ઉપનિષદોના વિચારથી અનેક તાત્પર્ય રૂપ વ્યાસ પ્રણીત શારીરિક સૂત્રો તથા શાંકરભાષ્યથી, ઉપનિષદર્થ તુલ્ય અર્થ-વાળી ગીતા આદિ સ્મૃતિયોથી તથા ઉપનિષદોના ઉપયોગી અ-ય પ્રકરણો, નિબંધો, વ્યાખ્યાનો તથા શ્રંધોથી પૂબજ આત્માનુશીલન કરે. તેનાથી સમુત્પન્ન વિચારથી પ્રજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થશે. જે વેદાંત વિચારને ન્યાય, વ્યાકરણ આદિના જેવા માને છે, તેઓ વેદાંતશાસ્ત્રના તાત્પર્યને ન સમજનારા અજ્ઞાની બાળકોના જેવા છે. તેઓ વેદાંત શાસ્ત્રને નિર-ર્થક માનીને, તેમાં મન ન લાગવાથી, તથા નિર્વિદ્ય કર્મના અનુષ્ઠાનથી નરકને પ્રાપ્ત થાય છે. વધારે શું કહીએ ? પ્રજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને સારૂ સુમુક્ષુ, સુપુમિ પર્યંત તથા મરતા સુધી વેદાંતનો વિચાર કરે. એજ એ સેતુ છે, પુલ છે, કે જેનો આશ્રય લઇને મનુષ્ય ભવસાગરની પાર જઇ શકે છે. પ્રજ્ઞાન એવો સેતુ છે કે જેનાથી સાધક, પેલી પાર મુક્તિરૂપ સ્થળ પ્રલધામમાં જઇ પહોંચે છે. ૫. ફરી કહે છે કે—

અરા ઇવ રથનાભૌ સંહતા યત્ર નાહયઃ સ ઇપોડન્ત-
શ્ચરતે વહુધા જાયમાનઃ । ઓમિત્યેવં ધ્યાયથ આત્માનં
સ્વસ્તિ વઃ પારાય તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—જે પ્રભાણે રથચક્રની નાભિમાં આરા લાગેલા રહે છે તેજ પ્રભાણે જેમાં સર્વદેહની નાડિયો સમર્પિત છે, એકત્રિત છે, તે હૃદયની અંદર એ અનેક ઉપાધિયોની સાથે અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થઇને વિચરે છે. એ આત્માનું ‘હૃદય’ એ રૂપ છે, પ્રભુવરૂપથી તેનું કથાન કરે. અજ્ઞાનની પેલી પાર જવાને સારૂ એ તમારું કલ્યાણ છે. અર્થાત્ ‘શુભાસ્તે પન્યાનઃ’ તમારો માર્ગ નિષ્કં-ટક થાઓ, નિવિઘ્ન હો. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—હો ચીનક ! જેમ રથના ચક્રની નાભિમાં આરા સ્થિત છે, તેમજ હૃદય કમળમાં શત સહસ્ર નાડિયો મળેલી છે. તે હૃદય કમ-ળમાં એ સ્વપ્રકારા આત્મા સર્વદા વિરાજમાન રહે છે, વાસ્તવમાં આત્મા જન્મરહિત હોવા છતાં પણ શરીર આદિ ઉપાધિયોથી ફરીને જન્મને પ્રાપ્ત થાય

છે. જે મનુષ્ય 'હું પ્રજા છું' એવું બાલ્યવાને સમર્થ નથી તે પ્રજાવરૂપથી તેનું ધ્યાન કરે. તે ધ્યાતા, એ ધ્યાનના બળથી, પ્રતિબંધરૂપ પાપને નિવૃત્ત કરીને પ્રજાને બાળી શકે છે. જેમ પ્રજાવનું ધ્યાન પાપ નિવર્તક છે, તેમજ પ્રજાવેતા ગુરૂનો આશીર્વાદ પણ પાપનાશક છે. તેથી અધિકારી ગુરૂદેવને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ, પ્રસન્ન થએલા ગુરૂ શિષ્યને એવો આશીર્વાદ આપે છે કે અજ્ઞાન તથા તેના કાર્યરૂપ સંસાર સમુદ્રની પાર જે પ્રજા છે, તેની પ્રાપ્તિમાં તમને કોઈ પ્રકારનું વિઘ્ન નડે નહીં. ૬.

વિશેષ—હૃદયમાં રહેનારી નારિયોના માર્ગથી જે ચિત્તની વૃત્તિયો ઇન્દ્રિયો દ્વારા બહાર નિકળે છે તેમને અંદર રાક્ષસે બધા કાળ સુધી નિત્ય નિયમ પૂર્વક ધ્યાન કરવાથી પરમાત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. ૬.

એ કે જે અજ્ઞાનાધિકારથી પર, સંસાર મહાસાગર પાર કરીને જવા યોગ્ય પરા વિદ્યાનો પ્રદેશ છે, તે શામાં વર્તમાન છે ? એ કહે છે, યથા—

યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ યસ્યૈવ મહિમા ભુવિ ।

દિવ્યે બ્રહ્મપુરે હોય વ્યોમ્ન્યાત્મા પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥

મનોમયઃ પ્રાણશરીરનેતા પ્રતિષ્ઠિતોઽહો હૃદયં સંનિધાય ।

તદ્વિજ્ઞાનેન પરિપશ્યન્તિ ધોરા આનન્દરૂપમમૃતં ચદ્વિભાતિ ॥૭॥

ભાવાર્થ—જે સાધારણ રૂપથી તથા વિશેષરૂપથી સર્વને બાળે છે, જેનું પ્રભુત્વ બૃહોક આકાશમાં સર્વત્ર ફેલાયેલું છે, તે આત્મા દિવ્ય પ્રજાપુર હૃદયા-કાશમાં સ્થિત છે. એ મનોમય, પ્રાણ તથા શરીરને લઈ જનારો અર્થાત્ સૂક્ષ્મ શરીરને એક શરીરથી બીજા શરીરને પ્રાપ્ત કરાવનારો પુરૂષ, હૃદયને આશ્રિત કરીને અજ્ઞાનમય શરીરમાં વર્તમાન છે. જે આનંદ લથ્થા અમૃતરૂપથી પ્રકાશ-માન થઈ રહેલો છે તેને ધૈર્યવાન પુરૂષ પ્રજાવિજ્ઞાન દ્વારા ઢેંચે છે. ૭.

વિં વિં ભાષ્ય—એ આત્માનો પ્રતાપ પૃથ્વીમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત, ફેલાઈ રહેલો છે. એ પ્રતાપ, મહિમા એ છે કે—જે આત્માથી જાયણીત થએલા સૂર્ય, ચંદ્રમા આદિ નક્ષત્રગણ હમેશા આકાશમાં ચક્કર લગાવતા રહે છે, તેના ડરથીજ સમુદ્ર, નદિયો આદિ પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી શક્તા નથી, જેની આજ્ઞાથી સ્થાવર જ્ઞાના ત્યાં ઉભા રહે છે તથા જંગમ પોતપોતાને કામે લાગે છે તથા દિવસ, રાત, માસ, ઋતુ, દક્ષિણાયન, ઉત્તરાયન, વર્ષ, યુગ ઇત્યાદિ કાળ જેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાની શક્તિ રાખતા નથી, એવો એ પરમેશ્વરનો

મહિમા સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેમ સર્વ દેશાધિપતિ શ્રી રામચંદ્રજી પ્રતિ ‘અયોધ્યામાં રહે છે’ એમ કહેવાય છે, તેમજ સર્વ જગતમાં, વ્યાપક પ્રદાને, હૃદયમાં સાક્ષીરૂપથી પ્રતીત થવાને કારણ ‘હૃદયમાં પ્રજા છે’ એમ કહેવામાં આવે છે. તેથી શ્રુતિમાં હૃદયને પ્રજાપુર કહેવામાં આવેલું છે. મનની ઉપાધિથી આત્માને મનોમય કહેવાયેલો છે. આ પ્રાણાદિ સૂક્ષ્મ શરીરને એક સૂળ શરીર-માંથી બીજા સૂળ શરીરમાં લઈ બાંધ છે તથા સર્વ સંઘાતને પ્રકાશિત કરતો આ સૂળ શરીરના હૃદયમાં એ સ્થિત છે. જે પ્રત્યક્ષ અભિન્ન પ્રજ્ઞાનંદરૂપ સ્વ મહિમામાં સ્થિત છે તે વિવેકી પુરૂષને બાસમાન થાય છે કારણ કે તેઓ તેને વૈયંની સાથે વિજ્ઞાનથી દેખે છે. ૭.

વિશેષ—જે કે પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છે, તોપણ જો દર્પણ નિર્મળ હોય તો જ તેમાં મુખ આદિ દેખી શકાય છે તેમ પ્રજ્ઞા ઉપાયોથી શુદ્ધ કરેલા અંતઃકરણમાં જ ઉપાસકોને તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૭.

ઉક્ત આત્મજ્ઞાનનું રૂપ કહે છે—

મિચતે હૃદયમન્યિશ્છિદ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દૃષ્ટે પરાવરે ॥ = ॥

ભાવાર્થ—એ કારણ તથા કાર્યરૂપ પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થતાં અવિદ્યાએ કરીને થનારી વિપયવાસનારૂપ હૃદયની ગાંઠ છુટી બાય છે. સંપૂર્ણ સંદેહ નષ્ટ થઈ બાય છે, તથા એ સાધકના મોક્ષને રોકનારા સર્વ સકામ કર્મ ક્ષીણ થઈ બાય છે.

વિં વિં ભાષ્ય—પરાવર કાર્યકારણરૂપ જે આત્માથી, જીવ ભિન્ન નથી, એ આત્માને સાક્ષાત્કાર થવાથી અજ્ઞાનરૂપ કારણની નિવૃત્તિ થઈ બાય છે. દેહાદિકર્મ આત્મત્વ અધ્યાસરૂપ હૃદયની અંધિ છુટી બાય છે. સર્વ સંશય જતા રહે ॥ ‘પરાવર’ એટલે કે પર તથા અપરનો અર્થ, ‘શ્રેષ્ઠ પ્રકૃતિ તથા અશ્રેષ્ઠ જગત, કારણ કાર્ય’, એવો છે. હૃદયઅંધિ એટલે કે હૃદય શબ્દથી ઉપલસિત બુદ્ધિની અંધિ છે. ૮.

વિશેષ—‘દ્વિચન્તે સર્વ સંશયાઃ’ અહીં સર્વ સંશયોનો આકાર કેવો છે, તે કહે છે, જેમ—આત્મા દેહરૂપ કે દેહથી ભિન્ન છે ? ને ભિન્ન છે તો ઇન્દ્રિય પ્રાણ કે મનરૂપ છે, કે તે સર્વથી પણ ભિન્ન છે ? ભિન્ન હોઈને પણ કર્તારૂપ છે કે અકર્તારૂપ છે ? અકર્તા રૂપ હોય તો પણ લોકતા છે કે અલોકતા છે ? અલોકતા હોય તો પણ જ્ઞાન, આનંદનો આશ્રય છે કે જ્ઞાન, આનંદ રૂપ છે ? ઇત્યાદિ

સંશય તો 'તત્' પદ્યર્થ' છવના વિષયમાં યથા; ઇન્ધર વિષયક સંશય એ છે કે—
પરિચિત્ત હસ્તપાદાદિ અવયવવાન વૈકુંઠાદિ લોકવાસી ઇન્ધર છે કે હસ્તાદિકાથી
રહિત વિદ્યુ છે ? બ્યાપક માનિયે તો પણ એ પરમાણુ આદિ સાપેક્ષ જગતને
કર્તા છે કે તેમનાથી નિરપેક્ષ કર્તા છે ? પરમાણુ આદિ નિરપેક્ષ કર્તા કહો તો
પણ ઇન્ધર કેવળ નિમિત્ત કારણ છે કે અજિત નિમિત્તોપાદાન કારણ છે ? ઉભય
રૂપ કારણ કહો તો, કર્મનિરપેક્ષ હોવાથી વિષમતા નિર્મૂળતારૂપ દોષવાન છે, કે
કર્મસાપેક્ષ હોવાથી સર્વ કલંકરહિત છે ? એ 'તત્પદ્યર્થ' ઇન્ધર વિષયક
સંશય છે. એજ પ્રમાણે ચિદ્ધનનાનંદજી મહારાજે એકવા વિષયક સંશય, મોક્ષ
સાધન વિષયક સંશય, મોક્ષરૂપ વિષયક, સંશય, તથા પ્રમાણરૂપ વેદવિષયક
સંશયોનું સવિસ્તર પર્થન કરેલું છે. ગમે તેટલા અને તેવા સંશય હોય પણ તે
સર્વ વિવેકથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનાગ્નિ સર્વને જાસ કરી દે છે.

જે કે નિદિધ્યાસનથી વિષયરૂપ અધ્યાસની, મનનથી પ્રમેયગત અનેક
સંશયોની નથા શ્રવણથી પ્રમાણગત સંશયોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે એમ અદ્વૈત
દોસ્તુલ આદિ વેદાંત શ્રંથોમાં લખેલું છે, પણ કેવળ જ્ઞાનથી સર્વ સંશય વિષય-
ઓની નિવૃત્તિ થવી એ, એ મ થે ની વિરુદ્ધ જાય છે, તો પણ શ્રવણાદિથી સંશય
આદિની નિવૃત્તિ થવાનું હંમે પણ માનિયે છીએ પરંતુ એ શ્રવણાદિથી સંશય
આદિના કારણ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતી નથી. હા, એવી વાત છે, કે અજ્ઞાનરૂપ
કારણની નિવૃત્તિ થવાથી તેનાં કાર્યજ સંશયાદિક છે તેમની નિવૃત્તિ અવશ્ય
થઈ જશે, તેથી કોઈ પણ વિરોધ રહેતો નથી. કર્મોના વિષયમાં એમ કહી
શકાય છે કે, પ્રારબ્ધ, સચિત તથા આગામી એ ત્રણ કર્મોમાંથી સચિત તથા
આગામીનો જ જ્ઞાનથી ક્ષય થાય છે, પ્રારબ્ધકર્મોનો તો ઉપયોગથી જ ક્ષય થાય
છે. આ મંત્રનો સંક્ષેપથી એ અર્થ થયો કે આત્મજ્ઞાનથી અધ્યાસની નિવૃત્તિ
તથા પ્રારબ્ધ સિધ્ધાંતના સર્વ કર્મોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. ૮.

જે આત્મા કહેલો છે તેજ દ્રીથી સંક્ષેપમાં કહે છે, યથા—

હિરણ્યમે પરે કોશે વિરજં બ્રહ્મ નિષ્કલમ્ ।

તચ્છુદ્ધં જ્યોતિષાં જ્યોતિસ્તદ્ યદાત્મવિદો વિદુઃ ॥૬॥

ભાવાર્થ—ગ્રેષ્ઠ પ્રકાશમય કોશમાં નિર્મળ, અવયવોથી રહિત શુદ્ધ
વિજ્ઞાનમાન છે. એ શુદ્ધ તથા સંપૂર્ણ પ્રકાશોનો પણ પ્રકાશક છે તથા એ
એવો છે કે જેને વિવેકી પુરૂષ જાણે છે. ૯.

વિં વિં બાધ્ય—હે યૌનક ! એ આત્મા નિરવયવ છે અર્થાત્ સોળે-
કળા રૂપ અવયવોથી રહિત હોવાને કારણે અખંડ છે. અવિદ્યા આદિના મળથી
રહિત છે. દેહાદિકની અપેક્ષાથી પર, પ્રકાશસ્વરૂપ બુદ્ધિમાં એ આત્મા
સાક્ષીરૂપથી સ્થિત છે. એવા શુદ્ધ તથા સૂર્યાદિકોના પ્રકાશક સ્વયંભૂતો
સ્વરૂપ આત્માનો વિવેકી પુરૂષ સ્વસ્વરૂપથી નિશ્ચય કરે છે. ૬.

વિશેષ—તલવારના ધ્યાનના જેવા હૃદયાકાશમાં સ્થિત, વિભૂ, શુદ્ધ,
સનાતન, નિષ્પાપ, નિર્મળ, નિરંજન, પ્રકાશકોના પણ પ્રકાશક બ્રહ્મને, લૌકિક
લોભો, સુખોથી જેમના મન વિરક્ત થઈ ગએલાં છે એવા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા
શાંત વિદ્વાન લોકજન બાળે છે. ૭.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युत्ततो
भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

બાવાર્થ—ત્યાં (આત્મામાં) સૂર્ય પ્રકાશ કરી ચક્રતો નથી તથા ન
ચંદ્રમાં કે ન તારા તથા એ વિજળિયો પણ ચમકતી નથી. પછી એ અગ્નિની
તો શી ગણતરી ? એટલે કે, અગ્નિ તો પ્રકાશ કરેજ ક્યાંથી ? પરંતુ સંપૂર્ણ
પદાર્થ, તેના પ્રકાશિત હોવાથીજ પ્રકાશિત થાય છે, તેથી એ સર્વ તેના પ્રકાશ-
થીજ પ્રકાશ પામે છે. ૧૦.

વિં વિં બાધ્ય—એ કે સૂર્ય સંપૂર્ણ ઘટ પટાદિનો પ્રકાશ કરવાને
શક્ત્ય છે, તથાપિ આત્માને પ્રકાશિત કરી ચક્રતો નથી. ચંદ્રમાં, તારા, વિજળી
આદિ આત્માથીજ પ્રકાશ પામીને પછી પાછા તેને (આત્માને) કેવી રીતે પ્રકા-
શિત કરી શકે ? જ્યારે કે સૂર્ય આદિ જેવા મોટા મોટા તેજસ્વી ત્યાં કાંઈ
કરી શક્તા નથી તો પછી અગ્નિની તો વાત શી ? જેમ પ્રકાશરહિત કાષ્ઠ લોહ
પિંડાદિ અગ્નિના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થઈને ઘટપટાદિનો પ્રકાશ કરે છે તથા ફાલ
પણ કરે છે તેમજ એ સૂર્યાદિક પણ આત્માથી પ્રકાશ પામીને સંસારના પ્રકાશક
થઈ રહેલા છે. તેમાં તેમનો પોતાનો સ્વતંત્ર પ્રકાશ કાંઈ પણ નથી. અગ્નિ-
પ્રાય એ યોગ કે સર્વનામ રૂપાત્મક જગતમાં આત્માજ પ્રકાશ કરે છે. ૧૦.

વિશેષ—સૂર્યાદિ આત્માને પ્રકાશિત કરી ચક્રતા નથી કારણ કે પરમેશ્વર
તેમનાથી અનંત ઘણો તેજસ્વી છે. બ્રહ્મજ્ઞાનના ઉપાયોમાં સૂર્યાદિકોના પ્રકાશનો
ઉપયોગ અપેક્ષિત નથી, પરંતુ નેત્ર દ્વારા વિષયદર્શનથી ધ્યાનમાં લાગ પડી

જવાથી બાધા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. વળી એમ પણ વાત છે કે આત્મા જ્યેષ્ઠ મોટો છે, જ્યારે સૂર્યાદિ ન હોતા ત્યારે પણ તેમાં પ્રકાશ હોતોજ. ૧૦.

પ્રથમ જે પ્રશ્નને સર્વનો પ્રકાશ કહેલો છે, તેનોજ ઉપસંહાર કરે છે, યથા—
**ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
 अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥૧૧॥**

ભાવાર્થ—એ અમૃતસ્વરૂપ બ્રહ્મજ પૂર્વમાં છે, બ્રહ્મજ પશ્ચિમમાં છે, બ્રહ્મજ દક્ષિણ તથા ઉત્તર તરફ છે. તેજ ઉપર તથા નીચે ફેલાયેલો છે. આ સર્વજગત સર્વોત્તમ બ્રહ્મજ છે. ૧૧.

વિ० વિ० ભાષ્ય—પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર, નીચે અર્થાત્ સકળ પ્રપંચમાં ચારે તરફ બ્રહ્મજ બ્રહ્મ બ્યાપી રહેલું છે. બ્રહ્મ સર્વથેષ્ઠ છે તથા સર્વનું અધિષ્ઠાન છે, તેમાં પ્રપંચ બ્રહ્માત્માથી ભિન્ન નથી. કારણકે કલ્પિત વસ્તુ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોતી નથી. જેમકે સ્વપ્નનો પ્રપંચ સ્વપ્નપ્રજાથી ભિન્ન નથી. એમ સમજો કે જેમ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ રજ્જુથી ભિન્ન, પુત્રક નથી તેમજ બ્રહ્મમાં કલ્પિત જગત બ્રહ્મથી અતિરિક્ત નથી. ૧૧.

વિશેષ—વાત એ છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનિયોના ચિત્ત સદા બ્રહ્મમાંજ રમી રહે છે. તેથી તેઓ સર્વકાળમાં, સર્વ દિશાઓમાં, સર્વ પ્રકારની સર્વ અવસ્થાઓમાં, સર્વપ્રાણિયોમાં તથા જે પણકંઈ છે તે સર્વમાં એ સર્વોત્તમ બ્રહ્મનેજ બાંધે છે તથા ફેળે છે. ૧૧.

ખંડ બીજો તથા મુદ્દક ત્રીજો સમાપ્ત.

મુદ્દક ત્રીજો, ખંડ પહેલો.

તો કે બ્રહ્મના વિષયમાં પહેલું કહેવાઈ ચુક્યું છે, તો પણ અતિ દુર્બોધ હોવાને કારણે બીજી રીતે નિશ્ચય કરવાને સાર તથા તેના સહકારી સત્યાદિ સાધનોનું વર્ણન કરવાને સાર આગલા ગ્રંથોના આરંભ કરવામાં આવે છે અહીં પ્રથમ ‘તત્, ત્વં’ પદાથોને કહે છે, યથા—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्चन्नन्यो अभिचाकशीति ॥૧॥

ભાવાર્થ—જીવ તથા ઈશ્વર નામક, સદા સાથે રહેનારા, સખાભાવયુક્ત, એટલે કે સમાન આખ્યાનવાળાં બે પક્ષી એકજ વૃક્ષનો આશ્રય કરીને રહે છે. તેમાં એકતો મધુર ફળનો ભોગ કરે છે, એટલે કે અજ્ઞાનથી કર્મફળનો અનુભવ કરે છે, તથા બીજું ભોગ કરતું નથી, કેવળ સાક્ષી થઈને જોયા કરે છે. ૧.

વિં વિં બાબ્ય—શરીરરૂપી વૃક્ષ ઉપર જીવ ઈશ્વર નામના બે પક્ષી રહે છે, તેઓ સુંદર પર્ણવાળા, એટલે કે નિયમ્ય, નિયામક, બાવની પ્રાપ્તિરૂપ સુંદર પાંખવાળા, સમાન આખ્યાનવાળા, અર્થાત્ જેમની અભિવ્યક્તિનું કારણ સમાન છે એવાં, તથા સત્ ચિત્ આનંદરૂપથી સરખા સ્વભાવવાળા છે. એક જીવ કર્મફળના મુખ દ્વારે ભોગવે છે તથા બીજો ઈશ્વર પ્રકાશ કરતો ઉદાસીન ભાવથી સ્થિત રહે છે. વૃક્ષના સમાન ઉચ્છેદમાં સમાનતા હોવાને કારણે શરીરને વૃક્ષ કહેલું છે. ૧.

વિશેષ—આ મન્ત્ર જાગ્રદેહમાં પણ આવે છે. જે પરાવિદ્યાથી અક્ષર પુરૂષ નામક સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે જેની પ્રાપ્તિ થવાથી હૃદયની અથિ તથા સૂચ્ય આદિ સંસારના કારણનો અત્યંત નાશ થાય છે, એવી પરા વિદ્યાનું વર્ણન પ્રથમ કરી ગએલા છીએ તથા ધનુષાદિના ગ્રહણની કલ્પનાથી અક્ષરના દર્શનના ઉપાય પણ કહી ગએલા છીએ. હવે આ પ્રકૃત પ્રકરણમાં એ જ્ઞાનના સદ્કારી સત્ય આદિ સાધનો બતાવવામાં આવશે. ૧.

તેનાથી પ્રકૃતમાં શું સિદ્ધ થયું તે કહે છે, યથા—

સમાને વૃક્ષે પુરુષો નમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુદ્ધમાનઃ ।

જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥૧॥

ભાવાર્થ—ઈશ્વરની સાથે એકજ શરીરરૂપી વૃક્ષ ઉપર રહેનારા, અભિદ્યાને આધીન જીવાત્મા પોતાના દીન સ્વભાવને કારણે, અર્થાત્ ઈષ્ટાનિષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિમાં અસમર્થતાથી, અવિવેકથી મોહિત થઈ રહેલો છે. જ્યારે તે પોતાનાથી વિતક્ષણ, ધ્યાન દ્વારા યોગિયોથી સેવિત ઈશ્વર તથા તેના મહિમાના પ્રપંચને દેખે છે, તે સમયે તે શોકરહિત થઈ જાય છે. ૨.

વિં વિં બાબ્ય—લોકતા જીવ, એકજ વૃક્ષરૂપ શરીરમાં, અભિદ્યા, કામ તથા કર્મફળમાં નિમગ્ન થઈ રહેલો છે. અર્થાત્ ડેહ આદિનેજ તેણે સ્વ સ્વરૂપ માની રાખ્યું છે તથા પુત્ર પોત્રાદિ સંબંધિયોને પોતાના સમજ રાખ્યાં છે. તે કારણથી જ્યારે તેમાં કોઈની હાનિ થાય છે ત્યારે તે એકાદમાં પડીને

અનેક અનર્થ યુક્ત અવિવેકથી એવી ચિતા કરે છે કે 'હું નકામો છું, સ્ત્રી મરી ગઈ, પુત્ર પણ જતો રહ્યો, હવે મારે જીવીને શું કરવાનું છે' ઇત્યદિ દીનતા પૂર્ણ અસામર્થ્યથી શોકાતુર થાય છે, તેના પછી ગ્રેત પશુ પક્ષી મનુષ્ય આદિ યોનિ-યોમાં જાય છે. ત્યાં એ જીવ અનેક જન્માર્જીવ શુભ કર્મોથી કોઈ ક્યાળ મહાત્માએ ખતાવેલા યોગ માર્ગમાં, અહિંસા સત્ય આદિથી યુક્ત, સાધના ચિત્તવાળો થઈને, અનેક યોગિયો તથા કર્મકોથી સેવિત, દેહરૂપ વૃક્ષની ઉપાધિયોથી શૂન્ય, જૂખ, તરસ, મૃત્યુ આદિથી રહિત અસંસારી ઇશ્વરનાં દર્શન પામે છે. ત્યારે 'હું સફળ પ્રાપ્તિમાં સ્થિત, અખિલ વિશ્વનો આત્મા છું, અવિદ્યાકૃત ઉપાધિયોથી પરિત્રિષ્ઠત હું નથી' એવા વિભૂતિરૂપ મહિમાને જ્યારે ધ્યાન કરીને એ દેખે છે ત્યારે સર્વ કલેશોથી રહિત થઈ જાય છે. ૨.

વિશેષ—એ જીવ ગ્રેત, તિર્થંક, મનુષ્ય આદિ યોનિયોમાં નિરંતર જમણુ કર્યા કરે છે. એ અનેક જન્મોમાં, તેને કદી શુભ કર્મસંચયથી, કોઈ પરમકાશ્વિક ગુરૂનો સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય છે તો તેની પાસેથી યોગાભ્યાસની શિક્ષા લઈને અહિંસા, સત્ય બ્રહ્મચર્ય, સર્વત્યાગ, સમાદિથી સંપન્ન તથા સમાહિત ચિત્ત થઈને જે એ જન્મતરૂપ વિભૂતિને દેખે છે અને ઇશ્વરના મહિમાનો અનુભવ કરે છે, અર્થાત્ 'સંપૂર્ણ જગતમાં વ્યાપક પરમેશ્વરસ્વરૂપ છે' એવો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે તે શોકસાગરથી પાર થઈને કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. ૨.

બીજા મંત્રમાં પણ એજ વાત વિસ્તારથી કહે છે, યથા—

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म-
योनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं
साम्यमुपैति ॥ ૩ ॥

ભાવાયે—જે સમયે સાધક સ્વયં પ્રકાશ, બ્રહ્માના ઉત્પત્તિ સ્થાન એ સૃષ્ટિ કર્તા ઇશ્વર પુરૂષને દેખે છે, ત્યારે તે જ્ઞાની પુરૂષ પુન્યપાપ કર્મોને બાળીને એટલે કે તેમનો ત્યાગ કરીને, નિર્મળ થઈ ઉત્કૃષ્ટ અદ્વૈતરૂપ સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

[વ૦ વિ૦ ભાષ્ય—જે સમયે જ્ઞાનવાન સાધક જ્યોતિર્મય, જેનો પ્રકાશ અભિનાશી છે, એ સકળ જગત કર્તા તથા અપર બ્રહ્મરૂપ હિરણ્યગર્ભનું ઉત્પત્તિ સ્થાન, પરમપુરૂષના દર્શન કરે છે, તે સમયે બંધનના કારણ પુન્યપાપજનક બને પ્રકારના કર્મોનો ત્યાગ કરી માયામળયાં રહિત થઈને, અદ્વૈતરૂપ નિરતિ-શય સમતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.]

વિશેષ—મનુષ્ય જ્યારે પરમેશ્વરને સર્વ સમજી લે છે, ત્યારે નિરંજન, નિલેપ અર્થાત્ કલેશ રહિત થઈને સર્વમાં સમદ્રષ્ટિ થઈ જાય છે. અર્થાત્ એ ઉત્કૃષ્ટ અગર નિરતિશય સમાનતાનો આશ્રય બની જાય છે. આ અદ્વૈતરૂપ સામ્યની સમક્ષ દૈત વિષયક સમતા નિકૃષ્ટ છે. ૩.

તથા—

પ્રાણો હ્યેષ યઃ સર્વભૂતૈર્વિભાતિ વિજાનન્ વિદ્વાન્ભવતે
નાતિવાદી । આત્મક્રીડ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાનેષ દ્રઘાવિદાં
વરિષ્ઠઃ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જે પરમેશ્વર નિશ્ચિત રૂપથી સર્વનો પ્રાણ છે, સંપૂર્ણ બુતોના રૂપમાં ભાસમાન થઈ રહેલો છે, તેને બાણીને વિદ્વાન અતિવાદી, બહુવાદ વિવાદ કરનારા હોતા નથી. એ આત્મામાં ક્રીડા કરનારા તથા તેમાંજ રમણ કરનારા, ક્રિયાવાન પુરૂષ, બ્રહ્મજ્ઞાનિયોમાં પરમ શ્રેષ્ઠ છે. ૪.

વિં વિં શાસ્ત્ર—જે પ્રાણોનો પ્રાણ પરમેશ્વર, બ્રહ્માધી લઈને સ્તંભ પર્થિત સંપૂર્ણ ચરાચરમાં ભાસમાન થઈ રહ્યો છે, તે પ્રાણસ્વરૂપને ‘એ હું જ છું’ એવા સાક્ષાત્ભાવથી બાણુવાવાળા વિદ્વાન અતિવાદી હોતા નથી. અર્થાત્ કોઈનામાં પણ ન્યૂનાધિક ભાવ દેખતા નથી, એટલે કે બહુ બોલનારા નથી હોતા પણ પ્રયોજન અનુસાર થોડુંજ બોલે છે. એ પરમાત્મ સ્વરૂપમાંજ ક્રીડા કરે છે, અન્ય સ્ત્રી પુત્રાદિકો સાથે નહીં. તથા એ પરમાત્મામાંજ પ્રીતિ કરે છે, ખાનપાન, દિકોમાં નહીં. એ સદાએ જ્ઞાન, ધ્યાન તથા વૈરાગ્યાદિના સત્ કાર્ય કરે છે, તે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં પરમ શ્રેષ્ઠ યાને પ્રધાન થઈ જાય છે. ૪.

વિશેષ—બ્રહ્મજ્ઞાનીને આ આત્માજ સર્વભૂતરૂપે પ્રતીત થવા માંડે છે. તેજ કારણથી સર્વત્ર આત્મભાવવેત્તા પુરૂષ અતિવાદી હોતા નથી. બીજાના મતનું ખંડન કરીને સ્વમત સ્થાપિત કરનારાનું નામ અતિવાદી છે. એવા વિવેકી જીવનમુક્ત હોય છે, તેથી તેને ભેદની પ્રતીતિ ન હોવા સાથે કાંઈ પણ લેવા દેવા નથી. જ્યારે એ જોઈ લીધું કે સર્વ આત્માજ છે તો તે કોનું અતિક્રમણ કરીને બોલે ? જેની દ્રષ્ટિમાં, ચોતા પરાયાપણાને સ્થાન છે, પદાર્થ પ્રતીત થઈ રહ્યો હોય તેજ એક બીજા સાથે ચટાણીને બોલે, પરંતુ વિદ્વાન તો અહીં આ માફ છે એવો આત્માથી કાંઈ બિન્ન દેખેજ નહીં, સાંભળે નહીં અને કાંઈ બોલે પણ નહીં, એટલે એ મતલબ વચ્ચે જકવાદ કરતો નથી. ૪.

હવે સમ્યક્ જ્ઞાનના સહકારી, સત્ય આદિ નિરુત્તિપ્રધાન સાધનોનું વિધાન કરવામાં આવે છે, યા—

સત્યેન લભ્યસ્તપસા દ્વેષ પ્રાત્મા સમ્યગ્જ્ઞાનેન વ્રહ્મ-
ચર્યેણ નિત્યમ્ । અન્તઃશરોરે જ્યોતિર્મયો હિ શુભ્રો યં
પશ્યન્તિ ચતયઃ ક્ષીણદોષાઃ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—નિત્ય સત્યવચન-સત્યાચરણથી, તપની યથાર્થ જ્ઞાનથી તથા વ્રહ્મચર્યથી, જો આત્મા, પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય છે. નિશ્ચયજ્ઞ જો આત્મા શુદ્ધ સ્વયં પ્રકાશમાન હૃદયકાશમાં વિરાજમાન છે. તેને દોષરહિત યતિ લોક આત્મભાવથી રહે છે. ૫.

વિં ૧૦ ભાષ્ય—હે યોનક ! મિથ્યા વચનના ત્યાગરૂપ સત્યથી, મન સ્થિત નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના નિરોધરૂપ તપથી, યથાર્થ વ્રહ્મભોધરૂપ જ્ઞાનથી તથા ઉપરશ્વેન્દ્રિય સંયમ વ્રહ્મચર્યથી, કામ ક્રોધ આદિથી રહિત, નિર્મળચિત્ત સાધક શરીરની અંદર હૃદયકમળ આકાશમાં વિરાજમાન જ્યોતિર્મય શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૫.

વિશેષ—આ મંત્રમાં સત્ય, તપ, સમયજ્ઞ જ્ઞાન તથા વ્રહ્મચર્ય જો ચાર સાધનોની ઉપલબ્ધિ કહેલી છે. પરંતુ જો સાધન ત્યારેજ આત્મજ્ઞાન ઉપયોગી થાય છે કે જ્યારે તેમનું નિત્ય નિરંતર સેવન કરવામાં આવે, એમ નહીં કે કદી સત્યાદિ આચરણ કરી લીધું એટલે આત્મજ્ઞાનનો અભિકાર પ્રાપ્ત થઈ ગયો. ભાવ જો છે કે યોગી લોક ધ્યાનથી જો પરમેશ્વરનો અનુભવ કરે છે, તેનેજ અન્ય છ શાસ્ત્ર પણ, સત્ય આદિ સાધનોનું, અત્યંત દ્રઢતાથી સેવન કરીને પોતાનાજ અંતઃકરણમાં પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૫.

ઉક્ત વ્યારે સાધનોમાં સત્યની પ્રધાનતાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

સત્યમેવ જયતિ નાનૃતં સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાનઃ ।

ચેનાક્રમન્તૃપયો હ્યાત્તકામા યત્ર તત્સત્યસ્ય પરમં નિધાનમ્ ६

ભાવાર્થ—સત્યવાદીજ જયને પ્રાપ્ત થાય છે, મિથ્યાવાદી નહીં. સત્યથી સ્વર્ગાદિ લોકના માર્ગનો વિસ્તાર થાય છે, કે જે માર્ગથી વાસના રહિત સધિ લોક એવા પદને પ્રાપ્ત થાય ૬ કે જ્યાં જો સત્યનું પરમ નિધાન વર્તમાન છે એટલે કે જ્યાં સત્યનો જ કાર પરિપૂર્ણ છે. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—હો સૌનક ! સત્યવક્તા પુરૂષનોજ જય થાય છે, સત્યવક્તાનો કોઈ પણ જગોએ માર્ગ અવરૂઢ થતો નથી. મિથ્યાવાદી કદી પણ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. મિથ્યાવાદીનો કદી પૂર્વ સુકૃતથી જય થઈ જાય તો પણ તે થોડા દિવસ રહીને નષ્ટ થઈ જાય છે અને થોડા દિવસ રહે તેમાં પણ તે સુખદાયી થતો નથી. દેવયાનમાર્ગની પ્રાપ્તિ પણ સત્યથીજ થાય છે. મિથ્યાવાદીને તે માર્ગની પ્રાપ્તિ થવાનું અસંભવિત છે. વાસનારહિત ઋષિલોક દેવયાનમાર્ગથી બ્રહ્મલોકમાં જઈ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને અધિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬.

(વિશેષ—સત્ય કદી પણ વિકારી યતું નથી, સત્ય સદા એકજ હોય છે. અન્ય સાંસારિક સત્ય સાપેક્ષ હોઈ શકે છે પરંતુ પરમાત્મા સત્યસ્વરૂપ છે. એજ કારણથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિના સાધનોમા સત્યને સર્વથી પ્રધાન કહેવામાં આવેલું છે. ૬.

વાસનારહિત ઋષિગણ જેઓ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, યથા—

बृहच्च तदिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतं
विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यात्स्वहैव निहितं
गुहायाम् ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—એ બ્રહ્મ સર્વથી મોટું પ્રકાશસ્વરૂપ તથા મનબુદ્ધિથી અગિય છે. તે સૂક્ષ્મથી પણ અતિસૂક્ષ્મ ભાસમાન થઈ રહ્યું છે. તે અવિદ્યોનોથી દૂર છે તથા વિદ્યાનોત્તર આ શરીરમાં અત્યંત સમીપ પણ છે. તે એતન પ્રાણિયોમાં આ શરીરની અંદર તેમની બુદ્ધિરૂપ ગુહામાં સંતાએલું છે. ૭.

વિં વિં ભાષ્ય—એ આત્મા આકાશદિકોમાં પણ વ્યાપક છે, સ્વપ્રકાશ છે તથા ઇદ્રિયાતીત હોવાથી અગિયરૂપ છે. પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થોથી પણ વ્યાપક હોવાને કારણે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. અર્થાત્ તે સર્વ ચંદ્રાદિરૂપે પ્રકાશી રહ્યું છે, બહિર્મુખ લોકોને તે દૂરથી પણ અત્યંત દૂર છે તથા સાધન સંપન્ન અંતર્મુખ પુરુષોને તેમની બુદ્ધિરૂપ ગુહામાં અત્યંત સમીપ પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્ ચરાચર બ્રહ્મામાં આત્માજ સર્વજ્ઞ એવમ્બોલ થઈ રહ્યો છે. ૭.

વિશેષ—જે મનુષ્ય વિષય વાસનાઓમાં ફસેલા છે, તેઓ સર્વત્ર લોભ સામગ્રિયોજા દેખ્યા કરે છે. તેમના ચર્મચક્ષુ કંઈ પણ જગોએ ઇશ્વરની અલકે જોવા પામતાં નથી. એવા લોકોથી ઇશ્વર સદાએ દૂર રહે છે. તેઓ અસંખ્ય જન્મોમાં પણ તેને બાણી શક્યા નથી, તથા જે આત્મદર્શી અંતર્મુખ પુરુષ છે તેઓ સર્વ પદાર્થોમાં તેને જ જોયા કરે છે. ૭.

ફરીથી પણ આત્મપ્રાપ્તિનું અસાધારણ સાધન કહે છે, યથા—

न चक्षुषा पृह्यते नापि वाचानान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा
वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं
ध्यायमानः ॥ ૮ ॥

બાવાર્થ—જો આત્મા ચક્ષુથી અહંણુ કરી શકતો નથી, વાણીથી અહંણુ કરી શકતો નથી તેમજ અન્ય ઇન્દ્રિયોથી તપથી કે કર્મથી પણ અહંણુ કરી શકતો નથી. જ્યારે મનુષ્ય જ્ઞાનના પ્રસાદ, કૃપાથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થઈ જાય છે ત્યારે જ તે ધ્યાન કરવાથી કે મનન કરવાથી એ પ્રાણાદિ કલારહિત આત્મતત્ત્વનો અવરય સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૮.

વિં વિં બાબ્ધ—જો આત્માને નેત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયો અહંણુ કરી શકતી નથી. એ કેવળ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોથી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. પરંતુ જ્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષય સંબંધથી ઉત્પન્ન થતા રાગાદિ મલ દૂર થઈને નિર્મળ જળ કે હર્પણુ આદિના સમાન ભુદિ સ્વચ્છ અને શાંત અર્ધજાય છે ત્યારે તે જ્ઞાનના અનુઅહંથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ ધ્યાનયોગ દ્વારા, એ નિરવયપ પરમાત્માના દર્શન કરે છે. ૮.

વિશેષ—પરમાત્માને બાણુવાનું સામર્થ્ય ઇન્દ્રિયોમાં નથી, કારણ કે તે પરમ સ્વૃણ વિષયોથી અત્યંત દૂર છે. હા, તેને બાણુવાનું સાધન તપ તથા શુભ કર્માનુષ્ઠાન થઈ શકે છે, પરંતુ તે સાક્ષાત્ નહીં પણ પરપરાથી. જેમ કે તપ આદિ કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે તેનાથી નિર્મળ ભુદિ દ્વારા ધ્યાનમાં તત્પર યોગી, ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. મલિન અંતઃકરણમાં આત્મા સ્થિત છે, તોપણ અજ્ઞાને તે પ્રતીત થતો નથી. ૮.

આત્માને સાધક આ પ્રમાણે દેખે છે—

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा
संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे
विभवत्येष आत्मा ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—જે શરીરમાં પાંચ પ્રકારના પ્રાણ પ્રવિષ્ટ છે તે શરીરની અંદર જ એ સૂક્ષ્મ આત્મા વિશુદ્ધ વિજ્ઞાન દ્વારા જાણવાને યોગ્ય છે. જેનાથી, પ્રાણ, અથવા તો ધ્વનિયો સહિત પ્રજાના સમસ્ત ચિત્ત, અંતઃકરણ, વ્યાપ્ત છે, તે ચિત્તના શુદ્ધ એટલે કે કલેશાદિ મળથી રહિત થયા પછી તે આત્મરૂપથી પ્રકાશિત થવા માંડે છે, અર્થાત એ પૂર્વોક્ત આત્મા પોતાના વિશેષ રૂપથી પ્રગટ થાય છે. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—હો ચૌનક ! એ સૂક્ષ્મ આત્મા કેવળ શુદ્ધ અંતઃકરણથી જાણી શકાય છે, જેમાં પાંચ પ્રકારના પ્રાણ સ્થિત છે એવા શરીરના હૃદયદેશમાંજ આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે, જો કે પાંચ પ્રાણ આત્મામાં સ્થિત છે, તોપણ સમજાવવાને સાર ‘હૃદયમાં સ્થિત છે’ એમ કહેવામાં આવેલું છે. જેમ ઘીએ દૂધને વ્યાપ્ત કરી રાખેલું છે તથા જેમ અગ્નિએ કાદને વ્યાપ્ત કરી રાખેલા છે, તેમજ સર્વ પ્રાણિયોના પ્રાણ તથા અંતઃકરણથી ઉપલક્ષિત સર્વ જગતને વ્યાપ્ત કરનારો આત્મા છે. એ આત્માજ રાગ દ્રેષાદિ કલંકથી રહિત શુદ્ધ અંતઃકરણમાં નિત્ય, અજર, અમર. પરિપૂર્ણ આનંદ રૂપે પ્રતીત થાય છે. ૬.

વિશેષ—જેમ નિર્મળ દ્રવ્યમાં છાયા રૂપે પ્રતીત થાય છે તેમજ શુદ્ધ હૃદયમાં પ્રજ્ઞા દેખાય છે. તેથી ચિત્તની પ્રસન્નતાને સાર યમ, નિયમ, આસન તથા પ્રાણાયામનું સેવન જરૂર કરવું જોઈએ. આ મન્ત્રનો ભાવાર્થ એ છે કે જે શરીરમાં પ્રાણપાનાદિ પાંચલેહાથી પ્રાણે પ્રવેશ કરેલો છે તે શરીરમાંજ, એ સૂક્ષ્મ આત્માને, વિશુદ્ધ ચિત્તથી, જ્ઞાન સ્વરૂપ જાણી શકાય છે, પ્રાણિયોના સકળ ચિત્ત ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલા છે. ચિત્તના કલેશ, મનોવિકાર એટલે કે અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્રેષ તથા અભિનિવેશરૂપ મળથી રહિત, શુદ્ધ થઈ જતાં તેમાં, આ વર્ણન કરેલો આત્મા પોતાના સ્વસ્વરૂપમાં પ્રકાશિત થાય છે. ૬.

આ પ્રકારે જે ઉપયુક્ત સર્વાત્માને આત્મસ્વરૂપે જાણે છે, તેનું સર્વાત્મા યથાગ્રીજ સર્વ પ્રાપ્તિરૂપ રૂળ જતાવે છે, યથા—

યં યં લોકં મનસા સંવિભાતિ વિશુદ્ધસત્ત્વઃ કામયતે
યાંશ્ચ કામાન્ । તં તં લોકં જયતે તાંશ્ચ કામાંસ્તસ્મા-
દાત્મજં હ્યર્ચયેદ્ ભૂતિકામઃ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—નિર્મળ અંતઃકરણવાળો આત્મજ્ઞાની પુરુષ જે જે લોકની કામના કરે છે તથા જે જે લોગો ધરે છે, તે તે તે લોક તથા તે તે કામનાઓ, લોગોને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી આત્મ ગ્રેય ચાહનારો પુરુષ, અથવા ઐશ્વર્યની ઇચ્છા કરનાર વ્યક્તિ, આત્મજ્ઞાનીની પૂજા કરે. ૧૦.

[વ૦ વિ૦ સાધ્ય—હે યોનક ! જે વિવેકી પુરુષ સર્વ રૂપ આત્માનેજ પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે, તે પોતાને સાર અથવા કોઈ ખીજને સાર જે સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિનો સંકલ્પ કરે છે, તે તેમને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તથા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો અધિકારી જે જે પુત્રાદિનો ‘એ મારે સાર જગત ખીજને સાર થઈ જાય’ એવો મનથી વિચાર કરે છે, તથા જે જે લોગોની ઇચ્છા કરે છે, તે સકળ સામગ્રી તથા એ સકળ લોગના પદાર્થનું ધ્યાન કરતાં જ પોતાના જ્ઞાનના બળથી પામી જાય છે. એ કારણથી ઐશ્વર્યની ઇચ્છાવાળા પુરુષે, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા, સત્યસંકલ્પ આત્મજ્ઞાનીનું વારંવાર પૂજન, સત્કાર કરવા જોઈએ. ૧૦.

વિશેષ—જે સર્વત્ર આત્મભાવ જીવે છે, તેમને સાર અતિદુર્લભ લોગ પશુ સુલભ થઈ જાય છે. એટલુંજ નહીં પણ તેમની સેવા કરનારને પણ તેમના સત્ય સંકલ્પથી મન ધ્રુવિત ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. લોકમાં આવકાલ પ્રદા-વેત્તાઓનું, જેણે થતું જોઈએ તેણે સન્માન થતું નથી, તેથી જ્ઞાનિયોની કાંઈ હાનિ થતી નથી, પણ સર્વસાધારણ જ આપત્તિમાં પડે છે. કારણ કે—
“અપૂજ્યા યત્ર પૂજ્યન્તે પૂજતાઃચ વ્યતિક્રમઃ । ત્રીણિ તત્ર ભવિષ્યન્તિ દુર્ભિન્નં મરણં મયમ્” કહેવાનો ભાવ એ છે કે એજ અપૂજ્યની પૂજા છે કે જે ધિક્કાર દેવાને યોગ્ય છે તેને ધન્યવાદ આપવો, એનુંજ પરિણામ એ છે કે આજ આર્યજાતિ દુર્ભિન્ન, મરણ તથા જ્ઞાની જ્ઞાનાભા બળતી અનાથોની પેઠે વિનમ્ર થઈ રહેલી છે. ૧૦.

પ્રથમ ખંડ સમાપ્ત.

ખંડ બીજો.

પૂર્વોક્ત વિદ્યાનતી સર્વ પ્રાપ્તિમાં હેતુ બતાવે છે—

સ વેદૈતસ્પરમં વ્રહ્મા ધામ યત્ર વિશ્વં નિહિતં ભાતિ શુભ્રમ્ ।
ઉપાસતે પુરુષં યે હ્યકામાસ્તે શુક્રમેતદસિવર્તન્તિ ધીરાઃ ॥૧॥

ભાવાર્થ—જે બ્રહ્મમાં સર્વ જંગત અર્પિત છે તથા જે સ્વયં શુદ્ધરૂપથી બાસમાન થઈ રહ્યું છે, એ પરમ આશ્રયરૂપ બ્રહ્મને આત્મવેત્તા બાણે છે. જે નિષ્કામ હોઈને એ આત્મજ્ઞાની પુરુષની ઉપાસના કરે છે, તે વિવેકી લોક આ વીર્યનું અતિક્રમણ કરી બાંધ છે, અર્થાત્ ગર્ભપ્રવિષ્ટ થતા નથી. ૧.

વિ० વિ० ભાષ્ય—એ આત્મજ્ઞાની સર્વ કામનાઓના આશ્રયભૂત પરમાત્માને બાણે છે કે જે પરમધામમાં આ સકળ વિશ્વ સ્થિત છે તથા જે પોતાના શુદ્ધ પ્રકાશથી બાસમાન થઈ રહેલો છે. જે પુરુષિમાન મુમુક્ષુ ઐશ્વર્યની કામનાથી રહિત થઈને પરમાત્મદેવ સમાન એ આત્મજ્ઞ પુરુષની સેવારૂપ ઉપાસના કરે છે, તે શરીરની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ વીર્યનું અતિક્રમણ કરે છે, અર્થાત્ રેત થઈને ફરી ગર્ભવાસમાં પ્રવેશ કરતો નથી. ૧.

વિશેષ—એ તો ઠીકજ છે કે બ્રહ્મવેત્તાઓના જન્મમરણ થતાં નથી. પરંતુ વધારામાં નિષ્કામ બાવથી જે, વિવેકી બ્રહ્મજ્ઞાનિયોની સેવા શુશ્રુષા કરે છે તેઓ પણ જન્મમરણના કલેશથી નિવૃત્ત થઈ બાંધ છે. જે સર્વ ચરાચરને પોતાના આત્માથી જિજ્ઞાસમજતા નથી, એવા મહાપુરુષે નું જે દેશમાં સન્માન થાય છે, ત્યાંની ઐશ્વર્ય વૃદ્ધિમાં કોઈ ભાવનો સંદેહ રહેતો નથી. ૧.

કામનો ત્યાગ, એજ મુમુક્ષુને સાચું પ્રધાન સાધન છે. એ વાતને ડેખાડે છે, યથા—

કામાન્ યઃ કામયતે મન્યમાનઃ સ કામમિર્જાયતે
તત્ર તત્ર । પર્યાપ્તકામસ્ય કૃતાત્મનસ્તુ હૈૈવ સર્વે
પ્રવિલીયન્તિ કામાઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે પુરુષ કામનાઓનું સ્મરણ કરતો ભોગ કરવાની ધુન્ધા કરે છે, તે કામનાઓની વાચનાથી અનેક લોકોમાં કે યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થયા

કરે છે. પરંતુ જે કૃતકૃત્ય ધર્મ જાણેલા છે, એ પૂર્ણકામ પુરૂષની તો સર્વ વાસનાઓ આજ હોકમાં વિલીન થઈ જાય છે, એટલે કે નષ્ટ થઈ જાય છે. ૨.

વિં વિં લાખ્ય—જે મનુષ્ય આ લોકના તથા પરલોકના લોગોની આહવા રાખે છે એ મૂઠ, લોગોની ઇચ્છા કરતો સ્વવાસનાના કર્માનુસાર તે તે લોગોને સારૂ જન્મને ધારણ કરે છે. પરંતુ જે જ્ઞાની હિરણ્યમર્જાદિરૂપથી પોતાને સર્વ પદાર્થોનો લોકતા માનીને તુચ્છ વિષય મુખની ઇચ્છા કરતો નથી, તેને આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્ પ્રકાશ થઈ જાય છે, તથા તેની ધર્માધર્મ વૃત્તિના કારણરૂપ સફળ વાસનાઓ આ શરીરમાંજ વિલીન થઈ જાય છે. ૨.

વિશેષ—જ્યાં સુધી મનુષ્યની લોગવાસનાઓ ભગૃત રહેલી હોય છે તથા તે ઇદ્રિયોની શક્તિને કાબુમાં રાખવામાં અસમર્થ હોય છે ત્યાં સુધી તે આત્મજ્ઞાન કે મુક્તિને સારૂ યત્ન કરવામાં સફળ થતો નથી. જેમ નિર્મળ વસ્ત્ર ઉપર રંગ સારો ચડે છે, તેજ પ્રમાણે મળ વિશેષાદિ દોષથી રહિત અમુક અક્ષયજ્ઞાનનો અધિકારી થઈ શકે છે. ૨.

આ પ્રમાણે જો બીજા સર્વ લાભ કરતાં આત્મલાભજ સર્વોત્તમ છે, તો તેની પ્રાપ્તિને સારૂ પ્રવચન આદિ ઉપાય કરવા જોઈએ, એ વાત ઉપર કહે છે, તથા—

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્માવિવૃણુતે તનું સ્વામ્ ૩

ભાવાર્થ—જે આત્મા વેદશાસ્ત્રાધ્યયનથી પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય નથી, કે અંધ ધારણ સમર્થ બુદ્ધિથી કે ઘણું શ્રવણ કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય નથી. એ વિદ્વાન કે જે પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે છે તે ઇચ્છા શક્તિથી જ તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. એ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને તેના પ્રતિ પ્રગટ કરી દે છે. ૩.

વિં વિં લાખ્ય—હે શોનક ! જે આત્મા કેવળ વેદાધ્યયન કરવાથી પ્રાપ્ત થતો નથી. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પણ તેની પ્રાપ્તિનું સાધન નથી. તથા અનેક અનાત્મપ્રતિપાદક શાસ્ત્રો સાંભળવાથી પણ આત્માની કિપલબ્ધિ થતી નથી. જે અધિકારી આત્માનું અસેદરૂપે ચિંતન કરે છે. એવા ધ્યાતાજ તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ ધ્યાતા પ્રતિ આત્મા પોતાના શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ અદ્વિતીય

રૂપને પ્રગટ કરે છે, જેમ શુદ્ધ અચળ જળમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, તેમજ નિષ્કામ કર્મથી શુદ્ધ થયેલ તથા ધ્યાન કરવાથી એકાગ્ર અંતઃકરણમાં આત્માની અભિવ્યક્તિ થાય છે. ૩.

વિશેષ—એ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએકે વેદાદિશાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ તથા તેમના ઉપપાદનમાં અનેક તર્ક સુક્તિયોના કથન કરનારા સંસારમાંજ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તો તેમનો અંશુપ્રવેશ પણ થવા પામતો નથી. હા, શાસ્ત્રમાં લખેલા આદેશોને અનન્ય ચિત્ત થઈને જ્યારે મનુષ્ય આચરણમાં લાવે છે, ત્યારેજ તે આત્મજ્ઞાનથી યનારા સુખના ભાગી થાય છે, ત્યારે બ્રહ્મ પણ તેને સાર સ્વયં પ્રકાશમાન થાય છે. ૪.

આત્મજ્ઞાનમાં બળ આદિ પણ સહકારી છે, એ કહે છે, યથા—

નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યો ન ચ પ્રમાદાત્તપસો
વાપ્યલિજ્ઞાત્ । एतैरुपायैर्यતते यस्तु विद्वांस्तस्यैष |आत्मा
विशते ब्रह्मધाम ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—એ આત્મા ન તો બળહીન પુરૂષને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, ન તો પ્રમાદથી કે ન તો લિંગરહિત તપસ્યાથીજ તે ઉપલબ્ધ થાય છે, અર્થાત્ સંન્યાસ-ત્યાગ રહિત તપસ્યાર્થીજ મળતો નથી. પરંતુ જે બ્રહ્મનિષ્ઠ આ ઉપાયોથી એ આત્મતત્ત્વની ઉપવૃત્તિનો ઉદ્યોગ કરે છે તેને એ આત્મા બ્રહ્મધામમાં પ્રવિષ્ટ કરાવી દે છે. ૪.

વિં ૦ વિં ૦ ભાષ્ય—કામ ક્રોધાદિ શત્રુઓના વશમાં જે પડેલું નથી એવા મનનું તથા ઇદ્રિયોનું પોતાનું જે બળ છે, તેનાથી રહિત પુરૂષને એ આત્મા પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. વિષયાસક્તિથી કર્તવ્યતા વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદથી પણ આત્માપલબ્ધિ થતી નથી. તેમજ સંન્યાસરહિત શુદ્ધજ્ઞાનથી પણ બ્રહ્મદર્શન થતાં નથી. અભિપ્રાય એ છે કે આદેશોને તેટલું ઉચ્ચતપ કરવામાં આવે, જો તેટલું દ્રઢ જ્ઞાન પણ કેમ ન હોય, તો પણ જો તે અલિંગ હોય અર્થાત્ તેની સાથે સંન્યાસનો સંબંધ ન હોય તો તે આત્મજ્ઞાનનું સાધન થઈ શકતું નથી. જે વિવેકી હૈયું સહિત છે, પ્રમાદથી રહિત છે, સંન્યાસને પ્રાપ્ત થએલો છે તથા વેદાંત શ્રવણાદિકામાં યત્ન કરે છે, તે વિદ્વાનને એ આત્મા બ્રહ્મધામમાં સમ્યક્રૂપે પ્રવિષ્ટ કરાવી દે છે. ૪.

[વશેષ—જે, કે ઈદ્ર, અભતચત્રુ જનક, ગાર્ગી આદિકોએ સંન્યાસ પ્રહણ કરેલો ન હોતો, તો પણ તેઓ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાતા હતા. તેથી 'સંન્યાસ રહિત કેવળ જ્ઞાનથી એ આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી' એ કથન વિરૂદ્ધ થયું. તો પણ સંન્યાસ વગરતો આત્મપ્રાપ્તિ યર્થ થકતી જ નથી. જનક-દિકોનો પણ જન્માંતરમાં સંન્યાસ હતો. જે એ કથન બરાબર ન હોય, તો પણ અંતરથી તેઓ પાકા સંન્યાસી હતા. એવી વાત નથી કે, કેવળ બાહ્ય સંન્યાસ-નોજ મોક્ષમાં અતિ ઉપયોગ છે. જે અંતઃ સંન્યાસ હોય તથા તેની સાથે દ્રષ્ટિ વિશેષની નિવૃત્તિને સારૂ બાહ્ય સંન્યાસ પણ હોય તો તેના મહિમાનું તો પછી પૂછવુંજ શું ? પ્રતીત થાય છે કે અહીં શ્રુતિ ભગવતીએ અંતઃ સંન્યાસપૂર્વક બાહ્ય સંન્યાસને અખિલ વજ્રાશ્રમ ધર્મોથી શ્રેષ્ઠ પ્રતિપાદન કરેલો છે. પાઠક વર્ગજ વિચાર કરે કે વિના સંન્યાસનું, વિના ત્યાગનું શુદ્ધજ્ઞાન આત્મમોક્ષોપયોગી નથી યર્થ થકતું. ૪.

[વિદ્વાન કથે પ્રકારે બ્રહ્મમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, એ વાત કહે છે, યથા—

સંપ્રાપ્યૈનમૃપયો જ્ઞાનતૃપ્તાઃ કૃતાસ્માનો વીતરાગાઃ
પ્રશાન્તાઃ । તે સર્વગં સર્વતઃ પ્રાપ્ય ધીરા યુક્તાત્માનઃ
સર્વમેવાવિશન્તિ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—ઋષિલોક આત્માને બાંધીને, તે જ્ઞાનથી તૃપ્ત, સ્વ સ્વરૂપના જ્ઞાતા તથા રાગાદિથી રહિત યદને શાંત બાવને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિવેકી પુરૂષ એ સર્વવ્યાપી પરમાત્માને સર્વ બાબુએથી પ્રાપ્ત કરી દેહાવસાનકાળમાં સમાહિત ચિત્ત યર્થ સર્વાત્માભાવથી સર્વરૂપ બ્રહ્માંજ પ્રવેશ કરી ભય છે. ૫.

[વિં વિં બ્રાહ્મ—હે યોનક ! જે વિવેકી પુરૂષ, એ આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે, તે વિદ્વાન પોતાના સ્વસ્વરૂપ જ્ઞાનથીજ તૃપ્ત રહે છે. ચરીરને, સ્થૂળ દેહ કરનારા પૌષ્ટિક પદાર્થોથી તેમની તૃપ્તિ થતી નથી જે વીતરાગ છે તથા શાંત ચિત્ત છે, એવા એ જીવનમુક્ત, પરિપૂર્ણ, અદિતીય, આનંદ સ્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત કરીને સદા સમાહિત યર્થ ચરીર સ્થિતિકાળમાં પણ બ્રહ્માંજ સ્થિત છે. જે જીવનમુક્તોએ વેતાંદના શ્રવણથી બ્રહ્મ તથા આત્માના એકયનો નિશ્ચય કરેલો છે તથા સંન્યાસથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરેલી છે, તેઓ પ્રારબ્ધ કર્મોના લોગ કરીને પછી નાશ કરીને બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત યર્થ, મોક્ષને પ્રાપ્ત યર્થ ભય છે. ૫.

(વિશેષ—જે મુમુક્ષુ સદા બ્રહ્મતત્ત્વનું ચિંતન કરતા રહે છે, તે વિષય ભોગોની વાસનાથી રહિત થઈને કેવળ જ્ઞાનથીજ સંતૃપ્ત રહે છે. આત્મજ્ઞાનથી તૃપ્ત થઈ તે બહારના ક્ષણિક, પૌષ્ટિક આહારાદિકોની પ્રાપ્તિને સારજીવનનો અમૂલ્ય સમય ખોઈ નાખતા નથી. ૫.

તથા—

વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ સંન્યાસયોગાયતયાઃ શુદ્ધસત્વાઃ ।
તે વ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥૬॥

ભાવાર્થ—વેદાંતના વિચારથી ઉત્પન્ન થએલા આત્મતત્ત્વનો જેણે સારી રીતે નિશ્ચય કરી લીધો છે, એ સંન્યાસયોગથી અર્થાત્ સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ યોગથી યત્ન કરનાર શુદ્ધ અંતઃકરણ પુરૂષ દેહનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મલોકમાં પરમ અમર બાવને પ્રાપ્ત થઈ સર્વ બાબુએથી મુક્ત થઈ જાય છે. અર્થાત્ બંધન શેષ રહેતું નથી.

વિં વિં સાધ્ય—જેમણે મહાવાક્યજન્ય વિજ્ઞાનથી વિજ્ઞેય પરમાત્માનો તે સંશય વિપર્યયથી રહિત છે એવો નિશ્ચય કરી લીધો છે, તેઓ કર્મ ત્યાગ રૂપ સંન્યાસ તથા શ્રવણાદિ રૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠાવાળા સંગ્રાહિ રહિત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા, એ સર્વ ચતિલોક, લિંગ શરીર બંજ રૂપ અંતિમ મરણ સમયમાં, સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રજ્ઞાત્મભૂત થઈને ઉપાધિ પરિત્યાગ થવાથી બ્રહ્મલોકમાં એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૬.

(વિશેષ—જેમણે પરમાત્માનો સર્વ પ્રકારે સાક્ષાત્કાર કરી લીધો છે, એવા સમાહિત ચિત્ત, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા જ્ઞાની પુરૂષ, અંતિમ જન્મમાં મુક્ત થઈ જાય છે. તેમનું એજ અંતિમ શરીર થાય છે. જ્યારે તેઓ બ્રહ્મમાંલીન થઈ જાય છે ત્યારે તેમને શરીર ધારણ કરવું પડતું નથી. ૬.

ભાક્ષના પ્રકારને કહે છે, યથા—

ગતાઃ કલાઃ પચ્ચદશ પ્રતિષ્ઠા દેવાશ્ચ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ ।

કર્માણિ વિજ્ઞાનમયશ્ચ આત્મા પરેઽવ્યયે સર્વં ઇકીભવન્તિ ૭

ભાવાર્થ—દેહનો આરંભ કરનારી પ્રાણાદિ ૧૬૨ કળાઓ પોતાના આશ્રયોમાં સ્થિર થઈ જાય છે. સમસ્ત દેવગણ પોતાના પરિદેવતા, આદિત્યાદિકોમાં લીન થઈ જાય છે તથા પ્રાણીના સ ચિત્તાદિ કર્મ તથા, વિજ્ઞાનમય, આત્મા

આદિ, ચિદાભાસ વિશિષ્ટ બુદ્ધિ; એ સર્વ અવિનાશી પરમાત્મામાં એકીભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૭.

વિં ૧૫૦ બાબ્ય—અંતકાલમાં દેહના આરંભક પ્રાણાદિ પંદર અવયવો ચોતપોતાના કારણમાં જઈને લીન થઈ જાય છે. શરીરમાં સ્થિત નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોની સંક્રિયો ચોતપોતાના સૂર્યાદિ પ્રતિદેવતાઓમાં પ્રવેશ કરી દે છે, એવાં કર્મ કે જે ભોગથી બચેલાં હોય છે તથા જેમના કળનેા આરંભ થએલો નથી, તથા વિજ્ઞાનમય આત્મા, એ સર્વ ઉપાધિયોના દૂર થવાથી સત્, પર, અભ્યય, અજન્મા, અમર, અમર, અભય, અકારણ, અદ્વિત, શિષ્વ તથા ચાંત સ્વરૂપ પ્રજામાં, મુમુક્ષુ જઈને એવી રીતે લીન થઈ જાય છે કે જેમ જળના પાત્રને દૂર કરવાથી સૂર્ય આદિના પ્રતિબિંબ સૂર્યાદિમ. તથા ઘટ આદિ ઉપાધિયોના દૂર થતાં ઘટાકાશ આદિ મહાકાશમાં એકીભૂત થઈ જાય છે. ૭.

વિશેષ—આ મંત્રમાં પ્રાણાદિના લયના પ્રકાર બતાવવામાં આવેલા છે. પ્રશ્નોપનિષદ્માં આ કલાઓની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. અહીં તેજ, પ્રાણ, શ્વેદા, મહાભૂત પંચક, ઇન્દ્રિય, મન, અન્ન, વીર્ય, તપ, મંત્ર, કર્મ તથા લોક એ કલાઓ છે. ૭.

ઉક્ત વિજ્ઞાનમયના એકીભાવને દ્રષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે, યથા—

યથા નયઃ સ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રેઽસ્તં ગચ્છન્તિ નામ-
રૂપે વિદ્વાય । તથા વિદ્વાન્નામરૂપાદ્વિમુક્તઃ પરાત્પરં પુરુષ-
મુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૮ ॥

ભવાર્થ—જેમ વહેલી નદીયો પોતાના નામ રૂપનો પરિત્યાગ કરીને સમુદ્રમાં લીન થઈ જાય છે, તેમજ જાની પુરૂષ, નામ રૂપથી રહિત થઈને પ્રકાશ-માન અવિનાશી પુરૂષને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

વિં ૧૫૦ બાબ્ય—હે શોનક ! જેમ જંગા યમુના આદિ નદીયો સમુદ્રમાં જઈને લીન થઈ જાય છે, પછી તેમના નામ કે રૂપ રહેતાંજ નથી, તેવીજ રીતે એ પ્રજ્ઞાવેતા પુરૂષ નામ તથા રૂપથી રહિત થઈને અજ્ઞાન તથા તેના કાર્યથી રહિત થઈને શુદ્ધ આત્મદેવમાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૮.

વિશેષ—સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી નદીયોના પૃથક્ નામ તથા રૂપનો બ્યવહાર થતો નથી, કારણકે દુર્લ જળધારા તથા તેમના નામ પ્રધાન સમુદ્રમાં

મળી જઈને પોતાનું પૃત્ત્વ અસ્તિત્વ સદા માટે ખોઈ દે છે. તેવીજ રીતે જીવ
બ્રહ્માનું ઐક્ય યઈ જાય છે. ૮.

બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થયા પછી મોક્ષમાં કાંઈ પ્રતિબંધક રહેતું નથી, એ
કહે છે, યથા—

સ યો હ વૈ તત્પરમં બ્રહ્મ વેદ દ્રહ્મેવ ભવતિ નાસ્ત્યા-
બ્રહ્મવિત્કુલે ભવતિ । તરતિ શોકં તરતિ પાપમાનં
ગુહામન્થિભ્યો વિમુક્તોઽમૃતો ભવતિ ॥ ૬ ॥

સાવાર્થ—નિશ્ચય છે કે જે કોઈ એ બ્રહ્મને બાળી લે છે તે બ્રહ્મજ બની
જાય છે. તે શોક એટલે કે મનના સંતાપથી રહિત થઈ જાય છે, પાપથી છુટી
જાય છે તથા હૃદયની સંશયરૂપ અધિયોગી છુટીને અમૃત પ્રાપ્ત કરી લે છે.
એટલુંજ નહીં પણ એ વિદ્વાનના કુળમાં એવો કોઈ યતો નથી કે જે બ્રહ્મને
જાણતો ન હોય. ૯.

વિં વિં બાધ્ય—જે કોઈ એ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મને સાક્ષાત્ ‘હું જ છું’ એ
પ્રમાણે જાણે છે, તે પ્રતિકૂળ ગતિને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. તેની પરમગતિમાં
દેવગણ વિશ્વ નાખતા નથી, કેવી રીતે નાંખે ? તે તો તેમનો પણ આત્મા થઈ
જાય છે. કોઈ પણ બુદ્ધિમાન પોતાના આત્માને પ્રતિકૂળ આચરણ કરતો નથી.
તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મજ બની જાય છે. જીવિત કથામાંજ તેને
ઇચ્છિત વસ્તુઓના વિયોગથી ઉત્પન્ન થતો મનઃ સંતાપરૂપ શોક લેશ પણ રહેતો
નથી. તે પાપની પાર થઈ જાય છે તથા અવિદ્યાની વાસનામય હૃદયની આંક
પુલી જવાથી તે અમર થઈ જાય છે. તે વિદ્વાનની શિષ્ય પરંપરા અગર વંશ
પરંપરામાં એવો કોઈ યતો નથી કે જે બ્રહ્મજાની ન હોય. ૯.

નિર્ણય—બ્રહ્મજાનીને એટલો બધો મહિમા છે કે તે પોતાનો ઉદ્ધાર તો
કરે છેજ પણ તે ઉપરાંત જે તેના સંપર્કમાં રહે છે તેમને પણ તે પરમપદ પ્રાપ્ત
કરાવે છે. ગીતામાં વર્ણવેલી દેવી સંપત્તિઓમાં સર્વથી પ્રથમ અજયનો
ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘દૈતાદ વૈ મયં મવતિ’ એટલે કે બ્રહ્માત્મૈક્યના વિજ્ઞાનિયોને
જાય કંપાડિ યતાં નથી. બ્રહ્મજાનીમાં નિર્ભયતાનું એટલું તો ખાહુલ્ય હોય છે
કે તેનો અજય અખિત વિશ્વમાં પ્રસરિત થતાં પણ તે ન્યૂન થતો નથી. બ્રહ્મ-
વેત્તા જે દેશ અગર કાળમાં રહે છે ત્યાંનું વાર્તાવરણ પ્રાણિયોને અનુકૂળ હોઈને
સદા શાંત બન્યું રહે છે. ૯.

હવે પ્રજ્ઞવિદ્યા પ્રદાનની વિધિનું પ્રદર્શન કરતાં અંથનો ઉપસંહાર કરી આપે છે. યથા—

તદેતદ્વાચ્ચામ્યુક્તમ્ । ક્રિયાવન્તઃ શ્રોત્રિયા વ્રહ્મનિષ્ઠાઃ
સ્વયં જુહ્વાત્ત એકર્ષિં શ્રદ્ધયન્તઃ । તેપામેવૈતાં વ્રહ્મવિદ્યાં
વદેત શિરોવ્રતં વિધિવદ્ યૈસ્તુ ચીર્ણમ્ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—જે શાસ્ત્રમાં કહેલા કર્મનું અનુદાન કરનારા, પ્રભવેતા, પર
જ્ઞાની જીજ્ઞાસાવાળા તથા શ્રદ્ધાવાન યજ્ઞને એકર્ષિં નામક અગ્નિમાં હવન કરે
; તથા જેમણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી અથર્વવેદોક્ત અગ્નિને મસ્તક ઉપર ધારણ
રવારૂપ મત લીધું છે, તેમનેજ આ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવા જોઈએ. એજ
આગળના મંત્રમાં પણ કહેવામાં આવેલા છે. ૧૦

વિં વિં ભાષ્ય—હવે આ સુવરૂકોનિષદ્નું પઠન કરવાની રીત કહે છે.
આગળના અંતિમ મંત્રમાં વિદ્યાના સંપ્રદાયનુંજ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
અધિકારી પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મોને કરે છે, વેદાધ્યયન તથા સંશુદ્ધ પ્રજ્ઞની
પાસનામાં પરાયણ છે, પણ નિશુદ્ધ પ્રજ્ઞની જીજ્ઞાસા વાળો છે, મસ્તકમાં અગ્નિ
રણ રૂપ મતનું અનુદાન કરે છે તથા આથર્વલોકોના એકર્ષિં નામક પ્રસિદ્ધ
અગ્નિમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક હવન કરે છે; એવા અધિકારી પુરૂષનેજ આ સુવરૂકોપ-
નિષદ્નો ઉપદેશ કરવો જોઈએ. ૧૦.

વિશેષ—જેમ ઉપર (ખારવાળી) ભુમિમાં વાવેલું બીજ, તથા વાવ-
ના પરિશ્રમ અથવા જળસિંચન, તથા કામગાના ફાંતળી પરીક્ષા આદિ આપાર
ધર્મ જાત્ય છે, તેમજ અનધિકારીને પ્રજ્ઞજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો એ સખમાં હવન
ધાંત્રા સમાન વ્યર્થ છે, તેની સાથે તેનાથી અત્યંત હાનિ પણ થાય છે તેથી
વાને વિદ્યા ન આપવી જોઈએ એવો મહાત્માઓનો અનુભવ છે. ૧૦.

ઉક્ત અંથના અધિકારિયોને દેખાડતા કથાનો ઉપસંહાર કરે છે, યથા—
તદેતત્સસ્યમૃપિરદ્ગિરાઃ પુરોવાચ નૈતદ્ચીર્ણવ્રતોઽધીતે ।

નમઃ પરમશ્વપિભ્યો નમઃ પરમશ્વપિભ્યઃ ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—પૂર્વકાળમાં આ સત્ય અક્ષર પુરૂષરૂપ વિજ્ઞાનને અંગિરા
શ્રિષ્ટે તેમની પાસે આવેલા, સેવામાં ઉપસ્થિત થએલા, વિધિપૂર્વક પૂછનારા જ્ઞાનક
શ્રિષ્ટે કહેલું હતું. જેણે શિરોમતનું અનુદાન કરેલું નથી, તે આ વિજ્ઞાનનો
પરિચય કરી શકતા નથી. પશ્ચિમ ઋષિયોને નમસ્કાર છે, નમસ્કાર છે. ૧૧.

વિ૦ વિ૦ શાખ્ય—પહેલી વાતએ કે અંગિરા નામના ઋષિએ પોતાની શરણમાં પ્રાપ્ત થએલો શૌનકે ઋષિને સત્યસ્વરૂપ આત્માનો ઉપદેશ કરેલો હતો. વૈરાગ્ય આદિ સાધનોથી સંપન્ન થઈને જે સુમુક્ષુઓએ આ ઉપનિષદ્નું શ્રવણ કરેલું છે તેમને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ દ્વારા, તે મોક્ષદાયક છે. તેનાથી ધ્યાનમાં એ રાખવાનું છે કે સાધનસહિત થઈને આ ઉપનિષદ્નો પાઠ કરવો. જેમણે શિરમાં અગ્નિ ધારણરૂપવત તથા વૈરાગ્યાદિ સાધનો સંપાદન કરેલાં નથી તેમણે આ ઉપનિષદ્નું અધ્યયન કરવું નહીં. જેમનાથી આ બ્રહ્મવિદ્યા પરંપરા, ક્રમથી પ્રાપ્ત થએલી છે તે પરમ ઋષિયોને પ્રણામ છે, વારંવાર નમસ્કાર છે. ૧૧.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં જે વાર નમસ્કાર થઈને પ્રયોજ અત્યંત આદર તથા ઉપનિષદ્ની સમાપ્તિનો સૂચક છે. અર્થ એ છે કે બ્રહ્માદિક ઋષિયોથી આ બ્રહ્મવિદ્યા ગુરુ શિષ્ય પરંપરા દ્વારા પ્રાપ્ત થએલી છે તથા હમને અધિકારિયોને મળેલી છે, એ સર્વ મહર્ષિયોને હમારા વારંવાર પ્રણામ છે, સુહુસુંહુઃ નમસ્કાર છે. ૧૧.

ખજડ ખીજે તથા સુરુડક ત્રીજું સમાપ્ત.

ॐ ભદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રુણુયામ દેવા ભદ્રં પર્યેમાક્ષમિર્યજન્નાઃ ।
સ્થિરૈરક્ષૈસ્તુષ્ટુવાસસ્તનૂમિર્વ્યશેમ દેવહિતં યદાયુઃ ॥
સ્વસ્તિ ન ઇન્દ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ સ્વસ્તિ નઃ પૂષા વિશ્વવેદાઃ ।
સ્વસ્તિ નસ્તાદ્યૌર્ઽરિષ્ટનેમિઃ સ્વસ્તિ નો વૃહસ્પતિર્દધાતુ ।

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

પતિ શ્રી સુરુડકોપનિષદ્ ઉપર સ્વામી શ્રી વિદ્યાનન્દજી
મહારાજ દ્વારા વિરચિત વિદ્યાવિનોદ શાખ્ય સમાપ્ત.

સુરુડકોપનિષદ્ સંપૂર્ણ.

ૐ નમઃ સચ્ચિદાનંદાય

માણુક્યોપનિષદ્

વિદ્યાવિનાદ શાખ્યસહિત.

~~~~~

આ ઉપનિષદ્ બીજા ઉપનિષદો કરતા ઘણું જ નાનું છે, મંત્ર તો એમાં કુલ બાર જ છે, પણ તેનું મહત્વ બીજા સર્વ ઉપનિષદો કરતા વધારે છે. ભગવાન શ્રી ગૌડપાદશાયે આના ઉપર ઠારિકાઓનું ઘણું જ સુંદર સિદ્ધાન્તપૂર્ણ નિર્માણ કરીને તેને વળી વધારે મહત્વ પ્રદાન કરેલું છે જે ઠારિકામાં બાવાન્તર સાથે યુક્તકના પાછલા ભાગમાં આપવામાં આવી છે આ ઉપનિષદ્ અથર્વવેદના ગ્રાંથજી ભાગમાં આવેલું છે કહેવાય છે કે ઠાઈ માણુક્ય નામના સધિદ્વારા તેનો લોકમાં પ્રચાર થયેલો. તેથી તેનું નામ 'માણુક્યોપનિષદ્' પડેલું છે. તે સિવાય મહા ભા લોક એમ પણ કહે છે કે જેમ મેઠક (મેઠકો) ધણે ભાગે ત્રણ કે ચાર છલ ગો ભારીને પાણીમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે આત્મા રૂપી 'મ' રૂપ અર્થાત્ અંત રસવંશિષિદ આત્મારૂપ રૂડર (મેઠકો) પ્રથમ જન્મ ત અવસ્થા પ્રથમ પાદરૂપ સ્થાનમાંથી ઉછળીને સ્વભાવસ્થા દ્વિતીય પાદરૂપને, તથા ત્યાંથી મુખુસિ અવસ્થા તૃતીય પાદરૂપ સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તે પછી એ 'તૃતીય' પાદરૂપ સ્થાનથી ઉછળીને ચતુર્થ અમાત્રિક પોતાના પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ જળમાં જઈ પડેલો છે. આ આત્મારૂપ મેઠકનું પ્રતિપાદક હોવાથી આ ઉપનિષદને 'માણુક્ય' નામથી કહેવામાં આવે છે. અનેક શ્રુતિયોથી પ્રમાણિત, સંન્યાયિયોનો ઉપાસ્ય, તથા બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં સર્વોત્કૃષ્ટ અવસ્થા બન જે ત્રિમાત્રિક આકાર છે, કેવળ તેનું જ પ્રતિપાદક તથા બ્રહ્મભૂતના અવેશનું બોધક હોવાથી સર્વ ઉપનિષદોમાં તેની અધિક પ્રતિષ્ઠા છે. એ કે સર્વ ઉપનિષદો પ્રજ્ઞાત્મકય બોધક છે તો પણ સર્વમાં આની વિશેષતા એ છે કે બીજા ઉપનિષદોમાં સદિ પ્રકરણ તથા પ્રાણ આદિકોની ઉપાસના આદિમાં અન્ય પ્રસંગોનું પણ કથન કરવામાં આવેલું છે, પરંતુ આ ઉપનિષદમાં કેવળ આકારના પ્રતિપાદનથી

પ્રેક્ષ આત્માની અલેક્ષતાજ યોધન કરવામાં આવેલી છે. તેથી આ ઉપનિષદને મુખ્ય માનીને શ્રી ચંકરાચાર્યજીના શુર ગોડપાદાચાર્યે* અદ્વૈત સિદ્ધાંતના સુદ્રઢ મૂળ રૂપ આના ઉપર બસો પંદર કારિકાઓ રચેલી છે, જેમાં આગમ, વૈતથ્ય, અદ્વૈત, અક્ષાતશાંતિ એ ચાર પ્રકરણ છે.

જે કે વેદાંતશાસ્ત્રમાં જે જે સંબંધ, વિષય પ્રયોજન તથા અધિકારી હોય છે, તેજ આ ગ્રંથમાં પણ હોઈ શકે, તે પશુ વિદ્વાનોનું કથન છે કે જેમને કોઈ પ્રકરણ ગ્રંથની વ્યાખ્યા કરવાની હોય તેમણે સંક્ષેપમાંજ તેનું વર્ણન કરી દેવું જોઈએ. જે પ્રમાણે રાગી પુરુષના રાગની નિવૃત્તિ યવાથી સ્વાસ્થ્યલાભ થાય છે, તેજ પ્રમાણે દુઃખાભિમાની આત્માને દૈત પ્રપંચની નિવૃત્તિ યવાથી સ્વાસ્થ્ય લાભ મળે છે. તેથી યયુ એમ કે અદ્વૈતભાવજ તેનું પ્રયોજન છે, વિષય બ્રહ્મ છે, પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદકભાવ સંબંધ છે, સાધનચતુષ્ટય સંપન્ન વ્યક્તિ અધિકારી છે, તેનો શાંતિ પાઠ પૂર્વવત્ છે, યથા—

ૐ ભદ્રં કર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવા ભદ્રં પश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवा २ सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ઓંકાર પ્રદાનો વાચક છે, વાચ્ય અને વાચકનો; અલેક્ષ લેાકપ્રસિદ્ધ છે. તેથી બ્રહ્મ નામક ઓંકારનું પ્રેક્ષપ્રવૃત્તિ વર્ણન કરે છે, યથા—

ओमित्येतदक्षरमिद २ सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं
भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत् त्रिकालातीतं
तदप्योङ्कार एव ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—‘ૐ’ એ અક્ષરજ સર્વ જગત છે. જૂત વર્તમાન તથા ભવિષ્ય એ સર્વ તેનીજ વ્યાખ્યા છે, તેથી એ સર્વ ઓંકારજ છે. તથા તેનાથી અતિરિક્ત જે કાલત્રયથી પૃથક્ અવ્યક્તાદિ અન્ય વસ્તુઓ છે તે પણ ઓંકારજ છે. ૧.

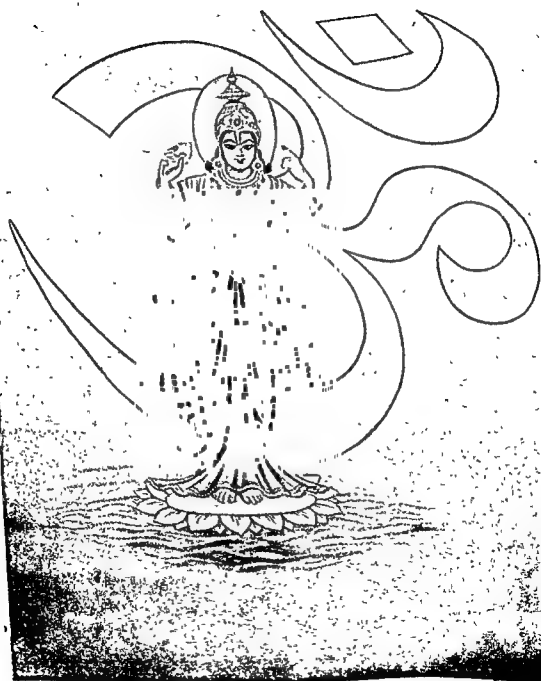
વિં વિં સામ્ય—આ નંપૂર્વે નામરૂપ પ્રપંચ ઓંકારજ છે તેનાથી

નિત્ત નથી. પ્રજા સર્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા કલ્પિત વસ્તુ અધિષ્ઠાનથી પૃથક્ક હોતી નથી. એ અધિષ્ઠાન પ્રજાનું વાચક હોવાથી ઝોંકારજ પ્રજા છે. જેમ- શાલગ્રામ શિલામાં વિષ્ણુમૂર્તિનું ધ્યાન કરવાથી તેમાં વિષ્ણુરૂપતા માનવામાં આવી છે, તેમજ આ ઝોંકારમાં પ્રજા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાથી એ ઝોંકાર પણ પ્રજારૂપ છે. જેમ જ્ઞાતિકાળમાં સ્થાણુના અજ્ઞાનથીજ ચોર પ્રતીત થાય છે, જ્ઞાન- થતા ચોરનો ખાધ યદ્યંત્ય છે, તેનેજ આમસમાનાધિકરણ કહે છે. તેવીજ રીતે ઝોંકારનું અધિષ્ઠાન પ્રજા છે, તેથી ઝોંકાર પ્રજા છે, તેમાં પણ ખાધ સમાના- ધિકરણ છે. તથા નામીની સિદ્ધિ નામને આધીન હોય છે, ઝોંકાર પણ પ્રજાનું નામ છે, જેમ નામથી નામી નિત્ત હોતો નથી તેમજ ઝોંકાર નામથી નામી પ્રજા નિત્ત નથી. તથા જેમ અર્થ પ્રપંચમાં પ્રજા વ્યાપક છે, તેમજ શબ્દ પ્રપંચમાં ઝોંકાર વ્યાપક છે. તેથી વ્યાપકતાને અહણુ કરીને ઝોંકારજ પ્રજા છે. તથા એ પ્રજાથી કાર્ય પ્રપંચ નિત્ત નથી, એજ રીતે પ્રજારૂપ ઝોંકારથી આ પ્રપંચ નિત્ત નથી, તેથી સિદ્ધ એ યથું કે ઝોંકારજ સર્વનામ રૂપ પ્રપંચ છે. જે ત્રણે કાળથી પરિચ્છિન્ન પદાર્થ છે તે સર્વ ઝોંકારજ છે. અર્થાત્ ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળથી જે કંઈ પરિચ્છેદ છે તે સર્વ ઝોંકારજ છે. તથા તેનાથી અતિરિક્ત જે ત્રણે કાળથી પર, પોતાના કાર્યથી વિહિત થનાર તથા કાળથી અપરિચ્છેદ અવ્યાકૃત આદિ છે તે પણ ઝોંકારજ છે. ૧.

વિશેષ—આ માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ્માં પહેલો મુળમંત્ર આજ છે, આગળ આવનારા મન્ત્રો આનાજ વ્યાખ્યાન રૂપ છે. આમાં જે ‘ઓમ્’ શબ્દ િ તેનું વાચ્ય પરમેશ્વર છે ઓમ્ પ્રજાનું સર્વથી સુખ્ય નામ છે. હવે, મહાત્માઓ દ્વારા ઓમ્કારથી સ પૂર્ણ સૃષ્ટિની રચનાના વ્યાવહારિક રૂપને સ્વયં જોએલું છે. હૃદયકેશવ તપોવનના એક વિદ્વાન સંન્યાસી મહાત્મા ઝોંકારથી સૃષ્ટિની સર્વ વસ્તુઓ બનાવીને દેખાડે છે. તેમણે પોતાની કલ્પનાથી ઝોંકારના કેટલાક ટુકડા કાપીને અલગ અલગ કરી રાખેલા હતા તેઓ એ ટુકડામાંથી સર્વ ભાષા- ઓની વર્ણમાળાઓ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ તથા વૃક્ષો અને મકાન આદિકોના બરાબર આકાર સ્પષ્ટ નિર્માણ કરીને દેખાડતા હતા. એ નિર્માણ વિધિનું ચોક્કસ જ્ઞાન હમને પણ છે. ૧.

આ પ્રમાણે ભૂતાદિ કાળોમાં યનાસ સર્વ પદાર્થ ઝોંકારના વાચ્ય છે. ત્યારે વાચક ઝોંકારની સાથે તેમનો ભેદ કહીને, આ સમયે ઝોંકારથી અલિપ્ત સર્વ વસ્તુઓને પ્રજાનું કાર્ય હોવાથી તેમનો પ્રજાની સાથે અલેદ કહે છે—

સર્વં હોતદ્ વ્રહ્માયમાત્મા વ્રહ્મ સોઽયમાત્મા ચતુષ્પાત્ ॥૨॥

ભાવાર્થ—આ સર્વ જોમકારરૂપ પ્રજાજ છે. એ આત્માજ પ્રજા છે, એ આત્મા ચાર પાદવાળો છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—પ્રથમ મન્ત્રમાં જોમશબ્દથી જેનું કથન કરવામાં આવેલું છે, તે અભિધેય, પ્રજાનું અહીં વિશેષરૂપથી પ્રતિષ્ઠાન કરે છે. એ કે તે વિભુ હોવાથી માન (સીમા) વર્ણીત છે તોપણ સંપૂર્ણ મેય પદાર્થોમાં વ્યાપક હોવાથી લોકોને સમજાવવાને સારૂ અહિં તેમજ અન્યત્ર તેના માન (મર્યાદા) ની કલ્પના કરવામાં આવી છે. વસ્તુતઃ એ અપરિમેય છે. એ સર્વત્ર વ્યાપક આત્મા, જેમ રૂપિયાના ચાર પાવલા અગર શેરના ચાર પાશેરા હોય છે, તેજ પ્રમાણે ચાર પાદવાળો છે. ૨.

વિશેષ—પહેલી શ્રુતિમાં જોમકારજ સર્વ નામરૂપ પ્રપંચ છે એમ કહેવામાં આવેલું હતું, તેમાં સંપૂર્ણ વાચ્ય પ્રપંચનું વાચક જોમકારરૂપથી નિરૂપણ કરે છે. તાત્પર્ય બંનેના અભેદનુંજ છે. એટલે કે વાચ્યવાચક બંનેનો શુદ્ધ પ્રજ્ઞમાં લય કરીને અધિષ્ઠાન નિર્વિશેષ પ્રજ્ઞાનો નિઃશય કરવો જોઈએ. નિત્ય, અપરોક્ષ, સાક્ષી આત્માજ પ્રજા છે, તેનાથી એ ભિન્ન નથી. આ પ્રકારે મહાવાક્યના શ્રવણથી પણ જે મંદબુદ્ધિ પુરૂષને આત્મજ્ઞાન યદ્યપિ શકે નહીં, તેના બોધને સારૂ આત્માના ચારપાદનું કથન કરેલું છે કે એ આત્મા ચતુષ્પાદ છે, જેમ લોકિક વ્યવહારને સારૂ સુદ્રા (રૂપિયા) ના ચાર ભાગ કરેલા છે, તેમજ એક આત્મામાં, સુસુષ્કજનોના બોધને સારૂ ચાર પાદની કલ્પના કરવામાં આવી છે. તેને એવી રીતે સમજવા જોઈએ કે વિન્ધ, તૈન્ધ્ર, પ્રાણ તથા તુરીય એ આત્માના ચાર પાદ છે, તેમજ વિશદ, હિરણ્યગર્ભ, ઇન્દ્ર તથા ઇન્દ્રસાક્ષી એ ઇન્દ્રના ચાર અંશ છે. ૨.

તે કેવી રીતે ચાર પાદવાળો છે, તે બતાવે છે, યથા—

જાગરિતસ્થાનો બહિઃ પ્રજ્ઞઃ સપ્તાઙ્ગ एकोनविंशतिमुखः

स्थूलसुक्ष्मैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જાગ્રત અવસ્થા જેનું સ્થાન છે, અર્થાત જેની અભિવ્યક્તિ જાગ્રત કાળમાં થાય છે, જે બાહ્ય વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે, એટલે કે બાહ્ય બાહ્ય વિષયોમાં જેની બુદ્ધિ સ્થિત રહે છે, તેના સાત અંગ તથા જોગણીસ મુખ છે તથા તે સૂષ્ણ વિષયોનો ઉપયોગ કરે છે. એ પ્રથમપાદ વૈશ્વાનર છે.

વિં વિં ભાષ્ય—વિરાટનો વિન્ધથી અભેદ છે, એ વાતને મનમાં

ધારણ કરીને વિશ્વરૂપ પ્રથમપાદનું શ્રુતિ વર્ણન કરે છે. વિશ્વથી અભિન્ન જે વિરાટ છે તે આત્માનો પ્રથમપાદ છે. એ જાગ્રત તથા સ્થૂળ શરીરનો અભિમાની છે તથા બાહ્ય ચષ્ઠાદિકોમા પ્રવૃત્તિવાળો છે. આ વિશ્વથી અભિન્ન વિરાટના સાત અંગ છે, અર્થાત્ સ્વર્ગલોક શિર છે, સૂર્ય નેત્ર છે, આકાશ મધ્ય સ્થાન (ઘડ) છે, સમુદ્રાદિ રૂપ જલ મૂત્ર સ્થાનીય છે, પૃથ્વી પાદ છે, અહવનીય અગ્નિ મુખ છે, એજ પ્રમાણે એ વૈશ્વાનરને યોગણીસ મુખ છે, જેવાં કે પાંચ કર્મોન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, તથા મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એ ચારે અંતઃકરણ એ યોગણીસે, મુખના જેવા ભોગના સાધન હોવાથી, તેમને મુખ કહેલા છે. એ સ્થૂળ ચષ્ઠાદિ વિષયોનો લોકતા છે તેથી તેને સ્થૂળ બુદ્ધ કહે છે. એજ સર્વ નરરૂપ છે, તેથી તેને વૈશ્વાનર કહે છે, એ પ્રથમપાદ છે.

વિશેષ—પરમાત્મા અતુલપાદ હોવાની કલ્પના વેદમાં પણ કરવામાં આવેલી છે. જેમ મનુષ્યની ચાર અવસ્થાઓ હોય છે, તેમજ જીવાત્મોના તત્ત્વભાષને અર્થે, કાર્ય લેહથી પરમેશ્વરની એ ચાર અવસ્થાઓ માનવામાં આવેલી છે, વસ્તુત પરમેશ્વરમા તે એક એ પાદ પશ્ચાન્થી તે પછી ચારપાદ તે કયાંથીજ હોય. એજ રીતે પરમાત્મા તે સદૈવ જાગતોજ રહે છે, તેપણ વિશેષે કરીને જાગ્રત અવસ્થાને તેનું સ્થાન બતાવવું એ કયા મુખી હુકત છે ? એ સર્વ સમજાવવાની શૈલિયો છે. જેમ કે—જ્યારે વિશ્વની જાગ્રત અવસ્થા હોય છે તે સમયમા તે પ્રાણીમાત્રને પોતપોતાના કર્મોમા પ્રવૃત્ત થવા આદિનું સામર્થ્ય પ્રદાન કરે છે. ટ.

હવે બીજાપાદને કહે છે, યથા —

સ્વપ્નસ્થાનોઽન્તઃપ્રજ્ઞઃ સત્તાઙ્ગ એકોનવિંશતિમુલઃ
પ્રવિવિક્તમુક્તૈજસો દ્વિતીયઃ પાદઃ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જેનું સ્વપ્ન સ્થાન છે તથા જેની અત્મરૂપ પ્રજ્ઞા છે, જે સાત અંગોવાળો તથા યોગણીસમુખવાળો છે, તે સૂક્ષ્મ વિષયોનો લોકતા છે. તે તેજસ નામક તેનો દ્વિતીય પાદ છે. ટ.

વિં વિં ભાષ્ય—અર્થે સૂક્ષ્મ શરીરના અભિમાની તેજસને, સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીરના અભિમાની હિરણ્યગર્ભની સાથે અલેહ છે. હિરણ્યગર્ભથી અભિન્ન તેજસજ, સ્વમાવસ્થાનો અભિમાની છે. એ તેજસ, મનોમાત્ર જે પદાર્થ છે તેમને લોગવે છે. તેથીજ તેજસને અંત પ્રજ્ઞ કહે છે. અભિપ્રાય એ છે કે અ ત. એટલે કે સૂક્ષ્મ અવિદ્યા રચિત પદાર્થોમાં જેની પ્રજ્ઞા હોય તેને

અંતઃપ્રજ્ઞ કહે છે. જે પ્રમાણે વિશ્વના સાત અંગ તથા ઓગણીસ મુખ કહેવામાં આવેલાં છે, તેમજ અહીં તૈજસનું પણ બાણુવું. આ તેનો દ્વિતીય પાદ છે. ૪.

વિશેષ—પ્રકૃતમાં જે સાત અંગ તથા ઓગણીસ મુખનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેમનામાં એ વિવેક છે કે વિશ્વના તો તેઓ ઈશ્વરસ્થિત છે તથા તૈજસના મનોમાત્ર છે. મનુષ્ય જેમ સ્વમાવસ્થામાં પોતાની અંદરજ સ્વપ્નને દેખે છે, ઇદ્રિયો દ્વારા બહારના વિષયોનો અનુભવ કરતો નથી, તેમજ વસ્તુના પ્રલયોમાં જ્યારે સર્વ પ્રાણિયોનો કે તત્ત્વોનો પ્રલય થતો નથી, તે સમયમાં અર્ધસુષ્પ્ત મનુષ્યની પેઠે ઈશ્વર, અવશિષ્ટ વર્તમાન જગતનું ધારણ પાલન કરતો હોય, પોતાના સ્વરૂપમાંજ ધ્યાનાવસ્થિત થાય છે. એજ દ્વિતીય દશ્યને પ્રાપ્ત દ્વિતીય ભાગનું ૩૫ છે. ૪.

હવે ત્રીજા પાદને કહે છે, યથા—

યત્ર સુષો ન કંચન કામં કામયતે ન કંચન સ્વપ્નં
પश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानधन
पदानन्दमयोद्धानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः । ૫।

ભાવાર્થ—જે અવસ્થામાં મનુષ્ય સુતેલો હોઈને કોઈ પણ પદાર્થની ચાહના કરતો નથી તથા કોઈ સ્વપ્ન પણ દેખતો નથી, તે ગાદ નિદ્રા સુષુપ્તિ કહેવાય છે. તે સુષુપ્તિ જેનું સ્થાન છે તથા જે એકીભૂત પ્રકૃતજ્ઞાનસ્વરૂપ હોઈનેજ આનંદમય, આનંદનો ભોક્તા તથા ચેતનારૂપ મુખવાળો છે, તે પ્રાજ્ઞ તેનો ત્રીજો પાદ છે. ૫.

વિં વિં બાબ્ય—જે અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈને તે જીવ કોઈ ભોગની ઈચ્છા કરતો નથી તથા જે અવસ્થામાં અનેક પ્રકારના વિષય રૂપ સ્વપ્નોને દેખતો નથી, એવી અવસ્થાને સુષુપ્તિ કહે છે. એવી સુષુપ્તિવાળો ઈશ્વરાભિન્ન પ્રજ્ઞજ વૃત્તીય પાદ છે. બ્યદિ કારણશરીર અવિદ્યાના અભિમાની પ્રાણનુંજ એ વિશેષણ છે, એ પ્રાણ સુષુપ્તિમાં ઈશ્વરની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થાય છે તેનેજ પ્રજ્ઞાનધન કહે છે. બ્રહ્મ તથા સ્વપ્નના સર્વજ્ઞાન અવિદ્યામાં એકરૂપ થઈ જાય છે, તેથી તેને પ્રજ્ઞાનધન કહેવામાં આવે છે. અધિક આનંદને પ્રાપ્ત થવાથી તેને આનંદમય કહે છે. એ પ્રાજ્ઞ અવિદ્યાની વૃત્તિયોથી અજ્ઞાનાવૃત્ત આનંદને ભોગવે છે, તેથી તે આનંદભુક્ છે તથા બ્રહ્મ સ્વપ્નના જ્ઞાનમાં દ્વારરૂપે. વર્તમાન હોવાથી તેને ચેતોમુખ કહે છે. પ્રાજ્ઞ સ્વપ્ન બ્રહ્મમાં દ્વાર છે, તેથી

એજ ચેતોમુખ થયો, તેનેજ ભક્ત તથા સ્વપ્નાવસ્થામાં ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યત પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી તેને પ્રાગ કહે છે. ભક્ત તથા સ્વપ્નના ગાનોથી રહિત કેવળ ચેતન પ્રધાનતારૂપે સ્થિત હોવાથી તે તૃતીય પાદને પ્રાગ કહે છે. ૫.

વિશેષ—મહાત્મા લોક કહે છે કે ઉપરના ત્રણે મત્રોમાંથી પ્રથમના મત્રમાં, સૃષ્ટિની સ્થિતિદશામાં પરમેશ્વર જેવા કર્મકરવાથી જે અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વર્ણન છે. બીજા મત્રમાં અવાતર દશાને, પ્રલયદશાને પ્રાપ્તનું તથા ત્રીજા મત્રમાં પ્રલય દશામાં અવસ્થિત ઇન્દ્રિયનું વર્ણન છે. મતલબ એ છે કે કાર્ય જગતમાં પરમેશ્વર ત્રણ પ્રકારથી ઉપાસનીય છે તથા કાર્યના લેહથી ત્રણ પ્રકારને પ્રાપ્ત થયો છે, એવું માનીને ત્રણ ભાગ અગર અશોનું આદેશપણ કરવામાં આવેલું છે. ૫.

સર્વનું કારણ હોવાથી ઉક્ત પ્રાગની સ્તુતિ કરે છે. યથા—

**एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञः एषोऽन्तर्याम्येष योनिः
सर्वस्य प्रभवोऽप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥**

ભાવાર્થ—એ પ્રાગ સર્વનો ઇશ્વર છે, અર્થાત્ માયોપાધિનો ત્યાગ કરીને ચૈતન્યરૂપથી સ્થિત થઇને સર્વનું શાસન કરે છે. એ સર્વજ્ઞ છે, અતર્કાત્મી છે તથા તે સર્વનું કારણ છે, તેથી એ સમસ્ત જીવોની ઉત્પત્તિ તથા લયનું સ્થાન છે.

વિં વિં ભાષ્ય—એ પ્રાગ અખિલ પ્રપચનો અધિષ્ઠાતા છે. એ પ્રાગજ વિશ્વના સ્ફુલ્લતર તથા સક્ષમતમ પદાર્થોના બીણા બીણા ફરેક લેહનો સાતા છે, તેથી તે અતર્કાત્મી છે. અર્થાત્ સમસ્ત પ્રાણિયોની અંદર અનુપ્રવિષ્ટ થઇને તેમનું નિયમન કરનારો પણ તેજ છે. સ પૂર્ણભૂત આ પ્રાગથીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાંજ તે લીન થઈ જાય છે અભિપ્રાયએ છે કે ઉક્ત લેહસંક્રિત સકળ જગત તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેજ સર્વનું કારણ છે. જ્યારે એમ છે ત્યારે એજ સમસ્ત પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ તથા લયનું સ્થાન પણ છે. ૬.

વિશેષ—આ મત્રમાં પ્રાગની ઇશ્વર રૂપતાની સૂચના ‘ઇશ્વરના ધર્મોનું પ્રાગમાં વર્ણન કરેલું’ છે. અહીં મહાત્મા લોક એમ કહે છે કે પ્રાગપુરૂષ જે આમનો અભિધેય છે, તે અનન્યભાવથી સ પૂર્ણ જગતનો અધ્યક્ષ છે. જ્ઞાન

વિના કોઈ પણ ઉત્તમ અધિષ્ઠાતા થઈ શકે નહીં તેથી બીજું વિશેષણ 'સર્વજ્ઞ' લગાડેલું છે. અર્થાત્ તે સર્વને સર્વ દશામાં જાણે છે. અભિપ્રાય એ છે કે તેનું જ્ઞાન દેશ, કાળ, વસ્તુના વ્યવધાનથી રહિત છે. તેથી તે અંતર્યામી છે અહીં ઉક્ત કથનનું તાત્પર્ય એ નિકળ્યું કે જે સર્વેશ્વર. સર્વજ્ઞ, સર્વાન્તર્યામી છે, જેનાથી આ સર્વ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, જીવે છે, તથા અંતમાં તેમાંજ પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે, એ સર્વોચ્ચશક્તિ બ્રહ્મને જાણીને જગાસુએ અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો નિરંતર યત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. ૧.

નાન્તઃપ્રજ્ઞં ન વહિષ્પ્રજ્ઞં નોભયતઃપ્રજ્ઞં ન પ્રજ્ઞાનઘનં
ન પ્રજ્ઞં નાપ્રજ્ઞમ્ । અદૃષ્ટમધ્યવહાર્યમગ્રાહ્યમલક્ષણમચિન્ત્ય-
મવ્યપદેશ્યમેકાત્મપ્રત્યયસારં પ્રપञ્ચોપશમં શાન્તં શિવમદ્વૈતં
ચતુર્થં મન્યન્તે સ આત્મા સ વિજ્ઞેયઃ ॥ ૭ ॥

સાવાર્થ—તે ન તો અંતઃપ્રજ્ઞ છે, ન બહિઃપ્રજ્ઞ છે, ન અંતર્બહિઃરૂપ ઉભયતઃ પ્રજ્ઞ છે, ન પ્રજ્ઞાનઘન છે, ન પ્રજ્ઞ છે તથા ન અપ્રજ્ઞ છે. સિંવેક્રી મનુષ્ય એ તુરીયને એ પ્રમાણે માને છે કે તે ન દેખવા યોગ્ય, ન વ્યવહારને યોગ્ય, ન ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય, ન લિંગરૂપ, ન ચિંતા કરવા યોગ્ય, ન શબ્દથી કહેવા યોગ્ય, જાગ્રદાદિ ચારે અવસ્થાઓમાં એક, પ્રપંચનો ઉપરામ, શાંત, રાગ દ્વેષાદિથી રહિત, શિવ-કલ્યાણસ્વરૂપ તથા અદ્વૈતરૂપ છે. એજ આત્મા છે, તથા સાક્ષાત્ જાણવા યોગ્ય પણ એજ છે. ૭.

વિં વિં સાધ્ય—સ્વભાવસ્થાના અધિષ્ઠાતાને નહીં, જાગ્રતઅવસ્થાના અધિષ્ઠાતાને નહીં, સુષુપ્તિઅવસ્થાના અધિષ્ઠાતા પ્રજ્ઞાન ઘનને નહીં, તથા દ્વૈત ભાવના ગાનથી સુક્ષ્મ પ્રાપ્તને નહીં, પરંતુ જે જોવામાં આવી શકતો નથી, જે વિષય નહીં હોવાથી વ્યવહારમાં આવી શકતો નથી, તેથી જે ઈર્ષાન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય તેમ નથી, જેનું અનુમાન થઈ શકતું નથી, તેથી જે અચિંત્ય છે, અનિર્વચનીય છે, એકાત્મપ્રત્યય સાર છે, અર્થાત્ જાગ્રદાદિ સર્વ અવસ્થાઓમાં 'એક એ આત્માજ છે' એવા વિશ્વાસનો જે વિષય છે, જે રૂપ, રસ આદિ વિષયોથી પર છે, જે રાગ દ્વેષ આદિથી રહિત શાંત છે, જે મંગળરૂપ છે તથા જેને નિર્વિશેષ અદ્વિતીય ચેતન પદ કહેવામાં આવે છે, તેનેજ ગાની પુરૂષ

ત્રણે પાદની અપેક્ષાએ કલ્પના કરેલા ચોથા પાદને માને છે. એજ સર્વનો આત્મા છે તથા મુમુક્ષુજનોએ તેનેજ આત્મસ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. ૭.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં, શબ્દનો સાક્ષાત્ અવિષય હોવાથી નિષેધ મુખ્યથી એ તુરીય આત્મારૂપ ચતુર્થપાદનું નિરૂપણ કરવામાં આનું છે. જેમ કે—એ તુરીય આત્મા વિશ્વ નથી, તૈજસ નથી, પ્રાણ નથી, તથા જાગ્રત સ્વપ્ના-વચ્ચાની મધ્યમાવસ્થામાં પણ નથી, મુપુત્તિ અવસ્થા નહીં, એક કાળમાં સર્વ વિષયોનો યાતા નહીં, નિર્વિશેષ હોવાથી ધ્વનિયોનો વિષય નહીં, તેથી તે ક્રિયા રહિત છે, કર્મેન્દ્રિયોનો વિષય નહીં, તેથી તે ક્રિયારહિત છે, કર્મેન્દ્રિયોનો વિષય નથી, સ્વતંત્ર અનુમાનનો વિષય નથી, છુદ્ધિનો વિષય નથી, તથા શબ્દનો વિષય નથી.

જે આમ વાત છે તો પછી આત્મા શરવિષાણુ, વન્ધ્યાપુત્રવત્ કોઈ શૂન્ય પંદાર્ય હોવો જોઈએ ? એવી શંકા થતાં તેનું સમાધાન એ છે કે—‘એ આત્મા અવસ્થાત્રયમાં અનુગત થઈને પ્રકાશ કરે છે’ એવી વૃત્તિથી જાણવા ચોખ્ખ છે, જેનાથી શૂન્યતાની પ્રાપ્તિ મર્ધ શક્તી નથી. વળી એમ પણ વાત છે કે તુરીય આત્મા પોતાની સિદ્ધિમાં પોતેજ પ્રમાણ છે, તેનાથી પણ શૂન્યત્વની શંકા રહેતી નથી. તુરીય આત્મામાં સર્વ પ્રપંચનો અભાવ છે, તે નિર્વિકાર છે, શુદ્ધ પરમા-તંત્ર દોષરૂપ છે, એક કલ્પનાથી રહિત છે તથા ત્રણે પાદોથી વિવક્ષણ છે. તેથીજ એ આત્માને ચતુર્થ કહે છે. અર્થાત્ સર્વની અપેક્ષાએ તેને તુરીય કહેવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં વાત તો એ છે કે ઉક્ત ત્રણે પાદ આત્માથી ભિન્ન નથી, તેથી એ આત્માને એ તુરીય કહેવામાં આવે છે તે દેવળ ઉપદેશને ચાર્જ છે. આ પ્રમાણે સર્વ કલ્પનાથી રહિત તુરીય આત્માનેજ વિવેકી પુરૂષ આત્મારૂપે માને છે, ભિન્નરૂપથી નહીં. એવો આત્મા સર્વ કલ્પનાનું અધિધાન તુરીયજ મુમુ-ક્ષુને જાણવા ચોખ્ખ છે. તેને જાણવાથી મુમુક્ષુ કૃતકૃત્ય ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭.

આત્માર મુખી જે ઓમકારરૂપ, ચતુષ્પાદ આત્માના અભિધેય, વાચ્યાર્થની પ્રધાનતાનું વર્ણન કરવામાં આનું છે, તેના વિષયમાં કહે છે કે—

સોડ્યમાસ્માઽધ્યચરમોઙ્કારોઽધિમાત્રં પાદા માત્રા
માત્રાશ્ચ પાદા અકાર ઉકારો મકાર ઇતિ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—જે ચતુષ્પાદવાળો આત્મા છે તેજ ઓમકાર અક્ષરમાં સ્થિત છે. એ ઓમકાર માત્રામાં સ્થિત છે. એ માત્રાઓ અકાર, ઉકાર તથા મકાર છે તેથી માત્રાજ પાદ છે તથા પાદજ માત્રા છે. ૮.

વિ૦ વિ૦ જાબ્ય—આં બિપર વષ્ટુ'વેલા ચાર પાદવાળા આત્માનુજ
'ઓમ્' અક્ષરથી કયન કરેલું છે, તથા એ ઓમ્કારેજ આગળ કહેવાતી
માત્રાઓ બિપર અધિકાર કરેલો છે. આત્માના જે પાદ કહી ગયા છીએ તેજ
ઓમ્કારની માત્રાઓ છે, તથા ઓમ્કારની અકાર, ઉકાર, તથા મકાર એ માત્રા-
ઓજ આત્માનો પાદ છે. ૮.

વિશેષ—આ મંત્રમાં વિરવ આદિ પાદોની સાથે અકાર આદિ માત્રાઓના
અલેહનું વષ્ટુ'ન કરવામાં આવેલું છે. પૂર્વે ચતુષ્પાદ રૂપથી નિરૂપણ કરેલો
આત્મા ઓમ્કારરૂપ છે. તેની ત્રણ માત્રાઓમાંની પહેલી અકાર છે, બીજી
ઉકાર છે તથા ત્રીજી મકાર છે. અહીં પાદ તથા માત્રાઓની સમાનાધિકરણતા
દેખાડવામાં આવેલી છે. અર્થાત્ જેમ પાદ મળીને અભિધેયને સિદ્ધ કરે છે
તેમજ માત્રાઓ મળીને અભિધાનને નિરૂપણ કરે છે. હવે શંકા એ થાય છે કે
પાદ ચાર બતાવવામાં આવ્યા તથા માત્રાઓ ત્રણ પછી તેમનું સમાનાધિકરણ
કેવી રીતે થાય ? ઉત્તર એ છે કે ચતુર્થ પાદ જેને તુરીય કહેવામાં આવે છે તેથી
સમાનાધિકરણતામાં કોઈ બાધા નથી. ૮.

અકારાદિ માત્રાઓની પાદ રૂપતાના વિભાગ કહે છે, યથા—

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिम-
त्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान्क्रामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥६॥

ભાવાર્થ—વ્યાસિ તથા પ્રથમ હોવાથી જાગ્રત જેનું સ્થાન છે, તે વૈશ્વા-
નર ઓમ્કારની પહેલી માત્રા અકાર છે. એ પ્રથમ માત્રાનો ઉપાસક વિશ્વ-
કરીને, આ પ્રકારે અકાર તથા વૈશ્વાનરના અલેહને જાણે છે. તે સંપૂર્ણ ક્રામના-
ઓને પ્રાપ્ત કરી લે છે તથા તેજ શ્રેષ્ઠ પુરૂષોમાં પ્રધાન ગણાય છે. ૬.

વિ૦ વિ૦ જાબ્ય—જાગ્રત અવસ્થાનો અભિમાની વિસ્તરૂપ પુરૂષ,
અકાર રૂપની પહેલી માત્રા છે. જેમ અકારથી સર્વવાણી વ્યાપ્ત છે, તેમજ
વિશ્વ રૂપ વૈશ્વાનરથી સંપૂર્ણ વિશ્વ વ્યાપ્ત થઈ રહેલું છે. તથા જેમ અકાર
સર્વ વર્ણોની આદિ છે, તેમજ વૈશ્વાનર સર્વ પાદોનો આદિ છે. આ સમતા
હોવાથી જ અકાર તથા વૈશ્વાનરની એકતા છે. જે આ તત્ત્વને જાણે છે, તે
ઓમ્કાર દ્વારા આત્મતત્ત્વની ઉપાસના કરતો કરતો સકળ ઇન્દ્રિય પદાર્થોને
પામે છે, તથા મહાન પુરૂષોમાં તેની પ્રથમ ગણના થાય છે. ૬.

વિશેષ—આ મંત્રમાં જે માત્રાની સાથે આત્માના જે પાદનો અલેદ છે તે કહેવામાં આંચું છે. જેમ નામત અવસ્થાવાળા વિરવથી અલિપ્ત વૈશ્વાનર છે તે અકાર માત્રારૂપ છે. પ્રકૃત મંત્રમાં અલેદતુલ્ય ધર્મોનું વર્ણન કરવામાં આંચું છે. જેમ સર્વ પ્રપંચમાં વિરાડ વ્યાપક છે તેમજ સર્વવાક્ રૂપમાં અકારપણ વ્યાપક છે, તથા જેમ આત્માના પાદોમાં પ્રથમ પાદ વિરાટ છે તેમજ ઓમકારની માત્રાઓમાં પ્રથમ માત્રા અકાર છે. એવીજ વ્યાપકતા તથા પ્રથમતા રૂપે જ, સમાન ધર્મોથી બનેલી એકતા છે. જસ, તેમના અલેદનું ચિંતન કરનારા સુસુક્ષ્મ અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

સ્વપ્નસ્થાનસ્તૈજસ ઉકારો દ્વિતીયા માત્રોત્કર્ષાદુભય-
ત્વાદોત્કર્ષતિ હ વૈ જ્ઞાનસન્નતિ સમાનશ્ચ ભવતિ નાસ્યા-
ન્નશ્ચવિત્કુલે ભવતિ ચ એવં વેદ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—ઉત્કૃષ્ટ તથા અકાર મહારની મધ્યમાં સ્થિત હોવાને કારણે સ્વપ્ન જેનું સ્થાન છે, તે તેજસ ઓમકારની બીજી માત્રા ઉકાર છે. જે ઉપાસક ઉકાર તથા તેજસની એકતાને બાંધે છે તે પોતાની જ્ઞાનપર પરાની વૃદ્ધિ કરે છે તથા યત્ન મિત્રાદિકો પ્રતિ સમાન થાય છે. તથા તેના કુળમાં કોઈ પુરુષ એવો થતો નથી કે જે બ્રહ્મજ્ઞાનથી હીન હોય, બ્રહ્મવેદના ન હોય. ૧૦.

વિ. વિ. ભા. ૧૦—સ્વપ્નાવસ્થાવાળો જે તેજસ છે, તે દ્વિતીય ઉકાર માત્રા રૂપ છે. ઉત્કૃષ્ટતા તથા દ્વિતીયતા એ જ સમાન ધર્મો બંનેમાં વિદ્યમાન તેજસરૂપ દ્વિતીયપાદમાં તથા ઉકાર રૂપ દ્વિતીય માત્રામાં સમાન ધર્મ ઉત્કૃષ્ટતા તથા દ્વિતીયતારૂપ બાંધીને જે પુરુષ બંનેના અલેદનું ચિંતન કરે છે, તે અત્યંત જ્ઞાનની વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા તે યત્ન મિત્રમાં સમાનતા રૂપ કુળને પ્રાપ્ત કરે છે. એ ધ્યાતા પુરુષના વચમાં કોઈ પણ અજ્ઞાની પુત્રાદિક યતા નથી. ૧૦.

વિશેષ—સ્વપ્નાવસ્થાવાળું તેજસ નામક બીજું પાદ ઓમકારની બીજી માત્રા ઉકાર છે. જેમ ઉકાર ઉત્કૃષ્ટ છે, તથા અકાર મહાર બંનેની વચમાં છે, તેમજ તેજસ પાદ વિરવપાદની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ છે તથા વિશ્વ અને પ્રાણ બંનેની મધ્યમાં પણ છે, તેથી બંનેની સમાનાવિકરણતા છે એકે સર્વ વર્ણોમાં પહેલો તથા વ્યાસ હોવાથી વાસ્તવમાં અકાર ઉત્કૃષ્ટ છે, તથા

અકારથી અવ્યવહિતોત્તર ઉચ્ચરિત હોવાથી સંભના પછી મંત્રીની પેઠે ઉકારમાં પણ ઔપચારિક ઉત્કૃષ્ટતા છે. આ પ્રકારે જે વિદ્વાન બીજા પાઠ તથા બીજા માત્રાની એકતાને બાંધે છે, તે ઉત્કર્ષના મહિમાથી સ્વબુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરે છે. તે મિત્રનો, તેમજ શત્રુનો પણ પ્રિય બને છે, તથા તેના કૃણમાં કોઈ મૂર્ખકે નાસ્તિક થતો નથી. ૧૦.

સુષુપ્તસ્થાનઃ પ્રાજ્ઞોમકારસ્તૃતીયા માત્રા મિતેરપીતેર્વા મિનોતિ હ વા ઇદં સર્વમપીતિશ્ચ ભવતિ ય एवंવેદ ॥૧૧॥

ભાવાર્થ—જેનું સુષુપ્તિ સ્થાન છે, તે પ્રાજ્ઞ, માન તથા લયને કારણે ઓમકારની ત્રીજી માત્રા મકાર છે. જે ઉપાસક એવું બાંધે છે તે આ સર્વ સંસારને માપી લે છે. અર્થાત્ તેના યથાર્થ સ્વરૂપને બાંધી લે છે તથા અપીતિ એટલે કે જગતના કારણરૂપ થઈ જાય છે. ૧૧.

વિં વિં બાબ્થ—સુષુપ્તિનો આંભમાની પ્રાજ્ઞ ત્રીજી માત્રા મકાર છે, તેનું કારણ, પરિણામ તથા એકીભાવ છે. અર્થાત્ સુષુપ્તિના સમયમાં વૈશ્વાનર તથા તૈજસ પ્રાજ્ઞમાં પ્રવેશ કરે છે તથા જાગૃત અવસ્થામાં તેમાંથી બહાર નિકળી જાય છે આ પ્રવેશ કરવાના તથા નિકળી જવા દ્વારા પ્રાજ્ઞ, બાંધે કે વૈશ્વાનર તથા તૈજસનું પરિભાષ કરે છે. તેમજ ઓમકારના ઉચ્ચારણના અંતમાં અકાર તથા ઉકાર મકારમાં પ્રવેશ કરે છે તથા ઉચ્ચારણના આરંભમાં ફરી બહાર નિકળી આવે છે અહીં પણ પરિભાષ કરવાની સમતા છે. તથા જેમ સુષુપ્તિમાં વૈશ્વાનર અને તૈજસ એકીભૂત થઈ જાય છે, એ તુલ્યતા (સમાતા) થી પણ પ્રાજ્ઞ અને મકારની એકતા છે. જે એવું બાંધે છે તે નિશ્ચય આ સર્વ જગતને યથાર્થ રૂપમાં બાંધી જાય છે. તથા જગતના કારણ સાથે એકીભૂત થઈ જાય છે. ૧૧.

વિશેષ—અહિં વેદાંત વિજ્ઞાનના મુનિશ્ચયને અર્થે મહાત્માઓના મુખા-વિન્દ્યી હરે સાંભળ્યું છે કે ‘ઓમ’ એ વાચક પદ છે, તેમાં અ, ઉ, મ એ ત્રણ-માત્રાઓ છે, તેમાના અકારથી આસિ-વ્યાસિ, ઉકારથી ઉત્કર્ષ તથા મકારથી મિતિ-માન-માપ અર્થે વાચ્યમાં લેવામાં આવેલા છે. ઓમ વાચક શબ્દ જેમ શુદ્ધ વાચ્યમાં આદેશિત કરવામાં આવે છે, તેજ વાચકના આકાશાદિઅવયવોમાં પણ વર્ણરૂપથી પ્રતીત થાય છે. જેમ ‘મિતિ’ માં ‘મ’ આદિ, ‘ઉત્કર્ષ’ માં ‘ઉ’ તથા ‘આસિ’ માં ‘અ’. એ ત્રણે અક્ષરોથી ઓમ બને છે, એજ વાચ્ય વાચકની

એકતા છે. વાત એવી છે કે મકારથી સર્વમાં વ્યાપ્ત, સર્વને નિયમપૂર્વક પોતપોતાના કામમાં ચલાવનારો; ઉકારથી મધ્યસ્થ હોનારો, ઉત્કૃષ્ટ, અવાન્તર પ્રલય દશામાં રહેનારો, તથા મકારથી સર્વનો પ્રમાણકર્તા, જ્ઞાનસ્વરૂપ વાચ્ય ઈશ્વરનું પ્રદેશ છે. આ પ્રમાણે આ મંત્રથી ઉપાસના પ્રસંગમાં વાચ્ય વાચકની એકતા દેખાડવામાં આવી છે. જે સાધક આ એકતાને બાંહે છે તે સર્વકાંઈ બાંહે છે અને અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૧૧.

અંગેની ઉપાસના કહીને હવે પ્રધાન ઉપાસનાને કહે છે—

**અમાત્રશ્ચતુર્થોઽધ્યવહાર્યઃ પ્રપન્નોપશમઃ શિવોઽદ્યત એવમોક્તારં
જાતમૈવ સંવિશત્યાત્મનાઽઽત્માનં ય ઇવં વેદ ॥ ૧૨ ॥**

ભાવાર્થ—માત્રા રહિત, તુરીય, મન તથા વાણીથી અગમ્ય, સકારણ પ્રપંચનો નાશક, કલ્યાણસ્વરૂપ, દૈતશૂન્ય; આ પ્રમાણે ઓમકાર આત્માજ છે. જે ઉપાસક તેને એ પ્રકારે બાંધે છે, તે સ્વતઃ પોતાના અત્મામાંજ પ્રવેશ કરી જાય છે. ૧૨.

વિં વિં ભાષ્ય—જે ચેતન, અધ્યસ્ત્ર ત્રણ માત્રાવાળું ઓમકારની સાથે અલેહ રૂપે પ્રતીત થાય છે, તેજ અહીં ઓમકારથી વિવક્ષિત છે. એ ઓમકાર રૂપ ચેતનની પાંચાક્ષની સાથે એકતા થાય છે. એ પ્રમાણે માત્રા કલ્પનાથી રહિત ઓમકારનું વાસ્તવમાં અમાત્રરૂપ છે, એ અમાત્રનો તુરીયની સાથે અલેહ છે. એ અમાત્ર રૂપ તુરીય ક્રિયાથી રહિત છે, પ્રપંચના સ્વભાવથી શૂન્ય છે, આનંદ સ્વરૂપ છે, તથા સર્વલેહ કલ્પનાથી રહિત છે. એ પ્રમાણે બાહ્યનારો અધિકારી પોતે સ્વયં પોતાના પારમાર્થિક સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે, અજ્ઞાનથી નિવૃત્ત હોવાને કારણે યુગ્મ જન્મ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થતો નથી. એ કૃપાર્થવા ઓમકારના ધ્યાનનું જ પરિણામ છે. ૧૨.

વિશેષ—આ પ્રકરણમાં વિચિત્રો મકારથી અલેહ, તૈજસનો ઉકારથી અલેહ તથા પ્રાણનો મકારથી અલેહ, એ પ્રમાણે અલેહનું નિરૂપણ કરીને પછી અલેહ ત્રણ ચિતનનાં જે ભિન્ન ભિન્નનું રૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે ઓમકારના ધ્યાનને સારજ કરેલું છે. તેથી ઓમકાર ધ્યાનનું સ્તુતિરૂપ હોવાથી એ કથન અર્થવાદ રૂપ છે એમ બાંધવું. ભગવતી શ્રુતિનું ભિન્ન ભિન્ન રૂપ નિરૂપણમાં વાત્સર્થ્ય નથી પરંતુ પ્રધાન ઓમકાર ધ્યાનના રૂપ પ્રતિષ્ઠાનમાંજ અભિપ્રાય છે.

અન્યથા ઉપાસનાની અનેકતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. નિષ્કર્ષ એ છે કે કેવળ ઓમકારનું ધ્યાનજ શ્રુતિથી વિવક્ષિત છે. ૧૨.

૧—ઓઢ્ઠારશ્ચાયશબ્દશ્ચ દ્વાવેતૌ મદ્ધણઃ પુરા ।

કળ્ઠં મિત્ત્વા વિનિર્યૌતૌ તસ્માન્માઙ્ગલિકાવુમૌ ॥ ૧ ॥

ઓઢ્ઠારં પિતૃન્પેજ ગાયત્રીં માતરં તથા ।

પિતરૌ ચો ન જાનાતિ સ વિપ્રશ્ચાન્યવીર્યજઃ ॥ ૨ ॥

હત્યાદિ ઇષ્ટાં વચ્ચનોથી આકર ઓમોમાં ઓમકારનાં વર્ણન કરવામાં આવેલા છે. ઓમકાર પિતૃરૂપ છે, તેને જાણ્યા વગર બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણ થઈ શકતો નથી. યોગમાર્ગની ઉપાસના, સર્વ પ્રકારના પુન્યતમ કર્મ સમૂહ, જેવાં કે—હાન, યજ્ઞ, તપ, સ્વાધ્યાય, જપ, ધ્યાન, સંધ્યોપાસના, પ્રાણાયામ, દેવ પિત્ર્ય મત્રોચારણ, બ્રહ્મારંભાદિ સર્વ કર્મ, શુભ કાર્ય, તેમના આરંભ પરિ સમાપ્તિમાં, જેનું સ્મરણ કર્યા વગર એટલે કે 'ૐ તત્ સત્' કહ્યા વગર કોઈ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી, એવા એ ઓમકારનું સર્વથી મુખ્ય નામ છે. ઋગ્ વેદમાં જેને સ્વરિતોદાત્ત એકાક્ષર કહેલો છે, યજુર્વેદમાં સર્વોદાત્ત એકાક્ષર, સામવેદમાં દીર્ઘોદાત્ત એકાક્ષર તથા અયર્વેદમાં સંક્ષિપ્તોદાત્ત એકાક્ષર કહેલો છે, તે સર્વોત્કર્ષેજુ વર્તમાન ઓમકારજ છે.

૨—જે પ્રદાને જાણવાની ઇચ્છાવાળા છે, તેમણે ઓમકારનું અવલંબન કરવું. એ એક અવલંબન છે. ઓમકારજ પરચ્છા છે, ઓમકારમાં નર, પશુ, પક્ષી, સ્થાવર, જંગમ, ચરાચર, આકાશ, પૃથ્વી આદિની કલ્પના કરવામાં આવી છે, તેને મહાત્મા હોક પ્રત્યક્ષ કરીને દેખાડી શકે છે. રાજપુત્ર સત્ય-કામના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જે પર અપર બ્રહ્મ સ્વરૂપોનું ઉપપાદન કરવામાં આવેલું છે, તે બંને ઓમકાર સ્વરૂપજ છે. ત્યાં અકાર, ઉકાર, મકાર, તેમાંથી એક એક માત્રાના ધ્યાનના રૂળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. માત્રાત્રય સમપ્તિરૂપ ઓમકારની ઉપાસના કરવાના રૂળનું તો કહેવુંજ શું ? એ ઓમકારનું સર્વ મંત્રોની આદિમાં ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. ઓમકાર મહામંત્રથી ચરાચર જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે તથા આ યાવન્માત્ર પદાર્થોમાં ઓતપ્રોત થઈ કેવી રીતે વ્યાપ્ત રહેલું છે. તેનું મહત્વ સમજવાને સાફ મહાત્માઓના સત્સંગનો આશ્રય તેવો જોઈએ. જેમ હમે તેમની કૃપાથી આ વિષયમાં જે કાંઈ જાણ્યું છે, તેમજ જે કાંઈ ઇચ્છા કરે તે જાણી શકે છે.

૩—વાસ્તવમાં 'ઓમ' શબ્દ એવો વ્યાપક છે કે તેના પ્રત્યેક ધર્માવ-

લંબીના મતમાં, ચાહે તે સત્તાતની હોય, આર્થ હોય, જૈન, બૌદ્ધ, ક્રિશ્ચિયન તથા યવન આદિ હોય, તેમાં તેનું મહત્ત્વ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. એટલું જ નહીં પણ ખાળક ત્યાં સુધી કે પશુ પક્ષી પણ આ ઓમકારના ઉચ્ચારણથી રિક્ત નથી. કારણ કે ઓમ અનાયાસ, ઉચ્ચારણની શિક્ષા વગરજ દૈવસિદ્ધ ઉચ્ચારિત થાય છે. અર્થાત ઉદર સ્થાનથી ઉત્પિત વાયુથી ઓછોના સારી રીતે ખુદ્દા જતાં છુંદામૂળથી નિકળેલી જે ધ્વનિ થાય છે, તે 'અ'થી થાય છે, એ ધ્વનિ શ્વાસની સાથે મુખથી નિકળતી રહે છે, જ્યારે આ ધ્વનિને કરતાં ઓછ બધે થવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે એ ધ્વનિ ઉદયને સંભળાય છે એ ધ્વનિ પણ મુખથી બહાર શ્વાસની સાથે જતી રહે છે, તથા જ્યારે આ ધ્વનિને કરતાં કરતાં ઓછ બધે થાય છે ત્યારે એ ધ્વનિ 'મ' થઈને સંભળાય છે.

૪—આ ભૌતિક જગતની ઉત્પત્તિઓ ઝંઘીજ થએલી છે. ઓમમાંજ વિશ્વ સ્થિત છે તથા ઓમમાંજ તે લીન થઈ જાય છે. સર્વથી પરાતપર બ્રહ્મ છે, વેદોમાં તેને 'ઓમ' નામથી ઓળખાવેલો છે. છતાં સુએ ધ્યાન કરતી વખતે સર્વથી પહેલા હીલ્ પ્રણવની ઓમધ્વનિ ત્રણ વાર કરવી જોઈએ, અથવા છ વાર કે ખારખાર ક્રિચ્ચસ્વરથી કરવી જોઈએ. જેમ હાથની તાળીના અવાજથી ખેતરમાંના પક્ષિયોને ઉડાડી દેવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે ઓમકારની ગજના મનની સર્વ સસારી વાતોને નસાડી મુકે છે પછી નિઃકંટકાવસ્થામાં પ્રૂળ ધ્યાન લાગી જાય છે.

૫—ઓમકારજ બ્રહ્મનું મુખ્ય નામ છે. એવું બીજું કોઈ પણ નામ કે ધ્વનિ નથી કે જે એ પ્રકારે આકાશવત્ સર્વવ્યાપી તથા પરિપૂર્ણ હોઈને સત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મનું વાચક હોય. એની વિશેષતાનું રહસ્ય જાણવું હોય તો એકાંતમાં એક કલાક સુધી પ્રણવનો જપ કરી જીવો, પછી બીજા કલાકમાં કોઈ બીજા નામનો જપ કરે તે પછી આપને સ્વ સંવેદકથી પ્રતીત થઈ જશે. ઓમકરનો મહિમા દેવતાઓ કે મનુષ્યો તો શું કહે ? સહસ્રમુખી શેષ તથા પ્રણવરૂપ શિવની શક્તિ પાર્વતી પણ એ તારક મંત્ર ઓમના ગુણાનુવાદ કરતાં ચાકી જાય છે. વેદાંતિ સંન્યાસી મહાત્માઓના ઈશ, વિનય, સ્તુતિ અથવા પ્રાર્થનાને સમયે જગવાનને પ્રેમપૂર્વક સાદ કરવાનો એકમાત્ર આસરો (ધ્વનિ) ઓમજ છે. એ સર્વત્ર નિર્બંધ વિચરનારા સંન્યાસિયોનું રક્ષાકવચ છે. અથવા હુધા, તૃપાની કાંઈ પણ પરવાહ ન કરનારા બીજા પરિમજન કરનારા સંતોનો એ ઓમ પદ્યેય રસ્તાનું ખર્ચ છે. જે સ્થાન જિપર વિદ્યાન બ્રાહ્મણ તથા બ્રહ્મવેદા સંન્યાસિયોનું અહનિશ વેદાંત ચિંતન થાય છે, એવા મઠનો ત્રિમાત્રિક ઓમ ત્રિરંગી ગડો છે.

૬—એ ઓમ્કાર પરમહંસ મહાત્માઓને અતિ પ્રિય છે. જે બહિર્-
 મુખ છે તથા રાગ દ્વેષાદિ દોષોથી દ્વષિત અંતઃકરણવાળા છે, તેમનો આ ઓમ્-
 કારના ધ્યાનમાં અધિકાર નથી. રાગ દ્વેષાદિ દોષોથી રહિત જે અંતર્મુખ પુરૂ-
 ષોની ભોગોમાં કામના નથી. તેમને આજ જન્મમાં ઓમ્કારના ધ્યાનથી જ્ઞાન
 પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. જે પુરૂષોને પરલોકના ભોગોની કામના તો છે પરંતુ તેને
 શરીરને તેઓ ગુરુમુખથી ઓમ્કારનો ઉપદેશ સાંભળી તેનું ધ્યાન કરે છે, તે
 પ્રતિબંધક વશ પુરૂષને જ્ઞાન તો થતું નથી પણ દેવયાન માર્ગથી બ્રહ્મલોકમાં
 પહોંચી જાય છે. ત્યાં ગએલા એવા ઉપાસક ઇશ્વરના સમાન સત્યસંકલ્પવાળા
 થઈ જાય છે. પરંતુ એ ઉપાસકમાં જગતની ઉત્પત્તિ ઇત્યાદિ કરવાની શક્તિ
 હોતી નથી એટલે ઇશ્વરમાંજ છે. હા, એ વાત છે કે તે ઉપાસક એ લોકમાંજ
 જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે હિરણ્યગર્ભની સાથેજ એ ઉપાસક વિદેહ કૈવ-
 લ્યને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. અને જે ઓમ્કારના ધ્યાન પુરૂષની આ લોકના
 ભોગોમાં કામના રહી ગએલી હોય છે તો એ યોગબદ્ધ આ લોકમાં જે શુદ્ધ
 કુળવાળો ધનાઢ્ય હોય છે તેના ઘરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ જન્મમાં અનેક
 પ્રકારના ભોગોને ભોગવીને વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ તે. ઓમ્કારના ધ્યાનમાં અથવા
 શ્રવણાદિકોમાં પ્રવૃત્ત થઈને જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ઓમ્કારનું ધ્યાન
 કરનારા પુરૂષની જ્યારે આ લોક કે પરલોકના ભોગોમાં કામના રહેતી નથી,
 પણ કોઈ પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ બાવી પ્રતિબંધજ રહેલો હોય છે, ત્યારે એ ધ્યાતા
 પુરૂષનો દ્વિતીય જન્મ, યોગી તથા જ્ઞાની પુરૂષના કુળમાં થાય છે. એ દ્વિતીય
 જન્મમાં અભ્યાસ વૈરાગ્યાદિ સાધનોનું સંપાદન કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્તિદ્વારા તે
 મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૧૨

ॐ ભદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રુણુયામ દેવા ભદ્રં પર્યેમાક્ષમિર્યજઞ્ઞાઃ ।
 સ્થિરૈરક્લૈસ્તુષ્ઠુવાસસ્તનૂભિર્વ્યશેમ દેવહિતં યદાયુઃ ॥
 સ્વસ્તિ ન ઇન્દ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ સ્વસ્તિ નઃ પૂષા વિશ્વવેદાઃ ।
 સ્વસ્તિ નસ્તાદ્યૌર્ઽરિષ્ટનેમિઃ સ્વસ્તિ નો વૃહસ્પતિર્દધાલુ ।

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ઇતિ શ્રી આ માણ્ડૂક્યોપનિષદ્ બિપર સ્વામી શ્રી વિદ્યાનન્દભ

મહારાજ દ્વારા વિરચેત વિદ્યાવિનોદ જ્ઞાપ્ય સમાપ્ત.

માણ્ડૂક્યોપનિષ્ સંપૂર્ણ.

ૐ નમઃ સચ્ચિદાનંદાય

તૈત્તિરીયોપનિષદ્

વિદ્યાવિનોદ બાબ્યસહિત.

શિક્ષાવલ્લી, પ્રથમ અનુવાક

આ તૈત્તિરીયોપનિષદ્માં કહાકિ ઉપનિષદોની પેઠે ઇતિહાસપૂર્વક વ્યાખ્યાન નથી, તો પણ ત્રીજી જૂગુવલ્લીમાં કેમ પ્રકારનો ઇતિહાસ આવી ગયેલો છે. કારણ કે તે વ લીખા જૂગુસર્વિ પૂછનારા છે તથા તેમના પિતા ઉપદેશ છે. આ ઉપનિષદ્માં ૩૦ વલ્લી છે, તેમ પ્રથમવલ્લી શિક્ષાધ્યાય ૩૫ છે તથા બીજી ત્રીજી વલ્લિયોમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવામાં આવેલો છે. વાત એવી છે કે બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિને સારૂ ગુરૂની કૃપા તથા ચિત્તની એકાગ્રતાની પરમ આવશ્યકતા છે, તેથી પ્રથમ શિક્ષાવલ્લીમાં કથન કરવામાં આવેલું છે. તેના માટે કહેવામાં આવેલું છે કે જેનાથી સાધુ, શિક્ષાવલ્લીમાં ઉક્ત ઉપાસના આદિ આશ્રય લઈને ઉપનિષદ્ના શિક્ષાને, હૃદયગમ કરવામાં સમર્થ થઈ શકે.

ક્રમ્યજુર્વેદીય તૈત્તિરીયારખ્યકના સાતમાં, આઠમાં તથા નવમાં પ્રપાઠકોનું નામ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ છે, તેમાં જે સાતમાં પ્રપાઠક છે તેનેજ શિષ્ય વાની તથા ગાહિતી ઉપનિષદ્ પણ કહે છે, તથા આઠમાં અને નવમાં પ્રપાઠકને બ્રહ્મજ્ઞાન વલ્લી તથા જૂગુવલ્લી કહે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનવલ્લી તથા જૂગુવલ્લીમાં બ્રહ્મવિદ્યા મ પ્રધાન પ્રવર્તક વરણ છે, તેથી એ બંને વલ્લિયોને વારણી વિદ્યા અથવા વારણી ઉપનિષદ્ પણ કહે છે. તેના દશમાં પ્રપાઠકને નારાયણોપનિષદ્ તથા યાજ્ઞિકી ઉપનિષદ્ કહેવામાં આવેલું છે.

એમ કહેવાય છે કે બ્રહ્મચર્યાદિ નવ પારણ કરેલા યાગવલ્લીયાદિ વિધાર્થી વ્યાસજીના શિષ્ય વૈશંપાયન સર્વિ પાસે, યજુર્વેદીય શાખાના એક શ્લોક ૩૫

તૈત્તિરીયોપનિષદ્ અર્થાત્ યજુર્વેદનું અધ્યયન કરતા હતા. કોઈ નિમિત્તથી વૈશંપાયન ઋષિને પ્રાક્ષહત્યા લાગી ગઈ, તેના નિવારણને સારૂ તેમણે યાગ-વલ્કયને છેડીને ણીબા અહ્ય અવસ્થાવાળા પોતાના વિદ્યાર્થિઓને નિયમાચરણનો ઉપદેશ કર્યો, અર્થાત્ પોતાની પ્રાક્ષહત્યાના નિવારણને સારૂ શિષ્યોને પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ કડક કર્મ કરવાનું કહ્યું. એ સાંભળીને પ્રૌઢરૂપવાળા ઉત્તમ અધિકારી યાગવલ્કય ઋષિએ શુરને પ્રાર્થના કરી—હે ભગવન્ ! આ કડક પ્રકારનું નિયમાચરણ આ બાળક વિદ્યાર્થિઓથી ચતુ અશક્ય છે, અને હું પરિપક્વ આયુવાળો તથા શરીરે પણ સુદૃઢ છું, તેથી હું એકલોજ આ નિયમાચરણ કરીને આપની પ્રાક્ષહત્યાનું નિવારણ કરવાનો યત્ન કરીશ, મને આરા આપો. પ્રાક્ષહત્યાના પાપને કારણે મલિન બુદ્ધિ શુરે, શિષ્યના વિનમ્ર વચનોને અહંકાર યુક્ત સમજીને કહ્યું—હે યાગવલ્કય ! હું મારું છું તું ઘણો ગર્વિષ્ટ છે, તે પ્રાક્ષહત્યાના બાળક વિદ્યાર્થિઓનું અપમાન કર્યું છે, તેથી તું મારી પાસેથી પ્રકૃત્ય કરેલી વિદ્યાનો ત્યાગ કરી દે. જો તું તેમ નહીં કરે તો તને હું હમણાંજ મરી જવાનો શાપ દઈશ.

આ પ્રમાણે શુર વૈશંપાયનના અત્યંત ક્રોધપૂર્ણ શાપના ભયથી શિષ્ય યાગવલ્કયે અધ્યયન કરેલી વેદ વિદ્યાનો, ગજ ક્રિયાવત્ યોગમગથી વમન કરીને ત્યાગ કર્યો. તે સમયે યાગવલ્કય દ્વારા વમન કરેલી વિદ્યાને અન્ય કોઈ એક પ્રાક્ષહત્યા બાળક વિદ્યાર્થિએ પોતાના શુરની આસથી તિત્તિરિ પક્ષી બનીને ગ્રહણ કરી લીધી, ત્યારથી એ વિદ્યાનું નામ 'તૈત્તિરીય વિદ્યા' ખસ્યું તથા જે પ્રાક્ષહત્યા તે વિદ્યાને ધારણ કરી હતી તેના વંશના લોક આજ સુધી તૈત્તિરીય શાખાવાળા કહેવાય છે. તથા તૈત્તિરીય શાખાનું આ ઉપનિષદ્ પદ્મ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ કહેવાય છે.

એની ખબર નથી કે આ ઉપાખ્યાન કરાંનું છે, પણ તેને હમે વિદ્વાન પ્રાક્ષહત્યા તથા વેદાંતી મહાત્માઓ પાસેથી બસાબર સાંભળતા આવ્યા છીએ. આ ઉપાખ્યાનમાં પરમ માનનીય મહર્ષિ વૈશંપાયનને ક્રોધાવિષ્ટ બતાવીને અતિ દુઃખ કેખાડવામાં આવ્યા છે, તેથી ઋષિની અપતિશ્ઠા થાય છે. તેથી અહીં એ કહેવુંજ ઠીક યશે કે તિત્તિરી કોઈ ઋષિનું નામ હતું, તેમના દ્વારા કહેવાયેલી વિદ્યા તૈત્તિરીય નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. એ વિદ્યાનું પ્રતિષ્ઠાન કરનારે પ્રંય પણ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ કહેવાયો. અહીં ઉપનિષદ્ શબ્દની નિરૂક્તિ ભાષ્યકાર શ્રી શંકરાચાર્યે આ પ્રમાણે કરી છે—સુસુષુ સુરૂપના ગર્ભ, જન્મ તથા જરા આદિનું ઉત્કેદન કરીને એટલેકે તેમનો નાશ કરવાને કારણે ઉપનિષદ્ શબ્દથી

વિદ્યા સમજવાની છે, અથવા પ્રજાની સમીપ લઈ જનારી હોવાથી, અગર તેમાં પરમ શ્રેય પ્રજા ઉપસ્થિત છે તેથી એ વિદ્યા ઉપનિષદ્ છે. આ વિદ્યાના હોવાથીજ આ ગ્રંથ પણ ઉપનિષદ્ કહેવાયો છે. પ્રત્યેક ગ્રંથની પ્રવૃત્તિના અંગ-ભૂત અનુબંધ ચતુષ્ટય હોય છે. તે અહીં એ છે કે—માનાન્તરથી અનધિગત પ્રજા અહીં વિષય છે, જ્ઞાનવિદ્યા દ્વારા મુક્તિ પ્રયોજન છે, સાધન ચતુષ્ટય સંપન્ન અધિકારી છે તથા પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદક ભાવ સંબંધ છે.

અંતાઃકરણની શુદ્ધિને સારૂ શિક્ષા કહેવામાં આવેલી છે. તેમાં નાના પ્રકારના વિધ્નોની આપત્તિ છે, તેથી તેમની નિવૃત્તિને સારૂ સર્વથી પહેલાં શાંતિ કરનારા મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે છે, યથા—

ૐ શં નો મિત્રઃ શં વરુણઃ શં નો ભવત્સર્વમા ।
શં ન ઇન્દ્રો બૃહસ્પતિઃ શં નો વિષ્ણુરુદ્રક્રમઃ ॥
નમો વ્રહ્મણે । નમસ્તે વાયો । ત્વમેવ પ્રત્યર્ચં બ્રહ્માસિ ।
સ્વામેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્મ વદિષ્યામિ । ઋતં વદિષ્યામિ ।
સત્યં વદિષ્યામિ । તન્મામવતુ । તદ્વત્કારમવતુ । અવતુ મામ્ ।
અવતુ વક્તારમ્ ॥ ૧ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ભાવાર્થ—પ્રાણવૃત્તિ તથા કિવસના અભિમાની દેવતા મિત્ર સૂર્ય હમે દોષોને કટ્યાણુકારી હો. અપાનવૃત્તિ તથા રાત્રિના અભિમાની દેવતા વરુણ હમારૂં કલ્યાણુ કરે. ચક્ષુ તથા આહિત્યના અભિમાની દેવતા અર્ચમા હમાને શુભદાયક હો, બળના અભિમાની દેવતા ઇન્દ્ર, વાયુ તથા શુદ્ધિના અભિમાની દેવતા પ્રજાસ્પતિ હમારા કલ્યાણુકારી હો. તથા ચરણોને વધારી રાખનાર વિષ્ણુ દેવતા હમારૂં મંજળ કરે. પ્રજારૂપ વાયુને નમસ્કાર હો. હે વાયો ! તમને નમસ્કાર છે. તમેજ ઇન્દ્રિયોના ગોચર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હો. તમનેજ પ્રત્યક્ષ પ્રજા કહીય. તમનેજ ઋત યાઓછા નિશ્ચિત અર્થ કહીય, તથા તમનેજ સત્ય કહીય. કારણ કે વાક્ તથા ચરીરથી સંપન્ન યનારા કાર્ય પશુ તમારેજ આધીન છે, તેથી તમે વિદ્યાજ્ઞાન દ્વારા મારી રક્ષા કરે, તથા પ્રજાનું નિરૂપણ કરનારા આચાર્યની પણ રક્ષા કરે અર્થાત્ તેમને વકતૃત્વનું સામકર્ષ્ય આપે. મારી રક્ષા કરે તથા વજ્રાની રક્ષા કરે, ત્રણે પ્રકારના વાવોની શાંતિ યાઓ. ૧.

વિદ્યાવિનોદ બાબ્બ—સાંસારિક પદાર્થ વિનાશી છે, એ વાત સર્વ કંઈ જાણે છે, તોપણ તે રક્ષા કરે છે. જેમ કે—એક દિવસ મકાન જરૂર પડી જશે, તોપણ મુધાર આદિ કરીને તેને અધિક સ્થાયી બનાવવાનો ચત્ર કરવામાં આવે છે. બીજું શું કહીએ પણ આ શરીરનું એક દિવસ નિશ્ચય પતન થવાનું છે, તોપણ ખાન, પાન, ઔષધ, શીત ઉષ્ણ આદિ અનેક ઉપાયોથી તેની રક્ષા કરવામાં આવે છે, અને કરવી પણ જોઈએ. પોતાના ઉપયોગમાં આવનારી વસ્તુઓની રક્ષા કરવી, એ બુદ્ધિમત્તાની વાત છે. જ્યારે કે સાંસારિક પદાર્થોની રક્ષાના તથા તેમાં આવનારા વિધોની નિવૃત્તિના ઉપાય મનુષ્ય બરાબર કર્યા કરે છે, તો પછી જન્મ મરણાદિ દુઃખોથી સહને સારૂ હોઠાવનારી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં આડે આવનારા વિધોની નિવૃત્તિને સારૂ તો પ્રબળ પ્રયત્ન કરવોજ જોઈએ.

પ્રકૃત મંત્રમાં મિત્ર, વરુણ આદિ જન્ય ભૂતિયોનું એટલા માટે સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે કે જેનાથી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિના વિધોનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય. આ મંત્રમાં વાયુને બ્રહ્મ કહેલું છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે પ્રાણ-વાયુના રહેતાંજ બ્રહ્મવિદ્યાનું ચિતન કરી શકાય છે, એટલે કે અન્ય ઇન્દ્રિયોના કરતા પ્રાણ આત્મજ્ઞાન પ્રતિ અધિક અંતરંગ છે. આ મંત્રમાં પોતાની અને સાથેજ આચાર્યની રક્ષાની પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી છે, તે એટલા માટે કે અધિકારીનો સદ્ભાવ્યાસ સદા ચાલુ રહે. ૧.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં બ્રહ્મવિદ્યાવિષયક વિધોની નિવૃત્તિને અર્થે અધિકારીએ કેવલાઓને વારંવાર નમસ્કાર કરેલા છે, તેનું તથા શાંતિની ત્રણ વાર આવૃત્તિનું તાત્પર્ય, આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદેવિક તાપોની નિવૃત્તિને સારૂ છે. અર્થાત્ જવરાહિ, આધ્યાત્મિક, ચોર, વાઘ આદિ ઉપદ્રવ આધિભૌતિક તથા યક્ષ રાક્ષસ આદિ ઉપદ્રવ આધિદેવિક, એ ત્રણે બ્રહ્મવિદ્યાની ઇચ્છાવાળા અધિકારીને કહી પ્રાપ્ત ન થાય, તેને સારૂ ‘શાન્તિ.’ એ શબ્દને ત્રણ વાર કહેલો છે. ૧.

અનુવાક બીજો

આ પ્રમાણે પ્રથમ અનુવાકમાં કહેલા મંત્રના જપથી જેનું વિદ્ય નિવૃત્ત થઈ ગયું છે, એવા પુરૂષની અધ્યયનકાળમાં સ્વરાહિવિષયક ઉદાસીનતાની નિવૃત્તિને સારૂ શિક્ષાને કહે છે, તથા—

શીર્ષાં વ્યાख्याસ્યામઃ । વર્ણઃ સ્વરઃ । માત્રા ઘલમ્ ।
સામ સંતાનઃ । इत्युक्तः शोक्षाध्यायः ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હવે શિક્ષાનું સ્પષ્ટ કર્યું છે. વર્ણ, સ્વર, માત્રા, ઘળ, સામ તથા સંતાન એવા શિક્ષાધ્યાય કહેવામાં આવેલા છે. ૧.

વિન્ વિન્ ભાષ્ય—ઉપનિષદ્ અર્થપ્રધાન છે, અર્થાત્ અર્થ જ્ઞાનનું તેમાં મુખ્ય છે. આ અર્થના અભ્યયનનો પ્રયત્ન શિથિલ ન થઈ જાય તેને સાર પહેલા શિક્ષાધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ સ્વર, માત્રા આદિના ઉચ્ચારણનો પ્રયત્ન યિથિલ ન થઈ જાય તેને સાર શિક્ષાનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે. જેણે કરીને શિક્ષા આપે છે, એવા જે વર્ણ આદિના ઉચ્ચારણના લક્ષણ (ચાક્ષ) છે, તેને શિક્ષા કહે છે. અકારાદિ વર્ણ, ઉદાત્ત આદિ કંઠની કવિન રૂપ સ્વર, હ્રસ્વ, દીર્ઘ, ઋતુરૂપ માત્રા, શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં પ્રયત્નરૂપ ઘળ અર્થાત્ એકજ નિયમથી ઉચ્ચારણ કરતું; મધ્યમવૃત્તિથી વર્ણોના ઉચ્ચારણની સમતારૂપ સામ તથા વર્ણોના સંયોગરૂપ સંતાન; એજ વિષયઆ અધ્યાયમાં શિખવાને યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે શિક્ષાધ્યાય કહેવામાં આવ્યો. શિક્ષાનું અર્થ 'શીક્ષા' જે દીર્ઘાચ્ચારણ છે એ આર્થપ્રયોગ છે. ૧.

વિશેષ—એક, શબ્દશિક્ષા, બીજી અર્થશિક્ષા. એ બેઠથી શિક્ષા જે પ્રકારની છે. શબ્દ શિક્ષામાં વર્ણ, સ્વર, માત્રા, પ્રયત્ન, મધ્યમ-દ્રુત-વિલંબિત વૃત્તિ તથા સહિતા અવસાનાદિના યથાર્થ સ્વરૂપનો યોગ્ય અર્થ જાય છે. તેમાં શિક્ષા નામક વેદાંગ તથા વ્યાકરણ પશુ આવી જાય છે. બીજી શિક્ષામાં શબ્દ ક્રમ સ્વભાવને ધ્યાન કરવાનું હોય છે. આ દ્વિતીય શિક્ષા પ્રધાન છે તેથી તેનું વ્યાખ્યાન આ પુસ્તકમાં આવશે. આ વિષયના સંબંધમાં હમોએ મહાત્માઓ પાસેથી ઘણું જાણ્યું છે, પરંતુ અથિવિસ્તારભયથી અત્રે ટુંકામાં તેનું દિગ્દર્શન માત્ર કર્યું છે. ૧.

અનુવાક ત્રીજો

પૂર્વના શાંતિવંત્રમાં વિષ્ણુ શાંતિ માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી, આ સમયે શિષ્ય, વિદ્વા તથા તેના રૂઢના ઉત્કર્ષની પ્રાર્થના કરે છે—

सह नौ यशः । सह नो ब्रह्मवर्चसम् । अथातः
संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिररणेषु ।

અધિલોકમધિજ્યોતિષમધિવિદ્યમધિગ્રજમધ્યાત્મમ્ । તા
મહાસ ૨ હિતા ઇત્યાચક્ષતે । અથાધિલોકમ્ । પૃથિવી
પૂર્વરૂપમ્ । યૌરુત્તરરૂપમ્ । આકાશઃ સન્ધિઃ । વાયુઃ
રંધાનમ્ । इत्यधिलोकम् ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—લોકમાં હમો જાને શુર શિષ્યોને યશ પ્રાપ્ત થાઓ,
હમો જાનેને પ્રકૃતેજ પ્રાપ્ત થાઓ. હવે હમો સંહિતાની ઉપાસનાના પાંચ
અધિકરણોમાં વ્યાખ્યાન કરીશું. અધિલોક, અધિજ્યોતિષ, અધિવિદ્ય, અધિ-
ગ્રજ, તથા અધ્યાત્મ. એ પાંચ ઉપાસનાઓને આચાર્ય લોક મહાસંહિતા કહે છે.
હવે હમો અધિલોકને કહીએ છીએ. પૃથિવી પૂર્વરૂપ છે, સ્વર્ગ ઉત્તરરૂપ છે,
આકાશ સંધિ છે, વાયુ સંધાન છે. આ પ્રમાણે એ અધિલોક કહેવાયો. ૧.

વિ० વિ० સાધ્ય—હવે વિદ્યા અને તેના કૃપાના ઉત્કર્ષને માટે શિષ્ય
પ્રાર્થના કરે છે—હમો શિષ્ય અને શુરની વિદ્યાના પ્રતાપથી પ્રગટ થએલી કીર્તિ
સાથે સાથે પ્રાપ્ત થાઓ, તથા હમો જાનેના મુખની કાંતિ સાથે સાથેજ પ્રકૃતેજથી
યુક્ત થાઓ. જે પુરૂષોની બુદ્ધિ શાસ્ત્રાધ્યયન દ્વારા પરિમાણિત થઈ ગએલી છે,
તેઓ પણ પરમાર્થતત્ત્વને સમજવામાં સહસા સમર્થ થતા નથી, તેથી હવે
હમો સંહિતા-વેદની, ઉપનિષદ-ઉપાસનાની, પાંચ જ્ઞાનાશ્રયોમાં વ્યાખ્યા કરીશું.
અધિલોકમ્: લોક સંબંધી ઉપાસના, અધિજ્યોતિષમ્: જ્યોતિષ સંબંધી ઉપા-
સના, અધિગ્રજમ્: ગ્રજ સંબંધી ઉપાસના, અધિવિદ્યમ્: વિદ્યા સંબંધી ઉપા-
સના તથા અધ્યાત્મમ્: આત્મા સંબંધી ઉપાસના, એજ પાંચ અધિકરણ છે.
પંક્તિ લોક તેને મહાસંહિતા કહે છે.

હવે લોક સંબંધી ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. સંહિતાનો
પ્રથમ વર્ણ પૃથ્વી છે, અંતિમ વર્ણ સ્વર્ગલોક છે, મધ્યશાળ આકાશ છે તથા
વાયુ તેમનો પરસ્પર સંબંધ કરાવનાર છે. ૧.

વિશેષ—પ્રથમ જે પાંચ ઉપાસનાઓનાં વર્ણન કરવામાં આવેલાં છે,
તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સંપૂર્ણ તોડેના અભિમાની દેવતાઓનું ધ્યાન કરવારૂપ
જે ઉપાસના છે, તેને ‘અધિલોકોપાસના કહે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ જ્યોતિ-
મંડળના અભિમાની દેવતાની ધ્યાન રૂપ ઉપાસનાને—‘અધિજ્યોતિષ’—વિદ્યાના
સાથે સંબંધ ધરાવનારા આચાર્ય અથવા વિદ્યાના અભિમાની દેવતાઓની

ધ્યાનરૂપ ઉપાસનાને 'અધિવિદ્યા' સંતાનસંબંધી પિતૃઓની ધ્યાનરૂપ અથવા પિતૃદેવતાઓની ધ્યાનરૂપ ઉપાસનાને 'અધિપ્રજા' તથા લોકતાના આશ્રયથી વર્તનારી છદ્ધા આદિના અભિમાની દેવતાઓના ધ્યાનરૂપ ઉપાસના 'અધ્યાત્મ' એટલે કે દેહ, સંબંધી ઉપાસના કહેલી છે. એજ ઉપાસનાઓને વેદવેદા મહાસંહિતા કહે છે. ૧.

મહાસંહિતાના પહેલા અવયવને કહીને હવે ત્રીજા અવયવનું કથન કરે છે, યથા—

અથાધિજ્યૌતિષમ્ । અગ્નિઃ પૂર્વરૂપમ્ । આદિત્ય
ઉત્તરરૂપમ્ । આપઃ સન્ધિઃ । વૈદ્યુતઃ સંધાનમ્ । इत्यधि-
ज्यौतिषम् ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—અગ્નિ પૂર્વરૂપ છે, સૂર્ય ઉત્તર રૂપ છે, જળ સંબંધી છે, વિજળી જ નેને મેળવનારી છે. આ પ્રમાણે અધિજ્યૌતિષ સંબંધી ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ૧.

વિં ૦ વિં ૦ શાબ્દ—મહાસંહિતાનો પૂર્વભાગ અગ્નિ છે, એટલે કે પ્રથમ અગ્નિનું ધ્યાન કરવું, પછી સૂર્ય જે ઉત્તરભાગ છે તેનું ધ્યાન કરવું. પછી જ ને ભાગોનું સંબંધીરૂપ જે જળ છે, તે જળનું ધ્યાન કરવું. એ જ નેને મેળવનારી વિજળી છે, પછી તેનું ધ્યાન કરવું, આ પ્રમાણે અધિજ્યૌતિષ વિષયક ઉપાસના કહેલી છે. ૨.

વિશેષ—અગ્નિ પૂર્વરૂપ છે, અર્થાત્ પ્રથમ પાર્થિવ અગ્નિથી જળ સક્ષમ થઈને સૂર્ય લોક અભિગુળ બાય છે, પછી સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર વર્ષાવે છે, તે પછી અગ્નિ તથા સૂર્ય જળમાં સંધિને પ્રાપ્ત કરે છે, તથા વિજળી જલમાં અગ્નિ તથા સૂર્ય એ જ નેનો સંબંધ કરાવનારી છે. ૨.

હવે ત્રીજા અવયવને કહે છે, યથા—

અથાધિવિદ્યમ્ । આચાર્યઃ પૂર્વરૂપમ્ । અન્તેવાસ્યુત્તરરૂપમ્ ।
વિદ્યા સન્ધિઃ । પ્રવચનઃ સંધાનમ્ । इत्यधिविद्यम् ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—આચાર્ય પૂર્વરૂપ છે, છાત્ર ઉત્તરરૂપ છે, વિદ્યા સંધિ છે, પ્રવચન અર્થાત્ અધ્યાપયન, આચાર્ય તથા છાત્ર એ જ નેમાં સંબંધ સ્થાપિત કરાવનાર છે. આ પ્રમાણે વિદ્યાસંબંધી ઉપાસનાનું વર્ણન કરેલું છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—સ હિતાના પૂર્વરૂપ આચાર્ય છે, અર્થાત્ પ્રથમ આચાર્યનું ધ્યાન કરવું તથા શિષ્ય સંહિતાનું ઉત્તરરૂપ છે તેથી મહાસંહિતાના ઉત્તરભાગમાં શિષ્યે દ્રષ્ટિ કરવી. તથા વિદ્યાનો પ્રતિષ્ઠાક જે અંત છે તે સંધિ છે તેથી બંને ભાગની સંધિમાં વિદ્યાનું ધ્યાન કરવું. અંતનું જે અધ્યયન છે તે સંધાન સ્વરૂપ છે, તેમાં પણ શિષ્યે ધ્યાન કરવું. આ પ્રમાણે વિદ્યાવિષયક ઉપાસનાનું વર્ણન કરેલું છે. ૩.

વિશેષ—વિદ્યા અધ્યયનનો વિષય છે, શાલ્લભામશિલામાં વિંધુબુદ્ધિ કરીને જેમ ઉપાસના કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે અહીં વિદ્યાના વિષયમાં ઉપાસના સંભવ નથી. લોકમાં કોઈ પણ અંથોની ઉપાસના કરતા નથી, પરંતુ તેમનું અધ્યયન કરે છે. એવી શંકા યતાં કહેવું જોઈએ કે પ્રકૃત મંત્રમાં ‘વિદ્યાનું’ સતત અધ્યયન કરવામાં પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહીં’ એ વસ્તુનું દ્રઢતાથી બોધન કરવાને સાફ વિદ્યાવિષયક ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ સંહિતામાં આચાર્યનું, છાત્રનું, વિદ્યાનું ઉપાસનારૂપથી સન્માન સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

॥ હવે સંહિતાના ચોથા અવયવને કહે છે, યથા—

અર્થાધિપ્રજમ્ । માતા પૂર્વરૂપમ્ । પિતૃત્તરૂપમ્ ।

પ્રજા સન્ધિઃ । પ્રજનન સંધાનમ્ । इत्यधिप्रजम् ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—હવે પ્રજા વિષયક ઉપાસના કહેવામાં આવે છે—માતા પૂર્વરૂપ છે, પિતા ઉત્તરરૂપ છે, પ્રજા સંધિ છે, તથા સંતાનોત્પત્તિ સંધાન અર્થાત્ સંહિતારૂપ છે. આ રીતે પ્રજા સંબંધી ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

વિં વિં ભાષ્ય—હવે સંતાન સંબંધી ઉપાસનાને કહે છે—માતા જનની પૂર્વરૂપ અર્થાત્ પૂર્વ વર્ણ છે, અર્થાત્ સંહિતાના પૂર્વવર્ણમાં માતૃદ્રષ્ટિ કરવી જોઈએ. પિતા, જનક ઉત્તરવર્ણ છે, તેથી ઉત્તરવર્ણમાં પિતૃદ્રષ્ટિ કરવી જોઈએ. પ્રજા અર્થાત્ પુત્ર પોત્રાદિ રૂપ સતતિ, સંધી છે, તેથી પૂર્વોક્ત દ્રષ્ટિમાં પ્રજા દ્રષ્ટિ કરવી જોઈએ. તથા પ્રજનન અર્થાત્ સંતાનની ઉત્પત્તિ સંધાન—સંહિતા રૂપ છે તેથી પૂર્વોક્ત સંધાનમાં પ્રજનન દ્રષ્ટિ કરવી જોઈએ. આ રીતે પ્રજા વિષયક ઉપાસના કહેવામાં આવી. ૪.

વિશેષ—પુત્ર પોત્રાદિ સંતાનોત્પત્તિના વિષયનું પરિજ્ઞાન એ છે કે સંતાનોત્પત્તિમાં માતા મૂળ અગર મુખ્ય કારણ છે. કારણકે માતા પોતાના

અંગોમાં જૂ (૧, ૨૫) ને સુરક્ષિત રાખતી પોતાના આહારથી પુષ્ટ કરે છે, તથા ઘણા કાળ સુધી પોતે કદ વેડીને પણ સંતાનનું રક્ષણ તથા અભિવર્ધનમાં આયુને અધિકાંશ કાલ વ્યતીત કરે છે. પિતા દ્વિતીય સાધન અગર ઉપરવાળો ભાગ છે. ઉપરવાળા ભાગનો અભિપ્રાય એ છે કે પિતા બાદ સાધનોથી માતાનું રક્ષણ કરે છે, તથા પોતાના શરીરના સર્વોત્તમ રક્તનો, વીર્યનો સંતતિ સૃષ્ટિને આરૂઢત્સર્જ કરી દે છે. સંતાનોની ઉત્પત્તિ થવી તેમાં માતા પિતા બંનેના અથ, સંબંધ તે પ્રીતિનું એકત્ર થવું એ કારણ છે. એ જ પ્રભવિષયક ગાન છે. ૪.

હવે પાંચમા અવયવને કહે છે. યથા—

અથાધ્યાત્મમ્ । અધરા હનુઃ પૂર્વરૂપમ્ । ઉત્તરા હનુઃ
ચરૂપમ્ । વાક્ સન્ધિઃ । જિહ્વા સંધાનમ્ । ઇત્યધ્યાત્મમ્ ॥૫॥

ભાવાર્થ—હવે દેહ સંબંધી ધ્યાનને કહે છે કે નીચેનો હોઠ પૂર્વ રૂપ છે, ઉપરનો હોઠ ઉત્તર રૂપ છે, વાણી સંધી છે અગર સંયોગસ્થાન છે તથા જિહ્વા મેળાપ કરાવનારી છે. આ પ્રમાણે અધ્યાત્મોપાસના કહેવામાં આવેલી છે.

વિં વિં ભાષ્ય—સંધાત વિષયક ઉપાસનાની વ્યવસ્થા આ પ્રકારની બણવી જોઈએ—જેમ મ્હોંમાં જે ભાગ છે, એક નાસિકા તરફ તથા બીજી નીચે હાડી તરફ. એ બંને ભાગોના મેળથી અન્નનું આવર્તન તથા વર્ણોનું ઉચ્ચારણ આદિ થાય છે. તેમાં નીચેનો ભાગ પૂર્વ રૂપ છે, તથા ઉપરનો ભાગ નીચેનાની અપેક્ષાએ ગૌણ સાધન છે. વાક્ સંધિ છે, એટલે કે વાણીના ઉચ્ચારણમાં પૂર્વ તથા ઉત્તર ભાગોનો મેળ થાય છે. તથા જિહ્વા તેમાં ઉત્તર છે કારણકે સુખના નીચે ઉપરના બંને ભાગ જિહ્વાથી મળેલા, સંધાએલા છે. આ પ્રમાણે વર્ણોના ઉચ્ચારણમાં શરીરની વચમાં વિચાર કરવો જોઈએ. ૫.

વિશેષ—અહીં આત્મા ચન્દ્રથી સંધાત અર્થ લીધો છે, એટલે કે શરીરનું પ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વ વર્ણ, નીચેનો હોઠ છે, અર્થાત્ સહિતાના પૂર્વ વર્ણમાં નીચેના હોઠની દ્રષ્ટિ કરવી જોઈએ. એજ રીતે ઉત્તર વર્ણમાં પણ ઉપરના હોઠની દ્રષ્ટિ કરવી જોઈએ. વાક્ચન્દ્રથી કંઠ, તાણુ આદિ સ્થાનગત વાગ્જન્દ્રિયને સંધી કહેલી છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત સંધીમાં વાગ્ દ્રષ્ટિ તથા તેનાથી પૂર્વોક્ત સંધાનમાં જિહ્વા દ્રષ્ટિ કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે અધ્યાત્મ એટલે કે સંધાત વિષયક ઉપાસના કહેવામાં આવી છે. ૫.

સહિતાના અવયવોનું પ્રથમ જે પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવેલું છે, તેનો ઉપસંહાર કરે છે, યથા—

इतीमा महास २ हिताः य एवमेता महास २ हिता
व्याख्याता वेद । संधीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेना-
न्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—આ સર્વને મહાસંહિતા કહે છે. આ પ્રકારે વ્યાખ્યા કરેલી મહાસંહિતાઓને જે પુરૂષ આ રીતિથી બાંધે છે, અથવા તેમની ઉપાસના કરે છે તે સંતાન, પશુ, પ્રજાતેજ, અજ્ઞ આદિ તથા સ્વર્ગ લોકને પામે છે. ૬.

વિ० વિ० બાધ્ય—શાસ્ત્રાનુસાર સમાન પ્રત્યયના પ્રવાહનું નામ ઉપાસના છે, જે પ્રવાહ વિભતીય પ્રત્યયોથી રહિત તથા શાસ્ત્રોક્ત અવલંબનના આશ્રયવાળો હોવો જોઈએ. એવીજ ઉપાસના સફળ થાય છે. તેથી આ મહાસંહિતાના સંબંધમાં પણ જે પુરૂષ આ પ્રકારની ઉપાસના કરે છે, તે પુરૂષ આ મંત્રમાં કહેલા પુત્ર પૌત્રાદિ, મુખના હેતુ ગાય, ઘોડા આદિ પશુ, પ્રજાતેજ, ખાવા યોગ્ય અજ્ઞ તથા સ્વર્ગલોકથી સંયુક્ત થાય છે. અર્થાત્ તેને કોઈ પણ મુખ સામગ્રીની કમી પડતી નથી. ૬.

(વશેષ—જે મનુષ્ય લોકલિપયક સંબંધ આદિને ઘરાબર બાંધીને તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરે છે, અર્થાત્ અધિલોક, અધિવૈત્તિષ, અધિવિદ્ય, અધિપ્રજ તથા અધ્યાત્મ, અગર આચાર્ય શિષ્ય તથા માતાપિતાના સંબંધથી થનારા કાર્યને પૂરા કરે છે, તે આજન્મ સર્વ પ્રકારના સંસારી મુખોનો ભોગ કરીને મરણની પશ્ચાત્ અત્મત પરમાર્થ મુખનો ભાગી થાય છે. વર્ણોના સામિપ્યનું નામ સંહિતા છે, પૂર્વોત્તર વર્ણોના સંયોગને સંધિ કહે છે તથા જે પ્રયત્નથી સંધિ થાય છે તેને સંધાન કહે છે. ૬.

અનુવાક ચોથો

જે લોક મેધા એટલે ધારણરૂપ બુદ્ધિથી રહિત છે તેઓ સારા સારા ઋથોના તત્વાર્થને સાંજળીને ભૂલી બાય છે. તેમને બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ અસંભવ છે, તેથી તેમની મેધાની સિદ્ધિને આરૂ આ અમયે પ્રલુપ્તપના મંત્રોને કહે છે, યથા—

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृता-
त्सम्बभूव । स मेन्द्रा मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव

ધારણો મૂયાસમ્ । શરીરં મે વિચર્ષણમ્ । જિહ્વા મે મધુ-
મત્તસા । કર્ણભ્યાં મૂરિ વિશ્રુવમ્ । બ્રહ્મણઃ કોશોઽસિ
મેધયા પિહિતઃ । શ્રુતં મે ગોપાય ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જે વેદોમાં શ્રેષ્ઠ છે, જે સંપૂર્ણ વાક્યોમાં વ્યાપ્ત હોવાથી સર્વ
રૂપ છે તથા અમરત્વના સાધક વેદથી ઉત્પન્ન થએલો છે, તે સંપૂર્ણ વૈભવોનો
અધ્યક્ષ યોગ્યકાર, મને બુદ્ધિ પ્રદાન કરીને પ્રસન્ન તથા બળવાન કરે. હે દેવ !
એ બુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરીને, હું અમૃતભાવના હેતુભૂત, પ્રજ્ઞાજ્ઞાનને ધારણ કરનારો
બનું. મારું શરીર પ્રજ્ઞાજ્ઞાનને ધારણ કરવાને સમર્થ થાય. મારી જીહ્વા અતિ
મધુર બોલનારી થાય. હું કાનોથી સ્પર્શ શ્રવણ કરું. હે યોગ્યકાર ! આપ
પ્રજ્ઞાનું મ્યાન છો, તથા લૌકિક બુદ્ધિથી ઠંકાએલા છો. મારા સાંભળેલા જ્ઞાન
આદિની રક્ષા કરો. ૧.

સ્રિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—સંપૂર્ણ વિદ્યાઓમાં વેદ શ્રેષ્ઠ છે, તથા તેમાં પ્રધાન
હોવાને કારણે યોગ્યકાર સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તેથી અધિકારી યોગ્યકારરૂપ પરમેશ્વરને
પ્રાર્થના કરે છે કે હે યોગ્યકાર ! આપ સર્વોપરિ છો, તથા સંપૂર્ણ વાણીમાં
વ્યાપ્ત હોવાથી વિશ્વરૂપ છો. અર્થાત્ સર્વમથ છે. છંદ અર્થાત્ વેદજ અમૃત
છે. એ અમૃતથી યોગ્યકાર પ્રધાનરૂપે ઉત્પન્ન થએલો છે. તાત્પર્ય એ છે કે
લોક, દેવ, વેદ તથા વાહુતિયોથી સર્વોત્કૃષ્ટ સાર પ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી તપ
કરતા પ્રજાપતિને યોગ્યકારજ સર્વોત્તમ સારરૂપે ભાસિત થએલો હતો કારણ કે
યોગ્યકારની સાક્ષાત્ ઉત્પત્તિની કલ્પના થઈ શકતી નથી. આ પ્રકારના એ
યોગ્યકારરૂપ ઇદ્ર એટલે કે સંપૂર્ણ કામનાઓના સ્વામી, પરમેશ્વર મને મેધા
પ્રદાન કરીને પ્રસન્ન કરે. અથવા "નાયમાત્મા યલ્લહીનેન હમ્ય." અર્થાત્ દુર્બળને
આત્મજ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તેથી મને સખળ કરે. એ રીતે અહીં બુદ્ધિ બળને
સાર પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. આગળ રોગાદિ નાશનો હેતુ મનમાં કહેવામાં
આવે છે કે—હે યોગ્યકાર ! મારું શરીર રોગ રહિત થઈને સર્વ કાર્ય કરવાને
યોગ્ય બનું રહે. મારી જીભ કઢી પથ્થ કોઈને સાર કદુ ચખડોનો પ્રયોગ ન કરી
શકે, એટલે કે મધુરભાષિણી થાય. હું કાનોથી સદુપદેશ સાંભળીને ધણે
મોટો શ્રોતા બની જાઉં, આ કલ્પનાને જાણ એ છે કે મારું શરીર તથા ઇન્દ્રિય-
સંઘાત આત્મજ્ઞાનને યોગ્ય થાય. હે યોગ્યકાર, તમે પ્રજ્ઞાને કોય છો. જેમ
કોશમાં ખડ્ગને સખવામાં આવે, એ તેમજ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ યોગ્યકારના ચિતનથી

શાય છે. બાહ્ય વૃત્તિવાળા લોક બાહ્ય ઘટ-આદિની પેઠે, ઓમકારને બાણી શકતા નથી. હે ભગવાન! જે આત્મજ્ઞાન હું શ્રવણ કરું છું, તેની આપે રક્ષા કરો. કહેવાની મતલબ એ છે કે મને આત્મજ્ઞાનની વિસ્મૃતિ ન થાય. ૧.

વિશેષ—મુમુક્ષુઓના જપને સારૂં આ પ્રકૃત મંત્રનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ આ મંત્ર બુદ્ધિની કામનાવાળાને નિમિત્ત, જપ કરવાને સારૂં કહેવામાં આવેલો છે. સાધકોએ, પરમેશ્વર પાસે મોઢા આદિ સર્વોત્તમ વસ્તુઓની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, તથા એ પાત્ર ઉચિત છે કે સાધક તેમની પ્રાપ્તિને સારૂં યથાશક્તિ પૂર્ણ ઉદ્યોગ કરે. શરીરનિરાગિતા, બાવળનો સંયમ તથા સંકુપદેશ શ્રવણ આદિ કર્મોના અનુષ્ઠાનનો ઉદ્યોગ કરવો તથા તેમની આવનારી વિધિને દ્વંદ્વ કરવોની પ્રાર્થના સદાએ શિક્ષિત પુરૂષે કરતા રહેવું જોઈએ. મનમાં વારંવાર શુભ સંકલ્પોની આવૃત્તિ કરવાથી મનુષ્ય સદૃશ્યોનું પાત્ર બની જાય છે. મેઘાની કામનાને સારૂં જપના યોગ્ય મંત્રોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું, હવે અન્નાદિ શ્રીની સિદ્ધિને સારૂં હવન કરવાના મંત્રોને કહે છે, યથા—

આવહન્તી વિતન્વાના । કુર્વાણાઽચીરમાત્મનઃ । વા-

સા ૨ સિ મમ ગાવશ્વ । અન્નપાનેચ સર્વદા । તતો મે શ્રિય-
માવહ । ઓમશાં પશુભિઃ સહ સ્વાહા । આમાયન્તુ-
બ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । વિમાયન્તુ બ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । પ્રેમા-
યન્તુ બ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । દમાયન્તુ બ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા ।

શમાયન્તુ બ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—હું ઉપાસકને સારૂં વઘ, ગો, અન્ન તથા પાન આદિને સદા પ્રાપ્ત કરાવનારી તથા વિસ્તાર કરનારી તથા તેમને ચિરકાળ સુલભ કરતી રહેનારી જે શ્રી છે, તે લોભવતી તથા અન્ય પશુઓ સહિત વિભૂતિને મેઘાની ઉત્પત્તિ પછી, હે પ્રજાવરૂપ પરમેશ્વર ! મારે સારૂં પ્રાપ્ત કર એજ નિમિત્તથી હું આ આહુતિ આપુ છું. પ્રજાચારી લોક મારી પાસે રહે—સ્વાહા. પ્રજાચારી, માંત્રચારી અલગ ને યાચ—સ્વાહા. પ્રજાચારી યથાર્થ જ્ઞાન મેળવે—સ્વાહા. અલ્પચારી લોક ઇન્દ્રિય નિગ્રહ કરે—સ્વાહા. તથા પ્રજાચારી લોક મનનો નિગ્રહ કરે—સ્વાહા. અહીં સ્વાહાકાર ચપ્પ હોમાર્થક મંત્રોનો અર્થ સૂચિત કરવાને સારૂં છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—અહીં ઓમકારની પાસે શ્રીની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. એ મંત્ર લક્ષ્મીકામી પુરૂષને, હોમને સાડ મતાવવામાં આવેલા છે કે, હે પરતસ્વામિજ ઓમકાર! મારે સાડ વસ્ત્ર ગૌ તથા અન્ન-પાન એમને 'જાવહન્તી'—લાવનારી, 'વીતન્વાના'—વિસ્તાર કરનારી, 'અચીરમ્'—શીઘ્રજ. 'આત્મનઃ' મારે સાડ 'કવણિ'—કરનારી, 'હોમશ્'—ઘેટાં બકરાં આદિ ઉનવાળાં સજ્જિત અન્ન પશુઓથી યુક્ત શ્રી ને, બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવ્યા પછી તું મારી પાસે લાવ. કારણ બુદ્ધિહીનને સાડ તો લક્ષ્મી અનર્થપુજ કારણ થાય છે. સાધકને સાડ શ્રીપ્રદાનાથે આ દ્રવ્યની આહુતિ હો, એ પ્રકારના આશ્રયથી હવન કરવાને ચોખ્ખ દ્રવ્યના પ્રસેપને સાડ અહીં 'સ્વાહા' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. આ સમયમાં વિદ્યા સંપ્રદાય પ્રવૃત્તિને સાડ અર્થાત્ પ્રજ્ઞા વિદ્યાની પરંપરા ભરી રહે તેને સાડ શિષ્યોનો સંયત્ત કરાવનારા હવનને પ્રતિપાદક મંત્રોને કહે છે—જેવાકે ૧—'માયન્તુ' ૨—'વિમાયન્તુ' ૩—'પ્રમાયન્તુ' ૪—'દમાયન્તુ' ૫—'શમાયન્તુ' ઇત્યાદિ, બ્રહ્મચારી લોક મારી પાસે આવે, સ્વાહા'—તેથીજ હું આહુતિ આપુ છું. બ્રહ્મચારી મારી પાસેથી અલગ ન થાય, 'સ્વાહા'—તેને સાડ આ આહુતિ આપવામાં આવી છે, બ્રહ્મચારી ચથાઈ જાન મેળવે, 'સ્વાહા'—તેથી મારું આ આહવનીય દ્રવ્ય સમર્પિત છે. બ્રહ્મચારી છતેન્દ્રિય માય, 'સ્વાહા'—એજ કારણથી હું આહુતિ આપુ છું તથા બ્રહ્મચારી મનને વશ કરે, 'સ્વાહા' એજ હેતુથી હું આહુતિ પ્રદાનાથે પ્રસ્તુત છું. ૨.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં શ્રીની કામના કરવામાં આવી છે, સાદૈજ. એ પશુ કહેવામાં આવ્યું છે કે સાધકને બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછીજ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાઓ. કારણકે બુદ્ધિ વજરનને લોકમાં શ્રીની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. જો દેવાત્ પૂર્વ-કૃત પુન્ય પ્રભાવથી તે મળી પવ્વ જાય તો તેનો શીઘ્રતાથી નાશ થઈ જાય છે. એટલુંજ નહીં પશુ તે બુદ્ધિહીનના ચરીરનો પશુ પતો લાગતો નથી. અહીં શુદ્ધે શિષ્યોના સંબંધને સાડ જે આહુતિયો આપેલી છે તેનાથી બ્રહ્મવિદ્યાની પરંપરાને અખંડ રાખવાનો ઉપદેશ મળે છે. ૨.

હવે કીર્તિ પ્રદાન કરનારા એ મંત્રોને કહે છે, તથા—

યથો જનેઽસાનિ સ્વાહા । ઔયાન્ વસ્યસોઽસાનિ સ્વાહા ।
 તં સ્વા મગ પ્રવિશાનિ સ્વાહા । સ મા મગ પ્રવિશ સ્વાહા ।
 તસ્મિન્ સહસ્રશાલો નિમગાહં ત્વયિ મુજે સ્વાહા ॥ ૩ ॥

સાવાર્ય—હું આ લોકમાં યશસ્વી થાઉં—‘સ્વાહા’. હું અતિ-ધનવાનોથી
પણ ધનવાન થાઉં—‘સ્વાહા’. હે ભગવન્ ! આ બ્રહ્મકેશ મૂત એટલે કે બ્રહ્મના
અંતર રૂપ તમારામાં હું પ્રવેશ કરું—‘સ્વાહા’. હે ભગવાન ! તમે મારામાં પ્રવેશ
કરો—‘સ્વાહા’. તથા હે ભગવન્ ! અનેક લોકવાણી તમેમાં હું મારાં પાપી
ચરણોનું શોધન કરું છું અર્થાત્ મારાં પાપોને ધોઈ છું—‘સ્વાહા’. ૩.

વિ૦ વિ૦ સાધ્ય—હે પ્રજુવાખ્ય પરમેશ્વર ! એવી કૃપા કરો કે જેનાથી
હું સંપૂર્ણ જનતામાં વિદ્યા સંપ્રદાય જનિત ક્રીતિવાળો થાઉં. જેટલા ધનવાન
છે તેમનાથી પણ વધારે ધનવાન થવાની હું એટલા માટે ઈચ્છા રાખું છું કે જેથી
કરીને અન્ય ધનવાનોને ધનનો સફળ ઉપયોગ કરવાની શિક્ષા આપી શકું, તથા
વિદ્યાન પ્રાપ્તિઓની અને વિરક્ત મહાત્માઓની વધારેમાં વધારે સેવા કરી શકું,
તથા ભારતવર્ષની અને તેના નેતાઓની અધિકાધિક સહાયતા કરી શકું. આ
યશસ્વિત્વ તથા શ્રેયસ્ત્વ હેતુના પ્રતિષ્ઠાક ત્રણ મંત્રોને કહે છે, યથા—હે ભગ-
વન્ ! હું આપનામાં પ્રવિષ્ટ થઈને મને એવો સુરક્ષિત રાખવાની પ્રાર્થના કરું છું
કે જેમ મ્યાનમાં તલવાર સુરક્ષિત રહે છે. હે ભગવન્ ! પ્રજુવરૂપ આપ હું
ઉપાસકમાં પ્રવેશ કરો, અર્થાત્ આપણે બંને મળીને એક થઈ જઈએ. તથા
હે ભગવન્ ! અનેક મૂર્તિયોના લોકથી વુક્ત, સહસ્ર આપ્તાવાળા પ્રજુવરૂપ તમેમાં
હું ઉપાસક મારાં પાપોને ધોઈ નાંખું અર્થાત્ આપના સંપર્કને પ્રાપ્ત કરીને હું
સંપૂર્ણ પાપોથી છુટી બાઉં. ૩.

વિશેષ—અહીં ભગ શબ્દ, “દેવર્ષય સમપ્રસ્ય ધર્મસ્ય યશસઃ શ્રિયઃ ।
જ્ઞાનવૈરાગ્યયોરૈવવપ્ત્યાં મગ દત્તોદ્ગના ॥” આ સ્મરણથી એમ્પ્રાદિ ૭ શુદ્ધોનો
વાચક છે. પ્રકૃત મંત્રમાં ઉપાસકે પ્રજુવરૂપ બ્રહ્મ પાસે પોતાને વિદ્યાનોમાં તથા
ધનવાનોમાં સર્વોચ્ચ થવાની પ્રાર્થના કરી છે. વિદ્યા તથા ધનનો એક જગોએ-
યોગ થવો કઠણ છે. જે વિદ્યાન હોય અને તેની સાથે ધનવાન પણ હોય એવા
મનુષ્ય લોકમાં પોતાનું તો કલ્યાણ સાધે છે જ, પણ તે ઉપરાંત બીજા જણા-
લોકોનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. ૩.

પ્રથમ જે કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘મહાવારિયઃ પ્રમાયન્તુ’ બ્રહ્મચારી લોક
મારી પાસે આવે; એ વિષયમાં ક્રટાંત કહે છે, યથા—

યથાપઃ પ્રવતા યન્તિ । યથા માસા અહર્જરમ્ ।
एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा ।
प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र सा पयस्व ॥ ૪ ॥

અનુવાક પાંચમો

ત્રીજા અનુવાકમાં સંહિતા વિષયક ઉપાસના કહેવામાં આવી છે તથા ચોથા અનુવાકમાં મેધા તથા શ્રીની સિદ્ધિના મંત્ર કહ્યા છે. હવે પાંચમા તથા છઠ્ઠા અનુવાકમાં પ્રધાનપણે ઉપાસ્યરૂપે કહેવાતા હૃદયકાશસ્થ બ્રહ્મ છે. તેના અંગભૂત દેવતાઓની ઉપાસના કહેવાને સારૂ આરંભમાં તેમના પ્રતિકરૂપ ત્રણ વ્યાહૃતિયો દેખાડે છે, યથા—

મૂર્મુવઃ સુવરિતિ વા ઇતાસ્તિસો વ્યાહૃતયઃ । તાસામુ
હ સ્મેતાં ચતુર્થીમ્ । માહાચમસ્યઃ પ્રવેદયતે । મહા ઇતિ ।
તદ્મહા । સ આત્મા । અજ્ઞાન્યન્યા દેવતાઃ । મૂરિતિ વા
અયં લોકઃ । મુવ ઇત્યન્તરિક્ષમ્ । સુવરિત્યસૌ લોકઃ ॥૧॥

ભાવાર્થ—ભૂ, ભુવ, સુવ એ ત્રણ વ્યાહૃતિયો છે તેવી રીતે જે ચોથી વ્યાહૃતિ છે તેને માહાચમસ્ય ઋષિયોએ બાણી છે એ ચોથી વ્યાહૃતિ કઈ છે ? એ, ‘મહ’ છે. તેજ બ્રહ્મ છે, એજ આત્મા છે. અન્ય દેવતા તેના અવયવ છે. ‘મૂ’ એ વ્યાહૃતિ આ દ્રવ્યમાન લોક છે, ‘મુવ’ અંતરિક્ષ લોક છે તથા સુવઃ એ સ્વર્ગલોક છે ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—ભૂ, ભુવ, સુવ એ ત્રણ વ્યાહૃતિયોની ચોથી સંખ્યાને પૂર્ણ કરનારી વ્યાહૃતિ જે મહા છે તેને માહાચમસ ઋષિના પુત્ર માહાચમસ્ય આચાર્યે બાણીકૃતી—અહીં માહાચમસ્ય શબ્દનું અર્થ ઋષિના અનુસ્મરણને સારૂ છે ઋષિને યાદ કરવા એ પણ ઉપાસનાનું અંગ મનાય છે. આ ચોથી વ્યાહૃતિ યજુરૂપજ છે આ જે શરીરમાં સ્થિત આત્મા છે તે પણ એજ છે, તથા દેવતા, લોક, વેદ, પ્રણ એ મહા વ્યાહૃતિના આત્મારૂપ હિરણ્યગર્ભના, પાદાદિ અવયવ છે, ‘મૂ’ એ વ્યાહૃતિ પ્રસિદ્ધ પ્રત્યક્ષગોચર પૃથ્વી લોક છે. ‘મુવઃ’ એ અંતરિક્ષ લોક છે તથા ‘સુવ’ એ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છુટોક છે. ૧.

વિશેષ—પ્રથમ સંહિતા સ બ ધી ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી મેધા તથા શ્રીની કામનાવાળા મંત્ર બતાવેલા છે. એ પણ પરપરાથી જ્ઞાન ઉપયોગને સારૂ છે, એ કહેવામાં આવેલું છે. તે પછી પ્રકૃતમાં એ વ્યાહૃતિરૂપ બ્રહ્મની આંતરિક ઉપાસનાનો આરંભ કરવામાં આવે છે, જેનું ફળ સ્વારામ્ય છે. કારણ કે જે પુરૂષ કે જાતિને જૂ, ભુવ, સુવ તથા મહ એમની

શક્તિ તથા મહત્વનું જ્ઞાન નથી તેઓ દેશમાં સ્વાશબ્દ (પોતાનું રાજ્ય) પ્રાપ્ત કરી શક્તા નથી, તથા દેવાત્ પ્રાપ્ત થએલાની રક્ષા કરી શકાવાનો તો સંભવ નથી. જે લોક, સ્વાશબ્દથી આત્મરાજ્ય, આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે કે ઉપસ્થિત વેદાંત પ્રકરણાનુરોધથી સ્વાશબ્દ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ આપે છે, તેમની સાથે હમારો કોઈ મતભેદ નથી. કારણ કે જે આત્મજ્ઞાની છે, તેઓજ નિર્જન યમને પોતાના સર્વ બંધાર કરે છે. બસ એજ સ્વાશબ્દ છે. સ્વાશબ્દમાં 'મમયં સત્ત્વ સંશુદ્ધિ' ઇત્યાદિ ગીતોક્ત દેવી સમ્પત્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. '

‘ક્યાદ્યન્તે અનેકે અર્થાઃ યામિઃ તાઃ ક્યાદ્યતયઃ મહત્તયઃ ક્યાદ્યતયઃ इति महाक्यादृतयः’ અર્થાત્ જેના દ્વારા અનેક અર્થ પ્રગટ કરી શકાય છે તેને બ્યાદૃતિ કહે છે. જેમ બૂ આદિ શબ્દોના વાચ્ય પૃથ્વી આદિ અર્થો કહેવાથી બૂ આદિનું બ્યાદૃતિ નામ થયું. કારણ કે લોક વેદમાં તેને અધિક મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે, તે કારણથી બૂઃ આદિ મહા બ્યાદૃતિયો કહેવાય છે. એ બ્યાદૃતિ શબ્દનો સાધારણ અર્થ છે. ૧.

મહા ઇત્યાદિત્યઃ । આદિત્યેન વાવ સર્વે લોકા મહી-
યન્તે । ભૂરિતિ વા અગ્નિઃ । ભુવ ઇતિ વાયુઃ । સુવરિત્યાદિત્યઃ ।
મહા ઇતિ ચન્દ્રમાઃ । ચન્દ્રમસા વાવ સર્વાણિ જ્યોતીઃ । વિ
મહીયન્તે । ભૂરિતિ વા ઋચઃ । ભુવ ઇતિ સામાનિ । સુવરિતિ
યજૂઃ । મહા ઇતિ વ્રહ્મા । વ્રહ્મણા વાવ સર્વે વેદા મહીયન્તે ॥૨॥

ભાવાર્થ—મહઃ એ સૂર્ય છે. સૂર્યથીજ સર્વ લોક પૃથ્વ અર્થાત્ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. ભૂઃ એજ અગ્નિ છે. ભુવઃ એ વાયુ છે. સુવઃ એ આદિત્ય છે. મહઃ એ ચંદ્રમા છે. ચંદ્રમાથીજ સર્વ જ્યોતિયોની વૃદ્ધિ થાય છે. બૂઃ એજ ઋચ છે. ભુવઃ યજુર્વેદ છે મહઃ એ વ્રહ્મ છે, વ્રહ્મથીજ સમસ્ત વેદ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

વિ. વિ. ભાષ્ય—મહઃ એ સૂર્યલોક છે, સર્વ લોક સૂર્યથીજ પ્રકાશિત થઈ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે સૂર્યના પ્રકાશથીજ પૃથ્વી લોક, અંતરિક્ષ લોક તથા સ્વર્ગલોકમાં પ્રકાશ ફેલાય છે જેનાથી પ્રાણીઓને વ્યવહાર કરવાની સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાથી જેના તેના કાર્યો વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથીજ મહઃ બ્યાદૃતિને આદિત્યરૂપ કહેલી છે. પ્રકૃતમાં પૂર્વાક્ત ચારે બ્યાદૃતિયોમાં

કમથાઃ લોક, દેવ, વેદ તથા પ્રાણ એ દ્રષ્ટિયોનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે. તેમાં લોકદ્રષ્ટિ કહેવાઈ ગઈ, હવે દેવદ્રષ્ટિનું વિધાન કરવામાં આવે છે—બુઃ એ વ્યાહતિ અગ્નિ દેવતા છે. ભુવઃ એ વ્યાહતિ અંતરિક્ષમાં સ્થિત વાયુ દેવતા છે. સુવઃ એ વ્યાહતિ સર્વલોક પ્રકાશક સૂર્ય દેવતા છે, મહઃ એ ચંદ્ર દેવતા છે. ચંદ્રમાથી અગ્નિ વાયુ તથા આદિત્ય દેવતારૂપ વ્યોતિયો વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે એ વ્યાહતિઓમાં વેદદ્રષ્ટિનું વિધાન કરે છે—બુઃ એ વ્યાહતિ પાદ-બદ્ધ મંત્ર રૂપ ઋગ્વેદ છે. ભુવઃ એ વ્યાહતિ ગીતિ સહિત ઋચારૂપ સામવેદ છે. સુવઃ એ વ્યાહતિ અનિયત છંદાત્મક મંત્ર રૂપ યજુર્વેદ છે. મહઃ એ વ્યાહતિ બ્રહ્મ અર્થાત્ પ્રણવ છે. પ્રણવથીજ વેદ, વૃદ્ધિને એટલા માટે પ્રાપ્ત થાય છે કે, પ્રણવોચ્ચારણપૂર્વક જે અધ્યયન છે, તે તેને આધીન છે. ૨.

વિશેષ—પ્રકૃતમાં ‘મહઃ વ્યાહતિઋદ્ધ છે’ એમ કહેલું છે. અહીં બ્રહ્મ એટલે આમુકાર લેવો જોઈએ, કારણ કે “મૂરિતિવા ઋદ્ધઃ” અહીં ઋક, સામ આદિ વેદના અવયવભૂત શબ્દોના સંનિધાનથી પ્રણવરૂપ શબ્દ બ્રહ્મનું પ્રકલ્પ કરવું એજ ઉચિત છે. ગીત વાત એ પણ છે કે મહઃ એ થોડી વ્યાહતિમાં સર્વથી પહેલું મુખ્ય બ્રહ્મદ્રષ્ટિ કરવાનું કહેવામાં આવેલું છે. ફરીથી અહીં પણ મહઃ વ્યાહતિમાં બ્રહ્મદ્રષ્ટિ કહેવાથી પુનરુક્તિ દોષ આવી જાય તેથી અહીં મહઃ વ્યાહતિનેા જે બ્રહ્મ અર્થ કહેવામાં આવ્યો છે, તેનું તાત્પર્ય પ્રણવમાં છે.

હવે એ વ્યાહતિઓમાં પ્રાણાદિ દ્રષ્ટિનું વિધાન કરે છે, યથા—

મૂરિતિ વૈ પ્રાણઃ । મુવ હત્યપાનઃ । સુવરિતિ વ્યાનઃ ।

મહ હત્યન્નમ્ । અન્નેન વાવ સર્વે પ્રાણા મહીયન્તે । તા વા

પ્તાશ્વતસ્રશ્ચતુર્ધા । ચતસ્રશ્વતસ્રો વ્યાહતયઃ । તા યો વેદ ।

સ વેદ ઋદ્ધ । સર્વેઽસ્મૈ દેવા બલિમાવહન્તિ ॥ ૩. ॥

સાવાર્થ—બુઃ એજ પ્રાણ છે. ભુવઃ અપાન છે. સુવઃ વ્યાન છે. તથા મહઃ અન્ન છે. અન્નથીજ સર્વપ્રાણ વૃદ્ધિને પામે છે. આ પ્રમાણે બુઃ, ભુવઃ, સુવઃ તથા મહઃ એ ચારે વ્યાહતિયો છે, તેમાંની પ્રત્યેક ચાર ચાર પ્રકારની છે. જે તેમને જણે છે તે બ્રહ્મને જણે છે તેને સમગ્ર દેવતાલોક બલિ અર્પણ કરે છે.

વિં (૧૦ સાખ્ય—બુઃ એ વ્યાહતિ મુખનાચિકા વાદ્ગમનશીલ વાયુ રૂપ પ્રાણ છે. ભુવઃ એ વ્યાહતિ અવાદ્ ગમનવાન (નીચેની બાજુએ જતા) વાયુરૂપ અપાન છે. સુવઃ એ વ્યાહતિ નાનાનિષ ગતિશીલવાયુ રૂપ

વ્યાન ઉત્તરથી મંહઃ એ વ્યાહતિ ત્રીહિઃ જવઃ આદિઃ ૩૫ઃ અંતઃ છે. આધિશ્વા
અંતઃથી જ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન ૩૫ સંવત્ પ્રાણતંત્રિયાય છે એટલે કે ત્રણ છે.
હવે જે વ્યાહતિયોમાં શોક, દેવ, વેદ તથા પ્રાણોની ; દ્રષ્ટિઃ કહેવામાં આવેલી છે
તેનો ઉપસંહાર કરે છે. જેમ કે—

જનઃ ભુવઃ સુવઃ તથા મંહઃ એ ચારે વ્યાહતિયોના ચારે ભેદોને જે બધું
છે તે બ્રહ્મને બોલે છે. એટલે કે તેના કારણે તે વખતે પોઠ્યા કળાવાળો પુરુષ
ઉપાસિત થઈ જાય છે. તથા તેને બ્રહ્મભાવરૂપ સાચુ બન્યાની પ્રાપ્તિ થતાં સુવઃ
દેવતાઓ અંતરૂપ થઈને ભેદ અર્પણ કરે છે. (૩૦.)

વિશેષ—એકે વ્યાહતિ સાત છે તો પણ ચારને પ્રધાન માનવામાં આવી
છે. આ પંચમ અનુવાકમાં ચારની જ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. વળી એમ
પણ વાત છે કે એકના અધિકારમાં ચાર ખાતર સુખ્ય હોય છે, જેમ ચારવેદ,
ચાર ઉપવેદ, ચાર વર્ણ, ચાર આશ્રમ, ચાર યુગ, ચાર દિશા, ચાર ઉપદિશા,
ચાર અવસ્થા, મનુષ્યના ચાર વર્ણ તથા મુદ્રાના ચાર પ્રકાર આદિઃ અહીં ચાર
વ્યાહતિયોમાંથી એક એકના ચાર ચાર પૃથ્વી આદિ પ્રકાર વસ્તુઓની સાથે
સમન્વય દેખાડેલો છે. જેમ હોવાથી વ્યાહતિયોનો સોળા ભેદ થઈ જાય છે.
પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, પ્રાણ એ ચારની સાથે જ નો; અંતરિક્ષ, વાયુ, ચક્ષુઃ
અપાન, તેમના સાથે ભુવઃ નો; અસી (હુલોક) આદિત્ય, સોમ, વ્યાન તેમની
સાથે સુવઃ નો; તથા આદિત્ય, અંદ્રમા, બ્રહ્મ તથા અન્ન, તેમની સાથે મંહઃ એ
ચોથી વ્યાહતિનો સંબંધ છે. મનુષ્યે શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતી વખતે વ્યાહતિયોના
અર્થ ચારી રીતે બધી લેવા બેઠે છે. (૩૦.)

અનુવાક છઠ્ઠો.

પાંચમાં અનુવાકમાં અંગેની ઉપાસના કહેવામાં આવેલી છે. પરંતુ છઠ્ઠામાં
અંગેની એટલે કે બ્રહ્મની ઉપાસના કહેવામાં આવે છે, તેમાં પહેલા ઉપાસ્ય
બ્રહ્મના સ્વરૂપને કહે છે. યથા—
સ ય ઇપોઽન્તર્દૈવ્ય આકાશઃ । તસ્મિન્નયં પુરુષો મનોમયઃ ।
અમૃતો હિરણ્મયઃ । અન્તરેણ તાલુકે । ય ઇવં સ્તનં દૃઢાવં
લમ્બતે । સેન્દ્રયોનિઃ । યન્નાસૌ કેશાન્તો વિવર્તતે કયં પોહ્ય
શીર્ષકપાલે । મૂરિત્યંનો પ્રતિતિષ્ઠતિ । મુચ્ચં ઇતિ વાયો ॥ ૧ ॥

બાવાર્થ—જે આ હૃદયની મધ્યમાં વર્તમાન આકાશ છે તેમાં, આ મનો-મય અમૃત સ્વરૂપ હિરણ્યમય પુરૂષ રહે છે. બંને તાણુઓની વચમાં જે એ યન જેલું (જીભ) લટકે છે, તેમાં યદને સુષુમ્ના નાડી કે જ્યાં કેશના મૂળભાગ વિભક્ત થઈને રહે છે. અર્થાત્ જે પ્રદારક છે, તે મૂર્ધા પ્રદેશમાં મસ્તકના કપાટને વિદીર્ષુ કરીને નિકળી છે. એ નાડી પ્રદેશની પ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. એવી ઉપાસના કરનારા પુરૂષ મરણ સમયે મૂર્ધાનું ભેદન કરીને બૂઃ એ વ્યાહતિ રૂપ અગ્નિમાં સ્થિત થાય છે. અર્થાત્ ઉક્ત વ્યાહતિનું ચિંતન કરવાથી ઉપાસક અગ્નિના સમાન તેજસ્વી તથા વ્યાપક થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે બુવઃ વ્યાહતિ નું ધ્યાન કરવાથી વાયુમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧.

વિં વિં બાધ્ય—પ્રાણનો આશ્રય, અનેક નાડી રૂપ છિદ્ર સુક્ત, ઉચે નાળ તથા નીચે સુખવાળા, કમળના અપકારના માંસના પિંડને હૃદય કહે છે. તેની અંદરના આકાશમાં, જેનાથી મનન કરી શકાય છે, એ મનનો અભિમાની મરણધર્મરહિત પ્રકાશમય પુરૂષ રહે છે હૃદયથી ઉપરની બાજુએ જનારી સુષુમ્ના નાડી, તાણુની વચમાં સ્તન સમાન લટકતા માંસના ટુકડાની વચમાં યદને ગઈ છે જ્યાં કેશનાં મૂળ વિભક્ત થઈને રહે છે ત્યાં મસ્તકના કપાટોને ભેદીને તે નિકળે છે સુષુમ્ના નાડી ઇદ્રયોનિ, એટલેકે પ્રજ્ઞાના સ્વરૂપને, પામવાનો ઉપાય છે. આ પ્રકારની ઉપાસના કરનારા પુરૂષ દેહાંત સમયે બૂઃ વ્યાહતિનું ચિંતન કરતો અગ્નિ રૂપ યદને આ લોકને વ્યાપ્ત કરે છે. એજ પ્રમાણે બુવઃ વ્યાહતિનું ધ્યાન કરવાથી વાયુમાં સ્થિત થઈને મહત્પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧.

૧૧૧૧—બૂઃ, બુવઃ, સુવઃ એ અન્ય દેવતા, ‘મહઃ’ વ્યાહતિરૂપ હિરણ્ય-ગર્ભ નામક પ્રજ્ઞાના અંગ છે. જેના તેઓ અંગભૂત છે તે પ્રજ્ઞાની સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધિ તથા ઉપાસનાને સાર, પ્રકૃતમાં હૃદયાકાશ સ્થાન બતાવવામાં આવ્યું છે કે જેમ વિષ્ણુને સાર શાલગ્રામ (શિલા) છે. તેમાં ઉપાસના કરવામાં આવે તોજ મનોમયવાદિ ધર્મવિશિષ્ટ પ્રજ્ઞ, હથેળી ઉપર ગુફેલા આમળાના સમાન સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધ થાય છે. આના સિવાય સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિને સાર માર્ગ પણ બતાવવાનો છે, તેને સાર આ અનુવાકનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. આ સ્વૃણ યરીરની અંદર હૃદયનું પરિમાણ અગુષ્ઠમાત્ર છે, તેની અંદર ઉપાધિનો પરિવેશ કરીને આકાશ પણ અંગુષ્ઠ પરિમાણ વાયુજ છે. એ આકાશની અંદર જે આત્મા છે, તે ઘટાકાશની પેઠે ઉપાધિયુક્ત થઈને પણ એ અંગુષ્ઠ

પરિભાષુવાળોજ કહેવાય છે. આત્મા આકાશના જેવો વ્યાપક છે. તે હૃદયા-
કાશની જેમ હૃદયમાં સ્થિત છે તોપણ હૃદયજ તેની ઉપલબ્ધિનું સ્થાન છે.
મનનો નિરોધ કરવાથીજ એનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૧.

સુવરિત્યાદિત્યે મહા इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वा-
राज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः ।
श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतच्चतो भवति । आकाशशरीरं
ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मनश्चानन्दम् । शान्तिसम-
द्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्त्व ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—સુવ: વ્યાહૃતિનું ધ્યાન કરવાથી આદિત્યમાં તથા મહાવ્યાહૃ-
તિની ઉપાસના કરવાથી બ્રહ્મમાં સ્થિતિ થઈ જાય છે. ઉપાસક એ રીતે સ્વારા-
જ્યને પ્રાપ્ત કરી લે છે તથા સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિયોગ્ય મનનો પણ અધિપતિ થઈ
જાય છે. તથા એ વાણીનો પતિ, નેત્રનો પતિ, શ્રોત્રનો પતિ તથા વિજ્ઞાનનો પતિ
થઈ જાય છે. એટલુંજ નહીં, બધેકે તેનાથી પણ અધિક થઈ જાય છે. એ
ઉપાસક આકાશ શરીર, મન આનંદ, શાંતિસંપન્ન તથા અમૃતસ્વરૂપ બ્રહ્મ થઈ
જાય છે. હે પ્રાચીન યોગ્ય શિષ્ય ! તું આ પ્રકારે એ બ્રહ્મની ઉપાસના કર. ૨.

વિ० વિ० ભાષ્ય—ઉપાસક, સુવ: ઇત્યાકારક ત્રીજી વ્યાહૃતિરૂપ આદિ-
ત્યમાં તથા મહા: એ અગીભૂત ચતુર્થ વ્યાહૃતિરૂપ બ્રહ્મમાં, આત્મભાવથી સ્થિત
થઈ જાય છે. તે પછી સ્વારાજ્યને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, અર્થાત્ અંગભૂત ભૂ-
આદિનો સ્વયં અધિપતિ થઈ જાય છે. તેનાથી સર્વ પ્રાપ્તિયોગ્ય મનનું આધિ-
પત્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે સર્વાત્મક બ્રહ્મરૂપ વિદ્વાન સર્વ જીવાત્મ ભાવવાળો
થઈ જવાથી સર્વ જીવાના મનનો અધિપતિ થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે વાણીનો
પતિ, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયોનો પતિ, શ્રોત્રેન્દ્રિયના અધિપતિ તથા સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિયોગ્ય
બુદ્ધિનો પણ અધિપતિ એટલે કે પ્રેરક થઈ જાય છે ત્યારે ઉપાસક
સમષ્ટિરૂપ વિરાટ ભાવને પ્રાપ્ત કરી લે છે ત્યારે તેના પછી તેને બ્રહ્મજ્ઞાનની
પ્રાપ્તિ થાય છે, પછી તે બ્રહ્મરૂપ બની જાય છે. વળી એ ‘તત્ત્વ’,
સમષ્ટિ રૂપ વિરાટ ભાવની પ્રાપ્તિ પછી ‘एतद् भवति’ વક્ત્ર્યમાણ સ્વો-
પાત્મ્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મ થઈ જાય છે. ઠીક, તો એ કહેા કે બ્રહ્મ કેવું છે ? તેનો

ઉત્તર એ છે કે ‘આકાશ શરીરમ્’. આકાશના જેવું મૂર્તિરહિત છે એટલે કે સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ છે, ‘સત્યાત્મ’—સદ્વસ્તુ છે. અર્થાત્ બાધરહિત છે, એટલે કે સર્વજગત્ કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન છે. ‘પ્રાણારામમ્’—એ વાગાદિ ઇન્દ્રિયોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે અથવા પ્રાણોમાં વાગાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં રમણ કરનારું છે, ‘મન-ધ્યાનન્દમ્’—મનને આનંદ આપનારું છે, શાંતસ્વરૂપ તથા મરણ ધર્મથી રહિત છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્માના સ્વરૂપને કહીને તેની ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે કે—હે પ્રાચીનયોગ્ય ! તમે એ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાના યત્નમાં લાગી જાઓ. ૨.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં પ્રાચીન યોગ્ય પદ આવે છે, અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે મનોમયત્વ આદિ ધર્મોથી નિશિષ્ટ ઉપદ્યુક્ત બ્રહ્મની, હે પ્રાચીન યોગ્ય ! તું ઉપાસના કર. એ આચાર્યની ઉપાસનાના આદરને સાહે છે. પ્રાચીન યોગ્ય નામનો કોઈ શિષ્ય ધર્મ ગયો છે, અથવા પ્રાચીનયોગ્ય શબ્દથી અહીં કોઈએ જીવને પણ બ્રહ્મ કહ્યો છે. જેમ પ્રાચીન નામ, પૂર્વ-કાંડોક્ત ‘કમ’, તેનાથી જે યોગ્ય હોય, અર્થાત્ ક્ષીણપાપ જીવના પ્રતિસંબોધન કરીને આ ઉપદેશ આપવામાં આવેલો છે. આ વ્યાહૃતિયોની ઉપાસનામાં પહેલી વ્યાહૃતિ પદ છે, બીજી હાથ છે, ત્રીજી માથું છે તથા ચોથી હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્મનો મધ્ય ભાગ આત્મા છે. મહાત્મા લોક કહે છે કે એવી કલ્પના કરવી નોંધએ.

અનુવાક સાતમે.

પ્રથમ અતીન્દ્રિય મનોમયત્વાદિ શુભનિશિષ્ટ બ્રહ્મની ઉપાસના કહેલી છે, તે પછી બ્રહ્મ ઇત્યાદિ વ્યાહૃતિરૂપ હિરણ્યગર્ભ નામક ઉપાસ્ય બ્રહ્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હવે આ સાતમાં અનુવાકમાં મંત્ર અધિકારિયોને સાહે સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના પંચાત્મક સ્વરૂપે કરીને ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે, યથા—

પૃથિવ્યન્તરિક્ષં ઘૌર્દિશોઽવાન્તરદિશઃ । અગ્નિર્વાયુ-
રાદિસ્યશ્ચન્દ્રમા નચત્રાણિ । આપ ઓષધયો વનસ્પતય
આકાશ આરમા । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्राणो
व्याનોऽपान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्
त्वक् । चर्मा मांसं स्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय

અધિરવોચત્ । પાદ્મકં વા ઇદં સર્વમ્ । પાદ્મકેનૈવ પાદ્મકં
સ્પૃશ્નોતીતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, દુલોક, દિશાઓ, અર્વાતર ઉપદિશાઓ
એ પાંચ લોક પંચક છે. અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા તથા નક્ષત્ર એ પાચદેવ
પંચક છે. જળ, ઔષધિ, વનસ્પતિ, આકાશ તથા આત્મા એ પાચ વિરાટરૂપ
ભૂત પંચક છે. એ પ્રમાણે ત્રણે અધિભૂત પંચક છે. તે પછી ત્રણ અધ્યાત્મ
પંચક બતાવે છે—પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન તથા સમાન એ પાચ વાયુપંચક
છે, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, વાણી તથા ત્વચા એ ઇન્દ્રિય પંચક છે. ચર્મ, માંસ, નાડી,
અસ્થિ તથા મજ્જા એ ધાતુપંચક છે. તેમની કલ્પના કરીને સર્વ કહે છે—
નિઘ્રમ્ય એ સર્વ પાંક્ત સંખ્યાવાળા છે. આ આધ્યાત્મિક પંચકથીજ ઉપાસક
પાદ્મ પંચકને પૂજી કરે છે. ૧-

ત્રિં શ્રી ભગવાન્—અહીં પાચરૂપથી જે બ્રહ્મની ઉપાસના કહેલી છે તેનું
વર્ણન કરે છે—(૧) પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સ્વર્ગલોક, પૂર્વ પરિચય ઉત્તર દક્ષિણ
રૂપ ચારે દિશાઓ તથા, ધ્યાન અગ્નિ, નેત્રિય, વાયવ્ય ધ્રુવરૂપ ચાર અર્વાતર
દિશા, એ સર્વ મળીને લોકપંચક છે. (૨) અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા તથા
નક્ષત્ર, એ દેવતાપંચક છે. (૩) જળ, મીઠિ જેવ આદિ અન્ન ઔષધિ,
વૃક્ષાદિ વનસ્પતિ, આકાશ, તથા વિરાટ આત્મા એટલે કે જગદાત્મા વિરાટ, એ
અધિભૂતપંચક છે. (૧) હૃદયમા સ્થિત રહેનાર પ્રાણ, શુદ્ધાસ્થાનીય અપાન,
નાભિસ્થ સમાન, કંઠસ્થ ઉદાન તથા સમગ્ર શરીરમા રહેનાર વ્યાન, એ વાયુ
પંચક છે. (૨) ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, વાણી તથા ત્વચા, એ ઇન્દ્રિયપંચક છે.
(૩) ચર્મ, માંસ, નાડી, અસ્થિ તથા મજ્જા, એ ધાતુપંચક છે. આ છએ
પંચકોમા પહેલા ત્રણ અધિભૂતપંચક છે તથા બીજા ત્રણ અધ્યાત્મપંચક છે,
એટલે કે દેહાદિ સંઘાતનો અધિકાર કરીને વર્તમાન છે. ઉક્ત પૃથ્વી આદિ
પંચકોમા પદ્મની કલ્પના કરીને સર્વ—અતિન્દ્રિય વેદાર્થના દ્રશ્ય દોષ મુનિ
એમ કહે છે કે નિઘ્રમ્ય કરીને આ પૃથ્વી આદિ પંચક—પદ્મકને ઉપલક્ષિત કરીને
સંપૂર્ણ જગત પંચક છે એટલે કે પશ્ચિત છંદ સબલ છે. અર્થાત્ આ અધિ
ભૂત તથા અધ્યાત્મને લઈને આ સંપૂર્ણ જગત પંચાત્મક કહેવાય છે. આ
પ્રમાણે પૃથ્વી આદિદેહમા સામક પંચકોપાસનાથી એટલે કે પંચાત્મક વિશિષ્ટ
મજ્જા, ઉદાનના કલ્પથી વિરાટના અભિમાની પ્રભુપતિ પ્રાપ્ત થઈ બચે છે. ૧-

વિશેષ—આ જે વ્યાહતિરૂપ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ બતાવવામાં આવ્યું છે, પ્રકૃતમાં પૃથ્વી આદિ પંચકરૂપે તેની ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અહીં પાકૃત (પંચક) શબ્દનો અર્થ શો છે ? તેના સંબંધમાં કહે છે કે— પૃથ્વી આદિ પાંચ પાંચ સંખ્યાવાળા પદાર્થ છે તથા પકૃષ્ઠ છંદ પાંચ પાંચ પદોવાળો હોય છે. તેથી પાંચ સંખ્યાનો યોગ હોવાથી એ પૃથ્વી આદિથી પણ પકૃષ્ઠ છંદ સંપન્ન છે તેથી એ સર્વનું પ્રકૃતત્વ છે. અર્થાત પાકૃત એટલે કે પંચક એ અર્થ થયો. અહીં આધ્યાત્મિક પાંક્તા સાથે પણ સંખ્યામાં સમાનતા હોવાથી ઉપાસક બ્રહ્મ પાંક્તાની પૂર્તિ કરે છે. અર્થાત તેની સાથે એક રૂપથી ઉપલબ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે એ સર્વ પાંક્તા છે, જે પુરૂષ એવું બાણે છે, તે પ્રભાપાત રૂપજ થઈ જાય છે એ તાત્પર્ય છે. અહીં ઋષિ શબ્દથી ઉક્ત દ્રષ્ટિસંપન્ન કોઈ મુનિનું પ્રવચ્ન કરવું, અથવા ‘વેદ’ એ અર્થ બાણવો. બોધ્યો—

અનુવાક આઠમો

પ્રથમ છંદ અનુવાકમાં કિંચિત્ સફમહર્ષી મધ્યમાધિકારીને સાર, મન આદિ ઉપાધિયુક્ત બ્રહ્મની ઉપાસના કહેલી છે. તથા સાતમાં અનુવાકમાં સ્થૂળ દર્શી મંદ અધિકારી પ્રતિ પૃથ્વી આદિ ઔપાધિક ઉપાસનાને કહેલી છે. હવે ઉત્તમાધિકારીને સાર સર્વ ઉપાસનાઓના તથા સર્વ કર્મોના અંગબુદ્ધ ઔમ્ કારમાં બ્રહ્મદ્રષ્ટિનું વિધાન કરે છે, યથા—

ઓમિતિ બ્રહ્મ । ઓમિતીદ ૨ સર્વમ્ । ઓમિત્યેતદ-
નુકૃતિર્હ સ્મ વા અપ્યો શ્રાવયેત્યાશ્રાવયન્તિ । ઓમિતિ
સામાનિ ગાયન્તિ । ઓ ૨ શોમિતિ શસ્ત્રાણિ શસન્તિ ।
ઓમિત્યધ્વર્યુઃ પ્રતિગરં પ્રતિચ્છાતિ । ઓમિતિ બ્રહ્મા
પ્રસૌતિ । ઓમિત્યગ્નિહોત્રમનુજાનાતિ । ઓમિતિ બ્રાહ્મણઃ
પ્રવક્ષ્યન્નાહ બ્રહ્મોપાન્નવાનીતિ । બ્રહ્મૈવોપાન્નોતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ઓમ્ એ શબ્દ બ્રહ્મ છે, ઓમ્ એ સર્વરૂપ છે, ઔમ્ એ અનુ-
કૃતિ છે, અનુકરણ છે એટલે કે સમતિસરક સકેત છે, લોકમાં એવી પ્રસિદ્ધિ
છે ‘ઘોષાવય’ એ પ્રકારે પ્રેરણાપૂર્વક યાત્રિક, લોક પ્રતિશ્રવણ કરાવે છે.
‘ઓમ્’ એવું કહીને સામગ્રાન કરનારા સામગ્રાન કરે છે. ‘ઓમ્ શોમ્’ એવું

ઉચ્ચારણ કરીને શાઓનો પાઠ કરે છે, અર્થાત્ ગીતિરહિત ઋચાઓને વાંચે છે. તથા અધ્વર્યુ પ્રતિ-ચલ્લુ વિશેષને માટે 'ઓમ્' એવું ઉચ્ચારણ કરે છે. પ્રજ્ઞા 'ઓમ્' એવું કહીને અનુસા આપે છે, અર્થાત્ પ્રેરણાપૂર્વક આ પ્રવણ કરે છે, એ 'ઓમ્' કહીને અગ્નિહોત્રને સાડ આરા આપે છે, વેદાધ્યયન કરવાની ઇચ્છા-વાળા પ્રાણણ 'ઓમ્' એવું ઉચ્ચારણ કરીને 'હું પ્રજ્ઞાને પ્રાપ્ત થઈ જાઉં' અર્થાત્ હું વેદ અથવા પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરું, એવો સંકલ્પ કરવાથી તે યોમકાર દ્વારા પ્રજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ૧.

વિં વિં લાખ્ય—ઓમ્ એ પ્રજ્ઞા છે, અથવા અભિજ્ઞ વાણીમાત્રમાં વ્યાપક ઝોંકાર સંપૂર્ણ જગતરૂપ છે. યોમ્ એ અનુકરણ છે અર્થાત્ 'એ કામ કરે' એવું કહેવાથી અન્ય પુરૂષ 'ઓમ્' કહીને તેની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે. 'ઓમ્' એવું કહીને ઋત્વિક દેવતાઓના મંત્ર સંભળાવે છે. સામવેદના ગાયક યોમ્નું ઉચ્ચારણ કરીનેજ સામગ્ન કરે છે. 'ઓમ્ શોમ્' એવું ઉચ્ચારણ કરીને ગીતિરહિત ઋચાઓનું ઉચ્ચારણ કરે છે. ચલ્લુવેદીય ઋત્વિક અધ્વર્યુ યોમ્ એવું કહીનેજ, પ્રજ્ઞા પ્રેરણા કરે છે, યજ્ઞમાન યોમ્ એવું ઉચ્ચારણ કરીનેજ અગ્નિહોત્ર કરવાની આજ્ઞા આપે છે. 'હું પ્રજ્ઞાને વેદને પ્રાપ્ત' એવો મનમાં વિચાર કરીને પ્રાણણ અધ્યયન નિમિત્ત મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરતા પહેલાં ઝોંકારનું ઉચ્ચારણ કરે છે, એમ કરવાથી તે વેદવેદના થઈ જાય છે. એ કારણથી ઝોંકારને પ્રજ્ઞારૂપ માનીને ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧.

વિશેષ—મદ્વત મંત્રમાં 'હ' 'સ્મ' તથા 'વૈ' એ નિષાત પ્રસિદ્ધિના સૂચક છે, તથા 'અવિ' ચબ્દ વસ્તુમાણ ઉદાહરણોના સમુચ્ચયને સાદ છે. મત્યેક શુભકર્મના આરંભમાં ઝોંકારનું, ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. કોઈ મહાત્મા એમ પણ કહે છે કે આ મંત્રના અંતમાં 'ઓં દશ' એ અધિક પાઠ છે, તેને લઈને આ મંત્રમાં દશ ઝોંકારોનું વર્ણન કરેલું છે. એ કે સંપૂર્ણ જગતમાં ઝોંકાર જ વ્યાપી રહેલો છે, તેપણ સુખ્યતઃ અહીં દશ સુધીનીજ તેની સંખ્યા માનેલી છે. આ અનુવાકમાં બે વાતોનું સુખ્યતઃ વર્ણન છે, એકતો યોમ્ ચબ્દ દ્વારા પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવી જોઈએ તથા બીજી વાત સર્વ કર્મોના આરંભ યોમ્ ચબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને કરવો જોઈએ. ૧.

અનુવાક નવમો

“વિજ્ઞાનથી એવું જ સ્વારાજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે” એવું છઠ્ઠા અનુવાકમાં કહેલું હોવાથી ‘શ્રીત તથા સ્માર્ત કર્મ વ્યથા છે’ એવી શંકા થાય છે. એ શંકાની નિવૃત્તિને અર્થે પુરુષાર્થ પ્રતિ કર્મોત્તુ સાધનત્વ પ્રદર્શિત કરવાને સાર તેમનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવે છે—

ઋતં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । સત્યં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવ-
ચને ચ । તપશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । દમશ્ચ સ્વાધ્યાય-
પ્રવચને ચ । શમશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । અગ્નયશ્ચ સ્વાધ્યા-
યપ્રવચને ચ । અગ્નિહોત્રં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । અતિથયશ્ચ
સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । માનુષં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ ।
પ્રજા ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । પ્રજનશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને
ચ । પ્રજાતિશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । સત્યમિતિ સત્યવચા
રાથીતરઃ । તપ ઇતિ તપોનિત્યઃ પૌરુષિષ્ટિઃ । સ્વાધ્યાય-
પ્રવચને એવેતિ નાકો મૌદુગલ્યઃ । તદ્વિતપસ્તદ્વિ તપઃ ॥૧॥

ભાવાર્થ—ઋત-અનથી યથાર્થ વિચાર કરવો તથા વેદનું અધ્યયન કરવું તથા કરાવવું પણ જોઈએ. સત્ય—વાણીથી યથાર્થ બાવણું કરવું તથા બણવું અને બણાવતા પણ રહેવું જોઈએ. તપશ્ચર્યા તથા અધ્યયન અધ્યાપન પણ, દમન કરવું તથા વેદ બણવો બણાવવો પણ, મનમાં શાંતિ કરવી તથા અધ્યયન અધ્યાપન પણ, અભ્યાધ્યાન કરવું તથા બણવું બણાવવું પણ, અગ્નિહોત્ર કરવો તથા સ્વાધ્યાય પ્રવચન પણ, અતિથિ સત્કાર કરવો તથા અધ્યયન અધ્યાપન પણ, લૌકિક વ્યવહાર કરવો તથા બણવું બણાવવું પણ; પ્રજાને સાર યત્ન કરવો તથા બણવું બણાવવું પણ, ગર્ભાધાન કરવું તથા બણવું બણાવવું પણ, તથા પુત્રાદિના વિવાહ તથા સ્વાધ્યાય પ્રવચન પણ કરતા રહેવું જોઈએ. રથીતરનો પુત્ર સત્યવચા એવું માને છે કે સત્યજ્ઞ અનુધાન કરવા યોગ્ય છે, પુરુષિષ્ટ જોત્રીય તપોનિત્ય ઋષિ કેવળ તપસ્યા કરવાનુંજ માને છે તથા મુદ્દગલ્ય પુત્ર નાક ઋષિના મતમાં કેવળ વેદનું અધ્યયન તથા અધ્યાપન કરવું જોઈએ. કારણકે તેઓજ તપ છે, તેઓજ તપ છે. ૧.

વિં વિં સાધ્ય—ચાચાનુસાર કર્તવ્ય તથા નિશ્ચિત જે અર્થ છે તેને

ઝત કહે છે, અર્થાત્ વેદના સૂક્ષ્મ અર્થનો જે નિશ્ચય કરવો તેજ ઝત શબ્દથી કહેલું છે. અધ્યયન કરેલા વેદનું પ્રતિપાદન, યથાશક્તિ પાઠ કરવાનું નામ સ્વાધ્યાય છે. તે સ્વાધ્યાયનું ધ્યાનપાન કરવું અથવા વેદને વાચવો એને પ્રવચન કહે છે. અભિપ્રાય એ છે કે ઝતની સાથે વેદનું અધ્યયન તથા અધ્યાપન અવશ્ય થતું રહેવું જોઈએ. તેજ પ્રમાણે સત્યની સાથે પણ અધ્યયન અધ્યાપનનું અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. પ્રથમ શાસ્ત્રી નિશ્ચિત કરેલા અર્થનું જે વાણીથી ઉચ્ચાર કરવું તેને સત્ય કહે છે. કુરૂચ્છ આદિયશ્ચાક્રિ અથવા જોગ ત્યાગ રૂપ જે તપ છે તેના અનુષ્ઠાનની સાથે બાહ્ય ચક્ષુરાક્રિ ઇન્દ્રિયોના નિષિદ્ધ વિષયોથી નિવૃત્તિ રૂપ ઈર્મની સાથે, નિષિદ્ધ ચિંતનથી મનનું જે નિવર્તનતદ્વય જે શમ છે, તેની સાથે, આહિતાગ્નિ દ્વારા સાયન્નાત જે હવન કરવામાં આવે છે, તેને અગ્નિહોત્ર કહે છે, તેથી સાથે, યદા ક્ષણિત ઘેર આવેલા અતિથિ રૂપ છાદ્ધશ્ચ મહાત્મા આક્રિન્ના સત્કારની સાથે; જેવી રીતે શ્રીત્વ સ્માત્ કર્મ થાય છે તેજ પ્રમાણે શિષ્યાચારાત્પરોધથી જે વિવાહ આદિ ઉત્સવોમા વધવાદિપૂજન થાય છે, તેની સાથે, પુત્રોત્પત્તિ વિષયક ગર્ભાધાન આદિ સંસ્કારોની સાથે પુત્રોત્પત્તિને સારે ઝતુકાળમા બાર્યાગમનની સાથે, પોત્ર આદિને સારે પુત્રાગ્નિકાના વિવાહની સાથે, અર્થાત્ સર્વ સ્વાધ્યાયિક વ્યવહારોની સાથે સાયન્નેદો ભક્ષવાનું તથા ભણાવવાનું અવશ્ય થતું રહેવું જોઈએ. એજ કારણથી પ્રકૃતમાં હરેક કર્મની સાથે “જ્ઞાધ્યાય પ્રવચને” એટલે કે અધ્યયનાધ્યાપન કહેલું છે. અધ્યયન કયાં વગર અર્થજ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તેનાથીજ પરમ એયની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થના જ્ઞાન તથા પ્રર્મની વૃદ્ધિને સારે આદરશર્ચ અહીં વારવાર “જ્ઞાધ્યાય પ્રવચને” નો અભ્યાસ કરવામાં આવેલો છે.

ઉક્ત સર્વ કર્મોમા સત્ય, તપ, સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન એ ચારે પ્રયત્ન એટલે કે સુખ્ય હોવાથી તેમાના પ્રયત્નોની અવશ્ય કર્તવ્યતાને મતભેદથી કહે છે. જેમકે—રથીત્સંગોત્રીય, જે સદા સત્યજ બોલે છે, તે સત્યપ્રજ્ઞા અભ્યાસનું કથન છે કે સદા સત્યનુંજ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. કારણકે સત્યજ સર્વકર્મ છે. પુરૂષોષ્ઠના અપત્ય જે નિયમપૂર્વક સદા તપશ્ચર્યા કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહે છે, એવા તપોનિષ્ઠ સદિ ‘સદા તપનુંજ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ છે’ એમ કહે છે. સુદ્ર ગણ વરોત્પત્ત આચાર્યનાક સ્વાધ્યાય પ્રવચનથી સતુષ્ટ થઈને કહે છે કે, વેદનું અધ્યયન તથા અધ્યાપન એજ સર્વોત્તમ કાર્ય છે. સ્વાધ્યાય પ્રવચનજ તપ છે તેથી તેનું અનુષ્ઠાન કરવાનું જોઈએ. ૧.

વિશેષ—વિચારશીલ પુરૂષે ઋતુ, સત્ય, તપ, દમ, શમ, અગ્નિ, અગ્નિ-હોત્ર, અતિથિ, માનુષ, પ્રજા, પ્રજનન તથા પ્રબતિરૂપ કર્મોનું યથાવત્ સેવન કરવું જોઈએ. એ ઉપરનાં દરેક કર્મોની સાથે ભણવાનો તથા ભણાવવાનો વ્યવહાર ન હોય તો તેમની સફળતામાં સંદેહ રહેશે. જે લોક નિયમપૂર્વક ભણવા ભણાવવાનો અભ્યાસ નથી કરતા તેઓ નિરાગતા, ઋણરહિતપણુ, પ્રિયોની પાસેનો વાસ, શ્રેષ્ઠ પુરૂષો સાથે મેળ, લોકમાં વિશ્વાસ તથા નિર્ભય સ્થાનમાં નિવાસ આદિ સુખોને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. વિદ્વાનજ નિર્ભયપદમાં વિચર્યા કરે છે. ૧.

અનુવાક દશમો

પ્રથમ સ્વાધ્યાય આદિ પ્રાણયમને, ઉત્તમ તપ કહેલું છે. પરંતુ આ સમયમાં પુરુષની મંદતા આદિ દોષથી જે વેદ ભણી શકતા નથી, એવા શ્રદ્ધાળુ અધિકારિ-યોને પણ સ્વાધ્યાયરૂપ પ્રાણયમના ફળની સિદ્ધિને સાર તત્સ્થાનાપત્ર મંત્ર કહે છે.

અહં વૃક્ષસ્ય રેરિવા । કોર્તિઃ પૃથ્ઠં ગિરેરિવ । ઉર્ધ્વં
પવિત્રો વાજિનીવ સ્વમૃતમસ્મિ । દ્રવિણ ૨ સર્વર્ચસમ્ ।
સુમેધા અમૃતોક્ષિતઃ । ઇતિ ત્રિશક્લોર્વેદાનુવચનમ્ ॥૧॥

ભાવાર્થ—હું મંસારરૂપ વૃક્ષનો ઉપદેહક રૂપે પ્રેરક છું. મારી કીર્તિ પર્વતના શિખર સમાન ઉંચી છે. મારું કારણ પવિત્ર પ્રજા છે. સૂર્યમાં જેમ અમૃત છે, તેમજ હું શુદ્ધ અમૃતમય છું. હું પ્રકાશમય આત્મસ્વરૂપ ધન છું. મારી પુરુષ શુદ્ધ છે, હું અમરણ્ય—ધર્મી છું, તથા હું અવિનાશી છું. અથવા હું અમૃતથી અભિન્ન નથી. એ ત્રિશંકુ ઋષિનું વેદાનુવચન છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—હું અંતર્યામીરૂપે વૃક્ષ, અર્થાત્ ઉપદેહનીય સંસાર-રૂપ વૃક્ષનો પ્રેરક છું, અથવા વિષય વૈશગ્ય રૂપ શસ્ત્રથી તેને કાપનારો છું. સંસાર વૃક્ષના કપાઈ જતાં મારી કીર્તિ પર્વતના ઉંચા ભાગ જેવી અત્યંત ઉન્નત એટલે-કે સર્વથી વધી ગએલી છે, અર્થાત્ મારો મોક્ષ વિષયક યથા અત્યંત ઉન્નત થઇને દેવલોકમાં પણ ફેલાઈ ગએલો છે. તેથી દેવતા પણ મારા પુરુષાર્થમાં હાનિ કરવાને સમર્થ નથી. જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થવાને યોગ્ય પવિત્ર પરબ્રહ્મ જે હું સર્વાત્માનું, ઉર્ધ્વં એટલેકે કારણ છે. તે હું ઉર્ધ્વ-પવિત્ર છું, અથવા ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધ-વાળો છું. અન્નથી યુક્ત સૂર્યના સમાન (ઘણી શ્રુતિ સ્મૃતિઓમાં એ પ્રસિદ્ધ છે કે સૂર્યમાં વિશુદ્ધ અમૃત એટલે કે આત્મતત્ત્વ છે, એજ પ્રકારે હું પણ

અમૃત અર્થાત્ શોભન) વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ હું. મધુવિદ્યામાં સૂર્યની અત્તવતા પ્રસિદ્ધ છે. ધનવાન લોકોની પાસે રત્ન આદિન હોય છે, પરંતુ પ્રજ્ઞવેત્તાઓનું આત્મતત્ત્વનું ધન છે. હવે એ કહે છે કે, એજ હું આત્મતત્ત્વ 'સુવર્ચસ્' દીપ્તિ શાળી દ્રવિષ્ એટલે કે ધન હું, અથવા આત્મતત્ત્વનું, પ્રકાશક હોવાથી તેજસ્વી પ્રજ્ઞતાન, જે મોક્ષમુખનો હેતુ હોવાથી ધનના સમાન ધન છે તે, મને પ્રાપ્ત થયું છે. હું સારી બુદ્ધિવાળો છું અર્થાત્ મહાતાનના પ્રતિપાદક અર્થ તથા તેમના અર્થ ધારણ કરવાની શક્તિ મારી બુદ્ધિમાં છે. હું મરણ ધર્મથી રહિત છું તથા મારામાં કોઈ વિકાર થઈ શકતો નથી. અથવા હું અમૃતથી-સ્વરૂપાનંદાનુભવથી સિંચાએલો બ્યાસ છું. આ પ્રકારના વાક્ય ત્રિશંકુ નામક ઋષિનાં છે, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી વામદેવની પેઠે કૃતકૃત્યતા પ્રગટ કરવાને સારૂ ત્રિશંકુ ઋષિના એ વચન છે. ૧.

[વિશેષ—એ પ્રજ્ઞભૂત પ્રજ્ઞવેત્તા ત્રિશંકુ ઋષિના 'વેદાનુવચન' છે— અહીં વેદ નામ વેદન અર્થાત્ આત્મેકત્વ વિજ્ઞાનને કહે છે, તેની પ્રાપ્તિ પછીના (જે વચન છે, તે વેદાનુવચન) કહેવાય છે. અભિપ્રાય એ છે કે પોતાની કૃતકૃત્યતા પ્રગટ કરવાને સારૂ વામદેવના સમાન ત્રિશંકુ ઋષિ દ્વારા આર્ષદ્રષ્ટિયા જોવાએલા એ મંત્રામ્નાય આત્મવિદ્યાનો પ્રકાશ કરનારા છે. અર્થાત્ 'અહુદ્ગુણ્ય રેરિવા' આદિ વેદ સ્વાધ્યાયને સારૂ છે. (અહીં સ્વાધ્યાયનો અર્થ જપ છે) એટલે કે જપને સારૂ છે. સ્વાધ્યાય વિદ્યા, એટલે કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને સારૂ બતાવવામાં આવ્યા છે એવું આ પ્રકરણથી જ્ઞાત, થાય છે કારણ કે આ પ્રકરણ વિદ્યાને સારૂ છે, તેના સિવાય તેનું કોઈ બીજું પ્રયોજન જણાતું નથી. કારણ કે સ્વાધ્યાય દ્વારા જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે, તેને જ વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ છે.

આ મંત્રના ત્રિશંકુ ઋષિ છે, પંકિત છદ છે, પરમાત્મા દેવતા છે, બ્રહ્મ-વિદ્યાની પ્રાપ્તિને અર્થે તેના જપનો વિનિયોગ છે. તેનો જપ વિદ્યાની ઉત્પત્તિને સારૂ માનવામાં આવે છે. 'ચત્વચ્ચ' ઇત્યાદિ અનુવાકમાં ધર્મનો ઉદ્દેશ કર્યા પછી, વેદાનુવચનનો પાઠ કરવાથી એવું બ્રહ્મવામાં આવે છે કે આ પ્રકારે શ્રોત તથા સ્માર્ત નિત્ય કર્મમાં લાગેલા, પ્રજ્ઞતાનના નિષ્કામ જ્ઞાપુ પ્રતિ, આત્મા આદિની સાથે સંબંધ રાખનારા આર્ષ દર્શનોનો, પ્રાદુર્ભાવ કરે છે. હમીએ મહાત્માઓ પાસેથી એવી આશ્ચર્યાચક્ર સાંભળી છે કે પ્રથમ આર્યાવર્ત દેશમાં એક ત્રિશંકુ નામના રાજા હતા. તે સંપૂર્ણ વેદ ભણેલા હતા વેદનો મુખ્ય આશય

જાણીને તેમણે કહ્યું કે મનુષ્યે પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં વિદ્યા તથા શિક્ષાચક્ર ઉત્તમ બુદ્ધિ તથા શારીરિક બળને પ્રાપ્ત કરીને ધર્માત્મતાપૂર્વક ધન આદિનું ઉપાજન કરવું જોઈએ. તે પછી મનુષ્ય, હૃદયથી શુદ્ધ અને પ્રતાપી થઈને પરાં પકાર સંબંધી અનેક શુભકર્મોના સેવનથી જગતમાં ચોતાની શુભ અચળ કીર્તિને સ્થાપિત કરે. ૧.

—૬૬—

અનુવાક અગિયારમો

કેવળ ધર્મ પશુ વિવિધિયા ઉત્પાદન દ્વારા મોક્ષના હેતુ બ્રહ્મવિદ્યામાં હેતુ છે. એ અભિપ્રાયથી એકાદશ અનુવાકમાં તેમના અનુશાસનનું વિધાન કહે છે—

વેદમનૂચ્યાચાર્યોઽન્તેવાસિનમનુશાસ્તિ । સત્યં વદ ।
ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદઃ । આચાર્યાય પ્રિયં ધનમા-
હૃત્ય પ્રજાતન્તું મા વ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ભૂત્યૈ ન
પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—આચાર્ય શિષ્યને વેદ જાણાવીને ઉપદેશ આપે છે કે સત્ય ભાષણ કર. ધર્મનું આચરણ કર. વેદાધ્યયનમાં પ્રમાદ ન કર. આચાર્યને સારૂ થયેલ ધન આપીને વંશ પરંપરાને વધારનારો થા સત્યથી ચલાયમાન ન થવું જોઈએ ધર્મમાં પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. દેહરક્ષાઈ કાર્યમાં પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. ઐશ્વર્ય મળે એવાં કર્મોમાં પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચનમાં અસાવધાની ન કરવી જોઈએ. ૧

[૧૦ વિ૦ ભાષ્ય—આચાર્ય ઉપનયનપૂર્વક શિષ્યને વેદાધ્યયન કરાવીને આ પ્રકારે વેદના અર્થનું ગ્રહણ કરાવે છે—હે શિષ્ય ! જે કહેવા યોગ્ય વાત, પ્રમાણથી જેવી રીતે જાણવાનાં આવી હોય તેને તેજ પ્રકારે કહેવો. શ્રુતિવિહિત અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મનું આચારણ કરવું. હવે એકવાર અનુષ્ઠિત પૂર્વોક્ત ધર્મ આદિના ત્યાગરૂપ પ્રમાદનો નિષેધ કરે છે—વેદાધ્યયનથી તું કદી પણ પ્રમાદ ન કર. આચાર્યને સારૂ વિદ્યાપ્રાપ્તિની દક્ષિણા સ્વરૂપ ગાય મુવર્જ, યાત્રાદિરૂપ અભિદ્ધ ધનને અર્પણ કર, તથા તેમની આજ્ઞાથી, અનુકૂળ ભાર્યા મકરૂ કરીને

પુત્રાદિ સંતતિના વિસ્તારને વધાર. પુત્ર ઉત્પન્ન ન થાય તો પુત્રેષ્ટિમાગથી તેની ઉત્પત્તિનો ચત્ર કરવોજ જોઈએ સુક્તિ સાધન પ્રકરણમા પ્રજાના વિસ્તારનું કથન અનુપયોગી છે, એવી શંકા કરવી નહીં. કારણ કે પિતૃકણ મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું પ્રતિબંધક છે. તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિને સારૂ તેને દૂર કરવું અવશ્યનું છે, મનુષ્યે પણ કહ્યું છે કે—

ઋણાનિ ધ્રીણ્યપાકૃત્ય મનોમોક્તે નિવેશયેત્ । અનપાકૃત્યવે તાનિ મોક્ષમિચ્છેત્ પતત્યથઃ ॥

પ્રથમ કહેલા સત્યાદિ ધર્મોનું કદી પણ આળસથી અનુષ્ઠાનરૂપ પ્રમાદ કરવાનું અનુચિત છે, એ કહે છે—સત્યથી પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહીં. અહીં સત્યથી પ્રમાદનો અર્થપ્રાય છે, અસત્યનો પ્રસંગ, અર્થાત્ બૂલ કરીને પણ જીવું ન બોલવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે ધર્મોનું અનુષ્ઠાન ન કરવું એજ પ્રમાદ છે, માટે તેમ ન કરવું જોઈએ. આત્મરક્ષા કરનારા આયુ આરોગ્યાદિ કુશળ કારક વૈદિક તથા ધૌરિક ધર્મોમા પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહીં. ઐશ્વર્યના ઉપાયભૂત ધર્મોમા પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ, એ જ ને નિયમથી કરવું છે. યાગ આદિ દેવકાર્ય તથા શ્રાદ્ધ આદિ પિતૃકાર્યોથી અકરણરૂપ પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. ૧.

વિશેષ—પ્રકૃતમા આચાર્યના કથનનો એ અર્થપ્રાય છે કે, ‘મે’ જેને નિયમપૂર્વક અર્થાત્ અખંડ પ્રહાર્યાદિ અતિકંઠણ અચરણની સાથે મારી સમીપ રાખીને વેદાધ્યયન કરાવેલું છે તેની વિદ્યા સફળ થાય. કોઈ સામાનિક પ્રલોભનમાં પડીને એવું ન થાય કે તે વિદ્વાન થઈને પણ અસત્યભાષી થઈ બાપ તથા મારા ભણાવેલા વેદને બૂલી બાપ તેને સારૂ અહીં ન પ્રમદિતવ્યમ્” પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ, એ પદની વારંવાર આવૃત્તિ કરવામાં આવી છે. ૧.

માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । આચાર્યદેવો ભવ ।
અતિથિદેવો ભવ । યાન્યનવદ્યાનિ કર્માણિ । તાનિ
સેવિતવ્યાનિ । નો ઇતરાણિ । યાન્યસ્માક ઽ સુચરિતાનિ ।
તાનિ સ્વયોપાસ્યાનિ । નો ઇતરાણિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તું, માતાને દેવતુલ્ય માનનારો થા, પિતાને દેવ માનનારો થા, આચાર્યને દેવ । સમજનારો થા, અતિથિને દેવ માન. જે અનિદિત ધર્મ છે. તેનું તારૂં સેવન કરવું જોઈએ, બીજા પ્રકારના ધર્મોનું નહીં. અમારા જે મુખાચરણ છે તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. બીજા ધર્મોની નહિ. ૨.

भारता के प्रति धार्मिक का द्वाचान्तभाषण
स्वातन्त्र्ये आचार्यने उपदेश.

—(शास्त्रावली ११ अनुवाक)

—(शीक्षावली ११ अनुवाक)

વિં વિં બાધ્ય—તું માતાને દેવતા સમાન પૂજનારો થા. તેજ પ્રકારે પિતા, આચાર્ય તથા અતિથિનું દેવબુદ્ધિથી પૂજન કરનારો થા. એ યાદ રાખ કે ઘોઠમાં અનિદ્ય તથા નિદ્ય એ પ્રકારના કર્મ છે. તારે ઘોઠસિદ્ધ અનિદિત શિષ્ટાચારરૂપ જે કર્મ છે તેનુંજ સેવન કરવું જોઈએ. તથા જે નરકમાં નાખનારા નિદિત કર્મ છે તેમને કરવા જોઈએ નહીં. જે કર્મ હમો શુરૂજનો દ્વારા સુચરિત, શ્રુતિ સ્મૃતિથી અવિરૂદ્ધ છે તેમને જે તમે હમારા શિષ્ય છો તેમણે નિયમપૂર્વક કરવા યોગ્ય છે. તથા જે હમે કોઈને આપાદિ આપ્યા હોય કે અપચબ્દ કહ્યા હોય તેની તમારે નકલ કરવી જોઈએ નહીં, ત્યારેજ તું ‘જમયં તત્ત્વસંશુદ્ધિ’ એ ગીતોક્ત દૈવીસ પત્તિનો અધિકારી થઈશ. ૨.

વિશેષ—‘પિતુર્દશગુણા માતા ગૌરવેનાતિરિચ્યતે’ એ સ્મરણથી પિતા આચાર્ય તથા અતિથિથી પણ વધારે માતૃશક્તિનો મહિમા છે, કારણ કે ધારણ તથા પોષણ કરવાનું તેનુંજ કામ છે. આચાર્ય, શિષ્યને માતા પિતા આચાર્ય તથા અતિથિનો સત્કાર કરવાનો વિશેષ ઉપદેશ આપેલો છે. કારણ કે મનુષ્યની સ્થિતિ તથા અભિવૃદ્ધિમા એ ચારેનો સહયોગ આવશ્યક છે, અહીં શંકા થાય છે કે માતા પિતા અને આચાર્યની શ્રેણીમા અતિથિની મહત્તા શા માટે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે જેમ માતા પિતા તથા આચાર્યથી મનુષ્યના સ્વાર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તેવીજ રીતે અતિથિ સત્કારની પ્રથાથી પણ મનુષ્ય સમાજને મહત્તા વ્યવહારિક લાભ થાય છે. સર્વને વિદેશ જવું પડે છે, ત્યાં તેઓ કોઈને કોઈના પણ અતિથિ જરૂર થવાના. અભ્યાગત સન્માનની પ્રથા પ્રચલિત રહેવાની, એટલે કે તેમનું સન્માન થતું રહેવાનું વિદેશોમા પણ સર્વને પારસ્પરિક લાભ થઈ શકે છે.

માતાની સેવાને સારૂ કેટલીક વિશેષતાઓ ઉપદેશ કરે છે, યથા—

ये के चास्मच्छ्रेयाःसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽस-
नेन प्रश्वसितव्यम् । अद्भया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् ।
श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ३

ભાવાર્થ—જે કોઈ આપણાથી પણ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છે, તેમને તમે આસનાદિ આપીને આરામ પહોંચાડો. શ્રદ્ધાની સાથે દાન કરવું જોઈએ. અશ્રદ્ધાથી નહીં. ચિત્તને અનુસરીને આપવું જોઈએ. લજ્જાપૂર્વક આપવું જોઈએ. ભય માનીને આપવું જોઈએ. મિત્રાદિ કાર્યને નિમિત્તે આપવું જોઈએ. ૩.

વિં વિં બાધ્ય—જે કોઈ આચાર્ય ત્વાદિ ધર્મોથી સુક્ષ્મ હોવાને કારણે

આપણાથી શ્રેષ્ઠ ગ્રાહણ હોય, તેમને તમારે આસન પ્રદાન, પાદપ્રક્ષાલનાદિ મુશ્કળાથી વિદ્યામ આપવો જોઈએ. અથવા એવા યોગ્ય પુરૂષોને આસન તથા સ્થાન આપવામાં ધ્યાસ લેવા જેટલી પણ વાર કરવી જોઈએ નહીં. પણ તેમની સાથે વિવાદનો તો પ્રસંગ જ ક્યાં રહ્યો ? એ પણ વાત છે કે તેમને કોઈ સભામાં ઉચ્ચ આસન આપવામાં આવે ત્યારે તમારે નિસાસો નાખવો નહીં. ધનાદિ દાનમાં જેટલીક વિશેષતાનો પણ ઉપદેશ આપે છે—આસ્તિક પુદ્ધિથી અન્નાદિકોના દાન કરવા જોઈએ. નાસ્તિક પુદ્ધિથી ન આપવું જોઈએ. કારણ કે શ્રદ્ધાથી રહિત દાન લોક પરલોક બંનેમાં અનુપયોગી છે, તેથી શ્રદ્ધાસુક્ત ધર્મને જ દાન કરવું જોઈએ. ‘માસ જેવો મનુષ્ય દાન આપે છે, જો હું ન આપું તો ઘણી લજ્જાની વાત થશે’ એ પ્રમાણે લોક લજ્જાથી પણ દાન આપવું જોઈએ. શાસ્ત્રમાં ઋત્વિક આદિને જે દાનનું વિધાન છે, તે પ્રમાણે જો હું નહીં આપું તો મને પ્રત્યવાય—પાપ લાગશે’ એ પ્રકારના શાસ્ત્ર બચથી પણ દાન આપવું જોઈએ. અથવા લોકમાં કૃપણતાનો અપવાદ ન ફેલાય તે બચથી પણ દાન આપવું જોઈએ. અથવા ‘દાન સર્વોત્તમ ધર્મ’ છે. હું ગૃહસ્થાશ્રમીનો એ ધર્મ હ્રસ્ત ન થઈ જાય’ એ ધર્મ બચથી પણ દાન આપવું જોઈએ. અથવા સર્વભૂતોમાં આત્મપુદ્ધિથી દાન આપવું જોઈએ. અથવા મિત્રાદિના કાર્યને સાડા આપવું જોઈએ. ૩.

વિશેષ—દેશ, કાળ તથા પાત્રનો વિચાર કરીને દાન અવશ્ય આપવું જોઈએ, પણ તેની માત્રા જમે તો ઘોડી હોય કે વધારે હોય. કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે વિત્તશાલ્ય કરવું ઉચિત નથી. આજકાલના ઘણા લોકોનું કથન એવું છે કે દાનની પ્રથા જ ઠીક નથી. કારણ કે દાન લેનારાના જીવન આગણુ થઈ જાય છે. પણ એ શંકા યથાર્થ નથી. એવું જણાય છે કે એમ કહેનાર દાનને અર્થજ સમજતા નથી. સાત્વિક, રજસ, તથા તામસ લોકથી દાન ઘણી તરેહના હોય છે, તેમાં સાત્વિક દાન સર્વ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલું છે. કારણ કે તે દેશ, કાળ તથા પાત્રનો વિચાર કરીને અપાએલું હોય છે, કે જેમાં પોતાનો કોઈ પણ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ હોતો નથી. કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે, જૂજ સમજને વિચાર કરીને જે દાન આપવામાં આવે છે તેનાથી દેશને કે સમાજને કોઈ હાનિ તો થતી જ નથી, ઉલટો લાજજ થાય છે. માત્ર દાન આપવાની રીત જોઈએ. ૩.

આ પ્રમાણે અનુદાન કરવા યોગ્ય કર્મોના ઉપદેશ થઈ ચુક્યો. તે પણ, કર્મોનુદાનને સમયે જો કોઈ સંદેહ ઉત્પન્ન થઈ જાય તો તેને દૂર કરવાને સાડા શિષ્ટાચાર પ્રમાણ છે, એ દેખાડે છે, યથા—

અથ યદિ તે કર્મવિચિકિત્સાવા વૃત્તવિચિકિત્સાવા સ્યાત્ ।
 યે તત્ર બ્રાહ્મણાઃ સંમર્શિનઃ । યુક્તા આયુક્તાઃ । અલૂક્ષા ધર્મ-
 કામાઃ સ્યુઃ । યથા તે તત્ર વર્તેન્ । તથા તત્ર વર્તેથાઃ ॥૪॥

ભાવાર્થ—જો તમને કર્મ કે આચારના સંબંધમાં કોઈ સંદેહ પડે તો તે દેશમાં જે પૂજા વિચાર કરી શકતા હોય, લૌકિક કર્મમાં નિયુક્ત, નૈલકિક કર્મમાં પ્રવૃત્ત, અકૂર બુદ્ધિવાળા તથા ધર્માભિલાષી પ્રાણી હોય, તે અવસર ઉપર તેઓ જેવો વ્યવહાર કરે તેવું જ તમારે પણ કરવું. ૪.

વિં ૦ વિં ૦ બાધ્ય—શિષ્યના પ્રતિ આચાર્યનું કથન છે કે જ્યારે તને બે અથવા અધિક વિરૂદ્ધ અર્થ પ્રતિપાદક વચન જોવાથી શ્રોત તથા સ્માર્ત કર્મોમાં કદી સંદેહ પડે, જેમકે—“વદિતે જુહોતિ” “અનુવિતે જુહોતિ” તથા સન્ધ્યાદેવતા પુરુષમૂર્તિઃ સ્ત્રીમૂર્તિર્વા” ઇત્યાદિ સ્વર્ગોમાં કર્મવિચિકિત્સા, તથા “માતુલસુતાવિવાદ્માસમન્ત્રણાદિકે આચરણીયે ન વા આચરણીયે” એવી જગાએ વૃત્તવિચિકિત્સા થઈ બંધ તો તે સમયે ત્યાં જે નિત્ય વિચારશીલ, નિત્ય નૈમિત્તિક આદિ અનુદાનમાં સ્વયં પ્રવૃત્ત, આયુક્ત એટલે કે કોઈ બીજાથી પ્રયુક્ત ન થઈને સ્વેચ્છાથી સત્કર્મમાં સંલગ્ન, અકૂર સ્વભાવવાળા અને ધર્મ-કામી, જે કામનાથી વિવેકશૂન્ય ન હોય, એવો પ્રાણી જે કર્મ કે આચરણમાં, અર્થાત્ ઉક્ત સંમર્શાદિ ખાંચ વિશેષણોથી યુક્ત પ્રાણી જેવો વર્તાવ કરે તેજ પ્રમાણે તું પણ શગ દેષ તથા ઓત્સુક્ય આદિ દોષોથી રહિત થકને વર્તાવ, વ્યવહાર કરજે. ૪

વિશેષ—પ્રકૃતમાં આચાર્યે શિષ્યને ઘણાજ સુંદર ઉપદેશ આપેલા છે. સર્વને સંદેહ થાય છે, તે ત્યાં સુધી કે પંડિતને પણ, સર્વ સંશયોની નિવૃત્તિ શાસ્ત્ર કરે છે, પણ વિરૂદ્ધ અર્થપ્રતિપાદક વચનો જોઈને શાસ્ત્રમાં પણ સંદેહ થઈ બંધ તો તેનું નિરાકરણ કેાણ કરે ? શિષ્યાચારથી કહો તો, તે કેવી રીતે જાણવામાં આવે કે તે શિષ્ટજન છે ? એવી સર્વ પ્રતિકૂળ ધારાઓનું સમાધાન, પ્રકૃત આચાર્યો—ઉપદેશથી સારી રીતે થઈ બંધ છે, તેનું ક્લિગ્ધ્યન કરાવી દે છે, યથા—

આચાર્યચરણ કહે છે કે—હે સુયોગ્ય શિષ્યરત ! તને કદી કર્મ વિચિ-
 કિત્સા કે વૃત્ત વિચિકિત્સા થઈ બંધ તો ઉપર દર્શિત ખાંચ યોગ્યતાવાળા શિષ્ટોના વર્તાવથી સમાધાન કરી લેવું. તેનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે—

૧—કર્મ જે પ્રકારનાં છે, એક શ્રોત અને બીજું સ્માર્ત, શ્રોતકર્મનાં સંદેહ જેવા કે—“વ્યવિતે જુહોતિ” : “અનુવિતે જુહોતિ” એ જે શ્રુતિ વાક્ય છે, એક કહે છે કે, સૂર્યોદય થઈ ગયા પછી અગ્નિહોત્ર કર્મ કરવું જોઈએ, બીજો કહે છે કે, એ કર્મ સૂર્યોદય થતા પહેલાંજ કરવું જોઈએ. અહીં અધિકારીને સંશય થઈ જાય છે કે, કયા વચન અનુસાર કર્મ કરવું ?

૨—એ પ્રમાણે સ્માર્ત કર્મ સંધ્યામાં કોઈ જગોએ સંધ્યાના દેવતાની મૂર્તિનું વર્ણન પુરૂષરૂપે કરવામાં આવ્યું છે, તથા કોઈ જગોએ સ્ત્રીના રૂપમાં કરવામાં આવેલું છે. અહીં પણ સંદેહ યાય છે કે, કયા રૂપનું ધ્યાન કરવું ? એ કર્મ વિચિત્રિત્સા થઈ. વિચિત્રિત્સા નામ સંશયનું છે.

૩—કુળની પરંપરાથી જે કર્મ યત્ન ચાલતું આવેલું છે તેને ‘વૃત્ત’ કહે છે. યથા—કોઈ જગોએ લખે છે કે મામાની ઠિકરી સાથે લગ્ન કરવા જોઈએ, અને કોઈ જગોએ ન કરવાનું લખેલું છે. તેવીજ રીતે કહીં માંસ ખાવાનું વિધાન મળે છે અને કોઈ કહે છે કે માંસ બહુષ્ણ કરવું નહીં. સંદેહ યાય છે કે, શું કરવું જોઈએ ? એ વૃત્તવિચિત્રિત્સા છે.

તેના શુદ્ધ ઉત્તર આપ્યો છે કે—સમદર્શી, યુક્ત, આયુક્ત, અલૂક્ત તથા ધર્મકામ (આ શબ્દોના અર્થ ઉપર કહેવામાં આવેલા છે); એ પાંચ શુદ્ધોથી યુક્ત જે પ્રાણ હોય તે જેવો વર્તાવ કરતા હોય તેજ પ્રમાણે તારે પણ કરવું. ‘યજ્ઞદાચરતિ શ્રેષ્ઠઃ’ એ આચારનું પાલન કરવું. શ્રેષ્ઠજન એ છે કે, જે સદા પોતાના અભ્યુદય—નિઃશ્રેયસ સાધક, કર્મ કરતો રહે તથા કોઈ બીજાની હાનિ ન કરતો હોય. ૪.

**અથાભ્યાસ્યાતેષુ । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः ।
युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु
वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः ॥ ५ ॥**

ભાવાર્થ—જેજ પ્રમાણે જેના ઉપર સંશય યુક્ત દોષ આરોપિત કરવામાં આવેલો હોય, તેમના વિષયમાં તે સમયે ત્યાંના સંપૂર્ણ વિચારશીલ, નિષ્પક્ષ ભુદ્ધિવાળા, ધર્મના પ્રેમી, લોકિક તથા શાસ્ત્રીય કર્મોમાં લાગી રહેલા પ્રાણજ, જેવો વર્તાવ કરે તેવોજ તારે કરવો. ૫.

વિં ૦ વિં ૦ ભાષ્ય—હવે શિક્ષાની પછી સંદિગ્ધ પ્રમં નિર્ણયોના વિષયમાં આચાર્ય શિષ્યને ઉપદેશ આપે છે કે જો તને અભ્યાસ્યવર્તમાં—પાતકની શંકાથી

હુષિત પુરૂષોમાં 'આની ભેડે વ્યવહાર કરવો ભેઠજો કે નહીં' એવો સંશય થાય, તે તે દશામાં સંમર્શાદિ પાંચ વિશેષણ વિશિષ્ટ ધ્યાનથી તેની સાથે જેવો વ્યવહાર કરે, તેવોજ તારે પણ કરવો. ૫.

વિશેષ—અભ્યાષ્યાત નામ અભ્યુક્ત એટલે કે જેના ઉપર કોઈ અભિયોગ લગાડવામાં આવ્યો હોય. આચાર્યના ઉપદેશનો અભિપ્રાય એ છે કે મનુષ્યે સદા સારા સમાજમાં રહેવું ભેઠજો. કારણ કે મનુષ્ય સામાજિક જીવ છે, તે એકલો રહીને જીવી શકે નહીં, બે જીવિત રહે તો મનુષ્ય સંપાદન કરી શકેજ નહીં. ૫.

ઉક્ત અનુશાસનનો ઉપસંહાર કરે છે, યથા—

एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् ।

एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैत-
दुपास्यम् ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—આ આદેશ-વિધિ છે, એ ઉપદેશ છે, એજ વેદનું રહસ્ય છે તથા એજ ઈશ્વરની આજ્ઞા છે. તારે એજ પ્રકારે ઉપાસના કરવી ભેઠજો, તથા એજ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. ૬.

વિં વિં લાખ્ય—એ “મત્યંવદ” ત્યાંથી લઇને “તથા તેષુ વર્તેયાઃ” સુધી જે વાક્ય-સંદર્ભરૂપ આદેશ છે, તે શ્રોતવિધિ છે. આચાર્ય કહે છે કે—હે શિષ્ય ! જે પ્રમાણે રાજા પોતાના કર્મચારિયોને કામ કરવાની આજ્ઞા આપે છે, તેમજ વેદનો પણ સત્યભાષણ કરવાનોજ મુખ્ય આદેશ છે, એ સમાર્તવિધિ છે. ‘વપા’—સત્યવદાદિ ઉક્તિ ‘વેદે’—વિધિમંત્રનો અર્થ સમૂહમાં, ‘ઉપનિષદ્’—રહસ્યનો સારભાગ છે, ‘एतत्’—સત્યવદ ઇત્યાદિ ‘अनुशासनम्’ ઈશ્વરની આજ્ઞા છે. ઉક્ત પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરવું ભેઠજો, એજ પ્રમાણે ઉક્ત કર્મબાતની ઉપાસના કરવી ભેઠજો. અહીં દ્વિરૂક્તિ ઉપાસનાના આદરને સાર છે. ૬.

વિશેષ—આ શિક્ષાવલ્લીના અંતિમ અંશ ઉપર વિચાર કરતાં, એ પ્રતીત થાય છે કે મનુષ્ય વધારે કે ઓછું અધ્યયન કરવા માત્રથીજ કૃતકાર્ય થઈ શકતો નથી. જ્યાં સુધી તે શાસ્ત્રોપદેશને પોતાના આચરણમાં ન લાવે ત્યાં સુધી તે સફળ પ્રયાસ કહી શકતો નથી. શાસ્ત્રવ્યાખ્યાન કરીને પ્રતિકૂળ આચરણ કરનારા પુરૂષ પોતાનું તો અહિત કરે છેજ, તેની સાથેજ સમાજમાં પણ ખરાબ ઉદાહરણ ઉપસ્થિત કરવાના પાપનો ભાગી થાય છે. પ્રકૃત પ્રકરણમાં સત્ય ભાષણ

જીપર ઘણું જોર આપવામાં આવ્યું છે. આર્યલોક સત્યનેજ પ્રણ કહે છે, જે મનુષ્ય સત્યથી જોડલો દૂર છે, તે ઈશ્વરથી તેનાથી પણ વધારે દૂર છે. જે ઈશ્વરથી દૂર રહેશે તે તેટલોજ તેના ઐશ્વર્યથી દૂર રહેવાનો. જેની ખાસે ઈશ્વરની વિભૂતિ નહીં હોય તે સાંગોપાંગ મટી જવાનો. તેથી મનુષ્યે અવ્યુહય તથા નિઃશ્રેયસની સિધ્ધિને સારૂ સત્યનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ, આહે તો શરીર તથા સર્વેશ્વ બહેજ નષ્ટ થઈ જાય. ૬.

અનુવાક આરમ્ભો.

અધ્યાપન પછી શાંતિપાઠના પ્રકારને કહે છે. યથા—

શન્નો મિત્રઃ શં વરુણઃ । શન્નો ભવત્વર્યમા । શન્નો
 ઇન્દ્રો વૃહસ્પતિઃ । શન્નો વિષ્ણુરુદ્રક્રમઃ । નમો બ્રહ્મણે ।
 નમસ્તે વાયો । ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માસિ । ત્વામેવ પ્રત્યક્ષં
 બ્રહ્માવાદિપમ્ ચત્તમવાદિપમ્ । સત્યમવાદિપમ્ । તન્મા-
 માંવીત્ । તદ્વચ્ચારમાવીત્ । આવીન્મામ્ । આવીદ્વચ્ચારમ્ ।

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હમારે સારૂ સૂર્ય મુખદાયક હો, હમારા પ્રતિ વરુણ મુખમદ હો, હમારે સારૂ અર્ધમા મુખાવહ હો, હમારે સારૂ ચંદ્ર તથા બૃહસ્પતિ શાંતિ-
 કારક હો, જેના પાદલિલેપનો ઘણો વિસ્તાર છે એ વિષ્ણુ હમારે સારૂ મુખદાયક હો, વાયુરૂપ પ્રણને નમસ્કાર છે. હે વાયુદેવતા ! તમને નમસ્કાર છે, તમેજ પ્રત્યક્ષ પ્રણ છે, મેં તમનેજ પ્રત્યક્ષ પ્રણ કહ્યા છે. તમનેજ જાત કહ્યા છે, તમનેજ સત્ય કહ્યા છે, તમે મારી રક્ષા કરી છે તથા અહનું નિરૂપણ કરનારા આઆર્યની રક્ષા કરી છે. અર્થાત્ મને વિદ્યાથી તથા આઆર્યને બ્રહ્મત્વ શક્તિથી યુક્ત કર્યા છે, મારી રક્ષા કરી છે તથા વદતાની પણ રક્ષા કરી છે (આવૃત્તિ આદરને સારૂ છે) ત્રિવિધ તાપની શાંતિ યાચા. ૧.

વિઃ વિઃ ભાષ્ય—ગ્રાણ અને દિવસના અભિમાની મિત્રદેવતા હમારૂં કલ્યાણ કરે, અખાન તથા રાત્રીના અભિમાની વરુણદેવતા હમારૂં મંગળ કરે, નેત્ર તથા સૂર્યના અભિમાની અર્ધમાદેવતા હમને મુખ આપે બળના અભિ-
 માની ઇન્દ્ર તથા બુદ્ધિના અભિમાની બૃહસ્પતિ હમારૂં મંગળ આપન કરે,

રાજા બળીના યજ્ઞમાં ચરણોને વધારીને પ્રદાંડને સ્થાપનારા વિષ્ણુ ભગવાન હોમને મુખદાયક હો, વ્યાપક પ્રદાનરૂપ વાયુને પ્રદાન છે. હે વાયુદેવ ! તમને નમસ્કાર છે, મેં તમનેજ પ્રત્યક્ષ પ્રદાન કરેલા છે, નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિરૂપ તથા સત્યસ્વરૂપ કરેલા છે. એ વાયુરૂપ પ્રદેશ મારી વિદ્યાપ્રદાનરૂપ રક્ષા કરી છે તથા આચાર્યની વકતૃત્વશક્તિ પ્રદાનરૂપ રક્ષા કરી છે. ત્રિવિધ તાપોની શાંતિ ધાઓ. ૧.

વિશેષ—જે સમયે મનુષ્યને કોઈ કામમાં સહાયતા લેવાની જરૂર હોય છે, ત્યારે તે કહે છે કે, ‘આપ મને સહાય પ્રદાન કરો’ તથા ત્યારે કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય છે ત્યારે તે ધન્યવાદ પૂર્વક એમ કહે છે કે, ‘આપે મને ખૂબ સહાયતા કરી છે’, એજ પ્રકારથી, આ શિક્ષાધ્યાયના પ્રારંભમાં જે શાંતિપાઠના મંત્ર છે, તેમની ક્રિયાઓમાં ભેદ કેવળ કાળનોજ છે, જેમ ત્યાં કહ્યું છે કે, ‘હું આપનેજ સાક્ષાત્ પ્રદાન કરીશ અગર સત્ય કરીશ’. એ આરંભિક શાંતિના કથનમાં ભવિષ્ય કાળની ક્રિયાઓ છે. તથા અહીં અંતમાં ‘મેં આપને સાક્ષાત્ પ્રદાન કરેલા અગર સત્ય કરેલા’ ઇત્યાદિ ભૂતકાળની ક્રિયાઓ છે. સ્પષ્ટરૂપમાં અહીં એમ સમજો કે, ‘તે મારી રક્ષા કરે’ એવું આરંભમાં, તથા તેણે મારી રક્ષા કરી’ ઇત્યાદિ અંતમાં કહ્યું કે માન્ય છે. અર્થાત્ કોઈ કાર્ય કે ભણવાના આરંભમાં મનુષ્ય ભવિષ્યની ક્રિયાઓથી પ્રતિજ્ઞા કરે કે ‘હું એવું કરીશ, ઇશ્વર મારી રક્ષા કરે. તથા કાર્ય અગર ભણવાની સમાપ્તિમાં ભૂતકાળની ક્રિયાઓથી પ્રતિજ્ઞા કરે કે ‘મેં ધર્માનુકૂળ સત્યાહિતું કથન કર્યું’, તેનાથી તેણે મારી રક્ષા કરી, ઇત્યાદિ. તાત્પર્ય એ છે કે, ‘શં ના’ અહીંના આ મંત્રના આરંભમાં મંત્રની અપેક્ષા કેવળ ભૂતકાળની ક્રિયાઓનું બદલાવુ એજ ભેદ છે. ૧.

શિક્ષાવલ્લી અમાસ.

—ૐ૧૦—

પ્રહ્લાનંદ વદ્ધી

અનુવાક પહેલો.

હવે આગળ કહેવામાં આવતી પરાવિદ્યાની પ્રાપ્તિને સાડ વિવેકના વિનાશ અર્થે શાંતિમંત્રને કહે છે, યથા—

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं

કરવાવૈ । તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિપાનૈ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

આ મંત્રનું વ્યાખ્યાન પ્રથમ કરી ચુકેલા છીએ.

ક્રમથી અવિરૂદ્ધ સંહિતાકે વિષયક ઉપાસનાઓના પ્રથમ વર્ણન કરવામાં આવ્યાં. તેના પછી વ્યાહૃતિઓદ્ધાર, સ્વાસાન્નયરૂપ, કૃણ આપનારૂં હૃદયસ્થિત સોપાધિક આત્મદર્શન કહેવામાં આવ્યું. પરંતુ તેટલાથીજ સંસારના બીજનો પૂર્ણતયા નાશ થઈ જતો નથી. તેથી સંપૂર્ણ ઉપદ્રવોના બીજભૂત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિને સારૂ આ સર્વ ઉપાધિરૂપ વિશેષથી રહિત આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાને સારૂ આ મંત્રનો આરભ કરવામાં આવે છે, યથા—

ब्रह्मविदामोति परम् । तदेपाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञान-

मनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

સોઽશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતેતિ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—બ્રહ્મવેત્તા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. જોજ (વિષયમાં આ નયનામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંત છે. જે મનુષ્ય તેને ઉત્કૃષ્ટ ભુદિરૂપ હૃદયાકાશમાં સ્થિત બાંધે છે, તે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મરૂપથી એકી સાથેજ સર્વ કામનાને પ્રાપ્ત કરી લે છે. અર્થાત્ તે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મના રૂપથી એકજ સમયમાં સકળ લોગોને લોગવે છે.

વિં ૦ વિં ૦ ભાષ્ય—સંપૂર્ણ અનર્થોનું મૂળ અવિદ્યા છે, તેની નિવૃત્તિ ઉપાસનાથી થઈ શકતી નથી. તેનું નાશક બ્રહ્મજ્ઞાન છે. તેનુંજ શ્રુતિ ભગવતી પ્રતિપાદન કરે છે કે “મદ્ભવિદ્ ભાષોવિપરમ્” જે પદાર્થ સર્વથી મોટો હોય એટલે કે (વિશ્વ જેના અંતરભૂત હોય, તેનુંજ નામ બ્રહ્મ છે. એ વ્યાપક બ્રહ્મને જે બાંધે છે, તેને બ્રહ્મવિત્ કહે છે, તે દેહત્યાગ પછી બ્રહ્મમાં લય થઈને બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. તેનેજ “સત્ય જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ” એ મંત્રના પવ્વ કહેવું છે, એટલે કે તે સત્ય સ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તથા અનંતસ્વરૂપ છે. એવા બ્રહ્મને જે વિવેકી પુરૂષ ભુદિરૂપી શુદ્ધામાં પર્વમાન રહે છે એટલે કે ‘અહ મદ્ભાસિ’ કરીને સાક્ષાત્ કરી લે છે તે તેની સાથે અલોભાવ વુક્ત થઈને સંપૂર્ણ લોગોને એકી સાથેજ લોગવે છે, એટલે કે બ્રહ્મજ્ઞાનને અનુભવ કરે છે. પ્રકૃતમંત્રમાં ૬તિ શબ્દ મંત્ર સમાપ્તિ સૂચક છે. ૧.

વિશેષ—અહીં સત્યાદિ પ્રદાનાં સ્વરૂપ છે, તથા ઇતર જગદિ વસ્તુઓરૂપે તેનો લેહક પણ છે, તેથી એ પ્રજનું સ્વરૂપલક્ષણ છે. આ લક્ષણમાં ‘સત્ય’ પદથી મિથ્યાની, ‘જ્ઞાન’ પદથી જડની તથા ‘અનંત’ પદથી પરિમિત પદાર્થોની વ્યાવૃત્તિ થાય છે. પ્રજાનાં બે લક્ષણ છે. એક સ્વરૂપલક્ષણ તથા બીજું તટસ્થ લક્ષણ. જે અસાધારણ ધર્મ પોતાના આશ્રયનો સ્વરૂપભૂત થઇને તેને બીજાથી ભિન્ન કરે તેને સ્વરૂપલક્ષણ કહે છે. તથા જે અસાધારણ ધર્મ પોતાના આશ્રયથી ભિન્ન હોય તથા કાલાચિત્ક થતો પોતાના આશ્રયથી ભિન્નોની વ્યાવૃત્તિ કરે તેને તટસ્થ લક્ષણ કહે છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય કરવો એ પ્રજાનું તટસ્થ લક્ષણ છે. પ્રકૃતમાં “બ્રહ્મવિદ્યાપ્રોતિ પરમ્” એ વાક્ય સૂત્રભૂત છે, જે સંપૂર્ણ વદત્રીના અર્થનો વિષય છે. ૧.

‘બ્રહ્મવિદ્યાપ્રોતિ પરમ્’ એ પ્રાણપુ વાક્યથી સન્નિત અર્થ સંક્ષેપમાં બ્રહ્મના કહેવામાં આવ્યો. તેનાજ અર્થને ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક કહેવાને સારૂ આગળ અર્થનો આરંભ કરવામાં આવે છે, યથા—

તસ્માદ્ વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ ।
 આકાશાદ્ વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ । અગ્નેરાપઃ । અદ્ભ્યઃ
 પૃથિવી । પૃથિવ્યા ઓપધયઃ । ઓપધીભ્યોઽન્નમ્ ।
 અન્નાત્ પુરુષઃ । સ વા એવ પુરુષોઽન્નરસમયઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તે આ પરમાત્માથીજ આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ અગ્નિથી જળ, જળથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓષધિયો, ઓષધિયોથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય, તથા વીર્યથી મસ્તક હોય આદિ આકૃતિવાળો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે. તે આ પ્રસિદ્ધ પુરુષ અન્નના રસનો વિકાર છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—‘તસ્માત્’ એ બ્યવહિત શ્રદ્ધાણુ વાક્યથી, ‘એતસ્માત્’ એ પૂર્વોક્ત સત્યાદિ મંત્ર વાક્યથી જે આત્માનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે પ્રત્યગ્નૃપ પ્રજાથી, શબ્દ ગુણ વાયુ આકાશ ઉત્પન્ન થયું. અર્થાત્ એજ પ્રજાથી શબ્દ તન્માત્રા તથા આકાશ સર્વથી પદાર્થો ઉત્પન્ન થયાં. એ આકાશ-ભાવાપન્ન પરમાત્માથી શબ્દ, સ્પર્શ જે ગુણવાળો વાયુ ઉત્પન્ન થયો, વાયુથી શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ એ ત્રણ ગુણવાળો અગ્નિ, અગ્નિથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ ચાર ગુણવાળું જળ, જળથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ પાંચ ગુણવાળી પૃથિવી, પૃથિવીથી રૂપ ગ્રાધૂકાદિ રૂપ, ઓષધિયો,

ઓષધિયોથી મીઠિ - જોઈનાદિરૂપ અન્ન, ભક્ષિત અન્નથી વીર્ય તથા તે વીર્ય શિર, પમ આકૃતિ વિશેષવાળો સ્થૂળ દેહી પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો. તે અન્ન ઉત્પન્ન, સર્વજન પ્રત્યક્ષ, શિર, હાથવાળો સ્થૂળ શરીરી જે પુરૂષ થયો. અન્નના રસનો વિકાર છે. ૨.'

વિશેષ—જો કે શ્રુતિમાં 'બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે તથા નિત્ય છે તથા સર્વ રૂપ છે' એવું કહેવામાં આવેલું છે, તો પણ એવું પ્રતીત થાય છે કે, આકાશાદિ સર્વ જગત બ્રહ્મથી ભિન્ન છે, તેથી બ્રહ્મને સર્વરૂપ કહેવો અસંગત છે. આ પ્રકારની શંકાની નિવૃત્તિને સારૂ જ બ્રહ્મથી આકાશાદિકોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું છે. જેમ શ્રુતિમાંથી ઉત્પન્ન બ્રહ્મ આદિ કાર્ય તેનાથી ભિન્ન નથી તેમજ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એજ બોધ ન કરવાને સારૂ બ્રહ્મથી આકાશાદિકોની ઉત્પત્તિનું કથન કરવામાં આવેલું છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ જગતનું આકાશાદિકોનું કારણ નથી, નહીં તો બ્રહ્મ અવસ્થામાં પણ જગદુત્પત્તિ પ્રસંગ દોષ આવી જાય, તેથી માયા વિશિષ્ટ પરમાત્માથીજ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, અર્થાત્ તેનાથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું તથા આકાશરૂપ ઉપાધિ-ઉપહિત પરમેશ્વરથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો, એજ પ્રકારે અન્યાન્યોની ઉત્પત્તિ થઈ. એજ પરમાત્માએ એ સૂક્ષ્મ પંચભૂતોનું પંચીકરણ કર્યું.

હવે યજ્ઞોપાત પંચીકરણ પ્રકારનું દુંકમાં વર્ણન કરીએ છીએ. યજ્ઞ-

પ્રથમ પાંચ મહાભૂતોના જે બ્રહ્મ ભાગ કરીને હરેને એક અઠધોભાગ જુદો મુકયો અને તે પાંચેના રહેલા અઠધા અઠધા પાંચ ભાગમાના હરેકના ચાર ચાર ભાગ કરીને પ્રથમ ભૂતના અઠધા ભાગમાં તે ભૂતના સિવાય બીજા ચાર ભૂતોના જે અઠધા ભાગના ચાર ચાર ભાગો કરેલા હતા તેમાંના હરેકે એક એક ભાગ મેળવ્યો. એ રીતે પાંચે મહાભૂતોનું પંચીકરણ થાય છે. પૃથિવી આદિ ભૂતોના તામસ ભાગનું એ પંચીકરણ થયું. એ ભૂતોમાં મળેલા રાજસ-ભાગથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ તથા જુદી જુદી રાજસ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમકે—આકાશના રાજસભાગથી વાગેન્દ્રિયની, વાયુના રાજસઅંશથી હસ્ત, અગ્નિના રાજસ અંશથી પાદ, જળના રાજસ અંશથી શુદ્ધ તથા પૃથ્વીના રાજસ અંશથી ઉપસ્થ એ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ. ભૂતોમાં મળેલા સાત્વિક-ભાગથી અંતઃકરણ ઉત્પન્ન થયું. વૃત્તિભેદથી અંતઃકરણ ચાર પ્રકારનું છે, જેનું કે સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ વૃત્તિથી મન, નિશ્ચય વૃત્તિથી બુદ્ધિ, સ્મરણ વૃત્તિથી ચિત્ત તથા અહંકારવૃત્તિ અહંકાર કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે આકાશના સાત્વિક-

ભાગથી શ્રોત્ર, વાયુના સાત્વિકભાગથી ત્વચા, અગ્નિના સાત્વિકભાગથી ચક્ષુ, જલના સાત્વિકભાગથી રસના, તથા પૃથ્વીના સાત્વિકભાગથી શ્રાવેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મજૂતોના સાત્વિકભાગોથી સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિરૂપ સૂક્ષ્મ શરીર ઉત્પન્ન થયાં. પંચીકૃત સ્થૂળ જૂતોથી પ્રજ્ઞાંક તથા તેમાં ચૌદ બ્રુવન ઉત્પન્ન થયાં. સ્થૂળ પૃથ્વીથી ઓપધિરૂપ અન્ન થયું. માતા પિતા દ્વારા ભક્ષિત અન્નથી ઉત્પન્ન વીર્યથી શિર, હસ્ત, પાદાદિવાળા શરીરની ઉત્પત્તિ થઈ. આ પ્રમાણે આકાશાદિ સર્વ જગત પ્રજ્ઞાત્માથી ઉત્પન્ન થયા તે કારણે તેનાથી ભિન્ન નથી. આ કથનથી એ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું કે પ્રજ્ઞા અનંત છે.

હવે એ પ્રજ્ઞાના જ્ઞાનને સાડે ક્ષુતિ ભગવતી મુમુક્ષુજનો ઉપર કૃપા કરીને પાંચ કોશોનું કથન કરે છે. પ્રથમ જે પ્રજ્ઞાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે પ્રજ્ઞા જ સાક્ષીરૂપથી રહેત છે. એ અંતઃસાક્ષીના બોધને સાડે ક્ષુતિ પ્રથમ અન્નમય કોશનું નિરૂપણ કરે છે. અન્નના ભક્ષણથી શુક શોષિત દ્વારા ઉત્પન્ન થએલું પુરૂષશરીર જ અન્નમય કોશ છે, એ શરીરથી પુરૂષને પ્રજ્ઞાજ્ઞાન, ધર્માધર્મનું જ્ઞાન તથા લોક પરલોકનું જ્ઞાન થાય છે. પશુ આદિ શરીરોમાં પ્રજ્ઞાજ્ઞાન આદિ યઈ શક્તાં નથી તેથી પશુ આદિક શરીરોનો ત્યાગ કરીને પુરૂષ શરીરનું જ અન્નમય કોશરૂપથી વર્ણન કરેલું છે. જ્યાં પાંચ કોશોનું જે આત્મરૂપથી કથન કરેલું છે તે ‘શાખાના અગ્ર ભાગમાં ચન્દ્રમા’ એ ન્યાયની પેઠે, આત્મા સાક્ષીના બોધને માટે છે. અન્નમયાદિક જ આત્મા છે’ એવા નિરૂપણને સાડે નહીં. મહાત્માલોકનું કથન છે કે ‘સત્યંજ્ઞાનમનન્ત’ સ્વરૂપલક્ષણ કહ્યા પછી ‘તદસ્માદ્ વાણસ્માદાત્મન બ્રાહ્મણઃ સમ્મૂતઃ’ એ મંત્રથી જગત કારણસ્વરૂપ પ્રજ્ઞાનું તટસ્થ લક્ષણ સચિત કરવામાં આવ્યું છે. ૨.

શાખાપ્રના લક્ષ્યથી ચન્દ્રમાને જોવાની ઈચ્છા કરનારની પેઠે પુરૂષના ચિત્તની એકાગ્રતાને સાડે અગર ધ્યાનને સાડે કોશોમાં પક્ષીરૂપથી ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે, યથા—

તસ્યેદમેવ શિરઃ । અયં દક્ષિણઃ પક્ષઃ । અયમુત્તરઃ
પક્ષઃ અયમાત્મા । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येव श्लोको
भवति ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તેનું એ પ્રકૃત શિરજ શિર છે. એજ દક્ષિણ પક્ષ છે, એટલે કે જમણે હાથ છે, એ વામ પક્ષ છે, એટલે કે ડાબે બાહુ પક્ષ છે. કમરથી શરીરનો મધ્ય ભાગ આત્મા છે, તથા કમરથી તાળવા સુધીનો નીચેનો

ભાગ પુંછ છે તથા પુંછઠાથી ઉપરના દેહનો આધાર છે. તેના વિષયમાં જ આ આગળનો મંત્ર છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—અહીં ધ્યાનને સાર અન્નમય કોશનું પક્ષીરૂપે વર્ણન છે. જેમ પક્ષીનું માથુ, ઠાળી પાંખ, જમણી પાંખ, પેટ તથા ગ્રુખ એ પાંચ અવયવ હોય છે, તેમજ આ અન્નમય કોશની પાંચ અવયવની કલ્પના કરીને કહે છે. એ પાંચ અવયવ આ છે—અન્નમય કોશરૂપ પક્ષીનું શિર જ શિર છે, દક્ષિણ બૂલ દક્ષિણ પાંખ છે, વામ બૂલ ઉત્તર પાંખ છે. એ પ્રસિધ્ધ ઉદર ઉદર છે તથા નાભિ નીચે પાદ પર્યંત દેશ પુરૂષ છે. સ્થિતિનો આધાર હોવાથી તે પુરૂષનું જ ‘પ્રતિષ્ઠા’ એ નામથી કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ બ્રાહ્મણોક્ત અન્નમય કોશની ઉપાસનાના વિષયમાં આ આગળના મંત્ર પ્રમાણ છે. ૩.

વિશેષ—એ આ ઉપનિષદનો પ્રજ્ઞાનંદવલ્લી નામક બીજો અધ્યાય છે. આમાં અન્નમયાદિ શરીરોના વિચારને પ્રારભ શા માટે કરવામાં આવે છે? તેનો ઉત્તર એ છે કે, આ પાંચે કોશોનો વિચાર સચચરહિત આત્મજ્ઞાનની દલતાને સારૂ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ લોકમાં ચન્દ્રમાને દેખાડવાને સાર પુરૂષ, પ્રથમ કોઈ વૃક્ષની શાખાના અગ્રભાગને ચન્દ્રરૂપથી દેખાડે છે. જોવાળો શિર્ગતરોને છોડીને ઠાળીના આગલા ભાગને જોઈને તેના દ્વારા ચન્દ્રમાને દેખે છે, તેજ પ્રમાણે શ્રુતિપથ પૂર્વોક્ત પ્રજ્ઞાનો યોધ કરાવવાની ઇચ્છાથી પાંચ કોશોને ક્રમથી આત્મસ્વરૂપે દેખાડે છે. તેના પછી દેખનારો પુરૂષ પૂર્વ પૂર્વ કોશોમાં આત્મબુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરીને સર્વ કોશોના અધિષ્ઠાનરૂપ સર્વમાં રહે છે. પ્રજ્ઞાને ‘અદમસિ’ એ પ્રમાણે જોઈ લે છે.

બીજો અનુવાક

હવે અન્નના મહિમાનું વર્ણન કરે છે, તથા—

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीऽश्रिताः ।

अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यनततः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधमुच्यते । अन्नाद् भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अच्यतेऽस्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति ॥ १ ॥

સાવાર્થ—પૃથ્વી ઉપર જેટલાં પ્રાણી રહે છે, તે સર્વ અન્નથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તે અન્નથીજ જીવિત રહે છે, તથા અન્નકાલે તેમાંજ સમાઈ જાય છે, કારણ કે અન્નજ સર્વ પ્રાણિયોથી પહેલું ઉત્પન્ન થયેલું છે. તેથી અન્નજ સર્વનું ઔપધ છે, અર્થાત્ સર્વ પ્રાણિયોના ઢેહનાં કુધાદાહને દૂર કરનારું છે. જે એ અન્નરૂપાં પ્રજાની ઉપાસના કરે છે તે નિઃસંદેહ સર્વ પ્રકારનાં અન્નને પામે છે. કારણ કે અન્નજ સર્વ પ્રાણિયોમાં ગ્રેહ છે, તે કારણથી અન્નને સર્વનું ઔપધ કહે છે, અન્નથીજ સર્વ પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થાય છે તથા અન્નથીજ સર્વ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. અન્નને પ્રાણિયો ખાય છે, અર્થાત્ અન્નમય કોશરૂપ સ્થૂળ શરીરવાળા પ્રાણી ખાય છે. તથા તે સ્વયં જૂતોનું બક્ષણ કરે છે, તેથીજ તેને અન્ન શબ્દથી કહેલું છે અહીં પહેલો કોષ સમાપ્ત થયો. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—૨૨ જીજરૂપથી પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા અન્નથી આ પૃથ્વીમાં સ્થિત સર્વ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે, એ અન્નથીજ સર્વ જીવે છે. તથા પૃથ્વીરૂપ અન્નમાંજ લીન થઈ જાય છે. જે જીવ જેનું બક્ષણ કરે છે તેજ તેનું અન્ન છે. જેમ વૃક્ષાદિનું જળ, સિંહાદિનું માંસ તથા મનુષ્યોનું શાકાદિ અન્ન છે. સર્વ જીવોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય અન્નમાંજ થાય છે, તેથી અન્ન સર્વજૂતોમાં ગ્રાહ્યું છે, તથા સર્વ વ્રાજરૂપ કુધાનું નિર્વર્તક હોવાથી સર્વૌપધિરૂપ કહેવાયેલું છે. જે મનુષ્ય સર્વજૂતોત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયના કારણરૂપ અન્નને જાણીને સર્વજૂતોમાં જ્યેષ્ઠ તથા સર્વૌપધિરૂપથી અન્નની ઉપાસના કરે છે તથા અન્નનેજ પ્રજારૂપે માને છે તેવા ઉપાસક મનર્વાંછત અન્નની પ્રાપ્તિરૂપ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે.

અન્નને પ્રજા માનનારને સર્વ અન્ન પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં હેતુ કહેવાને સારૂ ફરીથી કથન કરે છે કે, જે જન્મ જીવનાદિનાં કારણોથી અન્ન જ્યેષ્ઠ છે તેથીજ તેને સર્વૌપધ કહેવામાં આવેલું છે. તેનું વ્યાખ્યાન પ્રથમ થઈ ચુક્યું છે. “અન્ન દિ મૂતાનાં જ્યેષ્ઠમ્” ઇત્યાદિ વચન પહેલા કહી ચુક્યા છીએ, છતાં તેના બીજી વાર ઉદ્દેશ કેમ થયો? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે, અન્ન દેવતારૂપ વિરાટની સર્વ પ્રાણીરૂપ સ્વકાર્યમાં વ્યાપ્તિ છે, અર્થાત્ વિરાટ અન્નરૂપથી પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલો છે, એ સંચય કરવાને સારૂ પુનરુક્તિ છે. ‘અન્નાદ્-મૂતાનિ જાયન્તે જાતાન્વ્યન્તેન વર્ધન્તે’ એ પુનરુક્તિ ઉપાસનાના ઉપસહારને સારૂ છે.

હવે અન્ન શબ્દનું નિર્વર્તન કરીએ છીએ—જે પ્રાણિયો દ્વારા ‘જયતે’ ખાવામાં આવે છે, તથા જે સ્વયં પ્રાણિયોને ‘અત્તિ’ ખાય છે, તેથી ‘સંપૂર્ણ’ પ્રાણિયોનું

લોભ્ય તથા તેમનો લોપ્તા હોવાથી પણ તે 'અજ્ઞ' કહેવાય છે. આ વાક્યમાં ઇતિ ચન્દ મયમ કોશના વિવરણની પરિસ્થિતિને સાર છે. ૧.

વિશેષ—ઉપનિષદના ઉપક્રમ-આદિમાં તથા ઉપસંહાર-સમાપ્તિમાં પ્રાપ્ત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી અજ્ઞાદિકોનું પ્રગટ્ટે ધ્યાન કરવાનું જે રૂપ કહેલું છે તે અર્થવાદ છે વાસ્તવિક નથી. પૂર્વ પૂર્વ કોશમાં આત્મત્વ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરાવીને સાક્ષી આત્માના બોધનમાં વેદનું તાત્પર્ય છે. તથા અજ્ઞમય આદિ પાંચ કોશોનું પક્ષીરૂપથી જે વર્ણન છે, તે પણ કેવળ આત્માના બોધનમાં પ્રકાર છે, પક્ષીરૂપથી ઉપાસના કરવામાં વેદનો અજિગ્રાય નથી. જેમ કન્યાને અર્ધધતીનું દર્શન કરાવવાને સારૂ અનેક તારાઓનું અર્ધધતીરૂપથી દર્શન, કથન કરવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે પ્રત્યગાત્મના બોધનને નિમિત્તે અજ્ઞમયાદિકોને આત્મસ્વરૂપ કહેવામાં આવેલા છે. અન્નમયાદિકોની આત્મરૂપતા બોધનને સારૂ અથવા અન્નમયાદિકોની આત્મરૂપથી ઉપાસનાને નિમિત્તે તેમની આત્મરૂપતાનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી. ૧.

આ પ્રમાણે અન્નમયકોશનું આત્મરૂપથી નિરૂપણ કરીને હવે તેની અંદરના પ્રાણમય કોશને આત્મસ્વરૂપથી કહે છે. યથા—

તસ્માદ્વા પતસ્માદન્નરસમયાત્ । અન્યોઽન્તર આત્મા
પ્રાણમયઃ । તેનેષ પૂર્ણઃ । સ વા એવ પુરુષવિધ એવ । તસ્ય
પુરુષવિધતામ્ । અન્વયં પુરુષવિધઃ । તસ્ય પ્રાણ એવ શિરઃ ।
વ્યાનો દક્ષિણઃ પક્ષઃ । અપાન ઉત્તરઃ પક્ષઃ । આકાશ
આત્મા । પૃથિવો પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા । તદપ્યેવ શ્લોકો ભવતિ ॥૨॥

ભાવાર્થ—તે આ અન્ન-રસમય પિંડથી બિન્ન, તેની અંદર રહેનાર શરીર, પ્રાણમયકોશ છે, તેના દ્વારા આ પૂર્ણ છે. તે આ પ્રાણમયકોશ પણ પુરુષાકાર છે એ અજ્ઞમયકોશની પુરુષાકારતાના સમાન છે. એ પ્રાણમયકોશ પણ પુરુષાકાર છે એ પ્રાણમયશરીરનું શરીર પ્રાણજ છે વ્યાનવાયુ જમણે હાથ છે, અપાનવાયુ ડાબે હાથ છે, આકાશ એટલે કે સમાનવાયુ શરીર છે—શરીરનો મધ્યભાગ છે, તથા પૃથ્વી એટલે કે ઉદાનવાયુ પૂંછ છે—નીચેનો ભાગ છે, તે પ્રાણમય શરીરનો આધાર છે, તેમાં આ મંત્ર પ્રમાણ છે. ૨.

વિ० વિ० બાબુ—જા હાજુવાક્યથી કથન કરાએલા તથા મંત્રથી કહેલા, અન્ન રસ વિકાર સ્થૂળ દેહથી અતિરિક્ત આત્મરૂપથી પરિકલ્પિત, વાયુરૂપ પ્રાણ-મય કોશ છે. જેમ વાયુથી મસક બરેલી રહે છે. તેમજ આંતરિક પ્રાણમય કોશરૂપ આત્માથી આ અન્નમય કોશ પૂર્ણ છે. આ પ્રાણમય કોશપણ અન્નમય કોશની પેઠે શિર, જીભ આદિથી યુક્ત મનુષ્યના આકારનો છે, એ પ્રાણમય કોશનો મનુષ્યાકાર અન્નમય કોશના આકાર સમાન છે. જેમ સાંચામાં ઢાળેલો તરલ પદાર્થ તેની અંદર કોતરેલી આકૃતિના જેવો બની જાય છે, તેમજ પ્રાણ-મય કોશ પણ અન્નમય કોશની પેઠે પુરુષાકાર યુક્ત થઈ જાય છે. અન્નમય કોશની પેઠે એ પ્રાણમય કોશ સ્વતન્ત્ર પુરુષાકાર નથી. બલકે અન્નમય કોશની પુરુષાકારતાનો આશ્રય કરીને તેનાજ આકાર જેવા આકારનો છે. એજ રીતે પૂર્વ પૂર્વ કોશની પુરુષાકારતાની પછી ઉત્તર ઉત્તર પુરુષવિધતા આવતી જાય છે, તથા પહેલા પહેલા આગળ આગળનાથી પરિપૂર્ણ થતા જાય છે.

હવે પુરુષાકારતાને દેખાડે છે, એટલે કે પ્રાણમયકોશ અવયવવાળો હોવાથી અન્નમય કોશના જેવો છે, એ કહે છે. યથા—સર્વ શરીરમાં ગમન કરનારો બ્યાન દક્ષિણ પક્ષ છે. નીચે ગમનશીલ અપાનવાયુ ઉત્તરપક્ષ છે. આકાશદેવતા વાળો સમાન સર્વાન્તરમત અન્નજળને સમ કરનાર ઉદર છે. પૃથ્વી દેવતાવાળો ઉદ્ધર્વગમનશીલ ઉદાન પુરુષ છે. તથા ઉદાનવાયુના શરીર-માંથી બહાર નિકળવાથી સર્વબહાર નિકળી જાય છે, તેથી ઉદાન પ્રતિષ્ઠા છે. એ પ્રાણશોક્ત અર્ધમાંજ પ્રાણમયાત્મ વિષયક આ મંત્ર કહેવામાં આવ્યો છે. ૨.

વિશેષ—“પૃથિવી પુષ્કલં પ્રતિષ્ઠા” એ વાક્યનો અભિપ્રાય એ છે કે જો ઉત્ક્રમણશીલ ઉદાન જો બહાર નિકળી જાય તો સર્વ પ્રાણમય કોશ બહાર ચાલ્યો જાય છે તેથી પૃથ્વી દેવતાની શુરૂત્વશક્તિથી ઉદાનવાયુની ઉત્ક્રમણશક્તિ રોકાઈ જાય છે તેથી એ પ્રતિષ્ઠાપદ પ્રયોગને યોગ્ય છે એટલે કે તે ખારણ કરનારો છે. “અર્ધાત્ પૃથિવી પુષ્કલં પ્રતિષ્ઠા”—પૃથ્વીનો આશ્રય અપાન રાખે છે તેથી પ્રાણાત્મની સ્થિતિનો આશ્રય પૃથ્વી છે. તેજ કારણથી જ્યારે મનુષ્ય, વાયુયાનાદિ દ્વારા આકાશમાં ચડે છે ત્યારે તેને પૃથ્વીમાંની અપાન આકર્ષણશક્તિ ખેંચે છે તથા અધિક ઉપર ચઢવાથી જીવનનો પણ જાય થઈ જાય છે. તેથી પૃથ્વીજ પ્રાણાત્મની સ્થિતિનો આશ્રય હોવાથી પુરુષ સ્થાનીય છે. ૨.

અનુવાક ત્રીજો.

પ્રાણના વિષયમાં શ્લોકને કહે છે, યથા—

પ્રાણં દેશા અનુ પ્રાણન્તિ । મનુષ્યાઃ પશવશ્ચ યે ।
પ્રાણો હિ ભૂતાનામાયુઃ । તસ્માત્સર્વાયુષમુચ્યતે । સર્વમેવ
ત આયુર્યન્તિ । યે પ્રાણં વ્રક્ષોપાસતે । પ્રાણો હિ ભૂતાના-
માયુઃ । તસ્માત્સર્વાયુષમુચ્યતે इति । તસ્યૈવ એ શારીર
આત્મા । યઃ પૂર્વસ્ય ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જે આ દેવગણ, મનુષ્ય, પશુ તથા અન્ય જીવ છે તે પ્રાણના અનુયાયી થઈને પ્રાણન ક્રિયા કરે છે, અર્થાત્ પ્રાણન ક્રિયાથી જોષાવાન થાય છે. પ્રાણન પ્રાણિયોતું જીવન છે. તેથી તે સર્વાયુષ કહેવાય છે જે પ્રાણની બ્રહ્મરૂપથી ઉપાસના કરે છે, તે પૂર્ણ આયુને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે સો વર્ષ સુધી જીવે છે. એટલે કે તે અત્ય મૃત્યુ તથા અપમૃત્યુથી રહિતા થઈ જાય છે, પ્રાણન પ્રાણિયોતું આયુ છે તેથી તેને સર્વાયુષ કહે છે. પૂર્વોક્ત અન્નમય કોશનો શરીર આત્મા છે તેજ આ પ્રાણમયકોશનો પણ ચિદાત્મા છે ૧.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય — પચવૃત્તાત્મક મુખ્ય પ્રાણનું અનુસરણ કરીનેજ ઇન્દ્રિયો, મનુષ્ય, મવાદિ પશુ તથા સર્વ પ્રાણી જોષા કરે છે, એટલે કે પ્રાણોની ક્રિયાથીજ સર્વ ક્રિયાવાન થાય છે. તે કારણથી મુખ્ય પ્રાણ, પ્રાણિયોતું જીવન છે જ્યાં સુધી આ શરીરમાં પ્રાણ નિવાસ કરે છે, ત્યાં સુધી સર્વ જીવે છે. તેથી પ્રાણ જીવનનો હેતુ હોવાથી વેદમાં તેને સર્વાયુષ નામથી કહેલો છે. હવે પ્રાણની બ્રહ્મરૂપથી ઉપાસના કરવાથી પૂર્ણાયુરૂપ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે—

જે અધિકારી પ્રાણમય આત્માનું 'પ્રાણોઽહમસિમ' એ પ્રકારે બ્રહ્મરૂપથી ચિંતન કરે છે, એટલે કે ઉપાસના કરે છે તેઓ શન સત્સરરૂપ આયુ જીવનને પ્રાપ્ત થાય છે. 'પ્રાણોહિભૂતાનામાયુ' ઇત્યાદિ પુનરુક્તિ વાક્ય તથા ઇતિ શબ્દનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન ઘર્ષ ચુક્યું છે. જે ચૈતન્ય આત્મા અન્નમયકોશ શરીરમાં છે, તેજ પ્રાણમયકોશમાં પણ સ્થિત છે. ૧.

વિશેષ—આ મત્રમાં એ સચિત કરવામાં આવ્યું છે કે અન્નમયકોશથી આત્મજીવને હઠાવીને તેનું પ્રાણમયકોશમાં વ્યાપન કરવું જોઈએ. કારણ કે અન્ન

મયકોશની અપેક્ષા પ્રાણમયકોશ સૂક્ષ્મ છે. શરીર ઇન્દ્રિયોને ધારણ કરનારા પ્રાણમયકોશમાં આત્મારૂપથી ઉપાસના કરનારા તે સમયમાં વૃદ્ધ થતા નથી, તેમનું અલ્પ આયુ ઘટું નથી તથા તેમનું અપમૃત્યુ પણ ઘટું નથી તેમજ કોઈ કુયોગિ પણ તેમને પ્રાપ્ત થતી નથી. તે પ્રાણન શક્તિથી સદા આનંદિત રહે છે. ૧.
આ પ્રમાણે બીજા પ્રાણમયકોશનું નિરૂપણ કર્યા પછી હવે ત્રીજા મનોમયકોશનું કથન કરે છે, યથા—

તસ્માદ્વા एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा
मनोमयः । तेनेष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य
पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः ।
ऋग् दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा ।
अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥२॥

ભાવાર્થ—તે આ પ્રાણમય કોશથી અન્ય, અંદર રહેનારો આત્મા, મનોમય છે. આ મનોમય કોશથી પ્રાણમય કોશ વ્યાપ્ત છે તે આવે નિશ્ચય કરીને પુરૂષાકારજ છે. પ્રાણમયકોશની પુરૂષાકારતાની પશ્ચાત્ આ મનોમયકોશ પણ પુરૂષાકાર છે, અર્થાત્ એ પણ શીર આદિ અવયવોવાળો છે. હવે એના અવયવયુક્ત પુરૂષાકાર દેખાડે છે—મનોમયકોશનું શીર યજુર્વેદ છે, ઋગ્વેદ દક્ષિણ પક્ષ છે, સામ ઉત્તરપક્ષ છે. આદેશ—બ્રાહ્મણમંથ આત્મા છે. અથર્વણ વેદ પૂંછ છે. તેજ એ મનોમયકોશની પ્રતિષ્ઠા-અધિષ્ઠાન છે. તેમાં આગલો મંત્ર પ્રમાણ છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—બ્રાહ્મણોક્ત તથા મત્રોક્ત પ્રાણમયથી વ્યતિરિક્ત, અલ્પાન્તર, અલ્પરૂપથી કલ્પિત મનોમયકોશ પૂર્ણ છે, એ પ્રાણમય કોશનો અંતરસત્તા છે. જે મનોમયથી એ પ્રાણમય પૂર્ણ કહે છે તે મનોમયકોશ પણ પુરૂષતા વ્યાકારનો છે. એ મનોમય કોશનો મનુષ્યાકાર પ્રાણમય કોશના મનુષ્યાકારના જેવોજ છે. મનોમય આત્માનું, અનિયતાક્ષર પાઠોમાં જેની સમાપ્તિ છે એ મંત્ર વિશેષ સરીરૂપ યજુર્વેદજ શીર છે, એટલે કે પ્રધાન શીર રૂપથી, તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. ઋગ્વેદ, દક્ષિણપક્ષરૂપથી ધ્યેય છે. સામવેદ વામપક્ષરૂપથી ધ્યાન કરવાને યોગ્ય છે. બ્રાહ્મણભાગ આત્મરૂપથી એટલે કે દક્ષિણ તથા ઉત્તરપક્ષનાં મધ્યમભાગરૂપથી ધાતવ્ય છે. તથા અથર્વા—એ ગિરોથી દ્રઢ મંત્રરૂપ અથર્વેદ પુછરૂપથી ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. તે બ્રાહ્મણોક્ત અર્થમાં

આ વક્ત્યમાણ શ્લોક એટલે કે આગળ આવેલો મનોમય-આત્મપ્રકાશક મન પ્રમાણ છે. ૨.

વિશેષ—પ્રકૃતમાં પ્રધાનતાના કારણે યજ્ઞવેદને શિર કહેલું છે. યાગાદિમાં સાન્નિપત્ય ઉપકારક હોવાથી યજ્ઞવેદના મંત્રોની તેથીજ પ્રધાનતા છે કે સ્વાહા આદિદ્વારા એ મંત્રોથીજ હવિ આપવામાં આવે છે, એક સાન્નિપત્ય ઉપકારક તથા બીજી આરાત્ ઉપકારક; એ બે પ્રકારનાં યજ્ઞનાં અંગ છે, એ અંગ પરંપરાથી પ્રધાન યાગના સ્વરૂપને પૂર્ણ કરીને તેનાથી અપૂર્વની ઉત્પત્તિમાં ઉપયોગી થાય છે, તે સાન્નિપત્ય ઉપકારક કહેવાય છે. યજ્ઞવેદમાં પણ તેમજ છે. પ્રકૃતમંત્રમાં યજ્ઞઃ આદિકોને મનોમય કોશનાં શિર આદિ બતાવવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ બાહ્ય યજ્ઞઃ આદિને, અંતરંગ મનોમય સાથે શો સંબંધ છે? તેના સંમાધાનમાં બાહ્યકારે સ્પષ્ટ કહેલું છે કે સર્વથી પહેલાં ઉચ્ચારણમાં મનનેજ વ્યાપાર થાય છે. જેમ-જઠરાગ્નિદ્વારા પ્રેરિત વાયુના આઘાત, કંઠ તાણ આદિમાં થાય છે. તેનાથી અસ્કુટનાદ થાય છે, એ પ્રમાણે ક્રમશઃ સ્વર તથા વ્યંજન અભિવ્યક્ત થઈ જાય છે. તેમના સંયોગથી પદ, તેમનાથી પદસમૂહ અને તેમનાથી વાક્યની રચના થાય છે. આ પરંપરાથી માનસિક કલ્પના મૂળથી યજ્ઞઃ આદિ મંત્ર અભિવ્યક્ત થઈને કૌંન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરાય છે. તેથી અહીં યજ્ઞવિપયક મનોવૃત્તિને, યજ્ઞઃ કહેવી જોઈએ, કારકે એ મનોવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ પ્રમાણે કષ્ટ વિપય વૃત્તિને કષ્ટ તથા સામ વિપયક વૃત્તિને સામ કહેવામાં આવી છે. આ પ્રકારની જે યજ્ઞઃ વૃત્તિ છે, તેને અહીં મનોમયકોશનું શિર કહેલું એ ઉચિતજ છે. અથવા શ્રુતિમાં કોઈ પ્રકારનો સંદેહ કરવો જોઈએ નહીં. એ કારણથી ભ્રાતૃવિધિના બળથી એટલે કે વેદમાં કથિત હોવાથી યજ્ઞઃને મનોમયનું શિર માની લેવામાં આવવું જોઈએ. એજ પ્રમાણે આગળ ખ્ય વાચનિકી, યાયોક્તિકી, યથાસંભવ શિર આદિની કલ્પના કરી લેવી, કારણ કે સર્વ જગતે તર્ક આદિથી કામ લેવું એ ઠીક નથી. ૨.

— ❦ —

અનુવાક ચોથો

યતો વાચો નિવર્તન્તે । અગ્રાપ્ય મનસા સહ ।

આનન્દં વ્રહ્મણો વિદ્રાન્ । ન વિમેતિ કદાચનેતિ । તસ્યૈય

ચારીર આત્મા । યઃ પૂર્વસ્ય ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જ્યાંથી મન સહિત વાણી તેને જોયા વગર પાછી ફરે છે, એટલે કે વાણીરૂપ વેદ, મનદ્વારા જે પ્રજ્ઞને ઘટાદિવત્ પ્રત્યક્ષ કરી શકતો નથી તે પ્રજ્ઞના આનંદને જે મનોમય કોશના ઉપાસક બાણે છે, તે કદી પણ બળને પ્રાપ્ત થતા નથી. આ હૃદયમાં રિચત જે ચિદાત્મા છે તેજ મનોમય કોશનો પણ આત્મા છે. ૧.

વિ. વિ. સાધ્ય—સંકરપાત્રમક મન સહિત યજ્ઞુઃ આદિ વાણી જેને ન મેળવીને નિવૃત્ત ઘર્ષ બાંધ છે, તે પ્રજ્ઞના આનંદને જે વિદ્વાન—મનોમય કોશનો ઉપાસક, બાણે છે તે જન્મ મરણ આદિથી કદી હરતો નથી. અર્થાત્ આવા જમનથી રહિત ઘર્ષને જર્જાવાસ આદિ ડુ.ગોથી હરતો નથી. એટલે કે બ્રહ્મ ઘર્ષ બાંધ છે. પ્રથમ કહેલા પ્રાણમય શરીરનો જે આત્મા છે તેજ આ મનોમય શરીરનો પણ આત્મા છે. ઈતિ શબ્દ મંત્ર સમાપ્તિને સાર છે.

વિશેષ—જેમ સ્વપ્રકાશપ્રજ્ઞમાં મન તથા વાણી પ્રવૃત્ત ઘર્ષ શકતાં નથી, તેમ જ આ મનોમય કે.શરૂપ જ્ઞામાં મન વાણીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ કદી પણ જોવામાં આવી નથી, જેમ અગ્નિ પોતાનાથી ભિન્ન કાષ્ટ આદિકોનો ઘાલ કરે છે પણ પોતાનો નહીં તેથી જ રીતે મનવાણી પોતાનાથી ભિન્નમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પરંતુ મનવાણીવિશિષ્ટ આત્મરૂપ સ્વરૂપમાં નહિ, એજ પ્રમાણે આનંદરૂપ તથા પ્રજ્ઞરૂપ બાણીને જે મનોમય કોશનું ધ્યાન કરે છે. એવો ધ્યાતા પુરૂષ જન્મ મરણ આદિ સંસારના બળને પ્રાપ્ત થતો નથી. ‘એ પૂર્વે કહેલા પ્રાણમય કોશનો આ મનોમય કોશ આત્મા છે, આ કથનથી એમ થયું કે પ્રાણમય કોશમાં આત્મ ભુષિનો પરિત્યાગ કરીને ઉપાસક મનોમય કોશને પોતાનું સ્વરૂપ સમજે. ૧.

હવે ચોથી વિગતમય કોશનું વર્ણન કરે છે, યથા—

તસ્માદ્વા એતસ્માન્મયોમયાત્ । અન્યોઽન્તર આરામા
વિજ્ઞાનમયઃ તેનૈવ પૂર્ણઃ । સ વા ય્ય પુરુષવિધ એવ ।
તસ્ય પુરુષવિધતામ્ । અન્વયં પુરુષવિધઃ । તસ્ય શ્રદ્ધૈવ શિરઃ ।
ઋતં દક્ષિણઃ પક્ષઃ । સત્યમુત્તરઃ પક્ષઃ । યે.ગ આત્મા ।
મહઃ પુર્ણ પ્રતિષ્ઠા । તદપ્યેવ શ્લોકો ભવતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તે આ મનોમયથી બીજો, તેની અંદર રિચત આત્મા વિજ્ઞાન-મય કહેવાય છે, તેનાથી તે પૂર્ણ છે. તે એ પુરૂષાકારજ છે. તેની પુરૂષાકારતા

પણી એ પણ પુરૂષાકાર છે. તેનું શ્રદ્ધા જ શિર છે. સત્ દક્ષિણ પક્ષ છે. સત્ય ઉત્તર પક્ષ છે. યોગ આત્મા છે. તથા મહત્ત્વ પૃથ્વાગરૂપ આધાર છે. આ વિષયમાં આગલા મત્રમાં કહેવાઈ ગયેલું છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—એ શ્રાદ્ધાણુ વેદ ભાગ તથા મત્ર વેદ ભાગથી પ્રતિપાદ્ય જે મનોમય કોશ છે, તેના અવાંતર, તેનાથી જિન્ન તથા તેનાજ જેવો વિજ્ઞાન મય કોશ છે. નિશ્ચયાત્મક અંતઃ કર્તૃત્વની વૃત્તિનું નામ વિજ્ઞાન છે, એ વિજ્ઞાનમય કોશથી મનોમય કોશ વ્યાપ્ત છે. એ વિજ્ઞાનમય કોશ પણ પુરૂષાકાર છે, આ વિજ્ઞાનમયનો પુરૂષાકાર મનોમય કોશના પુરૂષાકાર જેવો જ છે, આ વિજ્ઞાનમય કોશના પાંચ અવયવ છે. જેવીરીતે વિજ્ઞાનમય કોશના સર્વ કર્મોત્તુ મૂળરૂપ આસ્તિક્ય યુદ્ધિ જ છે, અર્થાત્ તેનું પ્રધાન શિરસ્તેન ધ્યાન કરવું જોઈએ શાસ્ત્રાનુસાર કર્તવ્યરૂપથી નિશ્ચિત જે સત્ છે તે દક્ષિણ પક્ષ છે. શાસ્ત્રથી નિશ્ચિત અનુસંધાનરૂપ જે સત્ય છે, તે ઉત્તર પક્ષ છે, એટલેકે તેનું વામ પક્ષ રૂપથી ધ્યાન કરવું જોઈએ. ચિત્તવૃત્તિ સમાધાનરૂપ યોગ તેનો આત્મા છે. એટલેકે તેનું કેહના મધ્યભાગરૂપથી ધ્યાન કરવું જોઈએ. તથા મહત્ત્વ-હિરણ્યગર્ભનું સમદિરૂપ યુદ્ધિ પુરૂષ—પ્રતિષ્ઠા છે. મહત્ત્વને પ્રથમ જ પણ કહે છે. એજ વિજ્ઞાનમયનું કારણ હોવાથી તેનું પુરૂષ—પ્રતિષ્ઠા છે, કારણ કે, કારણ કાર્ય વર્ગની પ્રતિષ્ઠા—આશ્રય, હોય છે જેમ વૃક્ષ તથા લતા શુભાદિની પ્રતિષ્ઠા પૃથ્વી છે. તેમ મહત્ત્વ જ યુદ્ધિના સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનોત્તુ કારણ છે, તેથી એ વિજ્ઞાનમય આત્માની પ્રતિષ્ઠા છે. પૂર્વવત્ તેના વિષયમાં જ આ સ્લોક છે, અર્થાત્ જેમ પ્રથમ સ્લોક બ્રાહ્મણોક્ત અન્નમય આદિનો પ્રકાશક છે તેજ પ્રકારે આ વિજ્ઞાનમયનો પણ પ્રકાશક સ્લોક છે. ૨.

વિશેષ—અ કલ્પ વિક્રાંતિ અવ્યયતાને કારણે મનોમય આત્મા રજો શુભરૂપ છે. તેની અપેક્ષા શાંતિ, ધીરતા તથા ગ લીરતા આદિશુદ્ધિ યુક્ત હોવાથી સત્વશુભરૂપ વિજ્ઞાનમય આત્મામાં સમાધિ વગર સમાધિ થઈ શકે છે. તેમાં આત્મયુદ્ધિ કરીને આનંદનો અનુભવ કરી શકાય છે. કારણ કે ત્યાં સમાધિ પ્રથમ ઠીક કરી શકાય છે. પ્રકૃતમાં શ્રદ્ધાને વિજ્ઞાનમયનું શિર કહેલું છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે નિશ્ચયાત્મક યુદ્ધિથી સપન્ન પુરૂષ ને સર્વથી પહેલા કર્તવ્યકર્મમાં, શ્રદ્ધા જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સંપૂર્ણ કર્મોમાં પ્રથમ હોવાથી તે શિરના સમાન એ વિજ્ઞાનમયનું શિર છે. ૨.

અનુવાક પાંચમો,

વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે । કર્માણિ તનુતેऽપિ ચ । વિજ્ઞાનં
 દેવાઃ સર્વે । વ્રહ્મ જ્યેષ્ઠમુપાસતે । વિજ્ઞાનં વ્રહ્મ ચેદ્વેદ ।
 તસ્માच्चेन्न પ્રમાદ્યતિ । શરીરે પાપ્મનો હિત્વા । સર્વાન્કા-
 માન્સમશ્નુત્ત્વમિતિ । તસ્યૈવ ઇવા શારીર જ્ઞાત્માઃ । યઃ
 પૂર્વસ્ય ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—વિજ્ઞાન યજ્ઞનો વિસ્તાર કરે છે, તથા એજ કર્મોનો પણ
 વિસ્તાર કરે છે. સર્વ દેવતા શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાન બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે. એ ઉપાસક,
 'વિજ્ઞાનં વ્રહ્મ'—વિજ્ઞાન બ્રહ્મ છે. એ પ્રકારે જાણી જાય, તથા જાણીને એ વિજ્ઞાન
 બ્રહ્મને બુદ્ધે નહીં, એટલે કે દ્રઢ નિશ્ચય કરીને તેની ઉપાસના કરતો રહેતો
 તે સાધક શરીરનાં પાપોનો નાશ કરીને સંપૂર્ણ કામનાઓને પ્રાપ્તિ તથા પ્રાપ્ત
 કરી લે છે, એટલે કે લોભોને સમ્યક્ પ્રકારે લોભવે છે. એ મનોમય કોશનો જે
 ચિદાત્મા શરીરમાં સ્થિત છે તેજ એ વિજ્ઞાનમય કોશનો આત્મા છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—વિજ્ઞાનવાન પુરુષ શ્રદ્ધાની સાથે યજ્ઞને કરે છે, એવું
 પ્રતીત થાય છે કે જાણે વિજ્ઞાનજ્ઞ યજ્ઞાદિક વૈદિક કર્મોનો તથા ગંભીર આગમન
 આદિ લૌકિક કર્મોનો કર્તા છે. ઇંદ્રિયાદિ સર્વ દેવતાપણ આ વિજ્ઞાનમયને શ્રેષ્ઠ
 જાણીને તેની ઉપાસના કરે છે, એવા વિજ્ઞાનમયને જે પુરુષ બ્રહ્મરૂપ જાણીને,
 તથા દેહાદિકામાં આત્મત્વબુદ્ધિરૂપ પ્રમાદ કરતો નથી, 'એટલે કે સદા એ
 વિજ્ઞાનમયને આત્મરૂપે જાણે છે, તે મનુષ્ય દેહાભિમાનના અભાવથી, દેહકૃત
 સર્વ પાપોથી રહિત થઈને સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વ મનોમયનો આ
 વિજ્ઞાનમય આત્મા છે. ૧.

વિશેષ—પ્રકૃતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વિજ્ઞાનમય આત્મા ઘડ્ય છે,
 એવું જાણનારો જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યથી સંપન્ન થાય છે. કેવળ એવું જાણવાથીજ
 નહીં પણ તે પ્રમાણે કરવામાં પ્રમાદ ન કરે તોજ એવું કૃણ થાય છે. મનુષ્ય
 જ્યારે બાહ્ય અનાત્મ પદાર્થોમાં, આત્મબુદ્ધિ કરે છે ત્યારે એ પ્રમાદથી તેનાં
 કર્તવ્યથી વ્યુત થવાનો સંભવ છે. તેની નિવૃત્તિને સાર અન્નમય આદિમાંથી
 આત્મભાવને ઓળીને કેવળ વિજ્ઞાનમય બ્રહ્માંજ આત્મભાવની જાવના કરીને
 સ્થિત થવું જોઈએ. એમ યવાથી ઉપાસક શરીરનાં પાપોથી છુટી જાય છે.

સંપૂર્ણ પાપ શરીરાભિમાનના કારણથીજ થાય છે, વિજ્ઞાનમય બ્રહ્મમાં આત્મા ભાવતું અભિમાન કરવાથી, નિમિત્તનો ક્ષય થતાં તેના અભિમાનનો પણ ક્ષય થાય એ ઉચિતજ છે કે જે પ્રમાણે છત્રીને હઠાવી લેવાથી છાયાની નિવૃત્તિ થાય છે. તેથી શરીરાભિમાનના કારણથી ચનારાં શરીરજનિત સંપૂર્ણ પાપોર્ગ શરીરમાંજ ત્યાગ કરી વિજ્ઞાનમય બ્રહ્મરૂપને પ્રાપ્ત થઈ, સાધક તેમાં સ્થિત રહી સર્વ ભાગોનો વિજ્ઞાનમય સ્વરૂપે પૂર્ણતયા ઉપભોગ કરે છે. ૧.

હવે આનન્દમય (કેશ) આત્માનું વર્ણન કરે છે, યથા—

તસ્માદ્વા પતસ્માદ્ વિજ્ઞાનમયાત્ । અન્યોઽન્તર
આત્મા આનન્દમયઃ । તેનૈવ પૂર્ણઃ । સ વા એષ પુરુષવિધ
એવ । તસ્ય પુરુષવિધતામ્ । અન્વયં પુરુષવિધઃ । તસ્ય
પ્રિયમે શિરઃ । મોદો દક્ષિણઃ પક્ષઃ । પ્રમોદ ઉત્તરઃ
પક્ષઃ । આનન્દ આત્મા । બ્રહ્મ પુરુષ્વ પ્રતિષ્ઠા । તદપ્યેવ
શ્લોકો ભવતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તે આ વિજ્ઞાનમયથી અન્ય, તેની અંદરનો આત્મા આનન્દમય છે તેનાથી એ બ્યાસ છે. તે આ નિશ્ચય આનન્દમય પણ પુરુષાકારજ છે. તે વિજ્ઞાનમય કેશની પુરુષાકારતાના સમાનજ પુરુષાકાર છે. તેનું શિર ‘પ્રિય’જ છે. મોઢ દક્ષિણ પક્ષ છે. પ્રમોદ ઉત્તર પક્ષ છે. આનન્દ આત્મા છે તથા બ્રહ્મ પુરુષ પ્રતિષ્ઠા છે. તેની ઉપાસનાના વિધયમાં આ મંત્ર છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—મંત્ર તથા બ્રાહ્મણબાગરી પ્રતિપાદ, વિજ્ઞાનમય કેશની અંદર, તથા તેનાથી પૃથક્ આનન્દમય કેશ છે. તેનું આનન્દમય કેશ નામ એટલા સારૂ છે કે તેમાં આનન્દની પ્રાપ્તિ અધિક થાય છે, જેમ કે શુભ કર્મોનાં ફળના અનુભવ કાલમાં, અંતર્મુખ થએલી અત્ત કરણની વૃત્તિમાં, આત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે, આત્મપ્રતિબિંબિત વૃત્તિને આનન્દમય કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ પુરુષ બ્યારે શુભ કર્મોનાં ફળનો અનુભવ કરે છે તે સમયે અંતઃકરણની વૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ જાય છે. તેમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડવાથી તે આનન્દમય કહેવાય છે. કર્મ ફળના સમાપ્ત થતાં એ વૃત્તિ પણ હીન થઈ જાય છે. આનન્દરૂપ આત્મા લોકપ્રદાપ પણ છે. એજ આનન્દમય કેશથી આ વિજ્ઞાનમય કેશ પૂર્ણ છે. આ આનન્દમય કેશ પણ પુરુષાકાર છે, તેના

પાંચ અવયવોનું કથન કરે છે—આ આનંદમય આત્માનું પ્રિય—ઈષ્ટ વસ્તુના દર્શનથી થાય છે તે સુખ—શિર છે. એટલે કે તે પ્રધાન શિરસ્ત્વેન ધ્યાન કરવાને યોગ્ય છે. ઈષ્ટ પદાર્થના લાભથી થતો સુખવિશેષ તેના દક્ષિણ તથા ઉત્તર પક્ષ છે, એટલે તેની જમણા તથા ડાબ હાથરૂપથી ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે. પ્રિય પ્રમોદ આદિ અવયવોમાં સામાન્યરૂપથી અનુગત સુખ, આનંદમયનો મધ્ય-ભાગ છે. તથા જે પ્રકૃત સત્ય-જ્ઞાન-અનંત લક્ષણ છે, તથા જેના બોધને સારૂ અન્નમયાદિ પાંચ કોશોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે સર્વાંતર્ભૂત પરબ્રહ્મ, આનંદમય કોશનો પુચ્છરૂપે આધાર છે. તેજ ધ્યાન કરવાને યોગ્ય છે અગર અજ્ઞાન કલ્પિત જે કાંઈ દ્વૈત પ્રપંચ છે તેનું અવસાન અવધિ અદ્વૈત બ્રહ્મ જ છે. તેજ પ્રતિષ્ઠા છે. કારણ કે સર્વ કાંઈ બ્રહ્મમાંજ કલિપત છે. એ જ અર્થને આગળના મંત્રમાં કહેલો છે. ૨.

વિશેષ—“આનંદમય” આ શબ્દથી કાર્ય આત્માની પ્રતીતિ થાય છે, કારણ કે અહીં અન્નમય આદિ ભૌતિક કાર્યાત્માઓનો અધિકાર છે. તેમનીજ અંતર્ગત આ આનંદમય પણ છે. તથા ‘તે આનંદમય, આત્મા પ્રતિ સંક્રમણ કરે છે’ એ આઠમા અનુવાકમાં કહેલા મંત્ર અનુસાર અન્નમયાદિ અનાત્મા કાર્યાત્માઓનુંજ સંક્રમણ થતો દેખાડેલો છે. સ્વયં આત્માનું સંક્રમણ થવું સંભવિત નથી, એટલે કે આત્માને આત્માની પ્રાપ્તિ થવી એ સંભવિત નથી, કારણ કે આ આત્મામાં ભેદનો સર્વથા અભાવ છે. તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે આનંદમયથી કાર્યાત્માનું પ્રહણ છે.

એ આનંદ આત્માના પુત્રાદિ ઈષ્ટ પદાર્થોનાં દર્શનથી થનારું પ્રિય જ પ્રધાનતાના કારણે શિરના સમાન શિર છે. જે પ્રકૃત બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતસ્વરૂપ છે, જેની પ્રાપ્તિને સારૂ અન્નમયાદિ પાંચ કોશોનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, કે જે તેમની અપેક્ષા અંતર્વર્તી છે તથા જેના દ્વારા આ સર્વ આત્મવાન છે, તે બ્રહ્મ જ આ આનંદમયનું પુચ્છ—પ્રતિષ્ઠા છે. એટલે કે અવિદ્યા દ્વારા કલ્પાએલા સંપૂર્ણ દ્વૈતના નિવેધાવધિભૂત એ અદ્વૈત બ્રહ્મ જ તેની પ્રતિષ્ઠા છે.

પાંચ કોશોને લક્ષ્ય કરીને અધાર મુધી જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સંપૂર્ણ જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મ તથા અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ આનંદમય પક્ષીનાં પુચ્છ છે તેથી એજ પ્રતિષ્ઠા છે. આ આનંદમયથીજ વિજ્ઞાન-મય પરિપૂર્ણ છે. તેથી શુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરી આનંદમય કોશનો આત્મરૂપે નિશ્ચય કરવો જોઈએ. આ પ્રકારે શ્રુતિમાં જે પાંચ કોશોનું, નિરૂપણ કરવામાં

આબ્યું છે તે કેવળ અધિષ્ઠાન પ્રદાના બોધને સારૂ છે, અન્નમયાદિ કોશોના નિરૂપણને સારૂ નહીં. કારણ કે અધિષ્ઠાન, અદ્વાત્મના જ્ઞાનથી મોક્ષરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અન્નમયાદિકોના જ્ઞાનથી મુક્તિરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ સંભવિત નથી. આ પ્રકારે વિવેકી પુરૂષે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમય એ ચાર કોશોને અનાત્મ બાણીને આન હમય કોશના અધિષ્ઠાનરૂપ, તથા પુરૂષના જેવું જે પુરૂષ જે પ્રજ્ઞ છે તેનો નિશ્ચય કરવો એ ઉચિત છે. અગર આન હમય જ આત્મા છે, તેનું પુરૂષ પ્રજ્ઞ છે એવી ધારણા કરવી જોઈ એ. પ્રજ્ઞાજ્ઞાનને સારૂ જ પાંચ કોશો કહેવામાં આવ્યા છે. એક એક કોશના પાંચ પાંચ અવયવોનું વર્ણન શ્રુતિએ કર્યું. પરંતુ પાંચમાં આન હમય કોશના ચાર અવયવોનું નિરૂપણ કરીને શ્રુતિએ વિચાર કર્યો કે આન હમય પશ્ચીના પુરૂષરૂપ અવયવ કયા પદાર્થને કહી શકાય ? અન્ય કાંઈ પદાર્થ પ્રતીત થતો નથી એવો વિચાર કરીને પ્રજ્ઞ પુરૂષરૂપ નથી તો પણ શ્રુતિએ અધિષ્ઠાનરૂપ પ્રજ્ઞનું પુરૂષરૂપથી કથન કરેલું છે. તેથી અત્માં એજ નિષ્કર્ષ નિકળે છે કે અધિષ્ઠાન પ્રજ્ઞના જ્ઞાનને સારૂ જ પચકોશોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૨.

અનુવાક છઠ્ઠો

અસન્નેવ સ ભવતિ । અસદ્ બ્રહ્મેતિ વેદ ચેત્ । અસ્તિ
બ્રહ્મેતિ ચેદ્વેદ । સન્તમેનં તનો વિદુરિતિ । તસ્યૈવ એવ
શારોર આત્મા યઃ પૂર્વસ્ય । અથાતોઽનુપ્રશ્નાઃ । ઉતા-
વિદ્વાનમું લોકં પ્રેત્ય કશ્ચન ગચ્છતા ૩ । આહો વિદ્વા-
નમું લોક પ્રેત્ય । કશ્ચિત્સમશ્નુતા ૩ ઉ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—એ ‘પ્રજ્ઞ નથી’ એવું જે બાણે છે તે સત્તાશૂન્ય ધર્મભય છે, તથા જે ‘પ્રજ્ઞા છે’ એવું બાણે છે તે તેને પ્રજ્ઞાવેત્તા લોક સત્તાશુદ્ધ સમજે છે. એ પૂર્વોક્ત વિજ્ઞાનમય કોશનો આ આનહમય શરીર સ્થિત આત્મા છે. હવે એ અનુપ્રશ્ન છે. એટલે કે આચાર્યોપદેશ સાંભળ્યા પછી શિષ્યનો એ પ્રશ્ન છે કે, શું કાંઈ અજ્ઞાની મનુષ્ય અદીથી જઈને પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી શકે કે કે નહીં, તથા અજ્ઞાનીની પેઠે કાંઈ વિદ્વાન આ શરીરને છોડ્યા પછી પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે કે નહીં ? ૧.

[વે० વિ० સાધ્ય—સર્વવ્યવહારથી રહિત તથા સંપૂર્ણ ઈદ્રિયોનો અવિષય હોવાથી બ્રહ્મ અસત છે અર્થાત્ છે નહીં । જે મનુષ્ય એવું બાણ છે તે પુરુષાર્થ શૂન્ય થઈને અસત તુલ્ય થઈ જાય છે. જોટલે કે તે શ્રદ્ધા હીન-નાસ્તિક થઈ જાય છે તેથી તેને અસાધુ સમજવામાં આવે છે. તથા જે મનુષ્ય બ્રહ્મને અખિલ દેવ પ્રપંચનુ અધિષ્ઠાન, કર્તા તથા લયનો આધાર બાણ છે તેને બ્રહ્મજ્ઞાની લોક પરમાર્થથી સદ્ગુણ-બ્રહ્મરૂપ માને છે. તેથી બ્રહ્મ છે, એવું માનવું જોઈએ. કોઈ વિદ્વાન આહીં ઈતિ શબ્દનો, મંત્ર સમાસિરૂપ, અર્થ માને છે. એ વિજ્ઞાનમયતા આજ વિજ્ઞાનમય શરીરમાં રહેનારો આત્મા છે તે કોણ છે ? ઉત્તરમાં—આનંદમય છે.

પ્રથમ શ્રવણવિધિના પ્રકારથી આત્મતત્ત્વને દેખાડવામાં આવ્યું છે, હવે મનન વિધિ દ્વારા આત્મતત્ત્વને સારું શિખરો પ્રશ્ન છે કે—

આકાશતુલ્ય બ્રહ્મજ્ઞાની સર્વની સાથે સમાનતા હોવાથી આચાર્યની ઉક્તિની અનુ પછી કરવામાં આવેલા આ પ્રશ્ન અનુ પ્રશ્ન છે, જેમ કે—અજ્ઞાની મનુષ્ય મરણ પછી પ્રકાશાત્મ બ્રહ્મરૂપરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે કે નહીં ? તથા વિદ્વાન ઉપર્યુક્ત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે કે નહીં ? બ્રહ્મ કોઈનું પણ પક્ષપાતી ન હોવાના કારણે અવિદ્વાન તથા વિદ્વાન બંનેને તે પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. તે પ્રમાણે થાય છે કે નહીં ? ૧.

[વશેષ—પ્રાકૃતમા પ્રરેનાત્તર દ્વારા જે પ્રકારે આત્માનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તેને દેખાડે છે. પ્રથમ પ્રશ્ન—સત્ય જ્ઞાનમનન્ત' એ વેદાંતિયોનું માનવું મિથ્યા છે, કારણ કે જે બ્રહ્મ સત્માહિરૂપ હોત તો પૃથ્વી, જળ આદિકોની પેઠે સર્વને પ્રતીત થવું જોઈએ પણ તેમ થતું નથી, તેથી બ્રહ્મ એ નથી. ખીને પ્રશ્નનું બ્રહ્મ સર્વનો આત્મા છે, તે કોઈનો પક્ષપાત કરતું નથી તેથી તે જેમ જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ અજ્ઞાનીને પણ કેમ પ્રાપ્ત થતું નથી ? ત્રીજો પ્રશ્ન—જેવી રીતે વ્યાપક આકાશની જ્ઞાનીને પ્રાપ્તિ તથા અજ્ઞાનીને અપ્રાપ્તિ કહેવી એ વિરૂધ્ધ છે, તેમ જ સર્વત્ર આત્મરૂપથી વ્યાપક બ્રહ્મની જ્ઞાનીને પ્રાપ્તિ થાય છે અને અજ્ઞાનીને થતી નથી એવું કહેવું એ પણ વિરૂધ્ધ છે જે અજ્ઞાની બ્રહ્મને પ્રાપ્ત નથી થતો તો વિદ્વાનને પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ ન થવી જોઈએ. આ ત્રણ પ્રશ્ન છે, તેમાંથી પહેલાનું સમાધાન એવું કરવામાં આવે છે કે હમ્મે માનિયે છીએ કે બ્રહ્મ સર્વનો આત્મા છે, તેથી અજ્ઞાનીને પણ પ્રાપ્ત છે. પરંતુ વાત એવી છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનથી અજ્ઞાન નિવૃત્તિ દ્વારા, જ્ઞાની પુરૂષ બ્રહ્મને નિરાવરણ આત્મરૂપથી જ્યારે બાણી

શકે છે ત્યારે એ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો. એમ કહેવાય છે. ” તથા અગ્ની પુરુષનું આવરણ નિવૃત્ત થએલું હોતું નથી. તેથી તેના પ્રતિ ‘અગ્ની બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો નથી’ એવું કથન કરવામાં આવે છે. જેમ, જે મનુષ્યોના ધરમાં પૃથ્વીમાં ધન ઢાટેલું હોય છે, તે પૈકી એક પુરુષ કોઈ જ્ઞાતાના કથનથી પૃથ્વીને જોદીને તે ધનની પ્રાપ્તિ કરે છે. અને બીજો મનુષ્ય કોઈ જ્ઞાતા પુરુષ ન મળવાથી પ્રાપ્ત થએલી નિધિને પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તેજ પ્રકારે કોઈ અધિકારી પુરુષને શુભકર્મોથી બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ મળી ગયા, તેમણે કંઈ કે, તું શુદ્ધ સમિત્યાનંદ નિર્વિકાર પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ છે, પોતાના એવા સ્વ સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને તું પોતાને સુખી દુઃખી તથા જન્મ મરણવાળો સામાટે માને છે ? એ વાક્યનું શ્રવણ કરીને તે શુદ્ધ અધિકારી પ્રાપ્ત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા બીજા મનુષ્યને નિષ્કામ કર્મોના અભાવથી અનાકરણી શુદ્ધિ તથા જ્ઞાની ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. સામગ્રીના અભાવથી તેને જ્ઞાન થયું નહીં તે મનુષ્ય પ્રાપ્ત બ્રહ્મને પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૧.

આચાર્ય ઉત્તર આપવાને સારૂ બુદ્ધિમા બાંધે છે, યથા—

સોઽકામયત । વહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ । સ તપોઽતપ્યત ।
સ તપસ્તપ્ત્વા । ઇદં ૨ સર્વમસૃજત । યદિદં કિંચ । તત્સૃષ્ટ્વા ।
તદેવાનુગ્રાવિશત્ । તદનુ પ્રવિશ્ય । સત્ત્વ ત્યત્ત્વાભવત્ ।
નિરુક્તં ચાનિરુક્તં ચ । નિલયનં ચાનિલયનં ચ । વિજ્ઞાનં
ચાવિજ્ઞાનં ચ । સત્યં ચાનૃતં ચ સત્યમભવત્ । યદિદં કિંચ ।
તત્સત્યમિત્યાચક્ષતે । તદપ્યેય શ્લોકો ભવતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ પરમાત્માએ ઇચ્છા કરી કે હું બહુરૂપ ધાઉં અર્થાત્ હું નામરૂપથી અનેક થઈને ઉત્પન્ન થાઉં. તેથી તેણે તપ કર્યું. તેણે તપ-વિચાર કરીને આ નામ રૂપાત્મક જગતની રચના કરી કે જે દ્રવ્યમાન થઈ રહેલું છે, તેની રચના કરીને તેમાં તે પોતેજ ચૈતન્ય કળારૂપથી પ્રવિષ્ટ થઈ ગયો. તેમાં પ્રવેશ કરીને પછી તે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા મૂર્ત-અમૂર્ત, કથન કરવાને તેમજ ન કથન કરવાને યોગ્ય (નીચ ઉચ) આશ્રય-અનાશ્રય, ચેતન-અચેતન તથા સત્ય-અસત્યરૂપ થઈ ગયો. આજે કાંઈ છે તેનું બ્રહ્મજ્ઞાની લોક ‘સત્ય’ નામથી કથન કરે છે. તેના વિષયમાં આગવો મંત્ર કહેવાએલો છે. ૨.

વિં ૦ વિં ૦ વાખ્ય—સદિના આદિકાળમાં પરમાત્માએ એવી ઇચ્છા કરી

કે 'હું' એકથી અધિક થઈ જાઉં, 'હું' પ્રભરૂપથી ઉત્પન્ન થાઉં' બ્રહ્મની સ્વરૂપથી તો ઉત્પત્તિ થવી સંભવિત નથી, તેથી જળમાં સૂર્યાદિના પ્રતિબિંબવત્ અંતઃકરણમાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડતું એજ તેની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવેલી છે, સ્વરૂપથી નહીં. પ્રથમ તેણે સૃષ્ટિ સ્થવાનો વિચાર કર્યો. પછી તેણે આ સંપૂર્ણ જગત, જે સર્વને પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટિગોચર થઈ રહેલું છે તેને સ્વયં. તે પોતાની નિર્માણ કરેલી સૃષ્ટિમાં પછી તેણે પોતેજ પ્રવેશ કર્યો, એટલે કે અખિલ જીવોના અંતઃકરણને પ્રતિબિંબિત કર્યું. કારણ કે જડમાં વ્યાપકનો વાસ્તવિક પ્રવેશ થયો સંભવિત નથી. એ કાર્યજગતમાં તે પ્રવિષ્ટ થઈને પોતેજ પૃથ્વી, જળ તથા તેજ ત્રણ સ્થૂળભૂતોથી ચક્ષુઃ દ્રિય આદિકોનો વિષય, મૂર્તિમાન થઈ ગયો તથા વાયુ અને આકાશ એ બે સૂક્ષ્મ ભૂતોથી અમૂર્તિમાન થઈ ગયો, એટલે કે પરમાત્મા મૂર્ત તથા અમૂર્ત બંને રૂપે થઈ ગયો. એજ નિરૂક્ત તથા અનિરૂક્ત પણ થઈ ગયો અર્થાત્ નામરૂપે કરીને નિરૂપણ કરવાને યોગ્ય અખિલ ભૂત ભૌતિક કાર્ય, તથા જે નિરૂપણ કરવાને અશક્ય છે તે પણ પોતે થઈ ગયો. એજ નિલય તથા અનિલય પણ થઈ ગયો. જે કોઈ આધારના ટેકાથી ટકી શકે તે 'નિલય' જેમ વૃક્ષ, ગૃહ આદિ. તથા જે તે એવો ન હોય તે 'અનિલય' છે, જેમ કે તે આકાશાદિ. વિજ્ઞાન તથા અવિજ્ઞાન પણ તેજ બની ગયો. વિજ્ઞાન ચેતનાદિ મનુષ્યોનું તથા અવિજ્ઞાન પાષાણાદિ જડ પદાર્થોનું નામ છે. તથા એજ સત્ય, અનૃત-અસત્ય, પણ થઈ ગયો. વ્યવહારનો જે વિષય છે તે સત્ય છે, જેમ નદીના જળ આદિક તથા અગત્ય પ્રતિભાષિક પદાર્થ શુક્તિ (છીપ) રજતાદિક (છીપમાં રૂપાની બ્રાંતિ) છે. એ જે પરમાર્થ સત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે તેજ સત્-અસત્, નિરૂક્ત-અનિરૂક્ત, નિલય-અનિલય, વિજ્ઞાન-અવિજ્ઞાન તથા અસત્ય-અનૃત રૂપે થયેલું છે. આ સત્ આદિકોને શ્રુતિ સ્પષ્ટતથા દ્રીથી કહે છે—

‘યદિદિક્ષ્વ’—જે કોઈ વસ્તુમાત્ર છે, ઉક્તાનુક્તરૂપ જે કોઈ પણ છે તે પરમાર્થ સત્ય છે, એટલે કે તેનું બ્રહ્મવેત્તાલોક બ્રહ્મરૂપે કરીનેજ કથન કરે છે. તે આ બ્રાહ્મલોક અર્થને સારજ આ મંત્ર છે. જે પ્રકારે પૂર્વોક્ત પાંચ પર્યાયોમાં અન્તરમયાદિ દોશોમાં પ્રકાશક રૂપેકો હતા, તેજ પ્રકારે સર્વની અપેક્ષા અંતરતમ આત્માના અસ્તિત્વને કાર્યદ્વારા પ્રકાશિત કરનારો પણ આ મંત્ર છે. ૨.

વિશેષ—પ્રથમ એ પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો હતો કે ‘જો બ્રહ્મ સત્ય જ્ઞાન અનંત આદિરૂપ હોત તો પૃથ્વી જળ આદિકોની ચેઠ હમ્મો સર્વને તે પ્રતીત થાત, પણ તેમ થતું નથી, તેથી એમ પ્રતીત થાય છે કે બ્રહ્મ નથી’. પ્રકૃત મંત્રમાં તેનો

ઉત્તર આપવામાં આંખા છે. ઈશ્વરે જગત રચ્યું. તેમાં સ્વયં પ્રવિષ્ટ થઈને તેને સત્તાવાળું બનાવ્યું. ઈત્યાદિ કથનથી બ્રહ્મની સત્તા પ્રમાણિત થાય છે. પરમાત્માનેા મુખ્ય પ્રવેશ થવાનું તો બનતું નથી, કારણ કે પરિચ્છિન્ન પદાર્થોનોજ મુખ્ય પ્રવેશ થઈ શકે છે, તેથી પ્રવેશકથન છપની બ્રહ્મરૂપતા બોધનને સાર છે. જેમ કેવદત્ત પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે, એ પ્રવેશકર્તા બાહ્યસ્થિત પોતાના રૂપથી ભિન્ન નથી, પરંતુ જે બાહ્યસ્થિત હતો, તેજ ઘરમાં વિરાજમાન છે. તેજ પ્રમાણે આ સંઘાતમાં પરિપૂર્ણ બ્રહ્મજીવરૂપથી પ્રવેશ્યું છે. તેથી જીવ પૂર્ણરૂપ બ્રહ્મથી જુદો નથી, એટલે કે બ્રહ્મજીવ જીવ છે. આ તાત્પર્યનું બોધન કરવાને સારજી આ પ્રવેશ શ્રુતિ અર્થવાદરૂપ છે. જોવા પરમાત્માજ અંતઃકરણમાં સ્થિત થએલા દ્રષ્ટા, લોકતા, મંતા તથા વિજ્ઞાતારૂપથી પ્રતીત થઈ રહ્યા છે. આ પ્રકારની કામના કરનારા, વિચાર કરનારા જનતની ઉત્પત્તિ કરનાર પ્રવેશ કરનાર તથા મૂર્ત, અમૂર્ત આદિ રૂપતાને તો તે ધારણ કરનારા બ્રહ્મ અસત કેવી રીતે ધર્મ શકે ? ના, નહીંજ ધર્મ શકે. પ્રથમ પ્રશ્નનો સમુચિત ઉત્તર થઈ ગયો.

આ મંત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે કે, આત્માએ ઉક્તકામનાવાળા ધર્મને 'તપ' કર્યું. અહીં તપ શબ્દથી "યસ્ય જ્ઞાનમય તપઃ" (મુ. ઉ. ૧-૧૮) શ્રુતિથી દર્શિત જ્ઞાન' એ અર્થ લેવામાં આવ્યો છે. આત્માકામ હોવાથી આત્માને સાર અન્ય તપતો સંભવજ નથી, એટલે કે આત્માને કઈ વાતની કમી છે કે જેને સાર એ તપના રંગામાં પડે ? 'તેણે તપ કર્યું' તેનો અભિપ્રાય એ છે કે આત્માએ રચિત થતા જગતની રચના આદિની આલોચના કરી. ૨.

અનુવાક સાતમો

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदा-
 त्मान २ स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्
 तत्सुकृतम् रसो वै सः । रस २ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति ।
 को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न
 स्यात् । एष ह्येवानन्दयति । यदा ह्येष एतस्मिन्नदृश्ये-
 ऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ
 सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येष एतस्मिन्नुदरमन्तरं
 कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो
 मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

છે, તે દ્રષ્ટા ભયને પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ એક ચંદ્રમામાં બે ચંદ્રમા દેખનારા વિદ્વાન પણ અજ્ઞાનીજ ગણાય છે, તેમજ અદ્વિતીય પ્રકારમાં લેહબુદ્ધિ કરનારા વિદ્વાન પણ અજ્ઞાની છે. જે વિદ્વાન 'ધરિવર અન્ય છે, હું બીજો છું' એ પ્રકારની લેહબુદ્ધિ કરે છે, તેને સાર પ્રહાભયનો હેતુ છે, એજ અર્થને આ ગત્રમાં કહે છે. ૧.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લેહર્યોને ભય થાય છે. તથા તેનો અભિપ્રાય એ છે કે અવિદ્વાનનેજ લેહબુદ્ધિ કરવાથી ભય થાય છે એમજ વાત નથી, પણ વિદ્વાનને પણ થાય છે. તે ત્યાં સુધી કે ઉપાસ્ય ઉપાસક-ભાવમાં પણ ભયજ હોય છે. દ્વેતમાંજ ઉપાસ્ય ઉપાસકભાવનો સંભવ છે, એકમાં એ ભાવ બનતોજ નથી. લેહર્યો વિદ્વાનને સાર પ્રહા પણ ભયરૂપ છે. એટલે કે ધરિવર મારાથી ભિન્ન છે તથા હું સંસારી છુવ બિન્ન છું, આ પ્રકારનો જરા જેટલો પણ લેહ દેખનારા વિદ્વાનને સાર ધરિવર સંસાર પ્રહાપણુ ભયરૂપ થઈ જાય છે. તેથી જે મનુષ્ય એક અભિન્ન આત્મતત્ત્વને નથી દેખતો તે વિદ્વાન હોવા છતાં પણ અવિદ્વાન છે. આ મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અસત્થી સત્ ઉત્પન્ન થયું તેથી અહીં વધ્યાપુત્રાદિ અત્યંત અસત્ પદાર્થોનું અલંકરણ કરવું નહીં. કારણ કે અસત્થી સત્નો જન્મ થયો એ અસંભવિત છે. અહીં એવો અર્થ કરવાનો છે કે 'અસત્' શબ્દવાચ્યથીજ 'સત્' એટલે કે જેના નામરૂપના વિભાગ થઈ ગયા છે, એ વિશેષની ઉત્પત્તિ થઈ. પ્રકૃતમંત્રમાં કહેલું છે કે જે પણ એ પ્રસિદ્ધ સુકૃત છે તે નિશ્ચય રસજ છે. ખાસ મીઠા આદિ તૃપ્તિદાયક તથા આનંદપ્રદ પદાર્થ લોકમાં 'રસ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેને ખામીને પુરૂષ આનંદી અને સુખી કાય છે. અસત્ પદાર્થ આનંદનો હેતુ થઈ શકતો નથી, જુવો—પ્રહાનિહ નિરીહ તથા નિરપેક્ષ મહાત્મા લોકોની પાસે માલ્ય સુખના સાધનોના અભાવ એવામાં આવે છે, તો પણ તેઓ, એ લોકોથી અધિક આનંદમય દ્રષ્ટિ જાગ્યર કાય છે કે જેમની પાસે રસનો જાણ પ્રદાન કરનારા સામાસિક સાધનોની જરા પણ કમી નથી. તેથી પ્રતીત થાય છે કે તેમનો રસ પ્રદાન છે, તેથી રસની પેઠે તેમના આનંદનું કારણ એ પ્રદાન છે. ૧.

અનુવાક આઠમો.

મીષાસ્માદ્રાતઃ પવતે । મીષાદેતિ સૂર્યઃ । મીષા-
સ્માદગ્નિશ્ચેન્દ્રશ્ચ । મૃત્યુર્ધાવતિ પચ્ચમ ઇતિ । સૈષાઽઽ-
નન્દસ્ય મીમા ૨ સો ભવતિ । યુવા સ્યાત્સાધુયુવાધ્યા-
યકઃ । આશિષ્ઠો દ્રઢિષ્ઠો વલિષ્ઠઃ । તસ્યેયં પૃથિવી સર્વા
વિત્તસ્ય પૂર્ણા સ્યાત્ । સ એકો માનુષ આનન્દઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—તેના ભયથી વાયુ ચાલે છે, તેના ભયથી સૂર્ય ઉદય થાય છે, તેના હરથી ઇંદ્ર અગ્નિ તથા પાંચમું મૃત્યુ હોડે છે, એટલે કે સ્વ સ્વકર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છે હવે એ પ્રશ્નના આનંદની મીમાંસા છે—સાધુ સ્વભાવવાળા, નવયુવક, અર્થાત્ સદાચારી, સારા યુવક, વેદાદિસંપન્ન, અત્યંત આશાવાદી એટલે કે કોઈ પણ દયામાં નિરાશ ન થનારો, અત્યંત દ્રઢ એટલે કે હૃદય પુષ્ટ અંગવાળો શૂરવીર તથા અતિ દોલતવાન હોઈ ધનધાન્યથી પરિપૂર્ણ સમગ્ર પૃથ્વી પણ તેને આધીન હોય તેને જે આનંદ પ્રાપ્ત છે તે એક મનુષ્યનો આનંદ છે. ૧.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—તે પરમાત્માના ભયથી વાયુ ચાલે છે અર્થાત્ તેના દ્વારા નિયુક્ત થએલા નિયમ પ્રમાણે વાયુ સત્ત્વ દિવસ નિરંતર ગમન કરે છે, અન્ય ૧ કોઈની પણ પ્રાણન ક્રિયા થઈ શકે નહીં. તેની આગાથી સૂર્ય નિત્ય ઉદ્ધૃત ગસ્ત થતો રહે છે, અન્યથા કોઈને લવ નિમેષાદિ ઝાળનું ગાન ન થઈ શકે, તેના જ ભયથી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે, અન્યથા સાંસારિક કાર્ય ન થઈ શકે. એ પરમાત્માના ભયથી જ ઇંદ્ર વર્ષા કરે છે, અન્યથા 'ઘૃટેરન્નં તતઃ પ્રજા' એ વ્યવસ્થાજ નષ્ટ થઈ ભય તથા વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય તથા ચંદ્રમા એ ચાર દેવતાઓની અપેક્ષા પાંચમું મૃત્યુ પણ પ્રતિદિન પ્રાણિયોના કર્માનુસાર તેમને નષ્ટ કરતું હોતું રહે છે, અન્યથા જીર્ણ શીર્ણ પદાર્થોથીજ ભરાઈ જઈને આ સંસારજ શિથિલ થઈ જાય. કોઈ વિદ્વાનના મતમાં અહીં ઇતિ શબ્દનો મંત્ર સમાપ્તિ અર્થ છે. હવે પ્રશ્નન હથી પ્રલાદિક આનંદિત થઈ રહ્યા છે. એ અવૃત્તા નિરૂપણને સારૂ વિષય ૪ ય આનંદની ન્યૂનતા તથા અધિકતાને દેખાડે છે.

પ્રશ્નસ્વરૂપ આનંદજ સર્વમા જેમ બ્યાપક છે, તેના વિચાર કરે છે—આ મનુષ્ય લોકમાં, જે મનુષ્ય સજ્જનતાપૂર્ણ યોવન અવસ્થાવાળો હોઈ સુદરૂપ તથા

નન્દાઃ । યે કર્મણાં દેવાનપિયન્તિ । શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય । તે યે પ્રજાપતેરાનન્દાઃ । સ એકો દેવેભ્યુન્નામહતસઃ । શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય । તે યે શક્તિર્દેવાર્નામામન્દાઃ । સ એક ઇન્દ્રસ્યાનન્દઃ । શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય । તે યે શતમિન્દ્રસ્યાનન્દાઃ । સ એકો વૃહસ્પતેરાનન્દઃ । શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય । તે યે શતં વૃહસ્પતેરાનન્દાઃ । સ એકઃ પ્રજાપતેરાનન્દઃ । શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય । તે યે શતં પ્રજાપતેરાનન્દાઃ । સ એકો બ્રહ્માણ આનન્દઃ । શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—પ્રથમ કહેવાઈ ગયેલો જે મનુષ્યાનંદ છે, તેનાથી સો ધણો મનુષ્યગંધર્વોનો એક આનંદ છે, તથા જેટલો આનંદ તેમનો છે તેટલોજ, શુદ્ધચિત્ત નિષ્કામ વિદ્વાનને પ્રાપ્ત થાય છે. જે એ મનુષ્યગંધર્વોના સો આનંદ છે, 'દેવગંધર્વો' નો તે એક આનંદ છે, તેજ અકાળ હત-જે કામનાઓથી પીડિત નથી તે શ્રોત્રિયને પણ પ્રાપ્ત છે. જેટલો આનંદ દેવગંધર્વોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાથી સો ધણો અધિક આનંદ નિત્ય લોકવાસી પિતૃગણ' ને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા તેટલોજ આનંદ શુદ્ધચિત્તઃકરણ, નિષ્કામ શ્રોત્રિયને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ચિરલોકવાસી, પિતૃગણના જે સો આનંદ છે, તેજ 'આબ્જાનન્દ' દેવતાઓનો એક આનંદ છે તથા તેજ, અકામહત, કામનાથી રહિતને પણ પ્રાપ્ત છે, જેટલો આનંદ આબ્જાનન્દ દેવતાઓને પ્રાપ્ત છે, તેનાથી સો ધણો અધિક આનંદ એ 'કર્મ' દેવતાઓ' ને મળે છે, કે જે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મના મહિમાથી દેવતાને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તથા જેટલો આનંદ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે તેટલોજ કામના રહિત વિદ્વાનને થાય છે, દેવદેવતાઓના જેઓ આનંદ છે, તેજ 'દેવતાઓનો એક આનંદ છે, તથા તે સર્વ કામના વગરના વિદ્વાનને પણ પ્રાપ્ત છે. જેટલો આનંદ દેવતાઓને થાય છે તેનાથી શતગુણ અધિક આનંદ 'ઇન્દ્ર' ને થાય છે તથા તેટલોજ આનંદ ધ્મિષ્ઠાઓનો ત્યાગ કરનારા શાસ્ત્રચને' થાય છે. ઇન્દ્રના જે સો આનંદ છે તેજ ઋક્ષસ્પતિનો એક આનંદ છે, તેનાથી સો ધણો અધિક આનંદ 'પ્રજાપતિ' ને થાય છે, તથા તેટલોજ આનંદ નિષ્કામ

વિદ્વાનને થાય છે. તથા જેટલો આનંદ પ્રજાપતિને થાય છે તેનાથી પણ ચતુશ્ચ અધિક આનંદ ‘બ્રહ્મા’ ને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા જેટલો આનંદ બ્રહ્માને થાય છે, તેટલોજ કામના રહિત વિદ્વાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

વિં વિં લાભ્ય—જે બ્રહ્મ આશ્ચર્યંતર સર્વ પ્રકારે સુખી છે, જેને માટે કોઈ પદાર્થનો અભાવ નથી, એના સમગ્રાદને જે આનંદ છે, તે એક મનુષ્ય આનંદ થયો. એટલે કે તે મનુષ્ય સંખંધ એક અથા આનંદ છે. આનંદથી ચતુશ્ચ અધિક આનંદ ‘મનુષ્ય ગંધર્વ’ નો હોય છે (જે મનુષ્ય હોવા છતાં કર્મ તથા ઉપાસનાના બલથી ગંધર્વતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા છે, અંતર્ધાન આદિ શક્તિ જેમનામાં છે, તથા જે બીજા દ્વિષોમાં રહે છે તેમને મનુષ્ય ગંધર્વ કહે છે), તેજ આનંદ કામનાહીન યાત્રીને પણ થાય છે. એજ પ્રકારે પહેલા પહેલા પર્યાયોની અપેક્ષા પછી પછીના પર્યાયોમાં ચતુશ્ચ અધિક આનંદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કોઈ પણ શ્રેણીમાં જેટલો આનંદ છે, તેટલોજ આનંદ તેને પણ છે કે જેણે કામનાઓનો પરિત્યાગ કરી દીધો છે તથા જે વેદશાસ્ત્રોનો યાતા છે. જેમ કે મનુષ્ય ગંધર્વથી ‘દેવ ગંધર્વ’ નો આનંદ સો ધણો છે (દેવ ગંધર્વ તેને કહે છે કે જે કલ્પની આદિમાંજ દેવ યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે), તેમના જેટલોજ આનંદ બ્રહ્મ યાત્રીને પણ છે, દેવ ગંધર્વના આનંદથી સો ધણો અધિક આનંદ નિત્ય લોકોમાં નિવાસ કરનારા અશ્વિન્વાત્તાદિ (પિતૃઓનો હોય ને (અશ્વિન્વાત્તાદિ પિતૃમણ્ડલ ચિરકાળ પર્યંત પિતૃલોકમાં સુખનો અનુભવ કર્યા કરે છે), તેવાજ આનંદ નિષ્કામ વિદ્વાનોનો પણ હોય છે. પિતૃગણોથી સો ધણું અધિક સુખ ‘આબ્જનજ’ દેવતાઓને હોય છે (આબ્જનજ દેવલોક, તેમને કહે છે કે જેઓ સ્માર્ત કર્મોના અનુષ્ઠાનથી તે લોકમાં જે દેવયોનિને પ્રાપ્ત થયેલા છે), એવુંજ સુખ નિષ્કામ યાત્રીને પણ છે. આબ્જનજ દેવતાઓનાથી સો ધણું અધિક સુખ ‘કર્મ દેવતાઓ’ ને હોય છે (જે શ્રોતકર્મના મહિમાથી દેવભાવને પ્રાપ્ત થયેલા છે તેમને કર્મ દેવતા કહે છે), તેટલુંજ સુખ વિદ્વાન નિષ્કૃદને પણ છે. જે સુખ કર્મદેવતાઓને તેનાથી સો ધણું અધિક સુખ ‘દેવતાઓ’ ને પ્રાપ્ત છે. (જે પહેલેથીજ દેવ-યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય તેમને દેવતા કહે છે) તેટલું સુખ ઇન્ધ્રારહિત બ્રહ્મયાત્રીને પણ પ્રાપ્ત છે. દેવતાઓના આનંદથી સો ધણા આનંદના અધિકારી ઇન્દ્ર છે (જે સો અશ્વમેધ પછી દેવતાઓનો રાજ્ય થયેલો છે તેને ઇન્દ્ર કહે છે) તેટલુંજ સુખ નિરિન્દ્રક વેદવેદાને પણ પ્રાપ્ત છે. નૃહસ્પતિનો આનંદ ઇન્દ્રના

આનંદ કરતાં સો ઘણો વધારે છે (જે તપશ્ચર્યા તથા વિદ્વત્તાના પ્રભાવથી દેવ-
તાઓના રાજા ઇંદ્રના સુર છે; તે જૃહસ્પતિ છે) જૃહસ્પતિનાં સમાન સુખ નિર-
ભિલાષ વિદ્વાનને પણ પ્રાપ્ત છે. જૃહસ્પતિનાં આનંદથી સો ઘણો વધારે આનંદ
પ્રજાપતિને છે (વિશદનું નામ પ્રજાપતિ છે જે ત્રણે 'લોકનું' શરીર છે એટલે કે
જે સર્વથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા છે) એવું સુખ નિષ્કામ વિદ્વાનને પણ પ્રાપ્ત
છે. તથા પ્રજાપતિના આનંદથી ચતુર્ગુણ અધિક આનંદ બ્રહ્માને પ્રાપ્ત છે (સર્વ
પ્રધાન ત્રણ દેવોનાં જે પ્રતિષ્ઠિત પદ છે તથા જે વેદોના ગ્રાતા. વ્યાખ્યાતા તથા
ઉપદેશા આદિ છે તેનું નામ બ્રહ્મા છે) જે સુખ બ્રહ્માને છે તેજ આનંદ તેને પણ
પ્રાપ્ત છે કે જેણે કામનાઓના ત્રણવત્ પરિત્યાગ કરી દીધો છે તથા વેદશાસ્ત્ર-
હિકોનો ભર્તૃ છે. ૨.

વિશેષ—પ્રકૃતમાં મનુષ્યાનંદથી મનુષ્ય ગંધર્વનો આનંદ સો ઘણો વધારે
કહેવામાં આવ્યો છે, તેનું તત્ત્વ એ છે કે મનુષ્ય ગંધર્વ અંતર્ધાનાદિની શક્તિથી
સંપન્ન તથા સૂક્ષ્મ શરીર ઇન્દ્રિયોથી, યુક્ત હોય છે. તેથી તેમને શીતોષ્ણાદિ
દ્વંદ્વોનો પ્રતિધાત થોડો થાય છે તથા એ દ્વંદ્વોનો સામનો કરવાના સામર્થ્ય
તથા સાધનથી સંપન્ન હોય છે, તેથી એ શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વથી પ્રતિહત ન થનારાને
જે આધાત આક્રમણ થઈ પણ બચે તેનો પ્રતિકાર કરવામાં સમર્થ હોવાથી
ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે તથા પ્રસાદવિશેષથી તેના સુખ વિશેષની અભિવ્યક્તિ
થાય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વ ભૂમિની અપેક્ષા આગળ આગળ ભૂમિમાં
પ્રસાદની વિશેષતા હોવાથી સો સો ઘણા આનંદના ઉત્કર્ષ થાય એ સંભવનીય
છે. 'શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામદત્તત્ત્વ' એ શક્યના સંભવ જેવો મનુષ્ય ગંધર્વનાંદ
આદિ સર્વની સાથે કરેલો છે, તેવોજ મનુષ્યાનંદની સાથે કેમ નથી કર્યો ? તેનો
ઉત્તર એ છે કે વિષય લોભ તથા કામનાઓથી વ્યાકુળ ન રહેનારા શ્રોત્રિયના
આનંદનો ઉત્કર્ષ માનુષ્યાનંદની અપેક્ષા સો ઘણો છે. અર્થાત્ મનુષ્ય ગંધર્વના
આનંદથી કરી ખંતાવવાનોજ તેનો આશય છે. અહીં મનુષ્ય ગંધર્વથી લઇને
બ્રહ્માપર્યંત સર્વના સુખમાં તારતમ્ય છે, ન્યૂનાધિકતા છે, પણ અકામહત
શ્રોત્રિયના આનંદમાં એ શત નથી. કારણ કે નિષ્કમના ઉત્કર્ષ તથા અપકર્ષથી
સુખનો પણ ઉત્કર્ષ તથા અપકર્ષ થાય છે, પણ કામનારહિત પુરૂષને સાર સુખનો
ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ થતો નથી તેથી અકામહતની વિશેષતા છે. જાણ એ છે કે
મનુષ્ય ગંધર્વથી લઇને બ્રહ્મા સુધી જેટલી એક વીજળી સો સો ઘણી અધિક
આનંદવાળી વ્યક્તિ છે, તે પ્રત્યેકનો જે જે અન્યાપેક્ષયા ચંત્રશુદ્ધિ આનંદ છે
તે અકામહતામોતિયને પણ પ્રાપ્ત છે.

પ્રકૃતમાં ગ્રાધન કરવાને સારૂ બ્રહ્માનો આનંદ સર્વથી ચદિધાતો છે.

ક્રામતિ । एतं प्राणमयात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमय-
मात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञातमयमात्मानमुपसंक्रा-
मति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष
श्लोको भवति ॥ ૩ ॥

સાધ્ય—તે જે આત્મા પુરુષમાં છે, યાને પંચકોષાત્મક દેહમાં છે તથા જે આત્મા આદિત્યમંડળમાં છે, જે બને એકજ છે. જે સાધક આ તત્ત્વને જાણે છે તે આ લોકથી આલીને અગર તો દ્રષ્ટ તથા અદ્રષ્ટ વિષય સમૂહથી નિવૃત્ત થઈને અજ્ઞમય આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. એજ પ્રકારે તે આ પ્રાણમય આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે, આ મનોમય આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે, આ વિજ્ઞાનમય આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા આ આનંદમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિષયમાં આ મંત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે. ૩.

વિ. વિ. સાધ્ય—જે આનંદસ્વરૂપ આત્મા સર્વ પુરુષોના શરીરમાં સ્થિત છે, તેજ આદિત્યમંડળસ્ય પુરુષમાં પણ રહે છે. બંને એકજ છે. જે અધિકારી આ આત્માના અભેદને અગર જ્ઞાતમાને, પોતાનો આત્મા કરીને જાણે ॥ તે આ લોકથી (દ્રષ્ટ તથા અદ્રષ્ટ ઇંદ્રિયોનો સમુદાયજ આલોક છે), ‘પ્રેત્ય’ પ્રત્યાવર્તન કરીને (પાછા કરીને), અર્થાત્ તેનાથી નિરપેક્ષ થઈને, આ ઉપરુંકત અજ્ઞમય આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ એ વિષય સમૂહને અજ્ઞમય શરીરથી લિપ્ત હેખતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે તે સંપૂર્ણ સ્થૂળ જુલવર્ગને અજ્ઞમય શરીરજ સમજે છે. તેની અંદર એ સંપૂર્ણ કોશોમાં સ્થિત વિલામહીન પ્રાણમય આત્માને દેખે છે તથા પછી ક્રમશઃ આ મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે તે પછી એ આ અદ્રષ્ય, અશરીર, અનિર્વચનીય તથા અનાશ્રય આત્મામાં અભય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લે છે. એજ અર્થમાં આ શ્લોક પણ છે, અગર આ સંપૂર્ણ પ્રકરણના અર્થાત્ જ્ઞાનનંદવસ્તીના, અર્થને સંક્ષેપથી પ્રકાશિત કરવાને સારે જ આ મંત્ર છે. ૩.

વિશેષ—પ્રથમ આકાશથી લઈને અન્નાદિકોની ઉત્પત્તિ કરીને આનંદમય પરમાત્માએ સ્વયં તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી જુદા જુદા રીતોથી એ સર્વ પ્રાણિયોમાંજ નહીં પણ જલજમતમાં પણ વ્યાપ્ત થઈ રહેલો છે. કામના રહિત વેદવેદાંતાદિ શાસ્ત્રવેદો તેને અનુભવ કરે છે, એજ આનંદસ્વરૂપ છે, એક

છે, તથા લેહથી રહિત છે, યાને ઔષધિક લેહ વિવર્ણિત છે. અધ્યાત્મરૂપ નેત્રોમાં અગર પંચકોશરૂપ દેહમાં તથા અધિદેવ આકૃતિ—મંડળમાં સ્થિત બ્રહ્માત્મામાં લેહ નથી. એ રીતે આત્માને અલેહરૂપથી બાહ્યીને વિદ્યાન અન્ન મય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, તથા આનંદમય, આ પાંચે કોશોમાંથી આત્મભુક્તિનો ત્યાગ કરી બ્રહ્માનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩.

અનુવાક નવમે

યતો વાચો નિવર્તન્તે । અપ્રાપ્ય મનસા તહ ।
આનન્દં વ્રક્ષણો વિદ્વાન્ । ન વિભેતિ કુતઃકેતિ । યતઃ
વ વાવ ન તપતિ । કિમહઃ સાધુ નાકરવમ્ । કિમહં
પાપમકરવમિતિ । સ ય एवં વિદ્વાનેતે આત્માનઃ સ્પૃણુતે ।
ઉમે દ્યૌર્વેષ યતે આત્માનઃ સ્પૃણુતે । ય एवં વેદ ।
इत्युપનિવલ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—મન સહિત વાણી બેને ન પામીને પાછી ફરે છે, તે બ્રહ્મા આનંદને બાહ્યનાશ જન્મ મરણ આદિ બધથી કદી નથી કરતા. ઘણા દુઃખની વાત છે કે, ‘મેં સત્કર્મ કેમ ન કર્યાં, પાપ કર્મને કેમ કર્યાં ?’ વિદ્વાનોને આ પ્રમાણેના પશ્ચાત્તાપ નથી કરવા પડતો. આ પ્રકારે બાહ્યનાશ, એટલે કે પુન્ય પાપજ સંતાપ દેનારાં છે, એ પ્રમાણે સમજનારાં જે બ્રહ્મવેત્તા પોતાના આત્માને પ્રસન્ન કરે છે, તેમને એ બંને આત્મસ્વરૂપજ દેખાય છે. એ એવો છે, કે જે આ પ્રકારે અદૈત આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મને બાંધે છે. એવુંજ આ નિબંધ છે, અગર રહસ્ય વિદ્યા છે. ૧.

વિં વિં શાખ્ય—જે નિર્વિકલ્પક અદૈત આનંદસ્વરૂપ આત્માને વાણી થી પામીને, અર્થાત્ સામર્થ્યહીન થઈને, મન સહિત પાછી આવે છે, એવા બ્રહ્મને પૂર્વોક્ત પ્રકારે બાહ્યવાવાળો પુરૂષ કોઈ ભયને નથી પામતો. સુયોગ્યકાળ સમીપ આવતાં ‘મેં’ સત્કર્મ કેમ ન કર્યાં ? એવો સંતાપ તથા ‘મેં પાપકર્મ કેમ કર્યાં ?’ એવા નરકમાં પડવા આદિના સ્મયનો પશ્ચાત્તાપ, એ બંને જેમ અજ્ઞાનીને દુઃખ આપે છે, તેમ આ જ્ઞાનીને નથી લપાવતા કારણ કે જે એવો જ્ઞાની છે તે આ બંને તપોના હેતુ શુભ-અશુભ કર્મોને આત્મભાવથી જોઈને પોતાને તૃપ્ત કરે છે,

એટલે કે ખંનને આત્મરૂપ દેખે છે. જે એવું બાધ્ય છે કે, તે એ અદ્વિત આનંદરૂપ બ્રહ્મને બાધ્યીને તૃપ્ત થાય છે. તાપ આપવારૂપ કૃણથી હીન હોવાને કારણે આત્મ-બાધ્યી દેખેલાં પુન્ય પાપ તેનાં જન્મનાં આરંભકર્તા નથી થતાં, અર્થાત્ એ તાની મુક્ત થઈ બાધ્ય છે. આ પ્રકારે આ બ્રહ્માનંદવલ્લીમાં બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ઉપ-નિષદ્ધ અર્થાત્ સકળ વિદ્યાઓનું પરમ રહસ્ય કહેવામાં આવેલું છે. ૧.

વિશેષ—જે વિદ્વાન છે, બ્રહ્મવેત્તા છે, તેને પુન્ય પાપ બાધ્ય થતાં નથી, કારણ કે તે તેમને પોતાના આત્મારૂપ સમજે છે. કારણ કે તે વિદ્વાનથી બિન્ન કોઈ વસ્તુજ નથી. કે જેનાથી તેને બાધ થાય. અવિદ્યાવશ, બ્રહ્મથી જરાપણ અંતર પડતા છવને બાધ થાય છે, તેથી તિમિર શાગીએ દેખેલા જે અન્દ્રમાના સમાન, વિદ્વાનનો અવિદ્યા કાર્મભૂત બાધના નિર્મિતનો નાશ થઈ ગયેલો હોવાને કારણે તે કોઈનાથી ઠરતો નથી, એ કહેવું બરાબરજ છે. જેમ અગ્નિ સર્વને બાળી ઝુકે છે પરંતુ પોતાના સ્વસ્વરૂપને ઢાઢ કરતો નથી, તેમજ સર્વ કર્મોને પોતાના આત્મરૂપ બાધનારા વિદ્વાનને પુન્યકર્મ ન કરવાનો તથા પાપકર્મ કરવાનો સંતાપ તપાપમાન કરી શકતો નથી. ૧.

બ્રહ્માનંદવલ્લી સમાપ્ત.

ભૃગુવલ્લી

અનુવાક પહેલો

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं कर-
बावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

પાછલી બ્રહ્માનંદવલ્લીમાં કહેવામાં આવેલું છે કે બ્રહ્મવેત્તા તાનીએ કરેલાં શુભ તથા અશુભ કર્મો સંતાપ તથા જન્મોત્તરના હેતુ થતાં નથી. તથા બ્રહ્મ-વિદ્યાની સમાપ્તિ પછી એજ પહેલી વલ્લીમાં કહેવામાં આવેલી છે. હવે બ્રહ્મ-વિદ્યાનાં સાધન તથા અજ્ઞાદિ વિષયક ઉપાસનાઓ છે, તેમનાં નિરૂપણ કરવા સાર આ વલ્લીનો આરંભ કરવામાં આવે છે. 'પ્રિય પુત્રને સારૂ બ્રહ્મવિદ્યાનો

ઉપદેશ કરે બીજા પ્રતિ ન કરે' એ કથન એટલા સારૂ છે કે બ્રહ્મવિદ્યા જેવા સર્વોચ્ચ તત્ત્વનું પ્રદાન અતરંગ ત્રિગતમનેજ કરવું જોઈએ કારણ કે ઉત્તમ પદાર્થને સારૂ સત્પત્ર હોવાનું આવશ્યક છે, તેથી આ અંશમાં બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિને સારૂ પિતાપુત્રના સંબાદનુ વર્ણન કરે છે. યથા—

મૃગૈર્વા વારુણિઃ । વરુણં પિતરમુપસસાર । ઝ

ભગવો વ્રહ્મેતિ । તસ્મા ઇતત્ પ્રોવાચ । અન્નં પ્રાણં ચક્ષુઃ
શ્રોત્રં મનો વાચમિતિ । ત ર્હોવાચ । યતો વા ઇમાનિ
મૃતાનિ જાયન્તે । યેન જાતાનિ જીવન્તિ । યત્પ્રયન્ત્યમિ-
સંવિશન્તિ । તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ । તદ્ વ્રહ્મેતિ । સ તપોઽતપ્યત ।
સ તપસ્તપ્ત્વા ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—વરુણનો પુત્ર જૂથ પોતાના પિતાની પાસે ગયો અને બ્રાહ્મણો—
હે ભગવન, મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો. એ સાંભળી જૂથને વરુણે કહ્યું કે અન્ન, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન તથા વાણી એ બ્રહ્મ છે, એટલે કે બ્રહ્મની ઉપલબ્ધિનાં દાર છે. પછી વરુણે તેને કહ્યું—નિશ્ચયજ્ઞ જેનાથી સર્વજ્ઞૂત ઉત્પન્ન થયાં, જેના આધારથી જીવિત રહે છે, તથા વિનાશકાળમાં જેમાં પ્રવેશ કરી ભય છે, એટલે કે લીન થઈ ભય છે તથા તદાત્મભાવ યાને એક રૂપતાને ગ્રાસ થઈ ભય છે, તેને વિશેષરૂપથી બ્રહ્મવાની ધ્રુવતા કર એજ બ્રહ્મ છે. જૂથએ તપ કર્યું તેણે તપ કરીને એ બ્રહ્મ. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—પૂર્વકાળમાં વરુણ ઋષિને જૂથ-ઋષિ નામક પુત્ર થઈ ગયાં છે તેમણે પોતાના પિતા પાસે જઈને આ પ્રમાણે પ્રરન કર્યો—હે ભગવન ! આપ જે બ્રહ્મને બ્રહ્મો છો, તેનોજ મારા પ્રતિ ઉપદેશ કરો, એ પ્રરન સાંભળીને પિતા વરુણે વિચાર કર્યો કે, એ જૂથ બુદ્ધિમાન હશે તો આત્માની પ્રાપ્તિમાં સાધનભૂત પદાર્થોદારાં તે વાસ્તવિક આત્માનો નિશ્ચય કરી લેશે તેથી હું આત્મપ્રાપ્તિમાં સાધનભૂત પદાર્થોનું નિરૂપણ કરું

એવો વિચાર કરીને ઋષિ, અન્નમય સ્પૃશ્ય સરીર, ધ્યાંય પ્રાણ, ધ્યાંય માનેન્દ્રિય, પચ્ચ ક્ષેન્દ્રિય તથા ચાર અવકરણ, જીવ આદ્યાની પ્રાપ્તિમાં દારરૂપ એ પદાર્થોનું નિરૂપણ કરીને બ્રહ્મપ્રાપ્તિના દારભૂત બ્રહ્મનાં લક્ષણનું કથન કરે છે કે—
હે જૂથ ! જે ઉપદાન કારણથી આ સર્વજ્ઞૂત ઉત્પન્ન થાય છે તથા જે કારણથી

પ્રાણીને ધારણ કરે છે તથા મરણ બાદ તેમાંજ પ્રવિષ્ટ થઈ બંધ છે અને તાંદા-
ત્મ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, એ કારણને તું પ્રજ્ઞા બંધ. એ જાંબળીને પુત્ર જુગુએ
નિશ્ચય કર્યો કે પિતાજીએ તો મને પ્રજ્ઞાનો ઉપદેશ કરી દીધો છે, પરંતુ એ
પ્રજ્ઞાનું પ્રત્યક્ષ, ઈન્દ્રિયસંયમરૂપ તપ તથા વિચારરૂપ તપના વગર થઈ શકતું
નથી. તેથી હું તપ કરું. તે પછી જેનું નામ મનન છે એવું વિચારરૂપ તપ
જુગુએ કર્યું. ૧.

વિશેષ—જુગુએ જાંબળી રાખ્યું હતું કે, કેઈ પ્રજ્ઞા નામનું તત્ત્વ છે, જેને
જાણીને જીવ સદાને ચાર કુટકારો મેળવી શકે છે. જુગુના એ પુછવાથી પિતાએ
તેને સાધનો સહિત પ્રજ્ઞાનો ઉપદેશ કર્યો. એ કે અજ્ઞાતિ વસ્તુ પ્રજ્ઞા નથી તોપણ
અજ્ઞાત પ્રાણ આદિ અર્નાત્ શરીરાદિ, દ્વારા પ્રજ્ઞાને જાણી શકાય છે. એ કારણથી
શિષ્યની ખુદીની પરીક્ષા કરવાને ચાર પ્રથમ અજ્ઞાતિકોને પ્રજ્ઞા બતાવ્યા,
એ પછી વાત છે કે આ અનુવાદકમાં કહેલાં પ્રજ્ઞાનાં લક્ષણ સામાન્ય હોવાને
કારણે અજ્ઞાતિમાં પણ ઘટે છે. પ્રકૃતમાં પ્રજ્ઞાને ક્રમશઃ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો
છે, સાક્ષાત્ નહીં. અભિપ્રાય એ છે કે મુશ્કેલ વિદ્યાન ગુરુની સમજાવવાની
રીત એવી છે કે, પ્રથમ એ સ્થૂળ વસ્તુઓના ક્રમથી સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મને ધીરે ધીરે
સમજાવે છે, એટલી ચાલે નહીં. પછી શિષ્યની ખુદી ઉપર જોએ નાંખી તેનાજ
અભધી કહેવાવે છે. અહીં પણ એજ રીતીનું અનુસરણ કરેલું છે. પુત્રના
પુછવાથી પિતાએ “જ્ઞાનં, પ્રાણં, જનુઃ શ્રોત્રં, મનઃ વાચમ્” એ વાક્ય કહ્યું, અર્થાત્
અજ્ઞાત ચાને શરીર, તેની અંદર અજ્ઞાતલક્ષણ કરવાવાળો પ્રાણ, તે પછી વિષયોની
વિષયજ્ઞિના સાધનસૂત્ર અહુ શ્રોત્ર મન તથા વાક, એ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિમાં દારરૂપ
છે. એ પ્રકારે આ દારભૂત અજ્ઞાતિકોને બતાવીને પિતાએ જુગુને પ્રજ્ઞાનાં (તટસ્થ)
લક્ષણ કેખામાં વાદ્યમ્” એ છે કે, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયઠાળમાં પ્રાણી
જેની તદ્દરૂપતાનો ત્યજ્ય નથી કરતા. એજ પ્રજ્ઞાનું લક્ષણ છે. તેને તું જાણ. એટલે
કે પિતાએ પુત્રને ‘ઉદ્ધવ લક્ષણચક્ર પ્રજ્ઞાને અજ્ઞાતિદાસ પ્રાપ્ત કર’ એવું જોધન
કરાવ્યું. જગતમાં જાનનાં જેટલાં સાધન છે તેમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન તપ છે. અહીં
તપ શબ્દનો વિચાર જુગુ દેવામાં આવ્યો છે. યથા—

મનસદ્વેન્દ્રિયાણાં ચ હૈકાગ્રયં પરમં તપઃ ।

આ મુદેશ્વરશાસ્ત્રી પદ્ય તપ શબ્દનો અર્થ વિચાર મહેલુ કરેલો છે, યથા—

અન્વયવિરેકાવિચિન્તનં યા તપો મયેત્ ।

અર્થ મહેલિ વાક્યાર્થમોષાંયાત્તમિદં યતા ॥

સૂત સંહિતામાં પણ પરમેશ્વર પરાદેવતાં એ કહ્યું છે, તથા—

કોઽહં મુક્તઃ કર્યં કેન સંસારં પ્રતિપન્નવાન્ ।

इत्यालोषनमयंज्ञास्तपः संसन्तिः पण्डिताः ॥

એ જુગુએ આ પ્રમાણે તપ એટલે કે વિચાર કર્યો કે, મારા પિતાના કહેવાં એ લક્ષણ કર્યા ઘટે છે તથા કર્યાં એ લક્ષણ પરિપૂર્ણ થાય છે ? તેનું એકાગ્ર-ચિત્તથી તેણે પર્વાલોચન અર્થાત્ ખૂબ વિચાર કર્યો. ૧.

— ૧૦ —

અનુવાક બીજો

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रय-
न्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुप-
ससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त २ होवाच । तपसा
ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स
तपस्तप्त्वा ॥ २ ॥

ભાવાર્થે—જુગુએ ‘અન્ન’ બ્રહ્મ’ એવું બોલ્યું. કારણ કે નિઃશ્વય કરીને અન્નથીજ બ્રહ્મથી તુલ્યપર્યંત આ સર્વ જૂત ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થએલો અન્નથીજ જીવે છે, વિનાશ કાળમાં અન્નમાંજ લીન થાય છે તથા તેમાંજ એકરૂપતાને પ્રાપ્ત થાય છે. એવું બાલ્યીને તે ક્ષરીપણ સંશયયુક્ત થઈને પોતાના પિતા વરુણ પાસે ગયો અને પૂછ્યું—ભગવન્ ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપો. એ સાંભળીને વરુણે તેને કહ્યું—તપથી બ્રહ્મને બાલ્યવાની ઈચ્છા કર, તપજ્ઞ બ્રહ્મ છે. ત્યારે જુગુએ તપ કર્યું. ૧.

વિં ૧૦ શાખા—જુગુએ નિઃશ્વય કર્યો કે અન્નજ્ઞ બ્રહ્મ છે. કારણ કે આ બ્રહ્મ સ્તંભ પર્યંત—બ્રહ્મથી લઈને તૃણ સુધી સર્વ અન્નથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, એમાંજ જીવે છે, તથા પાછા તેમાંજ લીન થઈ બાય છે અને તેમાંજ તાદાત્મ્ય થઈ બાય છે. પ્રકૃતમાં અન્નથી સમષ્ટિ શરીરાભિમાની વિરાટનું ગ્રહણ કરવું, કારણ કે આ સર્વ ચરાચર પ્રાણી વિરાટથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંજ પ્રાણ મારણ કરે છે, તથા પાછા મરણ પછી તેમાંજ સમાઈ બાય છે. એ પ્રમાણે થોડા દિવસ તપ કર્યા પછી ચાને વિચાર કર્યા પછી જુગુને એવું પ્રતીત

થયું કે ઉત્પત્તિબાળા તથા નાશબાળા પદાર્થ અનિત્ય હોય છે, તેથી તે દોષોથી યુક્ત હોવાને કારણે અજ્ઞ પ્રજ્ઞ કેવીરીને હોઈ શકે ? એ ચ'દેહની નિવૃત્તિને સારૂ જૂગુએ પિતાની પાસે જઈને પૂછયુ-પ્રભો ! મને બ્રહ્મનો ઉપ-દેશ કરો, ત્યારે વરૂંછે ઠહું—તપથીજ બ્રહ્મને બાધુ, તપજ બ્રહ્મ છે. એ સાંભળીને જૂગુએ તપનું અનુષ્ઠાન કયું. ૧.

વિશેષ—અન્નજ બ્રહ્મ છે, અન્નથી-સમષ્ટિ નિચટરૂપ અન્નથી તથા વ્યષ્ટિ સ્થૂળ શરીરરૂપ અન્નથી સર્વ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, અંતમાં તેમાંજ સમાઈ જાય છે. એ અન્નમયને પ્રજ્ઞરૂપ બાળીને પછી તેના ઉપર વિચાર કરીને જૂગુએ તેમાં અનેક દોષો જોયા, યથા—(૧) સમષ્ટિ સ્થૂળ શરીર વિશદનો દેહ તો ઉત્પત્તિ તથા નાશવાન જઠ તથા પરિચ્છિન્ન છે, તેથી તે પ્રજ્ઞ નથી. તથા વ્યષ્ટિ સ્થૂળ દેહ પયુ જઠ, પરિચ્છિન્ન તથા ઉત્પત્તિ-નાશવાન પ્રત્યક્ષ દેખાઈ રહ્યો છે. (૨) દેહને આત્મા માનવામાં સ્થૂળ શરીરનો નાશ થઈ ગયા પછી મુખ દુઃખનો અનુભવ કેમ થતો નથી, એ શંકા થાય છે. (૩) નવીન ઉત્પન્ન થએલા બાળકની દુગ્ધપાનની પ્રવૃત્તિ દેખીને પણ એમ કહી શકાય છે કે દેહ આત્મા નથી. કારણ કે આ જન્મમાં તો તેને અનુકૂળ પદાર્થનું યાન ન હોવાને કારણે સંસ્કારજન્ય સ્મૃતિના અભાવથી સ્તન્યપાનમાં પ્રવૃત્તિ થવાનો સંભવ નથી, પરંતુ તે, યાય છે. તેથી આ દેહથી ભિન્ન અનુકૂળ સ્મૃતિ આદિકોનો આશ્રય આત્મા હોવો જોઈએ. (૪) દેહમાં ‘જાયતે, અસ્તિ, વર્દતે, વિપરિણમતે, ભવજીયતે, વિનશ્યતિ’. એ પાંચવિકાર રહે છે. જેમ—માતાના રક્ત તથા પિતાના શુક્રથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્વચા, અસ્થિ, માંસ, નાડી તથા મજ્જા આદિ અપવિત્ર પદાર્થોથી તે પૂર્ણ છે. અનંત રાગોનો આશ્રય છે, પ્રાણ નિકળવાથી અગ્નિથી બસ્ત્ર ઘર્ષ જાય છે. કોઈ જીવ બાંધણું કરી લે તો મળભાવને બ્રહ્મ કરી લે છે, એ શોભા દિવસ મરેલો પડી રહે તો કુન્નિમાં પરિચુત થઈ જાય છે તથા અન્ન વિના એ ટકી શકતો નથી—

સ્થાનાઢ્ઠીજાદુપદ્મમાત્રિઃસ્પન્દાન્નિધનાદપિ ।

કાયમાધેયશીવત્વાત્પન્ડતા હ્યશુર્ચિ વિદુઃ ॥

જેવો અનેક દોષોથી ગ્રસ્ત, પરમ અશુદ્ધ દેહ કદાપિ આત્મા હોઈ શકે નહી, એવું તપ અગર એવો વિચાર કરીને જૂગુએ ફરીથી પિતાને બ્રહ્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવાની પ્રાર્થના કરી. ૧.

અનુવાક ત્રીજો

પ્રાણો વ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । પ્રાણદૃષ્યેવ સત્ત્વિમાનિ
 ભૂતાનિ જાયન્તે । પ્રાણેન જાતાનિ જીવન્તિ । પ્રાણં પ્રય-
 ન્ત્યભિસંવિશન્તીતિ । તદ્વિજ્ઞાય । પુનરેવ રુપં પિતરમુપ-
 સત્તાર અયોહિ ભગવો વ્રહ્મેતિ । તં ર હો । ચ । તપસા
 વ્રહ્મા વિજિજ્ઞાસસ્વ તપો વ્રહ્મેતિ । સં તપોઽતપ્યત્ । સ
 તપસ્તપ્સ્યા ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પ્રાણ પ્રજા છે, એવું તપદ્વારા જુઓ બ્રહ્મ. કારણકે પ્રાણ
 તોજ સર્વ પ્રાણી જન્મ લે છે, જન્મ લઈને પ્રાણીજી જીવન પારણ કરે છે,
 પછી પ્રાણમાંજ જઈને પ્રવેશ કરે છે. એવું જાણી લીધા પછી જુઓ પિતા
 વશ્યુની પાસે જઈને કહું—હે ભગવન્ ! મને પ્રજાના વિષયમાં શિક્ષા આપો.
 પિતાએ કહ્યું—હે સૌમ્ય ! તપદ્વારા પ્રજાને બાણવાનો ચર્ચ કર તપજ ખસતું
 સાધન છે. એ સાંભળીને તેણે તપન્યા કરી. ૧.

વિ. વિ. સાખ્ય—ક્રિયાચક્રિનો આશ્રય હોવાથી પ્રાણ ચબ્દનું લક્ષ-
 ણ્ય હિરણ્યગર્ભજ છે, એ જુઓ બ્રહ્મ. સર્વજીવ પ્રાણવિશિષ્ટ હેતુથી અર્થાત્
 હિરણ્યગર્ભથી ઉત્પન્ન, વર્દિત થઈ તેમાંજ અમાર્ષિ બન્ય છે. પછી પ્રાણના પ્રજા
 હોવામાં પણ જુઓ અનેક હોવા હેખાયા. તેથી કયી પિતા પાસે જઈને પ્રજાગત
 વિષયક જણાવ કરી. પિતાએ તપ (વિચાર) કરવાનું કહેતાં જુઓ વિચાર કર્યો. ૧

વિરોધ—પ્રાણના પ્રજા હોવામાં એ હોવા છે—અમરિ—અદિ પ્રાણતો જ
 છે. તેઓ જીવની સહાયતા વગર રહી શકતા નથી, અને એમણે છે તથા જ્ઞાન
 ચક્ષિથી રહિત છે. તેથી પ્રાણ પ્રજા હોઈ શકે નહીં. ૧.

અનુવાક ચોથો

મનો વ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । મનસો હોવ સત્ત્વિમાનિ
 ભૂતાનિ જાયન્તે । મનસા જાતાનિ જીવન્તિ । મનઃ પ્રય-
 ન્ત્યભિસંવિશન્તીતિ । તદ્વિજ્ઞાય પુનરેવ વ્રહ્મં પિતરમુપ-

સસાર । અધીહિ ભગવો વ્રહ્મેતિ । ત ૨ હોવાચ । તપસા
વ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો વ્રહ્મેતિ । સ તપોઽતપ્યત । સ
તપસ્તપ્ત્વા ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ભૂશુ તપ કરીને બાળી શક્યો કે મન પ્રકા છે, કારણ કે સર્વ
જીવ મનથી ઉત્પન્ન, પ્રતિપાલિત તથા તેમાં લીન થઈ બળ્ય છે. તેણે એવું
બાળીને ફરી પિતા પાસે જઈને કહ્યું—ભગવન ! મને પ્રકાવિદ્યાના વિષયમાં
શિક્ષા આપો. પિતાએ તપને પ્રજાપ્રાપ્તિનું સાધન બતાવ્યું. એ સાંભળીને તેણે
તપ કર્યું. ૧.

વિં વિં સાધ્ય—આધિદેવિક સમષ્ટિ અંતઃકરણજ પ્રકા છે, એવું તેણે
બાળ્યું. ભૂશુએ જ્યાંદે આ મનોમયમાં પ્રકાના લક્ષણની યોજના કરી ત્યાંદે
તેને તેમાં અનેક દોષ દેખાયા અને ફરી પિતા પાસે જઈને પ્રકાજ્ઞાન વિષયક
જાણસા કરી. પિતાએ પ્રજાપ્રાપ્તિનું સાધન તપ-વિચાર બતાવ્યું. એ સાંભળીને
ભૂશુએ વિચાર કર્યો. ૧.

વિશેષ—મનને પ્રકા માનવામાં આ દોષ છે, જેવા કે મન અંતઃકરણ છે,
સમષ્ટિ વ્યષ્ટિરૂપ મન ઉત્પત્તિવાળું છે. પરિચિન્ન છે, અજની શુદ્ધિથી શુદ્ધ
થાય છે તથા તેની અશુદ્ધિથી મલિન થાય છે. સુષુપ્તિમાં ઇન્દ્રિયો સહિત લીન
થઈ બળ્ય છે વિગ્નાનરૂપ કર્તાને આધીન છે. તથા અજ્ઞ વિન્ના નદ જેવું થઈ બળ્ય
છે. મનને પ્રકા માનવામાં એ પ્રમાણે અનેક દોષ છે. ૧.

—૩૬—

અનુવાક પાંચમો

વિજ્ઞાનં વ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । વિજ્ઞાનાદ્યેવ કલ્ત્વિ-
માનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । વિજ્ઞાનેન જાતાનિ જીવન્તિ ।
વિજ્ઞાનં પ્રયન્ત્યમિસંવિશન્તીતિ । તદ્વિજ્ઞાય । પુનરેવ
વરુણં પિતરમુપસસાર । અધીહિ ભગવો વ્રહ્મેતિ । ત ૨ હો-
વાચ । તપસા વ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો વ્રહ્મેતિ । સ
તપોઽતપ્યત । સ તપસ્તપ્ત્વા ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—વિગ્નાનરૂપ શુદ્ધિજ પ્રકા છે, ભૂશુએ બાળ્યું. કારણ કે

વિજ્ઞાનથી આ સકળ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાથી જીવિત રહીને તેમાં જીન થઈ જાય છે. એવું જાણ્યા પછી તે ફરી પિતા વરુણ ખાસે જઈને કહેવા લાગ્યો—હે ભગવન્ ! અહનો ઉપદેશ આપો. એ સાંભળીને પિતાએ કહ્યું કે તું તપઃક્રાશ અહને જાણવાનો યત્ન કર, કારણ કે તપજ્ઞ અજ્ઞાનનું સાધન છે. એ અવધુ કરીને તેણે તપ કર્યું. ૧.

વિ० વિ० ભાષ્ય—હવે જુગુએ આધિદેવિક મહત્તાત્વજ્ઞ પ્રજ્ઞ છે એમ જાણ્યું, તેમાં ફરી અહનાં લક્ષણ ઘટાડ્યાં ત્યારે ત્યાં પણ અનેક ઢોષો ઢોખીને ફરી તેણે પિતા ખાસે જઈને અહને જાણવાની અભિલાષા પ્રગટ કરી, પિતાએ તપ કરવાનું જ કહ્યું તથા તેણે તપ કર્યું. ૧.

વિશેષ—વિજ્ઞાનમયને પ્રજ્ઞ માનવામાં નીચે પ્રમાણેના ઢોષ છે—સમષ્ટિ અધિરૂપ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તથા નષ્ટ થઈ જાય છે, પ્રતિષ્ઠિત છે, સુષુપ્તિમાં જીન થઈ જાય છે. તથા તેમાં સ્પૃણ ચરીરાદિકોના સમાન મમતાની વિષમતા છે. એ કારણથી વિજ્ઞાનમય પ્રજ્ઞ નથી. ૧.

અનુવાક છઠ્ઠો

આનન્દો વ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । આનન્દાદ્યથેવ સર્વિ-
માનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । આનન્દેન જાતાનિ જીરન્તિ ।
આનન્દં પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તીતિ । સૈવા ભાર્ગવી વારુણી
વિદ્યા । પરમે ધ્યોમન્ પ્રતિષ્ઠિતા । સ ય एवं વેદ પ્રતિતિ-
ષ્ઠતિ । અન્નવાનન્નાદો મનાતિ । મહાન્ મનાતિ પ્રજયા પશુ-
મિર્લક્ષ્યનર્ચસેન । મહાન્ કીર્ત્યા ॥ ૧ ॥

શ્વાર્થ—જુગુએ આનન્દજ્ઞ પ્રજ્ઞ છે એવું તપ કરીને જાણ્યું. કારણ કે આનન્દથીજ આ સકળ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થઈને આનન્દથીજ જીવન પારણ કરે છે, તથા પ્રયાણકોલે આનન્દમાંજ જઈને જીન થઈ જાય છે. તે આ જુગુએ જાણેલી તથા વરુણે ઉપદેશ કરેલાં તથા ભરમાકાશમાં સ્થિત છે જે એવું જાણે તે પ્રજ્ઞમાં સ્થિત થાય છે, તે અજ્ઞવાળો તથા અજ્ઞનો કોઈપણ

યાય છે, પુત્ર પૌત્રાદિ સંતાન, હસ્તી, અશ્વ તથા પશુ આદિ બ્રહ્મતેજના કારણથી મહત્વશાળી થાય છે તથા કીર્તિથી વધુ થાય છે. ૧.

વિ० વિ० ભાષ્ય—ભૂગુએ આનંદમયમાં બ્રહ્મનાં લક્ષણની યોજના કરીને એ આનંદમયનેજ બ્રહ્મ બોલ્યું. કારણ કે સર્પાદિ દ્રેષ્યોમાં તથા તૃણાદિ ઉપેક્ષ્યોમાં કોઈ પુરુષની પ્રવૃત્તિ મુખને સાર થતી નથી. પરંતુ મુખને સાર અનુકૂળ અન્નાદિકોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા એ આદિકોના આનંદથીજ જગતની ઉત્પત્તિ આદિ જોવામાં આવે છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આનંદમયજ બ્રહ્મ છે. તે પછી તેણે વિચાર કર્યો કે—ઉપાધિરૂપ અજ્ઞાન જડ હોવાથી આનંદમયમાં પણ બ્રહ્મરૂપતા હોઈ શકે નહીં, તે પછી એ ભૂગુ. શેષ જે પુરુષરૂપ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે, તથા ઉત્પત્તિ આદિકોથી રહિત છે, તથા જે સર્વમાં વ્યાપક અને સર્વનો આત્મા છે એવા આનંદરૂપ બ્રહ્મને પોતાનું સ્વરૂપ હોવાનો નિશ્ચય કરીને મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. આ વંદનદ્વારા ઉપદેશાએવી તથા ભૂગુથી નિશ્ચય કરાએલી, બ્રહ્મવિદ્યા હૃદયમાં સ્થિત બ્રહ્મનું આત્મરૂપથી ઓધન કરે છે. તેથી જે અધિકારી આ બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત કરશે તે ભૂગુની પેઠે મોક્ષને પ્રાપ્ત થશે.

જીવન્મુક્ત વિદ્વાનમાં પણ દેહમાત્ર પહેલાં અવિદ્યાનો લેશમાત્ર રહી જાય છે, એવા દ્વૈતાભાસ્યક્રાંત પુરુષને સાર શ્રુતિ ભગવતી પ્રકટાણનું વર્ણન કરે છે કે એ વિદ્વાન ઘણા અજ્ઞવાળો થઈ જાય છે તથા તે ખાઈને ખૂંચ પચાવી પણ લે છે. કારણ કે નિરાગ હોવાથી તેનો જઠરાગ્નિ ખૂંચ પ્રજ્વલિત રહે છે, તથા તે લોકમાં ઘણા મહત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. તે જે સાધનથી મહત્વને પ્રાપ્ત થાય છે તેમને શ્રુતિ કહે છે, યથા—તે કલત્ર પુત્રાદિ પ્રજાથી, ગૌઅશ્વાદિ પશુઓથી, જાનાકિના નિમિત્તરૂપ બ્રહ્મતેજથી શિષ્ટાચારના નિમિત્તભૂત યશથી લોકમાં શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧.

વિરોધ—તપથી શુદ્ધાતઃકરણ ભૂગુએ પ્રાણા કોર્તિ પૂર્ણતયા બ્રહ્મનાં લક્ષણને દેખીને ધીરે ધીરે અંતઃપ્રવિષ્ટ થઈ તપરૂપ સાધન દ્વારા જ સર્વની અપેક્ષા અંતરતમ આનંદને બ્રહ્મ બોલ્યું. તેથી જેને બ્રહ્મ બોલવાની અભિલાષા હોય તેણે સાધનરૂપથી બ્રહ્મ ઈન્દ્રિય તથા અંતઃકરણના સમાધાનને સાર તપ કરવું જોઈએ, અર્થાત્ ખૂંચ વિચાર કરવો જોઈએ. એ આ પ્રકરણનું તાત્પર્ય છે. હવે આખ્યાયિકાથી નિવૃત્ત થઈને શ્રુતિ બતાવે છે કે, અન્નમય હૃદયાકાશ સ્થિત ગુહાની અંદર અદૈત પરમાનંદમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, તપરૂપ સાધન દ્વારા ક્રમશઃ અનુપ્રવેશ કરીને આનંદને બ્રહ્મરૂપથી બોલવું. આ પ્રકારની વિદ્યામાં સ્થિતિ,

જાણ કરીને આનંદ અર્થાત્ પરબ્રહ્માં સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશે એટલે કે બ્રહ્મજ બની જશે.

અનુવાક સાતમે

જો કે વિદ્વાનને સાર કોઈ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી, તો પણ અન્નની સ્તુતિ કરવાનું તેનું કર્તવ્ય છે, યથા—

અન્નં ન નિન્ધ્યાત્ । તદુન્નતમ્ । પ્રાણો વા અન્નમ ।
શરીરમન્નાદમ્ । પ્રાણે શરીરં પ્રતિષ્ઠિતમ્ । શરીરે પ્રાણઃ
પ્રતિષ્ઠિતઃ । તદેતદન્નમન્ને પ્રતિષ્ઠિતમ્ । સ ય ઘ્વતદન્નમન્ને
પ્રતિષ્ઠિતં વેદ પ્રતિતિષ્ઠતિ । અન્નવાનન્નાદ્રો ભવાતિ ।
મહાન્ ભવાતિ પ્રજયા પશુભિર્બ્રહ્મઋર્ચસેન । મહાન્ કીર્ત્યા ॥૧॥

સાધાર્થ—અન્નની નિંદા ન કરે એ બ્રહ્મવેત્તાનું મત છે. પ્રાણજ અન્ન છે. શરીર અન્નનું સોકતા છે. પ્રાણમા શરીરની સ્થિતિ છે તથા શરીરમાં પ્રાણ સ્થિત છે. આ પ્રકારે અન્ન અન્નમાં સ્થિત છે. (શરીર પ્રાણનું આશ્રિત છે, તથા શરીરનો આશ્રય પ્રાણ છે, તેથી તેમાં એક બીજાનાં અન્ન છે) આ પ્રકારે જો આ અન્નને અન્નમાં સ્થિત બાબે છે, તે પ્રતિષ્ઠિત યાચ છે, એટલે કે બ્રહ્મમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે તથા અન્નવાન, અન્નસોકતા, અંતાન, પશુ તથા બ્રહ્મતોજથી અને કીર્તિથી પણ મહત્વને પામે છે. ૧.

વિં વિં સાધ્ય—પ્રત્યેક બુદ્ધિમાન પુરુષે કદી પણ અન્નની નિંદા કરવી નહીં, યદૃષ્ટાથી અગર પ્રારબ્ધ ભોગથી સમય ઉપર જેવું હુણુ મુકુ અન્ન પ્રાપ્ત થઈ બચ, તો તેને આહરપૂર્વક બ્રહ્મજ કરવું એજ ઉચિત છે. યાને જેમ ગુરુનિંદા કરવી અનુચિત છે તેમજ અન્ન વિષયક ગર્હિતપણું પણ અનુચિત છે, એ વિદ્વાનનું મત છે, એટલે કે આ સિધ્ધાંતનું મતની પેઠે અનુધ્યાન કરવું જોઈએ. આ પ્રતોપદેશ અન્નની સ્તુતિને સાર છે, કારણ કે એ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે.

હવે આ અમયમાં જે નિગાર કરવામાં અસમર્થ મંદારિકારી છે તેમને સાર, અન્ન—અન્નાદ—૨૫થી કામ્ય, પ્રાણાદિ ઉપાસનાબદ્ધ ગોણુ સાધનાનું નિધાન કરે છે—‘પ્રાણુ ધૃતિ’. તેના ઉપર અંક ધ્યાન હ કે એમ કરવાથી બ્રહ્મ

વિદ્યાના વિચ્છેદને પ્રયત્ન આવી જાય છે. તેનો ઉત્તર એ છે કે જોકે કામ્ય સાધન પ્રત્યક્ષરૂપિ કૃષ્ણના સંપાદક છે તો પણ નિષ્કામ ભાવનાથી અનુષ્ઠિત કરવામાં આવે તો ચિત્તની એકાગ્રતાદ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિનો હેતુ થઈ શકે છે. પાંચ વૃત્તિયોવાળો પ્રાણરૂપ વાયુ પ્રસિધ્ધજ્ઞ અજ્ઞ છે. શરીર અન્નનું ભક્ષણ કરે છે, કારણ કે શરીર પ્રાણ વગર સ્થિત રહી શકતું નથી, તથા પ્રાણની પણ શરીર વગર સ્થિતિ રહી શકતી નથી. જે ઉપાસક આ અન્નને અન્નમાં સ્થિત જાણે છે તે બ્રહ્મમાં સ્થિત થઈ જાય છે. અર્થાત્ સ્વયં બ્રહ્મ થઈ જાય છે. આ અન્નવાળો તથા અન્ન ખાનારો, પ્રજા, પશુ, વ્રક્ષતેજ તથા કીર્તિથી મહાન થઈ જાય છે. ૧.

વિશેષ—જે જેની અંદર સ્થિત રહે છે, તે તેનું અન્ન ધ્યા કરે છે, પ્રાણ શરીરમાં સ્થિત રહે છે તેથી પ્રાણ અજ્ઞ છે તથા શરીર અજ્ઞાત છે. તેજ પ્રકારે શરીર પણ અજ્ઞ છે તથા પ્રાણ પણ અજ્ઞાત છે, કારણ કે પ્રાણ શરીરમાં સ્થિત છે, શરીરની સ્થિતિ પ્રાણને આધીન છે. તેથી શરીર અને પ્રાણ એ બંને અજ્ઞ તથા અજ્ઞાત છે. કારણ કે તેઓ એક બીજામાં સ્થિત છે. તેઓ એક બીજામાં સ્થિત છે માટે અજ્ઞ છે તથા એક બીજાનો આધાર હોવાથી અજ્ઞાત છે, તેથી પ્રાણ તથા શરીર બંને અજ્ઞ પણ છે અને અજ્ઞાત પણ છે. સાધ્યકાર કહે છે કે જે આ પ્રકારે અન્નને અન્નમાં સ્થિત જાણે છે તે અન્ન અજ્ઞાતરૂપથી જ સ્થિત થાય છે તથા તે અન્નવાન, અજ્ઞાત તથા પ્રજા પશુ તેજ કીર્તિના મહિમાવાળો થાય છે.

મનુષ્યે સદા અન્નનિઠાત્માગરૂપ વતર્તુ અનુદાન કરતું ભેડીએ. અન્ન પ્રાણ છે. એ શરીરની રક્ષાનો હેતુ છે. શરીર રહેતા જે ખર્ચ અર્થ, કામ તથા મોક્ષરૂપ ચતુર્વર્ગની ચિધિ થઈ શકે છે. અન્ન પરંપરાથી લઈ મોટા કાર્યનું સાધક છે. જે અન્નના તત્ત્વને જાણે, તેનું યુક્તિથી સેવન કરે તથા હાનમાં આવે છે તેનાથી જળ, પુત્રાદિ, ઐશ્વર્ય તથા પ્રતિષ્ઠા આદિ કેઈ પણ વાતની કમી રહેતી નથી. એટલે કે એ સર્વસુખોનો ભાગી થઈ જાય છે. ૧.

અનુવાક આઠમો

અર્ષ્ઠં ન પરિવક્ષોત । તદ્વ્રતમ્ । આપો વા અન્નમ્ ।
જ્યોતિરન્નાદમ્ । અપ્સુ જ્યોતિ પ્રતિષ્ઠિતમ્ । જ્યોતિ-
ષ્યાપઃ પ્રતિઝિતાઃ । તદેતદન્નમન્ને પ્રતિષ્ઠિતમ્ । સ ય

પ્રતિષ્ઠિતં વેદ પ્રતિષ્ઠિતિ । અન્નવાનન્નાદો
ભવતિ । મહાન્ ભવતિ પ્રજયા પશુભિર્વૃક્ષવર્ચસેન ।
મહાન્કીર્ત્યા ॥ ૧ ॥

૧ જાવાર્થ—અન્નનો ત્યાગ ન કરે. એ વ્રત છે કારણ કે જળજ અન્ન છે, જ્યોતિ-તેજ અન્નનો બોક્તા છે, જળમાં જ્યોતિ પ્રતિષ્ઠિત છે તથા જ્યોતિ-માં જળ સ્થિત છે. આ પ્રકારે એ અન્નમાં અન્ન સ્થિત છે એ આ પ્રકારે અન્નમાં સ્થિત અન્નને જાણે છે, તે પ્રતિષ્ઠિત પાપ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મમાં તન્મયતા-રૂપ સ્થિતિને પામે છે. એ ઘણા અન્નવાળો તથા અન્નને ખાનારો, સંતાન, પશુ, વૃક્ષતેજ તથા કીર્તિમાં વડો પામ્ય છે. ૧

વિં વિં ભાષ્ય—શરીર તથા પ્રાણ એ બંને અન્ન અન્નાદના શુદ્ધ-વાળા છે, તેથી ઉપાસક પ્રતિ 'અન્નનો ત્યાગ ન કરવારૂપ વ્રત' ને કહે છે. જેમકે અન્નના ઉપાસકને એ ઉચિત છે કે, સ્વસ્થ અગર વધારે અન્નનો પણ ત્યાગ ન કરવો. જોટલે કે ઘણું મામુલી અન્ન સામે આવી જાય તો પણ તેનો ત્યાગ ન કરવો. લોકમાં જોવામાં આવે છે કે શુભ અશુભ અગર સારા ખોરા અન્નને કેળીને તેમના શુદ્ધ તથા દોષની દેખના કરીને, જે સારું હોય છે તેને ગ્રહણ કરે છે તથા જે સાધારણ હોય છે તેનો પરિત્યાગ કરે છે. એમ ન કરવું જોઈએ જે, યાળીમાં ખીરસોયેલું હોય તે સવ ખાઈ લેવું ઉચિત છે, જોટલે કે અન્નને કદીપણ છાંંડવું ન જોઈએ. એ ઉપાસકનો નિયમ છે અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે, અશુભ અન્નનો પણ પરિત્યાગ ન કરવો જોઈએ, તેનો અભિગ્રાહ એ છે કે સ્વસ્થ, ખાટું, મોરું, વીધું જેવું પણ અન્ન આવી જાય તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહીં. હા, અશુભ જોટલે કે શાસ્ત્રીય દોષથી દુષિત અન્ન હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો ઠીક છે. 'આવો વા ભક્ષમ્, જ્યોતિરજ્ઞાવમ્'—અહીં શરીર સંઘાતની અંદર જે જળ તથા તેજ છે, તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે પ્રાણ તથા શરીરનો અભિગ્રાહકાર સાધ્ય છે. તેમાં જળમાં જ્યોતિ તથા જ્યોતિમાં જળ પ્રતિષ્ઠિત છે. એ ઉપાસક એવું જાણે છે, તે ઘણા અન્નવાળો, અન્ન ખાઈને પચાવવાવાળો સંતાન, પશુ, તેજ તથા યશસ્વી નામના પ્રાપ્ત કરનારો પામ્ય છે. ૧.

વિશેષ—ઘણાં જોડેનો સ્વભાવ હોય છે કે તેઓ અન્નની પ્રતિકૂળ સમાલોચના કર્યા કરે છે તેઓ પોતાનાં પાપો વરદાં છાંંડી પણ જ્ઞાન અપતા નથી. તેમને ખાવું નહીં એવું એવું છે કે તેઓ કોઈ શાસ્ત્ર વિશેષની કારણે તથા અંતુની

શીતોષ્ણને સહન કરવાની શક્તિ ન રાખવાથી તથા દોષોદ્વેષના કારણથી અન્નનું, તદ્ભવ પદાર્થોનું સેવન કરવાનું સામર્થ્ય રાખતા નથી. તેમને કોઈ અન્ન કોઈ પટે છે, કોઈ ખાંસી કરે છે તો કોઈ ગરમી શરદી કરે છે. એ અન્નનો દોષ નથી. એ તો ચોતાનાં પાપોનું ફળ છે. પુન્યાત્મા પત્યંતર ખાઈને પણ પચાવવાની શક્તિ રાખે છે. નિરાગ હોવાને કારણે તેમનો જઠરાગ્નિ બહીની પેટે ધંગધમતો રહે છે. જલ તથા જ્યોતિ વગર કોઈનું જીવન સ્થિર રહી શકતું નથી, એવું માનીને તેને અન્ન કહેલું છે. ઈશ્વરને ધન્યવાદ આપીને પ્રારબ્ધવશ જ્યારે જેવું અન્ન પ્રાપ્ત થાય તેને ખાઈ લેવું બેઠએ. શાંતિ તથા સંતોષની સાથે ખાધેલા અન્નથી જે રજોધર્મ રક્ત અસ્થિ આદિ બનશે તે ધર્મની સેવામાં કામ લાગશે તથા આવશ્યકતા પડી ગઈ તો રાષ્ટ્રીય—જીવન-નિર્માણ નિમિત્ત મૂળના બનાવવાના કામમાં આવશે, માટે મુમુક્ષુ અધિકારી અન્નની ક્ષતિયાદ કદિ ન કરે. ૧.

અનુવાક નવમે

અન્નં વદુઃ કુર્વીત । તદ્વ્રતમ્ । પૃથિવી વા અન્નમ્ ।
 આકાશોન્નાદઃ । પૃથિવ્યામાકાશઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ । આકાશે
 પૃથિવી પ્રતિષ્ઠિતા । તદેતદન્નમન્ને પ્રતિષ્ઠિતમ્ । સ ય
 એતદન્નમન્ને પ્રતિષ્ઠિતં વેદ પ્રતિષ્ઠિતિ । અન્નવા-
 નન્નાદો ભવતિ । મહાન્ભવતિ પ્રજયા પશુભિર્વૃક્ષવર્ચસેન ।
 મહાન્કોત્યા ॥ ૧ ॥

સાધ્ય—અન્નને વધારે—સંચિત કરે, એ મત છે. પૃથ્વી અન્ન છે, આકાશ અન્નનો લોકતા છે. પૃથ્વીમાં આકાશ સ્થિત છે, આકાશમાં પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત છે. એ પ્રકારે અન્નમાં અન્ન સ્થિત છે. જે આ અન્નમાં સ્થિત અન્નને જાણે છે તે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. વિશેષ અન્નનો અધ્યક્ષ તથા તેને ખાઈને પચાવી નાખવાના સામર્થ્યવાળો થાય છે. તથા તે સંતતિ, હાથી-ઘોડા આદિ પશુઓને પ્રાપ્ત કરી, તેજસ્વી-પ્રજાવવાન તથા નેક નામ થાય છે. ૧.

વિં વિં સાધ્ય—અન્નનો ઘણો સંબંધ કરે. એ મત, અનુકાન ઘણું કામનું છે. પૃથ્વી અન્ન છે, આકાશ અન્નનું છે. પ્રકૃતમાં જે આ શરીર સંધા-

તની અંદર પ્રવિષ્ટ છે તે પૃથ્વી-આકાશનું શ્રદ્ધા કરવાનું છે. ઘડામાં આકાશની પેઠે પૃથ્વીમાં આકાશ વર્તમાન છે, તથા આકાશમાં પૃથ્વી સ્થિત છે, કાર્ય કારણને આશ્રયેજ રહે છે. જે આ પ્રકારથી અન્નમાં અન્નને પ્રતિષ્ઠિત બાંધે છે, તે બધામાં તન્મયતારૂપ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. તે અન્નવાન, અન્નાદ, વંશ, પશુ, તેજ તથા યશ્યુક્ત થઈને મહિમાને પામે છે. ૧.

વિશેષ—મનુષ્યે અન્ન ખૂબ એકત્રિત કરવું જોઈએ. જે ધનનો સંઘ્રહ કરે તો તે પણ અન્નને સારૂ કરે, કેઈ લોગવિલાસને સારૂ નહીં. સંન્યાસી મહાત્મા લોક તો ગૃહત્યાગી વિરક્ત હોય છે, તો પણ તેઓ અન્નદાન કરે છે. આજપણ ભારતવર્ષમાં સંન્યાસિયો તથા અન્ય મહાત્માઓનાં જેટલા મઠ મંદિર, સ્થાન, આશ્રમ, અખાડા, શુરેદાર, સંગત આદિ નામનાં નિવાસ સ્થાન છે, તેમાં લેહલાવ વગર સુકતહસ્તે અન્ન વિતરણ કરવામાં આવે છે.

એક સંન્યાસી કહ્યા કરતા હતા કે મૂર્ખના ત્યાગથી વિદ્વાનનો સંઘ્રહ સારો. સંઘ્રહ ન કરવો એ તો સંન્યાસીનું સર્વોત્તમ કર્તવ્ય છે. પણ જો તે સંન્યાસી મહાત્મા સંઘ્રહ પણ કરે છે તો તે પોતાને સારૂ નહીં. પણ ખીજને અન્નદાનને સારૂ કરે છે. અધિકારી મહાત્માઓના સ્થાનમાં આજ પણ એ નિયમ છે કે લોજનને સમયે જો મનુષ્ય ઉપસ્થિત થાય તેને પક્ષિમાં સમાન લોજન આપવામાં આવે છે. હા, એ વાત છે અરી કે વર્ણાશ્રમ નિયમાનુસાર તેને ભેજવાનું એટલે કે લોજનનું સ્થાન આપવામાં અર્થાત પક્ષિમાં લેવામાં કુંઈ અંતર જરૂર રહે છે પણ અન્નદાનમાં જરાએ અંતર રાખવામાં આવતું નથી. ભાવ એ છે કે સાધુઓના જાંઠારમાં જે લોજન સંધવામાં આવશે તે ચવ'ને સમાન ભાવથી મળશે. સાધુઓમાં લોજન વિષયક પક્ષિલેહને ઘણો ખરાબ માનેહો છે. ત્યારેજ તેમનો નિયમ તલી શકે કે જ્યારે તેઓ અન્નનો ઘણો સંઘ્રહ કરે. કૃતિ ભગવતી આ પ્રકારના પુન્ય કરવાને, મરણ પછી મોક્ષપદ તથા જીવિતાવસ્થામાં પુત્ર કલત્ર, ગાય, હાથી, બાળનેજ પ્રદાન કરે તરફ તથા જગતમાં કીર્તિરૂપ મહત્વ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં બતાવે છે

—ૐૐૐ—

અનુવાક દશમો

પૃથ્વી તથા આકાશની જે મનુષ્ય અન્ન અન્નાદ રૂપથી ઉપાસના કરે છે. તેના નિયમનું વિદ્વાન કરે છે, યથા—

ન કંચન વસતૌ પ્રત્યાચક્ષીત । તદ્વ્રતમ્ । તસ્મા-
દ્યા કયા ચ વિધયા વહ્નનં પ્રાપ્નુયાત્ । આરાધ્યસ્મા
અન્નમિત્યાચક્ષતે । एतद्वै मुखतोऽन्न २ राद्धम् । मुखतो-
ऽस्मा अन्न २ राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्न २ राद्धम् ।
मध्यतोऽस्मा अन्न २ राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्न २
राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्न २ राध्यते ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પોતાને ઘેર આશ્રય લેવાને આવેલા કોઈને નિષેધ ન કરે.
એ વ્રત છે. તેને સાડે કોઈ પ્રકારે ઘણા અન્નને એકઠું કરે. સજ્જન ગૃહસ્થને
સાડે એ ઉચિત છે કે એ અભ્યાગતને કહે કે મેં અન્ન લોજન તૈયાર કરી લીધું
છે. જે પુરૂષ પ્રથમ અવસ્થામાં અગર પરમ આદરની સાથે તે સિદ્ધ કરેલું,
રહેલું અન્ન અભ્યાગતને આપે છે, તેની પાસે અન્ન પણ પ્રથમ અવસ્થામાં
અગર પરમ આદરની સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ મધ્યતઃ—મધ્યમ આયુર્માં
અથવા મધ્યમ વૃત્તિથીજ સિદ્ધ કરેલું અન્ન આપે છે, તેને મધ્યમ આયુર્માં
અથવા મધ્યમવૃત્તિથીજ અન્ન પ્રાપ્ત થાય છે. તથા જે અંતિમ અવસ્થામાં
અગર અધમ ભાવથી અન્ન આપે છે તેને પણ અંતિમ અવસ્થામાં અધમ ભાવથી
અન્ન પ્રાપ્ત થાય છે. ૧.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—પૃથ્વી તથા આકાશની અન્ન તથા અન્નાદૃષ્ટી
ઉપાસના કરનારાને ત્યાં નિવાસ કરવાને સાડે આવેલી કોઈ પણ વ્યક્તિનો તે
અનાદર ન કરે. એવો નિયમ કરી લે કે જે મારા ઘર દ્વાર જિપર આવશે, તે
અતિથિને રહેવાનું હું અવશ્ય સ્થાન આપીશ. જ્યારે કોઈને રહેવાની જગ્યા
આપવામાં આવે ત્યારે તેને લોજન પણ જરૂર આપવું જોઈએ, તેથી કોઈ પણ
વિધિથી ખૂબ અન્નનો સંગ્રહ કરે, તથા અતિથિયોને ખવડાવે. સજ્જનોનો
એ આચાર છે કે તેઓ સ્વ ગૃહાગત અતિથિયોને સમય જિપર નિવેદન કરતા રહે
કે ભગવન્ ! અન્ન સિદ્ધ થઈ ગયું છે અગર લોજન તૈયાર છે. જે લોક પહેલી
અવસ્થાથી અધવા સત્કારપૂર્વક શ્રદ્ધાભક્તિની સાથે અન્ન દાન કરે છે, તેમને
તેજ પ્રકારનું કેટલાંકે ઘણું અધિક અન્ન પ્રાપ્ત થાય છે. જે મધ્યમ ઉપચારથી
આપે છે તેમને મધ્યમપણે, તથા જે જન અસત્કારથી આપે છે તેમને ખરાબ

વ્યવહારની સાથે અંતે મળે છે. એટલે કે જેવી રીતે આપશે તેવી રીતેજ ખામશે. ૧૧.

વિશેષ—ચોતાને ત્યાં અતિથિરૂપથી રહેવા આવેલા કોઈ બ્રાહ્મણાદિને અંગર ધર્મોપદેશક અથવા વિરક્ત અભ્યાગત સંન્યાસી મહાત્માનેા નિવેધ ન કરે, કે, અહીં રહેથો નહીં, અહીં રહેવાને, યોગ્ય સ્થાનાદિ નથી. પણ ઉલટું તેમને રાખીને તેમનેા અન્ન જળ આસનાદિથી યથાવિધિ સત્કાર કરે, બદકે એ નિયમ કરી લે કે હું અભ્યાગતોનેજ નહીં, પણ દીન દુઃખીઓને પણ અવરથ દાન કર્યાં કરીશ. ધર્મશાસ્ત્રોમાં એવું વિધાન છે—

ઉત્તમસ્યાડપિ વર્ણસ્ય નીચોડપિ ગૃહમાગતા ।

પૂજનીયો યથા યોગ્યં સર્વદેવમયોડતિથિઃ ॥

‘સર્વસ્યાડભ્યાગતો ગુરુઃ ।’ અતિથિદેવો મય ।

ધૃત્યાદિ અનેક વચનોથી, ત્યાં સુધી કહેવામાં આવેલું છે કે જે ગૃહમત અતિથિ ત્યાંથી નિરાશ થઈને ખાઈ જાય છે, તે ગૃહસ્થને ચોતાનું ખાપ આપીને તથા તેના પુત્રને લઈને ચાલ્યો જાય છે. ઘણાએ વિદેશી પર્યટક જે હિંદુ રાજ્યકાળમાં ભારતવર્ષમાં ભ્રમણ કરવાને આવતા હતા, તેમણે સ્વદેશ જઈને કહેલું હતું કે, ભારતીય ઘણા મહેમાન બક્ષી હોય છે. હમે જ્યાં જતા હતા ત્યાં પાણી માગતા દૂધ મળતુ હતું. ધર્મશાસ્ત્રોમાં તેને અતિથિસત્કાર કહેલો છે. તેનેજ ‘નૃપત્ત’ પણ કહે છે. શ્રુતિ ભગવતી કહે છે કે જે સત્કારની સાથે અતિથિને અન્ન ખવડાવે છે, તે અન્નદાતાને જન્માંતરમાં તેનાથી સહસ્રધણું અધિક અન્ન પ્રાપ્ત થાય છે. તથા દાતા જે અવસ્થામાં આપે છે, તેજ દશામાં તેને મળે છે. જેમ દેવકતે યુવાવસ્થામાં ઘણા સત્કારથી અન્નદાન કર્યું તો તે કેટલાએ ઘણું વધારે થઈને તેને જવાનીમાં સન્માન સહ મળશે. એટલે કે જન્મ પારણ કરતાંજ પહેલી ઉંમરમાં તેને અન્ન પ્રાપ્ત થયો. મધ્યમ આયુમાં સાધારણ સત્કારથી અપાએલું હશે. તો તેજ આયુમાં તેવાજ અવહારથી તેને મળશે. તથા અંતમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં, ખોટા વર્તાવથી આપશે તો તે જુઠાપામાં ખરાબ રીતે પ્રાપ્ત કરશે. તેથી અન્નદાન શરૂથીજ પ્રારંભ કરી દેવું જોઈએ. ૧.

‘ય યં વેદ । ક્ષેમ ઇતિ વાચિ । યોગક્ષેમ ઇતિ પ્રાણાપાનયોઃ । કર્મેતિ હસ્તયોઃ । ગતિરિતિ પાદયોઃ ।

‘વિમુક્કિરિતિ પાંચો ।’ ઇતિ માનુષોઃ સમાજ્ઞાઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે એવું જાણે છે, તે પાછળ કહેલી રીતિથી પ્રજાની ઉપાસના કરે છે, એટલે કે તેને પૂર્વોક્ત ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રજાની ઉપાસનાનું વર્ણન હવે આગળ બીજી રીતિથી કરવામાં આવે છે—પ્રજા વાણીમાં ક્ષેમ રૂપથી સ્થિત છે એવી ઉપાસના કરે. પ્રજા પ્રાણ અપાનમાં યોગક્ષેમ રૂપથી સ્થિત છે, એ પ્રકારે ઉપાસનીય છે. કર્મરૂપે હાથોમાં, ગતિરૂપે ચરણોમાં તથા ત્યાગરૂપે શુદ્ધમાં ઉપાસનીય છે એ મનુષ્ય સંબંધી ઉપાસના છે. ૨.

વિ. (વ. ભાષ્ય—જે મનુષ્ય પૂર્વોક્ત પ્રકારે અત્તના માહાત્મ્યને તથા તેના દાનના ક્ષણને જાણે છે, તેનેજ ઉપર્યુક્ત ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે પ્રજાની ઉપાસનાનો પ્રકાર બીજી રીતે કહેવામાં આવે છે, કારણકે પ્રજાતત્ત્વ અતિગહન છે તેથી શ્રુતિ ભગવતી તેના બોધને સાડ વારંવાર બુદ્ધે બુદ્ધે પ્રકારે તેના ઉપદેશ આપે છે. પ્રજા વાગિન્દ્રિયમાં ક્ષેમરૂપથી સ્થિત છે, તેની આ પ્રકારે ઉપાસના કરવી જોઈએ. વાણીમાં જે શક્તિ છે તેનું ક્ષેમ યાને રક્ષા પ્રજાજ કરી રહેલું છે. તે ત્યાં ક્ષેમરૂપમાં વિદ્યમાન છે, તેથી તે ક્ષેમરૂપથી ઉપાસિતવ્ય છે. એ પ્રજા પ્રાણ તથા અપાનમાં યોગ તથા ક્ષેમરૂપે સ્થિત છે, એટલે કે પ્રાણમાં યોગ રૂપથી (અપાનની પ્રાપ્તિ યોગ છે), તથા અપાનમાં ક્ષેમરૂપથી (પ્રાપ્તની રક્ષા ક્ષેમ છે), વિદ્યમાન છે. અર્થાત્ તે પ્રાણ અપાનની શક્તિયોનો યોગ તથા ક્ષેમ કરનારો છે, તેથી ત્યાં તે રૂપમાં તેની ઉપાસના કરવી ઉચિત છે. પગમાં ગતિરૂપથી તે ઉપાસનીય છે, તથા શુદ્ધમાં ત્યાગરૂપથી સ્થિત પ્રજા ઉપાસિતવ્ય છે. મળત્યાગની શક્તિ તેનીજ આપેલી છે. એમ ન હોત તો અર્થાત્ સમય ઉપર ખુલાસાથી મળત્યાગ ન થાય તો ચરીર રૂઝુ (રોગી) બની જાય. આયુર્વેદની દ્રષ્ટિમાં મળાવરોધને સર્વરોગોનું મૂળ માનવામાં આવ્યું છે. અધ્યાસિયોનો અનુભવ છે કે, જે દિવસે યથાવત્ મળત્યાગ થતો નથી તે દિવસે તેમના મન ભજનમાં લાગતાં નથી. તેથી મળત્યાગની શક્તિ છે તે તેનીજ છે, તે ત્યાં એજ રૂપમાં ઉપાસિતવ્ય છે. આ આધ્યાત્મિક ઉપાસના છે.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં “ક્ષેમ ઇતિ વાચિ” એ કથનનો ભાવ એ છે કે, વિદ્યા ભજવાથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાનની વાણીમાં રક્ષા કરવી, અથવા શુદ્ધમુખથી સાંભળેલા ધર્મની અથવા ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાનની વાણીમાં રક્ષા કરવી તથા ત્યાં ક્ષેમરૂપથી પ્રજાને સમજવું જોઈએ. એમ યવાથી વાણીનો ઠઠી પણ દુરૂપયોગ થઈ શકતો નથી. વાણીમાં ઘણી શક્તિ છે, તેના દુરૂપયોગથી ઘણા મોટા અનર્થ થઈ શકે છે, તથા તેના સદુપયોગથી જગતને મહાન અનર્થોથી બચાવી

લેવાએલું છે. આ વાણીમાં શેમરૂપથી બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા મહા લોક કલ્યાણ કરવાના કારણ થશે. તેજ પ્રમાણે પ્રાણ, અપાન, હસ્ત, પાદ તથા પાત્રમાં પણ સમજી લેવું. 'इति मानुषीः समाज्ञाः' અર્થાત્ આ સર્વ મનુષ્યના શરીરથી કરવા યોગ્ય કર્મોની આજ્ઞાઓ છે. ૨.

હવે દેવતાઓના સંબંધતાળી ઉપાસના કહેવામાં આવે છે, યથા—

अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति ।

यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृत-
मानन्द इत्युपस्थे ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—દેવતાઓમાં પણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે, જેવી કે—વૃષ્ટિમાં તૃપ્તિરૂપ, વિજળીમાં બળરૂપથી, પશુઓમાં યજ્ઞિરૂપથી, તારાગણોમાં પ્રજાશરૂપથી તથા ઉપસ્થમાં પ્રભ, અમૃતત્વ તથા આનંદરૂપથી બ્રહ્મની ઉપાસના કરે. ૩.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—હવે આધ્યાત્મિક ઉપાસના (દેવસંબંધી) કહેવામાં આવશે, તૃપ્તિરૂપ વૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ ઉપાસનીય છે, કારણ કે વર્ષાથી અન્નાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેનાથી પ્રાણિમાત્ર સંતૃપ્ત થાય છે. તેથી વૃષ્ટિમાં, બ્રહ્મ તૃપ્તિરૂપથી વિદ્યમાન છે. તે વિજળીમાં બળરૂપથી સ્થિત છે. એ તો આજ્ઞાકાર સર્વલોકોને અનુભૂત છે કે વિજળીમાં કેટલું સામર્થ્ય છે, જે કામ હલારે આક્રમિતો વર્ષોમાં નથી કરી શકતા તેને સિદ્ધત શક્તિ લક્ષ્મણમાં કરી દે છે. બ્રહ્મ ત્યાં તે રૂપમાં ઉપાસ્ય છે. પશુઓમાં તે યજ્ઞરૂપથી ઉપાસના કરવાને યોગ્ય છે, પશુ ધણી યજ્ઞસ્વી હોય છે, જે રૂપ, હર્દી, ધૂત, વાહન, કૃષિકાર, શામ આદિ જીવિત જગ્યામાં મનુષ્યના પરમ સહાયક હોઈ મરણ પછી ચર્મ, અસ્થિ આદિથી તેને બાલ પહોંચાડે છે. કહો, તેમનાથી વધીને સંસારમાં બીજી કંઈ નામાંકિત ધર્મશકે છે ? એટલો યજ્ઞ છે. જ્યોતિરૂપ નક્ષત્રોમાં એજ વિદ્યમાન છે, ત્યાં તે પ્રજાશરૂપથી ઉપાસ્ય છે. અમૃત નામ પુરુષ-મયી પિતૃઋણ વિમોચન દ્વારા પિતાને જે શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એજ અહીં અમૃતપદ્મથી સિવસ્થિત છે. એ ત્રણે ઉપસ્થ હેતુથી થાય છે. તે કારણથી તેમાં પ્રભપત્યાદિરૂપથી બ્રહ્મ સ્થિત છે. જેવી ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૩.

વિશેષ—'નવ દૈવીઃ' અહીં દેવતામ સર્વ તથા આકાશાદિકોનું છે,

તેમના દ્વારા સિદ્ધ થનારા કાર્ય દેખાડવામાં આવ્યા. ‘પ્રજાપતિઃ, ઋમૃતમ્, જ્ઞાનંદઃ’ इति उपस्ये’ આ મંત્રમાં તથા અન્યત્ર પણ સિદ્ધિર્નિયત્તુ ક્ષણ જ્ઞાનંદ ખતાવવામાં આવેલું છે. આ જ્ઞાનંદથી વિષયાનંદ વિવક્ષિત છે. પ્રતીત થાય છે કે પ્રજ્ઞાનંદની ઉપમાને સાડ વિદ્યાનોને આજ સુધી લોકમાં વિષયાનંદ જેવું પ્રસિદ્ધ દ્રષ્ટાંત અન્ય કોઈ મળ્યું જ નથી, એટલે કે એજ સર્વોપરિ દ્રષ્ટાંત છે. વિષયાનંદ સર્વાનુભૂત છે, એ દ્રષ્ટાંતનો અંગીકાર, પ્રજ્ઞાનંદનું મહત્વ સુમુદ્રને હૃદયગમ કરાવવાને સાડ છે. વાળના અગ્રભાગનો, જેવો હૃદયરમ્ય હિસ્સો હોય છે, અથવા મહાસાગરનું જેવું એક ટીપું હોય છે તેવોજ તેનાથી પણ જોષા પ્રજ્ઞાના જ્ઞાનંદનો અંશ વિષયાનંદમાં પ્રતીત થાય છે. સંસારમાં મનુષ્ય વિષયાનંદને સાડ કંઈ છળ કપટ આદિ વ્યવહાર કરે છે. મનુષ્યનો અધિકાંશ પરિશ્રમ, એજ સુખોપસોગને સાડ છે. ઘણાએ પોતાની ધન ધાન્ય સામગ્રી એજ સુખની આગમાં ડોળી દે છે. અધિકાંશ લોક તેને સાડજ સર્વ કંઈ કરતા રહે છે. જે જ્ઞાનંદનો સાગર છે, જેના જશ જેટલા જ્ઞાનંદથી સર્વ જ્ઞાનંદિત થાય છે, તેના તરફ કોઇનું ધ્યાન જતું નથી. સત્ શાસ્ત્રોના વિચાર તથા મહાત્માઓની સંમતિથી જેમના મન પ્રજ્ઞાગત તરફ ઝુકેલા છે, તેઓ વિષયના જ્ઞાનંદમાં કદાપિ પડ્યા નથી. કારણ કે તેમને સર્વોપરિ જ્ઞાનંદનો સ્વાદ મળી ગયેલો હોય છે. આ સંસારનો નિયમ છે કે જ્યારે મોટો અધિકાર તથા અધિક સુખ મળી જાય છે ત્યારે નાનાને સર્વ છોડી દે છે. ૩.

**सर्वमित्याकाशे । तद्व्यतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्
भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । तन्मन
इत्युपासीत । मानवान् भवति ॥ ४ ॥**

ભાવાર્થ—આકાશમાં સર્વરૂપથી પ્રજ્ઞાસ્થિત છે, ત્યાં તેની સર્વરૂપથી ઉપાસના કરે. એ પ્રજ્ઞા સર્વનો આધાર છે, એ ભાવથી તેની ઉપાસના કરે. કોવી ઉપાસના કરનારા ઉપાસક પ્રતિષ્ઠાવાન થાય છે. તે મહઃ છે, મોટો છે, એટલે કે તે મહઃ નામક બ્રહ્મતિ રૂપ છે. અથવા તેજ છે, એ ભાવથી તેની ઉપાસના કરે. તેનાથી ઉપાસક મહાન થાય છે. પ્રજ્ઞા મનસ્વરૂપ છે, તેથી અધિકારી મનન કરવાની શક્તિવાળો થાય છે. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—આકાશમાં પ્રજ્ઞા સર્વરૂપે સ્થિત છે, અર્થાત્ પ્રજ્ઞાથી અભિન્ન આકાશજ સંપૂર્ણ જગતનો આશ્રય છે. કોવી ઉપાસના કરવી એકાંત.

પ્રતિષ્ઠા શુષ્કવાળાની ઉપાસના કરવાથી મનુષ્ય પ્રતિષ્ઠા શુષ્કવાળો થઈ જાય છે, એટલે કે જે અધિકારી આ પ્રકારની ઉપાસના કરે છે તે સ્વયં સર્વાધિષ્ઠાનરૂપ થઈ જાય છે. તે બ્રહ્મ—મહત્ત્વ શુષ્કવાળું છે, તે એ રૂપથી ઉપાસ્ય છે. એવી ઉપાસના કરનારો મહાન થઈ જાય છે. એટલે કે પ્રજા આદિ સામગ્રિયોથી સમૃદ્ધ થઈ જાય છે. એ બ્રહ્મ મનન શુષ્કવાળું છે, એ પ્રકારની ઉપાસના કરનારો મનન કરવાના સામર્થ્યવાળો થઈ જાય છે. ૪.

વિશેષ—“સર્વમ્” એટલે આકારો, તત્ પ્રતિગ્રા એટલે ઉપાસીત, પ્રતિષ્ઠાવાન મહત્ત્વ” આકાશમાં સર્વ સ્થિત છે, તથા આકાશની સ્થિતિ બ્રહ્મમાં છે, તેથી જે બ્રહ્મને સર્વનો આધાર માનીને તેની ઉપાસના કરે છે, તે પણ બીજા સાધારણ લોકોનો આધાર થઈ જાય છે. તે ઘણાંએ દીન કુળી તથા કુટુંબિયોને પાલન પોષણ દ્વારા ધારણ કરે છે, એટલે કે તેની સહાયતાથી ઘણાના જીવન ચાલે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે મહત્ત્વ ઉપાસ્યમાં હોય છે, તેજ ઉપાસકમાં પણ આવી જાય છે. એજ પ્રકારે ‘મહા, મના’ ના ઉપાસકોમાં પણ એવું સામર્થ્ય આવી જાય છે. ૪.

તન્નમ્ ઇસ્યુપાસીત । નમ્યન્તેઽસ્મૈ કામાઃ । તદ્ બ્રહ્મે-
સ્યુપાસીત । બ્રહ્મવાન્ ભવતિ । તદ્ બ્રહ્મણઃ પરિમર ઇત્યુપા-
સીત । પર્યેણં ત્રિયન્તે દ્વિપન્તઃ સપત્નાઃ । પરિ ચેઽપ્રિયા
આતૃઢયાઃ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—તે નમ. છે’ એ ભાવથી બ્રહ્મની ઉપાસના કરે. જે એવી ઉપાસના કરે છે, તેની પાસે સંપૂર્ણ કામ્ય પદાર્થ એટલે કે સર્વભોગ્ય પદાર્થ આવીને ચરણોમાં નમ્ર (હાજર) થઈ જાય છે. ‘તે બ્રહ્મ છે’ એ પ્રકારે જે ઉપાસના કરે છે, તે વ્યાપકતાને પાસે છે. ‘તે બ્રહ્મનું પરિમર એટલે કે આકાશ છે’ ઉપાસકે એ પ્રકારની ઉપાસના કરવી જોઈએ, તેનાથી દેશ કરનારા તેના ચતુ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા તેનાથી ઘટ કરનારા અગ્નિય, ભાઈના પુત્ર હોય તે તેઓ પણ મરી જાય છે. ૫.

વિં વિં સાધ્ય—એ બ્રહ્મ નમન શુષ્કવાળું છે, એ પ્રકારે એની ઉપાસના કરવી જોઈએ. અર્થાત્ એ બ્રહ્મ નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય છે. જે કોઈ તેની એવી ઉપાસના કરે તેા તે ઉપાસકની આગળ સર્વ લિપ્ય સ્વયં ઉપસ્થિત થઈ

બાય છે. એ પ્રદક્ષ વિશટ રૂપ વ્યાપક છે, એ પ્રકારની ઉપાસના કરનારો સ્વયં વ્યાપક થઈ બાય છે. માયોપાધિક પ્રલના સ્વરૂપથી સ્થિત આકાશને પરિભર કહે છે. જે પરિભરત્વ શુષ્કવાળા આકાશની ઉપાસના કરે છે તેનો દ્રેષ કરનારા શત્રુ તથા દ્રેષ કરનારા કૌટુંબિક વિદ્રેષી પણ મરી બાય છે. ૫.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે કે, ‘એ પ્રદક્ષનો પરિભર છે’ એ પ્રકારે તેની ઉપાસના કરે. જેમાં વિષ્ણુત, વૃષ્ટિ, ચંદ્રમા, આદિત્ય, તથા અગ્નિ એ પાંચે દેવતા હીન થાય છે, અર્થાત મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે તે વાયુ પ્રદક્ષનો પરિભર છે. એ વાયુ આકાશથી અભિન્ન છે. તેથી આકાશજ પ્રદક્ષનો પરિભર છે. તાત્પર્ય એ નિકળ્યું કે વાયુરૂપ આકાશની, ‘એ પ્રદક્ષનો પરિભર છે’ એ બાવથી ઉપાસના કરે. ૫.

સ યશ્ચાયં પુરુષે । યશ્ચાસાવાદિત્યે । સ એકઃ । સ
ય એવંવિત્ । અસ્માલ્લોકાત્પ્રેત્યં । એતમન્નમયમાત્માનમુપ-
સંક્રમ્ય । એતં પ્રાણમયમાત્માનમુપસંક્રમ્ય । એતં મનોમય
માત્માનમુપસંક્રમ્ય । એતં વિજ્ઞાનમયમાત્માનમુપસંક્રમ્ય ।
એતમાનન્દમયમાત્માનમુપસંક્રમ્ય । ઇમાલ્લોકાન્કામાશ્નો
કામરૂપ્યનુસંચરન્ । એતસ્સામ ગાયશ્નાસ્તે ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—એ જે આત્મા આ પુરૂષમાં છે, તથા તે જે આદિત્યમાં છે, તે એક છે. જે એવું જાણે છે, તે આ લોકમાંથી છુટી મેળવીને આ અન્નમય આત્માનું અતિક્રમણ કરી, આ પ્રાણમય શરીરને જોળીને, આ મનોમય આત્માનું પ્રતિસંક્રમણ કરી, આ વિજ્ઞાનમય શરીરનું ઉદ્ધવન કરી, તથા આ આનંદમય આત્માને જોળીને ઇચ્છાનુસાર જાનને પામનારો તથા યથેચ્છ-રૂપોને ખારણ કરનારો થઈને આગળ કહેવાનારૂ સામ જાન કરે છે. ૬.

વિં વિં બાખ્ય—જે ‘ગુહાનિહિત’ એ વાક્યથી કહેવામાં આવ્યો, તે આકાશાદિ રચીને પછી તેમાં પ્રવિષ્ટ થયો એ પ્રત્યગ્ઘાત્મા, શરીરમાં વ્યથિ ઉપાધિથી વર્તમાન છે, તથા જે વિદ્વાનોને પ્રત્યક્ષ, પરમાનંદ આત્મા આદિત્ય-મંડળમાં વર્તમાન છે, એ જાને પ્રકારથી કહેવામાં આવેલું ચેતન વસ્તુતઃ એક જ છે, સેદરહિત છે. જે મનુષ્ય જીવાત્મા તથા પરમાત્માના અસેદને જાણે છે,

તે આ લોકમાંથી મરીને એટલે કે દ્રષ્ટ-અદ્રષ્ટ ઇષ્ટ વિષય સમૂહથી નિવૃત્ત થઈને, અન્ન રસના વિકાર અજ્ઞાનમય સ્વરૂપ હેઠળ જેને જ્ઞાન્ત આત્મા માની રાખેલો છે, તેનું ઉત્થાન કરીને વાયુવિકાર પ્રાણમયને, સંશયાત્મ વૃત્તિવાળા અંતઃકરણ રૂપ મનોમયને, (નિશ્ચયાત્મ વૃત્તિમત્ અંતઃકરણરૂપ વિજ્ઞાનમયને તથા નિદ્રાત્મક સુખાનુભવરૂપ આનંદ આત્માનુ અતિક્રમણ કરીને (જે ઉત્તરોક્તર એક ધીભળું અંતરંગ છે) એ સર્વને ઓળંગીને ઇચ્છામાત્રથી બહુ અન્નવાળો થઈને, યથેચ્છ શરીર ધારણ કરીને આ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ બૂ આદિ લોકોમાં વિચરતો, સર્વનો આત્મરૂપથી અનુભવ કરતો અર્થાત્ સામનું ગાયન કરતો સ્થિત થાય છે. ૬.

વિશેષ—પ્રકૃતમાં કહેલું છે કે સાધક કૃતકૃત્ય થઈ આગળ કદા અનુસાર સામ ગાયન કરતો કરતો લોકમાં વિચરે છે તેનો અભિપ્રાય સંતજન એવો આપે છે કે અવિદ્યાકલ્પિત શરીરોનો ત્યાગ કરીને તથા સત્ય જ્ઞાન, અનંત આદિ ધર્મવાળા, આનંદ સ્વરૂપ, અજન્મ, અમૃતમય, અદત્ત પ્રભરૂપ રૂળને પામીને, એ ઇચ્છાનુસાર અન્ન પ્રાપ્ત કરનારો તથા ઇચ્છાનુસાર રૂપોને ધારણ કરવાવાળો થઈને આ પૃથ્વી આદિ લોકમાં વિચરતો અર્થાત્ સર્વાત્મરૂપથી એ લોકોને આત્મસ્વરૂપે કરીને અનુભવ કરતો કરતો આગળ કદા પ્રમાણે સામ ગાયન કરે છે. ૬.

હવે સામવેદના ગાયનનું સ્વરૂપ કહે છે, યથા—

હા ૩ વુ હા ૩ વુ હા ૩ વુ । અહમન્નમહમન્નમહમન્નમ્ ।
અહમન્નાદો ૩ ડહમન્નાદો ૩ ડહમન્નાદઃ । અહ ૨ શ્લોક
કૃદહ ૨ શ્લોકકૃદહ ૨ શ્લોકકૃત્ । અહમસ્મિ પ્રથમજા
જ્ઞાતા ૩ સ્ય । પૂર્વં દેવેભ્યોઽમૃતસ્ય ના ૩ માયિ । યો મા
દદાતિ સદ્દેવમા ૩ વાઃ । અહમન્નમન્નમદન્તમા ૩ સ્મિ ।
અહં વિશ્વં મુદનમભ્યભવા ૩ મ્ । સુવર્નજ્યોતીઃ ય ઇદં
વેદ । इत्युपनिषत् ॥ ૭ ॥

સાધ્ય—શું ગાયન કરે છે ? 'હારુ, હારુ, હારુ' એ તથા હું અન્ન છું (ભોગ્ય પદાર્થ છું) [તેને ત્રણવાર કહેવું]. હું અન્નાદ છું (ભોક્તા છું) [એને ત્રણ વાર કહેવું]. હું જ રલોઢકૃત છું (લોક નામ અન્ન તથા અન્નાદ, સંઘાત, તેને ચેતનવાન કરનાર હું) [મૂળમાં જે તેમનું ત્રણવાર ઉચ્ચારણ કરેલું છે તે વિસ્મયતા પ્રગટ કરવાને સાર છે]. હું આ સત્યાસત્ય જગતમાં પહેલો ઉત્પન્ન થએલો છું. હું દેવતાઓથી પ્રથમ વર્તમાન, વિરાટ તથા અમૃતથી અભિન્ન અમૃતત્ત્વ કેન્દ્રરૂપ છું. જે સ્વરૂપને, અન્નાભિલાષીને પ્રતિદિન આપે છે તે જરૂર મારીજ રક્ષા કરે છે. પરંતુ જે એવું નથી કરતા (મુજ અન્ન સ્વરૂપને દાન નહીં કરતાં સ્વયં ભોગવે છે) એ અન્ન ખાનારનું હું અન્નરૂપથી ભક્ષણ કરું છું. હું એ સંપૂર્ણ લોકોનો નાથ કરું છું. મારી જ્યોતિ સૂર્યના સમાન નિત્યપ્રકાશ સ્વરૂપ છે. એવી આ ઉપનિષદની વિદ્યા છે, જે તેને એ રીતિથી જાણે છે તેને પૂર્વોક્ત ઢૂળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૭.

(વિં વિં સાધ્ય—'હારુ' શબ્દ વિસ્મય વાચક છે તેમાં વિશેષતા દેખાડવાને સાર તેની ત્રણવાર આવૃત્તિ કરેલી છે. અહો ! ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે, મોહ આશ્ચર્ય છે, મહાન આશ્ચર્ય છે ! કારણકે અદૈત આત્મરૂપ નિરંજન યદને પશુ, હું અન્ન છું હું અન્ન છું, હું અન્ન છું ! હું અન્નનો ભોક્તા છું, હું અન્નનો ભોક્તા છું, હું અન્નનો ભોક્તા છું ! હું કાર્ય કારણના અન્ન તથા અન્નાદ સંઘાતનો કર્તા ચેતનવાન છું,.....ચેતનવાન છું,.....ચેતનવાન છું ! મૂર્ત અમૂર્ત રૂપ જગતમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન હિરણ્યગર્ભમાં હું જ છું, તથા વ્યપ્તિ રૂપ દેવતાઓથી પ્રથમ વિરાટ રૂપ તથા અમૃતનાભિમાં હું જ છું. અર્થાત્ સર્વ પ્રાણિઓનો અમૃતભાવ માસમાંજ સ્થિત છે. જે કોઈ મને અન્નને અન્નના અભિલાષીને આપે છે, તે જાણે કે એ પ્રકારે મારીજ રક્ષા કરે છે, તથા જે કોઈ મને અન્નને સમય ઉપર આવેલા અતિથિને અર્પણ ન કરીને પોતે એકલોજ ખાઈ જાય છે, તે અન્ન ભક્ષણ કરનાર પુરૂષનું હું અન્નજ ભક્ષણ કરી જાઉં છું. કારણકે યજ્ઞાદિકાથી ભોગવવાને યોગ્ય યા જેમાં સકળ ભૂતોનો નિવાસ છે એવા ભુવનનો હું જ રૂપરૂપથી સંહારકર્તા છું. હું સૂર્યના સમાન સદા કાળ જ્યોતિઃસ્વરૂપ છું જે એવું જાણે છે તે સંપૂર્ણ આશ્ચર્યનો જાગી યાય છે—નિઃશ્વેચસ-અગ્નિગમન કરે છે. એ વર્ણન ઉપનિષદ-પરમાત્મ સંબંધી જ્ઞાનનું છે.

વિશેષ—'યઃ एवम् वेद इति उपनिषद्' (એ સર્વ કૌતક, આશ્ચર્યજનક

કુતુંહલ ભારજ ૭) ઇતિ—ઉક્ત બે વલ્લિયોમાં આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરેલા પરમાત્મવિષયક જ્ઞાનરૂપને કોઈ પણ અન્ય સુસુક્ષ્મ શાંત, હાન્ત, ઉપરત, સહનશીલ, તથા સાવધાન ધરને, જૃગુતા સમાન ધણું બારે તપ કરીને આ ઉપનિષદના વલ્લને આ પ્રકારે જાણી લે છે, તેને પણ જૃગુતા જેવું રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે.

સમાન રૂપ હોવાને કારણે અજ્ઞા સામ છે, વિદ્વાન, પોતાના અનુભવને પ્રગટ કરનારા અજ્ઞના ગાયનને કરતો કરતો અંસારમાં વિચરે છે. જેવી રીતે ભગવતી શ્રુતિ કેવળ સુસુક્ષ્મ જનોને બોધ કરવાને સારૂ નાના પ્રકારે આત્માનો ઉપદેશ કરે છે, તેવીજ રીતે વિદ્વાન પણ મોક્ષાર્થિયોના બોધ ને અર્થે પોતાના અનુભવને ગાયનથી પ્રગટ કરતા કરતા નગતમાં વિચર્યા કરે છે. ૭.

જૃગુવલ્લી સમાપ્ત.

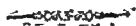
ॐ શં નો મિત્રઃ શં વરુણઃ । શં નો ભવત્સ્વર્યમા । શં
ન ઇન્દ્રો વુહસ્પતિઃ । શં નો વિષ્ણુત્તરુક્ષ્મઃ । નમો બ્રહ્મણે ।
નમસ્તે વાયો । ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માસિ । ત્વામેવ પ્રત્યક્ષં
બ્રહ્મ વદિષ્યામિ । ઋતં વદિષ્યામિ । સત્યં વદિષ્યામિ ।
તન્મામવતુ । તદ્રક્તારમવતુ । અવતુ મામ્ । અવતુ વનતારમ્ ॥

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ઇતિ શ્રી આ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ ઉપર સ્વામી શ્રી વિદ્યાનન્દજી

અક્ષાત્રજ દ્વારા વિરચિત વિદ્યાવિનોદ બાબ્બ સમ્પ્રદાય.

તૈત્તિરીયોપનિષદ્ સંપૂર્ણ.

ૐ નમઃ સચ્ચિદાનંદાય.

ઐતરેયોપનિષદ્

વિદ્યાવિનોદ ભાષ્યસહિત.

—૧૭૫—

અધ્યાય પહેલો-ખંડ પહેલો.

ઋગ્વેદના ઐતરેય ઉપક્રમા પાંચ આરણ્યક તથા તે આરણ્યકોમાં અદાર અધ્યાય છે. તેમાં દ્વિતીયારણ્યકના ચોથા અધ્યાયથી છઠ્ઠા અધ્યાય સુધી એટલે કે ત્રણ અધ્યાયોમાં જીવ પ્રજા વિષયક આત્મવિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, એજ ત્રણ અધ્યાય 'એતરેયોપનિષદ્' કહેવાય છે. શ્રી શંકરાચાર્યે તેના ઉપર ભાષ્યની રચના કરેલી છે. આચાર્યચરણ કર્મ તથા કર્મસમુચ્ચિતજ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન માનતા નથી. તેમણે પોતાના ભાષ્યમાં કેવળ જ્ઞાનનેજ મોક્ષનું સાધન અંગીકાર કરવામાં અજાણ્ય મુક્તિ પ્રમાણ આપેલું છે. તેઓ જ્ઞાનના અધિકારી એકમાત્ર સંન્યાસીનેજ માને છે. ગૃહસ્થ કામનાઓથી રહિત ઘર્ષ નથી શકતા, એવું હોવાથી તે ગૃહસ્થાશ્રમના નિર્વાહ કરી શકતા નથી. 'નાવાયાં સર્વ સન્મવઃ' ન્યાયથી જો કોઈ (એવું છે તો કડણ) ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ શુદ્ધ ચિત્ત પુરુષર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી લે તો તેને સ્વતઃ પરિમાજકત્વ—અલિંગ સંન્યાસ પ્રાપ્ત ઘર્ષ ગયો સમજો.

આ ઉપનિષદ્માં ત્રણ અધ્યાય છે. પહેલા અધ્યાયમાં આત્મજ્ઞાનના હેતુ-રૂપ વૈરાગ્યની સિદ્ધિને સારૂ જીવની ત્રણ અવસ્થાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમણે આ અધ્યાયમાં 'આવસથ' કહ્યો છે. તથા પરમપદ પ્રાપ્તિના એક માત્ર સાધન આત્મજ્ઞાનનું દ્વિતીય અધ્યાયમાં વર્ણન કરી પછી ત્રીજા અધ્યાયમાં તેનુંજ પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું છે. એ અતિ સંક્ષેપમાં આ ઉપનિષદ્નો ભાવ છે.

આ ઋગ્વેદીય ઐતરેયોપનિષદ્નો ઉપદેશ પૂર્વકાળમાં સર્વ વેદાયંત્ર, પરમ વિરક્ત નિવૃત્તિમાર્ગાનુયાયી, પરમ વિદ્વાન, પ્રજ્ઞાજીવિ પુત્ર સનકાદિ ઋષિયોએ વામન આદિ મુમુક્ષુ જનોને આપેલો હતો.

અન્યાન્ય ઉપનિષદોના એટલેકે પ્રજ્ઞાવિદ્યાનાં જે અનુબંધ ચતુષ્ટય છે તેજ આ ઉપનિષદના પણ બાણુવાં બોધ્યો.

પ્રજ્ઞર્થુ સાર્વાત્મ્ય પ્રતિપાદન કરવું એજ આ ઉપનિષદનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આમાં ગૌ, અશ્વ આદિ શરીરોની અપેક્ષા મનુષ્ય શરીરને શ્રેષ્ઠ પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે, આજ શરીર પ્રજાતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું અધિકારી છે. જે પત્મ હુલ્લ મનુષ્ય શરીરને પ્રાપ્ત કરીને પ્રજ્ઞાનંદથી વિમુખ રહી વિષયાનંદમાં સંસક્ત થઈને આ શરીર રત્નને કોડીને બાવે વેચી રહ્યા છે, તેમને સાફ કથા કૃપાળુને કહ ન ધાય ? પરમ કૃપાવતી ભગવતી દ્યુતિનો, એવા જીવોના ઉદ્ધારને સાફ આ ઐતરેયોપનિષદ—ઉપદેશ રૂપ યત્ન છે. હવે તેનો શાંતિ પાઠ કહે ॥

ॐ વાહુમે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિત-
માવિરાવીર્મ ઇધિ । વેદસ્ય મ આણીસથઃ શ્રુતં મે મા
પ્રહાસીઃ । અનેનાધીતેનાહોરાત્રાન્સંદધાન્મૃતં વદિષ્યામિ સત્યં
વદિષ્યામિ । તન્મામવતુ તદ્વક્તારમવતુ । અવતુ મામવતુ
વક્તારમવતુ વક્તારમ્ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ભાવાર્થ—મારી વાગિન્દ્રિય મનમાં સ્થિત હો તથા વાણી મનમાં સ્થિત હો. એલું ન યાય કે મારી વાણી કંઈ કહે તથા મન કંઈ બીજો વિચાર કરે, અર્થાત્ વાણી તથા મન એક બીજને અનુકૂળ રહે. તમે મારા સમક્ષ આવિ-
ર્જીત થાઓ. તમે મારે સાફ વેદને લાવો, મારે યવજ્ઞ કરેલું મારે પરિત્યાગ ન કરે. હું મારા આ અધ્યયન દ્વારા રાત દિવસ એક કરી દઉં. અર્થાત્ હે વાહ ! તથા હે મન ! તમારા દ્વારા હું જે વેદજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરું, તેને કદી ન બૂઝ, ઉલટું તેના અધ્યયનમાં રાત દિવસ લાગેલો રહું. હું જાત બાપણ કરું તથા સત્ય બોલું, અર્થાત્ જે મનમાં હોય તેને જ કહું. પ્રજ્ઞ મારી રક્ષા કરે, એ વક્તાની રક્ષા કરે. એ મારી રક્ષા કરે, તથા વક્તાની રક્ષા કરે—ત્રિવિધ તાપની શાંતિ થાઓ.
વિં વિં ભાષ્ય—મારી વાણી તથા મન એક થઈને કથનમાં પ્રવૃત્ત થાઓ, તથા હું, સચાઈને પામી ચકું. હે વાણી ! તથા હે મન ! તમે બંને સ્વ સ્વ સંક્રિયથી સંપન્ન થાઓ. એમ યતાં તમારી સહાયતાથી મને વેદતત્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ ચકશે. સાથે એમ પણ થાઓ કે હું તેને બૂઝના ન પશું. મારામાં એવો અનુરાગ દિપ્ત થાય કે હું રાત દિવસ અધ્યયનમાં લાગેલો રહું. એમ ન યાય કે મારા મનમાં કંઈક બીજુંજ, વાણીમાં કંઈક અન્યજ્ઞ હોય, અને કરું કંઈક ભિન્ન

જ. બ્રહ્મ મારી રક્ષા કરે, જેથી મારા અભ્યાસ વિઘ્નોથી શિથિલ ન થવા પામે, તથા જે મારા અધ્યયનાભ્યાસમાં સહાયક છે તેની પણ બ્રહ્મશક્તિ રક્ષા કરે. વારંવાર કહું છું કે મારી તથા વજ્રાની રક્ષા હો. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક તાપોની શાંતિ યાત્રા.

વિશેષ—પ્રકૃત મન્ત્રમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી છે કે હમારા જે કામ હોય તે મનથી ધાઓ. હમે શાસ્ત્રચિંતનમાં લાગેલા રહીએ. હમે વેદોના ઉપદેશને ન ભૂલિએ. હમારા વ્યવહાર તદ્દનુસારજ થાય. હમે સારા રહિએ, હમારા ઉપદેશ પણ સુરક્ષિત રહે. એવીજ વારંવાર ઇચ્છા દર્શાવેલી છે.

ઋગ્વેદીય ઐતરેયોપનિષદના પૂર્વગત ત્રણ અભ્યાયોમાં પ્રાણોપાસનાનું સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હવે કર્મકાંડોક્ત કર્મ તથા ઉપાસનાથી શુદ્ધાંતાકરણ તથા તેનાથીજ સાધન ચતુષ્થય સંપન્ન બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારીની બ્રહ્મસ્વરૂપસ્થાનુરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિને સારૂ આગળ કહેવામાં આવતી ત્રણ અભ્યાયોમાં કેવળ આત્મવિધાનો આરંભ કરવામાં આવે છે, યથા—

ॐ આત્મા વા इदमेक एवाम आसीत् । नान्यत्किंचन
मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥ ૧ ॥

બાવાર્થ—આ નામરૂપાત્મક જગતની ઉત્પત્તિના પહેલાં અદૈતરૂપ એક આત્માજ હતો, તથા તે કાંઈ પણ વ્યાપારવાળો નહોતો. તેણે વિચાર કર્યો કે હું લોકોની રચના કરું. ૧.

વિં વિં બાહ્ય—ઉત્પત્તિના પહેલાં આ જગત નામ રૂપાદિ લેહ વ્યક્ત ન હોવાને કારણે ‘જાત્મા’ આ શબ્દની પ્રતીતિનોજ વિષય હતો. આ સમયે નામરૂપાદિ લેહ વ્યક્ત થઈ જવાથી તે અનેક શબ્દોની પ્રતીતિનો વિષય થઈ ગયો, અને એ ‘જાત્મા’ શબ્દ પણ પ્રતીતિનો વિષય થતો આવ્યો. જેમ પ્રીણની નામ રૂપાત્મક અભિવ્યક્તિના પહેલાં જળ જ હતું, પછી અભિવ્યક્ત થવાથી ‘જલ’ તથા ‘પ્રીણ’ નામથી અલગ કહેવાવા માંડ્યું. સર્વગ સ્વરૂપ આત્માએ ચિંતન કર્યું. કેવું ઇક્ષણ-ચિંતન કર્યું ? હું પ્રાણિયોના કર્મફલોપલોગના આશ્રયભૂત અગ્નિ આદિની રચના કરું. ૧.

વિશેષ—‘ઇતરા’ નામની કાંઈ વિદુષી સ્ત્રી હતી, તેના પુત્ર ઐતરેય ઋષિએ શિષ્યોને બધાવીને આ ઉપનિષદનો પ્રચાર કર્યો હતો. એ કારણથી આનું ‘વેરંચોપનિષદ’ નામ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું. તેનું પણ પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ એક અને અખંડ છે, સાધનો વગર તેનું ઇક્ષણ-ચિંતન સંભવ નથી. પછી એ સિદ્ધ-

કામને ઈક્ષ્ણુની આવશ્યકતાજ કેમ પડી ? ઉત્તર એ છે કે તેને કંઈ પણ કરવામાં સાધનોની જરૂર નથી. તે પરમ સ્વતંત્રને કોણ પૂછે કે તે ચિંતન કેમ કરે છે. એ સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર છે, તે કોઈના નિમ્નહાવમહત્તી દૂર છે. ૧

સ इमाँल्लोकानसृजत । अम्भो मरीचीर्मरमापोऽदो-
ऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः । पृथिवी
मरी या अधस्तात्ता आपः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—તેણે અમ્ભ મરીચિ, મર તથા આપ એ લોકોને રચ્યા. જે છુ લોકથી પર તથા સ્વર્ગ જેનો આશ્રય છે તે અમ્ભ છે. અંતરિક્ષ મરીચિ છે, પૃથ્વી મર છે તથા જે નીચે છે તે આપ છે. ૨.

વિં. વિં. ભાષ્ય—આ પ્રકારે ઈક્ષ્ણુ અગર આલોચના કરીને તેણે અમ્ભ, મરીચિ, મર તથા આપ એ લોકોની રચના કરી. એ અમ્ભ શબ્દથી કહેવાતા જે લોક છે છુલોકથી પર (જુરો) છે, તે જળ (મેથા) ને ધારણ કરનારા હોવાથી ‘અમ્ભ’ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે. એ અમ્ભ લોકનો છુલોક, પ્રતિષ્ઠા અગર આશ્રય છે. સ્વર્ગથી નીચે જે અંતરિક્ષ નામ આકાશ છે. તે સૂર્યના કિરણોના સંપર્કથી મરીચિ નામવાળો લોક છે. જેના ઉપર પ્રાણી મરે છે, એવા મર નામવાળો આ પૃથ્વી લોક છે. જે પૃથ્વીની નીચેના લોક છે તે જળની અધિકતાના કારણે આપનામથી કહેવામાં આવે છે. ૨.

વિશેષ—પરમાત્મા આ સૃષ્ટિનું નિમિત્ત કારણ પણ છે તેમજ ઉપાદાન કારણ પણ છે. તેનાથી ઉત્પન્ન સર્વલોક જો કે પંચભૂતમય છે, તોપણ અમ્ભ, મરીચિ, મર તથા આપ એ લોકજળની અધિકતા હોવાથી ‘આપ’જ કહેવાય છે.

લોકોની સૃષ્ટિને કહીનેહરે શ્રુતિ લોકપાળોની સૃષ્ટિનું કથન કરે છે, યથા—

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति ।

सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्भृत्यामूर्च्छयत् ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તેણે વિચાર કર્યો કે ‘આ લોક ધનીને તૈયાર તો થઈ ગયા, હવે લોકપાળોની રચના કરવી ઠીક ॥ એવો વિચાર કરીને તેણે જળથી પુરુષને કહાડીને અવયવવાળો કર્યો. ૩

વિં. (૧૦) ભાષ્ય—તેણે વિચાર કર્યો કે આ લોક તો મેં રચ્યા, પરંતુ કોઈ રક્ષક ન હોવાથી તે નષ્ટ થઈ જશે, તેથી તેમની રક્ષાને અર્થે લોકપાળોની

પણ રચના થવી જોઈએ. એવો વિચાર કરીને જળ આદિ પાંચ બૂતોથી પુરૂષ-
કાર શિર હાથ આદિવાળા વિરાટ પુરૂષને બહેણું કરી તેની પોતાની ચેતન
સત્તાથી યુક્ત કરીને, રચના કરી.

(વિશેષ—જેવી રીતે કુંભાર પૃથ્વીમાંથી માટીનો પિંડ બનાવાને ઘડા આદિ
બનાવે છે. તે પ્રમાણે તેણે અવયવોની યોજના કરીને પુરૂષ શરીરની રચના
કરી. વિદ્યાનોનું કથન છે કે મનુષ્ય આદિના શરીરોની ઉત્પત્તિ મુખ્ય કરીને
અગ્નિ તથા સોમ એ બે દેવતાઓથી થયેલી માની છે, તેમાં પૃથ્વીતત્ત્વ મુખ્ય
ઉપાધન છે. તેપણ સોમતત્ત્વની પ્રધાનતા માનીનેજ ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાં પુરૂષને
અધિકાંશ 'સૌમ્ય' એ વિશેષણ અગર સંબોધન આપવામાં આવ્યું છે. પુરૂષના
શરીરનું કારણ વીર્ય પણ જળતત્ત્વ પ્રધાન સૌમ્ય છે. સી અપ્રધાન છે, તે પુરૂષને
આધીન રહેવાવાળી છે. અહીં 'મૂર્છન' નો અર્થ 'કંઠણ કરવું' છે, જેમ
કુંભાર તળાવના જળની નીચેની લીલી માટી લાવીને તેને 'સુકવીને કંઠણ કરે
છે. તેમજ અહીં પરમાત્માએ કર્યું. ૩.

તમભ્યતપત્તરયામિતત્તસ્ય મુલં નિરભિચત યથા-
પ્દમ્ । મુલાદ્રાગ્વાચોઽગ્નિર્નાસિકે નિરભિચેતાં નાસિકાભ્યાં
પ્રાણઃ પ્રાણાદાયુરનિળી નિરભિચેતામક્ષિભ્યાં ચક્ષુશ્ચક્ષુપ
આદિત્યઃ કર્ણો નિરભિચેતાં કર્ણાભ્યાં શ્રોત્રં શ્રોત્રાદિશ-
સ્વસ્વહઃ નિરભિચત ત્વચો લોમાનિ લોમભ્ય ઓષધિવનસ્પતયો
હૃદયં નિરભિચત હૃદયાન્મનો અન્નસશ્ચન્દ્રના નાભિર્નિર-
ભિચત નાભ્યા અપાનોઽપાનાન્મૃત્યુઃ શિશ્નં નિરભિચત
શિશ્નાદ્રેતો રેતસ આપઃ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—એ ઇન્દ્રે વિરાટ પુરૂષના વિષયમાં વિચાર કર્યો. તે સંકલ્પિત
પિંડથી ઇંડાના સમાન મુખ ઉત્પન્ન થયું, અર્થાત્ જેમ પશીનું ઇંડુ કુટે છે, જેમ
તેમાંથી મુખ નિકળે છે, તેમજ એ સંકલ્પ કરેલા પિંડમાંથી મુખ નિકળ્યું.
મુખથી વાણી, વાણીથી અગ્નિ—અગ્નિરૂપ લોકપાળ નિકળ્યો. બે નાકનાં ગોલક
નિકળ્યા, નાસિકાર-ગ્રોથી પ્રાણ થયો, પ્રાણથી વાયુ. એજ પ્રમાણે આંખોના
બે ગોલક નિકળ્યાં, આંખોના ગોલકથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય, ચક્ષુથી આદિત્ય નિકળ્યો,
પછી કાનોના ગોલક થયાં, કાનોથી શ્રોત્રેન્દ્રિય તથા શ્રોત્રથી ડિયાઓ નિકળી, તે

પછી ત્વચા પ્રગટ થઈ, ત્વચા—ચામડીથી, રામથી ઔષધિ તથા વનસ્પતિયો ઉત્પન્ન થઈ. જોજ પ્રકારે હૃદય નિકળ્યું, હૃદયથી મન, મનથી ચંદ્રમા નિકળ્યો. પછી નાભિ ઉત્પન્ન થઈ, નાભિથી અપાન તથા અપાનથી મૂત્રયુ પ્રગટ થયું. તે પછી જનનેન્દ્રિય, તેનાથી વીર્ય, તેનાથી આપ ઉત્પન્ન થયું. ૪.

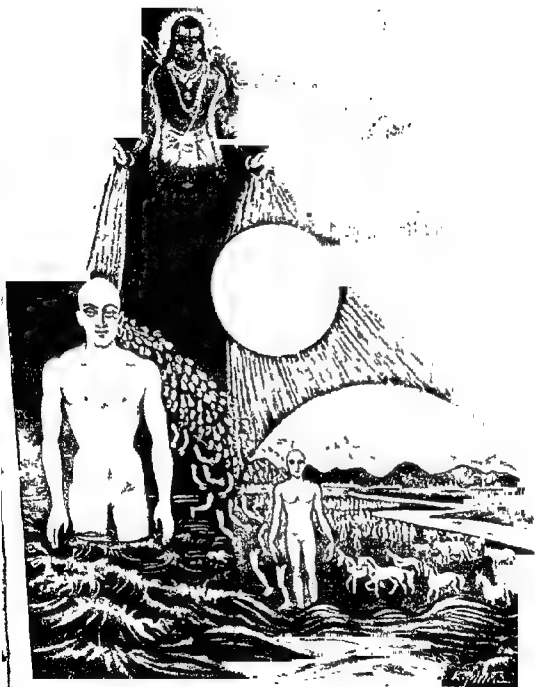
વિં વિં લાખ્ય—એ પુરુષાકાર પિંડના ઉદ્ભવથી ઈશ્વરે તપનું અભિધાન એટલે કે સંકલ્પ કર્યો. એ અભિતપ્ત ઈશ્વરના સંકલ્પરૂપ તપથી તપેલા પિંડનું મુખ પ્રગટ થયું, એટલેકે તેમાં મુખાકાર છિદ્ર એ પ્રકારે થઈ ગયાં કે જેમ પક્ષીનું ઇંડું ફાટી બાક છે. એ છિદ્રરૂપ મુખથી વાજિન્દ્રિય તથા એ વાણીથી તેનો અધિષ્ઠાતા લોકપાળ અગ્નિ થયો. જોજ પ્રકારે નાસિકારન્દ્ર, તેનાથી પ્રાણ, અને તેનાથી વાયુ થયો. જોજ પ્રકારે સર્વ જગોએ ઇન્દ્રિયગોલક, ઇન્દ્રિય તથા તેમના અધિષ્ઠાતા દેવ, એ ત્રણે ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થયાં. જોજ પ્રકારે આ મંત્રના ભાવાર્થમાં કથન કરેલા ક્રમ અનુસાર અન્ય લોકપાળ આદિકોની ઉત્પત્તિના વિષયમાં સમજ લેવું. ૪.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રનો અભિપ્રાય, લોકપાળ અગ્નિ આદિ દેવતાઓની ઉત્પત્તિ દેખાડવામાં છે, અન્ય વસ્તુઓના વ્યાખ્યાન તેમના પ્રસંગને લઈને કે. અહીં અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, દિશા, ઔષધિ સાથેનો વાયુ, ચંદ્રમા, મૂત્રયુ તથા જળતત્ત્વ એ આઠ દેવતાઓની ક્રમથી ઉત્પત્તિ દેખાડવાનું એ પશુ પ્રયોજન છે કે પરપરની સાથે પૂર્વ પૂર્વ દેવતાનો કાર્યકારણભાવ સંબંધ છે. એટલે કે પૂર્વ—પૂર્વના અભાવમાં પરપર રહી શક્તા નથી. આ અઠેમાં ત્રણ ભાગ છે, પહેલો અધિષ્ઠાન યા આશય, જેને ઇન્દ્રિય ગ્રાહક યા છિદ્ર અથવા દ્વાર પણ કહે છે. બીજો ભાગ તે છિદ્રામાં રહેનારી ઇન્દ્રિય શક્તિ છે. ત્રીજો દેવતા તથા તે ઇન્દ્રિયના કાર્યકારણ રૂપ વિષય છે. આ તેનો વિવેક છે.

અંડ બીજે

આ પ્રમાણે પૂર્વ અંડમાં સમષ્ટિ ઇન્દ્રિયોની તથા તેમના અભિમાની દેવતાઓની ઉત્પત્તિ કહી. હવે તે દેવતાઓના લોગને યોગ્ય દેહ સૃષ્ટિને તથા વ્યષ્ટિ દેહોમાં લોગને સારૂ દેવતાઓના વ્યષ્ટિરૂપે પ્રવેશનું કથન કરવાની ઇચ્છાથી તેના ઉપોદ્ગમતરૂપે પ્રથમ બૂજ તથા તરજની રચનાને દેખાડે છે, યથા—

ભાવાર્થ—ઈશ્વરથી લોકપાળ બની રચાએલા એ ઇન્દ્રિયાભિમાની અગ્નિ આદિ દેવતા આ ઘણા મોટા સંસાર સાગરમાં પડી ગયા. સૃષ્ટા પરમાત્માએ,

आत्मा द्वारा लोक (भूत), पुरुषपिण्ड (विश्व), इन्द्रिय (देवता) तथा अन्नपानादि सहित प्राणीसृष्टि का आरम्भ — (११ अध्याय)

आत्मा द्वारा लोक (भूत), पुरुषपिण्ड (विश्व), इन्द्रिय (देवता) तथा अन्नपानादि सहित प्राणी सृष्टि का आरम्भ. — (१ अध्याय)

એ પ્રથમ ઉત્પત્તિ કરેલા વિરાટમય પિંડરૂપ આત્માને ભૂખ તથા તરસથી મુક્ત કર્યો. એ દેવતાઓએ સુદાને કહ્યું કે હમારે સાડ કોઈ આશય સ્થાન બતાવો, એટલે કે હમને એવું સ્થાન આપો કે જેમાં સ્થિત થઈને હમે અન્ન ભક્ષણ કરી શકીએ, એટલે કે અન્નનો આહાર પામી શકીએ. ૧.

વિં વિં સામ્ય—ઇન્દ્રિય તથા તેમના અભિમાની અગ્નિ આદિક દેવતા ઉત્પત્તિ થઈને સમુદ્રના જેવા અત્યંત વિસ્તૃત ક્ષણાંકરૂપ વિરાટના શરીરમાં પડી ગયા. ત્યાં તેમને છુધા તથા તૃપ્તિની વ્યાધિ લાગી ગઈ, તેમણે પિતામહ પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે 'હમને જેવી જગા બતાવો કે જ્યાં હમે હમારી ભૂખ તરસની શાંતિ કરી શકીએ. આ કથનનો અભિપ્રાય એ છે કે હે ભગવન્ ! આ વિરાટરૂપ શરીર અત્યંત વિસ્તારવાળું છે, તે હમારા લોગને યોગ્ય નથી, હમે આ લાંબા પહોળા વિરાટ દેહમાં વ્યાસ થઈને સ્થિત થઈ શકતા નથી, એટલે કે એ પુરનો હમે ઉપયોગ કરી શકતા નથી. વળી આ દેહની પૂર્તિને સાડ હમે અન્નનું સંપાદન પણ કરી શકતા નથી. તેથી જેનાથી હમે કોઈ અસ્પ શરીરમાં તે શરીરની પૂર્તિ જેટલું અન્ન સંપાદન કરવામાં સમર્થ થઈ શકીએ એવા વ્યક્તિ શરીરની રચના હમારા નિવાસને સાડ કરી આપો. અગ્નિ આદિ લોકપાળોએ પ્રભુને એવું કહ્યું. ૧.

વિશેષ—જ્યારે કર્મ તથા ઉપાસનાને પ્રાપ્ત થએલા દેવતાઓના શરીરમાં પણ હંખરું આક્રમણ થઈ જાય છે, ત્યારે અન્ય મનુષ્ય આદિકોનું તો કહેવું જ શું ? અભિપ્રાયના બાધનને સાડ શ્રુતિમાં વિરાટના 'શરીરનું સમુદ્રરૂપ વર્ણન કરેલું છે. ૧.

લોકપાળોના એ પ્રમાણે કહેવાથી ઇન્દ્રે કહ્યું—

તામ્યો ગામાનયત્તા અબ્રવન્ન વૈ નોડ્યમલમિતિ ।

તામ્યોડશ્વમાનયત્તા અબ્રવન્ન વૈ નોડ્યમલમિતિ ॥ ૨ ॥

સાવાય—એ દેવતાઓને સાડ પરમાત્મા ગો લઈ આવ્યા. એ દેખીને દેવગણ બોલ્યા—એ હમારે સાડ પુરતું નહીં થાય, પછી તેમને સાડ ઘોડા લાવ્યા તેનાથી પણ તેમને પુરતું થયું નથી, એવું કહીને અસ્વીકાર કરી દીધો. ૨.

વિં વિં સામ્ય—દેવતાઓના એ પ્રમાણે કહેવાથી સુદાએ જેમના આગળ એક ગાયના આકારનો પિંડ લાવીને ખડો કરી દીધો. પછી દેવતાએ 'એ ઠીક નથી' એવું કહેવાથી તેમણે અન્નનો પિંડ તેમના સમક્ષ ઉપસ્થિત કર્યો, તેનો પણ દેવતાઓએ સ્વીકાર ન કર્યો. ૨.

વિશેષ—પચ્ચતુતોને એકત્ર કરીને પરમેશ્વર દેવતાઓને ગામ દેખાડી ત્યારે દેવતાઓએ કહ્યું. તેને તો ઊપરના કાંતજ નથી, એતો દુર્વા આદિ ઘાસોના મૂળ હોવાથી શકતી નથી, એ કામમાં આવવાને અસમર્થ છે. તેથી હમારે એ ન બોધ્યો. તેજ પ્રમાણે યોગને સારૂ કહ્યું કે, એને તો જ ને બાબુએ કાત છે પણ એ પશુ હોવાથી વિવેકરહિત છે એ હમારા ઉપલોગને સારૂ કામ લાગશે નહીં.

પરમેશ્વરે વિચાર કર્યો કે એ ગો-અશ્વ ચરીશના જેવા તિર્યક દેહો (મનુષ્ય સિવાયના જીવમાત્ર તિર્યક કહેવાય છે) થી અંતુષ્ટ થશે નહીં, તેથી તે તેમનાથી બિન્ન દેહ પિડને લાગ્યા, યથા—

‘તામ્ય પુરુષમાનયત્તા અબ્રુવન્ સુકૃતં વતેતિ । પુરુષો
વાવ સુકૃતમ્ । તા અબ્રવીચથાઽઽયતનં પ્રવિશતેતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—એ તેમને સારૂ તેમની ચેતિસ્વરૂપ પુરૂષને લાગ્યા. તેઓ ખેદરહિત થઈને બોલ્યા—આ અધિષ્ઠાન સુંદર બન્યું છે, નિશ્ચય પુરૂષજ સુકૃત છે—સુંદર રચના છે. સૃષ્ટાએ દેવતાઓને કહ્યું—પોતપોતાના આશ્રય સ્થાનમાં પ્રવેશ કરો. ૩.

વિ. વિ. ભાષ્ય—ઈશ્વરે આજેલા મનુષ્યાકાર પિડને દેખીને દેવગણોએ ખેદનો ત્યાગ કરીને કહ્યું કે આ દેહ હમને પસંદ છે. આજે અપની માયાથી રચ્યો છે, તેથી સુકૃત છે, એટલે કે સારો બનાવ્યો છે અગર પુનઃપદ્ય છે અગર પુન્યોર્નું ક્ષણ છે. એ સાબળીને ઈશ્વરે આગા આપી કે હવે જીવો છો. શું તેના પ્રત્યેક અંગ ઉપર ચક્રાયોબ્ય અધિકાર કરી લો. ૩

વિશેષ—ઈશ્વરે એ દેવતાઓની પ્રસન્નતાને સારૂ ત્યાગીભાગ દેહોની રચના કરીને દેખાડ્યા, પણ દેવોએ તેમના એકને પણ પસંદ કર્યો નહીં જ્યારે મનુષ્યને ઉત્પન્ન કર્યો ત્યારે તેમણે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું, આ તો થયો સુંદર છે. તેને ધર્મનું જ્ઞાન છે, તે બ્રહ્મજ્ઞાનવાન પણ છે, તથા લોક પરલોકનો જ્ઞાતા છે. ઈશ્વરે કહ્યું—જ્યારે એમ છે, ત્યારે તમે તેને તમારું નિવાસ-સ્થાન બનાવી લો. ૩.

‘એમજ કરો’ એ પ્રમાણે રાજની આજ્ઞાથી જેમ નગરમાં સેનામ્યક્ષ આદિ પ્રવેશ કરે છે તેજ પ્રકારે—

અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મુલ્લં પ્રાવિશદ્વાયુઃ પ્રાણો ભૂત્વા
નાસિકે પ્રાવિશદાદિત્યશ્ચક્ષુર્ભૂત્વાઽચ્ચિણી પ્રાવિશદિશઃ

શ્રોત્રં મૂત્વા કર્ણો પ્રાવિશન્નોષધિવનસ્પતયો લોમાનિ મૂત્વા
ત્વચ્ચં પ્રાવિશંશ્ચન્દ્રમા મનો મૂત્વા હૃદયં પ્રાવિશન્મૃત્યુરપાનો
મૂત્વા નાભિં પ્રાવિશદાપો રેતો મૂત્વા શિરનં પ્રાવિશન્ ॥૪॥

સાવાર્થ—અગ્નિએ વાણીરૂપ બનીને મુખમાં પ્રવેશ કર્યો, વાયુએ પ્રાણ
બનીને નાસિકાર-ગ્રોમાં પ્રવેશ કર્યો, આદિત્ય ચક્ષુ ઇન્દ્રિય થઇને નેત્રમાં પેઠા,
દિશાઓ અવશેન્દ્રિય થઇને કાનોમાં પ્રવેશ કરી ગર્હ, ઔષધિ તથા વનસ્પતિયો
રામ થઇને ત્વચામાં પેઠી, ચંદ્રમાંએ મન બનીને હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, મૃત્યુ અપાન
થઇને નાભિમાં પ્રવેશ કરી ગયું, તથા જળે વીર્ય થઇને લિંગમાં પ્રવેશ કર્યો.

વિ૦ વિ૦ સાધ્ય—ઈશ્વરની આજ્ઞાથી સર્વ દેવતાઓએ મનુષ્ય શરીરના
સર્વ અવયવો ઉપર યથાયોગ્ય અધિકાર કરી લીધો. જે કે ઈશ્વર દેવતાઓને
જ મનુષ્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા આપી હતી, ઇન્દ્રિયોને નહી, તો પણ
ઇન્દ્રએ વગર દેવતાઓને સાક્ષાત્ લોભનાદિ ભોગ ભોગવવાનું અશક્ય હતું, તેથી
તેમનો સ્વતઃ પ્રવેશ થઈ ગયો ન હતો. જે દેવ જ્યાં જેવી રીતે પ્રવિષ્ટ થયા હો
તેનો ઉદ્દેશ ઉપરના ભાવાથ માં સ્પષ્ટ છે.

વિશેષ—મહાત્મા લોક કહે છે કે ઉપનિષદ્માં (પ્રકૃત મંત્રમાં) આ
દેવતાઓનો પ્રવેશ કહ્યો છે તે ઉપલક્ષ્ય છે એટલે કે સિદ્ધર્થ ન છે. તેમનાથી
અન્ય જે દેવસમૂહ છે તેમનો પ્રવેશ પણ વિદ્વાનોએ યથાયોગ્ય જાણી લેવો
જોઈએ. તેથી પ્રતીત થાય છે કે મનુષ્ય એકલો જ નથી, તે દેવ સંગંધીભૂત છે.
જે તે અનર્થ કરે છે તો સર્વ દેવતાઓને સંકુચિત કરે છે, દેવોને કુપિત કરે છે.
આ પ્રમાણે જ્યારે દેવગણેએ આશ્રય પ્રાપ્ત કરી લીધો, તે પછી—

તમશનાયાપિપાસે અઘ્રૂતામાવામ્યામભિપ્રજાનીહીતિ ।
તે અવ્રવીદેતાસ્વેવ વાં દેવતાસ્વામજામ્યેતાસુ માગિન્યૌ
કરોમીતિ । તસ્માયસ્યૈ કસ્યૈ ચ દેવતાયૈ હવિર્ઘૃણ્ણતે મા-
ગિન્યાવેવાસ્યામશનાયાપિપાસે ભવતઃ ॥ ૫ ॥

સાવાર્થ—જૂન તરસે એ પરમાત્માને કહ્યું કે હમારે સાર પણ કોઈ સ્થાન
બતાવો. એ સાંભળીને પરમાત્માએ તેમને કહ્યું—હું તમા બંનેને આ દેવતાઓ
માંજ સહભાગીદાર, હિસ્સેદાર બનવાની વ્યવસ્થા કરીશ. આ કારણથી દોષપિણ્ણ

દેવતાને નિમિત્તે હવિઃ રૂપ અન્ન આપવામાં આવે છે એ દેવતાના હવિમાં બ્રૂણ તરસને પણ ભાગીદાર ગણવામાં આવે છે. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—શુધા તૃપાના અભિમાની દેવતાઓએ પોતાનું દોષ સ્થાન ન દેખીને પરમેશ્વરને કહ્યું—હે જનક ! કૃપા કરીને હમને દોષ આશ્રય પ્રદાન કરો. પરમેશ્વરે તેમને સાર અધ્યાત્મ તથા અધિર્દેવરૂપ દેવતાઓમાં સ્થાન આપીને કહ્યું—આ દેવતાઓની તૃપ્તિથીજ તમારી તૃપ્તિ થશે. ૫.

વિશેષ—એ જોવામાં આવે છે કે સૂય આદિ દેવતાઓને ધૃતાદિ રૂપ હવિનું ધાન કરવાથી તેમની શુધા તૃપા ચાંત થાય છે. તથા રૂપાદિ વિષયભૂત હવિનું ધાન કરવાથી નેત્રાદિકોની શુધા તૃપા દૂર થાય છે. જીવમાં, શુધા તૃપાની પ્રતીતિ ઇન્દ્રિય દેવતાદિ ઉપાધિ દ્વારાજ છે, તેથીજ શ્રુતિમાં એ ઇન્દ્રિયોમાં તથા દેવતાઓમાંજ શુધા તૃપા આદિકોના સમાવેશનું કથન કરેલું છે. ૫.

—૧૧૧—

ખંડ ત્રીજો

આ પ્રમાણે દેવતાઓ તથા ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ કહીને તેમની પ્રવૃત્તિનું કારણ જે શુધા તૃપા છે, તેમના લોભ સાધનની સુધ્ધિ કહી, હવે લોભ્ય સુષ્ટિને કહે છે, યથા—

સ ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति ॥૧॥

ભાવાર્થ—તદનંતર તેણે વિચાર કર્યો કે આ સર્વ લોકોને તથા લોક-પાલોને પણ મેં રચી લીધા. હવે હું તેમને સાર અન્નની રચના કરું. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—જેમ પુત્ર પૌત્રાદિકોના ન કહેવા છતાં પણ પિતા, અન્ન આદિકોથી તેમની રક્ષા કરે છે. તેમજ પરમેશ્વર દેવતારૂપ પુત્રોની રક્ષાને સાર અન્નની ઉત્પત્તિને વિચાર કરવા લાગ્યા. ૧.

વિશેષ—ઈશ્વરે સુષ્ટિને તો રચી પછી તેની રક્ષાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમણે એ વિચાર કર્યો કે તેમને જ્યારે બ્રૂણતરસથી જાધા થાય છે ત્યારે તેની નિવૃત્તિને સાર અન્ન જોઈએ. હવે હું એ અન્નને રચીશ. ૧.

सोऽपोऽभ्यतपत् ताम्योऽभितषाम्यो मूर्तिरजायत ।

या वै सा मूर्तिरजायताऽन्नं वै तत् ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તેણે આપ-જળને ઉદ્દેશીને તપ કર્યું. એ અભિતપ આપથી એક મૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ. એ જે મૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેજ અન્ન છે. ૨.

વિં બિં બાબ્ય—એવો વિચાર કરીને પરમેશ્વરે સંકલ્પ કર્યો કે, જળ આદિ પાંચભૂતોથી અન્ન ઉત્પન્ન થાઓ. આ પ્રકારના ઇશ્વરના વિચારથી જળ આદિ પાંચ ભૂતોથી કંઠભરૂપ તથા શરીર ખારણુમાં સમર્થ ચરચર મૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ. જેમ ચરૂપ ઉદર બિલાડીને સાર તથા અચરૂપ ધાન્ય આદિ મનુષ્યોને સાર. એ જે પ્રસિદ્ધ મૂર્તિ પ્રગટ થઈ, નિઃસંદેહ એ અન્ન મયુ. ૨.

વિશેષ—પરમેશ્વરે વિચાર કરીને પાંચ ભૂતોથી નાના પ્રકારના અન્ન ઉત્પન્ન કર્યા. જેવાં કે—સિંહ આદિકોને સાર માંસ મનુષ્યોને શીઠિ આદિક, સર્પને સાર મેઠક તથા બિલાડી આદિને સાર ઉદર જેવાં અન્ન ઉત્પન્ન કર્યા. ૨.

અન્ન સૃષ્ટિ કહીને અન્વય—વ્યતિરેકથી તેના અંકુશના સાધનનો નિશ્ચય કરે છે, મથા—

તદેનત્સૃષ્ટં પરાહૃર્યજિઘાંસત્ તદ્વાચાઽજિઘૃક્ષત્તન્નાય-
વનોદ્વાચા પ્રહીતુમ્ । સ યદ્દૈનદ્વાચાઽપ્રહૈષ્યદભિવ્યાહૃત્ય
હૈવાન્નમત્રપ્સ્યત્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—એ આ લોકપાળોના લોજનને અર્થે રચવામાં આવેલા અન્ને તેમના તરફથી મ્હોં ફેરવીને નાસી જવાની ઇચ્છા કરી. ત્યારે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા વિસદ પુરૂષે તેને વાણીથી અંકુશ કરવાની ઇચ્છા કરી. પરંતુ તેને વાગિન્દ્રિયથી અંકુશ કરી શક્યો નહીં. એ તે તેને વાણીથી અંકુશ કરી શક્યો હોત તો સર્વ લોક, જે આગળ આગળ થયા, તેઓ અન્ન ચપ્પ કહીનેજ તૃપ્ત થયા કરત. ૩.

વિં બિં બાબ્ય—શીઠિ, જળ આદિ અન્ન ત્યારે તે આદિ પુરૂષની સામે મુકવામાં આવ્યા, ત્યારે લોકજ્ઞાતું મૃત્યુ બાણીને નામાં, જેમ ઉદર બિલાડીની સામેથી નાસે છે. તેણે વાણીથી અન્નને ખાવાની ઇચ્છા કરી, પણ તેમ ન થઈ શક્યું. એ એમ થયું હોત તો આ સમયના મર્વલોકતા લોક ભોગ્ય વસ્તુ અન્નનું વાણીથી ઉચ્ચારણ કરીનેજ તૃપ્ત થયા કરત. કોઈને અન્ન ખાવાની જરૂર રહેતજ નહીં. ૩.

વિશેષ—અકૃત મન્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકજ્ઞાને પોતાનો કાળ સમજીને અન્ને નાસવાની ઇચ્છા કરી, એટલે કે સંતાઈ જવાના યત્ન કર્યા. એ કે ચેતન હોવાને કારણે મુષકરૂપ અન્ન બિલાડીની સામેથી નાસી શકે, પણ શીઠિ યવાદિ અન્ન અચેતન હોવાથી કેવી રીતે નાસી શકે ? આ કથનનો અભિ-

પ્રાય એ છે કે ભાગ્યું એટલે શોકતાના ચરીરમાં પેસવું, એટલે કે બહારજ સ્થિત રહી જવું એજ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. ૩

આગળનો મંત્ર આના જેવોજ છે—એમ કે—

તત્પ્રાયોમાજિઘૃક્ષત્ તન્નાશકોઽપ્રાણેન પ્રહીતુમ્ ।

સ યદુધૈનત્ પ્રાણેનાગ્રહૈષ્યદમિપ્રાણ્ય હૈવાન્નમત્રપ્સ્યત્ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—એ આદિપુરૂષે પૂર્વોક્ત અત્રને પ્રાણથી અહંશ કરવાની ઇચ્છા કરી એટલે કે ધાણેન્દ્રિયથી અહંશ કરવાની ઇચ્છા કરી, કુધીને અહંશ કરવાની ઇચ્છા કરી પણ તેમ ન થઈ શક્યું. એમ થાત તો આજકાલના લોક સૂંધીનેજ વૃક્ષ થયા કરત. ૪.

આ મંત્ર પણ તેવોજ છે, યથા—

તત્સક્ષુષાઽજિઘૃક્ષત્ તન્નાશકોઽસક્ષુષા પ્રહીતુમ્ ।

સ યદુધૈનત્ત્વચ્ચક્ષુષાઽગ્રહૈષ્યદ્ દૃષ્ટ્વા હૈવાન્નમત્રપ્સ્યત્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—નેત્રથી અત્રને અહંશ કરવાની ઇચ્છા કરવા છતાં પણ એ અત્રને આખોથી પ્રાપ્ત કરી શકાય નહીં. જો એમ કરી શકાય હોત તો આજ પણ સર્વલોકની અન્નને દેખીનેજ ભૂખ મટી જતી હોત. ૫

નિન્નોક્ત વચન પણ એજ અભિપ્રાયવાળું છે, યથા—

તત્ચ્છોત્રેશ્ચાજિઘૃક્ષત્ તન્નાશકોઽચ્છોત્રેણ પ્રહીતુમ્ ।

સ યદુધૈનત્ચ્છોત્રેશ્ચાગ્રહૈષ્યદ્ચક્ષુસ્વા હૈવાન્નમત્રપ્સ્યત્ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—આદિપુરૂષે શ્રોત્રથી અન્ન અહંશ કરવાની ઇચ્છા કરી, પણ સફળ ન થઈ શક્યા. જો એમ થાત તો શાત જ રી હવી ? આજકાલના આપણે લોક અત્રનું નામ સાબળીનેજ વૃક્ષ થઈ જાત પણ એમ થવાનું નહોતું અને ન થયું.

હવેના મંત્રમાં પણ એજ વાત છે. યથા—

તત્ત્વચાઽજિઘૃક્ષત્ તન્નાશકોત્ત્વચા પ્રહીતુમ્ ।

સ યદુધૈનત્ત્વચાઽગ્રહૈષ્યત્સ્પૃષ્ટ્વા હૈવાન્નમત્રપ્સ્યત્ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—તેણે તેને ત્વચાથી અહંશ કરવાની ઇચ્છા કરી—ખાવાનું ચાહ્યું, પણ તે ત્વગિન્દ્રિયથી તેમ થઈ શક્યું નહીં. જો તેમ થયું હોત તો લોક અત્રને અહંકીનેજ વૃક્ષ થઈ જાત. ૭.

આ વચનમાં પણ એવુંજ કહે છે યથા—

તન્મનસાઽજિઘૃક્ષત્ તન્નાશકોન્મનસા પ્રહીતુમ્ ।

સ યદ્ધૈનન્મનસાઽગ્રહૈષ્યજ્ઞચાત્વા હૈવાન્નમત્રપ્સ્યત્ ॥ ૮ ॥

શાબાર્થ—એ નિરાટ પુરૂષે અત્રને મનથી ખાવાની ઈચ્છા કરી પણ સફળતા ન મળી, જે તેમ ક્ષય હોત તો બધા રગડા ઝમડા જ દૂર થઈ ગયા હોત. આજકાલ જે લોક નિરાટ પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, એ સર્વનું માત્ર મનના સંકલ્પથીજ પેટ ભરાઈ જાય. ૮.

નિષ્કેતું વચન પણ એવાજ અભિપ્રાયનું યોધન કરે છે, યથા—

તચ્છિશ્નેનાનિજિઘૃક્ષતન્નાશકોચ્છિશ્નેન પ્રહીતુમ્ ।

સ યદ્ધૈનચ્છિશ્નેનાઽગ્રહૈષ્યદ્વિસૃજ્ય હૈવાન્નમત્રપ્સ્યત્ ॥ ૯ ॥

શાબાર્થ—લિંગથી શ્રદ્ધા કરવાનો નિચાર પણ તેનો સફળ ન થઈ શકે. અન્યથા આજ સર્વલોક તેનાથી પીર્યની પેઠે અત્રનું વિસર્જન કરીનેજ તૃપ્ત થઈ જાય. ૯.

આ પ્રમાણે એ આદિ પુરૂષ પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ત્વચા, મન તથા શિશ્ન દ્વારા તે તે ઇન્દ્રિયના વ્યાપારથી અત્ર શ્રદ્ધા કરવાને અસમર્થ ન થયા તે પછી—

તદ્વાપનેનાજિઘૃક્ષત્ તદાવયત્ । સૈવોઽન્નસ્વ પ્રહો

યદ્વાયુરન્નાયુર્વા ઇપ યદ્વાયુઃ ॥ ૧૦ ॥

શાબાર્થ—તેણે અપાનથી શ્રદ્ધા કરવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે તેને શ્રદ્ધા કરી લીધું. અર્થાત મુખના છેદથી નીચે જનારા વાયુ દ્વારા ખાઈ લીધું. એ આ અપાન વાયુ જ અત્રને શ્રદ્ધા કરવાવાળો છે, તથા એજ નિશ્ચય કરીને અત્ર દ્વારા અન્નના લોકતાના આશુની વૃદ્ધિ કરવાવાળો છે. એટલે કે જે વાયુ અન્નાયુ છે, તે આ અપાનવાયુજ છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦.

વિ. વિ. શાખ્ય—“તત્પ્રાણેનાજિઘૃક્ષત્” એ ચોથા મન્ત્રથી લઈને “તદ્વાપનેનાજિઘૃક્ષત્” આ દશમા મન્ત્ર સુધી એટલે કે ઉપયુક્ત સાત મંત્રોના અર્થ લગભગ એક જેવા હોવાથી એ પ્રત્યેક ઉપર શાખ્ય, વિશેષ, નામક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી. અહીં સર્વનું એકત્ર વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ, યથા—અત્ર ઉત્પન્ન કરીને પરમેશ્વરે દેવતાઓને આગા કરી કે આ અત્ર તમારે સારે રચાએલું છે તેને શ્રદ્ધા કરો. વસ્તુતઃ આત્મામાં તો અત્ર આદિકાના લોકાતૃત્વનો સંભવ નથી. પરંતુ અપાન-વૃત્તિમાન પ્રાણ ઉપાધિથી એવું કહેવામાં આવે છે.

પરમાત્માની આગા મેળવીને જ્યારે દેવતા અન્ન શ્રદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે અન્ન, તેમને પોતાનું મૃત્યુ સમજીને તેમની સામેથી નાસી જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યું. તે તેમની અંદર જવામાં આનાકાની કરવા લાગ્યું. આ વખતે એ ઇદ્રિયો સહિત સ્થૂળ શરીરે વાણીથી અન્નને શ્રદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરી પણ અપાન વાયુ બગર શ્રદ્ધ કરવામાં તે સમર્થ ન થઈ શક્યું. એ પ્રમાણે પ્રાણ, અહુ, શ્રોત્ર, ત્વક્, મન તથા ઉપસ્થ આદિકોથી પિંડ અન્નને શ્રદ્ધ કરી શક્યો નહીં. પછી અપાન વાયુની સહાયતાથી મુખના છિદ્ર દ્વારા તે પિંડે અન્ન શ્રદ્ધ કર્યું. તેથીજ અપાનવાયુને અન્નનો શ્રાદ્ધ કહે છે.

આ પ્રકારે પરમેશ્વરે લોકોની શરીરોની તથા લોગ સાધન વાગાદિક ઇદ્રિયોની ઉત્પત્તિ કરી. વિરાટ સમષ્ટિ શરીરમાં દેવતાઓની લોકપાળરૂપે સ્થિતિ કરી તથા વ્યષ્ટિ સ્થૂળ શરીરમાં સૂર્યાદિ દેવતાઓના કિરણોની અધિષ્ઠાતા રૂપે સ્થાપના કરી. પછી અન્નને ઉત્પન્ન કરીને અપાન વૃત્તિમાન પ્રાણથીજ અન્નને શ્રદ્ધ કરવાનું, બોધન કર્યું. અપાન વાયુ એ છે કે જે કોઈ પણ વસ્તુને નીચેની બાજુએ લઈ જાય, એજ ખાધેલા અન્નને પકેલીને ઠેકાણે પહોંચાડી દે છે.

વિશેષ—આ પ્રકરણમાં એવી આઠમાયિકા આવી છે કે પરમેશ્વરે લોકપાળોને આહારને અર્થે જે અન્ન રચ્યું તેણે તેમના તરફ પુંઠ ફેરવી નાસવાનું કર્યું, ‘તદેતન્ન સ્વદ્વ પરાડ્વભિષાગત્’ એ અહીંનો મંત્ર છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે જઠ ચેતન સર્વેપદાર્થોમાં ભક્ષ્યનું વ્યાકુળ થવાનું કારણ ભક્ષકની પ્રબળતા છે. પાત્રમાં જળ ભરીને અગ્નિ ઊપર મુકવામાં આવે છે, જ્યારે અગ્નિ તેને બાળવા એટલે કે ખાવા માટે છે ત્યારે તે બોલે છે, અને વરાળ બનીને નાસવાની ચેષ્ટા કરે છે, અગર તે અગ્નિથી અલગ થઈ છુટકો. મેળવીને ઊપર નાસે છે. વિદ્યુત તથા વાયુના ભયથી વાદળ ભરજે છે અને આમ તેમ નાસે છે. ઉંદર ખિલાડીને, મુઝ સિંહને, અકલિયો બાજને તથા અર્પ નોળિયાને દેખીને બીજા બાજુએ નાસી જાય છે. કારણુ સ્પષ્ટ છે કે તે તેને ખાઈ જશે સસારમાં એ નિયમ નથી કે લોખ્તા લોકતાજ રહે, સ્થાનાતરમાં બીજા વ્યક્તિની સમક્ષ અન્યત્રનો લોકતાજ બીજા જગોએ લોભ્ય થઈ જાય છે. આ પ્રાકૃતિકત્વને લઈને કહેવામાં આવ્યું છે કે અન્ને નાસવાની ચેષ્ટા કરો. ૧૦.

આ પ્રમાણે આત્માનું સ સારિત્વ સિદ્ધ કરવાને સાર અગર તેને સ સારી પુરૂષ બતાવવાને સાર લોભની સ્પૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરીને, આ મંત્રમાં લોભના સ્વાભીને દેખાડવાને સાર, સ્પષ્ટ ઈશ્વરના ઈક્ષણ-ઈચ્છાને કહે છે, યથા—

સર્વેક્ષત કથં નિવદં મદતે સ્યાદિતિ સર્વેક્ષત કતરેણ
પ્રવદ્યા इति । સર્વેક્ષત યદિ વાચાઽભિધ્યાહ્યતં યદિ પ્રાયોનાં-
ભિપ્રાણિરાં યદિ ચક્ષુષા દૃષ્ટ યદિ શ્રોત્રેણ શ્રુતં યદિ ત્વચા
સ્પૃષ્ટ યદિ મનસા ધ્યાતં યદ્યપાનેનામ્યપાનિતં યદિ શિશ્નેન
વિસ્પૃષ્ટમથ કોઽહમિતિ ॥ ૧૧ ॥

સાવાર્થ—એ ઈશ્વર વિચાર કર્યો કે આ કાર્મક પિંડ મારા વગર કેવી
રોતે રહેશે ? એ વિચારના બ્રહ્મા કે આ પિંડરૂપ પુરમા હું કયા માર્ગથી પ્રવેશ
કરું ? તેણે ફરી વિચાર કર્યો—જો મારા વગર વાગિન્દ્રિય ઉચ્ચારણ કરી લે, જો
પ્રાણથી પ્રાણના કયા કરી લેવાય, શાણેન્દ્રિય મુખો લે, જો નેત્ર દેખી લે, જો કાન
સંભળી લે જો ત્વચા સ્પર્શ કરી લે જો મન વિચાર કરી લે, જો અપાનવાયુથી લક્ષણ
કરી લેવાય તથા જો ગિજ્ઞ વિસર્જન યાને ત્યાગ કરી લે, તો પછી હું કયા રહ્યો ?

વિગ્રહ બાધ્ય—પછી તે જનકે પ્રવેશને સાર વિચાર કર્યો કે અપાનાદિ
સહિત આ સદ્વાત મારા વગર કાંઈ પણ કરી શકશે નહીં જેમ રાજા વગર
નગરની શોભા નથી, તેમજ ચેતન વગર આ સદ્વાતની કાંઈ સિદ્ધિ થઈ શકતી
નથી તેથી હું સદ્વાતમા શબ્દાદિકાના લોગને સાર તથા સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનને
સાર અવશ્ય આ કાયરૂપ પિંડમા પ્રવેશ કરું. એ પ્રમાણે તેણે પ્રવેશનો સંકલ્પ
કરીને પ્રવેશના માર્ગનો વિચાર કર્યો કે ક્રિયાશક્તિવાળા પ્રાણે તો પાદાબ્જ
ભાગેથી પ્રવેશ કર્યો છે જ્ઞાન શક્તિના અભાવથી જડ પ્રાણને શુભુદોષનો વિવેક
જ નથી, તેથી એ પ્રાણ પાદાબ્જરૂપ નિમ્ન માર્ગથી આ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થએલો
છે. તથા ચેતન રૂપથી મારે તેમાં અવશ્ય પ્રવેશ કરવો એ ચોખ્ખું છે. જે માર્ગથી
મારા ઉત્પન્ન કરેલા પ્રાણાદિ પ્રવિષ્ટ થએલા છે, તે માર્ગથી મારે પ્રવેશ કરવો એ
ઉચિત નથી. તથા મારે પ્રવેશ તો જરૂર કરવો છે. એવો વિચાર તેણે કર્યો.

વિશેષ—ઈશ્વર વિચાર્યું કે જો મારા વગર આ સર્વ વાણી આદિ ઈન્દ્રિ-
યોના મોલના આદિને વ્યવહાર થઈ જાય તો પછી મારું કાંઈ પ્રયોજનજ ન
હતું ભાવ એ છે કે રાજાની ગ્રેરણા વગર નગરની શોભા વ્યવસ્થા આદિ કાર્યોના
સમાન, ઈશ્વરની ગ્રેરણા વગર તેમનું યત્ન સંભવિત નથી. ૧૧.

આ પ્રમાણે વાગાદિ ઈન્દ્રિયોની વ્યવહાર સિદ્ધિને સાર તથા સ્વસ્વરૂપના
મોધને સાર મારે તેમા અવશ્ય પ્રવેશ કરવો જોઈએ એવું ઇક્ષ્વાકુ વિચાર કરીને
પરમાત્માએ આ કર્યું—

સ एतमेव सीमानं विदार्येतया द्वारा प्रापद्यत् । सौषा
विदतिर्नाम द्वास्तदेतच्चानन्दनम् । तस्य त्रय आवसथास्त्रयः
स्वभाः; अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥१२॥

બાવાર્થ—તે આ, સીમા—પ્રહર-પ્રદને ચીરીને તેના દ્વારા પ્રવિષ્ટ થઈ ગયો.
એ દ્વાર 'વિદતિ' નામવાળું છે, તે આનંદદાયક છે, એ પુરુષશરનાં ત્રણ સ્થાન છે,
ત્રણ સ્વભાવ છે, 'અયમ્, અવસથ ૩' એજ કથાન છે, એજ સ્થાન છે. ૧૨.

વિ० વિ० ભાષ્ય—ધૃત્વરે શરીરમાં પ્રવેશ-પ્ર, કેશવિભાગમાં આવેલા
કપાલ સ્થાનથી પ્રવેશ કર્યો જાનેન્દ્રિયોનો વધારે ભાગ મૂર્ધામાંજ ઉપલબ્ધ
થાય છે, એજ પ્રહારનંદની પ્રાપ્તિનું સ્થાન છે. તેનું નામ વિદતિ એટલા સાર છે
કે તેને વિદીર્ણ કરીને પરમાત્માએ તેમાં થઇને પ્રવેશ કર્યો. એજ માર્ગ જિપા-
સકનો પ્રવેશોકમાં જવાનો છે. પુરુષા પ્રવિષ્ટ થએલા સભના સમાન આ
પ્રકારની રચના કરીને તેમાં જીવરૂપથી પ્રવેશ કરનાર એ ધૃત્વરના ત્રણ આવ-
સથ છે, (૧) જાત્રતકાળમાં ઇન્દ્રિયોનું સ્થાન હૃદય નેત્ર, (૨) સ્વપ્ન કાળમાં
મનની અંદર તથા (૩) સુષુપ્તિમાં હૃદયકાશની અંદર અથવા આગળ બતા-
વવામાં આવશે તે પિતૃદેહ, માતૃગર્ભાશય તથા ચોતાનું શરીર એ ત્રણ આવસથ
છે. તથા જાત્રત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ નામક ત્રણ સ્વપ્ન છે. ૧૨.

વિશેષ—એ ધૃત્વરે મૂર્ધારૂપ જિપરની સીમામાં છેદ કરીને તે દ્વારથી
શરીરમાં પ્રવેશ કરેલો છે. બાસ્થાવસ્થામાં મૂર્ધામાં એ છેદ સ્પષ્ટ જોવો કેપાય છે.

નેત્રે નામગિતિ વિચિત્ર કળે સ્વપ્ન સમાપરેત્ ।

સુષુપ્ત દ્વયસ્થ તુ તુરીય તદ્વિલક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

આ પ્રદોષનિબંધમાં લખેલું છે કે જાત્રત અવસ્થામાં નેત્રમાં, સ્વપ્ન
સમયે કંઠમાં તથા સુષુપ્તિ સમયે હૃદયમાં જીવ રહે છે. પ્રકૃત મંત્રમાં જાત્રત,
સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાઓને સ્વપ્ન એટલા માટે કહેવામાં આવ્યું છે
કે પરમાર્થ જ્ઞાનથી રહિત હોવાને કારણે અજ્ઞાનીની જાત્રત અવસ્થા પણ સ્વપ્ન
જેવી છે, એટલે કે સંસારમાં જે જાગે છે, તેનું એ જ્ઞાન સંબંધી જાગવાની
અવેદના એ સ્વપ્ન છે. ૧૨.

અધ્યારોપને કહીને હવે અપવાદ કહેવામાં આવે છે, યથા—

સ जातो भूतान्यभिर्व्यैख्यत् किमिहान्यं वावदिपदिति ।

સ एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत्तममपश्यदिदमदर्श मितो ३ ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ—પરમાત્મા દેહમાં પ્રવિષ્ટ થઈને અવસ્થાત્રયથી સંયુક્ત થઈ સંસારી બની ગયો. એટલે કે શરીરમાં પ્રવેશ કરીને જીવંતપણી ઉત્પન્ન થયેલા એ પરમેશ્વરે જૂતોને તાદાત્મ્ય ભાવથી પ્રદક્ષ્ય કર્યાં. પછી ગુરૂકૃપાથી ભાધ થતાં ‘અહીં મારા સિવાય અન્ય કોણ છે’ એમ કહ્યું તથા ‘મેં આ મારા આત્મ સ્વરૂપને જોઈ લીધું છે’ એવી રીતે તેણે આ પુરૂષનેજ પૂર્ણતમ બ્રહ્મરૂપે જોયો.

વિં વિં ભાષ્ય—એ અંતઃકરણવિશિષ્ટ ચૈતન્યાત્માએ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થઈને સંપૂર્ણ જૂતોમાં ‘હું અનુભ્ય છું’ ‘સુખી છું’ ‘દુઃખી છું’ એ પ્રકારે તાદાત્મ્યભાવથી સ્પષ્ટ બજ્યું, તથા કહ્યું કે આ શરીરમાં મારાથી ભિન્ન અન્ય આત્મા નથી. તેણે તે પુરૂષનેજ અર્થાત્ પોતાનેજ આકાશના સમાન વ્યાપક પરિપૂર્ણ વિશ્વરૂપ દેખ્યો, તથા કહ્યું કે ‘સ્વરૂપનું દર્શન કર્યું’ છે. અર્થાત્ ‘ઇદમ્’ આ શબ્દનું વાચ્ય જે સાક્ષાત્ અપરાક્ષ સર્વાન્તર્યામી બ્રહ્મ છે, તેને અપરાક્ષરૂપથી જોયું છે. ૧૩.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં ‘ઋતિ’ આ શબ્દના અંતર્ગાં જે પ્હુત ઉચ્ચારણ છે. તે સિચાર પ્રદર્શિત કરવાનું આર છે. લોકમાં કોઈ ઘણા કઠણ કામની સિદ્ધિ થઈ જતાં પોત્તાર કરાને કહેવાનો ચાલ છે, તે પ્રમાણે અહીં પણ પ્હુત ઉચ્ચારણ કરેલું છે. ૧૩.

જે જીવંતપણી સર્વની અંદર રહેનાર છે, તે બ્રહ્મને ‘ઇદમ્’ આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ અપરાક્ષરૂપથી જોયું હતું, પરાક્ષરૂપથી નહીં—

તસ્માદિદન્દ્રો નામેદન્દ્રો હ વે નામ । તમિદન્દ્રં સન્ત-
મિન્દ્ર ઇત્યાચક્ષતે પરાક્ષેણ । પરાક્ષપ્રિયા ઇવ હિ દેવાઃ
પરાક્ષપ્રિયા ઇવ હિ દેવાઃ ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ—તેથી પરમાત્માનું નામ ‘ઇદન્દ્ર’ પાડ્યું. એ ‘ઇન્દ્ર’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે જો કે તેનું નામ ઇન્દ્ર છે, તોપણ બ્રહ્મ લોક તેને ‘પરાક્ષરૂપે’ ‘ઇન્દ્ર’ કહે છે. કારણ કે દેવતાલોક પરાક્ષપ્રિયજ હોય છે, દેવતા પરાક્ષપ્રિયજ હોય છે.

વિં વિં ભાષ્ય—‘યઃ ઇદમ્દ્રઃ પર્યાવિ’ જે આ શરીરને આરો રીતે જોઈ શકે છે, તે ‘ઇદન્દ્ર’ નામ હોતજ છે. એ ‘ઇન્દ્ર’ નામવાળા પરમાત્માને, બ્રહ્મ-જ્ઞાની પુરૂષ અત્યંત પૂજ્ય હોવાથી, તથા તેનું પ્રત્યક્ષ નામ હોવાના બાધથી વ્યવહારમાં પરાક્ષની સાથે પ્રેમ કરે છે, દેવતા પરાક્ષ પ્રિયજ હોય છે. ૧૪.

વિશેષ—‘પરાક્ષપ્રિયા હિ દેવાઃ’ એ વાક્યને જોવાર કહેવાનો અભિપ્રાય

એ છે કે ઉપકૃષ્ટ કથન સત્ય છે. બીજી વાત એ છે કે અધ્યાયની સમાપ્તિ પણ થાય છે. જગતમાં પ્રતિષ્ઠિત લોકો પ્રતિ આચાર્ય, ગુરુ, પંડિત, મોનિય, અગ્નિહોત્રી, વાજપેયી તથા મહારાજ, સાહેબ આદિ શબ્દોનો વ્યવહાર કરવાનું ઉચિત મનાય છે. કારણ કે એ આચાર્ય આદિને, દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત આદિ નામોથી સંબોધન કરવાનું પ્રિય મનાતું નથી. તે પ્રમાણે અહીં સર્વથી મોટા પ્રતિષ્ઠિત મહાન ધર્મગુરુ સાક્ષાત નિજ 'કુન્દ્ર' નામથી વ્યવહાર ન કરીને તેજ અર્થનું બોધન કરનારું 'પ્રોક્ષ' નામ 'કુન્દ્ર' રાખી લીધું. નિજ નામની અપેક્ષા નામાન્તરથી જ પ્રોક્ષ થાય છે. સર્વ નામાન્તર વર્તોના પરિવર્તનથી થાય છે ૧૪. અંક ત્રીજો તથા અધ્યાય પહેલો સમાપ્ત.

—ૐ—

અધ્યાય બીજો

અંક પહેલો

આ પ્રમાણે અધ્યાયોપ અપવાદોથી નિર્મપ્રત્ય આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરીને જ્ઞાનનો હેતુ જે વૈજાગ્ય છે તેની સિદ્ધિને સારૂ 'માનસ્ય' શબ્દથી કહેલી વિભક્તરૂપ પૂર્વોક્તિ જીવાવસ્થા કહે છે. યથા—

પુરુષે હ વા અયમાદિતો ગર્ભો ભવતિ । યદેતદ્રેતસ્ત-
દેતસ્તર્વેભ્યોઽક્ષેભ્યસ્તેજઃ સંભૂતમાત્મન્યેવાત્માનં વિભર્તિ ।
તદ્યદા સ્ત્રિષાં સિચ્ચસ્પૃથૈનજ્જનયસિ તદસ્ય પ્રથમં જન્મ ॥૧॥

બાવાર્થ—સર્વથી પહેલાં આ સ્થૂળશરીર પુરૂષશરીરમાં ગર્ભરૂપે સ્થિત રહે છે. આ જે રેત વીર્ય છે તે અન્નમય પિંડના સર્વ અંગોથી ઉત્પન્ન થયેલો સાર છે આ આત્મારૂપ તેજનું પુરૂષ પોતાના શરીરમાજ પોષણ કરે છે. પુરૂષ બ્યારે સ્તુકાળમાં વીર્યને સ્ત્રીરૂપ અગ્નિમા સિચે છે, ત્યારે તેને ગર્ભા વસ્થામાં ઉત્પન્ન કરે છે. એ સિચન તેનો પહેલો જન્મ છે. ૧.

વિ. ૦ વિ. ૦ બાબ્—દશમા દ્વારને વિદીષ્ય કરીને પ્રસિદ્ધ, જીવભાવને પ્રાપ્ત આત્માનું શરીર અન્ન દ્વારા પિંડના વીર્યમાં આવીને સ્થિત થાય છે. એ સ પૂણ્ય અંગોનો સાર છે, જે તેનું સંરક્ષણ કરે છે તે ઓજસ્વી થાય છે. મનુષ્ય પોતાના શરીરના સારરૂપ વીર્યને પોતાનામાજ ગર્ભની પેઠે ધારણ કરે છે. સ્તુકાળમાં સ્ત્રી તેને ધારણ કરે છે કાળાન્તરે તે જીવાન્તર વિશિષ્ટ મનુષ્ય શરીરથી ઉત્પન્ન થાય છે. સિચન સમ્યક્ષ પુરૂષ સ્થાનમાથી નિકળતું એ પ્રથમ જન્મ છે. ૧.

વિશેષ—મનુષ્યે, વિશેષે કરીને જીવાનુ-અનુક્રમે પોતાની ઉત્પત્તિના તત્ત્વને બાણવું આપરચક છે. જેને જેટલું તત્ત્વમાન થયે તેટલોજ તે દુઃખોથી બચે. કેટલાક જીવ સૂચ્ય અંદર આદિ બોધમાંથી આવીને પૃથ્વી જીવર જન્મ લે છે. તેઓ વર્ષાદિ દ્વારા પૃથ્વી જીવર, ત્યાંથી ઓપણિયોમાં, ત્યાંથી અન્નરસ રૂપિશદિ ખાતુઓમાં યઈને પુરુષ શરીરના વીર્યની સાથે મર્માશયમાં પ્રવેશ કરીને પ્રગટ થાય છે, તેને બાણવો બોધએ. ૨.

એ બાણ વસ્તુ કદાચ ન યઈને તાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત કરી લે છે, તે કહે છે, યથા—

તત્ત્વં જ્ઞિયા આત્મભૂતં ગચ્છતિ । યથા સ્વમજ્ઞં તથા ।
તસ્માદેનાં ન હિનસ્તિ । સાઽસ્યૈતમાત્માનમત્રગતં ભાવ-
યતિ ॥ ૨ ॥

સાવાર્થ—જે પ્રકારે હાથ પગ આદિ આપણા શરીરના અવયવ હોય છે, તેજ પ્રકારે એ વીર્ય સ્ત્રીના આત્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ બળ છે. એટલે કે તાદાત્મ્યભાવાપન્ન થઈ બળ તેથી તે સ્ત્રીશરીરને ખીણ પહોચાડતું નથી. એ ગર્ભિણી પતિના આત્માને ઉદરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો બાણીને ગર્ભને અનુકૂળ વર્તાવ કરતાં તેનું પાલન કરે છે. ૨.

વિં વિં સાધ્ય—માતાના ઉદરમાં પ્રાપ્ત થએલો જીવ તેનાં સ્તન આદિ-કોની જેઠે તેના અંગજીવ થઈ બળ છે, તેથીજ તે માતાને અન્ય કાંઈ આદિની જેઠે કલેશહાયક થતો નથી. માતા તેની અનુકૂળ અન્નપાનાદિ દ્વારા પૂરી રક્ષા કરે છે. ૨.

વિશેષ—અન્યનું વીર્ય સ્ત્રીને તાદાત્મ્ય યઈને કદા પહોચાડતું નથી, એ વિષયમાં કહેવાનું કે જેમ મજા, ઉદર શૂળ તથા શિશોન્મથા આદિ સ્ત્રીના પોતાના શરીરથી ઉત્પન્ન થનારા કષ્ટો હોય છે, તેજ પ્રભાવે ગર્ભવૃદ્ધિ તથા પ્રસવ આદિને કલેશ તો થાય છે જ. પરંતુ બાણ (વીર્ય) થી જેનું કદા થાય છે તેનું કદા નથી થતું. ગર્ભ પારણથી તો સ્ત્રીએ હર્ષ થતો જોવામાં આવે છે, એ તેમની તકલીફ તપસ્વિયોના તપ કરવાના સમયના જેવી છે. ૨.

સા ભાવયિત્રો ભાવયિતવ્યા ભવતિ । તં સ્ત્રો ગર્ભ
 વિભર્તિ । સોઽય ઇવ કુનારં જન્મનોઽગ્રેઽધિભાવયતિ । સ
 યસ્કુમારં જન્મનોઽગ્રેઽધિભાવયત્યાસ્માનમેવ તન્નાવયત્યેપાં
 લોકાનાં સન્તત્યા । ઇવં સન્તતા હીમે લોકાસ્તદસ્ય
 દ્વિતીયં જન્મ ॥ ૩ ॥

વાર્થ—તે પતિના ગર્ભભૂત આત્માનુ પાલન કરે છે, તેથી તે
 ગર્ભાધી સ્ત્રી પોતાના પતિ દ્વારા પાલનીય છે, કારણ કે સ્ત્રી ગર્ભાધાનની વિધિથી,
 પદ્યાદિ દ્વારા યુક્ત આહાર નિહારથી ગર્ભનું પોષણ કરે છે, તેથી તે સમયે
 પતિએ તેની સાવધાનતા પૂર્વક રક્ષા કરવી ઉચિત છે. તથા એ પિતા ગર્ભની
 ઉત્પત્તિથી પહેલાં, બરાબર ઉત્પત્તિના સમય તથા ઉત્પત્તિ પછી તે કુમારને
 ભાત કરાડિથી સંસ્કૃત કરે છે. પિતા જે પુત્રોના સંસ્કાર કરે છે. તે એ પ્રકારે
 એ લોકોની—પુત્રપોત્રાદિકોની વૃદ્ધિથી તે પોતાનાજ સંસ્કાર કરે છે. કારણ કે
 એ લોક એજ પ્રકારે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થએલા છે. એ સંસારી જીવનો એ બીજો
 જન્મ છે. ૩,

વિં વિં વાખ્ય—આ પિતારૂપ મનુષ્યને કલેશ આપનારા વીર્યરૂપ
 પુત્રને સ્ત્રીએ ગર્ભમાં કારણ કયો છે, તેથી ઉપકાર કરનારી સ્ત્રીનું પતિએ પણ
 અનેક અનુકૂળ વસ્ત્રાચ્છાદન દ્વારા સદા પોષણ કરવું ભોધ્યું. પિતા પુત્રો-
 ત્પત્તિથી પૂર્વે, પ્રયવશાનમાં તથા તે પછી પણ આસ્ત્રોક્ત જે સંસ્કાર કરે છે,
 તે એ સંસ્કારથી પોતાનુંજ પાલન કરે છે. કારણ કે એ સર્વલોક એજ પ્રકારે
 પુત્રોત્પાદન આદિ દ્વારા રક્ષિત થાય છે. માતાના ગર્ભથી બહાર નિઃગતું એ
 જીવની બીજી અવસ્થા છે. ૩.

વિશેષ—આ મોક્ષ પ્રકરણમાં પુત્રોત્પત્તિનો પ્રયત્ન ભોધને એ ન
 સમજી લેવું ભોધ્યું કે પુત્રોત્પત્તિ મોક્ષનું સાધન છે. એ શુભ લોકનુંજ
 કારણ છે, યુક્તિનું નહીં. હા એ વાત તો કે પિતા પુત્રનો સંસ્કાર કરશે. તે પુત્ર
 પોતાના પુત્રનો સંસ્કાર કરશે, પછી તે પણ પોતાના પુત્રને સંસ્કારી બનાવશે,
 એ પ્રમાણે પરંપરાથી સંસ્કૃત બની મુખ્યત્વે ઉપાસે કારણે પ્રભુપિતાના
 અધિકારી થઈ શકે છે. ૩.

સોઽસ્વાયસારમા પુણ્યેભ્યઃ કર્મભ્યઃ પ્રતિધીયતે ।

અથાસ્યાઽયમિતર આત્મા કૃતકૃત્યો વયોગતઃ પ્રૈતિ । સ
ઇતઃ પ્રયત્નેવ પુનર્જાયતે તદસ્ય તૃતીયં જન્મ ॥ ૪ ॥

ભાવार्થ—આ પિતાનો એ પુત્રરૂપ આત્મા પિતાના સ્થાન ઉપર પુનઃ
કર્મો કરવાને સાડે ઘરમાં પિતાનો પ્રતિનિધિ થાય છે. તે પછી તેનો એ [પત્ન
રૂપ આત્મા કૃતકૃત્ય થઇને વૃદ્ધાવસ્થામાં અહીંથી નિકળી જાય છે. અહીંથી
ગયા પછીજ તે કર્મો ફળને લોખવવાને સાડે ફરી જન્મ લે છે. એજ એનો
ત્રીલો જન્મ છે. ૪.

વિ० વિ० ભાષ્ય—“જાત્મા યં જાયતે પુત્રઃ” એ ન્યાયે પિતાનું ‘એક
પોતાનું તથા ખીજું પુત્રનું’ એમ બે શરીર થાય છે. એ બંનેમાં નવીન, કાર્ય—
સમ પુત્રનું શરીર. શુભ કર્મો કરવાને સાડે ઘરમાં પિતાનો પ્રતિનિધિ થાય છે.
પિતા ઝાઝાત્રયથી સુક્રા થઇ કૃતાર્થ થઇને વૃદ્ધ થતાં મરી જાય છે. મરણે પછી
બીજા શરીરમાં, જે માતાપિતાના રત્નેવીર્યથી ગર્ભમાં તૈયાર રહે છે તે
“વૃણજલોકા” ન્યાયથી તેમાં પ્રવેશ કરે છે. આ જીવનો ત્રીલો જન્મ છે. ૪.

વિશેષ—પ્રકૃતમાં જે બે જન્મ કહેલા છે, તે પુત્રના કહે છે, એ ત્રીલો
જન્મ પણ પુત્રનોજ કહેવો લેઇએ, પિતાનો નહીં. એ કહેવું તે ઠીક છે, પણ
પિતા પુત્રથી અલેદ છે—એકાન્ત વિનિશ્ચયથી એમ કહેવામાં આવેલું છે. અહીં
ત્રણે જન્મોની વારંવાર આવૃત્તિનું વચ્ચેનું સંચાર વિરક્તિ સચિત કરવાને સાડે
છે. જીવો—પિતાના શરીરમાં અત્યંત અપવિત્ર વીર્યરૂપમાં સ્થિતિ, તે પછી
મૂત્રેન્દ્રિયથી બહાર નિકળવું, તે પછી મળ-મૂત્રથી બરેલા માતાના પેદમાં બિણા
કમિની પેદે રહેવું અને તે પછી યોનિથી બહાર નિકળવું, એ કેટલું કષ્ટ છે ?
તેનાથી વધીને બીજી વેસાગ્યનું શું કારણ હોઇ શકે ? ૪.

પૂર્વોક્ત નિહિત ચંસારનો વિનાશ, જ્ઞાન વગર થઈ શકતો નથી. તત્ત્વ
જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ થાય છે. તે દેખાડવાને સાડે મન્ત્ર ઉદાહરણ આપે છે.

તદુક્ષ્મૃપિણા । ગર્ભે નુ સજ્જન્વેપામધેદમહં દેવાનાં
જનિમાનિ વિશ્વા । શતં ત્વા પુર આયસીરરક્ષન્નધઃ શ્યેનો
જવસા નિરદીયમિતિ । ગર્ભં ઇવૈતચ્છયાનો વામદેવ ઇવ-
મુવાચ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—એજ વાત ઋષિએ મંત્રમાં પણ કહી છે—“મેં ગર્ભમાં રહીને જનનની વૃત્તિએને અથવા ઋષિ આદિ દેવતાઓના જન્મોના વૃત્તાંતને ભણી લીધાં હતાં. મને અનેક લોકોના સમાન અસેધ શરીરરૂપે પુત્રિઓના પાંજરામાં બંધ કરેલા પક્ષીના સમાન, રક્ષા કરીને રાખેલો હતો. પરંતુ હું સંસારરૂપી ફાંસીમાંથી નીચે નજર કરતો, અર્થાત્ ઉપરના લોકોના સુખ તરફ ધ્યાન ન આપનાં નીચેના લોકોના કષ્ટ તરફ ધ્યાન આપતો, આત્મજ્ઞાનના, શક્તિ રૂપ વેગથી બાજ પક્ષીની જેમ ભળ કાપીને નિકળી આંખો છું” વામદેવે ગર્ભમાં રહેતાંજ એવું કહેલું હતું. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—વામદેવજીએ કહ્યું હતું કે, મેં માતાના ગર્ભમાં રહેતાંજ એ ભણી લીધું હતું કે ઋષિ, વામુ, આદિ દેવતાઓની ઉત્પત્તિ પર-માત્માથી જ થયેલી છે. આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના પહેલાં હોખંડના પાંજરામાં ચોરની પેઠે સૂકડો જન્મોના શરીરમાં બંધાએલો પડેલો હતો. પણ હવે હું એ ભળને કાપીને બાજની પેઠે સંસારની ભળમાંથી નિકળી આંખો છું. ૫

વિશેષ—માતાના ગર્ભમાં જ્યાં શ્રવણાદિ જ્ઞાન સામગ્રીનો અભાવ છે, ત્યાં વામદેવને જ્ઞાન કેવી રીતે થયું ? તેનો ઉત્તર એ છે કે, પૂર્વ જન્મેમાં જ શ્રવણાદિક કરેલાં હતાં, તે સામગ્રીથી જ્યારે પ્રતિબંધક નિવૃત્ત થઈ ગયાં ત્યારે ઋષિને જ્ઞાનોત્પત્તિમાં શો બાધ આવે ? ૫.

આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનના દોષશૂન્ય ફળનું બોધન કરવાને સારૂ વામ-દેવે જે જ્ઞાન ફળ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેને દેખાડે છે, યથા—

સ યવં વિદ્વાનસ્માચ્છરીરમેદોદૂર્ધ્વં ઉત્કમ્ભામુષ્મિન્
સ્વર્ગે લોકે સર્વાન્ કામાનાપ્ત્વામૃતઃ સમભવત્ સમ-
ભવત્ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—એ વામદેવ ઋષિ આત્મતત્ત્વને ભણીને પ્રારબ્ધકર્મના ક્ષીણ થતાં એટલે કે દેહનું પતન થતાં ઉત્કમણ કરીને પરમાત્મજીવને પ્રાપ્ત થઈ, તે સ્વર્ગલોકમાં કે નૈ ઇદ્રિયોનો વિષય નથી એવા સ્વપ્રકાશમાં, સર્વ કામનાઓ ને પ્રાપ્ત કરી અમર થઈ ગયા, અમર થઈ ગયા. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—એવું ભણવાવાળા એ વામદેવ ઋષિ પરમાત્મજ્ઞાનની શક્તિથી આ સત્તર જન્મને છોડીને પરમાર્થ સ્વરૂપ થઈ ગયા. અર્થાત્ બધો-

ગતિ રૂપ સંસારથી નિકળીને, નિર્મળ, અજર, અમર, અનંત, એકરસ, સ્વ-સ્વરૂપમૂલ સ્વર્મલોકમાં આત્મજ્ઞાનદ્વારા સકલ કામનાઓને હસ્તગત કરીને અમર થઈ ગયા. ૬.

વિશેષ—‘સ્વર્ગે લોકે’—વામદેવ ઇન્દ્રિય ગોચર, નિરતિશય, બ્રહ્માનંદરૂપ સ્વપ્રકાશમાં તૈત્તિરીયોપનિષદ્માં કહેલા સાવભામથી લઈને હિરણ્યગર્ભપર્યંત આનંદોની પ્રાપ્તિ કરીને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવથી દેહાન્તર સંબંધના અભાવને કારણે, દેહપ્રાણવિયોગરૂપ મરણથી રહિત થઈ ગયા. ‘સમમત્’ ‘સમમત્’ એ દ્વિશક્તિ વામદેવના આત્મજ્ઞાનની પરિસમાપ્તિ દેખાડવાને સાડ છે. ૬.

ખંડ પહેલો અધ્યાય બીજો સમાપ્ત.

અધ્યાય ત્રીજો

ખંડ પહેલો

શ્રુતિ દ્વારા વામદેવ આદિ આચાર્યોની પરંપરાથી પ્રકાશિત તથા બ્રહ્મવેત્તાઓની સભામાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ, બ્રહ્મવિદ્યારૂપ સાધનથી બનેલા સર્વાત્મભાવરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા આધુનિક સુમુક્ષુ તથા બ્રહ્મજ્ઞાનુ પ્રાણ્ય લોક, શુભભાવ પર્યંત, સાધ્ય-સાધનરૂપ અનિત્ય સંસારથી નિવૃત્ત સ્વાની ઇચ્છાથી પરસ્પર વિચાર કરતા પૂછે છે—

કોડયમાસ્મેતિ વયમુપાસ્મહે । કતરઃ સ આત્મા येन
वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन
वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ॥ ૧ ॥

સાવાર્ય—હું ‘એ આત્મા છું’ એમ કહીને જેની ઉપાસના કરે છે, તે કોણ છે ? જે ઇન્દ્રિયો દ્વારા લોક ફળને દેજે છે, જેનાથી સાંભળી શકાય છે, જેનાથી સુંઘી શકાય છે, જેનાથી વાક્યનું ઉચ્ચારણ કરી શકાય છે, એટલે કે જેનાથી ‘વાણીનું’ વિરલેખણ કરવામાં આવે છે, તથા જેનાથી સ્વાદ લેવાય છે, તે કયો આત્મા છે ? ૧.

વિં ૦ વિં ૦ વાઘ્ય—જે આ ‘જહમ્ પ્રત્યય’ નો વિષય આ ત્યા છે, જેની ઉપાસના કરીને વામદેવ સમિ અમર થઈ ગયા, તે આત્માને જાણવાની ઇચ્છાથી એક બીજા લોક પરસ્પર પૂછે છે— જાતમા વા રૂમેક પનામ જાણીત્’ આ શ્રુતિમા, નિરૂપાધિક આત્માનું તથા ‘સ પતમેવસીમાન વિવાર્ય’ એમાં સોપાધિક આત્માનું શવષ્ઠ છે, તેમનામાં પ્રત્યક્ ચેતન આત્મા કોણ છે, કે જેની હેતુ ઉપાસના કરીએ ? કાષ્ઠાદિમાં અગ્નિની પેઠે અહં પ્રત્યયગમ્ય ચેતન આત્માનું સામાન્યરૂપ તો પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ જે વિશેષરૂપથી આત્મા અપ્રગટ છે, તેને કહે છે—જેમ જુદાં પાત્રોમાના જળમા સૂર્ય પ્રતિબિંબ જુદા જુદા માલમ પડે છે, તેમજ બાહ્ય કર્ણો—ઈદ્રિયોમાં પણ ચેતનનું પ્રતિબિંબ પૃથક્રૂપથી અભિવ્યક્ત થાય છે. જે ચક્ષુ ઇદ્રિયથી અભિવ્યક્ત ચેતન દ્વારા ઇદ્રિયાદિ સંજ્ઞાતનો અભિમાની લોકિક પુરૂષ રૂપને દેખે છે, તેજ ચેતન આત્મા છે. એજ પ્રમાણે જે શ્રોત્રેન્દ્રિયે કરીને, જે શાસ્ત્રેન્દ્રિયે કરીને, જે વાગિન્દ્રિયે કરીને તથા જે રસના ઇદ્રિયે કરીને અભિવ્યક્ત ચેતન દ્વારા, ચન્દ્ર, ગંધ, ગોલ ચાલ તથા રસનો અનુભવ કરે છે તેજ ચેતન આત્મા છે. ૧.

વિશેષ—એક જાણ તથા બીજો જીવ, એ બેમાંથી ઉપાસના કરવા જેવો છે કોણ ? આત્મા તો જ ને છે. આત્મજ્ઞાન વિના કલ્યાણ નથી. ઇચ્છા, દ્રેષ, ભય, મોહ, ક્રોધ, તૃષ્ણા, નિદ્રા તથા મળમૂત્રની પીડા, એ આઠ દોષોથી સંસાર વ્યાપ્ત થઈ રહેલો છે, આત્મજોષશૂન્ય પુરૂષના એ આઠ દોષ અચિન્તિત્વ છે. હવે અતિ સૂક્ષ્મમાં એ આઠ દોષોની વ્યાપકતા જણાવે છે—

(૧) ઇચ્છા—સાત્વિક, રાજસ તથા તામસ ભેદથી પુરૂષ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. સાત્વિક મોહની ઇચ્છા કરે છે, રાજસ, મોહ તથા વિષય જ નેની ઇચ્છા કરે છે તથા તામસ કેવળ વિષયોની ઇચ્છા કરે છે. ઇચ્છા વિના કોઈ જીવ નથી.

(૨) દ્રેષ—સાત્વિક પુરૂષ વિષયોનો દ્રેષ કરે છે, રાજસ ચતુષ્કોનો તથા તામસ ચતુષ્કો, મિત્રો તથા સંતજનોનો દ્રેષ કરે છે. દ્રેષ વિના કોઈ નથી.

(૩) ભય—સાત્વિક મનુષ્યને પ્રમાદનો, રાજસને ચમરાજનો તથા તામસને રાજનો તથા રાજપુરૂષોનો ભય હોય છે ભયથી પણ કોઈ બચેલું નથી.

(૪) મોહ—સાત્વિક મનુષ્યને આત્માના અજ્ઞાનરૂપ મોહ છે, રાજસને

શાસ્ત્રવિદ્યા તથા આત્માના અજ્ઞાનનો તથા તામસને સર્વ વિષયોમાં અજ્ઞાનથી મોહ છે.

(૫૬-૭-૮) ક્રુષા, તૃષા તથા નિદ્રા—એ દોષ સાત્ત્વિક રાજસ તથા તામસ ત્રણે પુરૂષને સમાન છે. મળ-મૂત્રાદિ પીઠ પશુ સર્વને સમાન છે. આ દોષાદ્ય આત્મગત વિના કદાપિ નિવૃત્ત થતું નથી. તેથી જ્ઞાસા કરેલી છે કે ‘હું જેની ઉપાસના કરીએ, તે આત્મા કોણ છે ? ૧.

પ્રથમ જે એકજ, અનેક પ્રકારના વિભિન્નોનું કારણ બતાવેલું છે તે કોણ છે ? એ વિષયમાં કહે છે, યથા—

यदेतद्बृहदयं मनश्चैतत् । संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं
प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः
क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नाम-
धेयानि भवन्ति ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે આ હૃદય છે, તેજ મન છે. સંજ્ઞાન, (ચૈતન્યરૂપ), અજ્ઞાન, (ઇન્દ્રિયાવ, પ્રભુતા) વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન, મેધા, દૃષ્ટિ, ધૃતિ, મતિ, મનીષા, જૂતિ (શ્રદ્ધાદિ નિમિત્તક હ.ખ), સ્મૃતિ, સંકલ્પ, ક્રતુ, અસુ (પ્રાણ), કાળ તથા વશ (મનોરથ વસ્તુઓની સ્પર્શાદિની કામના) એ સર્વ પ્રજ્ઞાનના નામ છે. ૨.

વિં વિં સામ્ય—આ મંત્રમાં આત્માના નામોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, યથા—

(૧) હૃદયમાં આત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે, સશુષ્ણુ નિર્જીવરૂપથી આત્માની ઉપાસના પણ હૃદય દેશમાં થાય છે, તેથી આત્માનું પ્રથમ નામ ‘હૃદય’ છે. (૨) આત્મા સર્વનું મનન કરે છે, તથા મનન કરવાથીજ આત્માનો નિશ્ચય થાય છે, એ જ કારણથી આત્માનું નામ ‘મન’ પણ છે. (૩) પોતાના કલિપત જગતનો પ્રકાયક હોવાને કારણે ચૈતનનું ‘સંજ્ઞાન’ નામ છે. (૪) સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, વરુણ, યમ, તથા કુળેશદિ સર્વને આગ્રામાં રાખવાને નિમિત્તે આત્માનું નામ ‘આજ્ઞાન’ છે. (૫) ગીત, વાદ તથા ચોસક-કળાઓનો જ્ઞાતા હોવાથી આત્માનું નામ ‘વિજ્ઞાન’ છે. (૬) વર્તમાન પદ્ધતિને બાલુવાને કારણે તેનું નામ ‘પ્રજ્ઞાન’ છે. (૭) અંશતા અર્થેને શારણ કરનાર હોવાથી

આત્માને 'મૈયા' કહેલી છે. (૮) ઘટાદિકોનો પ્રકાશક હોવાથી આનંદરૂપ આત્મા 'દ્રષ્ટિ' નામે જોળખાય છે. (૯) જે અંતઃકરણની વૃત્તિથી દુષ્કૃતિ થએલો પુરુષ ઇન્દ્રિયોને પારણ કરે છે, તદ્વૃત્તિવિશિષ્ટ આત્માનું નામ 'મૃતિ' છે. (૧૦) સર્વ પ્રાણિયોના હૃદયમાં સ્થિત હોઈને શુભાશુભનો ગાતા હોવાથી તે 'મતિ' નામવાળો છે. (૧૧) સંકલ્પ વિકલ્પાત્મક મનને આધીન કરનારી જે બુદ્ધિની વૃત્તિ છે, તદ્વિશિષ્ટ આત્માને 'મનીષા' કહે છે. (૧૨) આત્માત્માદિ ત્રિવિધ દુઃખજન્ય જે અંતઃકરણની વૃત્તિ છે, તેનો પ્રકાશ હોવાથી તે 'મૃતિ' કહેવાય છે. (૧૩) ભૂત પદાર્થોનું સ્મરણ કરનારી વૃત્તિની સાથે મળેલો હોવાથી તેનું 'સ્મૃતિ' નામ પડ્યું છે. (૧૪) શુકલ પીત, રક્તાદિ અનેક રૂપોથી આત્માજ સંકલ્પ કરે છે, તેથી તે 'સંકલ્પ' નામવાળો થઈ ગયો છે. (૧૫) ઘટાદિકોનો નિશ્ચય કરનાર હોવાથી તેનું 'કતુ' નામ છે. (૧૬) પોતાની સમીપતાથી પ્રાણોમાં ચેષ્ટા કરનાર હોવાથી તેને 'અમુ' કહે છે, (૧૭) અપ્રાપ્ત વિષયની તથા દુઃખ નિવૃત્તિની ધ્વજાને કારણે તે 'કામ' કહેવાય છે. (૧૮) તથા મનોરૂપ વસ્તુઓના મુખની અભિલાષ વૃત્તિનો પ્રકાશક હોવાથી તે આત્માનું 'વશ' નામ પડી ગયેલું છે. ૨.

વિશેષ—પૂર્વોક્ત જેટલી અંતઃકરણની વૃત્તિઓ છે, તેમનાથી આત્મા ભિન્ન છે, એ સર્વ વૃત્તિઓમાં આત્મા પ્રતિબિંબિત છે. તેથી એ સર્વ તે તે વૃત્તિની ઉપાધિદ્વારા લક્ષિત ચેતનના નામ છે, ઉપાધિભિન્નિર્મુક્તનું નહીં. વસ્તુતઃ યાવત્ ભૂતભૌતિક પ્રપંચ આત્માથી અતિરિક્ત નથી. દેવહત્ત, યદ-હત્ત, ઘટ, પટ, તથા વૃક્ષાદિ એ સર્વનામ આત્માના છે. અંતઃકરણમાં સાક્ષી રૂપથી આત્માના પ્રથમ નિશ્ચયને સાક્ષ, ઉક્ત નામોનું કથન કરવામાં આવેલું છે. વાસ્તવમાં સર્વનામ આત્મદેવનાંજ છે. ૨.

આ મંત્રમાં વત્પદાર્થના વિચારમાં આત્માનો નિર્ણય દેખાડે છે.

एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि
 च पञ्च महामूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीषी-
 त्येतानीमानि च क्षुद्रमिधायीव बीजानीतराणि चेत-
 राणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि
 चाश्वा गावः पुरुषा इस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च ।

પતત્રિ ચ યજ્ઞ સ્થાવરં સર્વં તત્પ્રજ્ઞાનેત્રં પ્રજ્ઞાને પ્રતિષ્ઠિતં
પ્રજ્ઞાનેત્રો લોકઃ પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠા પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ॥ ૩ ॥

સાવાર્થ—આ પ્રજ્ઞાનરૂપ આત્માજી પ્રજ્ઞ છે, એજ ઇશ્વર છે, એજ પ્રજ્ઞ-
પતિ છે, એજ અગ્નિ આદિ સર્વ દેવતા છે. એજ પંચભૂત પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ,
જળ તથા તેજ છે એજ સર્પાદિક કીડા સહિત તેમજ કારણ તથા અન્ય અંડજ,
જરાયુજ, સ્વેદજ ઉદ્ભવજ, અન્ધ, ગૌ, મનુષ્ય તથા હાથી છે. જે કાંઈપણ
તેમનાથી ભુકું એ જગમ ચાલનાર, પતત્રી—કંડનાર, તથા સ્થાવર-પર્વત, વૃક્ષ
આદિ પ્રાણિ વગેરે છે, તે સર્વ પ્રજ્ઞાનેત્ર તથા પ્રજ્ઞાનમાંજ સ્થિત છે, એટલેકે નિર-
પાધિક ચૈતન્યમાંજ વર્તમાન છે. લોક પ્રજ્ઞાનેત્ર છે, પ્રજ્ઞાનામ—પ્રજ્ઞાસિ, એવું એ
બ્રહ્મજ છે. જેનાથી નયન કરી શકાય—કાંઈ જવાય તે નેત્ર મયુ, અર્થાત્ પ્રજ્ઞા
ચૈતન્ય જ નેત્ર વ્યવહારનું કારણ સાધન છે જેનું એવો લોક છે. પ્રજ્ઞાજ તેનું
લયસ્થાન છે અર્થાત્ પ્રજ્ઞા જમતત્રી આશ્રયભૂત છે. તેથી પ્રજ્ઞાનજ પ્રજ્ઞ છે.

વિં વિં સાધ્ય—આ આત્મદેવજ સક્ષમ સમષ્ટિ શરીરનો અભિમાની
બ્રહ્મરૂપ છે. સ્થૂળ સમષ્ટિ શરીરનો અભિમાની વિશદરૂપ છે, આ આત્મા એજ
પોતાના સ્વરૂપને પ્રગટ કરેલું છે, તેથી તે ઇશ્વર છે. આ આત્મા પ્રજ્ઞાપતિ, અગ્નિ,
વાયુ, વરુણ તથા યમાદિ સર્વદેવરૂપ છે, આ પંચભૂત પણ આત્માથી ભિન્ન
નથી. સર્પાદિ જીવજ છવ જે જીવા સર્પાદિકોનું પણ કારણ છે તે સર્વ આત્માથી
ભિન્ન નથી, એ સર્વ આત્માજ છે. અંડજ, પિંડજ, ઉદ્ભવજ, જરાયુજ આદિ
સર્વજ આત્મરૂપ છે. હિરણ્યગર્ભથી લઈને જેટલા સ્થાવર જંગમ છવ છે તે
સર્વ પ્રજ્ઞાનેત્ર છે, પ્રજ્ઞાનેત્રવાળા છે. જેમ શુદ્ધિમાં રજત આરોપિત છે, તેજ
પ્રમાણે પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મમાં સર્વ ઠલ્પિત છે. આ લોક પ્રજ્ઞાનેત્ર છે. ભુદ્ધિરૂપ પ્રજ્ઞા-
બ્રહ્મ ચૈતન, જેના વ્યવહારનું કારણ છે, એવો છે. પ્રજ્ઞાબ્રહ્મ પ્રતિષ્ઠા છે, જેટલે કે
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા સર્વના લયનું સ્થાન ચૈતનજ છે. ચૈતનથી ભિન્ન જગતત્રી
પોતાની સત્તા જેવું કાંઈ નથી. બસ, સર્વ કાંઈ પ્રજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મજ છે. પ્રથમ
જે એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો કે એ આત્મા કોણ છે ? તેનો જવાબ છે કે તે આત્મા-
પ્રજ્ઞાનરૂપ છે. ૩.

વિશેષ—એવું કહેવામા આવ્યું કે તેઓ સર્વજ આત્મરૂપ છે. સર્વને
આત્માએજ સ્વ્યા છે. પરંતુ તેવું રચવું એવુંજ મિથ્યા છે કે જેવા માયાવીના

રહેલા પદાર્થ હોય છે. એ આત્મદેવ સંજ્ઞાતીય, વિજ્ઞાતીય, તથા સ્વગત સેદથી રહિત છે તથા જ્ઞાનરૂપ છે, તેથીજ તે પ્રજ્ઞા તથા પ્રજ્ઞાન કહેવાયો છે. જેમ વૃક્ષનું સંજ્ઞાતીય ધીનું વૃક્ષ છે, પાષાણાદિ વિજ્ઞાતીય છે, તથા પત્ર પુષ્પાદિ સ્વમત સેદ છે, તેમ તેના જેવો ધીન આત્મા નહોવાથી તેમાં સંજ્ઞાતીય સેદ નથી. અજ્ઞાન તથા તેનું કાર્ય તેમાં કલ્પિત છે તેથી વિજ્ઞાતીય સેદ નથી, તથા નિરવશ્ય હોવાથી આત્મામાં સ્વમતસેદ પણ નથી. પ્રજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન સર્વમાં વ્યાપક છે. આ સર્વ લોકોનું પ્રજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન નેત્ર છે. જેમ ચમંભય નેત્ર તથા તેમાં રહેલી નેત્રેન્દ્રિયથી આપણું બહારનું કામ ચાલે છે. તેજ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાનરૂપ નેત્રથી સર્વ વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. માંસમય નેત્ર ગોલક તથા તેમાં સ્થિત ઇન્દ્રિયો જગતનો આશ્રય નથી, પણ એ પ્રજ્ઞાનરૂપ નેત્ર તો સર્વનો આશ્રય છે. એ પ્રજ્ઞાનરૂપ નેત્રજ્ઞ આદીરૂપથી મનુષ્ય, દેવ, અંધર્, પશુ, પક્ષી તથા વૃક્ષાદિકોમાં સ્થિત છે. ૩.

હવે બ્રહ્માત્મેક્યવેત્તાને જે રૂળ થાય છે તે કહે છે.

સ પતેન પ્રજ્ઞેનાત્મનાસ્માલ્લોકાદુત્કમ્યામુષ્મિન્ સ્વર્ગે
લોકે સર્વાન્કામાનાપ્ત્વાઽમૃતઃ સમભવત્ સમભવત્ ॥ ૪ ॥

હરયોમ્

આવાર્થ—એ વામદેવ ઋષિ આ પ્રત્યક્ષ ચેતનરૂપથીજ આ લોકથી આક્રમણ કરી, ઇન્દ્રિયમોચર સ્વર્ગલોકમાં સર્વ ઇન્દ્રિયાઓની પૂર્ણતા કરીને જોટલે કે ઇન્દ્રિયરૂપ પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરીને અમર થઈ ગયા, અમર થઈ ગયા. ૪.

વિ. વિ. શાસ્ત્ર—આ પ્રજ્ઞાનને જે મનુષ્ય બ્રહ્મરૂપથી બાધી જાય, તો નિદ્ધાન વામદેવની ચેદે દેહાદિકોમાં આત્માભિમાનનો ત્યાગ કરીને મુખસ્વરૂપ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ સર્વ કામનાઓને પૂર્ણ કરે છે, જોટલે કે તેને અમૃતત્વની ઉપલબ્ધિ થઈ જાય છે, જેને પામીને સર્વકામનાઓ સંજ્ઞા થઈ જાય છે, તેને પામ્યા પછી કાંઈ પામવાનું બાકી રહેતું નથી. જે પ્રમાણે સનકાદિક તથા વામદેવના ઉપદેશથી ઋષિધારી—વૈશંપ્યાદિ આધનસંપન્ન ઋષિ, જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ ગયા, તેજ પ્રમાણે જે કોઈ પણ અન્ય ઋષિધારી વૈશંપ્યાદિ આધનો દ્વારા એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેશે, તે નિરોધ મુક્તિને પ્રાપ્ત કરશે. તેમાં જ સર્વ સંજ્ઞા નથી. ૪.

વિશેષ—પહેલા મંત્રમાં જીવાત્માની સાથે પરમાત્માની એકતા કહેવામાં આવી છે, તથા આ મંત્રમાં તેના ફળનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ‘સમ-મવત્’ ‘સમમવત્’ એ દ્વિરૂઢિત અધ્યાયની સમાપ્તિસૂચક છે. ઉક્ત આત્મ-તત્ત્વના જીવાત્માઓ, બુદ્ધિઓ તથા અન્ય અધિકારિયોને એ સર્વ ‘સ્વીકાર છે’ તેના જોખનને સારૂ અંતમાં ‘મોમ્’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. અથવા આ શ્રંખલા જે આત્મતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે તેના ઓતાઓના, ‘હું કરણ’ પૂર્વકે દીકરણને સારૂ આ ‘મોમ્’ નું ઉચ્ચારણ છે. વળી એમ પણ છે કે જોમ્ પરમ મંગલવાચક પરમાત્માનું મુખ્ય નામ છે, તેટલું ઉચ્ચારણ શ્રંખલ કાર્યની સમાપ્તિ થતાં જરૂર કરવું જોઈએ, યથા—

મોક્ષારધ્વાડવશન્દઃ દ્વાવેતૌ મદ્ધનઃ પુત્ર ।

કળં મિત્ત્વા વિનિર્યાતૌ વસ્માન્માદ્ગ્નિષ્ઠાવુભૌ ॥

ખંડ પહેલો, અધ્યાય ત્રીજો સમાપ્ત.

ૐ વાહ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિ-
તમાવિરાવીર્મ યધિ । વેદસ્ય મ આણીરુથઃ શ્રુતં મે મા
પ્રદાસીઃ । અનેનાધીતેનાહોરાશ્રાન્તંદધામ્યત્ વદિધ્યામિ
સત્યં વદિધ્યામિ । તન્મામવતુ તદ્વક્તારમવતુ । અવતુ
મામવતુ વક્તારમવતુ વક્તારમ્ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ।

ઐતરેયોપનિષદ્ સમ્પૂર્ણ.

પતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ લોકસંશ્રદ્ધી

ગીતાબ્યાસ જગદ્ગુરુ મહામણ્ડલેસ્વર સ્વામી શ્રી ૧૦૮

વિદ્યાનન્દજી મહારાજ દ્વારા વિરચિત વિદ્યા-

વિનોદ નામક ઉપનિષદ્ બાબ સમાપ્ત.

શુભ ભૂયાત્.

શ્રીમદ્ગૌડપાદાચાર્યવિરચિતા—

માણ્ડૂક્યકારિકાઃ

7

બ્રહ્મવિદ્યા પ્રતિપાદક ઉપનિષદોમાં માણ્ડૂક્યોપનિષદ એક અનેરો ભાવ ભજવે છે એ કે તે આકારમાં બહુજ નાનું તથા કેવળ બાર મંત્રોવાળું હોવા છતાં પણ તેમાં જીવ બ્રહ્મની એકતા સરસરીતે ટુંકમાં સમજાવવામાં આવી છે. અને એથીજ હનુમાન પ્રત્યેની શ્રી રામની ઉક્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે કે 'સાણ્દૂક્યમેકમેવાલ મુમુક્ષુણા વિમુક્તયે' મુમુક્ષુ પુરૂષની મુક્તિ માટે એક માણ્ડૂક્યોપનિષદ બસ છે. એટલે કે બીજા ઉપનિષદોની જરા પણ આવશ્યકતા નથી. માણ્ડૂક્યોપનિષદ ઉપર 'ગૌડપાદાચાર્યે' કારિકાઓની રચના કરી છે જે કારિકાઓ અદ્વૈતવાદનું મૂળ છે અને જે કારિકાઓને આધારેજ શ્રી મન્મથ કરાચાર્યે' પોતાના અદ્વૈતવાદનો પ્રચાર જનતાની સામે ફેલાવ્યો છે.

પ્રથમ માણ્ડૂક્યોપનિષદ સાથેજ પરિપાટી પ્રમાણે કારિકાઓ આપવા વિચાર હતો પરંતુ કદ વધી જાય અને કાગળો નિગેરે કદાચ પુરા નહિ પડે એમ ધારી મુલતવી રાખેલ પરંતુ પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની અસિમ અનુકંપાથી એ ક્ષતિ અહિં પુરી થાય કે અને માણ્ડૂક્યોપનિષદનું શેષ રહેલ વ્યાખ્યાન, કારિકાઓ દ્વારા અહિં પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

આ કારિકાના ચાર આમમ, ચૈતન્ય, અદ્વૈત તથા અભાતશાન્તિ એ પ્રમાણે પ્રકરણો છે અને બધા મળી ૨૧૫, શ્લોકો છે જેનું વિવેચન અહિં કરવામાં આવે છે.

આ કારિકાઓની મહત્તા એટલા માટે બાસ જણવામાં આવે છે કે શ્રીમન્મથ કરાચાર્ય' ભગવાને પોતાના પરમશુર ઔઠપાદાચાર્ય'કૃત આ કારિકાઓના આધારેજ અદ્વૈતવાદની સ્થાપના કરી છે. જે અદ્વૈતવાદ આજે સર્વવાદો કરતાં પણ અધિક મહત્ત્વવાળો કે તથા અતિમ સિદ્ધાન્ત છે. માટે આ કારિકાઓનું અભ્યસન કરવું પરમાવશ્યક હોવાથી તે કારિકાઓ વાંચાન્વર સાથે આપવામાં આવે છે:—

અથ આગમપ્રકરણમ્

માણુકયોપનિપદના છઠ્ઠા મન્મંડિયરની કારિકાઓ.

એકજ આત્માના ત્રણ ભેદ :—

બહિઃપ્રજ્ઞો વિમુર્ચિરવો હ્યન્તઃપ્રજ્ઞસ્તુ તૈજસઃ ।

ઘનપ્રજ્ઞસ્તયા પ્રાજ્ઞ એક એવ ત્રિષા સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥

ત્યારે આત્મા સ્થૂલ જહારી જ્ઞાનયુક્ત છે ત્યારે વિશ્વ, સૂક્ષ્મ આન્તર જ્ઞાનયુક્ત છે ત્યારે તૈજસ તથા ઘનપ્રજ્ઞ છે ત્યારે પ્રાજ્ઞ કહેવાય છે,

વૃદ્ધિમાદિમુલે વિશ્વો મનસ્યન્તસ્તુ તૈજસઃ ।

આકારો ચ હૃદિ પ્રાજ્ઞસ્ત્રિષા વેદે વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૨ ॥

વિશ્વસંયત્ક જ્ઞવાત્મા જમણા નેત્રમાં, તૈજસ જ્ઞવાત્મા મનમાં તથા પ્રાજ્ઞ જ્ઞવાત્મા હૃદયકાશમાં રહેવાય છે. એ પ્રમાણે એકજ આત્મા ત્રણ રૂપે સ્થિત છે.

ત્રિવિધ ત્રિગેરે ત્રણના ત્રણ ભોગ :—

વિશ્વો હિ સ્થૂલસૂક્ષ્મ નિત્યં તૈજસઃ પ્રવિવિક્તમુક્ ।

આનન્દમુક્ તથા પ્રાજ્ઞસ્ત્રિષા ભોગં નિવોધત ॥ ૩ ॥

જમદવસ્થાભિમાની વિશ્વાત્મા સ્થૂલ વિધ્યેનો ભોક્તા, સ્વપ્નાભિમાની તૈજસ વાસનામયવિધ્યેનો ભોક્તા, તથા મુદ્રાભિમાની પ્રાજ્ઞ આનન્દનો ભોક્તા છે. આ પ્રમાણે ભોગ પણ ત્રણ પ્રકારના છે એમ જાણો.

સ્થૂલં તર્પયતે વિશ્વં પ્રવિવિક્તં તુ તૈજસમ્ ।

આનન્દશ્ચ તથા પ્રાજ્ઞાં ત્રિષા તૃપ્તિં નિવોધત ॥ ૪ ॥

જળદિ સ્થૂલ ભોગ વિશ્વને, વાસનામય સૂક્ષ્મભોગ તૈજસને, તથા આનન્દ પ્રાપ્તને તૃપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે તૃપ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે એમ જાણો.

ત્રિપુ ધામસુ યદ્ મોહ્યં મોહ્યા યશ્ચ પ્રકીર્તિતઃ ।

વેદૈત્વદુર્ભયં યસ્તુ સ મુઞ્જાનો ન હિપ્યતે ॥ ૫ ॥

હે સોમ, જમત, સ્વપ્ન તથા મુદ્રામાં ત્રણે અવસ્થાઓમાં જે ભોજન તથા ભોક્તા કહેવામાં આવ્યા તે જન્મેને જે જણે છે તે ભોજને ભોગવવા જતાં પણ તેમાં લિપ્ત થતો નથી.

પ્રાણજ બધાની સૃષ્ટિ કરે છે. :—

પ્રમથઃ સર્વમાવાનાં સત્તામિતિ વિનિશ્ચયઃ ।

સર્વં જનયતિ પ્રાણધ્યેર્તોઽશ્ન પુરુષઃ કૃયક્ ॥ ૬ ॥

એ નિશ્ચિતજ છે કે વિષ્ણુના વસ્તુનીજ, ઉત્પત્તિ થાય છે નહિ કે સ્વયંસૃજન કે મૃગજલની. અને સત્વસ્તુની ઉત્પત્તિ કરનાર બ્રહ્માત્મક પ્રાણ છે. તથા વિદ્યાભાસ સ્વરૂપ પ્રાણ, તેજસે તથા વિશ્વની ઉત્પત્તિ ચેતનાત્મક પુરુષ અલગ કરે છે.

સૃષ્ટિના વિષયમાં ભિન્ન ભિન્ન વિકલ્પ. :—

વિભૂતિ પ્રસવં ત્વન્યે મન્યન્તે સૃષ્ટિચિન્તકાઃ ।

સ્વપ્રમાયાસરૂપેત સૃષ્ટિરન્યૈર્વિકલ્પિતા ॥ ૭ ॥

૧) કેટલાક બ્રહ્માનાની વિગૂતિને બ્રહ્મત્વી ઉત્પત્તિ માને છે બ્યારે કેટલાકે બ્રહ્મત્વી ઉત્પત્તિને સ્વપ્ન સમાન માયાસ્વરૂપ સમજેલ છે.

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।

કાલાત્ પ્રસૂતિ મૂલના મન્યન્તે કાલચિન્તકાઃ ॥ ૮ ॥

૨) કેટલાક બ્રહ્માનાની ઈચ્છાને સૃષ્ટિ માને છે. બ્યારે કાલનો વિચાર કરનાર બ્યોતિપિ લોક કાલથી જીવોની ઉત્પત્તિ માને છે.

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का सृष्टा ॥ ૯ ॥

કેટલાક લોકો સૃષ્ટિ ભોગ ભોગવવા માટે છે એમ કહે છે, કેટલાક ગોપાના રમત, ગમત માટે માને છે પરંતુ ખરીરીતે તો આ સૃષ્ટિ કેવલ ઈશ્વરનો કે કુરુણ ઈશ્વરને ભોગાદિની ઈચ્છા તો જ્ઞાનીજ હોય ? એવો આપકામ છે.

સાતમા મન્ન ઉપરની કારિકાઓ

તુરીયનો પ્રભાવ. :—

निवृत्ते सर्वदुःखानामोशानः प्रभुरव्ययः ।

अद्वैतः सर्वभावाना देवस्तुर्यो त्रिभुः स्मृतः ॥ ૧૦ ॥

આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક, આધિભૌતિક ત્રણે દુ બોની નિવૃત્તિ કરવામાં આત્મા સમર્થ છે. તે વિકાર વિનાનો છે, બધા પ્રદયોમાં અદ્વૈત સ્વરૂપ, દેવ તથા બ્યાસ એ તુરીય આત્મા છે.

વિશ્વ તથા ત્રૈલોક્યી તુરીયનો લોક. :—

कार्यकारणयद्वौ तावप्येते विरक्ततैजसी ।

પ્રાણઃ કારણયદ્વસ્તુ હૌ તો તુયં ન સિદ્ધયતઃ ॥ ૧૧ ॥

વિશ્વ તથા ત્રૈલોક્ય એ કાર્યકારણ અર્થાત્ કારણ તથા બ્રહ્મવસ્તુની બંધાયેલ છે. પ્રાણ કારણવસ્તુથી બંધાયેલ છે બ્યારે તુરીય એ એક પણ અસ્તિત્વ બંધાયેલ નથી.

પ્રાણથી તુરીયનો ભેદ. :—

નાત્માનં ન પરાંશ્ચૈવ ન સત્યં નાપિ પાનૃતમ્ ।

પ્રાણઃ કિંચન સંતેતિ તુર્યં તત્ તર્વદક્ સદા ॥૧૨॥

પ્રાણ પોતાને, અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન વેલ પદાર્થોને, ગણને કે અસલને કોઈને જાણ્યો નથી જ્યારે તુરીયથી જિનતો કોઈ પદાર્થજ નથી તેથી તે જાણને જુલે છે તથા જાણનો સાક્ષી પણ તેજ છે. તેથી તે સર્વદક્ કહેવાય છે.

દ્વૈતસ્યાગ્રહણં તુલ્યમુભયોઃ પ્રાણતુર્યયોઃ ।

વીજનિદ્રાયુતઃ પ્રાણઃ સા ચ તુર્યે ન વિચયે ॥૧૩॥

એક દેહને તો પ્રાણ કે તુરીય બન્ને ગૃહ્ય કરતા નથી પરંતુ પ્રાણ બીજનીદ્રાવાળો છે અર્થાત્ પ્રાણને તત્ત્વનું જ્ઞાન નથી જ્યારે તુરીયમાં બીજનીદ્રા નથી એટલેકે તે તત્ત્વજ્ઞાનયુક્ત છે.

તુરીયનું સ્વપ્નનિદ્રાશૂન્યપણું :—

સ્વપ્નનિદ્રાયુતાવાયૌ પ્રાણસ્વસ્વપ્નનિદ્રયા ।

ન નિદ્રાં નૈવ ચ દ્યપ્નં તુર્યે પરચન્તિ નિશ્ચિતાઃ ॥૧૪॥

વિશ્વ તથા તેજસ સ્વપ્ન તથા નિદ્રાવાળા છે, પ્રાણમાં સ્વપ્ન નથી પરંતુ દેવલ, જ્યારે તુરીયમાં સ્વપ્ન પણ નથી અને નિદ્રા પણ નથી.

અન્યથા ગૃહ્યતઃ સ્વપ્નો નિદ્રા તત્ત્વમજ્ઞાનતઃ ।

વિપર્યાસે તયોઃ સ્ત્રીણે તુરીયં પ્રદમશ્નુતે ॥૧૫॥

એક વસ્તુને જોઈ ઉલટી સમજવી એ સ્વપ્ન છે. વસ્તુનું જ્ઞાન ન હોવું એ છે અને આ પ્રમાણેના સ્વપ્ન તથા નિદ્રાનો જ્યારે ક્ષય થાય છે ત્યારે ચતુર્થપદ સ્વસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્યારે થાય છે ? :—

જનાદિમાયયા સુતો યદા જીવઃ પ્રવુદ્ધયતે ।

અજમનિદ્રમસ્વપ્નપ્રમદ્વૈતં વુદ્ધયતે તદા ॥૧૬॥

જ્યારે અનાદિ માયામાં સુતેલો જીવ જાગે છે અર્થાત્ જ્યારે તેને આત્મજ્ઞાન થાય છે ત્યારે “હું અજ, અનિદ્રા, અદ્વૈત, સ્વપ્ન વગરનો, છું,” એ પ્રમાણે તેને જોધ થાય છે. પ્રપંચની નિવૃત્તિ થાય, તેજ જોધ થાય છે પ્રપંચ રહેવા છતાં જોધ થાતો ? તો તેનું સમાધાન એ છે કે—

પ્રપજ્ઞો યદિ વિચોત નિવર્તેત ન સંશયઃ ।

માયામાત્રમિદં દ્વૈતમદ્વૈતં પરમાર્થતઃ ॥૧૭॥

ભાઈ, જે પ્રપંચ હોતો અવશ્ય બોધ થતા તેની નિવૃત્તિ થઈ જાત પર
પ્રપંચ એ તો આયામાન છે વસ્તુતઃ તો કેવલ અદ્વૈતજ છે. કાઈ કહે કે શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર
તથા શિષ્ય એ પ્રમાણેના બોધની નિવૃત્તિ ક્યારે થાય ? તો જવાબ એ છે કે—

વિકલ્પો વિનિવર્તેત કલ્પિતો यदि केनचित् ।

ઉપદેશાદયં વાકો દ્વાતે દ્વૈત ન વિષતે ॥૧૮॥

ભાઈ, ગુરુ શિષ્યની કાઈએ સાચીજ કહવાની કરી હોત તો જ્ઞાન થવાથી,
એ જરૂર નિવૃત્ત થઈ જાત પરંતુ પારમાર્થિક દૃષ્ટાંતો એ કહવાના જ નથી. કેવલ એ તો
ઉપદેશ માટે છે. આત્મજ્ઞાન થયા બાદ અદ્વૈત રહેતું જ નથી.

અગ્નીઆરમા મન્નની કારિકાઓ

विश्वस्यास्त्वविष्णुयामादिसामान्यमुत्कटम् ।

માત્રાસપ્રતિપત્તૌ સ્યાવાપ્તિસામાન્યમેવ ચ ॥ ૧૯ ॥

વિશ્વની અકારસાથે ગુણના છે. અર્થાત્ વિશ્વ એજ અકારમાત્ર છે. કારણ
તથા માત્રાઓમાં 'અ' પ્રથમ છે એમ 'વિશ્વ' પ્રથમ છે તથા જ્યાં પહેલી માત્રા ત્યાં
પ્રથમ વિશ્વનું પ્રદણ એ વ્યાપ્તિ પણ બેસી જાય છે

तैजसस्योत्वविद्वान्ने षट्कर्णो दृश्यते स्फुटम् ।

માત્રાસપ્રતિપત્તૌ સ્યાદુભયત્વં તથાવિધમ્ ॥ ૨૦ ॥

તૈજસ એ ઉકારમાત્રાસ્વરૂપ છે. કારણ 'અ' થી 'ઉ' નો અને વિશ્વથી 'તૈજસ'
નો ઉત્કર્ષ સ્પષ્ટ છે તથા 'ઉ' તથા 'તૈજસ' બંને મધ્યમાં આવેલા છે.

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् ।

માત્રાસપ્રતિપત્તૌ હુ હયસામાન્યમેવ ચ ॥ ૨૧ ॥

વિશ્વ તથા તૈજસને પ્રાગ્ન માટે છે તથા તે બંનેનો પ્રાગ્નમાં લય થઈ જાય છે
તેમજ 'અ' 'ઉ' નો આપદંક 'આ' ના હાયમા છે તથા તે બંને 'મ' માં લય થઈ જાય છે
તેથી 'મ' તથા પ્રાગ્નની સમાનતા છે તેથી પ્રાગ્ન 'મ' માત્રારૂપ છે.

ઐકારિપાસકને પ્રભાવ. —

त्रिषु घामसु यत्तुल्य सामान्य वेत्ति निश्चितः ।

સ પૂજ્યઃ સર્વમૂતાનાં ઘન્યઘ્નેવ મહામુનિ. ॥ ૨૨ ॥

જે પુરૂષ ત્રણે સ્થાનોમાં બતાવેલી દૃષ્ટતાને તથા સમાનતાને નિઃસંપૃત્ત
જણે છે તે મહામુનિ છે અને તે પ્રાણિમાત્રે પૂજ્ય કરવા યોગ્ય તથા વહવા યોગ્ય છે.
ઐકારની અલગ અલગ માત્રાની ઉપાસનાનું ફલ. —

લક્ષારો નયતે વિશ્વમુક્તાર્થાપિ તૈજસમ્ ।

મહાર્કઃ પુનઃ પ્રાણં નામાત્રે વિષયતે ગતિઃ ॥૨૩॥

અકારની ઉપાસના કરનાર વિશ્વને, મહાર્કપાસક તૈજસને, ઉકાર ને પૂજનાર પ્રાણને પ્રાપ્ત કરે છે. અલગ અલગ માત્રાની ઉપાસના કરનાર “અમાત્ર” માત્રારહિત પુરીયને મેળવી શકતા નથી.

ભારમા મન્ત્રની ઓંકારિકાઓ

એક સાથે તથા જુદી જુદી ઓંકારની ઉપાસના. :—

ઓઙ્કારં પાદશો વિદ્યાત્ પાદા માત્રા ન સંશયઃ ।

ઓઙ્કારં પાદશો જ્ઞાત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥૨૪॥

ઓંકારને એક એક પાદથી જાણો. પાદ એજ માત્રા છે. એમાં શંકા નથી. આ પ્રમાણે ‘અ’ ‘ઉ’ ‘મ’ એ પાદપૂર્વક ઓંકારને જાણે અને જાણીને, જ્યાં પણ ચિંતન ન કરે. યુક્તીત પ્રણવે ચેતઃ પ્રણવો મદ્ધા નિર્ભયમ્ ।

પ્રણવે નિત્યયુક્તસ્ય ન મયં વિદ્યતે કચિત્ ॥૨૫॥

પ્રણવ અર્થાત્ ઓંકારમાં ચિંતને લગાવે. ઓંકાર એજ હવે વગરનું પ્રણવ લક્ષણ છે. ઓંકારમાં ચિંત પરીપનારને ક્યાંય પણ હવે જાણાતો નથી. એ નિર્ભય બની જાય છે.

પ્રણવો હપરં મદ્ધા પ્રણવઃ પરઃ સ્મૃતઃ ।

અપૂર્વોઽનન્તરોઽવાહોઽનપરઃ પ્રણવોઽવ્યયઃ ॥૨૬॥

ઓંકાર એજ અપર બધા છે, એજ પર બધા છે, ઓંકાર કારણ વિનશ્ચ છે, એ કારણ છે પરંતુ એનું કારણ કારણ નથી, ઓંકાર અન્તર્ધાત્રી થાય છે, એ કારણ છે અવ્યય છે.

સર્વસ્ય પ્રણવો હ્યાપિર્મધ્યમન્તસ્તયૈવ ચ ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यस्तुते तदनन्दरम् ॥ २७ ॥

ઓંકાર બધાનો આદિ, મધ્ય અને અંત છે. ઓંકારને જાણીને તદનન્દરમ્ થાય છે. પુરૂષ ઓંકારસ્વરૂપ થઈ જાય છે.

પ્રણવં હૃદયવરં વિદ્યાત્ સર્વસ્ય હૃદિ સંસ્થિતમ્ ।

सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीर्न कश्चिच्छे ॥ २८ ॥

પ્રાણિમાત્રના હૃદયમંદિરમાં બેઠેલ હૃદયર એ સર્વવ્યાપિન ઓંકારને મત્વા ધીર્ ન કશ્ચિદ્ શેષ કરે. સર્વન વ્યાપ્ત છે એજ માત્રાને ધીરપુરૂષ શોધ કરે છે. ઓંકારનો અર્થ જાણનારજ સાચો મુનિ છે.

અમાપ્રોડનન્તમાત્રઘ દ્વૈતસ્યોપશમ, શિવઃ ।

બોદ્ધારો વિદિતો યેન સ મુનિર્નેતરો જનઃ ॥ ૨૬ ॥

ઐકાર 'અ' 'ઉ' 'મ' એ ત્રણે માત્રાઓથી રચ્ય છે, ઐકાર આટલા પરિમાણ વાળો છે, આટલો મોટો છે આટલો નાનો છે એમ માપી સક્ષમ નથી માટે એ અનન્ત માત્ર છે. દૈતમાત્રને સ્થાન્ત અથવા લઘુ ઘર્ષ જવાનું એ સ્થાન હોવાથી એ મગલમય 'શિવ' છે આ પ્રમાણે જેણે એ ઐકારને જાણ્યો છે એ ખરેખર મનન કરવાવાળો મુનિ છે. બાકી શાસ્ત્રોને જાણનાર પણ જેણે ઐકારને આ પ્રમાણે જાણ્યો નથી એ મુનિ નથી.

ઇતિ ગૌડાખ્યાયવિરચિત કારિકાનું પ્રથમ આગમપ્રકરણ સમાપ્ત.

—ૐ—

વૈતથ્યપ્રકરણમ્

આગમ પ્રકરણમાં એ બતાવી આપ્યું કે જ્ઞાન યથા બાદ દૈતની સચા રહેતી નથી. એજ બાબતને આ વૈતથ્ય પ્રકરણમાં યુક્તિદ્વારા પણ સિદ્ધ કરે છે. શાસ્ત્ર તથા યુક્તિથી નિશ્ચિત કરેલ વસ્તુ દ્રઢ ઘર્ષ જાય છે

૧ વૈતથ્ય પ્રકરણનો સારાંશ એ છે કે વિતથ્ય એટલે મિથ્યા અને વૈતથ્ય એટલે મિથ્યાપણું. અર્થાત્ આ પ્રકરણમાં યુક્તિઓ દ્વારા દૈતભાવનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે.

સ્વપ્રમાં જેએલ પદ્ધથોનું 'મિથ્યાપણું' :—

૧ વૈતથ્ય સર્વભાવાના સ્વપ્ર માદુર્મનીપિણઃ ।

અન્ત સ્યામાન્તુ ભાવાના સંવૃતત્વેનહે તુના ॥ ૧ ॥

સ્વપ્રમાં દેખાતા હાથી, ઘોડા, પર્વત બધા પદ્ધથો શરીરમાજ હોય છે. અને શરીરમાં એ બધા પદ્ધથો સમાઈ જાય છે એ અસંભવ હોવાથી શુદ્ધિમાન પુરુષો સ્વપ્રપદ્ધ પદ્ધથોને મિથ્યા કહે છે

૨ અદીર્ઘત્વાઘ કાલસ્ય ગત્વા દેશાન્ન પશ્યતિ ।

પ્રતિબુદ્ધઘ વૈ સર્વસ્તસ્મિન્ દેશે ન વિચતે ॥ ૨ ॥

સ્વપ્રાવસ્થાનો સમય અમુક પળોનોજ હોય છે અને તેમાં અમુક વધેતો વૃતાન્ત જણાઈ આવે છે તેમજ મુતેલો પુરુષ જાણે અમુક પ્રદેશમાં ચાલ્યો ગયો હોય એમ જણાય છે પરંતુ જાગૃત યથા બાદ એ તે પ્રદેશમાં ગયો હોતો નથી. તેથી સ્વપ્ર મિથ્યા છે.

અમાવઘ રયાદીના' શ્રૂયતે ન્યાયપૂર્વકમ્ ।

વૈતથ્ય તેન વૈ પ્રાપ્તં સ્વપ્ર । બાદુઃ પ્રકાશિતમ્ ॥૩॥ ।

ઉપરની યુક્તિથી મિથ્યા બતાવેલ સ્વપ્નને, “ન તત્ર રચાઃ” ‘સ્વપ્નમાં રચ વિગેરે કંઈપણ હોતું નથી એ શ્રુતિ પણ મિથ્યા સિદ્ધ કરે છે. તેથી સ્વપ્નમાં જોયેલ પદાર્થો મિથ્યાજ છે એ સિદ્ધ થયું’.

બ્રહ્મવસ્થામાં જોએલ પદાર્થો પણ મિથ્યાજ છે એમ હેતુ બતાવે છે.

અન્તઃસ્થાનાત્તુ મેદાનાં તસ્માદ્જાગરિતે સ્મૃતમ્ ।

યયા તત્ર તયા સ્વપ્ને સંવૃતત્વેન મિચતે ॥ ૪ ॥

અનુમાનદ્વારા જાગ્રત અવસ્થાના પદાર્થોને મિથ્યા સિદ્ધ કરે છે. અનુમાનમાં ખાસ ચાર પાંચ વસ્તુઓ હોય છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, દ્રષ્ટાંત, નિગમન આદિ. જાગૃત અવસ્થામાં જોવામાં આવતા પદાર્થો મિથ્યા છે (પ્રતિજ્ઞા) દેખાતા હોવાથી (હેતુ), સ્વપ્નમાં દેખાય છે તેમ (દ્રષ્ટાંત), તેથી સિદ્ધ થયું કે સ્વપ્નાવસ્થાના પદાર્થોની જેમ એ મિથ્યા છે (નિગમન). બન્નેમાં ભેદ કેવળ એટલોજ છે કે એક શરીરની અંદર તથા સક્ષમભાવીન છે બીજા શરીરની બહાર અને લાંબા સમયમુધી ચાલે તેવા છે. પરંતુ મિથ્યાપણું તો બન્નેમાંજ છે.

સ્વપ્નજાગરિતસ્થાને હોકમાદુર્મતોપિણઃ ।

મેદાનાં હિ સમત્વેન પ્રસિદ્ધેતૈવ હેતુના ॥ ૫ ॥

આ પ્રમાણે ‘દબ્યત્વ’ અર્થાત્ દેખાવાપણું એ પ્રસિદ્ધ હેતુ બન્ને અવસ્થાઓમાં હોવાથી બન્ને સ્વપ્ન તથા જાગૃત અવસ્થા એકજ છે.

આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તયા ।

વિતથૈઃ સદૃશાઃ સન્નોઽવિતયા ઇવ હક્ષિતાઃ ॥૬॥

મૃગજલ જે પ્રમાણે પહેલા હોતું નથી તથા સૂર્યકિરણો ચાલ્યા જતા પણ રહેતું નથી તેથી મધ્યમાં દેખાતું મૃગજલ મિથ્યાજ છે એ પ્રમાણે દેખાતા પદાર્થો પહેલા હોતા નથી તથા નષ્ટ થયા બાદ રહેતા નથી. તેથી મિથ્યાજ છે. પરંતુ મિથ્યા હોવા છતાં પણ મૃદ, અટાની પુરોતે સાચા જેવા બાસે છે.

કેઈ રીતે કરે કે જાગૃત પદાર્થોથી જુદા તરસ મટે છે જે સ્વપ્ન પદાર્થોથી મટતી નથી માટે જાગૃત પદાર્થો તો સાચા છે તો સમાધાન એ છે કે

સપ્રયોજનતા તેષાં સ્વપ્ને વિપ્રતિપદતે ।

તસ્માદાદ્યન્તવત્ત્વેન મિથ્યૈવ ક્ષલુ તે સ્મૃતાઃ ॥ ૭ ॥

જાગતા સચ્ચેલી જે વૃદ્ધિ એ સ્વપ્નાવસ્થામાં રહેતી નથી. આદ્યપીને આરામથી સૂતાબાદ પણ સ્વપ્નાવસ્થામાં જાણે જુદાજ હોઈએ, જુદા તરસ લાગી હોય એવી પ્રતીતિ અવશ્ય થાય છે. તેજ પ્રમાણે સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રુજ જન્મા હોઈએ છતાં જાગતા

બુધ્ધાજ હોઈએ છીએ માટે એ પરસ્પરની ઉલટી બાવના તથા બન્નેનો આદિ અને અંત સમાન હોવાથી બન્ને પદાર્થો મિથ્યાજ છે. સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો અપૂર્વ હોવાથી એ અસત્ય નથી એમ નથી કહે:

અપૂર્વ સ્થાનિષ્ઠર્મો હિ યથા સ્વર્ગનિવાસિનામ્ ।

તાનાયં પ્રેક્ષતે ગત્વા યથૈવેહ સુશિક્ષિતઃ ॥ ૮ ॥

જે પ્રમાણે સ્વર્ગસ્થ ઇન્દ્રાદિની સહસ્રનેત્રાદિ અલૌકિકતા પ્રસિદ્ધ છે એ પ્રમાણે સ્થાનીનો અર્થાત્ સ્વપ્નદશા આત્માનો એ ધર્મ છે કે એ અપૂર્વ વસ્તુઓ જુએ છે. એ અપૂર્વ પદાર્થો સુધી પહોંચી જાય છે જેમકે એક કુશલ બોમિયો પોતાના લક્ષ્ય-બિન્દુ સુધી પહોંચી જાય છે તો અપૂર્વ હોવાથી એ અસત્ય તરીકે એમ માનવું જોઈએ નહિ. અપૂર્વતા એ તો એનો ધર્મ છે.

સ્વપ્નમાં મનથી કલ્પેલા તથા ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય બન્ને પદાર્થો મિથ્યા છે :—

સ્વપ્નવૃત્તાવપિ ત્વન્તશ્ચેતસા કલ્પિતં ત્વસત્ ।

બહિઃશ્ચેતોગૃહીતં સદ્દૃષ્ટં વૈતથ્યમેતયોઃ ॥ ૯ ॥

સ્વપ્નમાં ચિત્તમાં કલ્પેલા પદાર્થો તરતજ નષ્ટ થઈ જવાથી તે અસત્ બાસે છે અને સ્વપ્નમાં ઇન્દ્રિયોથી દેખાતા પદાર્થો સત્ બાસે છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો બન્ને મિથ્યાજ છે.

એજ પ્રમાણે :—

જામદ્રવૃત્તાવપિ ત્વન્તશ્ચેતસા કલ્પિતં ત્વસત્ ।

બહિઃશ્ચેતોગૃહીતં સદ્દૃષ્ટં વૈતથ્યમેતયોઃ ॥ ૧૦ ॥

જામત્ અવસ્થાના સંકલ્પિત અસત્ જન્માતા તથા ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય સત્ જન્માતા બન્ને પદાર્થો અસતજ સમજવા.

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે :—

સમયોરપિ વૈતથ્ય મેદાનાં સ્થાનયોર્યદિ ।

ક ઇતાન્ બુદ્ધયતે મેદાન્ કો વૈત્તેષાં વિકલ્પકઃ ॥ ૧૧ ॥

ત્યારે બન્ને અવસ્થાઓના પદાર્થો મિથ્યા છે તો એ મિથ્યા પદાર્થોને જાણનાર તથા કલ્પના કરનાર કોણ છે ? ત્યારે વેદાન્તી ઉત્તર આપે છે કે—

કલ્પયત્યાત્મનાઽઽત્માનામાત્મા વૈવઃ સ્વમાયયા ।

સ ઇવ બુદ્ધયતે મેદાનિતિ વેદાન્તનિશ્ચયઃ ॥ ૧૨ ॥

સ્વપ્નપ્રકાશ આત્મા પોતાની માયાદ્વારા પોતેજ એવી કલ્પના કરે છે તથા બધા બેદાને પોતેજ જાણે છે તથા સાક્ષી પણ પોતેજ છે, એજ વેદાન્ત શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે, એજ નિશ્ચય છે

પદાર્થકલ્પના કેવી રીતે કરે છે તે પ્રકાર બતાવે છે :—

વિકરોત્યપરાન્ ભાવાનન્તશ્ચિત્તે વ્યવસિયતાન્ ।

નિયતાંશ્ચ વહિશ્ચિત્તં એવં કલ્પયતે પ્રમુઃ ॥ ૧૩ ॥

પ્રમુ અર્થાત્ સમર્થ આત્મા વાસનારૂપે પોતાની અંદર રહેલા મનોરથ વિગેરે ભાવોને લુપ્ત લુપ્ત રૂપે આપે છે તથા એજ આત્મા બહારની વૃત્તિવાળા યજ્ઞને પૃથ્વી વિગેરે પદાર્થોની કલ્પના કરે છે.

મનઃકલ્પિત તથા બાહ્યપદાર્થોમાં ભેદ છે તેથી એકના મિથ્યાપણાથી બંનેને મિથ્યા સમજવા એ ઠીક નથી. એનું સમાધાન એ છે કે—

ચિત્તકાલા દ્વિ યેડન્તસ્તુ દ્વયકાલાશ્ચ ચે વહિઃ ।

કલ્પિતા એવં તે સર્વે વિરોપો નાન્યદેતુઃ ॥ ૧૪ ॥

હા, બંને પદાર્થો બિન્ન જરૂર છે. એક કેવલ સંકલ્પજનિત છે. તથા કલ્પના કરતી વખતેજ હોય છે જ્યારે બાહ્યપદાર્થ ભેદશબ્દવાળા છે. અર્થાત્ બે કાલવાળા છે. એક બીજાના પરિચ્છેદ પરિચ્છેદ છે. જેમકે ગાય દોવાયા મુધી બેસે છે. એટલે જ્યાંમુધી બેસે છે ત્યાંમુધી ગાય દોવાય છે અને જ્યાંમુધી ગાય દોવાય છે ત્યાં મુધી બેસે છે. આનેજ બેકાલિક, પરસ્પર પરિચ્છેદ પરિચ્છેદ કહે છે. આ ભેદ હોવા છતાં છે બંને કલ્પનાના વિષય અને તેથી બંને મિથ્યાજ છે.

આન્તરિક બાહ્ય એ ઇન્દ્રિયજન્ય ભેદ છે—

અવ્યક્તા એવં યેડન્તસ્તુ સ્પૃટા એવં ચ ચે વહિઃ ।

કલ્પિતા એવં તે સર્વે વિરોપસ્ત્વિન્દ્રિયાન્તરે ॥ ૧૫ ॥

આન્તરિક પદાર્થો અવ્યક્ત અર્થાત્ સ્પષ્ટ નથી જ્યારે બાહ્ય-પદાર્થો સ્પષ્ટ છે. અને તે પણ કેવલ ઇન્દ્રિયો દ્વારાજ. પરંતુ છે બંને કલ્પિતજ પદાર્થ કલ્પનાનું મૂળ શું છે ? બતાવે છે—

જીવં કલ્પયતે પૂર્વં તતો ભાવાન્ પૃથગ્વિધાન્ ।

વાહ્યાનાધ્યાત્મિકાંરવૈવ યથાવિદ્યસ્તથા સ્મૃતિઃ ॥ ૧૬ ॥

સ્વર્ગપ્રકાર આત્મા સર્વપ્રથમ 'હું કર હું' 'મને મુખ છે, દુઃખ છે' એવી ભાવનાવાળા જીવની કલ્પના કરે છે અને તે જીવ પ્રાણુ વિગેરે આધ્યાત્મિક તથા રૂપ, રસ વિગેરે માલ્ય પદાર્થોની કલ્પના કરે છે. જીવ જેટલા વિદ્યાનવાળા હોય છે સ્મૃતિ પણ તેટલીજ હોય છે. જીવકલ્પના થાથી થાય છે ? બતાવે છે—

અનિશ્ચિતા યથા રજ્જુરન્ધકારે વિકલ્પિતા ।

સર્પધારાદિભિર્ભાવેસ્તદ્વાત્મા વિકલ્પિતઃ ॥ ૧૭ ॥

જે પ્રભાણે અન્ધકારમાં પડેલી દોરીમાં સપ, પાણીનો રેલો કે પૃથ્વીનું હિંદુ એવી અનેક મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે તેવીજ રીતે અજ્ઞાનાન્ધકારથી આત્મામાં જીવ હરપના પ્રાણ હરપના ઇન્દ્રિયાદિ અનેક ખેટી પ્રતીતિ થાય છે.

અજ્ઞાનનો નાશ એજ આત્મજ્ઞાન છે—

નિશ્ચિતાયાં યયા રજ્જ્વા વિકલ્પો વિનિવર્તેતે ।

રજ્જુરેવેતિ પાદૈત્વં તદ્વદાત્મવિનિશ્ચયઃ ॥૧૮॥

પરંતુ પ્રકાશ આવતા સપ, પાણીની ધારા વિગેરે બાવો દૂર ચર્ચાજય છે એને આ તે દોરીજ છે એવો દ્રઢવિશ્વાસ ચર્ચાજય છે એજ પ્રભાણે જ્ઞાન પ્રકાશ થતા જીવ, પ્રાણ વિગેરે બાવો હટી જાય છે અને આત્મા એક છે, અદ્વિતીય છે એવી ધારણા બંધાઈ જાય છે.

જે આત્મા એક છે ત્યાં આવો વિકલ્પ કેમ થાય છે ? તેનું મૂળ માયા છે—

માળાવિભિરનન્તૈસ્તુ ભાવૈરેતૈવિકલ્પિતઃ ।

માયૈયા તસ્ય દેષસ્ય યયા સંમોહિતઃ [દશમ્યમ્ ॥૧૯॥

જેમ એક સાધારણ માયાવીની માયાથી એક ચીનીટમાં ઉગેલું વૃક્ષ પાંદડા, પુલ તથા રહવાળું ચર્ચાજય છે અને તેના રેલો આખવામાં પણ આવે છે એજ પ્રભાણે મહામાયાવી આત્મા પોતાની અલૌકિક માયા દ્વારાજ જીવ, પ્રાણ વિગેરે અનેક બાવોથી વિકલ્પિત ચર્ચા રહ્યો છે. ખરેખર “સમ માયા દુરસ્યયા” એ બળવદ્વચન પ્રભાણે એ માયા દુર્ગમ, ન જાણી શકાય, એવીજ છે.

મૂળતત્ત્વવિષયક ભિન્ન ભિન્ન મત.

પ્રાણ इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।

गुण इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥૨૦॥

પ્રાણોપાસક પ્રાણુને, ચાવાંક વિગેરે પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ એ ચાર જૂતોને સાંખ્યવાદી સત્, રજ, તમ એ ત્રણ શુષ્ટોને તથા તત્ત્વસ્ય અર્થતરોવ આત્મા, અવિદ્યા તથા શિવ એ ત્રણ તત્ત્વોને જગત્ત્રી ઉત્પત્તિમાં કારણ માને છે.

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः ।

लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥૨૧॥

પાદોપાસક, વિશ્વ, તૈજસ, આરુને, વાત્સ્યાયન વિગેરે વિષયસ્ય ચન્દ્ર, રપર્શ વિગેરે વિષયોને, પૌરાણિકલોક ‘લોકોને, તથા ઇન્દ્રાદિ દેવતાના ઉપાસકો ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓને સ્તુતના ઉત્પાદક તથા સંચાલક માને છે.

वेदा इति वेदविदो ब्रह्मा इति च तद्विदः ।

भोक्तेति च भोक्तृविदो भोग्यमिति च तद्विदः ॥૨૨॥

વેદને જાણનારાઓ ચાર વેદોને પરમાર્થ માને છે, યાજ્ઞિક યજ્ઞોને જગત્તુ આદિ કારણ માને છે, ભોક્તાને જાણનાર ભોક્તાને તથા જોગ્યને જાણનાર જોગ્યને આદિ કારણ સ્વીકારે છે.

સૂક્ષ્મ ઇતિ સૂક્ષ્મવિદઃ સ્થૂળ ઇતિ ચ તદ્વિદઃ ।

મૂર્ત ઇતિ મૂર્તવિદોઽમૂર્ત ઇતિ ચ તદ્વિદઃ ॥૨૩॥

સૂક્ષ્મવાદી અણુને, સ્થૂળવાદી ચાર્વાક વિગેરે સ્થૂળને, સાકારોપાસક સાકારને તથા અન્યવાદી અન્યને આદિ કારણ સમજે છે.

કાલ ઇતિ કાલવિદો દિશ ઇતિ ચ તદ્વિદઃ ।

વાદા ઇતિ વાદવિદો મુક્ષનાનીતિ તદ્વિદઃ ॥૨૪॥

જ્યોતિષી ઠાકને, દિશા જાણનારાઓ દિશાને, વાદવેતાઓ ધાતુવાદ, મન્ત્રવાદ વિગેરે વાદોને, જીવનને જાણનારાઓ જીવનને સત્ય તથા પરમાર્થ જાણે છે.

મન ઇતિ મનોવિદો બુદ્ધિરિતિ ચ તદ્વિદઃ ।

ચિત્તમિતિ ચિત્તવિદો ધર્માધર્મી ચ તદ્વિદઃ ॥૨૫॥

મનોવિદ્ મનને, બુદ્ધિના ઉપાસકો બુદ્ધિને, ચિત્તોપાસક ચિત્તને તથા ધર્માધર્મને જાણનારા મીર્માસક ધર્માધર્મને સત્ય તથા આદિ કારણ માને છે.

છ પદ્મવિશક ઇત્યેકે પદ્મવિશ ઇતિ ચાપરે ।

અકત્રિશક ઇત્યાદુરનન્ત ઇતિ ચાપરે ॥ ૨૬ ॥

સાંખ્યવાદી પચ્ચીસ તત્ત્વોને, યોગવાદી ૯૦વીસ તત્ત્વોને, પાશુપત મતાવલ્ક્યખી એકત્રીસ તત્ત્વોને તથા અન્ય મતાવલ્ક્યખી પરમાર્થને અનન્ત ભેદવાળો માને છે.

લોકાન્તલોકવિદઃ પ્રાહુરાશ્રમા ઇતિ તદ્વિદઃ ।

સ્ત્રીપુંનપુંસક લૈન્ગ્યાઃ પરાપરમથાપરે ॥ ૨૭ ॥

લૌકિક પુરુષો લોકીની, આશ્રમી પુરુષો આર આશ્રમીની, લિંગવાદી નર, નારી, નાન્યેતર (નપુંસક) જાતિની, તથા બીજાઓ પર તથા અપર બ્રહ્મની પ્રધાનતા બતાવે છે.

સૃષ્ટિરિતિ સૃષ્ટિવિદો હય ઇતિ ચ તદ્વિદઃ ।

સ્થિતિરિતિ સ્થિતિવિદઃ સર્વે ચેહ તુ સર્વદા ॥૨૮॥

છ પુરુષ, પ્રધાન, મહત્ત્વ, પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ એ પાંચ તન્માત્રા, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય શબ્દ, ૨૫૩ ૩૫, ૨૪, ગન્ધ એ પાંચ વિષય, તથા મન એ સાંખ્યવાદિઓના પચ્ચીસ તત્ત્વો છે. યોગી ઈશ્વરને વધારે માને છે એટલી એના મતમાં ૯૦વીસ તત્ત્વો છે. પાશુપત મતાવલ્ક્યખી એ પચ્ચીસ સાથે બીજા રાગ, અવિદ્યા, નિયતિ, કાલ, કલા તથા માયા એ ૭ તત્ત્વ વધારે માને છે.

સુધિવેળા સુધિને, લયવેળા લયને, સ્થિતિને બાલુનાર સ્થિતિને આદિ ધારણ
ખતાવે છે, આ પ્રમાણે બધા વાદો આત્મતત્ત્વમાં દક્ષિત છે.

અરે કેટલાક ગણુવીએ હુકમાં :—

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

તં પાપતિ સ મૂલ્યાડસી વદ્મહઃ સમુપૈતિ તમ્ ॥૨૬॥

ગુરુ જે શિષ્યને જેનો ઉપદેશ તથા જેની ઉપાસના કરવાનું કહે છે તે શિષ્ય
તે બાવની, તે દેવદેવીની ઉપાસના કરે છે અને શિષ્ય તન્મય થઈ જાય છે ત્યારે તે
બાવ તે દેવદેવી તેની રક્ષા કરે છે તથા ધીરે ધીરે તે શિષ્યની તે બાવમાં જે અડગ
શક્તિ છે તે શક્તિ તે શિષ્યને આત્મબાવ તરફ લઈ જાય છે અને અતે તે મુમુક્ષુ
આત્મબાવમાં મધી જાય છે.

સર્વનું મૂળ આત્મા છે એમ બાલુનારજી પરમાર્થદર્શી છે .—

एतैरेपोऽपृथग्भावैः प्रयगेवेतिलक्षितः ।

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत् सोऽविशङ्कितः ॥૩૦॥

૨૦જી (દોરી) થી અવગ નથી. એવા સપ વિગેરેને બ્રાન્ત પુરુષ જેવી રીતે
બિલ જુવે છે પરંતુ વસ્તુત એ બિલ પદાર્થ નથી એવીજ રીતે આત્માથી અબિલ
પ્રાણ વિગેરે પદાર્થોને અચાની પુરુષ બિલ જુવે છે પરંતુ ખરીરીતે તો “હવ સર્વ
ચલ્યમાત્મા” ‘આ બધું તો આત્માજ છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે હરેકમાં આત્મદષ્ટિ કરનાર
બધાને આત્માથી અબિલ, એકજ સમજનાર પરમાર્થદર્શી છે.

દેવતાનું જીહ્વાપાણી વેદાન્તથી જણાય છે. —

स्वप्नमाये यथादृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्ट वेदान्तेषु विचक्षणै ॥૩૧॥

જે પ્રમાણે સ્વપ્ન, માયા, ગન્ધર્વનગર વિગેરે ખોટી વસ્તુ સાચી જણાય છે
પરંતુ છે તો મિથ્યાજ. એજ પ્રમાણે આ પ્રપંચ, આ સંસાર, આ દેવ સહ બાકે
છે જતા છે તો મિથ્યાજ. એ પ્રમાણે વિવેચક, જુદિમાન પુરો આ ‘મેહ નાનાસ્તિ
કિચન’ ‘इन्द्रो मायाभिः’ ‘आत्मैवेदमम आसीत्,’ જહાં વા હદમમઆસીત, ન તુ
તદ્વિતીયમસ્તિ’ વેદાન્ત વચનો દ્વારા નિશ્ચય કરેલ છે.

પરમાર્થ શુદ્ધ વસ્તુ છે. :—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न, वदो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्व वै मुक्त पत्येषा परमार्थता ॥૩૨॥

જે પ્રલય નથી, જે ઉત્પત્તિ નથી, જે બધું એટલે સંસારી જીવ નથી, જે

તી સાધનાવાળો સાધક નથી, જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો નથી, કે જે મુક્ત નથી એવુંજ પરમાર્થ અવસ્થા છે. પરમાર્થતામાં પ્રલય કે ઉત્પત્તિ વિગેરે કંઈ પણ નથી.

માવૈરસદ્મિરેવાયમદ્વયેન ચ કલ્પિતઃ ।

માર્વા અપ્યદ્વયેનૈવ તસ્માદ્વયતા શિવા ॥૩૩॥

જેવી રીતે રજ્જુ 'સપ્ત' જલધારા, દૃશ્ય વિગેરે અસહભાવોથી- તથા રજ્જુશી માવથી, ઠારજુ વિના રજ્જુમાં અસહભાવજ ઉત્પન્ન થતો નથી, રજ્જુમાં આ સપ્ત છે । જમ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ જમ ભય ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ 'રજ્જુમાં રજ્જુનું । ભય દૂર કરે છે એ પ્રમાણે' આત્મતત્ત્વ એ પ્રાણ વિગેરે અસહભાવોથી તથા તરૂંથી આત્મભાવથી ઠલ્પિત છે. અને તે અદૈત કલ્પનામાં ભય નથી માટે તે કલ્પમય છે.

નાત્મભાવેન નાનેદં ન સ્વેનાપિ કથ્યસ્ત્રને ।

ન પૃથક્ નાટ્યકિચ્છિદિતિ તત્ત્વવિવો વિદુઃ ॥ ૩૪ ॥

નાનાત્વ એટલે દૈતપણું એ આત્મસ્વરૂપે નથી તથા પોતાના સ્વરૂપે પણ કંઈ ની. કોઈ પણ વસ્તુ બ્રહ્મથી ભુદી પણ નથી અને ભેગી પણ નથી. બ્રહ્મના ભેગી છે. મ કહીએ તો પણ એ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ જાય છે 'અને તે દૈત થયું' માટે બ્રહ્મથી બીજું વિસ્તૃત નથી. એમ તત્ત્વવેદના જાણે છે.

લીતરાગભયક્રોધૈર્મુનિભિર્વેદપારંગૈઃ ।

નિર્વિકલ્પો હાયં દૃષ્ટઃ પ્રપક્વોપશમોડ્વયઃ ॥ ૩૫ ॥

જે મુનિયોના રાગ, ભય તથા ક્રોધ નિવૃત્ત થઈ જયા છે એવાં વેદના અંતને જાણનારા મુનિઓએજ નિર્વિકલ્પ પ્રપક્વોપશમ આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે.

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનમદ્વૈતે યોજયેત્ સ્મૃતિમ્ ।

અદ્વૈતં સમતુગ્રાપ્ય જહવલ્લોકમાચરેત્ ॥ ૩૬ ॥

માટેજ આ આત્મતત્ત્વને આ પ્રમાણે જાણીને મુમુક્ષુ જ્ઞાનીજન અદૈતમાર્ગ પોતાનું ચેત્ત પરોવે. અને તે અદૈતભાવને પ્રાપ્ત કરીને જૂજ તરસની, ટાઢતડકાની, પરવા કર્યા સેવાય એક જક માફક લોકમાં વ્યવહાર કરે.

અવહાર કેવી રીતે કરે ? તો કહે છે :—

નિસ્તુતિર્નિર્નમસ્કારો નિ.સ્વધાકાર યન ચ ।

ચલાચલનિકેતંઞ્ચ યતિર્યાદચ્છિક્ષ્કો મવેત્ ॥ ૩૭ ॥

અદૈતભાવાવજ યોગી પોતાની પ્રાર્થના, પોતાને નમસ્કાર તથા સ્વધાકાર એટલે પિતૃકર્મ શ્રાદ્ધાદિ વિગેરેથી રહિત થઈ જાય અને કેવલ દેહ તથા આત્મામાંજ વિશ્રાન્તિનો

અનુભવ કરે અને જે વખતે જે અતજ્ઞ, કાપીન વિગેરે અનાયાસે મલી આવે એમાજ સંતોષનો અનુભવ કરનાર થાય.

તત્ત્વમાધ્યાત્મિકં દૃષ્ટ્વા તત્ત્વં દૃષ્ટ્વા તુ માહ્યતઃ ।

૧ તત્ત્વમ્ભૂતસ્તદારામસ્તત્ત્વાદપ્રચ્યુતો ભવેત્ ॥ ૩૮ ॥

૫૫વી વિગેરે બાહ્ય તત્ત્વોને, દેહાદિરૂપ આધ્યાત્મિક તત્ત્વોને રજશુભા સંપંન્નમની જેમ મિથ્યા સમજીને તથા અનરામરઃ અન્તર્બાહ્યત્વ, આકાશસમાન સર્વત્ર બાસ વિગેરે ધર્મયુક્ત આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને તથા આત્માર્માજ રમણ કરીને તથા આત્માથી મ્યુત થયા વગર એટલે આત્માને હું દેહાદિ હું એમ સમન્વયા વગર બ્યવહાર કરે છે તથા 'શુનિ ચેવ શ્વપાકે ચ પણ્ડિતાઃ સમવર્તિનઃ.' ગીતાવાક્ય પ્રમાણે જે સમાનદ્રષ્ટિવાળો છે એ આત્મતત્ત્વથી કોઈ દિવસ વિચલિત થતો નથી.

ઇતિ ગૌડાપાઠાચાર્ય વિરચિત કારિકાનું વૈતથ્યપ્રકરણ નામનું

ખીલું પ્રકરણ સમાપ્ત.

અથ અદ્વૈતપ્રકરણમ્

પ્રથમ આગમ પ્રકરણમા એકારના સ્વરૂપ નિર્ણય કરતી વખતે પ્રતિષ્ઠામાત્રથી એ વરણ જણાવી છે કે પ્રપંચનું નિવૃત્તિ સ્થાન આત્મા સિવ મગલમય છે. વૈતથ્ય પ્રકરણમા સ્વપ્ન, માયા વિગેરે દૃષ્ટાન્તો આપીને જગૃદ્વસ્થાના પદ્મથેતુ તથા દૈતવાદનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કર્યું છે અને અદ્વૈત સત છે એ જણાવ્યું છે. તે અદ્વૈત કેવલ શાઓપી યાત છે એમ નથી પરંતુ તર્ક સંગત પણ છે, એ બતાવવા માટે આ અદ્વૈત પ્રકરણનો આરભ કરવામાં આવે છે. ભેદ મિથ્યા છે કેવલ આત્મા પરમાર્થ સત છે એ ગત પ્રકરણમાં સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. કારણકે—

ઉપાસનાગ્રિતો ધર્મો જાતે વ્રજાપિ વર્તતે ।

પ્રાણુત્પત્તેરજં સર્વં તેનાસૌ કૃપણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥

'હું ઉપાસક છું. 'બ્રહ્મ માફે ઉપાસ્ય છે' આ પ્રમાણે ઉપાસનાનો આશ્રય કરનાર જીવ કાર્યબ્રહ્મમાં રહે છે તથા એમ સમજે છે કે ઉત્પત્તિ પહેલાં બધું અજ્ઞ-મા બ્રહ્મ-રૂપ હતું અને તેમાં હું શરીરપાત થયા બાદ મલી જઈશ. આથી એ જીવ કૃપણ છે. એની છે. શરણ ઉપાસક અને ઉપાસ્ય ભેદદૃષ્ટિ યર્ષ- 'યદ્વાચાનમ્યુદિત યેન વાગમ્યુ-દયત તદેવ વ્રજા ત્વ વિદ્મિનેદ યદિદમુપાસતે । આ શ્રુતિથી પણ સિદ્ધ છે કે બ્રહ્મ ઉપાસ્ય નથી,

અતો વદ્યામ્યકાર્પણમજાતિ સમતાં ગતમ્ ।

યથા ન જાયતે કિઞ્ચિજ્જાયમાનં સમન્તતઃ ॥ ૨ ॥

આ રસોક્તી અકૃપણભાવને પ્રાપ્ત અજન્મા પ્રદર્શન કરે છે. ‘વાચારંભણં વિકારો નામધેયં’ વિગેરે શ્રુતિઓથી જાતબ્રહ્મ કૃપણ છે પરંતુ અકૃપણ બ્રહ્મ સમાન અર્થાત્ અવયવરહિત એકભાવે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. તેથી બધું ઉત્પન્ન થતું જણાય છે પરંતુ વાસ્તવિકરીતે કંઈપણ ઉત્પન્ન થતું નથી.

જીવની ઉત્પત્તિના વિષયમાં દૃષ્ટાન્ત આપે છે :—

આત્મા હ્યાકાશવજીવૈર્ઘટાકારૌરિવોદિતઃ ।

ઘટાદિચ્છ સજ્જતૈર્જાતાવેતશિર્દર્શનમ્ ॥ ૩ ॥

જેવી રીતે આકાશ (ખાલીજગ્યા) ઘટાકાશ, મહાકાશ, એટલે કે બધે દેખાતી ખાલી જગ્યા ધડામાં પણ છે, ધરમાં પણ છે એ પ્રમાણે તથા માટી જે પ્રમાણે ધડામાં પણ છે એ પ્રમાણે આકાશ તથા મૃત્તિકા સમાન આત્મા એજ ઘટાકાશ, મહાકાશ-રૂપે, તથા દેહસંધાતના રૂપથી ઘટાદિની જેમ જીવરૂપે ઉત્પન્ન થયો દેખાય છે. પરંતુ ખરીરીતે ધડાની, અને ધરની ખાલી જગ્યા વ્યાપ્ત ખાલી જગ્યાથી જીવો નથી ધડો માટીથી જીવો નથી એ પ્રમાણે જીવ આત્માથી ભિન્ન નથી, એ તો આભાસમાત્ર છે.

ઘટાદિપુ પ્રલીનેપુ ઘટાકાશાદયો યથા ।

આકાશો સંપ્રલીયન્તે તદ્વજીવા રૂદ્ધાત્મનિ ॥ ૪ ॥

ધડો નહિ થઈ જવાથી તેનું આકાશ (તેની અંદર રહેલી ખાલી જગ્યા) જેવીરીતે મહાકાશમાં (વ્યાપ્ત ખાલી જગ્યામાં) મલી જાય છે તેવીજરીતે જે લિંગદેહની ઉત્પત્તિથી જીવની ઉત્પત્તિ દેખાય છે એ લિંગદેહનો નાશ થતાની સાથે જીવ અને આત્મા એક થઈ જાય છે. જે આત્મા એક છે તો પછી એકને થતું દુઃખ ખીજાને થતું બેઈએ અને કર્મ એક કરે અને એનું ફલ ખીજાને મળવું બેઈએ આવી જે સંક્રા કરે છે એનો ઉત્તર એ છે ?—

યથેકસ્મિન્ ઘટાકાશો રજોધૂમાદિર્મિચુતે ।

ન સર્વે સંપ્રયુજ્યન્તે તદ્વજીવાઃ સુષ્પાદિભિઃ ॥ ૫ ॥

જેવીરીતે એક ધડામાં ધૂળ તથા ધુમાડો ભરી જવાથી બધા ધડાઓ તેથી ભરી જતા નથી એ કે જે એક ધડાની ખાલી જગ્યા છે એજ ખીજાની છે એવીજરીતે એક જીવ ખીજાના મુખ દુઃખનો ભાગી થતો નથી.

રૂપકાર્યસમાભ્યાસ્ય મિદાન્તે તથ તથ વૈ ।

આકાશાસ્ય ન મેદોઽસ્તિ તદ્વજીવેષુ નિર્ણયઃ ॥ ૬ ॥

જેવીરીતે ધટાકાશ, કમંડલાકાશ, મહાકાશ વિગેરે આકાશના રૂપમાં ભેદ છે, જેમકે એક ગોળું, એક લાંબું એક બંને કરતા મોટા પ્રમાણવાળું છે તથા તેમના કાચાં બિન્ન છે એકથી પાણી લેવાય છે, એકમાં બરાબ છે અને એકમાં ઘાનાદિ કાચાં કરાય છે તથા ત્રણેના ધટાકાશ, કમંડલાકાશ, મહાકાશ એમ ત્રણે પણ બિન્ન છે પરંતુ એ ભેદ સર્વત્ર વ્યાપ્ત આકાશમાં છે જ નહિ બસ એજ પ્રમાણે જીવોના ભેદ કેવલ દેહાદિ ઉપાધિથી છે વાસ્તવિક નહિ.

નાકાશસ્ય ઘટાકાશો વિકારાવયવો યથા ।

નૈવારમનઃ સદા જીવો વિકારાવયવો તથા ॥ ૭ ॥

જેવીરીતે વૃક્ષની શાખા, જલના શીલુ, સુવર્ણના કટક કુંડલ વિગેરે ઘાગીના એ વૃક્ષના, જલના, સુવર્ણના અવયવો છે, પરંતુ ધટાકાશ એ મહાકાશનું અવયવ નથી એવીરીતે ધટાકાશસ્થાનીય જીવ એ મહાકાશસ્થાનીય આત્માનું અવયવ નથી.

યથા ભવતિ વાલ્મીકી ગગનં મહિન મલૈઃ ।

તથા મનસ્યુદ્ધાનામહમાડપિ મહિનો મલૈઃ ॥ ૮ ॥

જેવીરીતે આકાશ ધૂમ્ર, મેઘાદિથી મહીન જણાય છે પરંતુ ખરીરીતે એ મતીન નથી, જેવીરીતે સુકા પ્રદેશમાં દેખાતા મૃગજલથી (કાંઠવાના જળથી) એ સુકા પ્રદેશ મહીન કે બીજા નથી એવીજરીતે અચ્ચાની પુણ્યોને દેખાતા રાગદ્વેષાદિથી મહિન આત્મા ખરીરીતે તે મહિન છે જ નહિ.

મરણે સંગમે જેવ, ગત્યાગમનયોરપિ ।

સ્થિતૌ સર્વશરીરેષુ ભાકાશેનાચિલ્લઘ્ન ॥ ૯ ॥

જેવીરીતે નટાકાશની ઉત્પત્તિ, નાશ, લાપ્ત લઈ જવાને ઉપશોભ, વિગેરે છે પરંતુ મહાકાશમાં એ કંઈપણ નથી એવીજરીતે બધાના શરીરમાં જીવની ઉત્પત્તિ, મરણ, ગમનાગમન વિગેરે ધટનાઓ છે.

સપાતા. સ્વપ્નયત્ સર્વે આત્મમાયાવિષ્ક્રિયાઃ ।

આપિક્તે સર્વસામ્યે યા નોત્પપત્તિર્દિ વિદ્યતે ॥૧૦॥

સ્વપ્નદેહાદિ જેવીરીતે મન કલ્પિત છે, મન્યરનગરાદિ જેવીરીતે ભવાની ધિ ઇન્દ્રિય કલ્પિત છે એ પ્રમાણે મહસ્વરૂપ આ દેહાદિયંત્રાત એ આત્મનથી કલ્પિત છે. જે એક નાના પ્રાણિની અરૂપતા અને લાચી જેવા મોટા પ્રાણિની સ્થૂલતા દેખાય છે એમ ખરી રીતે જોતા કંઈ દેવ કે કારણ મળતું નથી. તેથી એ બધું કલ્પપ્રમાણ છે એ અવિદ્યકૃત છે

રસાદયો હિ યે કોશા વ્યાખ્યાતાસ્તૈત્તિરીયકે ।

તેપામાત્મા પરો જીવઃ खं यथा संप्रकाशितः ॥૧૧॥

તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં જે અજમય પ્રાણમય, મનોમય, ભુદ્ધિમય તથા આનન્દમય એ પાંચ કોશોની વ્યાખ્યા કરી છે એ પાંચ કોશોમાં આકાશસ્વરૂપ પરમાત્મા શ્રવણથી સ્થિત છે.

દ્વયોર્દ્વયોર્મધુજ્જાને પરં બ્રહ્મ પ્રકાશિતમ્ ।

પૃથિગ્યામુદરે ચૈવ યથાકાશઃ પ્રકાશિતઃ ॥૧૨॥

જેવી રીતે પૃથ્વી તથા કિંદરમાં એકજ આકાશ રહેલું છે એવીરીતે અધિદેવ તથા અધ્યાત્મ એ બન્ને સ્થાનોમાં એકજ બ્રહ્મ પ્રકાશિત છે એ પ્રમાણે જૃહદારણ્યકોપનિષદના મધુ બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે.

જીવાત્મનોરતન્યત્વમભેદેન પ્રશસ્યતે ।

નાનાત્વં નિન્યતે યથ તદેર્ષં હિ સમસ્રસમ્ ॥૧૩॥

‘ઇદં સર્વં યવ્યમાત્મા’ વિગેરે શ્રુતિઓથી તથા આકાશ, ધટાકાશ વિગેરે યુક્તિઓથી આત્મા અને શ્રવણી એકતા સિદ્ધ કરી છે. તેમજ શ્રુતિઓએ તથા વ્યાસાદિ વિગેરે મુનીઓએ એ એકતાની પ્રશંસા તથા ‘મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઇદં નાનેવ પશ્યતિ’ વિગેરે વચનોથી ભેદની નિન્દા કરેલી છે.

જીવાત્મનોઃ પૃથક્ત્વં યસ્માગુત્પત્તેઃ પ્રકોર્તિતમ્ ।

ભવિષ્યદ્વૃત્ત્યા ગોણં તન્મુરુત્યત્વં હિ ન યુજ્યતે ॥૧૪॥

કર્મકાંડમાં શ્રવણ અને આત્માનો ભેદ બતાવ્યો છે અને જ્ઞાનકાંડમાં એકતા. તો આ બન્નેનું સામંજસ્ય કેવીરીતે થાય છે ? તો કહે છે કે જેવી રીતે આકાશથી ધટાકાશનો ભેદ છે એવીરીતે એ ભેદ છે. મુખ્ય નથી પણ ભવિષ્યવૃત્તિથી ગૌણ છે. જેવીરીતે લોકમાં કહેવાય છે કે ભાત રહિ છે. ખરીરીતે ભાત એ રહિલા એખાનું નામ છે પરંતુ થોડા સમય પછી એ રધાઈ જવાના છે તો ભવિષ્યદ્વૃત્તિથી એખાને પણ ભાત કરી ચકાય છે એવો એ ભેદ છે. મુખ્ય ભેદ નથી.

મૃત્લોહવિસ્ફુલિન્નાતૈઃ સૃષ્ટિર્યાં ચોદિતાઽન્યથા ।

ચપાયઃ સોવતારાય નાસ્તિ ભેદઃ કયચ્ચન ॥ ૧૫ ॥

ઉપનિષદોમાં શ્રુતિમાં, લોકોમાં દુકડો, અંગારા આદિ દષ્ટાન્તે દ્વારા જુદી જુદી રીતે સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરેલ છે. એ કેવલ બ્રહ્મ અને આત્મામાં એકતા ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા માટેજ છે. વસ્તુતઃ ધટ, સોઈ, અંગારો, એ માટી, લોહ કે અગ્નિથી અલગ જેજ નહિ એ પ્રમાણે શ્રવણી ઉત્પત્તિ સમજવી.

તથા પ્રકારના અધિકારી તથા ત્રણેનો ઉપાસના પ્રકાર—

ધ્યાનમાસિવિધા ધીનમચ્યમોત્કૃષ્ટદષ્ટય. ।

સપાસનોપદિષ્ટેયં તદર્થમનુકમ્પયા ॥ ૧૬ ॥

જન્મતર્માં દીન, અચ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટિવાળા તથા અધિકારી છે. એમાના પહેલા બેની ઉપર કૃપા કરવા માટે, એમની અંતઃકર્મ શુદ્ધિ માટે ઉપાસના વિધિ છે જે ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટિવાળા છે, જેને શુદ્ધ અને આત્માની એકતા સિદ્ધ છે એને માટે ઉપાસના વિધિ નથી,

સ્વસિદ્ધાન્તચ્યવસ્યાસુ દ્વૈતિનો નિશ્ચિતા દદમ્ ।

પરસ્પરં વિરુદ્ધયન્તે તૈરયં ન વિરુદ્ધયતે ॥ ૧૭ ॥

દૈતવાદિ જે સાખ્ય, કણ્યાદ, બૌદ્ધ તથા જૈન વિગેરે પોતપોતાના પરમાર્થ તત્વના સિદ્ધાન્તને સાચવી રાખવા માટે બીજાનો દૈપ તથા નિન્દા કરે છે અને પોતાના મતનોજ આગ્રહ કરે છે જ્યારે વૈદિકસિદ્ધાન્ત, અદૈતવાદ એ કોઈથી બિન નથી એટલે કોઈનો દૈપ કે વિરોધ કરતો નથી. માટે અદૈતવાદમાં એજ સમ્યક્ દર્શન છે.

અદ્વૈતં પરમાર્થો હિ દ્વૈતં તદ્ભેદ ચ્ચયતે ।

તેપાસુમયયા દ્વૈતં તેનાયં ન વિરુદ્ધયતે ॥ ૧૮ ॥

‘एकमेवाद्वितीयम्’ અદૈત એક તથા પરમાર્થ છે. ‘तत्त्वेजोऽस्तुजव तेन’ જે દૈત એ તેનું કાર્ય છે એટલે એ અદૈતનો ભેદ છે. જ્યારે દૈતવાદના મતમાં પરમાર્થ અને અપરમાર્થ બંને દૈત છે. તેથી દૈત અમારોજ એક ભેદ હોવાથી વિરોધ નથી.

જ્યારે દૈત એ અદૈતનો ભેદ માત્ર છે તો તે પણ પરમાર્થસત્ હોવું જોઈએ એવી શંકાનો ઉત્તર એ છે કે—

માયયા મિથ્યતે હોતેજ્ઞાન્યથાઽર્જ કથચ્ચન ।

તત્ત્વતો મિથ્યમાને હિ મર્ત્યતામમૃતં પ્રજેત ॥ ૧૯ ॥

દૈતાદૈત એ માયા જનિત છે. વાસ્તવિક ભેદ નથી. જે વાસ્તવિક ભેદનો સ્વીકાર કરીએ તો અજ, અવ્યય, આત્મા મરણશીલ બની જાય. અને એ બને નહિ. કારણ કોઈ પોતાનો સ્વભાવ છોડતું નથી. જેમકે ‘यथा प्रकृत्वा सधुरं गवां पयः’ ગાયના દુધમાં મધુરતા એ સ્વાભાવિક છે તે કદિ કમરું થતું નથી. એજ પ્રમાણે આત્માને સમજવો. એથી દૈત એનો સાચો ભેદ નથી પરંતુ માયાજનિત ભેદભાસ છે માટે દૈત પરમાર્થસત્ ચર્ચ્યકરું, નથી.

અજાતસ્યૈવ માવસ્ય જાતિમિચ્છન્તિ ધાદિનઃ ।

અજાતો હમૂલો માલો મર્ત્યતાં કથમેષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

દ્વૈતવાદિસેક અજ્ઞાત એવા આત્માની ઉત્પત્તિની ધ્વજ કરે છે પરંતુ જે પદાર્થ અજ્ઞાત તથા અરણ્યવિનાશ છે એની ઉત્પત્તિ કેવીરીતે હોઈ શકે ? કારણ માત્રો તો પછી અરણ્ય માનવુંજ પડે. આટે આત્મામાં જન્મે નથીજ.

ન મવત્યમૃતં મર્ત્યં ન મર્ત્યમમૃતં તથા ।

પ્રકૃતેરન્યથામાવો ન કથંચિદ્ ભવિષ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

પ્રકૃતિનો એ નિયમ છે કે કોઈ પોતાનો સ્વભાવ વિરોધ પ્રતિબંધક વિના જ નથી. અગ્નિ પોતાની ઉષ્ણતા તથા પાણિ પોતાનું શૈત્ય કદિ છોડતાં નથી, / રીતે જે વસ્તુ અમૃત છે તે અરણ્યથીજ અને જે અરણ્યથીજ છે તે અમૃત કોઈ થઈ શકતીજ નથી.

સ્વભાવેનામૃતો यस્ય માવો ગચ્છતિ મર્ત્યતામ્ ।

કૃતકેનામૃતસ્તસ્ય કથ સ્યાસ્યતિ નિશ્ચલઃ ॥ ૨૨ ॥

જે દ્વૈતવાદિના મતમાં સ્વાભાવિક અમરણ્યધર્મ અરણ્યધર્મને પ્રાપ્ત કરે છે તેના સાર ઉત્પન્ન થતાર વસ્તુ અમર તથા ચિરસ્થાયિ કેવીરીતે થઈ શકે છે ? અર્થાત્ મતમાં કોઈ અજ્ઞાત વસ્તુજ નથી તેથી તેના મતમાં શોક્ષણ સિદ્ધ થઈ નથી.

ભૂતલોઽભૂતલો વાઽપિ સૃજ્યમાને સમા શ્રુતિઃ ।

નિશ્ચિતં યુક્તિયુક્તં ચ યત્તદ્ ભવતિ નેતરત્ ॥ ૨૩ ॥

પારમાર્થિક અથવા માયાવીદ્યારા બનાવેલી માયિક સૃષ્ટિની બાબતમાં શ્રુતિ તો જ હોય છે. પરંતુ તેમાં જે નિશ્ચિત તથા યુક્તિયુક્ત મત હોય છે એજ નિશ્ચિત મત ગણાય છે. બીજે નહિ.

નેહ નાનેતિ વાઽઽન્નાયાદિન્ત્રો માયાભિરિત્યપિ ।

અજાયમાનો બહુષા માયયા જાયતે તુ સઃ ॥૨૪॥

‘નેહ નાનાસ્તિ કિંચન’ પારમાર્થિક અવસ્થામાં બિન બિન કંઈ વસ્તુ નથી. માયાભિઃ પુરુરૂપેઈહતે’ ઇન્દ્ર પોતાની માયાદ્યારા ૩૫ ધારણ કરે છે. ‘અજાય-બહુષા વિજાયતે’ અજ્ઞાત નાનાપ્રકારે બાસે છે. વિગેરે શ્રુતિઓથી, એ ૨૫૫-૨૬૦ છે કે પરમાત્મા પોતાની માયાદ્યારા પ્રગટ થાય છે.

કાર્યકારણ બન્નેને પ્રતિબેધ કરે છે કે :—

સંમૂતેરપવાદાથ સંભવઃ પ્રતિપિદ્યતે ।

કો ન્વેનં જનયેદિતિ કારણં પ્રતિપિદ્યતે ॥ ૨૫ ॥

અર્થ તમઃ પ્રવિશન્તિ ચે સમ્ભૂતિમુપાસતે' જે હિરણ્યગર્ભસ્વરૂપ સમ્ભૂતિની ઉપાસના કરે છે એ અન્ધકારમય પ્રદેશને પ્રાપ્ત કરે છે. એ શ્રુતિ વાક્યથી સમ્ભૂતિ, હિરણ્યગર્ભની નિન્દાથી કાર્યનો પ્રતિષેધ કર્યો છે અને જેવીરીતે ગ્જાનુમા સર્પભ્રમ દૂર થયા બાદ કોઈ સર્પ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી એવીરીતે અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન જીવમાં વિદ્યા દ્વારા આત્મિક ચર્ચાનુભવ છે ત્યારે જીવોત્પત્તિ રહેતી નથી. એથી કારણનો પ્રતિષેધ થાય છે, અને તેમાં 'નાયં કુતશ્ચિન્ન વમૂલ કશ્ચિત્' એ શ્રુતિ પ્રમાણ છે.

સ एष नेति नेति चि व्याख्यात निवृत्ते यतः ।

सर्वमप्राप्तभावेन हेतुनाऽज्ज प्रकाशते ॥ २६ ॥

'સ एષ નેતિ નેતિ' આ શ્રુતિથી એ પ્રતિપાદિત થાય છે કે આત્મા આ નથી, આ નથી અર્થાત્ જે જે વાણીનો વિષય છે તે તે આત્મા નથી. આ પ્રમાણે કોઈ પણ માલ હેતુ ન હોવાથી આત્મા સ્વયપ્રકાશ છે. સ્વય પ્રકાશિત થાય છે

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।

तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥ २७ ॥

ઉપરના શ્લોકથી આત્મા અમાલ બતાવ્યે તેથી યદિ કોઈ એમ ચંકા કરે કે અમાલ હોવાથી એ અસત્ છે તો આ શ્લોકથી સમાધાન થાય છે કે સત્ આત્માનો માયા દ્વારા જન્મ થાય છે. વાસ્તવિક નહિ આત્મા અસત્ હોત તો આ માયિક સૃષ્ટિ દૃષ્ટિગોચરજ ન થાત. જે આત્મતત્ત્વને વાસ્તવિક ઉત્પન્ન થયેલ માને છે એવા મતમાં જન્મશીલનોજ જન્મ થાય છે. અને એ પ્રકારે એકનો જન્મ કરનાર બીજો અને બીજાનો ત્રિજો એ પ્રમાણે અનવસ્થા થઈ જશે. માટે આત્માને અજન્મજન માનવો ભોંઈએ. *

असद्वस्तुनी तो उत्पत्ति यतीज नथी એ બતાવે છે :—

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।

वन्ध्यापुत्री न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥ २८ ॥

વન્ધ્યાને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો એ સરાસર અયુક્ત છે એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અસદ્ વસ્તુ માયાથી કે વાસ્તવિક રીતે ઉત્પન્ન થતીજ નથી. તો પછી સદ્ વસ્તુનો જન્મ માયાથી કેવીરીતે થાય છે? તો કહે છે કે—

* અનવસ્થા એને કહેવામાં આવે છે કે એક એકનું કારણ પૂછતા જોતો અંતજ ન આવે અને એમને એમ પ્રશ્નપરેષ થાયજ રહે. તો એ પ્રશ્નપરેષને દોષ માનવામાં આવ્યો છે અને તેને અનવસ્થા દોષ સંસ્કૃત શાસ્ત્રીમાં બતાવ્યો છે.

યથા સ્વપ્ને દ્વયાભાસં સ્પન્દતે માયયા મનઃ ।

તથા જાગ્રદ્દ્વયાભાસં સ્પન્દતે માયયા મનઃ ॥૨૬॥

। જે પ્રભાણે મન સ્વપ્નાવસ્થામાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકત્વ દ્વૈતાભાસથી સ્ફુરિત થાય છે પરંતુ ત્યાં કોઈ અદૃશ્ય કરવા યોગ્ય વસ્તુ કે અદૃશ્ય કરનાર હોતો નથી. એવીજરીતે જાગૃદવસ્થામાં પણ કોઈ હોતું નથી. કેવલ રજન્યુમાં સપ્તિમ્ સમાન-આભાસમાત્ર થાય છે, વસ્તુતઃ તો મનનું સ્ફુરણ હોતુંજ નથી.

અદ્વયં ચ દ્વયાભાસં મનઃ સ્વપ્ને ન સંશયઃ ।

અદ્વયં ચ દ્વયાભાસં તથા જાગ્રત્ સંશયઃ ॥૩૦॥

સ્વપ્નમાં અદૃશ્ય કરવા યોગ્ય ક્ષાયી, ધોડા, નદી, પર્વત વિગેરે ગ્રાહ્ય પદાર્થો હોતા નથી તથા નેત્ર, કાન, ક્ષય વિગેરે અદૃશ્ય કરનાર પણ હોતા નથી કેવલ મનનો વિદાસજ હોય છે. એ પ્રભાણે જાગૃદવસ્થામાં પણ ખરીરીતે કંઈ હોતું નથી પરંતુ પરમાર્થ સત્ જે વસ્તુ છે એમાંજ એ આભાસ દેખાય છે જેમ રજન્યુમાં સપ્તિના આભાસ. મનજ દૈતરૂપે રહેલું છે. એને અન્વય વ્યતિરેકના દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે—

મનોદૃશ્યમિદં દ્વૈતં ચત્કિચ્ચિત્ સચરાચરમ્ ।

મનસો હ્યમનીમાવે દ્વૈતં નૈવોપલબ્યતે ॥ ૩૧ ॥

આ જે ચરાચર સ્થાવર જંગમ દૃશ્ય પદાર્થો છે એ મનના વિષય છે કારણ મન ન્યાયુધી છે તે સાધુધી છે અને મનનો નિરોધ થયો કે મનના અભાવે એ દૃશ્ય પદાર્થોના પણ અભાવ થઈ જાય છે. કો

મનનો નિરોધ ક્યારે થાય છે ? તો કહે છે કે :—

આત્મસત્યાનુબોધેન ન સંકલ્પયતે યદા ।

અમનસ્તાં તદા યાતિ ગ્રાહ્યાભાવે તદમદ્મ ॥ ૩૨ ॥

ન્યારે આત્મા એક, સત્ય છે એ પ્રભાણેનો બોધ શાસ્ત્રવચન તથા આચાર્ય દ્વારા થાય છે ત્યારે ગ્રાહ્ય પદાર્થો રહેતાજ નથી અને તેમના ન રહેવાથી સંકલ્પાત્મક મન સ્વયં અમનસ્કતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આત્મગ્યાન ક્યારે થાય છે તો કહે છે કે—

અકલ્પક્રમર્જં જ્ઞાનં ક્ષેયાભિર્જં પ્રચક્ષતે ।

બ્રહ્મક્ષેયમર્જં નિત્યમજેનાજં વિબુદ્ધયતે ॥ ૩૩ ॥

* અન્વય, વ્યતિરેક. જેનાથી જે રહે તેને અન્વય કહે છે અને જેના ન રહેવાથી જે ન રહે તેને વ્યતિરેક કહે છે. જેમકે ન્યાં ધુમાડે છે ત્યાં અગ્નિ છે (અન્વય) અને ન્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધુમાડે નથી એ વ્યતિરેક થયો. ‘તત્સત્ત્વે તત્સત્ત્વમન્વયઃ’ ‘સદ્ભાવે તદ્ભાવો વ્યતિરેકઃ’ એ તેની વ્યાખ્યા છે.

સમ્પૂર્ણ કલ્પનાઓથી રહિત કેવલ યત્તિમાન જે જ્ઞાન એ પરમાર્થ સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મ જે રૂપ એનાથી અલિપ્ત છે. અર્થાત્ અગ્નિ અને ઉષ્ણતાની જેમ એ બંને એક છે. બ્રહ્મ જેનાથી બધી સકાય છે એ જ્ઞાન જન્મરહિત અને નિત્ય છે. આવા જન્મરહિત જ્ઞાનથી અજન્મ આ અને નિત્યસ્વરૂપ આત્મા બધી સકાય છે.

નિર્ગૃહીતસ્ય મનસો નિર્વિકલ્પસ્ય ધીમતઃ ।

પ્રચારઃ સ તુ વિદ્યેય સુપુત્રેઽન્યો ન તત્સમઃ ॥ ૩૪ ॥

પ્રાણુયામાદિથી શેકેલ, કલ્પનાશૂન્ય તથા વિવેકી ચિત્તનો વ્યાપાર એ યોગિઓ-એ બધુવો ભેદજો. સ્વપ્નસ્થચિત્ત અને આ પ્રાણુયામાદિથી કલ્પનાશૂન્ય કરેલ ચિત્તમાં તફાવત છે, બંને ચિત્તમાં બાહ્ય બધા પ્રકારની પ્રતીતિઓનો અવસ્થ અભાવ થઈ જાય છે પરંતુ સુષુપ્તિસ્થ ચિત્તમાં અનર્થ પ્રવૃત્તિઓ વાસનારૂપે રહેલી હોય છે ન્યારે વિવેકી ચિત્તમાં જ્ઞાનાગ્નિથી એ વાસનાઓ દબ્ધ થઈ ગયેલી હોય છે. આટે વિવેકી ચિત્ત બનાવવાનું જ્ઞાન મેળવવું ભેદજો.

સુષુપ્તિ તથા સમાધિનો ભેદ :—

હીયતે હિ સુપુત્રે તન્નિર્ગૃહીત ન હીયતે ।

તદેવ નિર્ભય બ્રહ્મ જ્ઞાનાલોક સમન્તતઃ ॥ ૩૫ ॥

જગરણુ સ્વપ્ન સિવાયની જે ત્રીજી અવસ્થા છે જેમાં પ્રાણિ બસબસાટ નિદ્રા લે છે એ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં મન, અવિદ્યા વિગેરે પ્રતીતિઓની બીજાજૂત જે વાસના તેમાં લીન થઈને અન્ધકાર ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ન્યારે સમાધિ અવસ્થામાં મનનો નિરોધ કરવાથી મન તે વાસનામાં લીન થતું નથી પણ તે વખતે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય છે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ :—

બ્રહ્મનિર્મલસ્વપ્નમનામકમરૂપકમ્ ।

સકલ્લિમાર્ત સર્વજ્ઞ નોપચારઃ કચઙ્ગન ॥ ૩૬ ॥

જન્મના કારણોનો અભાવ હોવાથી એ અજન્મ છે, આત્મા સત્યજ્ઞાન સ્વરૂપ હોવાથી એ અવિદ્યારૂપા નિદ્રાથી શૂન્ય છે, અદ્વયસ્વરૂપ હોવાથી એ સ્વપ્નરહિત છે. ‘યતો ધાતો નિર્વર્તન્તે’ શ્રુતિથી જાણ્યું છે કે એ વાણીનો વિષય નથી એટલામાટે નામ તથા રૂપ રહિત છે. બ્રહ્મ અમરદણુ, અન્યામરદણુ તથા આવિર્ભાવ તિરોભાવથી મુક્ત છે આટે સદા સર્વદા બ્રહ્મમાન છે, સ્વયંપ્રકાશ છે, સર્વેશ છે, તથા કર્તૃબ્યથત્ય છે બ્રહ્મમાં કર્તૃબ્યત્વ નથી પરંતુ એ નિત્ય શુદ્ધ-શુદ્ધ મુક્ત-સ્વભાવ છે.

સર્વાભિજ્ઞાપત્રિગતઃ સર્વચિન્તાસમુત્થિતઃ ।

સુપ્રશાન્તઃ સકુલ્લોપિઃ સમાધિસ્વરૂપોઽમયઃ ॥ ૩૭ ॥

બ્રહ્મ બધી બાહ્યોન્દ્રિયોથી રહિત છે, તે ચિંતન થત્ય છે જેથી અન્ત કરણ વિનાનું છે, સમ્પૂર્ણ વિષયોથી મુક્ત હોવાથી પરમજ્ઞાન્ત છે, પ્રકાશસ્વરૂપ છે, સમાધિમાં થતી પ્રજ્ઞા દ્વારા જણાય છે જેથી અથવા એમાં ચિત્ત જ્ઞાન્ત, સમાહિત થઈ જાય છે માટે બ્રહ્મ સમાધિ છે, તે અચલ અવિકારી છે અને વિકાર વગરનું હોવાથી અભય છે.

મદ્દો ન તત્ર નોત્સર્ગોઽચિન્તા યત્ર ન વિચલે ।

આત્મસંસ્થ તદા જ્ઞાનમજ્ઞાતિ સમતાં મતમ્ ॥ ૩૮ ॥

બ્રહ્મમાં પ્રવૃત્તિ તથા ત્યાગ નથી, જ્યાં મનોબ્યાપારજ નથી તથા તે બંને ક્યાંય હોય ? સંકલ્પ તથા બાદજ પ્રવૃત્તિ તથા સાગ થાય છે એ સર્વાનુભૂત છે. આત્મસંસ્થનો બોધ થતાજ જ્ઞાન જન્મરહિત થઈ જાય છે. અને તે જ્ઞાન બ્રહ્મ સમાન અથવા બ્રહ્મ જ છે.

અસ્પર્શયોગો વૈ નામ દુર્દર્શઃ સર્વયોગિભિઃ ।

યોગિનો વિચ્યતિ હ્યસ્માદ્ભયે મયદર્શિનઃ ॥ ૩૯ ॥

સર્વ સમ્બન્ધ સ્પર્શ વિનાનો આ યોગ એ વેદાન્તજ્ઞાનથત્ય યોગિઓ માટે દુર્દર્શ છે. કેવલ એ શ્વેત અનન, પ્રાણુચામ વિગેરે સામગ્રીઓથી પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય છે. અવિવેકી યોગી આ યોગને આત્મ નાશરૂપ માને છે અને એથીજ એનાથી ભયભીત થાય છે. પરંતુ વેદાન્તી યોગી આ યોગને સત્સ્વરૂપ સમજતો હોવાથી ડરતો નથી.

મનસો નિપ્રહાયત્તમભયં સર્વયોગિનામ્ ।

કુ સ્વત્તયઃ પ્રવોધશ્ચાપ્યલ્પયા શાન્તિરેવ ચ ॥ ૪૦ ॥

યોગિ અભય ત્યારેજ થાય છે જ્યારે મનોનિપ્રહ કરે છે, કુશલ્પ પશુ મનોનિપ્રહને અધીન છે, પ્રબોધ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન પશુ મનોનિપ્રહથી મુક્ત છે તથા અવિનાશી શોક્ષસ્વરૂપ સાચી શાન્તિ પશુ મનોનિપ્રહનેજ અધીન છે.

હત્સેક લદ્ધેર્યદ્દન્ કુશામેષૈકચિન્દુના ।

મનસો નિપ્રહત્તદ્વદ્ધ મવેદપરિસ્થેતઃ ॥ ૪૧ ॥

જેવીરીતે સમુદ્રના પાણિને દહાના અગ્નિજાળથી ઉલેચવા માટે જેટલા ધેર્યની આવશ્યકતા છે એટલુંજ ધેર્ય મનોનિપ્રહ કરવામાં હોવું જોઈએ. અર્થાત્ સતત પ્રયત્નશીલ રહેવાથી કાલાન્તરે મનોનિપ્રહ થઈ શકે છે.

વપાયેન નિમૃદ્ધ્વીયાદ્વિચિન્ત્યં કામભોગયો ।

સુપ્રસન્ન હયે ચૈવ યથા કામો હયસ્તથા ॥ ૪૨ ॥

સતત ઉલોમશીલ રહીને કામ તથા ભોગમાં વિક્ષિપ્ત રહેલા મનને નિપ્રહ કરવો. તથા સખમિ અવસ્થામાં જ્ઞાન્ત પ્રસન્ન ને નિર્મલ થવો.

કામાસક્ત તથા મુખ્યસ્થિ શાન્ત ચિત્ત એ બંને અનર્થનું કારણ છે માટે બંનેથી મનનો નિરોધ કરવો.

દુ.સ્તં સર્વમનુસ્મૃત્ય કામભોગાન્નિવર્તયેત્ ।

જર્જ સર્વમનુસ્મૃત્ય જાત નૈવ, તુ પર્યાવિ ॥ ૪૩ ॥

અવિદ્યાથી પ્રતીત થનાર દૈત એ દુ ખરૂં છે એ પ્રમાણે અવિચ્છિન્ન ચિંતન કરવા દ્વારા તથા વૈરાગ્યવૃત્તિથી પ્રેરિત થયેલા વિષયાસક્ત ચિત્તને તે દૈતમાંથી હટાવવું અને આ સંસાર કેવલ અજન્મા બ્રહ્મ છે એવું સતત સ્મરણ કરવાથી મન ઉત્પન્ન દૈતને કેમતુંજ નથી.

હયે સંબોધયેશ્વિત્ત વિચિન્ન શમયેત્ પુનઃ ।

સકપાય વિજ્ઞાનીયાત્ સમપ્રાપ્ત ન ચાલયેત્ ॥ ૪૪ ॥

જ્ઞાનાભ્યાસથી ચિત્તને મુખ્યસ્થિ, અવસ્થામાં પણ આત્મદર્શનમાંજ પરોવે. કામના આર્માં આસક્ત ચિત્તને શાન્ત કરે, આ પ્રમાણે લયાવસ્થા તથા કામાવસ્થાથી નિવૃત્તિ કરેલ ચિત્ત સમતાને પ્રાપ્ત ન કરે તો એમ સમજવું કે અસારે એ રાગાવસ્થા બીજાવસ્થામાં છે. એ બીજાવસ્થાથી સામાવસ્થામાં લાવવા યત્ન કરવો અને સામાવસ્થામાં લાગ્યા બાદ ફરી તેને વિષયો તરફ ન પ્રેરવું.

નાસ્વાદયેત્ સુખ તત્ત નિ સદ્ગ. પ્રક્ષયા ભવેત્ ।

નિશ્ચલં નિશ્ચરશ્ચિત્તમેકીકુર્યાત્ પ્રગત્તત્ ॥ ૪૫ ॥

સમાધિની હિંચાવાળા ચોખિને જે સુખાનુભવ થાય છે એ સુખને આગ્રહ સામાવસ્થામાં ન લે. પરંતુ વિવેકવતી સુધ્ધિ દ્વારા એ સુખને વિદ્યાજનિત છે એમ માને આ પ્રમાણે સ્થિર થયેલ ચિત્ત યદિ પુનઃ ચયલ બને તો તેને પ્રપત્નપૂર્વક આત્મામાં એકાગ્ર કરે.

યદા ન હીયતે ચિત્ત ન ચ વિચિત્તયતે પુનઃ ।

અનિદ્ધનમનાભાસ નિષ્પજ્જં મદ્દા તત્તદા ॥ ૪૬ ॥

પૂર્વોક્ત ઉપાયો દ્વારા મન બ્યારે મુખ્યસ્થિમાં લય પામતું નથી, વિષયોમાં વિદ્યિત થતું નથી, નિશ્ચલ સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે તે બ્રહ્મમાં મળી જાય છે.

સ્વસ્થ શાન્ત સનિર્વાણમકલ્પ્ય સુખમુત્તમમ્ ।

જનમત્તેન જ્ઞેયેન સર્વદ્વ પરિચ્છતે ॥ ૪૭ ॥

આ અવસ્થામાં જે આનંદાનુભવ થાય છે એ સ્વસ્થ છે, શાન્ત છે, અર્થાત્ સમ્પૂર્ણ અનર્થની નિવૃત્તિરૂપ છે, કેવલ્યસ્વરૂપ છે, અનિર્વાચનીય છે, નિરતિશય છે, સ્વાભાવિક છે, તથા અજન્મા જોડથી અભિ જ છે, અને સર્વદ્વ બ્રહ્મ સ્વરૂપજ છે. એમચોખિ જન કહે છે.

ન કશ્ચિજ્ઞાયતે જીવઃ સંભવોઽસ્ય ન વિચતે ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिज्ज्ञायते ॥ ૪૮ ॥

કોઈ પણ જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી. અર્થાત કોઈ પણ રીતે, કતાં ભોક્તાની ઉત્પત્તિ નથી. માટે આ અજન્મ આત્માનું કોઈ કારણ નથી. પહેલા જે સત્ય બતાવ્યું છે તેમાં આ ઉત્તમ સત્ય છે. અને ઉત્તમ સત્યવરૂપ જ્ઞાનમાં કોઈ અણુમાત્ર પણ પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી. એજ પરમાર્થ સત્ય છે.

ઈતિ ગૌઠપાઠાચાર્યકૃત કારિકાનું તૃતીય અદ્વૈતપ્રકરણ સમાપ્ત.

अथ अलातशान्तिप्रकरणम्

પ્રથમ આગમ પ્રકરણમાં ઓંકારના નિર્ણય દ્વારા અદ્વૈત મિથ્યા છે એવી પ્રતિષ્ઠા કર્યા બાદ દ્વિતીય વૈતથ્યપ્રકરણમાં સ્વમાદિ દષ્ટાન્તોથી બાહ્ય પદાર્થોનું મિથ્યાત્વ સિધ્ધ કરીને તૃતીય અદ્વૈતપ્રકરણમાં શાશ્વત્યનો તથા યુક્તિપ્રયુક્તિઓ દ્વારા અદ્વૈતને પૂર્ણતઃ મિથ્યા સિધ્ધ કર્યું. હવે તૃતીય પ્રકરણમાં સંકેત કરેલા દૈતવાદો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી રાગદ્વેષાદિ કલેશોથી મુક્ત છે અને રાગદ્વેષ મુક્ત વસ્તુ મિથ્યાજ હોય છે. એજ અર્થને આ અલાતશાન્તિપ્રકરણમાં બિન્ન બિન્ન મતમતોતરો બતાવીને પરસ્પરના વિરોધ દ્વારા પુષ્ટ કરશે અને સાચી શાન્તિ કેવલ અદ્વૈત વાદમાંજ છે, મનને પૂર્ણતઃ સંયમિત કરવાથી, એકાગ્ર ટુટ્તિદ્વારા આત્મદુર્લ્ભ થવાથી સાચી શાન્તિ, શાશ્વતી શાન્તિ અર્થાત યુક્તિ અનુભવાય છે. એ આ પ્રકરણમાં બતાવવામાં આવશે.

• આ પ્રકરણનું નામ અલાતશાન્તિપ્રકરણ છે. એનો અર્થ એ છે કે સળગતા ઉપાડીયાને ચારે બાજુ ફેરવવાથી એમાંથી જીદ જીદ પ્રકારની અગ્નિની આકૃતિઓ જાણાય છે અને તેને હુંમાવડું બંધ કરતા અગ્નિની બિન્ન બિન્ન આકૃતિઓ રહેતી નથી પરંતુ એકજ અગ્નિ માત્રમ પડે છે એજ પ્રમાણે મન પોતાના તરફથી ઉપર ચઢે છે ત્યારે આ દૈત પ્રપંચ બાંહે છે અને મન ન્યારે અમનોભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, અર્થાત શાન્ત થઈ જાય છે ત્યારે દૈતપ્રપંચનું સ્થાન અદ્વૈત મદ્ય કરે છે. આ પ્રમાણે અલાત (ઉપાડીયાનું) નું દષ્ટાન્ત આપ્યું હોવાથી આ પ્રકરણનું નામ અલાતશાન્તિપ્રકરણ પડેલ છે. પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રકરણની નિર્વિધે સમાપ્તિ થાય એટલા માટે નમસ્કાર કર્યા છે.

ज्ञानेनाकाशकल्पेन घर्मान् यो गगनोपमान् ।

ज्ञेयामिन्नेन संबुद्धस्तं घन्दे द्विपदां वरम् ॥ ૧ ॥

સેય આત્માથી અભિન, આકાશ તુલ્ય જ્ઞાન દ્વારા જેણે પોતાના ધર્મસ્વરૂપ
શ્વેતને બપ્પા છે એવા પુરુષોમાં ઉત્તમ શ્રી પુરુષોત્તમ નારાયણને નમસ્કાર હો. ૧.

અસ્પર્શયોગો વૈ નામ સર્વસત્ત્વમુલો દિતઃ ।

અવિવાદોઽવિરુદ્ધઃ દેશિતસ્ત નામામ્યહમ્ ॥ ૨ ॥

શ્રીઓમાં જે અસ્પર્શયોગ બતાવ્યો છે, શાછલા પ્રકરણમાં જેની વ્યાખ્યા
પણ કરી છે, એઅસ્પર્શયોગ જે પ્રાણિમાત્રને માટે મુખ્ય ઉત્પન્ન કરનાર તથા દિતાવદ્
છે એવા અસ્પર્શયોગને નમસ્કાર હો. ૨.

ભૂતસ્ય જ્ઞાતિમિચ્છન્તિ વાદિન્ઃ કેચિદેવ દિ ।

અભૂતસ્યાપુરે દ્વીરા વિવદન્તઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૩ ॥

દૈત્યાઃ સાંખ્યમતાવલખી વિગેરે સર્વ વસ્તુની ઉત્પત્તિ માને છે બ્યારે બીજા
વૈશેષિક, નૈયાયિક વિગેરે અસદ્ વસ્તુના જન્મનો સ્વીકાર કરે છે.

ભૂતં ન જાયતે કિંચિદ્ભૂત નૈવ જાયતે ।

વિવદન્તોઽદ્વયા હોવમજ્ઞાતિ ક્ષ્યાપ્યન્તિ તે ॥ ૪ ॥

વિષ્ણુમાન વસ્તુ તો વિષ્ણુમાન છે જેમકે આત્મા તેથી તેનો જન્મ થતો નથી
એમ નૈયાયિક વિગેરે સાંખ્યમતાનું ખત્તન કરે છે બ્યારે સાંખ્યવાદી પોતાના વિષ
દ્વીનું એમ કરીને ખત્તન કરે છે 'સસયુગ' (સસધાને જેમ સિંગડા હોતાજ નથી)
તેમ અસદ્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ સંભવિત નથી અને આ પ્રમાણે જન્મે અનુત્પત્તિનોજ
સ્વીકાર કરે છે અને એથી દૈતવાદી હોવાછતા અદૈતવાદી જેવા બની બપ છે

ક્ષ્યાપ્યમાનામજ્ઞાતિ તૈરનુમોદામદે વયમ્ ।

વિવદામો ન તૈ સાર્ધમવિવાદ તિવોધત ॥ ૫ ॥

આ પ્રમાણે દૈતવાદિઓ દ્વારા પ્રકાશિત અગતિનું અમે અદૈતવાદિઓ સમર્થન
કરીએ છીએ, વિવાદ કરતા નથી માટે હે દૈતવાદિઓ ! તમે નિર્વિવાદ એ આ પરમાર્થ
તત્ત્વને બરાબર સમજો

અજાતસ્યૈવ ધર્મસ્ય જ્ઞાતિમિચ્છન્તિ વાદિન. ।

અજાતો હામૃતો ધર્મો મર્ત્યતા ક્યમેષ્યતિ ॥ ૬ ॥

દૈતવાદિ ઉત્પન્ન નહિ થયેલ વસ્તુની ઉત્પત્તિ માને છે પરંતુ જે સ્વભાવતઃ અજન્મા
તથા અમૃત છે એનો જન્મ ક્યાંથીજ હોય આ શ્લોકનું વિશદ વિવેચન અદૈત પ્રકરણનું
બીસમા શ્લોકમાં થયું છે

ન મવત્યમૃતં મર્ત્યં ન મર્ત્યમમૃતં તથા ।

પ્રકૃતેરન્યથામાયો ન ક્યચ્છિદ્મવિષ્યતિ ॥ ૭ ॥

કોઈ દિવસ પ્રકૃતિ પોતાનો સ્વભાવ ઊડાડીજ નથી. એટલે આબાલવૃદ્ધ જાણે છે. અને એથી સ્પષ્ટ છે કે અમૃત પદાર્થ મૃતભાવને તથા મૃત પદાર્થ અમૃતભાવને કોઈ દિવસ પ્રાપ્ત થતોજ નથી.

સ્વભાવેનામૃતો यस્ય ધર્મો ગચ્છતિ મર્ત્યતામ્ ।

કૃતકેનામૃતસ્તસ્ય કથં સ્વાસ્યતિ નિશ્ચલઃ ॥ ૮ ॥

મરણ વિનાનો પદાર્થ જેના મતમાં મરણને પ્રાપ્ત થાય છે એના મતમાં જન્મ એ પણ નિશ્ચિત જ છે અને જન્મ મરણવાળા પદાર્થ ચિરસ્થાયી, લાંબા સમય સુધી ટકનારો થતો નથી.

સાંસિદ્ધિકો સ્વાભાવિકો સદૃજાં ઝકૃતાં વ ચા ।

પ્રકૃતિઃ સેતિ વિદ્વેષા સ્વમાર્થં ન જહાતિ વા ॥ ૯ ॥

તે પ્રકૃતિ પોતાનો સ્વભાવ ઊડાડી નથી. જે સાંસિદ્ધિકો અર્થાત્ યોગિઓ દ્વારા સિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલી અણિમાદિ પ્રકૃતિ છે, જે સ્વાભાવિકો અર્થાત્ અંગિની ઉપયુતા સમાન છે, જે સદૃજ પોતાની સાથેજ ઉત્પન્ન થનાર છે, જેવી કે પક્ષિની સાથે ઉત્પન્ન થનાર ઉડવાની પ્રકૃતિ, જે ઝકૃતા અર્થાત્ ખીનથી બનેલી કે જલની નીચેના પ્રદેશમાં વહેવાની પ્રકૃતિ, આ પ્રમાણેની પ્રકૃતિઓ પોતાનો સ્વભાવ ઊડાડીજ નથી.

જરામરણનિર્મુક્તાઃ સર્વે ધર્માઃ સ્વભાવતઃ ।

જરામરણમિચ્છન્તરચ્યવન્તે સન્મતીપયા ॥ ૧૦ ॥

સ્વભાવથી જીવાત્મા જન્મ, જરા, મરણ વિગેરે જ લાવેથી થત્ય છે પરંતુ વાદિના મત પ્રમાણે એ અમૃત જીવાત્માઓજ જન્મ મરણના સતત ચિંતનથી એ જન્મ મરણાદિ ભાવેને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે પ્રમાણે રજુમાં સર્વ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. સંજ્ઞાતિ વાદિ સાંખ્યના મતમાં વૈશેષિક આપત્તિ આપે છે કે :—

કારણં યસ્ય વૈ કાર્યં કારણં તસ્ય જાયતે ।

જાયમાનં કથમર્જં મિન્નં નિત્યં કથં ચ તત્ ॥ ૧૧ ॥

સાંખ્યવાદિ પોતાના મૂળ કારણ પ્રધાનને મહદાદિરૂપે કાર્ય માને છે. અને પ્રધાનને અજન્મ તથા નિત્ય પણ માને છે તો આ પ્રમાણે મહદ્, અહંકાર વિગેરે ભાવથી ઉત્પન્ન થનાર તથા સાવચ્ચ બનનાર પ્રધાન એ ઉત્પન્ન થનાર અને અજન્મ નિત્ય કેવીરીતે કોઈ થકે ? અર્થાત્ એ બનેજ નહિ. તેથી સદૃશી ઉત્પત્તિ માનવી એ ઠીક નથી.

કારણાલ્પચનન્યત્વમતઃ કાર્યમર્જં યદિ ।

જાયમાનાદિ વૈ કાર્યાત્ કારણં તે કથં ધ્રુવમ્ ॥ ૧૨ ॥

કારણને કાર્યથી યદિ અભિજ્ઞ માનવામાં આવે તો કાર્ય પણ અજન્મ થાય કારણ

કે કારણ પ્રધાન અજન્મા છે. કાર્ય અને અજન્મા એ તો પરસ્પર વિરોધ થયો તેમજ અભિજ્ઞતા સ્વીકારવાથી કાર્ય અનિત્ય હોવાથી કારણ નિત્ય કેવીરીતે ? એ બનેજ નહિ.

ખજાદ્વૈ જ્ઞાયતે यस્ય દૃષ્ટાન્તસ્તસ્ય નાસ્તિ ચૈ ।

જાતાષ્ જ્ઞાયમાનસ્ય ન વ્યવસ્થા પ્રસજ્યતે ॥ ૧૩ ॥

અજન્મા પરણી ઉત્પત્તિ થાય છે એમાં કોઈ દૃષ્ટાન્ત નથી અને ઉત્પત્તિ શીધ પદ્યર્થથી પદ્યર્થાન્તરની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો અનવસ્થા દોષ આવે છે જેથી ઉભયથા ઉત્પત્તિ સંભવ નથી.

દ્વેતોરાદિઃ ફલં યેગમાદિર્હેતુઃ ફલસ્ય ચ ।

દ્વેતોઃ ફલસ્ય ચાનાદિઃ કર્યં તૈરુપવર્ણયતે ॥ ૧૪ ॥

જે દ્વેતવાદિના મતમાં ધર્માદિ હેતુનું ફલ દેહાદિસંધાત છે, અને દેહાદિ સંધાતરૂપ ફલનો હેતુ ધર્માદિ છે, તો આ પ્રમાણે હેતુ ફલ પરસ્પરના કારણ હોવાથી અનાદિ કેવીરીતે હોઈ શકે ?

દ્વેતોરાદિઃ ફલં યેગમાદિર્હેતુઃ ફલસ્ય ચ ।

સથા જન્મ ભવેત્તેષાં પુત્રાજ્ઞન્મ પિતુર્યથા ॥ ૧૫ ॥

જેના મતમાં હેતુનું કારણ ફલ અને ફલનું કારણ હેતુ આ પ્રમાણે માનવામાં આવે છે. એના મતમાં ફલથી જે કારણો ઉત્પત્તિ મનાય છે એ એવું વિરૂદ્ધ વાક્ય છે કે જે પ્રમાણે પુત્રથી પિતાનો જન્મ.

સમયે દ્વેતુફલયોરેપિતબ્યઃ કમસ્તવયા ।

યુગપરસમયે યસ્માદસંબન્ધો વિપાળવત્ ॥ ૧૬ ॥

હેતુ તથા ફલની ઉત્પત્તિ માનવામાં ક્રમ માનવો પડશે કે પહેલા હેતુ અને પછી ફલ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ એકી સાથે બંનેની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવામાં આવે તો જેમ ગાયના જમણા તથા ડાબા શિંગાનો પરસ્પર સંબન્ધ હોતો નથી તેથી તેઓ પરસ્પર સંબન્ધ નહિ ગણાય. અસંબન્ધ કેવીરીતે ? તો કહે છે—

ફલાદુત્પન્નમાનઃ સન્ન તે દ્વેતુ પ્રસિદ્ધચતિ ।

અપ્રસિદ્ધઃ કર્યં દ્વેતુઃ ફલમુત્પાદયિષ્યતિ ॥ ૧૭ ॥

જો હેતુ અર્થાત્ કારણ ફલથી ઉત્પન્ન થાય છે તો તે હેતુજ ન રહ્યો અને જ્યારે એ હેતુ સિદ્ધ ન થયો તો ફલને કેવીરીતે ઉત્પન્નવશે ? અર્થાત્ અસંબન્ધ યાદી જશે.

યદિ દ્વેતોઃ ફલાત્સિદ્ધિઃ ફલસિદ્ધિર્યદ્વેતુઃ ।

ફલરત્ પૂર્વનિષ્પન્ન યસ્ય સિદ્ધિરપેક્ષ્યા ॥ ૧૮ ॥

જો હેતુની ફલથી સિદ્ધિ અને ફલની હેતુથી સિદ્ધિ આ પ્રમાણે પરસ્પરની

સિદ્ધિ માનવામાં આવે તો આકાંક્ષા એ બની રહેવાની કે એ બેમાંથી પહેલા કયા પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ? હેતુની કે ફલની? બે એમ કહો કે એ બતાવી શકાય એવું નથી તો—

અશક્તિરપરિજ્ઞાનં ક્રમકોપોડય વા પુનઃ ।

एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिकीर्षिता ॥ १९ ॥

ન બતાવી શકાય એ અશક્તિ તો અજ્ઞાન છે, મૂઢતા છે. અને બ્યારે એ અજ્ઞાન છે ત્યારે હેતુથી ફલ અને ફલથી હેતુ એ કમનો પણ કોપ અર્થાત્ અન્યથા કાવ થઈ જશે. કોનાથી કોણુ ઉત્પન્ન થાય છે એ જાણી શકાશે નહિ. આ પ્રમાણે મતમતાંતરેનો વિશેષ થવાથી જીવિમાન પંડિતોએ અજ્ઞાતિજ પ્રકાશિત કરી છે.

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।

न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥ २० ॥

બીજ અને અંકુરનું દૃષ્ટાન્ત એ સાધ્યની સમાન જ છે અર્થાત્ સાધ્ય કાર્ય-કારણભાવ જેમ સાદિ છે એ પ્રમાણે બીજાંકુર પણ એક બીજથી આદિમાન છે. બીજાંકુરનું એકત્વ સ્વીકૃત નહિ હોવાથી અન્યાદિ નથી. તો આ પ્રમાણે જે દૃષ્ટાન્ત સાધ્ય સમાન હોય એ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકે નહિ

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिकीपकम् ।

जायमानाद्वि वै धर्मात् कथं पूर्वं न गृह्यते ॥ २१ ॥

કાર્યકારણભાવના પૌર્વાપર્યનું અર્થાત્ કોણુ પહેલા અને કોણુ પછી એ વિષયક જે અજ્ઞાન છે એ અજ્ઞાન જ અજ્ઞાતિને બતાવે છે, કારણકે બે કાર્ય ઉત્પન્ન થયું હોત તો તેના કારણને અવશ્ય પ્રકાશમાં લાવત.

एतौ वा परतौ यापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।

सदस्तु सदस्तपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥ २२ ॥

સ્વતઃ એટલે કે જે પ્રમાણે ધણે ધણથી ઉત્પન્ન થતો નથી, પરતઃ એટલે ધટથી પટની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તથા પરસ્પર વિરોધ હોવાથી સ્વતઃ પરતઃ પણ ઉત્પત્તિ થતી નથી, ચઢીની ઉત્પત્તિ નથી કારણ એ તો સત્ છે જેમકે મૃત્તિકા (માટી), જેમ વન્ધ્યાયુત્રની ઉત્પત્તિ હોતી નથી એમ અસત્ની પણ હેતી નથી, સદસત્ની પણ વિરોધ સ્વભાવ હોવાથી ઉત્પત્તિ નથી. આ પ્રમાણે કોઈ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિજ નથી.

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं पापि स्वभावतः ।

आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यदिर्न विद्यते ॥ २३ ॥

જેનું કોઈ આદિ નથી એવા ફલથી હેતુની અને અન્યાદિ હેતુથી ફલની ઉત્પત્તિ

સંભવ નથી કારણ જેનું કોઈ આદિ નથી એનો જન્મ પણ થઈ શકતો નથી. જેમ અગ્નિ આત્મા જન્મરહિત છે.

મુક્તિઃ સનિમિત્તત્વમન્યથા પ્રયનાશતઃ ।

સક્લેશસ્યોપલબ્ધેઽપરતન્ત્રાસ્તિતા મતા ॥ ૨૪ ॥

પ્રમુખિ એટલે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસાદિગ્ધાન એ સનિમિત્ત છે એટલે બાહ્ય વિષય યુક્ત છે. નિર્વિષય માનવામાં આવે તો બાહ્ય કે આત્મા રૂપ, રસાદિ નામ રૂપ દ્વૈત પ્રપચ્છતો નાશ થઈ જાય. વળી વિદ્યાનથી અગ્નિની ઉષ્ણતા બિન્ન છે. વિદ્યાન અને ઉષ્ણતા એક હોય તો દાહનો અનુભવ થાય નહિ. થાય છે તેથી પણ સ્પષ્ટ છે કે વિદ્યાન એ બાહ્ય વિષય યુક્ત છે. દ્વૈતવાદિએ જ્ઞાનને જે સવિષયત્વ (સિદ્ધિ કથુ) એનું વિજ્ઞાનવાદિ ખડકત કદ છે કે-

મુક્તિઃ સનિમિત્તત્વમિષ્યતે યુક્તિર્દર્શનાત્ ।

નિમિત્તસ્યાનિમિત્તત્વમિષ્યતે ભૂતદર્શનાત્ ॥ ૨૫ ॥

તમે બાહ્યવિષય તથા દાહકલેષ દ્વારા જ્ઞાનનું જે સવિષયત્વ સિદ્ધિ કથુ એ વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો સત્ય નથી. વિદ્યાનના આશ્રયરૂપ બાહ્ય વિષયોને અમે પરમાર્થદૃષ્ટિથી અહેતુ જાણીએ છીએ. જે પ્રભાણે ગાય અન્નથી બિન્ન છે એ પ્રભાણે માટીથી ઘડો બિન્ન નથી, તન્મયથી ષટ્ બિન્ન નથી એમ ઉત્તરેષ્વર અમે જ્ઞેતા જ્ઞેતા શબ્દ પ્રતીતિને નિરેષય થઈ જાય છે અને બાહ્યવિષયો રહેતાજ નથી. જેમ સુપુમિ અવસ્થામાં તથા સમાધિ અવસ્થામાં વિદ્યાનાત્મા હોવા છતાં વિષયો હોતા નથી. માટે એ સિદ્ધિ થાય છે કે પારમાર્થિક દશામાં વિદ્યાન એ નિર્વિષય છે

ચિત્ત ન સંસ્પૃશત્યર્થ નાર્યાભાસં તથૈવ ચ ।

અમૂતો હિ ચતઃશ્રાર્થો નાર્યાભાસસ્તતઃ પ્રયક્ ॥ ૨૬ ॥

ચિત્ત એ જેવી રીતે સ્વભાવસ્થાનું ચિત્ત બાહ્યવિષયોને મઠણ કરતું નથી તેવી રીતે જગદ્વસ્થાનું ચિત્ત પણ બાહ્યવિષયોને મઠણ કરતું નથી તથા અર્થાભાસને પણ મઠણ કરતું નથી કેવલ એ ચિત્તનો ભાસ છે કે તે બાહ્યરૂપે ભાસે છે. બાહ્ય પદાર્થ તથા અર્થાભાસ પણ ચિત્તથી પૃથક્ નથી. જ્યારે બાહ્ય ધટાદિ નથી ત્યારે ધટાદિની પ્રતીતિ થવી એ તો વિપરીત જ્ઞાન છે એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

નિમિત્તં ન સદા ચિત્ત સંસ્પૃશત્યપ્ચસુ ત્રિપુ ।

અનિમિત્તો વિપર્યાસઃ કથં તસ્ય મવિષ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

ભૂત, બાવિષ્ય કે ચતુર્માસ ત્રણે કાલમાં ચિત્ત કદિ કોઈ વિષયને સ્પર્શ કરતું નથી તેથી જ્યારે સ્પર્શજ નથી તો પછી વિપરીતજ્ઞાન કેવી રીતે ? ધટ પટાદિનો કઈ છે જ નહિ કેવલ ચિત્તનો સ્વભાવમાત્ર તેની ચિધ્યા પ્રતીતિ કરાવે છે.

પૂર્વોક્ત ત્રણ શ્લોકથી વિજ્ઞાનવાદીના મતનું સમર્થન કર્યું. હવે તેનું જ ખંડન થાય છે કે—

તસ્માન્ન જાયતે ચિત્તં ચિત્તદૃશ્યં ન જાયતે ।

તસ્ય પશ્યન્તિ ચે જાતિ લે વૈ પશ્યન્તિ તે પદમ્ ॥ ૨૮ ॥

વિજ્ઞાનવાદી એ ધટાદિના અભાવમાં ચિત્તને દૃશ્યસ્વરૂપ સ્વીકારે છે તો ચિત્તની ઉત્પત્તિ ધટાદિના અભાવમાં છે. તો જે પ્રમાણે ધટાદિની ઉત્પત્તિ નથી એ પ્રમાણે ચિત્તની પણ નથી. જે ચિત્તની જાતિ સ્વીકારે છે એ આકાશમાં પશ્ચિના પત્ર પડકવા સમાન છે.

અજાતં જાયતે યસ્માદજાતિઃ પ્રકૃતિસ્તતઃ ।

પ્રકૃતેરન્યથાભાવો ન કચચ્છિદ્ ભવિષ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

અદૃશ્યસ્વરૂપ અજન્મા ચિત્તના જન્મની કલ્પના કરવામાં આવે છે, વસ્તુતઃ અજન્મ હોવું એ ચિત્તનો પ્રાકૃતિક સ્વભાવ છે અને સ્વભાવ કાઈ દિવસ વિકૃતભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે ચિત્તનો જન્મ છે જ નહિ.

અનાદેરન્તવર્ત્ત્વં ચ સંસારસ્ય ન સેત્સ્યતિ ।

અનન્તતા ચાદિમતો મોહસ્ય ન ભવિષ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

દૈતવાદિ સંસારને અનાદિ અને મોક્ષને સાદિ માને છે તો એનું ખંડન એ છે કે જો અનાદિ સંસાર છે તો અનાદિનો કદિ અંત થતો નથી. કારણ અંત થાય તો ફરી ઉત્પન્ન થવાથી તે સાદિ થઈ જાય. અને મોક્ષને સાદિ માનવામાં આવે તો મોક્ષની અનંતતા સિદ્ધિ ન થાય. માટે એમ માનવું એ દોષ યુક્ત છે.

દૃશ્યમાન પ્રપંચ જગત્ મિથ્યા છે એમાં હેતુ બતાવે છે કે :—

બાદાવન્તે ચ યજ્ઞાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તથા ।

વિતર્થોઃ સદૃશાઃ સન્તોઽધિતથા દૃષ લક્ષિતાઃ ॥ ૩૧ ॥

જે પહેલાં હોતું નથી તથા નાથ થયા બાદ રહેવાનું નથી એ મધ્યમા, વચ્ચેના ગાળામાં પણ અસંભવ બનાય છે. તે મિથ્યા હોવા છતાં સત્ય સમાન પ્રતીત થાય છે.

સપ્રયોજનતા તેણે સ્વપ્ને વિપ્રતિપદ્યતે ।

તસ્માદાદ્યન્તવર્ત્ત્વેન મિથ્યૈવ સ્વલુ તે સ્મૃતાઃ ॥ ૩૨ ॥

પદ્યોર્નું જગદ્દેવતામાં જે ક્રુધા, પિપાસા ચાન્ત કરવાથી પ્રયોજન જરૂર છે એ સ્વભાવરૂપમાં વિપરીત થઈ જાય છે અને દૃશ્યમાન પદ્યોર્ આદિ અંત યુક્ત છે માટે મિથ્યા છે. આ વિવેચન વૈતથ્યપ્રકરણમાં કર્યું હતું છતાં અદિ સંસાર તથા મોક્ષન અભાવ પ્રસંગે ફરી કરવામાં આવ્યું છે.

સર્વે ધર્મા મૃયા સ્વપ્ને કાયસ્યાન્તનિવર્શનાત્ ।

સકૃતેડસ્મિન્ પ્રવેશે ધૈ ભૂતાના વર્શનં કુતઃ ॥ ૩૩ ॥

સ્વપ્નાવસ્થામાં શરીરની અંદર થનારી મોટામોટા પદાર્થ, પર્વતો વિગેરેની પ્રતીતિ મિથ્યા છે. તો પછી નિરવયવ આકાશ વ્રક્ષમાં ભૂતદર્શનની પ્રતીતિ સત્ય કેવીરીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ મિથ્યા પ્રતીતિજ છે.

ન યુક્તં વર્શનં ગત્વા કાલસ્યાનિયમાદ્ ગતી ।

પ્રતિયુદ્ધઞ્ચ ધૈ સર્વસ્તસ્મિન્ દેશે ન વિદ્યતે ॥ ૩૪ ॥

સ્વપ્નાવસ્થાની અવાધ અમુક ક્ષણોનીજ હોય છે એમાં સેકડો યોગજન મુખીનું અમનાગમન સંભવ નથી અને વળી જગ્યાબાદ જ્યાં મુતો હોઈએ છીએ ત્યાં જ હોઈએ છીએ તેથી એ પ્રતીતિ મિથ્યા છે.

મિનાયૈઃ સદ્ સમન્વય સચુદ્ધો ન પ્રપણતે ।

ગૃહીત વ્ષાપિ ચત્કિશ્ચિત્ પ્રતિયુદ્ધો ન પરયતિ ॥ ૩૫ ॥

સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતાના ઈષ્ટ મિત્રો વિગેરેની સાથે સંભાષણ, વાર્તાલાપ કર્યો હોય છે તથા રૂપીઆ પૈસા લીધા દીધા પણ હોય છે પરંતુ જગ્યાબાદ માત્ર મ પડે છે કે નથી તો વાર્તાલાપ કર્યો હોતો કે નથી તો કઈ પણ લીધું દીધું, તેથી તે પ્રતીતિ મિથ્યા છે.

સ્વપ્ને શાવસ્તુક, કાયઃ પૃથગન્યસ્ય વર્શનાત્ ।

યથા કાયસ્તથા સર્વં ચિત્તદરયમવસ્તુકમ્ ॥ ૩૬ ॥

સ્વપ્નની અંદર હસ્ત હસ્ત, ગોલ્ડ, ચાલ્ડ, જે પોતાનું શરીર દેખાય છે એ સાચું શરીર નથી. કારણ સાચું શરીર તો બીજાનામાં પડ્યું છે. તો તે દેખાતું શરીર મિથ્યાજ છે એ પ્રમાણે જગૃદવસ્થામાં દેખાતા પદાર્થો કેવલ ચિત્તાના વિષય છે ચિત્ ક્યાન્ત થઈ જતા એ પદાર્થો આપોઆપજ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, એથી એ મિથ્યા છે.

મહાજ્ઞાગરિતવત્તદ્ધેતુઃ સ્વપ્ન ધ્રુવ્યતે ।

તદ્ધેતુત્વાત્તુ તસ્યેવ સજ્ઞાગરિતમિષ્યતે ॥ ૩૭ ॥

સ્વપ્નાવસ્થાના બધા વ્યવહારો જગૃદવસ્થાને સમાન હોય છે. તેથી સ્વપ્નાવસ્થા કાય અને જગૃદવસ્થા કારણ માનવામાં આવે છે માટે સ્વપ્નસ્થ પુરુષ માટેજ જગૃદવસ્થા સત્ય છે ખીજા માટે નહિ. સ્વપ્નસ્થ પદાર્થ ક્ષણિક છે જ્યારે જગૃદવસ્થાના પદાર્થો લાંબા સમય મુખી આલનારા છે માટે જાનેની સમાનતા નથી તેથી એક મિથ્યા હોવાથી ખીજાને મિથ્યા માનવા એ ચોખ્ખું નથી. તો એનું સમાધાન એ છે કે વિવેકી તો પરમાર્થદષ્ટિવાળા હોય છે એમની દૃષ્ટિ તો કાઈ પદાર્થના જન્મનો સ્વીકાર કરતી નથી, એજ અર્થ બતાવે છે કે—

સ્વપાદસ્યાપ્રસિદ્ધત્વાદ્જં સર્વમુદાહૃતમ્ ।

ન ચ મૂતાદમૂતસ્ય સંમવોઽસ્તિ કથञ्ચન ॥ ૩૮ ॥

‘સમાધાન્યન્તરો હ્યજઃ’ તે આત્મા જે અંદર તથા બહાર દેખાય છે એ અજ્ઞા છે. આ પ્રતિતી બધું અજ્ઞા છે એ સિદ્ધ થાય છે અને સત્ વસ્તુથી કદિ અસત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતીજ નથી. માટે ઉત્પત્તિ મિથ્યા, આભાસમાત્ર છે.

અસજ્જાગરિતે દૃષ્ટા સ્વપ્ને પર્યતિ તન્મયઃ ।

અસત્સ્વપ્નેઽપિ દૃષ્ટા ચ પ્રતિબુદ્ધો ન પર્યતિ ॥ ૩૯ ॥

જાગૃદવસ્થાના પદાર્થો મિથ્યા હોવા છતાં સ્વપ્નાવસ્થામાં એ પદાર્થો દેખાય છે પરંતુ સ્વપ્નાવસ્થાના પદાર્થો મિથ્યા હોવાથી જાગૃદવસ્થામાં દેખાતા નથી. પરંતુ બંને મિથ્યા છે, બંને અસત્ છે.

નાસ્ત્યસદ્ધેતુકમસત્સવસદ્ધેતુકં તથા ।

સઘ સદ્ધેતુકં નાસ્તિ સદ્ધેતુકમસત્ કૃતઃ ॥ ૪૦ ॥

ચયશૂન્ય અને વન્ધ્યાપુત્ર બંને અસત્ હોવાથી પરસ્પર કાર્યકારણભાવ નથી, તેમજ ધટાદિ સદ્વસ્તુ અસદ્ ચયશૂન્યથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તેમ નથી, તેથી સદસત્નો પણ કાર્યકારણભાવ નથી, ધટથી ધટ ઉત્પન્ન થયો હોય એમ નથી તેથી સત્ સત્નો પણ કાર્યકારણભાવ નથી. તેમજ ધટથી વન્ધ્યાપુત્રની ઉત્પત્તિ નથી એથી સદ્ અસત્નો પણ કાર્યકારણ ભાવ નથી. અર્થાત્ વિવેકીએ માટે કદાચ જુઓ કાર્યકારણભાવ છે જ નહિ.

વિપર્યાસાદયથા જામ્નઃચિન્ત્યાન્ મૂતયત્ સ્પર્શેન્ ।

તથા સ્વપ્ને વિપર્યાસાદ્ધર્માસ્તન્નૈવ પર્યતિ ॥ ૪૧ ॥

જાગૃદવસ્થામાં, અવિવેકવશ રજ્જુમાં સર્પની જેમ ચિન્ત્ય પદાર્થ દેખાય છે. એ પ્રભાએ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ અવિવેકથીજ દાથી, ઘોડા, વિગેરે દેખાય છે. એ દાથી, ઘોડા જાગૃદવસ્થાથી ઉત્પન્ન થયેલા હોતા નથી.

ઉપલમ્બાન્ સમાચારાદસ્તિવસ્તુત્વવાદિનામ્ ।

જાતિસ્તુ દેશતા બુદ્ધૈરજાતેહ્નસર્વાં સર્વા ॥ ૪૨ ॥

અદૈતવાદિ વિદ્વાન પુરુષોએ ઉત્પત્તિનો ઉપદેશ એમને આપેલો છે કે જેઓ વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિ માને છે તથા જેઓને વર્ણાશ્રિમાદિ સદાચારમાં શ્રદ્ધા છે. અને આસ્તિક છે. પરંતુ અજ્ઞાની હોવાથી જેઓ અજ્ઞાતિથી જાય પામે છે. એ શ્રદ્ધાલુ આજે રચ્યુ ભુધિ છે પરંતુ ચૈત્ત્ય ચૈત્ત્ય વેદાન્ત શાસ્ત્રનો બોધ થતાં એઓ અજ્ઞા આત્માને જાગતા અવશ્ય થઈ જશે, એ દેહથી જાતિનો-ઉત્પત્તિનો-ઉપદેશ છે. પાર્શ્વશિક્ષિ દાખ્યા નહિ.

બજાતેક્ષસતા તેવામુપલમ્માદ્વિચિન્તિ ચે ।

જાતિદોષા ન સેત્યન્તિ દોષોઽપ્યત્પો ભવિષ્યતિ ॥ ૪૩ ॥

જેઓ આ પ્રમાણે અભત્તિથી બધા માનનાર, વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિને સ્વીકારનાર તથા વર્ણુશ્રમાદિ સદાચાર સમ્પન્ન છે એઓને દેત માનવા સમ્પન્ની અધિક દોષ લાગતો નથી. કારણ સન્માર્ગનાથી છે. દોષ લાગે છે તો કેવલ સમગ્રદર્શનના અભાવથી અસ્પન્ન દોષ લાગે છે.

ઉપલમ્માન્ સમાચારાન્માયાહરતી યયોચ્યતે ।

ઉપલમ્માન્ સમાચારાવસ્તિ વસ્તુ તથોચ્યતે ॥ ૪૪ ॥

જેવીરીતે લાથીની ઉપલબ્ધિ તથા તેના ઉપર બેસવું વિગેરે ક્રિયાઓથી માયાજનિત લાથી સત્ય બાંહે છે તેજ પ્રમાણે વસ્તુની પ્રતિ અને સદાચાર દ્વારા દેત સત્ય બાંહે છે પરંતુ ખરીરીતે બંને મિથ્યા છે. ઉપલબ્ધિ તથા સદાચાર જાતિ માનવામાં કારણ નથી.

જાત્યામાસં જ્ઞાત્યામાસં વસ્ત્વામાસં તથૈવ ચ ।

બજાવલમવસ્તુત્વં વિજ્ઞાનં શાન્તમદ્વયમ્ ॥ ૪૫ ॥

પરમાર્થ વસ્તુ શું છે ? કે જેમાં જાતિ વિગેરેની પ્રતીતિ થાય છે તો ખતાવે છે કે જે જાતિની પ્રતીતિમાત્ર છે, જે ચલ સમાન છે, જે લાંબુ, ટુંકુ આદિ દેખાય છે એ કેવલ આભાસ છે. ખરીરીતે તો તે આત્મતત્ત્વ અજ, અચલ, અવસ્તુ તથા અદ્વિતીય વિજ્ઞાન છે.

एव न जायते चित्तमेव धर्मा बजा स्मृताः ।

एवमेव विज्ञानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥

આ પ્રમાણે જે ચિત્તને ઉત્પન્ન માનતા નથી, તથા જિજ્ઞાસુ સરીશમાં જતા આવતો હોવાથી જે એક આત્મા બહુ સમાન લાગે છે એ ધર્મ અર્થાત્ આત્માને જે અજ, નિત્ય માને છે એવા જ્ઞાની પુરુષો બાહ્ય એવજ્ઞાઓમાં મોહાતા નથી અને અજ્ઞાનાન્ધકારરૂપ બહુ સમુદ્ધર્મા પુનઃ પડતા નથી.

अलुवक्रादिकामासमलावस्पन्दित यथा ।

ग्रहणप्रादिकामासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥ ४७ ॥

જેમ વાક્રિ યુક્ત ઉબાડીયુ ધુભાવવાથી અગ્નિનું સ્પન્ન પશુ તેવુજ દેખાય છે એ પ્રમાણે વિષય ઇન્દ્રિયરૂપ ગ્રાહકભાવથી ભાસમાન વિજ્ઞાન પ્રતીતિ થાય છે એ વિજ્ઞાન સ્પન્ન માયાજનિત છે.

अस्पन्दमानमलावमनाभासमजं यथा ।

अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४८ ॥

ઉદકાને ધુભાવવાની ક્રિયા બંધ થતા વાંકાચુકાપણું દૂર થઈ જાય છે અને

અગ્નિ જે પ્રમાણે એકાકાર પ્રતીત થાય છે એ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક રૂપંદન દ્વર યદ્ય જતા વિજ્ઞાન, અજ્ઞ, એકાકારે શાન્ત થઈ જાય છે.

અહાતે સ્પન્દમાને वै नामासा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दाभालातं प्रविशन्ति ते ॥ ૪૯ ॥

અધ્યાત્મને ધુભાવવાથી ઉત્પન્ન થતા વાંકાચૂકા રૂપંદન એ અધ્યાત્મથી બિન્ન કોઈ બહારથી આવતા નથી. તથા ધુભાવ બંધ થતાં એ કયાંય બહાર ચાલ્યા જતા નથી તેમજ એ અધ્યાત્મમાં પણ પેસી જતા નથી.

न निर्गता अहतात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः

विज्ञानेऽपि तथैव स्युरामासस्याविरोधतः ॥ ૫૦ ॥

રૂપંદન અદ્રવ્ય હોવાથી એ ઉલ્કાની અંદર કે બહાર પેસતા કે નીકળતા નથી તેમજ વિજ્ઞાનની અંદર થનાર ઉત્પત્તિ આદિ રૂપંદન એ પણ આભાસમાત્ર છે. અને એથીજ ઉલ્કા તથા વિજ્ઞાનની સમાનતા છે.

विज्ञाने સ્પન્દમાને वै नामासा अन्यतो भुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दाञ्च विज्ञानं विशन्ति ते ॥ ૫૧ ॥

વિજ્ઞાન બ્યારે રૂપંદિત થાય છે ત્યારે રૂપંદન બાહ્ય કારણથી ઉત્પન્ન થતું નથી. ત્યાં બ્યાં વિજ્ઞાન શાન્ત થાય છે એ રૂપંદન બહાર ચાલી પણ જતું નથી કે વિજ્ઞાનમાં પ્રવેશતું નથી. તથા—

न निर्गतास्ते विज्ञानाद् द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥ ૫૨ ॥

રૂપંદન અદ્રવ્ય છે. એ કંઈ પણ વસ્તુ નથી એટલામાટે એનું આવાગમન થતું નથી. અતઃ વિજ્ઞાન કાર્યકારણભાવશૂન્ય, અચિન્ત્ય અને અનિર્વચનીય છે.

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।

द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥ ૫૩ ॥

આત્મામાં કાર્યકારણભાવ નથી એ જતાવે છે. દ્રવ્યનું કારણ દ્રવ્ય હોય છે અને કારણ પદાર્થ કાર્યપદાર્થથી બિન્ન હોય છે. આત્મા દ્રવ્ય પણ નથી અને અન્ય પણ નથી. એક છે અન્ય છે અતઃ એમાં કાર્યકારણભાવ નથી.

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं चाऽपि न धर्मजम् ।

एवं हेतुफलाच्चात्ति प्रविशन्ति मनीषिणः ॥ ૫૪ ॥

આ પ્રમાણે ચિત્ત, વિજ્ઞાન કે આત્માથી બાહ્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ નથી, તેમજ

ખાલ પદાર્થોથી ચિત્તની ઉત્પત્તિ નથી. અતઃ દેહથી હેતુની કે હેતુથી દેહની ઉત્પત્તિ નથી. માટે આત્મામાં કાર્યકારણબાવ નથી.

ચાલદેતુફલાવેશસ્તાવદ્ધેતુફલોદ્ભવઃ ।

દ્વાયે હેતુફલાવેશે સસાર ન પ્રપચતે ॥ ૧૧ ॥

એમાં મુખી અવિદ્યાદ્વારા આત્મામાં હેતુ તથા દેહનો આગ્રહ છે ત્યાં મુખી તેમની સત્તા છે વિદ્યાદ્વારા એ આગ્રહ ક્ષીણ થવા પછી કાર્યકારણથી ઉત્પત્તિ રહેતી નથી.

ચાલદ્ધેતુફલાવેશઃ સસારસ્તાવધાયતઃ ।

દ્વાયે હેતુફલાવેશે સસારં ન પ્રપચત ॥ ૧૨ ॥

સમ્યક્ જ્ઞાનથી જ્યાંમુખી હેતુ અને દેહના આગ્રહની નિવૃત્તિ થતી નથી ત્યાં મુખી સંસાર વિસ્તૃત મ હુમ પડે છે પરંતુ જ્ઞાન દ્વારા તેઓની નિવૃત્તિ થઈ કે પછી વિદ્વાન સંસારને પ્રાપ્ત થતા નથી.

સવૃત્તયા જાયતે સર્વ શાશ્વત નાસ્તિ તન વૈ ।

સદ્ભાવેન જ્ઞાન સર્વમુચ્છેદસ્તન નાસ્તિ ચ ॥ ૧૩ ॥

બધા પદાર્થ અવિદ્યાવિપ્રમક ધૌહિક ભવદ્વાર-સંવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી એ શાશ્વત એરસે નિત્ય નથી. અને પરમાર્થદષ્ટિથી બધું અજન્મ છે તેથી કાઈ હેતુ દેહ વિગેરેનો વિનાશ જ નથી.

ધર્મા ય દિતિ જાયન્તે જાયન્તે તે ન નૃત્તવતઃ ।

જન્મ માયોપર્મં તેવા સા ચ માયા ન વિદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

શુભ તથા ખીજા જે ધર્મો ઉત્પન્ન થાય છે એ ભવદ્વારિકદષ્ટિથી અવિદ્યા દ્વારા જ. અરેઅર તે! ઉત્પન્ન થતા જ નથી. માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે માયા 'તદસ્ય સમજવા નોઈએ. આથી એમ સમજવાનું નથી કે માયા એવા કાઈ પદાર્થ તો છેજ. કારણ અવિદ્યા-માન વસ્તુનું જ ખીજું નામ માયા છે.

યથા માયામયાઘ્રીજાઞ્જાયતે તન્મયોઽકુરઃ ।

નાસૌ નિત્યો ન બોચ્છેદી તદ્વદ્વમપુ યોજના ॥ ૧૫ ॥

જે પ્રભાણે આધિક ખીજથી જે અંતર ઉત્પન્ન થાય છે એ અંતર નિત્ય નથી તેમ નાશવાન નથી તેવીજ રીતે જે જે શુભ ધર્મો છે એ આધિક દેવાથી નિત્ય નથી તથા નાશવાન પણ નથી.

નાજેપુ સર્વધર્મપુ શાશ્વતાશાશ્વતામિદ્યા ।

યત્ર ધર્મા ન વર્તન્તે વિવેકસ્તત્ર નોચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

'યતો વાચો નિવર્તન્તે' શ્રુતિ પ્રભાણે જ્યાં વાણી પહોંચી શકતી નથી એવા

અજન્મા આત્માર્માં નિત્ય, અનિત્ય એવા શબ્દોનો પ્રયોગ થતો નથી, કારણ શબ્દ પ્રયોગ વાણીનો વિષય છે.

યથા સ્વપ્ને દ્વયામાસં ચિત્તં ચલતિ માયયા ।

તથા જાગ્રદ્દ્વયામાસં ચિત્તં ચલતિ માયયા ॥ ૬૧ ॥

જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં ચિત્ત માયા દ્વારા દૈત બાસે થાય છે એ પ્રમાણે જાગૃદવસ્થામાં પણ માયાદ્વારા જ દૈતાબાસથી સ્ફુરિત થાય છે.

અદ્વયં ચ દ્વયામાસં ચિત્તં સ્વપ્ને ન સંશયઃ ।

અદ્વયં ચ દ્વયામાસં તથા જાગ્રજ્જ સંશયઃ ॥ ૬૨ ॥

પરમાર્થતઃ જે આત્મા અદ્વય છે એ અદ્વય આત્મા જગદે વાણીનો વિષય થાય છે ત્યારે મનસ્પદન કહેવાય છે અને અદ્વયચિત્તજ સ્વભાવસ્થામાં તથા જાગૃદવસ્થામાં દૈત બાસે છે એમાં સંશય નથી.

સ્વપ્નદૃક્ પ્રચરન્ સ્વપ્ને દિક્ષુ વૈ દશસુ સ્થિતાન્ ।

અખંડજાન્ સ્વેદજાન્ વાઽપિ જીવાન્ પરયતિ યાન્ સદા ॥ ૬૩ ॥

સ્વપ્નની અંદર રહેલો પુરુષ દશ દિશાઓમાં ફરીને પસીનાથી ઉત્પન્ન થતાર, ઇમાર્માંથી ઉત્પન્ન થતાર જીવ જગુઓને દેખે છે પરંતુ એ જીવ જગુ સ્વપ્નસ્થ પુરુષથી બિન્ન નથી. સ્વપ્નમાં પુરુષ એકજ છે.

સ્વપ્નદક્ષિત્તરયાસ્તે ન વિદ્યન્તે તતઃ પૃથક્ ।

તથા તદ્દરયમેવેદ સ્વપ્નદક્ષિત્તમિષ્યતે ॥ ૬૪ ॥

સ્વપ્નની અંદર દેખાતા જીવ જગુ વિગેરે પદાર્થો જે પ્રમાણે સ્વપ્નદશા ચિત્તથી બિન્ન નથી એ પ્રમાણે સ્વપ્નદશાનું એ ચિત્ત પણ બિન્ન પદાર્થ નથી.

ચરજ્ઞાગરિતે જાગ્રદ્ દિક્ષુ વૈ દશસુ સ્થિતાન્ ।

અખંડજાન્ સ્વેદજાન્ વાપિ જીવાન્ પરયતિ યાન્ સદા ॥ ૬૫ ॥

સ્વપ્નવસ્થાની જેમ જાગૃદવસ્થામાં પણ ચિત્ત ત્યારે બાહ્ય ફરીને બિન્ન બિન્ન સ્વેદજ, અંકજ જીવોને જુવે છે.

જાગ્રદ્ધિત્તેષ્ણાયાસ્તે ન વિદ્યન્તે તતઃ પૃથક્ ।

તથા તદ્દરયમેવેદ જાગ્રતઃચિત્તમિષ્યતે ॥ ૬૬ ॥

તે અંકજ, સ્વેદજ એ જાગતા પુરુષના ચિત્તના દશ પદાર્થો છે. એ ચિત્તથી બિન્ન નથી તેમજ ચિત્ત એ જાગતા પુરુષનું દશ છે એથી એ પણ જાગૃત પુરુષથી બિન્ન નથી.

એમ જાન્યોન્યદરયે તે કિં તદસ્તીતિ નોચ્યતે ।

હત્તુણાશુન્યમુમયં તન્મતેનૈવ શુદ્ધતે ॥ ૬૭ ॥

જીવ તથા ચિત્ત અર્થાત્ વિષય તથા ચિત્ત એ એક જીભના દરમ છે. જેમકે સ્વપ્નમાં દેખાતો હાથી તથા જોનાર ચિત્ત એ કંઈજ હોતુ નથી તેમજ જાગૃત્વસ્થામાં પણ ચિત્ત કે એક હોતા નથી. કારણ તે બંને પ્રમાણુ યત્ન છે.

યથા સ્વપ્નમયો જીવો જાયતે મ્રિયતેऽપિ ચ ।

તથા જીવા અમી સર્વે ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ॥ ૬૮ ॥

જે પ્રમાણે સ્વપ્નસ્થ જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને છે, તે પ્રમાણે જાગૃત્વસ્થાના જીવો પણ પેદા થાય છે અને મરે છે. તાત્પર્ય કે એ જ્ઞાન્તિ છે. કોઈ જીવતું કે મરતુંજ નથી.

યથા માયામયો જીવો જાયતે મ્રિયતેऽપિ ચ ।

તથા જીવા અમી સર્વે ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ॥ ૬૯ ॥

જે પ્રમાણે જાદુમરે ઉત્પન્ન કરેલ સસલાં વિગેરે પ્રાણિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે તે પ્રમાણે આ જીવો પેદા થાય છે અને મરે છે. અર્થાત્ કેવલ માયાજલ છે. વસ્તુતઃ જીવમાં જન્મમરણ નથી.

યથા નિર્મિતકો જીવો જાયતે મ્રિયતેऽપિ ચ ।

તથા જીવા અમી સર્વે ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ॥ ૭૦ ॥

જે પ્રમાણે મન, ઔગંધિથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે તે પ્રમાણે આ જીવ પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે. વાસ્તવિકી જન્મમરણની કક્ષના નથી.

ન કશ્ચિજ્જાયતે જીવઃ સંભવોઽસ્ય ન વિયતે ।

પ્રત્યક્ષદુષ્ટમ સત્યં યત્ર દિવિન્ન જાયતે ॥ ૭૧ ॥

જીવોનું બ્યાવહારિક જન્મમરણ છે પરંતુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી જીવમાં એ બંને નથી. એ મથાર્ય સત્ય છે.

ચિત્તસ્પન્દિતમેવેદં પ્રાણમાહુકવદ્ વ્યયમ્ ।

ચિત્તં નિર્વિપયં નિત્યમચક્લં તેન કીર્તિતમ્ ॥ ૭૨ ॥

વિષય તથા હિન્દ્રિયોથી યુક્ત સમૂહુ દેહ એ ચિત્તને વિષય છે. અને પરમાર્થાતઃ ચિત્ત એજ નિર્વિષય આત્મા છે અને એથી એ ચિત્તજ અસંમ કહેવાય છે. ‘અસક્તો હ્યં પુનઃ’ એ શ્રુતિ પણ ચિત્તને અમંત સિદ્ધ કરે છે.

યોઽસ્તિ ફલિપતસંવૃત્યા પરમાર્થેન નાસ્ત્યસૌ ।

પરતન્ત્રાભિસંવૃત્યા સ્યાન્નાસ્તિ પરમાર્થતઃ ॥ ૭૩ ॥

શાસ્ત્ર વિગેરે જે પદાર્થ છે એ કલ્પિત બ્યવહારથી ઉત્પન્ન છે અને પરમાર્થ તત્ત્વની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ છે પરંતુ પરમાર્થરૂપ એ શાસ્ત્રાદિ પદાર્થો નથી, જીભ મનવાદિના સિદ્ધાન્તથી જે પદાર્થ સિદ્ધ છે એવી પદાર્થરૂપે સત્યા નથીજ.

અજઃ કલ્પિતસંવૃત્યા પરમાર્થેન નાપ્યજઃ ।

પરતન્ત્રામિનિષ્પત્ત્યા સંવૃત્યા જાયતે તુ સઃ ॥ ૭૪ ॥

અન્ય મતાવલંબિઓના ભ્રમિત વ્યવહારથી આત્માનો જન્મ થાય છે. તો તે ભ્રમ દૂર કરવા માટે આત્માને ‘અજ’ જન્મરહિત કહ્યો છે. ખરી રીતે તો એ અજ પણ નથી. કારણ પરમાર્થ શાસ્ત્રમાં એ અજ છે એવી કલ્પનાનો પણ પ્રવેશ નથી.

અમૃતામિનિવેશોઽસ્તિ દ્વયં તત્ર ન વિચલે ।

દ્વયાભાવં સ વુદ્ધૈર્વ નિર્નિમિત્તો ન જાયતે ॥ ૭૫ ॥

લોકોનો અસત્પરસ્પર દૈતર્માં ખોટો આગ્રહ હોય છે અને એથી દૈતર્ની કલ્પના છે. જ્ઞાન દ્વારા આગ્રહની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે અને પરમાર્થાવસ્થામાં શ્રવ પહેાચી જાય છે પછી તેના પુનઃ જન્મની ગેભાવનાજ નથી. કારણ આગ્રહ હોય તોજ જન્મ થાય.

યદા ન લભતે હેતૂત્તમાપમમખ્યાન્ ।

તદા ન જાયતે ચિત્તં હેત્વભાવે ફલ ક્રુતઃ ॥ ૭૬ ॥

નિષ્કામ મનુષ્યો દ્વારા કરવામાં આવતા, દેવતાદિની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં કારણ એવા જે કર્મો તે ઉત્તમ છે, અધર્મથી મિશ્રિત ધર્મકાર્ય જે મનુષ્યની પ્રાપ્તિ માટે છે એ મધ્યમ, તથા કેવલ અધર્મ યુક્ત કાર્ય જે પશુપંખિની ચોનિને પ્રાપ્ત કરાવે છે એ અધમ હેતુ છે આ પ્રમાણેના ત્રણે હેતુઓ પરમાર્થ અવસ્થામાં નાશ થઈ જાય છે પછી જન્મ થાનો ? કારણ કે હેતુ હોય તો ફલ થાય. બીજા શેષવામાં આવે તો ફલ થાય. જ્યારે બીજાશેષ ત્રણે હેતુ જ નથી તો પછી અંકુર કે ફલરૂપ જન્મ નથીજ. એ તો બીજકુલ સીધી અને સમજાય તેવીજ વાત છે.

અનિમિત્તસ્ય ચિત્તસ્ય યાઽનુપત્તિઃ સમાઽદ્વયા ।

અજ્ઞાનસ્યૈવ સર્વસ્ય ચિત્તદૃશ્યં દ્વિ તથાતઃ ॥ ૭૭ ॥

પરમાર્થતાનથી જે ધર્મધર્મરૂપ હેતુ નિવૃત્ત થઈ ગયો છે એ હેતુ શન્ય ચિત્તના મોક્ષરૂપા જે અનુત્પત્તિ (ઉત્પત્તિશન્યતા) છે એ નિર્વિશેષ તથા અદિતીય છે તથા તે સદા સર્વદા રહેવાવાળી છે. જ્ઞાન થયા પહેલાં પણ દૈત તથા જન્મ એ કેવલ ચિત્તનું દશયજ દર્તા માટે મોક્ષરૂપા અનુત્પત્તિ સદા સર્વદા રહેવાવાળી એકરૂપા છે.

બુદ્ધ્વાઽનિમિત્તવાં સત્યાં હેતું પૃથગનાપ્નુવન્ ।

વીતશોકં તથાઽકામમમયં પદમરુતે ॥ ૭૮ ॥

અહેતુતાને સત્યસ્વરૂપા જાણીને, દેવાદિ ચોનિને પ્રાપ્ત કરાવનાર પ્રાધ્નધર્મોદિ કારણને ક્યાં સિવાય વિદ્વાન્ એપણાઓને છોડીને અભયપદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

અમૂતાભિનિવેશાદિ સદૃશો તત્પવર્તતે ।

। વસ્તુભાવં સ વુદ્ધ્યેષ નિઃસદ્ગં વિનિવર્તતે ॥ ૭૬ ॥

અસલ વસ્તુ છે, એવો જે આમદ એ અભિનિવેશ છે અને એ અભિનિવેશથી ચિત્ત તદનુરૂપ અર્થાત્ દેતાકાર બની બળ છે. બ્યાં દેત મિથ્યા છે એ જ્ઞાન થયું કે પછી તરતજ ચિત્ત નિ સંગ થઈ બળ છે.

નિવૃત્તસ્યાપ્રવૃત્તસ્ય નિશ્ચલા હિ તદા સ્થિતિઃ ।

વિષયઃ સ હિ બુદ્ધાનાં તત્સામ્યમજમદ્વયમ્ ॥ ૮૦ ॥

બ્યારે ચિત્ત દેતવિષયથી છુટી બળ છે અને બીજામાં પેસતું નથી ત્યારે તે નિશ્ચલ, ચાન્ત થઈ બળ છે અને આજ ઘણમથી સ્થિતિ છે. અને પરમાર્થદર્શાઓનોજ એ વિષય હોવાથી નિર્વિશેષ, અજ તથા અદ્વય છે.

બ્રહ્મનિદ્રમસ્વપ્ન પ્રમાતં ભવતિ સ્વયમ્ ।

સકૃદ્બ્રિભાતો હોવૈષ ધર્મો ઘાતુસ્વભાવતઃ ॥ ૮૧ ॥

આત્મા સ્વપ્નપ્રકાશ છે, અજ, અસ્વપ્ન, અનિદ્ર છે. એ આત્મા નામનો પદાર્થ પોતાનીજ પોતાનો પ્રકાશ કરે છે. અને સૂચી વિગેરેના પ્રકાશની આવશ્યકતા નથી.

સુપ્તમાત્રિયતે નિત્ય દુઃખં વિનિયતે સદા ।

યસ્ય કસ્ય ચ ધર્મસ્ય પ્રદેશ મગવાનસી ॥ ૮૨ ॥

સાધારણ પુરોને પરમાર્થતત્ત્વ શીઘ્ર જણાતું નથી કારણ કે પરમાત્મા જે કોઈ પદાર્થમાં જઈ પ્રયાસ વગરજ આત્મજાદિ થઈને દેતવૃત્ત્ય વાસવા મડિ છે બ્યારે પરમાર્થતત્ત્વ તો ઉપનિષદોના શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી, આચાર્યોપદેશથી તથા કઠીન પ્રતોઢારા અર્પત કરણ શુદ્ધ કરવાથીજ થાય છે માટે તે દુર્ગમ છે

અસ્તિ નાસ્ત્યસ્તિ નાસ્તીતિ નાસ્તિ નાસ્તીતિ યા પુન ।

ચલસિંચરોમયામાવેરુષ્ટગોત્તેષ વાલિશઃ ॥ ૮૩ ॥

કોઈ વાદી આત્મા 'હે' એમ માને છે, વૈનાયિક આત્મા 'નથી' એમ માને છે, અર્ધવૈનાયિક સદસદવાદી જેન દિગ્મગ્નર આત્મા 'હે તથા નથી' માને છે, સર્વથ પવાદી આત્મા 'નથી નથી' એમ માને છે આ પ્રમાણે કેમથી આત્મા ચત્, સિચ, ચત્સિચર તથા અજાવરૂપ થયો આ પ્રમાણે જ્ઞાનનારાઓ યદ્યપિ પડિત છે છતાં આત્મભ્રમ નદિ દોવાથી અજ્ઞાની ચૂખાં છે. તે પછી સાધારણ ચૂખાં ને તો આત્મભ્રમ ક્યાંથીજ દોવ ?

કોટ્યશ્વતસ્થ પતાસ્તુ પ્રદેર્શયા સદાટુવ. ।

મગવાનાભિરસ્ટુષ્ઠો યેન દષ્ટ સ સર્વદૃક્ ॥ ૮૪ ॥

વાદિઓની ઉપર પ્રભાણેની ચારે કોટઓથી ભગવાન આવૃત છે. જે મુનીએ આ ચારે કોટીથી ભગવાનને મુક્ત સમન્યા છે એ સાચો પાંડિત છે.

પ્રાપ્ય સર્વજ્ઞતાં કૃત્સ્તાં બ્રાહ્મણ્યં પશ્વમદ્વયમ્ ।

અનાપન્નાદિમધ્યાન્તં કિમતઃ પરમીહતે ॥ ૮૧ ॥

આ પ્રભાણે સર્વજ્ઞતાને, બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત થયાંબાદ મુક્ત પુરુષ કંઈ પણ ચેષ્ટા કરે છે? તે જવાબ એ છે કે નહિ. મુક્તાવસ્થામાં ચેષ્ટાચત્યતા હોય છે એનેજ આ “નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્યઃ” (ગીતા ૩ । ૧૮) ભગવદ્વચન પુષ્ટ કરે છે.

વિપ્રાણાં વિનયો હોય શમઃ પ્રાકૃત સ્થયતે ।

દમઃ પ્રકૃતિદાન્તસ્વાદેર્યં વિદ્વાન્ધ્રમં પ્રજેત્ ॥ ૮૨ ॥

બ્રાહ્મણ અર્થાત જે બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે એનું આત્મભાવમાં સ્થિત થવું એ વિનય છે. એજ શમ છે તથા એજ ધન-તબાવ છે. એજ એની ચિર શાન્તિ છે.

સવસ્તુ સોપલભ્મં ચ દ્વયં લૌકિકમિષ્યતે ।

અવસ્તુ સોપલભ્મં ચ શુદ્ધં લૌકિકમિષ્યતે ॥ ૮૩ ॥

જે વસ્તુ તથા ઉપલબ્ધિ બંનેથી મુક્ત, માલમ્બાદકભાવ વિશિષ્ટ દૈત છે એ ભગૃહ-વસ્થા છે તથા જે ‘અવ’ એટલે વસ્તુચત્ય કેવલ ઉપલબ્ધિમાત્ર છે એ સ્વભાવસ્થા છે.

અવસ્ત્વનુપલભ્મં ચ લોકોત્તરમિતિ સ્મૃતમ્ ।

જ્ઞાનં દ્રેયં ચ વિદ્યેયં સદા વુદ્ધયૈઃ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૮૪ ॥

જે વસ્તુ તથા ઉપલબ્ધિ ચત્ય છે એ મુપુષ્ઠિ છે. લોકોત્તર છે. આ પ્રભાણે લૌકિક, શુદ્ધ લૌકિક, તથા લોકોત્તર એ ત્રણે અવસ્થાઓ રોય છે, એ જેનાથી જણાય છે એ જ્ઞાન છે અને એથી જે પુરીયાવસ્થા જે આત્મતત્ત્વમુક્ત છે એને વિદ્યેય કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાને ચ ત્રિવિદ્યે દ્રેયે. ક્રમેણ વિદિતે સ્વયમ્ ।

સર્વજ્ઞતા હિ સર્વત્ર મવતીહ મહાધિયઃ ॥ ૮૫ ॥

આ પ્રભાણેના ત્રણે રોય તથા જ્ઞાનને જે જ્ઞાતા બાણી લે છે એ સર્વજ્ઞ થઈ જાય છે. પછી કંઈ પણ જ્ઞાતવ્ય બાકી રહેતું નથી.

દ્રેયજ્ઞેયાવ્યપાક્યાનિ વિદ્યેયાન્યમયાણતઃ ।

તેષામન્યત્ર વિદ્યેયાદુપલભ્મંક્ષિપુ સ્મૃતઃ ॥ ૮૬ ॥

પૂર્વોક્ત ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે, પહેલ્લા બતાવેલી ‘અસ્તિ, નાસ્તિ’ આદિ ચાર કોટીથી રહિત જે પરમર્થ તત્ત્વ એ રોય છે, બાકી ત્રણે એષણાઓના ત્યાગ કરનાર મુમુક્ષુને પાણિત્ય, આપ્ય તથા મૌન નામના ત્રણ આપ્ય છે એટલે કે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે તથા

રાગ, દોષ તથા મોહ એ ત્રણ કપાલ દોષ પામ છે એટલે જીવ કરવા યોગ્ય છે. આ બધાને મુમુક્ષુએ જાણવા જોઈએ. પરમાર્થ સત્ય જ્ઞેયને જોડીને જાણીના જે હેય, આત્મ, તથા પામ છે એ ત્રણેમાં અવિદ્યાની કલ્પના કરી છે. વાસ્તવિકી સત્યતા નહિ.

પ્રકૃત્યાકાશવજ્જેયાઃ સર્વે ધર્મા અનાદયઃ ।

વિષયે ન હિ નાનાત્મ્યં તેષાં સ્વચ્ચન કિંચન ॥ ૬૧ ॥

મુમુક્ષુઓએ જીવને આકાશસમાન બાપક તથા નિત્ય માનવા જોઈએ. જીવેનું કયાંય પણ કંઈ પણ બિન બિનપણું નથી.

આવિદ્યુદ્ધાઃ પ્રકૃત્યેવ સર્વે ધર્માઃ સુનિશ્ચિતાઃ ।

યસ્યેવ મયતિ જ્ઞાન્તિઃ સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૬૨ ॥

જે પ્રભાણે સ્વયં બદ્ધરતા લૌકિક પદાર્થોની પોતાના પ્રકાશ માટે જરૂરીઆત સમજતો નથી પરંતુ સ્વયં પ્રકાશ છે એ પ્રભાણે આત્મા પણ આદિ સુદ સર્વ પ્રથમ પ્રકાશમાન પદાર્થ છે આ પ્રભાણે જેને જ્ઞાન્તિ એટલે બીજાના પ્રકાશની બીજા જરૂરીઆત નિશ્ચિત છે એ પ્રથમ અમૃત, અનર અમર યદ્ બલ્ય છે.

આદિરાન્તા છતુષ્પન્નાઃ પ્રકૃત્યેવ સુનિર્વૃતાઃ ।

સર્વે ધર્માઃ સમાઽમિત્તા બજ સામ્ય વિશારદમ્ ॥ ૬૩ ॥

આત્મા નિત્ય જ્ઞાન્ત, અજન્મા સ્વભાવથીજ જ્ઞાન્ત તથા અબિન છે. આવા અજ, સમતાદય આત્મા માટે જ્ઞાન્ત કે મોક્ષ પણ કર્તવ્ય નથી. સાધારણને જ્ઞાન્ત અને મોક્ષ કર્તવ્ય હોય છે આત્મામાં તે એ પણ નથી.

વૈશારદ્યં તુ વૈ, નાસ્તિ ભેદે વિષરતાં સદા ।

ભેદનિમ્નાઃ પ્રયગ્વાદાસ્તસ્માત્તે કૃપણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૬૪ ॥

જે સંસારના અનુભવી છે, ભેદ દહિવાળા છે એ કૃપણ છે અને આ પ્રભાણે અવિદ્યા કલ્પિત હેતુ માર્ગમાં વિષરનારની કાંઈ સ્વિસ વૈશારદ્ય એટલે વિશુદ્ધિ થતી નથી.

અજે સામ્યે તુ યે કેચિદ્ ભવિષ્યન્તિ સુનિશ્ચિતાઃ ।

તે હિ લોકે મહાજ્ઞાનસ્તજ્જ લોકો ન ગાદતે ॥ ૬૫ ॥

જે આ પ્રભાણેના અજ તથા સામ્યદય પરમાર્થતત્ત્વમાં અત્યંત સ્થિર છે તેજ પરમજ્ઞાની છે. આ તત્ત્વ મુખી સામાન્ય લોક પહોંચી શકતા નથી.

જલેષ્વજમસકાન્ત ધર્મેષુ જ્ઞાનમિષ્યતે ।

યતો ન કમતે જ્ઞાનમસર્જં તેન કીર્તિતમ્ ॥ ૬૬ ॥

અજન્મા આત્મામાં રહેવાઈ નિત્ય જ્ઞાન એ બીજા જાણ વિષયોમાં મળવાઈ નથી અને એથીજ એ નિત્ય જ્ઞાનને અર્થેન કહ્યું છે.

અણુમાત્રેઽપિ ધૈ ધર્મે જાયમાનેઽવિપશ્રિતઃ ।

અસદ્ગતા સદા નાસ્તિ કિમુતાવરણચ્યુતિઃ ॥ ૯૭ ॥

ખીજ વાદિએના મતાનુસાર અણુમાત્રની પણ વિધર્મીની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો અવિવેકીની અસંગતા સિદ્ધ થતી નથી. જ્યારે અસંગતા નથી ત્યારે આવરણ નાશતો અનેજ શાથી ? અર્થાત્ ન જ અને.

અલબ્યાવરણાઃ સર્વે ધર્માઃ પ્રકૃતિનિર્મલાઃ ।

આદૌ બુદ્ધાસ્તયા મુક્તા બુદ્ધયન્ત્ત્વ ઇતિ નાયકાઃ ॥ ૯૮ ॥

આત્મા સદાથી અવિદ્યારૂપ બંધના આવરણથી મુક્ત છે તથા શુદ્ધ, સુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવ છે છતાં આત્મા જળણી યજ્ઞય છે એ કથન એવું છે કે પ્રકાશ તથા સ્થિરતા એ સૂર્ય, પર્વતના સ્વાભાવિક ગુણો હોવા છતાં જોમ સૂર્ય પ્રકાશે છે, પર્વત સ્થિર રહે છે એમ કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે આત્મા જળણી યજ્ઞય છે એમ સમજો.

ક્રમતે ન હિ બુદ્ધસ્ય જ્ઞાનં ધર્મેષુ તાયિનઃ ।

સર્વે ધર્માસ્તથા જ્ઞાનં નૈતદ્ બુદ્ધેન ભાપિતમ્ ॥ ૯૯ ॥

પ્રજ્ઞાવાદ્યા પરમાર્થદર્શી પુરુષનું જ્ઞાન અન્ય વિષયો સાથે મલી જતું નથી તેમજ આત્મા પણ આકાશસદૃશ હોવાથી ખીજ વિષયોમાં મલી જતો નથી. આ જ્ઞાન, ચેય, જ્ઞાતાના બેદથી રહિત છે એ બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત નથી એણે તો કેવલ બાહ્ય વસ્તુનું નિરાકરણ તથા જ્ઞાનની કલ્પના કરી છે એ અમારા વૈદિક સિદ્ધાન્તની સમીપ અવરૂપ છે પરંતુ અદૈત પરમાર્થતત્ત્વ તો વેદાન્ત દર્શનજ બતાવે છે.

દુર્વર્શમતિગમ્भीરમર્જં સાન્યં વિશારદમ્ ।

બુદ્ધ્યા પદમનાનાત્વં નમસ્કુર્મો યથાવલ્લમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

કઠિનતાથી દર્શન મર્જ શકે એવા, અસ્તિ નાસ્તિ આદિ ચારે ઠાટિઓથી રહિત, દુર્વિચેય સાધારણ પ્રાણિને માટે સમુદ્ર સમાન ગંભીર, અજન્મા, સામ્યરૂપ, બેદ રહિત એવા પરમાર્થતત્ત્વને અમો ચથાશક્તિ નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ઇતિ શ્રી ગોકપાદચાર્યકૃત ચતુર્થ અલાતશાન્તિપ્રકરણ સમાપ્ત.

સાધ્યકાર શ્રી શંકરાચાર્યકૃતવંદના

અજમપિ તત્ત્વયોગં પ્રાયર્દેશ્ચયેયાગા

દર્ગતિ ચ ગતિમત્તાં પ્રાયર્દેકં જ્ઞાનેકમ્ ।

વિવિધવિષયધર્મપ્રાદિ મુગ્ધેષ્ણજ્ઞાનાં

પ્રશ્નત્વયદિદન્તુ બ્રહ્મ યન્તગ્રતોઽસ્મિ ॥ ૧ ॥

અજન્મા એવા પણ બગવાને પોતાની ઈશ્વરીય શક્તિના ચેપથી જન્મ ધારણ

કર્ષો છે, ગતિચન્મ હોવા છતાં ગતિમાન છે, એકરૂપ હોવા છતાં નાના પ્રકારના વિષયરૂપ
ધર્મોને મદ્ય કરનાર મૂઢ અમાની લોકોના વિચારથી જે અનેકરૂપ છે, તથા જે સરખા-
ગતના બાવને દૂર કરનાર છે એવા ધ્વજને હું નમસ્કાર કરું છું . ૧ .

પ્રદ્યાવેશામ્યવેધહુમિતજ્જલનિધેર્નેદનાજ્ઞોઽન્તરસ્થં

મૂતાન્યાલોક્ય મમ્પ્રાન્યગિરતજનનમાદ્યારે સમુદ્રે ।

કારુણ્યાદુદ્ધારામૃતમિદમમરેકુલમ મૂતદેહો

ચંસ્તં પૂજ્યામિપૂર્વં પરમગુરુમર્મ પાદપાતૈર્નતોઽસ્મિ ॥ ૨ ॥

જે નિરન્તર જન્મજન્માંતરરૂપ મગરમચ્છ આદિ બાવાનક જલચર પ્રાણિઓથી
અલ્પંત બાવાવદ છે એવા સંસારસાગરમાં કુળતા જીવોને જોઈને જેઓએ કરુણાવશ
પોતાની વિગુણ શુદ્ધિરૂપ મન્ધન દંડને વસોવીને વેદ નામના મદાસમુદ્રમાં રહેલું આ,
દેવોને પણ દુર્લભ, અમૃતને પ્રાણીમાનના કમ્પાજીને માટે વહેવડાવ્યું છે, એના પૂજનીયોના
પણ પૂજનીય પરમગુરુ શ્રી ગોઽપાદ્યાચાર્યને હું એમના ચરણ કમલમાં પ્રણામ કરું છું . ૨ .

યત્પ્રજ્ઞાલોકમાસા પ્રતિદ્વિતમગમત્સ્વાન્તમોહાન્ધકારો

મજ્ઞોન્મજ્જષ ધારે હસક્રુદુપજનોદન્વતિ ત્રાસને મે ।

યત્પાવાવાશ્રિતાના શ્રુતિશમવિનયપ્રાપ્તિરદ્યપા હ્યમોષા

સત્પાદો પાવનોયો ભવમયવિતુરો સર્વમાર્વૈર્નમસ્યે ॥ ૩ ॥

જેના જ્ઞાનાલોકની પ્રભાથી મારા અન્તઃકરણનો મોહરૂપ અન્ધકાર નાશને પ્રાપ્ત
થઈ ગયો, તથા આ બચકર સંસારસાગરમાં વારંવાર કુળવાનું તથા નીકળવાનું જ્ઞાન્ત થઈ
ગયું એવા તથા જેઓના ચરણોને આશ્રય લેવાથી શ્રુતિ જ્ઞાન, ઉપશમ તથા વિનયથી
પ્રાપ્તિ નિશ્ચિતજ છે એવા શ્રી ગુરુદેવના બલબલદારી પરમ પવિત્ર ચરણપુગલને હું
સર્વોત્તોભાવથી નમસ્કાર કરું છું .

ૐ શાન્તિઃ ૐ શાન્તિઃ ૐ શાન્તિઃ

શાન્તિ પાઠ

ૐ ભદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રુણુયામ દેવા ભદ્રં પરયેમાક્ષભિર્વજ્રયાઃ,
સ્થિરૈરકૌસ્તુબ્ધવા, સસ્ત્રનૂભિ વ્યશેષ દેવહિતં ચદાયુઃ,
સ્વસ્તિ ન ઇન્દ્રો વૃકેધશ્રવાઃસ્વસ્તિ નઃ પૂષા વિશ્વવેદાઃ
સ્વસ્તિ ન સ્તાકર્ષેઃ અરિષ્ટનેભિઃ સ્વસ્તિ નો જૃહસ્પતિર્દધાણુ.

ૐ શાન્તિઃ, શાન્તિઃ, શાન્તિઃ

‘ગીતાધર્મ’ ના નિયમો

૧—‘ગીતાધર્મ’નું નવું વર્ષ જન્યુઆરીથી શરૂ થાય છે. વર્ષ દરમિયાન ગ્રાહક ખનનાર પશુ શરૂ પ્રમાણે જ ગણનામાં આવે છે અને થયાસંભવ ગત પત્રિકાઓ પશુ વિશેષાંક સાથે મોકલી આપવામાં આવે છે.

૨—‘ગીતાધર્મ’ પત્રિકા પહેલી તારીખે પ્રકાશિત થઈ, નામ તથા એકેસ બરાબર રજીસ્ટર સાથે મેળવીને ધ્યાનપૂર્વક દરેક માસના ખાતામાં નિશાન કર્યાબાદ પાંચ તારીખ સુધીમાં ગ્રાહકો ઉપર મોકલી દેવામાં આવે છે. એથી કાર્યાલયમાં ભૂલ થવા સંભવ નથીજ. છતાં પત્રિકા દસ તારીખ સુધીમાં ન મલતાં ગ્રાહકો પોતાની પોસ્ટમાં તપાસ કરવી. પછર તારીખ બાદ પોસ્ટના જવાબ સાથે કાર્યાલયમાં સૂચના આવે પોસ્ટમાં અરજ અને રોકડમાં પત્રિકા હોય તો મોકલી આપવામાં આવે છે.

૩—પ્રથમાંક વિશેષાંક અર્પણ કરવામાં આવે છે જેનાં લગભગ ૫૫૦ પૃષ્ઠ તથા અનેકરંગી, એકરંગી ચિત્રો તથા પાકુંપુંકુ હોય છે.

૪—ગીતાધર્મનું વાર્ષિક મુલ્ય રૂ. ૫૫ છે. કે જે વિશેષાંકના મુલ્ય બરાબર છે બાકીની પત્રિકાઓ તો વિના મુલ્ય પ્રમાણે જ થઈ જાય છે. સાર્વજનિક સંસ્થા મૂ. રૂ. ૪૧) છે.

૫—‘ગીતાધર્મ’ માં સામાજિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, સહાયાર વિષયક તથા આર્ય સંસ્કૃતિ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતાં લેખોને સ્થાન આપવામાં આવે છે. વિવાદાસ્પદ, આક્ષેપોથી ભરેલા તથા અધુરા લેખોનું પ્રકાશન થતું નથી. બહારના વિસાપનો પશુ જાપવાનો નિયમ નથી.

૬—પત્ર બ્યવહાર વખતે જવાબ માટે જવાબીકાડ અથવા ટીકાટો અવશ્ય મોકલવી. તથા ગ્રાહક નંબર, નામ, સ્થાન, પોસ્ટ, જીલ્લો વિ. સાફ સાફ અક્ષરોમાં લખવું.

૭—બહારથી આવતા લેખોમાં મુદારો વધારો કરવો તથા લેખો પ્રકાશિત કરવા ન કરવા એ કાર્યાલયને આધીન રહેશે.

૮—અપ્રકાશિત લેખોને પાછા મંગાવવા પોસ્ટ ખર્ચ મોકલવું પડે છે.

—બ્યવસ્થાપક.

‘ગીતાધર્મ’ કાર્યાલય, કાશી (યૂ. પી.)

વિશેષાંકોની સૂચી

ગીતાધર્મ

સન્	નામ	પેજ, પાકું પુંકું.	મૂલ્ય
૧૯૩૮...	ગીતાંક	...	× ૧-૮-૦
૧૯૩૯...	ગીતા ગોરવ ભાગ ૧લો અધ્યાય ૧-૩	૪૧૬	,, ૪-૮-૦
૧૯૪૦...	ગીતા ગોરવ ભાગ ૨લો ,, ૪-૭	૬૦૦	,, ૫-૦-૦
૧૯૪૧...	ગીતા ગોરવ ભાગ ૩લો ,, ૮-૧૧	૬૨૪	,, ૫-૦-૦
૧૯૪૨	ગીતા ગોરવ ભાગ ૪થો ,, ૧૨-૧૫	૫૨૪	,, ૫-૦-૦
૧૯૪૩...	ગીતા ગોરવ ભાગ ૫મો ,, ૧૬-૧૮	૫૨૮	,, ૫-૦-૦
૧૯૪૪...	અધ્યાત્મસમાયણ ભાગ ૧લો કાંડ ૧-૨	૪૭૬	,, ૫-૦-૦
૧૯૪૫...	અધ્યાત્મસમાયણ ભાગ ૨લો કાંડ ૩-૪	૪૩૨	,, ૫-૦-૦
૧૯૪૬...	સદ્ગુરુ ગાથા (સ્વામીશ્રીનું જીવન વૃત્તાંત)	૫૩૦	,, ૫-૦-૦
૧૯૪૭...	અધ્યાત્મસમાયણ ભાગ ૩લો કાંડ ૫-૭	૫૦૪	,, ૫-૦-૦
૧૯૪૮...	ધ્યાવાસ્થાતિ આઠ ઉપનિષદ્	૫૪૦	,, ૫-૦-૦

સૂચના—૧, પાછલા વિશેષાંકો સાથે કોઈ પણ વર્ષની માસિક પત્રિકાઓની કાંઈલ આપવામાં આવશે નહિ. વિશેષાંકનું પોસ્ટ ખર્ચ માફ.

૨, ગીતાંક હિન્દી, ગુજરાતી ભાષામાં એક જુદા, બાકીના બધા વિશેષાંકો બન્ને ભાષામાં જુદા જુદા. જેને જે જોઈએ તે હિન્દી અથવા ગુજરાતી એ પ્રમાણે મંગાવવી વખતે જરૂર નિર્દેશ કરે.

૩, વિશેષાંકો પાકાં પુંકાના તથા અનેક બહુરંગી એકરંગી ચિત્રો સહિત લગભગ ૪૦૦ થી ૬૦૦ પૃષ્ઠના છે. ગીતા ગોરવના ફરેક ભાગની બન્ને ભાષામાં ચાર પાંચ આવૃત્તિઓ, અધ્યાત્મસમાયણની એ ત્રણ આવૃત્તિઓ બહાર પડવા છતાં પણ આજે એ પુસ્તકોને ફરી છપાવવાની જરૂરીઆત ઉભી થતાં એ ત્રણની ઉપયોગિતા તથા લોકપ્રિયતા આંકી શકાય તેમ છે.

લખો વ્યવસ્થાપક—‘ગીતાધર્મ’ કાર્યાલય કાશી (યુ. પી.)

વિદ્યાનંદ ગ્રંથમાળા

ની

પુસ્તકસૂચી

નામ	ભાષા	મૂલ્ય	પોસ્ટખર્ચ
૧-ત્રૈભાષિક ગીતા	હિન્દી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી	૨-૮-૦	૦-૬-૦
૨-ગીતા આલ્પમ	ગુજરાતી અર્થ સાથે	૨-૦-૦	૦-૧૨-૦
૩-ગીતાપ્રશ્નોત્તરી, (અદ્વૈત સંવાદ) હિન્દી		૧-૦-૦	૦-૬-૦
૪-ગીતાપ્રશ્નોત્તરી, (અદ્વૈત સંવાદ) ગુજરાતી		૧-૦-૦	૦-૬-૦
૫-વિદ્યાનંદવિનોદ (સ્વામીજીનો ટુંકો જીવન વૃત્તાંત) હિન્દી		૦-૮-૦	૦-૫-૦
૬-વિદ્યાનંદવિનોદ(સ્વામીજીનો ટુંકો જીવન વૃત્તાંત)ગુજરાતી		૦-૮-૦	૦-૫-૦
૭-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (૩૨ સ્કોત્ર તથા ચિત્રો સાથે) હિન્દી		૦-૧૦-૦	૦-૫-૦
૮-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા(૩૨ સ્કોત્ર તથા ચિત્રો સાથે)ગુજરાતી		૦-૧૦-૦	૦-૫-૦
૯-તાવિજ ગીતાં (ગુજરાતી શ્લોક માત્ર ૩૪૨) ગુજરાતી		૦-૪-૦	૦-૩-૬
૧૦-આદર્શ અને યથાર્થ (કાવ્યમાં આદર્શ અને યથાર્થ હિન્દી)		૦-૧૨-૦	૦-૬-૦
૧૧-વ્યાસ (પુરાણકર્તા વ્યાસજીનો ટુંકો પરિચય) હિન્દી		૦-૮-૦	૦-૫-૦
૧૨-હિલોર (કવિતાકુળ પૃષ્ઠ ૮૪)	હિન્દી	૦-૮-૦	૦-૫-૦
૧૩-કલા મેં કૃષ્ણ (ગદ્ય પદ્ય સાથે પૃષ્ઠ ૫૬)	હિન્દી	૦-૩-૦	૦-૪-૦
૧૪-અરવિન્દ (ગીતા રહસ્ય પૃષ્ઠ ૩૨)	હિન્દી	૦-૨-૦	૦-૩-૬
૧૫-કુલપતિ માલવીયજી (ટુંકો પરિચય પૃષ્ઠ ૭૪)	હિન્દી	૦-૨-૦	૦-૩-૬
૧૬-શ્રીકૃષ્ણ જન્મભૂમિ (પૃષ્ઠ ૪૨)	હિન્દી	૦-૨-૦	૦-૩-૬

સૂચના—એક રૂપીઆથી ઓછું વી. પી. ચતું નથી. સાથે પુસ્તકો મંગાવનારને પોસ્ટ ખર્ચ ઓછું પડશે. દરેક પુસ્તક રજીસ્ટર બુકપોસ્ટથી ઓકલાય છે. પત્રીકા કે વિશેષકે સાથે આ પુસ્તકો ઓકલી શકાતાં નથી.

ચિત્રોની સૂચી

ગાયત્રી મંત્ર હિન્દી ગુજરાતી, ગીતામાતા, સરસ્વતીજી વિગેરે તિરંગા ૧૦×૧૫ ઇંચના છે. મૂલ્ય ૦-૬-૦, બીજા પાંચ તિરંગા એકરંગા વિગેરે ચિત્રો છે. એક રૂપીઆથી નીચે વી. પી. થશે નહિ. વિશેષ વિગત માટે

લખો—વ્યવસ્થાપક—‘ગીતાધર્મ’ કાર્યાલય કાશી (યુ. પી.)

ચિત્રસૂચિ.

ચિત્રરૂપમાં ગાયત્રી મંત્ર.

૧૦×૧૫ ઇંચના કાડ બોડ તથા આટ કાગળ પર બહુરંગી સજવટ સાથે ગાયત્રી મંત્ર દર્શનીય ચિત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે. એમાં મંત્રનો અન્વય, ઇષ્ટાર્થ અને બાવાર્થ હોવાથી અર્થ સમજવામાં કંઈ મુશ્કેલી આવશે નહીં. સાથેજ પ્રાણાયામમાં ધ્યાનોપયોગી ત્રિદેવોનાં સ્વરૂપ તથા મંત્રરૂપમાં ધ્યાનોપયોગી ગાયત્રીનાં ત્રણેય સ્વરૂપ પણ આપવામાં આવ્યાં છે. એક નગની કિંમત ૦-૬-૦ આના (પોષ્ટખર્ચ જુદું). દિન્દી અને ગુજરાતી જુદા જુદા જેને જે જોઈએ તે લખવું.

શ્રી ગીતાભાતાની છબી

બહુરંગમાં આકર્ષક રીતે બાપવામાં આવી છે. અમદાવાદમાં શ્રી ગીતાભાતાજીની જે મનોરમ મૂર્તિ સ્થાપિત કરેલી છે તેના ઉપરથી આ છબી કાઢવામાં આવી છે. સાદૃશ્ય '૧૦×૧૫' કાડબોડ તથા સાદા આટપેપર ઉપર કિંમત. ૦-૬-૦ પોસ્ટખર્ચ જુદું.

" " " " એકરંગી " ૦-૩-૦ " "

કલાપૂર્ણ ચિત્રો—દર્શનીય, ધૂળનીય, દેવી દેવતાઓની મનોરમ છબીઓ,

સાદૃશ્ય. ૧૮ 'X ૨૪' (રંગીન) પ્રત્યેકનું મૂલ્ય ૦-૬-૦

૧ " ૧૦ 'X ૧૫' " " ... ૦-૨-૦

૨ " ૭ ૧/૨ 'X ૧૦' " " ... ૦-૧-૦

૩ " ૭ ૧/૨ 'X ૧૦' (સાદા એક રંગ) " " ... ૦-૦-૬

(ચિત્રો ઓછામાં ઓછા એક કક્ષન મંગાવવાથી પોષ્ટ ખર્ચ ઓછો આવશે તેમજ ચિત્રો સુરક્ષિત પહેચી સકશે. એક રૂપિયાથી ઓછું વી. પો. થતું નથી.)

 ખાસ સગવડ—એકરંગી તથા બહુરંગી ચિત્રો તથા ફોટાઓના બંધાક બનાવી આપવામાં આવશે.

વિશેષ માહિતીને સારૂ લખો—

—અવસ્થાપક,

ગીતાર્ષન કાર્યાલય, કાશી. (૩ પો.)

તાવદ્ ગર્જન્તિ શાસ્ત્રાણિ જમ્બુકા વિચિને યથા.

ન ગર્જતિ મહાશક્તિર્થાવદ્ વેદાન્તકેસરી.

ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અનાસક્તિ, લોકસંગ્રહનો શિક્ષક,
ધાર્મિક આધ્યાત્મિક સચિત્ર માસિક પત્ર—

ગીતાધર્મ

ગુજરાતી સંસ્કરણ

વાર્ષિક વિશેષાંક

ઇશાવાસ્યાદુપનિષદ્

(ઇશ, કેન, કઠે, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, કારિકા સમેત ભાષ્યકથ,
તૈત્તિરીય, ઐતરેય)

વિદ્યાવિનોદભાષ્ય સહિત

રચાયતા—

શ્રીમત્પરમહંસ પરિનાયકાચાર્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ લોકસંગ્રહી
ગીતાબ્યાસ શ્રી ૧૦૮ જગદ્ગુરુ મહામહાલેખર સ્વામી
શ્રી વિદ્યાનન્દજી મહારાજ.

મૂલ્ય ૫૧ પાંચ રૂપયા

વર્ષ-૧૩] બન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮ [અંક ૧-૨

આચાર્યકૃતા પદ્મપદી

અવિનયમપનય વિષ્ણો દમય મનઃ સમયઃ વિપથમૃગતૃણામ,
ભૂતદયાં વિસ્તારય તારય સંસારસાગરતાઃ. ૧.
દિવ્યધુનીમકરન્દે પરિમલપરિભોગસચ્ચિદાનન્દે,
શ્રીપતિપદારવિન્દે ભવભયખેદચ્છિદે વન્દે. ૨.
મત્સ્યાદિભિરવતારૈરવતારવતાવતા વસુધામ,
પરમેશ્વર પ્રતિપાદ્યો ભવતા ભવતાપભીતોઽહમ્. ૩.
દામોદર ગુણુમન્દિર સુન્દરવદનારવિન્દ ગોવિન્દ,
ભવજલધિમથનમન્દર-પરમં દરમપનય ત્વં મે. ૪.
સત્યાપ ભેદાપગમે નાથ તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્,
સામુદ્રો હિ તરંગઃ કવચન તારંગો ન સમુદ્રઃ. ૫.
ઉદ્ધૃતનગ નગબૃદ્ધનુજ દનુજકુલામિત્ર મિત્રશશિદષ્ટે,
દષ્ટે ભવતિ પ્રભવતિ ન ભવતિ ભવતિરસ્કારઃ. ૬.
નારાયણ કંઠેષુભય શરણં કરવાણિ તાવકો ચરણૌ,
હતિ પદ્મપદી મદીયે વદનસરોજે સદા વસતુ.
હતિ શ્રીમચ્છંકસચાર્યભગવદ્કૃતા પદ્મપદી સમાપ્તા.

શ્રી ગોવર્ધનનાથ મંગલનાથપટેલ દ્વારા

ગીતાધર્મ ગ્રેસ, આદીવિનાયક,

કાશીમા પ્રિંટિ અને પ્રકાશિત.

महामण्डलेश्वर स्वामी श्री विद्यानन्दजी महाराज.

प्रधान संपादक—

स्वामी श्री रामानन्दजी संन्यासी दर्शनशास्त्री,
व्याकरणशास्त्री.

सह संपादक—

प्राणलाल बाईशंकर आचार्य.

भारत परित्यक्त्य भाग्येक शरणां गतः; अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शु

पृष्ठ : १२ } काशी : ज्ञान्युआरी, ईशुआरी : १९४८ { अंक १—

हे अन्तर्यामिन् !

सुधासिन्धु से नीलाग्नर में,
मानव के मंजुल ज्वन में,
नक्षर के विधान पतन में,

सब दुर्दान्त विश्व का डर हो !

अन्तरतम ! तुम अद्विष्ट वर हो !!

उदधि मध्य के वडवानल में,
जगज्ज्वन के दीपशिखर में,
अन्तरपट की नवज्वाला में,

सदल-पल्लवता का स्वर बार हो !

अन्तरतम ! तुम अद्विष्ट वर हो !!

— श्री सुरेन्द्रनाथ 'विद्यारत' —

વિષયસૂચી

૧—પ્રકાશકનું નિવેદન	...	...	૧૧
૨—પ્રાછંદન	....	....	૧૫
૩—ઈશાવાસ્થોપનિષદ્	....	....	૨૫
૪—કેનોપનિષદ્	...	...	૮૧
૫—કઠોપનિષદ્	....	....	૧૨૨
૬—પ્રશ્નોપનિષદ્	...	...	૨૩૮
૭—સુરુકોપનિષદ્	...	...	૨૬૫
૮—મહાકુચોપનિષદ્	...	...	૩૫૦
૯—તૈત્તિરીયોપનિષદ્	...	....	૩૬૬
૧૦—ઐતરેયોપનિષદ્	...	...	૪૫૬
૧૧—મહાકુચકારિકા	...	...	૪૮૮

ગીતાધર્મ

આ ગુજરાતી તથા હિન્દી ભાષામાં પૃથક્ પૃથક્ પ્રકાશિત થતું સચિત્ર, ઉત્કૃષ્ટ, ધાર્મિક માસિક પત્ર ૧૯૪૮ ના આ વર્ષમાં પોતાના જીવનકાલના તેરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. ગત બાર વર્ષોમાં તેણે બાવસ્વરૂપે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, સાહિત્ય, ધર્મ, ગીતાનું સદ્વાચન આપી જનતા જનાર્દનની સેવા કરી છે. પાઠકોનો, આજીવન સલાસદોનો, શાખાના સહાયક કાર્યકર્તાઓનો, દ્રવ્ય દ્વારા સહાયતા પહોંચાડતા ઉદાર સહાયકોનો સક્રિય સહકાર હશે—છેજ તો આજના ઠંડિન સમયમાં પણ તે એવીજ રીતે બટકે એથી પણ અધિક માત્રામાં પાઠકોની સેવા કરશે અને સમયાનુસાર સદ્વાચન આપશે.

પરમકૃપાળુ પરમાત્માના? શુભ સંકેતથી લોકસમ્રાટ ગીતાબ્યાસ શ્રીમત પૂજ્ય મહામહાશ્વેતર સ્વામી શ્રી વિદ્યાનંદજી મહારાજે આ પત્રને જન્મ આપીને આજે તેરવર્ષનું બાલક બનાવી દીધું છે અને આ પત્ર જાપર આનંદદંડ શ્રી કૃષ્ણને કૃપાકટાક્ષ તથા પૂ. સ્વામીજી મહારાજની અમીદષ્ટિ તો છે જ પરંતુ પાઠકોના સહકાર પણ એક અનેરો જાવ જાનવે છે તો અમારી પાઠકો પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે પ્રત્યેક શ્રદ્ધા યથાશક્તિ અને ઓછામાં ઓછા બે બે ગ્રાહકો તો અવરય બનાવી પૂર્ય જાગી બને. વાર્ષિક મૂલ્ય ૫-૪-૦ ‘ગીતાધર્મ’ની સેવા પ્રભુની સેવા છે.

નિવેદક—

અવસ્થાપક, ‘ગીતાધર્મ’ કારી.

उपनिषद् भाष्य के रचयिता—

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य ब्रह्मनिष्ठ ओकसग्रहो गोताब्यास श्री १०८
जगद्गुरु महामण्डलेश्वर स्वामी श्री विद्यानन्दजी महाराज ।

પ્રકાશકનું નિવેદન.

૧૬૬

પ્રજાગ્રેષી પાઠક મહાનુભાવોની સેવામાં 'ગીતાધર્મ'નો આ વાર્ષિક ઉપહાર અન્ય સમર્પિત કરતાં અમેાને ધણો હેપ્ત થાય છે. આ વિશેષાંકની સાથે ગીતાધર્મ ત્રેરમા વર્ષમાં પ્રવેશે છે. આ વિશેષાંક એ એક મહાન ગંભીર, પરમેશ્વર તથા પ્રાર્થનાર્થક સાદિલ છે. ગીતાધર્મનો આરંભિક સત્સંકલ્પ એજ હતો કે ગીતા, રામાયણ તથા વેદ જેવાં માન્ય ગ્રંથોને સરસ, સરલ ભાષામાં પ્રકાશિત કરવા, જેથી વિશિષ્ટ સાક્ષર જનતા સાથે સાથે સાધારણ શિક્ષિત જનતાને પણ ગંભીર એવા વિષયોનો ભોધ માય અને ભારતીય દર્શન તરફ તથા ભારતીય સંસ્કૃતિ તરફ રુચિ ઉત્પન્ન થાય. તે શુભ સંકલ્પ પ્રમાણે વિશાલ 'ગીતાગૌરવ-ભાષ્ય' નામના ગીતા ઉપરના પાંચ ભાગો પ્રકાશિત થયા. જેનો જનતાએ કેટલો આદર કર્યો છે એ લખવાની આવશ્યકતા તથી પરંતુ પાંચ પાંચ છ છ સંસ્કરણો પ્રકાશિત થવા છતાં આજે પ્રથમ ભાગ સિવાય બીજો એક પણ ભાગ અમારી પાસે નથી એજ તેની લોકપ્રિયતાનો પરિચય કરાવી શકે છે. ધરિતરાતુગ્રહ દશે તો બધા ભાગોનું પુનઃ પ્રકાશન અવસ્ય યોજના ત્યાર બાદ અધ્યાત્મ રામાયણને તથા ભાગોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી. આ ગીતા તથા રામાયણ ઉપરના બાકી અતિ રચિતર અને મહત્વપૂર્ણ સિધ્ધ થયા છે.

ગીતા તથા રામાયણ પછી સંકલ્પાનુસાર વેદ વિષયક પ્રકાશન થવું જોઈએ. વેદનો વિસ્તાર અનન્ત છે. મોટામાં મોટી અને અધિક ધનસંપન્ન સંસ્થા પણ વેદોદ્ધિનું સર્જિપાત્ર પ્રકાશન કરવા સમર્થ થઈ શકતી નથી. તે આવા વિસ્તૃત વેદનો મંસ્તકસ્વરૂપ ઉત્તમ અંશ ઉપનિષદોનું પ્રકાશન કરવાનું કામ હાય કરવામાં આવ્યું છે. અને આ વિશેષાંક દ્વારા પાઠકની સેવામાં ઉપનિષદોને અર્પણ કરવામાં આવે છે. 'સર્વોપનિષદો ગાવઃ' વર્તમાનુસાર ગીતા તથા ઉપનિષદોનો અભેદ સમન્વિત છે. તથા ગીતાધર્મ સંસ્થાપક પૂજ્ય શ્રીમત્પરમહંસ પરિત્રાજકાચાર્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ લોકસંગ્રહી ગીતા-વ્યાસ શ્રી ૧૮૮ જગદ્ગુરુ મહામણ્ડલેશ્વર સ્વામી શ્રીવિદ્યાનંદજી મહારાજ પોતાના ગીતાપ્રવચનોમાં સ્થલે-સ્થલે ઉપનિષદોના પણ પ્રયોગોનું વિવેચન કરે છે. તેથી આ પ્રકાશન માટે તથા પોતાના પ્રવચનોને આવા લિપિબદ્ધ પુસ્તકાકારમાં આપવા માટે અમેાએ પૂજ્ય સ્વામીજી મહારાજને પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થના સ્વીકૃત થઈ અને આ વર્ષમાં

આપે અધિક શ્રાવણ, શુદ્ધ શ્રાવણ માસમાં કાશી નિવાસ કર્યો ત્યારે તથા જ્યારે જ્યારે કાશી પધાર્યા ત્યારે ત્યારે ઉપનિષદ્ બ્રાહ્મણ પૂર્વરૂપ લેખકોને લિપિબદ્ધ કરાવ્યું. સ્વામીજી મદારાજ પાસે સંપ્રદાયનુસાર પ્રાપ્ત ઉપનિષદ્ બ્રાહ્મણરૌદ્રી અપૂર્વ છે. કારણ આપની આચાર્ય પરંપરામાં મોટા મોટા મહાનુભાવ વેદાન્તશાસ્ત્રવેત્તા સંન્યાસી યદ્યપિ ગયા છે જેવા કે સ્વામીશ્રી ગોવિંદાનન્દજી મદારાજ, જેમના પૂર્વાચાર્ય સુપ્રસિદ્ધ દાર્શનિક સ્વામી શ્રી ચિદ્ધનાનન્દજી મદારાજ વિગેરે વિગેરે. સ્વામી શ્રી ચિદ્ધનાનન્દકૃત 'દશોપનિષદ્ બ્રાહ્મણ' આપને અધિક પ્રિય છે. પ્રકૃત વિશેષાંકમાં તે ગ્રન્થની, મણિપ્રભા, શાંકરબ્રાહ્મ તથા બંમદાસરકરજી આદિ પુસ્તકોના આધાર લેવામાં આવ્યો છે. આ સામગ્રિ તથા સ્વાનુભવથી પ્રસૂત બ્રાહ્મણને સ્વામીજી મદારાજે કાશીનિવાસી, સુપ્રસિદ્ધ, વેદવેદાંત નિષ્ણાત, સંન્યાસી સ્વામી શ્રીરામાનન્દજી મદારાજની સેવામાં સંશોધનાર્થે આપી. અને તે બ્રાહ્મણ સ્વામીજી શ્રી રામાનન્દજી મદારાજની સંમતિથી આવશ્યક પરિવર્તન તથા પરિવર્ધન સાથે 'વિદ્યાવિનોદ બ્રાહ્મ' રૂપે પ્રસ્તુત થઈ છે.

પ્રવચન એ બિન્ન વસ્તુ છે. અને તેને સાહિત્યિક બાબમાં યુ યતુ એ બિન્ન છે. તથા આ આધ્યાત્મિક વિષય એટલે મહન તથા દુર્બોધ છે. છતાં વિષય અને તેટલો સરલ કરવામાં બનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ પારિવારિક શબ્દોને અંગે કષ્ટક કઠિનતા પણ અવશ્ય આવી ગઈ છે તથા સાધારણ વાતચીતની બાબમાં એ અધ્યાત્મ વિષયનું વિવેચન કરવું એ પણ અશક્ય છે. એના અધ્યયન માટે સાધારણ અધિકારી અવશ્ય હોવો જોઈએ.

વિશેષાંકનું આતર સ્વરૂપ પૂજ્ય સ્વામીજી મદારાજના શુદ્ધિ વૈભવથી જેવીરીતે પૂણું થયું છે તેવીજરીતે જેમના આશ્રય તથા આશીર્વાદથી બાબરચના પણ પુરી કરવામાં આવી છે. કામળ વિગેરે સાગમો અંગેની આર્થિક સમસ્યા જેપર્યાય વળેથી ચાલી રહી છે તથા દિવસે દિવસે એ સમસ્યા પોતાનું ઉમરૂપ ધારણ કરતી જાય છે. એ સર્વને વિદિત છે. આવા સંયોગોમાં આવો સર્વામનુન્દર તથા પ્રથમના વિશેષાંકના જેટલી પૃથક્ષબ્ધાવળો વિશાલ વિશેષાંક રજુ કરવો એ અમારી શક્તિ બહારની વાત હતી પરંતુ પ્રતિવર્તની જેમ પૂજ્ય સ્વામીજી મદારાજના આશ્રયથી ગીતાધર્મ પ્રેમી સહાય સદાચરોની, આજીવન સદસ્થોની, સેવાભાવી શાખા સંચાલકોની, પ્રચારકોની તથા પાઠ-ગોની સદાશતા તથા તત્પરતાથી જે કાર્ય અમારી શક્તિ બહારનું- હતું એ સરલ થઈ ગયું અને પરમ કૃપાથી પરમાત્માની અગ્રાધ અનુકંપાથી આવો આધ્યાત્મિક ગ્રંથ ઉપસ્થિત કરવાનું સોભાવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. મનવ સ્વભાવ મુલબ દોષથી જે કંઈકુટિ રહી

ગઈ હોય તેને પ્રિયપાઠક ક્ષમા કરે તથા સંશોધનાર્થ સચવે જેથી મથાસંભવ ૧૬૫૧ સંસ્કરણ વખતે જૂલાંસુધાર થઈ શકે.

આ પ્રસંગે નિયમાનુસાર અમે અમારા સર્વ સહાયક, સંરક્ષક, નિષ્કામ સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓ, તથા સંમાન્ય લેખક મહાનુભાવોનો આભાર માનીએ છીએ તથા શિષ્ટાચારપરંપરા પ્રમાણે ધન્યવાદ આપીએ છીએ. હમેશના સહયોગી સાધન સામગ્રી મુલબ કરી આપનાર મહાનુભાવો પ્રત્યે પણ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરીએ છીએ. પૂજ્ય સ્વામી શ્રી રામાનંદજી મદારાજની સેવામાં તો અમે આભાર પ્રદર્શન પૂર્વક પ્રણામજલિજ અર્પિત કરીએ છીએ કે જેના નિરીક્ષણ નીચે આ વિશેષક પ્રસ્તુત થયો છે. એઓ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ કાર્યોનો વિશ્લેષ કરી બરાબર ગીતાધર્મ ઉપર નિરીક્ષણ રાખે છે એ એમની મહત્તી કૃપાને તથા ઉદાર સ્વભાવને અનુરૂપ છે. આ ગ્રંથરચનામાં 'સૂત્રે મણિગણા દ્વ' પં. શ્રી ચિદંજીવલાલ 'વ્રજવાસી' તથા પંડિત શ્રી કમલાચંદર શાસ્ત્રી બાકરજી વેદાન્તાચાર્ય, કાબ્યતીર્થ, દિંદી વિશેષ મહોદયે પણ સહયોગ પ્રદાન કર્યો છે. આરંભકાલથી આરંભીને આજ સુધી જેણે નિસ્સ્વાર્થ ભાવથી ગીતાધર્મની ભાવાનુવાદ દ્વારા સેવા કરી છે તથા કરી રહ્યા છે એવા વિદ્યાવયોવૃદ્ધ શ્રી મણિભાઈ જસભાઈ દેસાઈએ ગ્રંથનો ગુજરાતી ભાષામાં ભાવાનુવાદ કરીને તથા શ્રી પ્રાણુલાલ ભાઈચંદર આચાર્યે તેનું સંપાદન કરીને અમેને ઉપકૃત કર્યા છે તેથી એમના પ્રતિ અમે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરીએ છીએ. એવં શ્રીવિશ્વનાથ શાસ્ત્રી તથા અન્ય સર્વ પ્રેસ કમિટી પ્રતિ પણ અમે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરીએ છીએ કે જેઓની તત્પરતા તથા કાર્યપરિશ્રમથી મથાસમય ગ્રંથનું પ્રકાશન થઈ શક્યું છે. આ બધાં તો ગીતાધર્મ પરિવાર છે. એમની પ્રશંસા કે એમને ધન્યવાદ આપવો એ આત્મસ્થલાધા સમાન હોવાથી તેમ કરવા કરતા કેવલ મી કૃષ્ણચંદ્રના ચરણસરોજમાં નમ્ર પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે બચવાન એમને આયુ, આરોગ્ય, શોભાદેખાદિ અર્પણ કરે અને પોતાના ભક્ત બન્યાવે. બસ એજ એક અંતિમ અભ્યર્થના સાથે વિરમીએ છીએ.

ગીતાજયંતી

૨૦૦૪.

{

વિનમ્ર—વ્યવસ્થાપક,

ગીતાધર્મ કાર્યાલય કાશી (યુ. પી.)

ભાવાનુવાદકના જે બોલ

પ્રિય પાઠકગણ—

આપણા ગીતાજ્ઞાન યજ્ઞનું એકતમ, એટલે કે બાર વર્ષ પૂરા થઈ આવે તેરમા વર્ષમાં પ્રવેશ થાય છે. તેના પ્રથમ માસના ઉપહારમાં આ સંસારના સર્વોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક આપની સેવામાં સાદર ઉપસ્થિત થાય છે. તેના લક્ષ્યપૂર્વક નિરીક્ષણથી અવશ્ય આત્મપ્રકાશનો ભાસતો થશે જ એ નિશ્ચિત છે. તેમ યવામાં કાંઈ ઉણપ જણાય તો, અભ્યાસ, મનન, સત્સંગ, તથા શુદ્ધિ આજે સર્વોત્તમ સાધન છે. તેના સિવાય આ જન્મ મરણ ચક્રમાંથી છૂટવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી.

જગત્ અજ્ઞાનનું, બ્રમનું, મોહનું જ પરિણામ છે, એટલે તેમાં રહે નારો મનુષ્ય ભૂલ કરે એ સ્વાભાવિક છે. જગતથી પર ગયાનો મારો દાવો નથી સમજી આ પુસ્તકની ભાષા લખાણમાં ટોપ જણાય તો હસ-હસીર ન્યાયે સાર મહણ કરી લેશે એવી આશા રાખુ છું. વળી વિષય પરત્વે ભાષા સંતોષકારક સરળ થઈ શકી નથી, તો પણ સર્વ સાધારણથી સમજી શકાય તેને સારૂ બનતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

‘ગીતાધર્મ’ના છેલ્લા નવ વિશેષાકો મારે હાથે લખાયા પછી આ દશમા વિશેષાકનો પણ ભાવાનુવાદ કરવાની મારા ઉપર કૃપા કરીને શ્રીસદ્ ગુરુદેવે મને ફરિદ આજ્ઞા આપી તેને હું મારું મોટામાં મોટું સદ્ભાગ્ય સમજુ છું. શુદ્ધિ તથા પ્રભુ ઈચ્છાથી આ શરીર રહેશે ત્યાંસુધી આપ સર્વના સત્સંગનો લાભ લેવાની ઈચ્છા છે.

પ્રભુ આપ સર્વને સદ્ગુણિ અને શાંતિ આપે એવા સદ્ભાવ અને શુભેચ્છાપૂર્વક વિરમું છું.

સેવક—

મણીલાઈ જસભાઈ દેસાઈનો
નમસ્કાર સ્વીકારશે.